

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

TOM. IV.

**AZ
EGRI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
ÉVKÖNYVE**

IV.

**EGER, HUNGARIA
1958**

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

TOM. IV.

**AZ
EGRI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
ÉVKÖNYVE**

IV.

**EGER, HUNGARIA
1958**

Szerkeszti — redigit
Dr. BAKOS JÓZSEF

Felelős kiadó:
Dr. NÉMEDI LAJOS

TANULMÁNYOK
A NEVELÉS ÉS AZ OKTATÁS KÉRDÉSEIRŐL

Dr. BAKOS JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

COMENIUS ÉS A NYELVI NEVELÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE

(Az *Orbis Pictus* megjelenésének 300. évfordulójára)

A nemzetközi és a hazai Comenius-irodalom aránylag keveset foglalkozott ezzel a témakörrel [1]. A magyar szakirodalomban csak utalások formájában érintette egy-egy kutató a kérdést [2].

Comenius írásainak, tankönyveinek nyelvi adatait nyelvtörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti szempontból már többen felhasználták [3], de nem vizsgálták meg behatóbban Comenius nézeteit a nyelvről és gyakorlatát a nyelvi nevelés



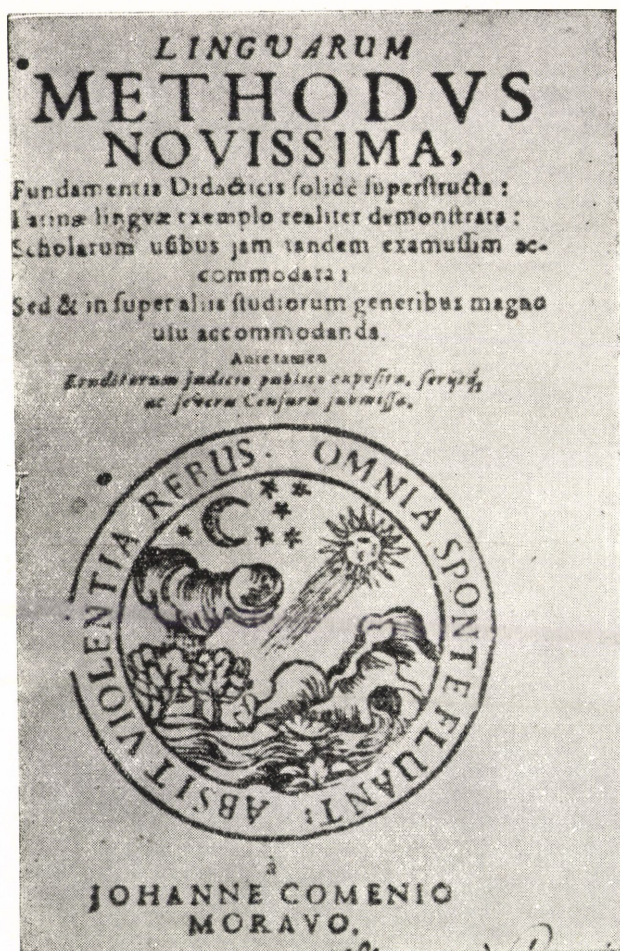
Comenius szobra
a sárospataki
Tudományos Gyűjtemények
Múzeumában
Készítette Vay Miklós, 1859.

problematikáját illetően. Pedig a Comenius műveiben található általános nyelvészeti vonatkozások, s a nyelvi nevelés, a nyelvművelés céljáról, módszeréről, eszközöiről vallott nézetek feltárása és elemzése nemcsak a tudománytörténet s a neveléstörténet szempontjából hálás feladat, hanem a mai nyelvi nevelés és nyelvművelő munka elméletének és gyakorlatának is sok szempontból adhatunk vele eligazítást, felhasználható példát.

Comenius nyelvszemlélete és pedagógiai vetülete

Comenius nem foglalkozott összefoglaló jelleggel szorosabb értelemben vett általános nyelvészeti kérdésekkel, de ismerjük értékes megjegyzéseit a nyelvről, a nyelv fogalmáról, mivoltáról, a nyelv és a társadalom kapcsolatáról, a nyelv funkcióiról, a nyelv és a gondolkodás összefüggéséről, a nyelv változékonyságáról. *Panegersia* (Világébresztője) és *Pampaedia* (Mindenek nevelése) című műveiben is érinti ezeket a kérdéseket. A *Via lucis*-ban s a *Panglottia* (Mindenek nyelve) c. munkájában a világnyelvről is elmélkedik. Különösen értékesek azok a megjegyzések, általános nyelvészeti vonatkozásban is, amelyek egy-

részt *Analitikus didaktika* (Didaktika Analytická, v Praze, 1946.) és *Triertium catholicum* (v Praze, 1920.) című munkáiban, másrészt *Methodus Linguarum Novissima* (A nyelvek legújabb módszere) számunkra oly fontos művében találhatók. Nemcsak a nyelv fogalmáról és céljáról,



a nyelvek különféleségéről értekezik benne, hanem általában nyelv-filozófiájáról és nyelvszemléletéről vallott nézeteit foglalja össze. Bár a nyelv eredetét illetően idealista szemléletet követ (ősnyelv a héber, Ádám nyelve), de a nyelv céljáról, társadalmi szerepéről kora tudományának színvonalán haladó nézeteket vall, különösen azzal a felfogással, hogy *a nyelv az ember műve, a nyelv is változik s van a nyelvnek társadalmi és egyéni oldala is*. Az összehasonlító nyelvészet számára is

találunk e művében néhány fontos megjegyzést. Az európai nyelvek összehasonlításáról írt soraiban értékes megfigyelése található a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról. [5]. (Sunt sane Linguae, quae voculas ejusmodi, non praeponunt, sed postponunt: ut Hungarica et Finnica...) [6]. S azzal, hogy a nyelv és a beszélszervek kapcsolatáról értekezvén sok fiziológiai vonatkozást is érintett, a hangtani kutatások történetében is hely illeti meg Comenius e művét is.

A nyelv társadalmi funkciója és az ebből eredő pedagógiai követelmények

Comenius szerint a nyelv *a szellem mozgékony tolmácsa, a gondolkodási készség fejlesztője, a gondolat és érzelelme közlés eszköze*. Különösen fontos kiemelni azt, hogy Comenius tudatosan bővítette ki és helyezte előtérbe a nyelv *társadalmi funkcióját*, mondván, hogy a nyelv *»ember s ember közötti tolmácsa annak, amit fel kell fogunk, vagy el kell végeznünk, (vagy amit már felfogtunk és elvégeztünk)«*. [7].

Pataki bemutatkozó beszédében (De cultura ingeniorum — A szellemi tehetségek kiműveléséről) is azt vallja, hogy a nyelv *»mindenkinek mindenkire való tolmácsa..., több embert a tervek és munkák szövetségébe egyesít«*. [8].

Ennek a nyelvszemléletnek megfelelően Comenius a nyelvi nevelés, illetőleg a nyelvművelés célját kora általános művelődési igényével összhangban így szabja meg: mivel a nyelvet a tárgyi ismeretek, a reális műveltség megszerzésének és az ismeretközlés egyik legfontosabb eszköze tekintjük, ezért a nyelvet *nem mint a műveltség kiegészítő részét* kell tanítanunk és művelnünk, hanem az új célnak megfelelően, újszerű módszerek és eszközök felhasználásával azt kell elérnünk, hogy *»a nyelv a reális műveltség szállítója és különböző dolgok ismeretének legbizalmasabb becsepegtetője legyen«*. [9]. El kell tehát vetnünk a nyelvi képzés, a nyelvi nevelés öncélúságát, s még a latin nyelv tanításában sem nyelvet tanítunk a nyelvért, illetőleg a klasszikus auktorokért, hanem a latin nyelv is eszköz és nem cél. Eszköz mint *»a nemzetek közös Mercuriusa«* a művelődési anyag megszerzésére, közvetítésére, s mint a tudomány nemzetközi nyelve, eszköz a tudomány eredményeinek kicserélésére is.

A nyelvi nevelés társadalmi célja tehát az is, hogy *»kapcsolatunk az emberekkel értelmes, vonzó és kellemes legyen«*.

A nyelv és a gondolkodás kapcsolata — pedagógiai következtetések

Comenius a *Triertium catholicum* c. művében (2. c. 23) azt tanítja, hogy *»sermo est cogitationum a mente ad mentem fluentium imago, certis expressa figuris; sive fuerit prolato ore, ut se per aures insipuet alterius animo; sive literis pictus visibiliter, ut imagines intrent per oculos«*. Több helyen arról is szól, hogy a nyelv a gondolatoknak is formát ad s így az emberek nyelv nélkül gondolkodni is képtelenek

lennének, mert a gondolkodás csak a nyelv segítségével folyhat le, mehet végbe.

Comenius modern nézete a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról pedagógiai vetületében a nyelvi nevelésnek is modern, haladó tartalmat és formákat adott. Comenius helyesen látván a nyelv és a gondolkodás összefüggését, helyesen mutatott rá arra is, hogy a nyelvi nevelésben és nyelvművelésben a gondolkodásra nevelés igénye is benne foglaltatik, s ezért a nyelvi nevelésnek egyik fontos feladata a helyes gondolkodási készség és a helyes nyelvhasználat fejlesztése. A helyes nyelvhasználat ugyanis fejleszti a gondolkodási készséget is, hiszen a nyelv a gondolkodás formáját és bizonyos értelemben a gondolkodás módját is meghatározza. A nyelv és a gondolkodás segítik egymás fejlődését. Ezért követeli Comenius, hogy tanítsuk meg tanulóinkat arra is, hogy *»bármit látnak, hallanak, tapintanak, ízlelnek, fejezzék ki beszédben is, hogy a nyelv az értelemmel párhuzamosan fejlődjék és csiszolódjék«*. [11].

Hirdeti a fogalom és a név (a szó) egységét. A fogalmak kialakításával kapcsolatban is a nyelv és a gondolkodás összefüggésére mutatott rá. A szó az anyagi, nyelvi burok, csak »héj«, csak »köntös«, lényeges a dolog, a tárgy (a róla kialakult, elvonatkoztatott fogalom), s valójában a kettő funkcionális kapcsolata biztosítja a jelentést. Éppen ezért a skolasztika öncélú szótanulását, verbalizmusát, tartalmatlan, formalista, mechanikus grammatizáló nyelvtanítását el kell vetnünk, hiszen a skolasztikus, verbalista nyelvi nevelés árnyékában a tanulók képzettsége »szójegyzésben« merül ki, utánozni tudják a műszavakat, de nem képesek azokat helyesen alkalmazni. *»Az ifjúság helyes nevelése nem abban áll — állapítja meg Comenius —, hogy szavak, frázisok, vélekedések és vélemények szerzőkből összeszedett halmazát győmőszöljük bele az emberbe, hanem, hogy feltárjuk a dolgok értelmét.«* [12]. Helytelen az iskola nyelvi nevelése, ha a szellemet nem táplálják a dolgok velejével, csak a szavak héjával, s helyes a nyelvi nevelés akkor, ha a *nyelvi és tárgyi ismeretszerzés együtt folyik*. Comenius újszerű és modern nyelvi nevelésének lényege abban a felismerésben és pedagógiai követelményben rejlik: *»ut intellectus et lingua parallele decurrant semper«*.

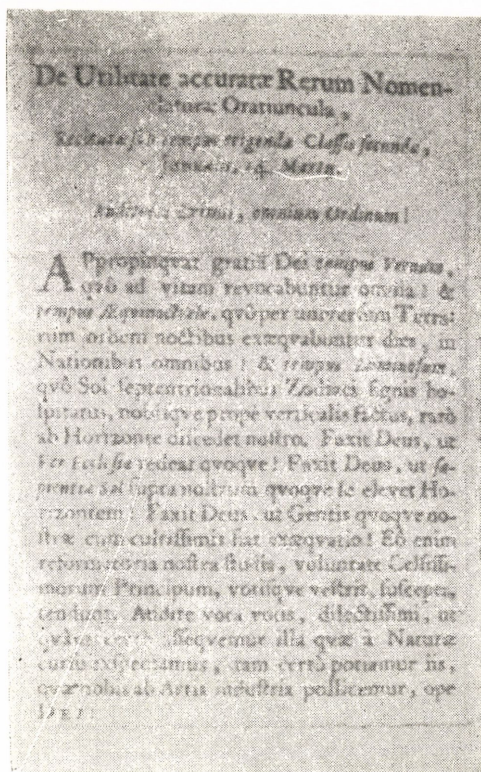
A *Magna Didactica* (Nagy Oktatástan) fejezeteiben található nyelvi nevelési szempontok és követelmények is ebből a helyes nézetből születtek meg: Első helyen a dolgokat, az értelem és egyben a beszéd tárgyát kell tanítanunk. A tanításában az volt a visszás eljárás, hogy az iskolák a tények, tárgyak, dolgok előtt tanították a nyelvet, a beszédet, s ezzel néhány esztendeig a retorikai beszédgyakorlatoknál tartották vissza az értelmet [13], vagy a nyelvtan tanítását erőszakolván csak, az ismereteket is közlő szövegeket csak azért olvastatták, hogy bemutassák rajtuk a grammatikai szabályokat.

A szótárak, szójegyzékek kritikátlan szajkózása is divott, s a szótanuláshoz nem kapcsolódott tárgyi szemlélet, helyes fogalomkialakítás és általánosítás, a szavakat nem tanulták együtt a tárgyakkal, illetőleg azok jelentésével.

»De utilitate accuratae rerum nomenclaturae« (A dolgok pontos megnevezésének hasznáról) című elmélkedésében követelményként jelöli meg, hogy a dolgok és nyelvek struktúráját kell kifejtenünk. A nyelv egyik összetevője a szókészlet, az emberi nyelv tehát szavakból áll, a szavak a dolgok nevei. A nyelv feladata »rerum notificatio« (Trier-tium catholicum). Helytelen eljárás tehát nevelésünkben, ha »a dolgokat igyekszünk a szókhoz, s nem azokat a dolgokhoz alkalmazni, azaz a dolgok valóságát egy hamis vagy esztelen elnevezéshez csúrnjuk-csavarjuk« [14]. Előbb kell az észet művelni, a gondolkodást fejleszteni, mert »sapere mentis est, tanquam fontis, unde actionum et sermonum rivi manant: limpidi, si fons limpidus, turbidi, si turbidus« [15]. A nyelvi nevelésnek tehát közvetlen feladata az »ész formálása« is, mert »a szavak az előre látott dolgot készséggel követik«, s a nyelv helyesen formálja szavakba, kifejezésekbe azt, amit az ész, a gondolkodás is helyesen megértett, s fordítva is áll a tétel, amit *Babits* oly szemléletesen így fogalmazott meg: minden rossz mondat egy törött ablak, amelyen át egy rossz gondolatra látni.

Patakon elmondott *Búcsúbeszédében* nyelvi nevelésének egyik fontos eredményeként számolta el azt, hogy szavakat és dolgokat adott párhuzamosan, s a gondolkodás fejlesztésére éppen úgy gondja volt, mint a nyelv művelésére: »beszélni s a dolgokat megérteni, a dolgokat megérteni s azokról beszélni tanítottunk, mert embereket s nem kajdácsokat akartunk képezni«. [16].

A gondolkodás és a nyelv kapcsolatának helyes értelmezéséből kiindulva, Comenius tankönyveinek gyakorlatait is úgy állította össze, hogy a tanítónak módjában legyen a nyelvi jelenségeknek a gondolkodással való kapcsolatát is megmutatni. A szavakat is éppen azért helyezi el összefüggő mondatokba, hogy a szavak fogalmi körét és tartalmát s egymáshoz való viszonyát megvilágítsa. Comenius helyesen mondja, hogy »a külön maradt szók«, mindegyik önmagában »csak mész nélküli homok«, sem az értelemben nem tapadnak össze, sem az emlékezetbe



A januális osztály megnyitásakor Patakon mondott beszéde.

nem vésődnek bele, »összeköttetésbe hozva pedig csakhamar magukról bizonyos fényt szórnak«. Comenius példát is hoz fel: ez a négy szó: lélek, létel, dolog, rend külön-külön is hordoznak értelmet, jelentést, de összekötve: Rend a dolog lelke — mondatban a szavak valóban »teljes fényt szórnak« magukról, illetőleg a mondatokba foglalt szavak egyszersmind a dolgok felépítését is kifejezik. [17].

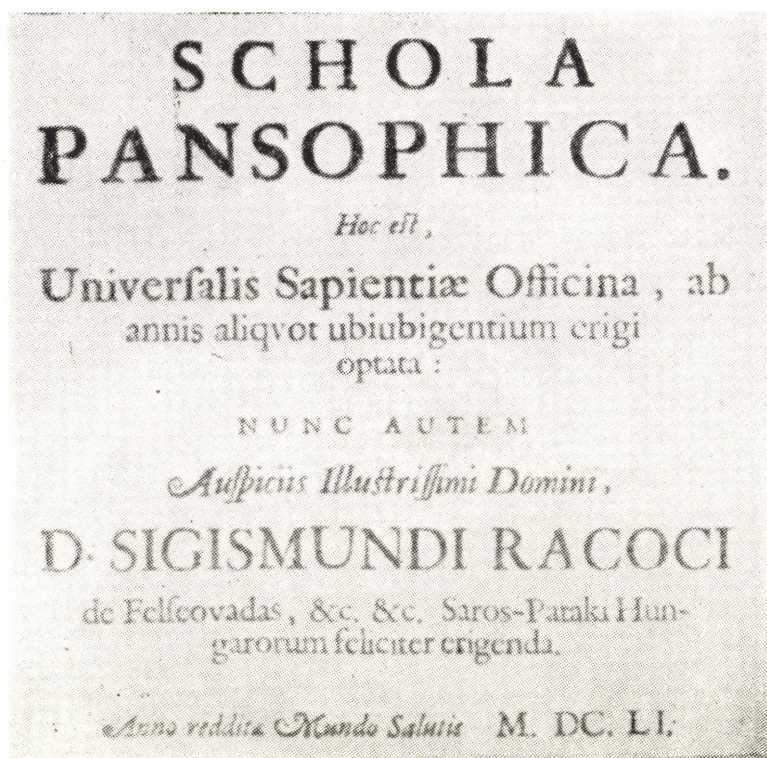
Nagy Oktatástanának X. fejezetében a nyelvi nevelés gyakorlati munkásainak ezt tanácsolja: »Arra kell törekednünk, hogy az iskolában a nyelv kifejező képessége finomodjék.« Ezért számítani kell az iskolából a verbális magolást, s sok diktálást, az üres szócséplést, s a nyelv kifejező funkciójának fejlesztése érdekében új módokat és eszközöket használjunk fel a nyelvi nevelésben, így a *dramatizáló módszert*, az *iskolai vitát* (önálló vélemények szabad előadásában s nem üres szócséplés formájában!), a *gyakorlatok nyilvános kijavítását, bírálatát, analitikus és szintetikus gyakorlatok beiktatását* (a tanuló konstruál, új formákat alkot, analizál, kiegészít, átalakít, tehát az értelem- és stílusgyakorlatok aktív részvevője), a *szemléltetés*, a *lustratio gyakori alkalmazását* (suaviter et potenter, hogy a tárgyak bemutatásával is szemléltesse, illetve kialakítsa a helyes képzetet és fogalmat), a *szóértelmezések beiktatását* (a tanuló fejtse ki, írja le a szó fogalmi (jelentésbeli) tartalmát), a *szókincsfejlesztő gyakorlatok tartását*. (A világ, a dolgok, a jelenségek új és új elemeinek ismerete, új fogalmak, új szavak ismeretét is jelenti, ezért a formális jellegű nyelvtanulás, szótanulás, tartalomtól elszakított oktatás helyett a tudományok eredményeit, az ismereteket, a mesterségek tárgyait is tanítjuk, s így együtt bővül »a tárgyi világra vonatkozó ismeretünk és szókincsünk.«) Ő maga is sok új szót alkot, vagy ritkán használt szavakat elevenít fel (pl. *proma conda* = éléstár, aucupium, daduchi stb.). Új fogalmak, új tárgyak, új jelenségek százait kellett latin nyelven közvetítenie, ezért ontja a ritkán használt latin szavakat. A szükségszerűség diktálta tempóval bővült latin szókészlete. Sokan a klasszikus latin felhígítását látták e tettében, s még az 1700-as években is elmarasztalják Comenius »latinságát«. Tankönyveinek latin nyelvét úgy tekintették, mint ami telve van barbarizmusokkal, s nem a tiszta latinság forrása: »Infelix etiam, quantum ego quidem video, est Comenii Januae in Scholis nostris introductae institutio, ... hic liber manifestis ubique barbarismis largiter abundet, ego nec causam, nec rationem video, quare ex hoc lutulento fonte purioris Latii Sermo derivari debeat.« [19].

Comenius a panasz és a vád hangján beszél kora nyelvkönyveiről, mert ezek a könyvek nem alkalmasak a gondolkodás és a nyelv fejlesztésére, illetőleg a nyelv kifejező funkciójának, képességének művelésére: »Alig egy-két nyelvkönyv ad utasításokat arra nézve, hogy kell a beszédet megszerkeszteni, csupán elemezni, egy frázisgyűjtemény sem mutatja meg a kifejezésnek, művészi megszerkesztésének és változatosságának módját, hanem csak a kifejezések zavart egyvelegét vetik oda.« [18].

Majd később látni fogjuk, hogy Comenius hogyan valósítja meg a gyakorlatban, tankönyveiben eddig ismertetett elgondolásait.

**A gondolat, a beszéd (a nyelv) és a cselekvés
hármassága**

Comenius panszofikus rendszerében elgondolt iskola mindenkit (omnes), mindenre (ad omnia), minden módon (omnino) meg kíván tanítani. *Illustris Patakinæ Scholæ Idea* és *Schola Pansophica* c. tervezeiben tárja fel Comenius »az egyetemes bölcsesség« iskolájának cél-



Comenius *Schola Pansophica*-jának címlapja. Sárospatak 1651.

kitűzéseit. Ebben az iskolában ki kell csiszolni az elme tükrét a bölcsességre, idomítani kell a kezet a művészi és alkotó tevékenységre, képezni, nevelni kell a nyelvet az ékesen folyó beszédre. Egy másik írásában is azt írja: »Arra fogjuk tanítani Latium valamennyi polgárát, hogy mindent bölcsen gondoljanak el, beszéljenek és cselekedjenek.« [20].

A gondolat, a beszéd és a cselekvés hármasságában (a verbalizmus és skolasztika elleni koncepciójában) világítja meg Comenius az erudíció, a képzettség, illetőleg a műveltség eredőit, kritériumait. A műveltség az egyén szempontjából képesség a helyes gondolkodásra,

a világos, kifejező, kulturált beszédre (nyelvre), az alkotó tevékenységre, a cselekvésbeli ügyességre. Ebből következik a nevelés elé szabott újszerű feladat: »hathatósan előmozdítani az ismeretszerzésben a helyes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, a cselekvésben az ügyességet, s a gondolatok közlésében való ékesszólást«. [21].

E hármas egységben a nyelvi nevelés is új tartalmat kap Comenius pedagógiai rendszerében. A művelt, a tanult, a képzett embernek olyan nyelvi nevelés az előfeltétele, ami lehetővé teszi, hogy az ember alkalmas legyen *»sokat kigondolni«, »mindenbe élesen behatolni«, »dolog és dolog között tudjon különbséget tenni«,* tudja *»a jót kiválasztani és követni, a rosszat mindenütt megvetni, kerülni«, s képes legyen »szépen és gondolatokban gazdagon beszélni«.* [22].

Egyik írásában [De educatione et scholis methodo naturalis emendandis cogitationes novissimae (*Scholarum Reformator Pansophicus*, Praha, 1956.)] tömören így jelöli meg a művelt ember képzésének célját s a művelt embert jellemző tulajdonságokat: I. *sapere* (omnia vere nosse), II. *agere* (omnia bona recte agere posse), III. *loqui* (necessariaque cum proximis communicare).

Az embert éppen értelme, keze és nyelve emeli ki az állatvilágból és segítségükkel képes megszerezni a tudást, a műveltséget és éppen azért művelődünk, hogy mindent megismerjünk, mindent jól, helyesen cselekedjünk és beszéljünk, azaz gondolatainkat és érzelmeinket másokkal is közöljük.

Comenius *a gondolkodás, a cselekvés, a munka és a nyelv* hármas egységét, szoros kapcsolatát tartotta szem előtt pedagógiai elveinek elemzése, értelmezése során is.

Így a nyelv tökéletesítése nem öncél, nem a nyelvért történik. A nyelvi kultúra fejlesztése *az egyén* szempontjából is fontos iskolai feladat. A nyelv is csak úgy tudja betölteni funkcióját, ha folyton csiszoljuk, műveljük. A művelt embert nyelvi öntudata, formált, csiszolt, fejlett beszédkultúrája is jellemzi. Comenius ezt a kérdést is sokszor feltette: Meg akarod ismerni a művelt embert? Figyelj beszédére (nyelvére) is, mert a művelt ember ismertetője *»az ész- és nyelvbeli ékesség«* is. *»Miért ne ragadna el és gyönyörködtetne bennünket az, ami által még inkább emberek vagyunk; a gondolkodás és a nyelv ékessége?«* [23]. Az atrialis osztály felállításával tartott beszédében kora formalista retorikai oktatásával szemben a retorikát is a nyelvi nevelés fontos eszközének tekinti. A *»beszéd ékességének mesterségét«* azért kell ismernünk, hogy *»kiművelt nyelven tudjunk beszélni«,* hogy *»az ember a nyelv dolgában is minden oldalról kicirkalmazott, finom, sőt kellemes legyen«.* [24].

Ésszerű és bölcs elv: *a beszédet beszélve* kell tanítanunk. Így a retorikai képzésnek is célja a nyelvi nevelés keretében elsősorban az, hogy az embert alkalmassá tegye az életre, a műveltség megszerzésére, illetőleg, hogy a műveltség, bölcsesség *»fényét«* képes legyen szétömlasztani embertársai között is.

A korabeli logika, dialektika és retorika formalista és verbalista tanítási módszerét el kell vetnünk: *»a logikának és a szónoklattannak*

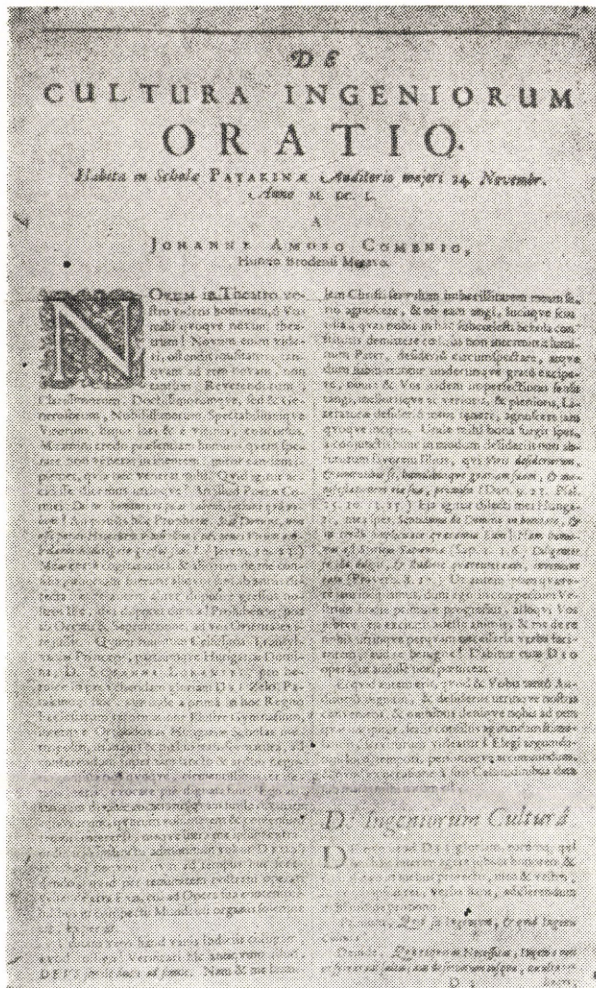
közelebből kell az életet érintenie, mivel értelmünkre és beszédünkre minden pillanatban szükségünk van, és ezek tartják össze az emberi dolgokat». [25].

Comenius az atrialis vagy retorikai osztály számára szerkesztett tankönyve bevezetőjében alapvető nyelvi nevelői szemléletének megfelelően a retorikai oktatást is nyelvművelő feladatnak jelölte meg. Az ész- és nyelbeli helyesség és ékesség példáit, az »ékes nyelvnek és irány-
nak« fogásait, a helyes és szép nyelvi megnyilatkozások formáit is oktatta, illetőleg gyakoroltatta híres retorikai tankönyvében (*Eruditio-
nis Scholasticae Pars III. Atrium, Rerum et Linguarum Ornamenta
exhibens*. Patak, 1652.)

Az anyanyelv jelentősége és szerepe

Comenius több munkájában emelte ki az anyanyelv nagy jelentőségét. Az anyanyelv felkarolása és művelése Comeniusnál is egyrészt az ébredező nemzeti öntudat megnyilvánulása, másrészt a nép műveltségbeli elmaradását megszüntetni kívánó törekvés pedagógiai vetülete. Találkozott törekvéseiben a polgári igény, a demokratikus gondolat és a nemzeti célkitűzés pedagógiai szolgálata. Comeniusnál is az anyanyelvi népoktatás sürgetése, az anyanyelv hathatósabb művelésének hirdetése, a formalista klasszikus nyelvoktatás háttérbe szorításának kezdeményezése egyúttal a skolasztikus világnézet, az egyház művelődési monopóliuma és a latin nyelv egyeduralma elleni harc támogatását is jelentette. Az anyanyelv fejlesztése ui. jelenti a nemzeti kultúra, a nemzeti gondolkodásformák fejlődését is. Ha egy nemzet elhanyagolja anyanyelvét ápolását, elmarad a kulturális fejlődésben is. A művelt ember ui. nemcsak a nyelvet, hanem a nyelv útján terjesztett ismereteket, műveltséget is gondjába fogadja, ha a nyelvfejlesztést is *nemzeti* feladatnak tekinti. De nem tartja Comenius jogosnak azt a nyelvfejlesztési programot, amelyik elcsúszik a *nyelvterjesztés* vágányára, s a más nemzetek nyelvének lenézésére tanít, illetőleg azok kiiktatására törekszik. Comenius magyarországi működése szervesen illeszkedik bele a magyar puritánus mozgalmakba éppen a nyelvkérdésben, az anyanyelv, a nemzeti nyelv közkinccsé tevésének, a nemzeti nyelvű népiskolák felállításának, az anyanyelvű világi tudományok megteremtésének programjában. [26].

A nemzet fogalmának egyik fontos jegye — hirdeti Comenius a *Gentis Felicitas*-ban — a nyelv is: »a nemzet azon emberek közössége, akik... egy nyelven beszélnek«. [27]. Igen fontos felismerés ez. A politikai helyzet (népének üldözése, a cseh nemzeti kultúra elleni harc) is érlelte Comeniusban ezt a felismerést. Megértette, hogy az anyanyelv művelésének politikai súlya is van. »A haldokló anya végrendelete« című, s a cseh testvérekhez intézett cseh nyelvű szózatában emelt hangon buzdít az anyanyelv megbecsülésére, ápolására: »Rád hagyom, ó, haza, Rád és fiaidra annak a gondját, hogy szeretett és édes anyanyelvünket ápoljátok, nemesítsétek.« [28]. Bacon-nal is azért száll vitába, mert szerinte nem az *antik nyelvek* fejlesztését kell újra szor-



Comenius De cultura ingeniorum oratio c. sárospataki székfoglalójának első lapja. Sárospatak 1650.

galmazni, hanem a nemzeti nyelvek ápolását, fejlesztését kell elősegítenünk, annál is inkább, mert a nyelvfejlődésről valójában csak a »friss« nemzeti nyelvekkel kapcsolatban beszélhetünk.

Bár szükségből latin nyelven írja meg műveinek javarészét, s kidolgozta részletesen a latin iskolának tantervét, mégis soha meg nem feledkezett az anyanyelv jelentőségének hangsúlyozásáról. Iskolarendszerében nagy szerepet szánt az anyanyelven oktató *anyai* (6 éves korig) és az *anyanyelvi* (6—12 éves korig) iskoláknak. De a latin iskolából sem számúzi az anyanyelvet, mondván: »Először jöjjön a dolgok *anyanyelvi* elemzése, azután a latin.« Patakon írt politikai röpiratában, a *Gentis Felicitas*-ban is az anyanyelvi oktatás mellett tör lándzsát: »Ha anya-

nyelven tanulják meg ifjaink a tudományokat, akkor művelt lesz eszünk, kezünk és nyelvünk.« Az sem véletlen, hogy éppen a magyarországi latin iskolák eredménytelenségére is felhívja magyar kortársai figyelmét: »De hát mit tanulnak a latin iskolákban, mutatja az a nagy tudatlanság, amely valamennyi szabad tudományban (a nyelvtan és a logika fozslányain kívül), továbbá a történelemben, bölcséletben, orvostudományban stb. általánosan mutatkozik.« [29].

A latin tanítási nyelv egyeduralma elleni küzdelem úttörő harcosai között hazai viszonylatban Comeniust is számon kell tartanunk. Bár *Nagy Mártonfalvi György* Debrecenben 1681-ben megjelent könyvében [30] *Köleséri Sámuel* versezete nem említi Comenius nevét, valójában a sort az ő nevével kell teljesebbé tenni, mert így hiányos:

»Sok szép tudós elmét szült ez a' Saeculum
A' Magyar nemzetben nincs semmi dubium.
Ilyenek valának: Medgyesi, Tolnai ...
Hasonló volt János Apáczai,
Kik **élő nyelvekkel**, s elmés írásokkal
A Magyarai hazát ékesíték, fontal
A' **Barbariestől** tisztíták haszonnal ...«

Comenius elődeinek és kortársainak hasonló szellemű törekvéseit erősítette fel az anyanyelv művelését célzó programjában, s annak pedagógiai következményeiről vallott nézeteiben. A XVI. században *Agricola* már kiemelte az anyanyelv fontosságát, [31] *Vives* tudatosan követeli a nyelv művelését (*De disciplinis*. 1531.) [32] már a gyermeknevelés kezdeti időszakában is, sőt követeli azt is, hogy a latin iskolák a latin szavak értelmezését az anyanyelv segítségével végezzék. *Ratichius* is az anyanyelvű tanítási nyelv mellett tör lándzsát stb.

A hazai elődök és kortársak (Mikolai Hegedűs, Pathai, Apáczai, Medgyesi, Tolnai Dali stb.) kezdeményezéseit is erősítette Comenius elméleti munkássága és gyakorlata az anyanyelvi oktatás ügyét illetően. Comenius barátja és hű segítője, *Tolnai* e téren is jeget tört, s éppen a pataki iskolában »a Magyar nótákon levő *Soltároknak éneklésére*« szoktatván tanítványait. [33].

Comenius már pataki beköszöntő beszédében rámutatott arra, hogy csak akkor emelkedik a magyar nép is a művelt nemzetek sorába, ha betöltjük az országot »jó és böles, nemcsak latin, hanem *hazai nyelvű* könyvekkel is«. [34].

Akkor, amikor már a falusi iskolákban is a tanulókat a latin nyelv tanulására szorították, a latin nyelvet általános tanítási nyelvvé erőszakolták, s ezzel bezárták az ajtót a széles néprétegek számára a magasabb művelődési lehetőségek előtt, volt bátorsága Comeniusnak éppen az anyanyelvi oktatás didaktikai vonatkozásairól is elmondani a véleményét: [35]

»A mi általános módszerünk nem csupán a latin nyelvre... vonatkozik, hanem utat nyit arra, hogy minden nemzet ezzel arányosan művelje a saját anyanyelvét is.« [36].

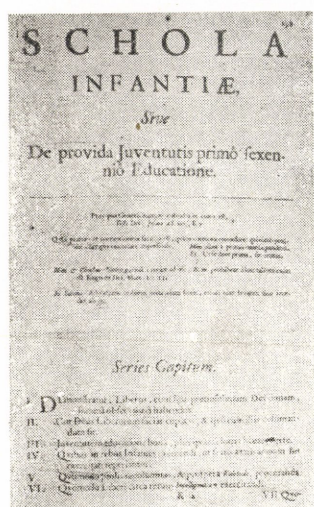
A *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain arra kéri a tudomány

embereit is, hogy ne vessék meg anyanyelvüket, s ne tartsák magukhoz méltatlannak az anyanyelv művelését. Magyar viszonylatban *Apáczai, Mikolai Hegedűs* (Biblia Tanúi, 1665.), *Medgyesi Pál* (Bünön buskodó Lélek, 1660.), *Haller János* (Pays... 1682.), *Misztótfalusi Kiss* hasonló szellemben korholtak, harcoltak és buzdítottak a magyar nyelv, a magyar nyelvű tudomány fejlesztése érdekében, erőt merítve Comenius meghirdetett eszméiből és gyakorlatából is.

Éppen az anyanyelvi oktatás, az anyanyelv művelése szempontjából igen fontosak pl. az ilyen comeniusi megnyilatkozások: »A gyermeket idegen nyelvre tanítani akarni az *anyanyelv ismerete előtt* annyi, mint őt lovagolni tanítani, mielőtt járt tudna.« [37]. Helytelen, ha a gyermekkel olyan tanító foglalkozik, »aki nem ismeri a gyermek anyanyelvét«. [38]. A latin iskolák oktatásában sem szabad mellőznünk az anyanyelvet, s ha a latint az anyanyelvvel kapcsoljuk össze, »mindig az *anyanyelvi kifejezések álljanak elől*«. [39]. Ezt az elvét következtesen végre is hajtja pataki tankönyve (a Vestibulum) gyakorlatában. A könyv elé írt előszóban, illetve utasításban követelményként írja elő, hogy »először jöjjön a dolgok *anyanyelvi elnevezése*, azután a latin«. [40].

Iskolarendszerében az anyanyelvi oktatás fontos helyet és szerepet kapott. Hat éves korig az *anyai iskola*, tizenkét éves korig az *anyanyelvi iskola* oktatásában erősödik a gyermek nyelvi kultúrája és nyelvi öntudata. Miért szán oly hosszú időt Comenius erre? Felelete: »Az anyanyelv, minthogy az értelem előtt lassacskán feltáruló tárgyakhoz kapcsolódik, szükségképpen több évet vesz igénybe, mintegy nyolcat-tíz, ti. az egész kisgyermekkort és a gyermekkort...«

Pedagógiai rendszerének alapja e két iskola, s éppen a nyelvi nevelés alapfokozatán tartja szükségesnek Comenius is az *anyanyelvi nevelést és oktatást* mindkét nembeli gyerekek számára. »*Informatorium školy Materské*« [41] című írásában találjuk az



anyaiskola nevelésével kapcsolatos nézeteit és hasznos gyakorlati tanácsait. Az elemi ismeretek megszerzésére vonatkozólag a gondolkodás, a kéz és a nyelv hármas egységének megfelelően fejti ki, melyek azok az ismeretek, amelyeket a gyerekek ezen a fokon *megismernek, megcselekednek*, s végül leírja, milyen módon kell a gyereket *beszélni* tanítani. Számunkra itt most ez utóbbi kifejtése lényeges. Comenius már az alapfokon is rendszeres és tervszerű nyelvi nevelést kíván. Ezen a fokon is a nyelvet, a beszédet a nyelvtan, a retorika és a poétika formálja, csiszolja, finomítja. Cél, hogy a gyermek anyanyelvén érthetően, világosan tudja magát kifejezni: »a gyermek helyesen ejtse ki anyanyelvét, azaz a hangokat, szótagokat, szavakat tagoltan ejtse« [42].

A helyes beszédre nevelés kérdését is felveti, s könyve egyik fejezetében (Hogyan kell a gyerekeket a helyes és értelmes beszédben gyakorolni?) különösen kiemelte a tiszta kiejtés fontosságát és a selypítés, a beszédhibák kijavításának módját megfelelő gyakorlatok útján. Azt is megemlíti, hogy a szülő nem cselekszik helyesen, ha »szeretetből elnézi, hogy a gyereke az r-et ne pontosan és tisztán ejtse, hanem helyette l-et mondjon«. [43].

Az anyaiskola fókán a retorikai ismeretek (»a retorika kezdő lépései«) adása arra szorítkozik, hogy a gyerek tudja utánozni »a köznapi beszéd átvitt értelmű képes kifejezéseit«, sajátítsa el a taglejtés és hanghordozás elemeit. Lényeges itt az a felismerése, hogy mivel a beszéd dallamának külön funkciója van, a gyerek már ebben a korban ismergesse a dallamformákat funkciójával együtt. A mai óvoda (hiszen ennek felelne meg az anyaiskola) nyelvi nevelése számára is követendő szempontokat találunk Comenius gyakorlatának nem egy fontos elemében.

Az *anyanyelvi iskola* (a népiskola) elé a nyelvi nevelés területén a következő feladatokat tűzi: legyenek anyanyelven írt tankönyvek a tanulók kezében, tanuljanak meg anyanyelvükön minden írott és nyomtatott írást folyékonyan olvasni. Tanuljanak meg helyesen, gyorsan és szépen írni. Tudjanak jól fogalmazni. Az anyanyelv nyelvtani szabályait is ismerniük kell, de a grammatikát nem elvontan, nem csupán szabályaiban kell oktatnunk, hanem egyszerűen és sok gyakorlással. Ezen a fokon a terminológia teljesen anyanyelvű legyen, s mindent közérthetően, azaz a gyermek szókincsének megfelelően kell kifejezni. Az anyanyelv alkalmas az ismeretek közlésére, s nincs igazuk azoknak, akik csak a latin nyelvet tartják alkalmasnak az ismeretek közlésére, s ezen a fokon is a tanítási nyelv szerepének betöltésére. A latin tanítási nyelv egyeduralmának megtörésében Comenius is jelentős szerepet vállalt, s értékes az a megnyilatkozása is, amelyben az anyanyelvű tanítási nyelv védelmére kel: »Nem a nyelvben, hanem az emberekben van a hiba, ha valamely nyelvet homályosnak, hiányosnak, tökéletlennek találunk ahhoz, hogy a szükséges dolgot kifejezzük vele.« [44].

Hazai viszonylatban *Medgyesi Pál*, *Haller János*, *Apáczai Csere, Bessenyei György* hasonló módon tettek hitet az anyanyelv mellett a latin tanítási nyelv rovására, mondván, »olyan szánakozásra s egyszerűsre mind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet... írni, okoskodni...« [45], pedig a magyar nyelven is lehet a dolgoknak nevet adni, »lehet rajta írni, beszélni« (Bessenyei), lehet magyarul is irodalmat, tudományt művelni, lehet vele tanítani, oktatni, csak éljünk vele, csak műveljük, fejlesszük!

A nyelvi nevelés (oktatás) a latin iskolákban

Comenius panszofikus törekvéseit legerőteljesebben a latin iskolában érvényesítette. Ez az iskola Patakon a valóságban is működött, hiszen a panszofikus iskola alapjait Patakon rakta le. A nyelvi nevelés eddig vázolt modern elveit ebben is következetesen érvényre juttatta. Az ő latin iskolájában a latin nyelv megtanulása *nem cél, csak*

eszköz. A dialektikát és a retorikát a *reális ismeretek* után helyezte. Maga így vall erről: »Akik a szokás törvényét követik, azok előtt fel tűnő lehet, hogy a dialektikát és retorikát a reális ismereteknek annyira utána helyezzük. De így helyes ez . . . , mert hiszen meggyőzően kimutattam, hogy a dolgokat azok módja előtt, az anyagot a forma előtt kell tanítani . . . előbb tanuljuk meg a dolgokat megismerni, mint azokról alaposan ítélni és ékesen beszélni.« [46].

A korabeli latin iskolák elhanyagolták a tárgyi ismeretek nyújtását, s a tanulókat szavak tanulásával gyötörték. Előre helyezték a nyelvtan, a szótár ismertetését. Comenius rendszerében előre került a tárgyi rész, a reális ismeretanyag, s a nyelvet, a dolgok ismeretével együtt tanulták a tanulók.

»Tervezet a latin szerzők olvasásához és világosan való értéséhez megtalált könnyű, rövid és kellemes útról, vagyis a három osztályra osztott latin iskoláról« [47] c. értekezésében megokolja a latin nyelv tanításának szükségszerűségét (a latin nyelv *ékes, tiszta* nyelv, s mint a nemzetek közös *tolmácsa*, a reális műveltség szállító eszköze, a tudomány nyelve *szükséges nyelv*), s bemutatja a tanításában követendő legcélszerűbb módszert is.

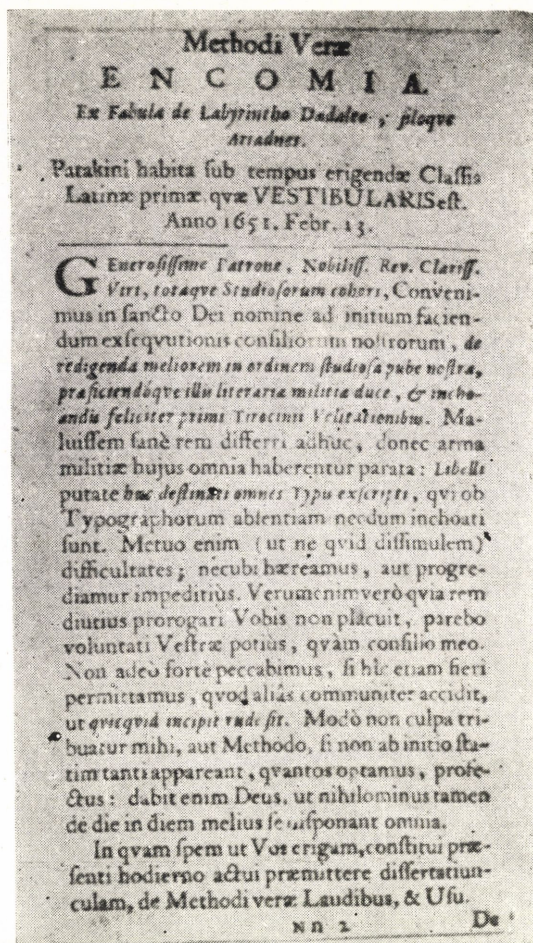
Ebben az értekezésében is vallja, hogy a nyelvi nevelés modern formájában a nyelv nem öncél, s nem a latin szavak tömegét kell átadni a tanításban. A tanulók »ne öregedjenek meg a szavak körül«, hanem hatoljanak bele a dolgok velejébe, az élet dolgának okaiba. Ezt a követelményt még oly hosszú ideig nem tartották szem előtt a magyar iskolákban sem, s dívott tovább a formalizmus. Kovács Antal vallomása szerint még az 1870-es 80-as években is »nagy mennyiségű latin szót« kellett a tanulóknak megtanulniuk, s visszaadni. »vezényletre«. Resolve: vezényletre a szövegben előforduló »mindenik szónak teljes nationálját kellett adnunk« [48].

Már Comenius más célt és más módszert kívánt. A helyes, tiszta és szép latinság tanulására 3 fokozatot, 3 osztályt, 3 évi időtartamot jelölt meg. Az első évben a latinság *alapját*, a másodikban a latin nyelv *egész rendszerét*, a harmadik esztendőben a latinság *ékességét* kívánta megtanítani.

A fokozatoknak megfelelően három könyvet szerkesztett Comenius.

I. *Vestibulum*. Benne 1000 leghasználatosabb (alapszókincsbeli) szó rövid mondatokba (sententiola) ágyazva. Ez a tankönyv előkészíti a tanulókat »a nyelv szerkezetének könnyebben való felfogásához« (Fundamentum). Az *anyanyelvet nem iktatja ki*, ennek segítségével történik az oktatás. A vestibuláris szótár rövid, kevés származékszót vesz fel bele. Itt is követi a fokozatosság elvét: első fejezetébe a dolgok, tárgyak neveit (főnevek), a másodikba a dolgok, tárgyak tulajdonságait (melléknevek), a harmadik fejezetbe a dolgok cselekvéseit (igék) veszi fel. A nyelvtan is csak az alapismereteket közvetíti, egyszóval a beszédkultúra alapjait rakja le.

II. A *Janua*: A latin nyelv rendszerét egyszerűen és természetesen adja elő (Struktura). A latin nyelvben gyakran használt szavakat emeli ki eredeti jelentésükkel, származékaikkal együtt. A szöveg enciklo-



A vestibuláris osztály megnyitásakor mondott beszéde.

pédiaszerű. A szófűzésre (mondattani szabályokra) vonatkozó ismeret-
anyag is bővül.

III. *Atrium*. Az ékes latinság könyve. A szólások, választékos kife-
jezések, nyelvfordulatok tárháza. A beszéd erőteljes, hatásos fordulatait
is számbaveszi, azaz »a nyelv testéhez a dísz és az erőt adja hozzá«
(Ornamenta).

Mind a három könyv ugyanazt a módszert követi az anyag közlésé-
ben. Ad tárgyi részt (szöveg, a dolgok, a reális ismeretek világa). Ez
megelőzi a szótárt és a *nyelvtant*, mert »a nyelvek ésszerű tanulásában
előljár a dolgok megértése«. A szótár tolmács, s éppen ezért kísérője
a szövegnek. Végül következik az alaki rész, a *nyelvtan*, mely »mind-
kettőnek számtartója, azok minden részének megvilágosítója, végre-
hajtója és megpecsételője« [50].

A nyelvi nevelés gyakorlata pataki tankönyveiben

Comenius helyesen állapítja meg, hogy bármely munka végzésében eszközök nélkül semmi sem történik, jó szerszámok nélkül jól semmit sem tehetünk. Jó tankönyvekre van szükségünk, mert »a nyelvek legújabb módszerének titka egészen abban van, hogy bizonyos, *művészi-leg megszerkesztett* könyvek segítségével által... a tanítókat és tanulókat az óhajtott cél felé biztosan (certe), gyorsan (cito), alaposan (solide) és kellemesen (suaviter) vezessük«.

E vezetésben a fokozatosság elvét szem előtt kell tartanunk. Előbb az ész formálandó, hogy amit tanulunk, *megértjük*, elemezzük (bevéssük), azután a kéz és a nyelv, hogy amit megértettünk, *tollal, írással és szájjal (beszéddel)* is ki tudjuk fejezni.

A nyelv és a száj, a beszéd gyakorlására kell a legnagyobb gondot fordítanunk. A továbbiakban éppen azt mutatjuk meg, hogy pataki tankönyvei hogyan tükrözik Comenius szépen elrendezett és átgondolt elméletének tételeit a megfelelő gyakorlatokban. Mivel Comenius több esetben hangsúlyozta, hogy a latin iskolai nyelvi nevelésben, oktatásban sem »vonjuk kétségbe az anyanyelvnek hasznát«, a továbbiakban *különösen tekintettel leszünk pataki tankönyvei magyar nyelvi vonatkozásaira, annál is inkább, mert Comenius tankönyveiben a magyar nyelv iskolai használata is tágult, gyakorló teret kapott*. A magyar nyelvet gyakran iktatja közbe, mint ismertet a latin nyelv tanításában is, vallván azt az elvet, hogy helytelen ismeretlent ismeretlennel tanítani. Eppen ezért pataki tankönyveiben gazdag kincsestárát adja a magyar nyelvi vonatkozásoknak, és éppen ezzel Comenius maga is lökést adott a magyar nyelv iskolai művelésének, a magyar tanítási nyelv ügyének, illetőleg a magyar tanítási nyelvet követelők programjának.

A pataki tanulóknak szánt tankönyvei magyar nyelvi anyagát, magyar értelmezéseit Comenius pataki munkatársai *Tolnai Dali* János, *Szölőssy* János tanárok, *Kaposi* Pál, *Helembai* Sámuel és *Szántai* Mihály publicus praeceptorok készítették. Az egészet átnézte — ahogyan Comenius mondja: *a simítás* munkáját elvégezte — *Szilágyi* *Benjámín* István.

Hogy Comeniusnak a könyvek magyar nyelvére is gondja volt, maga Comenius számol be róla a Janua szótára végén. Arra buzdítja »magyarítóit«, hogyha észrevesznek valami tévedést, »ne resteljék azt kijavítani«. Comenius lelkiismeretességét is jellemzi, hogy a tankönyvéből tanító gyakorlati emberek figyelmét felhívja arra, hogy *bármilyen* hibát, *tárgyi* tévedést, *alaki* hibát stb. észrevesznek, javítsák ki, mert a *gyakorlat* »meg tudja látni azt, ami elkerüli az *elmélet* szemeit«.

Comenius a *Vestibulum, in usum Scholae Patakiniae editum* (Patak, 1652.) című tankönyve, a vestibuláris osztály könyve *Előszavában* külön is feladatnak jelöli meg a szükséges magyar szavak helyes alkalmazását »mind a latin szókhoz, mind magukhoz a dolgokhoz«. A magyar tanulók magyar szókincse is bővült e feladat végrehajtásában. Először a szavakat anyanyelvükön olvassák, elemzik. A tanár anyanyelven mutatja meg »a dolgoknak a szavak héjából kifejtett magvát«. Gyakorolják a magyar olvasást is, mert »jó magyar olvasókat is keresünk«. Magya-

mul hangzik el a felhívás a közös munkára: »Jövel, gyermek! Szólok te veled szükséges dologról...«

A dolgok anyanyelvi elnevezése, a magyar szavak értelmezése tehát megelőzi a latin elnevezést. A szöveg magyar olvasása, magyar nyelven való leírása után következhet csak latin nyelven a dolgoknak és szavaknak párhuzamos ismertetése.

Hogyan történik a nyelvi oktatás ezen a fokon? A szövegből indulnak ki, a dolgok világából, a tényekből stb. Maga a szükség készlet arra — mondja Comenius —, hogy az *alapot* előre bocsássuk, minthogy az okoskodás és a beszéd a dolgokban gyökeredzik [54]. A tanító felolvassa a szöveget, a tanulók utána olvasnak, s utánozzák tanítójuk kifejező olvasását, tiszta, világos kiejtését. A szép és helyes beszédre, a kifejező olvasásra való nevelés egyik fontos mozzanata ez a nyelvi oktatásnak.

A következő mozzanat: ugyanezt a szöveget a tanulók füzetükbe is leírják »a kéz-gyorsaság megszerzése végett«, írástechnikájuk fejlesztése céljából. Következik az oktatás egyik legfontosabb momentuma: a szavak pontos értelmezése. Különösen arra kell ügyelni, hogy a tanulók »jól fogják fel« a szavak értelmét, jelentését. A helyes fogalomalkotásra, a rendszeres gondolkodásra nevelés alapiskolája ez a módszeres lépés. A szavak helyes értelmezése céljából használjuk fel a szemléltetés adta lehetőségeket is. A nyelvi nevelésben is szükséges az érzékszervekre való támaszkodás, a reális megfigyelés, s ezzel fejlesztjük a tanulók figyelmét (»az értelem ajtaját«), megfigyelő képességét is. Ezt az elvet a gyakorlatban különösen gyümölcsöztette *Orbis Pictus* és *Schola Ludus* c. műveiben. A megfigyelést tovább kell fejlesztenünk: tudni kell analizálni, a tények, a dolgok között összehasonlítást és különbségtévést végezni, s mindebből el kell jutnunk az általánosításhoz. Akkor lesz helyes a nyelvi kifejezés, a beszéd s mindenemű nyelvi megnyilatkozásunk, ha a dolgokról, a beszéd tárgyról, a kifejezendőről *világos elképzelésünk, fogalmunk van*, különben a beszéd csak fecsegés lesz, s a nyelvi megnyilatkozás üres szalmázás.

Nem véletlen tehát, hogy Comenius már a vestibuláris osztályban is egy-egy fogalmat szinonimákkal is igyekszik megvilágítani: A *sánta* (tzipertes) sántikál. A szavak jelentése árnyalati különbségeinek, hangulatbeli értékeinek bemutatására is gondja volt: Servi *serviunt* — A szolgák *szolgálnak*.

Ancillae *ancillantur*: a szolgáló lányok *rabotálnak* (szolgálóskodnak). A *rabotálnak* és *szolgálóskodnak* kifejezésben a tanulók példát kaptak a szavak nyelvi rétegbeli funkciójára is. A jövevényszó itteni szerepeltetésével még a jelentés-árnyalat mellett a szó különleges hangulatbeli értékét is érzékeltették a magyaritók.

Janua. A teljes nyelvhasználat megszerzésére, »mely a dolgok szükséges kifejezésére elégséges« — volt a feladata a januális osztályban folyó nyelvi nevelésnek. Tankönyv: *Eruditionis Scholasticae Pars. II. Janua Rerum et Linguarum Structuram externam exhibens. In usum Scholae Patakinæ edita.* (Patak, 1652.)

A Vestibulum gyökérszavai után itt már az ugyanazon gyökérből származó szavak értelmezése folyik (keserű, keseríteni, keserűség. kese-

rűen, elkeseríteni, megkeseredett, keseredés, megkeseríteni stb.). A gyökerekből sarjadó latin szóknak erdeje a lexikon, a szótár igen fontos része a Janua-nak. A nyelvtan is nagyobb szerepet kap. Miért tanítjuk? Hogy Comenius hasonlatát tovább folytassuk: a nyelvtan »az erdő vágásának, a fák ácsolásának és faragásának műhelye«. Mai terminológiával kifejezve: a szó az építő elem, az építő anyag, s a grammatika szabályai révén alaki módosulásokkal nyelvtani jelleget kap, s így a nyelv a közlés eszközévé válik. Comenius a Janua Előszavában szemléletesen ezt úgy fejezte ki, hogy a szavakat a »nyelvtan gyárában faragják, szabják mértékre«, hogy »a beszéd épületéhez alkalmasak legyenek«.

A januális szöveg: szabályosan alkotott latin szökből felépített szöveg. Comenius azt az igényt is támasztotta vele szemben, hogy »tetszetős« legyen, azaz azt is érzékeltesse, hogy a nyelv egyúttal művészi anyag is. Az sem véletlen, hogy »folytonos párbeszéddel« kívánja elevenné, tetszetőssé tenni a tankönyv szövegét. A szöveg tartalma, mondanivalója éppen azért enciklopédiaszerű, hogy »az ifjak alkalmat találjanak arra, hogy mindenben jobban előre lássanak, s az élet feladatára magukat jobb segítő eszközökkel szereljék fel«. (Előszó.)

Tankönyveinek magyar szövege

A megfogalmazásban Comenius nyílt, őszinte és szókimondó, különösen a mértékletességről, a szüzességről, az emberi testrészekről szóló ismeretadásban. A magyar szövegben is csak úgy árad a szavak bősége. A »részegek«, a »borosok«, »borivók«, »bortsiszárok«, a »rendkívül ittasok«, »a nagy ihatók« oktanul dühösködnek, garázdálkodnak, tántorognak, köhögnek, hákognak, bőfögnek, turhaskodnak, pöknek, okádnak, poszognak...

Mennyi jellemző szó a testi állapot festésére: *testes, husos, kövér, potrohos, kantsal, tepsifüles, tzipertes (horgas lábú), katsiba (horgadt szárú)*. A színek világának gazdagságát is érzékelteti. Beszél a *tengerszín, avagy üveg színű zöld, párhagyma színű zöld, világos avagy pázsit színű zöld* színről.

A megfelelő tárgyak megfelelő elnevezéseit adja. *Kötölékek: buttyrok, zajdák, málhák, gúnyák, tulák.*

A népi növénynevek gazdag tárháza ez a tankönyv is: *tyúkhúr, kakuktörjék, ökörgús, avagy eke-akadály, sebfű, salamon petséti, keresztvirág, gyék-fű, rontó fű (Szt Jakab füve), nyúlparéj, istenfája, mátrafü (fünek annya), papmonya fű, nyúlárnyék fű, kopottnyak, agármonya, Tsaba-ire fű, kórontó fű, barátparéj stb.*

A magyarítók gyakran vesznek, s műszóként használnak a nép szájáról is megfelelő szavakat: »a megavult (*nyállott*) bor kiment szeszű (megeőrtlenedett) bor«. Ilyenek az *arsenicum* magyar megfelelőjeként használt *egérmaszlag*, az *aqua natura calida* magyar értelmezője: a *hévvíz*, illetőleg a *fürdő bánya* szavak.

A chorgus (táncmester) *osztó* neve ma is él a tokajhegyaljai nép száján. Az *osztó-táncot* ma is táncolják, s ma is az *osztó-legény* szerzi párba a táncosokat, a megfelelő kötött dallamra. A népi fonás-szövés

csaknem teljes műszókincsét kijegyezhetjük e könyvből is: *len, kender, megáztat, tiló, tilottat, gerebenel, pozdorja, tsepű, rokka, szösz, guzsaly, fonal, fon, pergő orsó, pergő rokka, tsévő, orsó, matring* (avagy *fonal peretz*), *matola (áspára), gombolyító (vetélő-fa)* stb.

A nép szájáról kerültek be a könyvbe a következő szavak is: két-fülű kosárok (*kazupok*), *koborok, szironyból* fonott szatyrok. A *kazup* mint családnév és köznév ma is él Patak környékén, a *szirony* pedig a Bodrogtőzön. A Hegyköz népének *kopcsil, lehánt* szavát is idézi e tankönyv *kopácsolék* (héj) szava.

Általában nagyon sok néprajzi vonatkozás is található benne: »A menyekző (lakodalom) ... egy nappal azután másodnapi (*kárlátó*) vendégségek lesznek.« [55].

A nemzet szájáról azóta lehullott sok magyar szóról is hírt kapunk ebben a könyvben: »A zabot rostával (szórólapáttal) *megpallja* (szórja).« »Az idegen messze földre menendőnek saruk, *szekernyék* illenek.« — »A nőtelen (*rideg*), avagy *hős-legény* megházasodni (*nőszni*) akarván...« »A *süv* (férjnek öttse, vagy bátyja).« »Vannak *lopók, orvok* ...« »Feddeni: *kárpálni*«, »Ellene *pántolódni*«. »A mérges megtsufolás, a hát-megül-való meggunyolás: *guggolás* ...« stb.

Az élő nyelv, a népi nyelv fordulatait, szólásait is felhasználják Comenius magyarítói a szöveg megvilágítására: »A rosszul keresett marhák, rosszul vesznek el — az ebül gyűllt szerdéknél ebül kell elveszni.«

Matkó (Bányász Csákány: 1668.) egyik mondatát is pontosan tudjuk értelmezni Comenius tankönyve nyelvi adata segítségével: »Nem nézik azt a Nőtelen Pápista Papok — írja *Matkó* —, hová valók és micsoda nemzetből valók a szolgálók, csak legyenek szépek, Sarkon-forgók, *eltartják affelől Bolha-pohár hordani*.« A *Janua* a Bolha-pohár kifejezést így értelmezi: »*vacsora után való étel*.«

A pataki *Janua* a magyar logopediai ismeretek nyújtásának kezdetét is jelenti hazánkban. Külön is beszél a selypekről, a *selypségről*: Blaeus: »non recte pronuntiat literas Sibilantes (s, z, c): Selyp – selypség...«

Vértes O. András az »*Opera Didactica Omnia*« (II. 428–429.) lapjait idézi [56] annak bizonyítására, hogy Comenius a mondat-hanglejtést grafikusan ábrázolta. Hadd egészítsük ki ezt az adatközlést azzal, hogy a szóban forgó rész a *pataki Janua* 86–87-ik lapjain is megtalálható. Comenius itt a mondatok fajainak ismertetése kapcsán kitér a mondatok tónusának, hanglejtésének, dallamának bemutatására, s példamondatait úgy szedeti a nyomdással, hogy abból a dallam vonal menete is kitéssék:

»*Sententia admirativa principium elevat, in fine autem punctum admirationis scriptum accipit:*

*Proh
dii immortales!*

Sententia optativa principium elevat, finem deprimit; adscribitur illi idem punctum voti.

Uti
 . nam adfuis
 ses!

Sententiae interrogativae adscribitur punctum interrogationis (?)
 pronuntiatur vero sic, ut elevetur tam principium quam finis.

Quis est? Quis
 ad me
 cat?
 vo

Atrium. [Eruditionis Scholasticae Pars III. Rerum et Linguarum Ornamenta exhibens, in usum Scholae Patakinæ... 1652.] Az atriális osztályokban olyan tankönyvet kívánt bevezetni Comenius, amely a retorikai ismeretek mellett stilisztikai és poetikai anyagot is nyújt. Az ékes latinság nyelvtanát, szótárát és szövegét foglalja magában. A nyelvtan (*grammatica elegans*) az ékes beszéd 600 féle változatát adja, a szótár valójában frazeológiai és etimológiai szótár (a pataki kiadásban nincs meg, csak Amsterdamban jelent meg: Comenii: Lexikon Atriale Latino-Latinum. 1658.), a szöveg a dolgok ékes szövege, valójában a januális szövegek bővebb, csiszoltabb, formáltabb változata, s nemcsak a dolgok jobb, teljesebb megismerését célozza, hanem a stílus változatosságát is példázza. Ezen a fokon már kiiktatja a magyar (anya-) nyelvet, latint latinul magyaráz, »nem azért — vallja Comenius — *mintha állhatatosan nem kívánnám azt, amit előbb óhajtottam, hogy a nemzeti nyelvet hasonló szorgalommal kell művelni, hogy ezáltal a maga anyanyelvét ki-ki vezérül bírja a latinra, de azért, mert az a ti nyelvekben általam fel nem tüntethető, titeket pedig itt még lassúbbnak látlak*«.

Ez a megnyilatkozás nem elmarasztaló kritika, inkább jóakarátú buzdítás.

Az atriális osztály nyelvi nevelésének legfőbb feladata »az ékesen szóló (beszéllő), az orator« művelése. Összeszedjük számára »a beszédnek formáit«, gyakoroltatjuk »a nyájasan és ékesen-való szólásnak megszerzésére a szólásnak módját«. Ilyen mód pl. »a szókat változtatjuk tulajdon értelemnek más értelemre-való fordításával«. »Az ékes szólás ereje abban mutatja meg magát leginkább, hogy minden változtatott szó, szólam, mondat által mindig valami új és az elme számára kellemes táplálékot ad és a lélekbe a különféle új, éles ösztönöket mélyíti be.« (Atrium: Előszó.) A beszéd helyes irálya szabályozza azt is, hogy ne legyen a beszéd példája »a hasztalan bőbeszédűség«-nek, a fecsegésnek.

Az ékesszólás gyakorlatának célja megmutatni azt is, hogy »a választékos stíl az egyszerűtől miben különbözik«, s hogyan lehet elérni »a beszéd változtatásának művészetéhez«. (Előszó.) [57].

Pataki tankönyve röviden summázza is a feladatokat és az atriális osztály anyagát: az *Ars oratoria*, a *grammatica elegans* anyagát nyújtja: A *grammatica elegans*: »elegantem loquendi ars«, mely megtanít az

ékesszólás követelményeire. Ilyen követelmény a *perspicuitas*: »*Perspicuitas sermonis: est orationis ad rem intelligendam facilitas.*« — »*Oratio erit perspicua, si bene rebus adaequata, bene ordinata, bene articulata.*« Így a helyes beszédre nevelésben az *elocutio* (az irány, a megfogalmazás) mellett a helyes kimondásra, a *pronuntiatio*ra is gondot kell fordítanunk, sőt legyen gondja a szónoknak »a kimondásban való tselekedetre, kezeinek hányására, maga-viselésére« [58], azaz: *actiora, gestusra*.

A beszéd megszerkesztésének művészetére is meg kell tanítanunk tanulóinkat. I. Az »elől-járó (kezdő) beszédet bocsátvák elől az óráló, az ékesen-szóló«, s ezzel »önnön magát beszínli«. II. Azután »az okot, a dolgot előhossa világosan«. III. Ezt erősíti, támogatja okokkal, s bőven világítja példákkal, az ellenvetések megcáfolja, s végül IV. »Bérekesztéssel beszédét elvégzi« [58].

A magyar beszédművelés és beszédpedagógia történetében jelentős Comenius e tankönyve, éppen azért egy más témakörben részletesebben, behatóbban kívánok vele foglalkozni.

Az *Orbis Pictus* szerepe a nyelvi nevelésben

Comenius e jelentős műve is Patakon készült el 1653-ban, s benne a nyelvi nevelést és oktatást a képekkel való szemléltetés mélyíti el. »Kicsiny könyvecske ez . . . mindazonáltal az egész világnak és az egész nyelvnek rövid summába foglalása, *rákva képekkel*, neveknek előszámláltatásával és a dolgoknak megíratásával . . .« (Elöl-járó Beszéd.) A grammatikai formalizmus elleni küzdelem jelentős állomása ez a mű. Az 1685-ös lőcsei kiadás (*Orbis Sensualium Pictus quadrilinguis*) Elöl-járó beszédében olvashatjuk e könyvnek a nyelvi nevelésben követett új és modern célkitűzéseit: kivált azt a követelményt is, hogy a magyar nyelv is teret kapjon az iskolák nevelési, oktatási munkájában: »a Magyar nyelvre való fordítás szolgálynon a' Deák nyelvnek hamarabb és gyönyörűsegebb meg-tanulására«. A »nyelvek tulajdonsága felől való intéseket« is adni kell, de csak annyiban, »... amennyiben a Deák nyelvnek folyása eltávozik és különböz a' Magyar nyelvnek folyásától«. A magyar nyelv iskolai használatának, tanítási nyelvvé fejlődésének ez a comeniusi követelés is lökést adott. Az *Orbis Pictus* magyar nyelvi része gazdag tárháza a magyar szakszókknak is. Az *ács* és az *asztalos mesterség* műszavai Comenius e könyvében még arról tanúskodnak, hogy e mesterségek nyelvét nem árasztotta el annyira az idegen szavak áradata, mint a későbbi idők folyamán.

Ács mesterség: fejsze, meg-nyes, ék, az ács meg-faragja (bárdollya) a színlő-bárdal a fát, azután fölemeli a meg-faragott fát a tekerő emelőlvel az ácsoló (faragó) tőkékre (székekre), rászegzi vaskapoccsal, kötővassal, egyenesen meg-méri sinórral (csapómadzaggal). — Az asztalos meggyalullya a deszkákat gyaluval, a faragó (gyaluló) széken meg-siméttya simító-gyaluval (mit dem Schlichthobel), megfúrja a fúróval, meg-faragja a faragó-késsel (mit dem Schnitzer!).

E magyar szakmai szókészlet magyarságával állítsuk szembe azt az

állapotot, amikor a német szakszók használata már kiszorította pl. éppen az asztalos mesterség csoportnyelvéből a jó magyar szakszókat: »Az asztalos *streikmódlí*-val húzza meg a vonalat. *Klop-szaggal*, *apszec-szaggal*..., *slicc-szaggal* fűrészel. *Sliikk-gyaluval*, *holkergyaluval* bánik..., a lyukat *lokbeidlivel* vési...« stb. [59].

A magyar tudomány terminológiai nehézségein is próbált könnyíteni Comeniusék vállalkozása. Apáczai programjának (»a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tölem kitelhetőképpen segítenék és oly könyvet adnék a magyar ifjúság kezébe, melyben az anyanyelven többnyire minden szép és hasznos tudományt olvashat«) [60] szellemében a comeniusi könyvek magyar szakszói, értelmezései is elősegítették a magyar nyelvű tudomány erőre kapását. A magyar tudományos műnyelv csíráit Apáczai és Comenius magyarítói egymástól függetlenül melengették, de feltehető, hogy egy-egy műsót (ami leginkább tükörszó) már nem egymástól függetlenül iktatnak be szövegükbe.

A latin *musculus* (muskel) tükörszavaként Apáczai az *egerecske* műsót használja (»Az inakba és inon való husokba *egeretské*be« Encyklopaedia: 160.). Ugyanezt a műsót használják Comenius magyarítói az *Orbis Pictus*-ban is: »*egereknek* (*musculos*), *árva husoknak* — a tagoknak mozdításokra«. A *nervus*, *nervi* Comenius magyarázóinál: *in*, *inak*.

[E műszo (*musculus*) különben még oly hosszú ideig nem kapja meg a mai magyar formáját (izom). A *Tudományos Gyűjtemény*ben (1829. VII. 113., 1835. VIII. 76.) megtaláljuk a magyarítási kísérleteket: *musculi*: szálas húrok: »a szálas húrok (*musculi*) rendszere«, — *musculus*: inashús (Kováts Mihály). Később Bugát Pál Kováts Mihály szavait rostálva, ő az izom elnevezést tartja helyesnek. (Ki az *izmos* ember? Kinek igen kifejlődött *izmai vannak*. Mi *izog* az emberben? A *musculus*. Így az *izomnak* a *musculus* kitételére helyes választását bizonyítjuk.)]

Comeniusnak az az elve, hogy a nyelvek tanulásának párhuzamosan kell haladnia a tárgyi ismeretekkel, e tankönyve gyakorlatában különösen érvényesült. A tárgyakat térbeli szemléltető eszközök mellett képekkel, rajzokkal is szemlélteti. Ezek a rajzok, képek a dolgokat, a tárgyakat fejlődésük különböző szakaszában mutatják be. A valóság hű ábrázolása mellett (kora ismeretanyagának színvonalán) a *lényeg*et emelik ki, pl. egy-egy mesterség, foglalkozás, munkafolyamat legjellemzőbb tárgyait, munkamenetét, termékeit. Így a tanulókba a tárgyakhoz kapcsolódó szavak jelentéstartalma egyértelműbben és szilárdabban vésődött be, s megrövidült a gyermek fogalom alkotási képességének kifejlesztésére vezető út is.

Az alsó fokú nyelvi nevelés szempontjából különösen értékes rész az *Orbis Pictus*ban a *képes ábécé*. A betűk mellett áll annak az állatnak a képe, melynek hangjához köti Comenius a hangot jelölő írásjegyet:

Cornix cornicatur	— A varjú károg: á — á : a, A
Agnus balat	— A bárány béget: bé — bé : b, B

stb. Comenius ezzel az írásjegyeket, a betűket, mint ismeretlen dolgokat már ismert képekhez, illetőleg hangokhoz köti, s így megkönnyíti a tanulást. Elítéli a lélekölő szillabikálást, a betűző módszert az írás-olvasás tanításában, a *hangoztatási* eljárást propagálja, tehát nem az írásjegyből, a betűből, hanem a *hangból* indul ki.

Általában azt tapasztaljuk, hogy Comenius az Orbis Pictusban a nyelvi nevelést a sokoldalúságra való nevelés igényének megfelelően nem öncélú feladatnak tekinti, hanem a tudomány, a művészet, a technika, a mesterség stb. világára vonatkozó minél több ismeretanyagot kíván közvetíteni. A hatalmas mennyiségű szóanyaggal együtt rengeteg tárgyi, reális ismeret halmozódik fel ebben a képeskönyvben.

A korabeli magyar műnyelvnek és szaknyelvnek is (terminológia) kincses bányája az Orbis Pictus. Az egyén szempontjából sem lényegtelen ez a gazdagság. *Babits* helyesen állapítja meg, hogy akinek több szava van, több ismerete is van, mert minden új szó valóban új hódítás a világból, hiszen a tanuló ismerete szavakban is növekedik, s megtanulja a képek, a szemléltetés útján szavakba is önteni érzékléseit. A dolgok, az ismeretek közötti összefüggés is könnyebben megvilágosodik benne, s ezt az összefüggést az igen gazdag, az árnyalatokban is fejlett szókincs segítségével nyelvileg is ki tudja fejezni. Minden új kép és a vele társult új szó valóban hódítás volt a világból, a tudomány, a technika, a műveltség stb. egyre szélesedő mezejéből. A tanuló anyanyelve is gyakorló teret kapott ebben a könyvben (van belőle négy-nyelvű kiadás is!). A magyar szótári szókészlet igen sok alap- és peremszó-kincsbeli elemével, a csoportnyelvi szavak tömegével *bővítette* a tanuló magyar nyelvi szókincsét ez a képes tankönyv is.

Már csak azért is nagy jelentősége volt ennek a munkának a nyelv gyakorlati irányú művelését és fejlesztését illetően.

Schola Ludus

Pataki éveinek értékes gyümölcse a *Schola Ludus* is. A szellem restségének lerázására, s élénkségének felkeltésére alkalmazta színre és adatta elő Patakon a Januát.

Comenius a *Schola Ludus* előszavában azt is elmondja, hogy a játékok után az ifjúság mozgékonyabb lett, a beszédük fegyelmezettebb, csiszoltabb.

Mi most e művének a *nyelvi nevelés szempontjából is kiemelendő* vonatkozásait vesszük elő. Comenius e művével valójában azt a célt szolgálta, hogy az iskolai oktatást könnyebbé, színesebbé, élvezetesebbé tegye, és az ismeret anyagot (a természet világáról szóló tudnivalókat, a találmányokról, a kísérletekről, a mesterségekről stb.) »*életesen*«, szemléltetve közvetítse a dialógusok elevenebb megfogalmazású formájában is. A tanítás, a nyelvi nevelés új útja ez: gyönyörködtető út, mely ezúttal a szemléltetés és az öntevékenység elvén alapul. Az élőszó, a dialógus, az actio, a gesztus használata, egyszerűen a játék eleven formáló hatása különösen gyümölcsöző a helyes, kifejező beszédre nevelésben. Comenius elő is írja, hogy a szereplő diák »taglejtését illően



A Schola Ludus első kiadásának címlapja.
Sárospatak 1656.

végezze, arcát, kezét, egész testét a körülmények szerint hajlítsa és változtassa» [61]. A »szavak legjobban való kimondását« is előfeltételként jelölte meg Comenius annál a tanulónál, akit szerepre kijelölhettek.

Milyen legyen a jól szereplő diák beszéde? A kiejtése legyen »tiszt és tagolt, s teljesen a művészet ama törvényei szerint, amelyeket a januális nyelvtan a szók, szólások, mondatok s az egész beszéd helyes kiejtéséről ír elő«. A helyes hangsúlyozási, tónusbeli, hanglejtésbeli kérdésekre is kitér Comenius, s különösen jelentős a magyar nyelv

szempontjából is az a követelménye, hogy a latin beszédben kerüljék ugyan a hungarizmust, de ugyanakkor azt is előírja, hogy ha »nincs kép vagy dolog« szemléltetésre, akkor legyen szemléltető eszköz a magyar nyelv, s nevezzék meg a dolgokat anyanyelven, magyar nyelven is. A latin és a magyar nyelv hangsúlyviszonya különbségeit is figyelemükbe ajánlja a szereplőknek, s ezzel a magyar nyelv egy-egy jellemző sajátosságát is kiemelte.

E műve gazdag anyagából most csak azokat emeljük ki, amelyekben Comenius példát adott a helyes gondolkodásra, a világos, szabatos nyelvi kifejezésre való nevelés gyakorlati munkájának. Műve IV. részében van szó az iskoláról, az iskolai nyelvi oktatásról (»Lusimus in conspectu vestro scholam ostendimusque vivis expemplis... De schola loquamur... et pro schola agamus«).

Mire tanít, nevel az iskola, s benne a nyelvi oktatás?

Felelet: *Recte sapere, omnia recte agere, de omnibus recte loqui.*

A célt fokozatosan érjük el, s mindent példák, szabályok segítségével világítunk meg (per exempla, praecepta) s mindent gyorsan, alaposan és kellemesen kívánunk megtanítani (omnia cito, certo et iucunde).

Az alapfokú oktatásra éppen úgy érvényes ez az elv, mint a felsőbb fokúra.

A 3. felvonás 2. jelenete pl. az alapfokon folyó írás- és olvasástanítás módszerét mutatja meg. Itt tanítják meg a gyermekeket »ad litteras noscendum, pingendum, recte pronuntiandum«. Egy tábla áll a gyerekek előtt, festve rá az élő alfabétum. Az állatok képét, látják a tanulók, utánozzák az állatok hangját, hangoztatják a hangokat, s az állatok mellé irt írásjelekből, betűkből azt is megtanulják, hogy milyen írásjegy szolgál a hang lejegyzésére. Ezután ezeket a jegyeket tanulják meg leírni. Így az írás-olvasás tanítása együtt folyik. Az írva-olvasás módszere tehát már Comeniusnál jelentkezik. Comenius a hangoztató és írva-olvasztó (v. olvastató és írató) módszert összekapcsolja, s ezzel új utat mutatott meg a nyelvi oktatásnak is. Követői korán akadtak. Mi is azt valljuk, hogy pl. Szőnyi Nagy István Comenius módszerét követte Magyar Oskolájában (1695.).

A januális osztályban folyó nyelvi oktatást bemutató jelenetből emelünk ki most egy igen értékes részt. Ebben betekintést nyerünk az iskola gyakorlatába. Comenius ui. példát ad a mondat elemzésére is. A mondatot elemezteti szerkezete szerint, de folyik a mondaton belüli elemzés is. A szerkezeti és tartalmi elemzést azzal teszi teljessé, hogy a szintaktikai viszonyokat még térbeli elhelyezésekben is szemléltetni próbálja.

Mondatelemzésének menete:

I. Szerkezeti, alaki és tartalmi osztályozás:

A) Quotuplex est sententia? *Triplex.*

a) *Simplex* (Daniel fuit propheta).

b) *Composita* (Daniel fuit propheta, Petrus fuit apostolus).

c) *Contracta* (Dicunt futuram esse pacem).

Ez a mondat »in duas se resolvit«: »Homines dicunt, quod pax fiet.«

B) Quis adest? ... est *sententia interrogans*.

Ego adsum ... est *sententia affirmans*.

Frater non adest ... *sententia negans*.

II. A mondaton belüli elemzés:

Az elemzendő mondat:

Adam attraxit nobis miserabiliter mortem transgressionem suam.

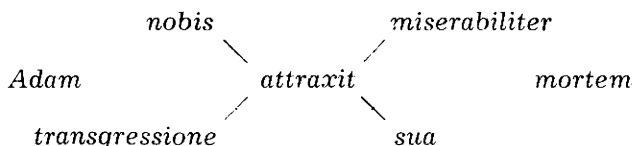
Menete: a) Írjuk fel a mondatot a táblára!

b) Quodnam est centrum in sententia? (Verbum personale finitum: *attraxit*.)

c) A mondat többi része »se referunt ad verbum: attraxit«.

d) Így: 1. Adam attraxit,
2. mortem attraxit,
3. nobis attraxit,
4. miserabiliter attraxit,
5. transgressionem suam attraxit.

e) Szemléltessük ezt táblán is!



Comenius az állítmány köré csoportosítja a mondatrészeket, s ezzel a mondat belső struktúráját is jól érzékelteti. Ugyanakkor a gondolatfolyamat útját is jelzi: az összetartozó, értelmes egységeket külön is megjelöli, azaz szó szerkezeti egységeket elemez. Ezzel a művelettel megtanulták a tanulók, hogy a szónál nagyobb, de nem önálló egységek közül tevődik össze a mondat, s a mondaton belül a szavak kapcsolatban állanak egymással, s a mondatbeli viszony kifejezésére meghatározott szerkezeteket alkotnak. A helyes gondolkodásra, a szabatos, világos nyelvi kifejezésre nevelés munkáját is elősegítette ez az elemzési mód. Comenius mondatelemzése valójában egy-egy gondolat, vagy gondolatsor elemzése: a gondolatok, illetőleg a mondatrészek egymáshoz való viszonyát világítja meg. Így a mondat összetartozó részeiben a valóságos gondolat tartalom megjelenési (nyelvi) formái tudatosulnak: világossá vált vele az is, hogy a valóságnak milyen elemei, tényei között van összefüggés.

A gyakorlatban tehát valósággá vált Comenius azon követelménye, hogy mutassuk meg a nyelvi jelenségeknek a gondolkodással való kapcsolatát is.

Az *atrialis praeceptor*, az »elegantior loquendi ars« mestere, tanítója is a gyakorlatban teszi érthetőbbé, hogyan válik a nyelv, a beszéd a művészebb, az igényesebb megformálás, kifejezés eszközévé. Egy mondatból indul ki:

Schola bona omnia docet exemplis. Ezt a mondatot alakítják, formálják: I. *dilatando*, II. *contrahendo*, III. *variando*.

I. *Dilatando*: *Quot modis dilatari potest sententia?* – kérdi a praeceptor.

Felelet: *Tribus: primum secundum singula verba, deinde secundum phrases, tandem ut sententia est.*

Nézzük az első módot: *secundum singula verba*: »*Illustris haec nostra schola, verae humanitatis officina vera, quaecunque disci opus habent ad usum vitae docet et perdocet dedocetque, non rigidis praeceptis, sed amoenis perpetuisque exemplis.*«

Ez a mód igen alkalmas a tanulók szókincsének bővítésére és az árnyalati kifejezésekre törekvésük előmozdítására.

Figyelemre méltó nyelvi gyakorlat: a szórend változtatás gyakorlata:

Schola nostra omnia exemplis docet.

Schola nostra exemplis docet omnia.

Schola nostra exemplis omnia docet.

Omnia exemplis docet nostra schola.

Omnia docet exemplis schola nostra.

Exemplis omnia docet schola nostra.

A szórend mondattani kifejező erejét, a beszélő, az író szándéka szerinti formálását is helyes tudatosítanunk az elemzésben.

Comenius ezzel a szórend stílusértékére is felhívta a tanulók figyelmét. Ezen a fokon a nyelvi elemzés mind több stílusbeli vonatkozást is felvet. A közlő mondat kérdő formában való megjelenítéstől kezdve egészen a magasabb fokú mondatformákig (stilisztikai, retorikai fogások, eszközök, tropusok, metaphorák, metonymiák, allegoriák, exclamatiók, apostrophok stb. alkalmazása), illetőleg a mondatok ritmikai felépítéséig terjed e művelet.

O felix schola (retorikai megoldás: exlatatio) *ubi per clara exempla docentur omnia.* Van a mondatnak numeritása, ritmikája is. A mondat variáció szélsőséges változata, amiben a mondat ritmust is kap. illetőleg poetai eszközökkel is (rím) formált lesz:

Quae docet exemplis schola

est in motu tamquam mola.

Nem öncélú, formalista elemzés, illetőleg gyakorlat ez, hanem annak a célnak szolgálata, hogy a tanuló minél bővebb, minél változatosabb, minél kifejezőbb nyelvi formák birtokába jusson.

Comenius elmélete és gyakorlata helyes irányú együttműködésnek beszélő példái voltak a kiemelt elemzési formák is.

*

A felvetett problémát nem zártuk le ezzel a dolgozatunkkal. Tovább kívánjuk kutatni, elemezni Comeniusnak a nyelvről és a nyelvi nevelésről vallott nézeteit, s különösen tágitani szeretnénk e kérdést a magyar visszhang irányában, s a Comeniustól kapott indítások alapos megvizsgálását is feladatunknak tekintjük. Vizsgálni kívánjuk továbbá, hogy Comenius nyelvkönyvei a későbbi kiadásokban hogyan egyszerűsödtek, vulgarizálódtak, s ezzel hogyan maradtak el a fejlődéstől.

JEGYZET ÉS IRODALOM

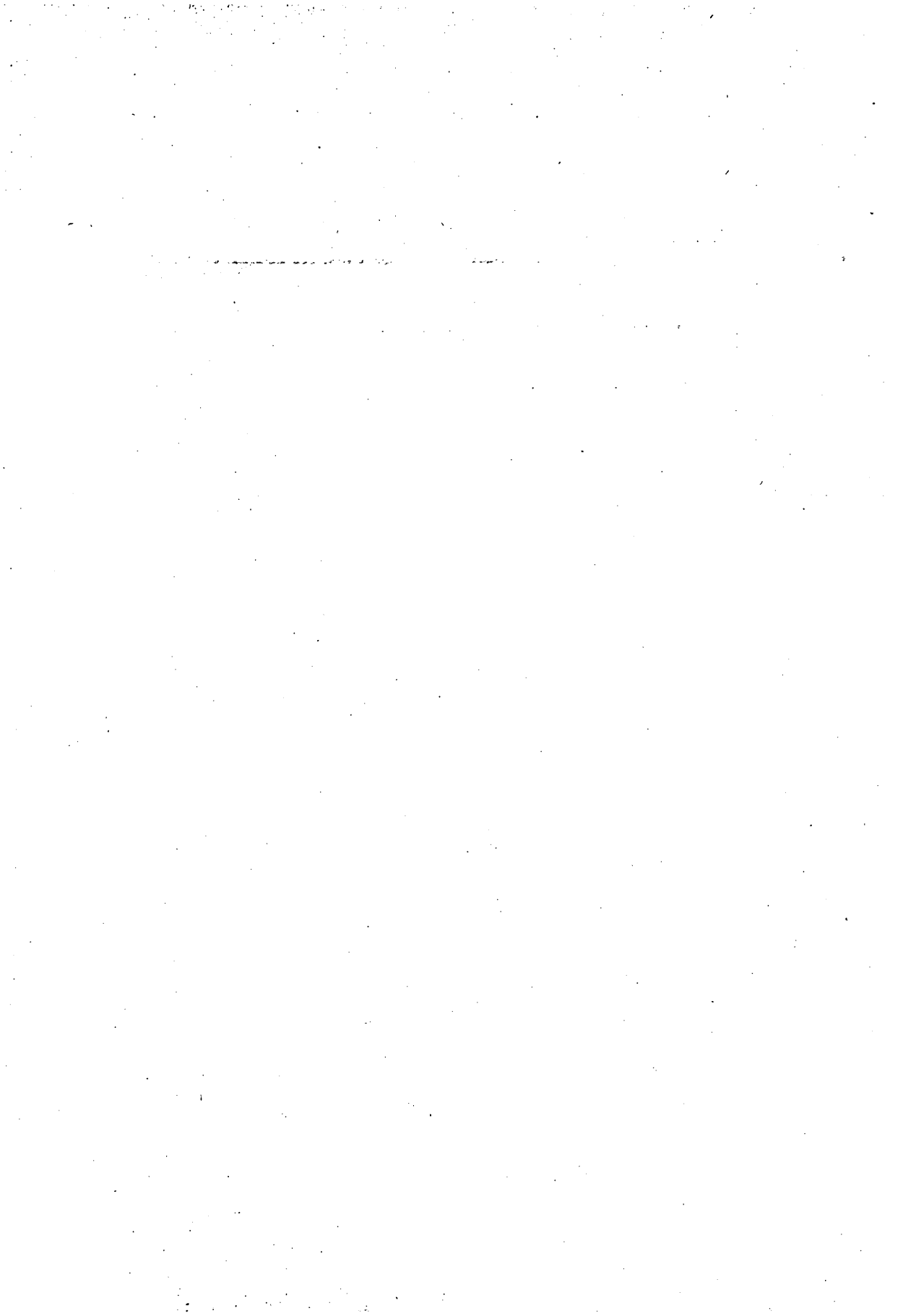
- [1] Vö. Kvacsala: Die Sprachmethode des Comenius. *Paedagogium* (Leipzig) 1888. jún.—júl. sz. — E. Liese: Die neuste Sprachen Methode des J. A. Comenius. Leipzig: 1904. — Az újabb irodalomból: Dr. Dagmar Votrubová: Jednota Myšlení a Reči-Vuděim principem Komenského nazoru na jazyk a jeho funkci. Vö. *Česky Jazyk*. 1955. 6. sz. 169—188. (itt e kérdésre vonatkozó fontosabb cseh irodalom), — továbbá: Novák—Hendrich: J. A. Komensky. Praha, 1932.
- [2] Vö. Néptanítók Lapja, 1882. 183., Sp. Főisk. Évkönyve, 1931. II. 81—119., Kenyeres: Előszó Comenius Anyaiskola c. művéhez. Bp. 1929., Ujvári: Az írás és olvasás tanítása kibontó módszerrel. Bp. 1947. — Nevelésügyi Szemle, 1940. 100., Bakos: A szép magyar beszéd. Egri Ped. Főisk. Évkönyve. III. k. 1957.
- [3] Vö. Bakos: A magyar Komensky-irodalom. Bp. 1952. 63., 69. l. Bakos: A magyar Comenius-irodalom. II. 1957. — Élet, 1892. 189., Nyelvtud. Közl. 1951. 290.
- [4] Vö. Op. Did. Omn. II. 1—292.
- [5] Vö. Vértés cikkét. Nyelvtud. Közl. 1951. 290—291.
- [6] Vö. Comenius: Op. Did. Omn. 2. r. 313.
- [7] Vö. Analitikus Didaktika, Pangersia, Pampaedia c. műveiben található nézeteket.
- [8] Gulyás József ford. Vö. Magy. Paed. 1930. 1—6. sz.
- [9] Comenius: A latin írók olvasásához... vezető Út. Sp. Főisk. Évk. 1931. II. 93. (Gulyás ford.)
- [10] Vö. »Veluti commercii inter gentes vinculum communisque Mercurius seu interpretas« (De reperta via).
- [11] Comenius: Magna Didactica (Nagy Oktatástan). Ford. Geréb György. Bp. 1953. (XIX. fejezet VI. 281. l.) A továbbiakban a Nagy Oktatástan rövidítéssel ezt a kiadást idézzük.
- [12] Uo. 258. l.
- [13] Uo. 233—234. l.
- [14] De utilitate accuratae rerum nomenclaturae... Vö. Gulyás ford. Sárospataki Ref. Lapok. 1932. 139., 150—151., 159—160., 167—168., 171.
- [15] Vö. Comenius Scholarum Reformator Pansophicus. Praha. 1956. 10.
- [16] Vö. magyarul: Dezső Lajos: Nemzeti Nőnevelés. 1881. 45.
- [17] Nagy Oktatástan. XXII. fej.
- [18] Uo. 259. l.
- [19] Vö. J. G. Altmann: Oratio de humanitatum et eloquentiae studio recte instituendo. Bernae, MDCCXXXIV. Vö. még Comenius: Pro latinitate Januae Linguarum suae... (Op. Did. Omn. IV.)
- [20] Vö. Fontolgatás Latiumnak a Tiberistől a Bodroghoz való átviteléről. Gulyás: Néhány Comenius-fordítás. Sp., 1932.
- [21] Búcsúbeszéde. Nemz. Nőnevelés. 1881. 51.
- [22] Vö. De cultura ingeniorum. Pataki beköszöntő beszéd.
- [23] Vö. Kis beszéd az ékes latinság tanulásáról. Gulyás J. ford. Prot. Tanügyi Szemle. 1931. 11—19.
- [24] Uo.
- [25] Vö. Prodomus: 12—14. év Vaszkó: Komensky világnézete. 92—93.
- [26] Vö. Irodört. Közl. 1953. 236. és Makkai: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952.
- [27] Gentis Felicitas. Magyarul Orbán Gábor. Magyar Figyelő, 1935. és különnyomat: Bratislava—Pozsony. 1936. 1—20.
- [28] Vö. Vaszkó i. m. 54. Vö. még: Kšaft... Praha. 1930. 2. kiad. 1939.
- [29] Gentis Felicitas. Magyarul Orbán. Magyar Figyelő. 1935. és külön is.
- [30] Nagy Martonfalvi György: Szent Históriaja... Debreczenben 1681. (Kiadta Szilágyi Márton.)
- [31] Vö. Nyr. 1957. 146.
- [32] Vö. Nebe: Vives, Alsted und Comenius. — Nevelésügyi Szemle 1940. 97.
- [33] Vö. Tolnai Dali: Dáneus Ráca-i... Sáros-patakon, 1654.
- [34] De cultura ingeniorum. Magyarul Gulyás. Magy. Paed. 1930. év különnyomat.
- [35] Vö. Bakos: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790. Egri Ped. Főisk. Füzetek, 38. sz. Eger, 1956. különnyomat a Főisk. Évk. II. k.-ból.

- [36] Nagy Oktatástan. XXIX. 3.
- [37] Uo. XXIX. 12. 4.
- [38] Uo. XVII. (248.)
- [39] Uo.
- [40] Vö. még Ventilabrum Sapientiae. Op. Did. Omnia IV. 41—64.
- [41] Vö. Komensky: Informatorium... Uvod a poznamky napsal Dr. Josef Hendrich. V Praze, 1947.
- [42] Vö. Nagy Oktatástan XXVIII.
- [43] Comenius Anyaiskola. Bp. 1929. 34—36., Bakos: A szép magyar beszéd I. Egri Ped. Főisk. Füzetek, 58. sz. 6.
- [44] Nagy Oktatástan XXIX. f.
- [45] Vö. Bessenyei: Magyarország, 1778. Vö. még a megnyilatkozásokat: Bakos: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez, 1527—1790. Egri Ped. Főisk. Füzetek, 38. sz.
- [46] Nagy Oktatástan XXX.
- [47] Vö. magyarul Gulyás. Sp. Főisk. Évk. II. k. 1931. 91—
- [48] Magy. Paed. Szemle. IX. k. 180.
- [49] Vö. Sp. Főisk. Évk. II. 96. 1931.
- [50] Uo. 100.
- [51] Vö. Op. Did. Omn. III. 114.
- [52] Vö. még a vestibuláris osztály felállításkor tartott beszédét: Az igaz módszer dicsérete. Magyarul: Gulyás J. Prot. Tanügyi Szemle. 1932. 196—. A Vestibulum előszavát magyarul: Gulyás: Múltunkból. Sp. 1933. 17—33., ill. Sp. R. Lapok, 1932., 222., 230., 234., 249—250.
- [53] Vö. Vestibulum... Leutschoviae, 1702. 54. l.
- [54] Nagy Oktatástan, XXX. f.
- [55] Vö. a debreceni kiadást is: 1729. (Janua Linguae Latinae Reserata Aurea: in Hungaricam Linguam translata per St. B. Szilágyi.)
- [56] Vö. Antik Tanulmányok. 1954. I. k. 1—3. f. 141—142.
- [57] Vö. Gulyás József: Az Atrium előszava. Múltunkból c. füzet, Sp. 1933. 8—12.
- [58] Ezekre a kérdésekre a Januában is kitér, s az oratoria alapismereteit itt is megadja.
- [59] Vö. M. Nyr. 42: 27., Bakos: A magyar szókincs. Bp. 1955. 30.
- [60] Vö. Előszó a Magyar Encyklopaediához.
- [61] Schola Ludus előszava... Schola Ludus seu Encyklopaedia viva, Patak, 1656. — Magyarul: Gulyás: Bizonyágok c. füzete, Spatak, 1936.
- [62] Vö. Néptanítók Lapja, 1882. 183—184.

Dr. BAKOS JÓZSEF:

Comenius und die sprachliche Erziehung.

Verfasser schreibt im ersten Teil seines Aufsatzes über Comenius' Sprachbetrachtung und über deren Folgen für seine Pädagogik. Er behandelt hauptsächlich Comenius Ansichten über die gesellschaftliche Funktion der Sprache, über die Zusammenhänge zwischen Sprache und Denken. Im Weiteren werden die Gedanken Comenius' über die sprachliche Erziehung aufgeführt im Zeichen der Einheit von Gedanke, Sprache und Tat. Verfasser untersucht, wie Comenius die Wichtigkeit und die Funktion der Muttersprache hervorhebt. — Eingehender behandelt Vf. dann die Praxis von Comenius' sprachlicher Erziehung, wie sie sich in den in Sárospatak verfassten Lehrbüchern des grossen Pädagogen spiegelt, in vollkommener Übereinstimmung mit seinen wohldurchdachten theoretischen Ansichten. Vf. hebt besonders die ungarischen sprachlichen Beziehungen dieser Lehrbücher hervor und weist nach, dass die ungarische Sprache im Schulunterricht auch durch diese Bücher immer mehr Boden gewann. In einem besonderen Kapitel behandelt Vf. die Rolle, die der Orbis Pictus und der Schola Ludus in der sprachlichen Erziehung gespielt haben. Verfasser schliesst das von ihm behandelte Problem nicht ab und ist gewillt, nächstens auch den von Comenius ausgehenden vielfachen Anregungen sorgfältig nachzugehen.



Dr. BERENCZ JÁNOS, tanszékvezető adjunktus:

A NEVELÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓJA DICKENS REGÉNYEIBEN

(A nagy Dickens-regények irodalompedagógiai jellemzése alapján.)

Dickens úgy él az olvasók és az irodalomtörténészek tudatában is, mint a család és a gyermekkor klasszikus, realista írója. Nagy népszerűségére vall az is, hogy még életében kibontakozóban volt egy valóságos Dickens-filológia, és ez a dickensológia a későbbi évtizedekben sem csökkent.

A nagy író hatalmas utókorára egyébként jellemző, hogy Silvere MONOD hatalmas, újabban megjelent monográfiájában [1] nem kevesebb, mint 3189 Dickens-szel foglalkozó monográfiát tart számon. És a lista nem teljes!

Az irodalomtörténészek, életrajzírók többnyire egyetértenek abban, hogy Dickens küzdelmes, nehéz gyermekora lényeges, alapvető élmény volt sok regénye számára. Szépen írja erről Stefan ZWEIG [2]:

Dickensnek »gyermekkora volt tulajdonképp egyetlen tragikusan költői élménye és itt vettetett el teremtő akarata magva a néma fájdalom termékeny talajában. Legmélyebb lelki vágya az volt, mikor hatáslehetősége és ereje a végtelenbe nyílt, hogy ezt a gyermekort megbosszulja. Segíteni akart regényeiben minden szegény, elhagyatott gyermeknek, akik — mint egykor ő maga — igazságtalanul szenvedtek rossz tanítók, elhanyagolt iskolák, közönyös szülők, a legtöbb ember nem-bánom, szeretetlen, önző magatartása miatt«.

A gyermek igazi felfedezője a szépirodalomban Dickens volt — ezt joggal állapíthatta meg róla VÁRNAI Sándor 1912-ben. [3].

»Gyermekealakjai — olvashatjuk Várnai idézett cikkében — a legigazabbak és legtökéletesebbek, amelyeket a világirodalom felmutathat; legszebb és legigazibb kifejezései a gyermeklélek mélységes páthosának még ott is, ahol túlságosan nehézkes és bőbeszédű retorikája sallangjaiba öltözteti őket.«

Nem szaporítva most a különböző elismerő véleményeket, kritikákat, a régebbi, polgári kritikusok megnyilatkozásainak ismertetését, rá kell mutatnunk arra, hogy Dickens írói nagyságát a marxista irodalomkritika teljes mértékben vallja. Lényegesen más szempontokat, értékelést ad azonban a nagy kritikai realista íróról a marxista irodalomtörténet, mint a különféle polgári irányzatok képviselői.

Jó példa erre IVASEVA monográfiája [4], mely azt vizsgálja, milyen helyet foglalt el Dickens a XIX. század közepének angol osztályharcában, hogyan szolgálták értékes, kritikai realista regényei a haladás ügyét.

*

A felszabadulás utáni hazai irodalmunkból sem hiányzik a törekvés Dickens műveinek marxista értékelésére. Főleg az utóbbi években megjelent regények (Az örökösök, Copperfield Dávid) bevezető kritikai méltatásai jelentenek figyelemreméltó adalékokat e tekintetben. Mint igényes és színvonalas, reprezentatív példát említhetjük meg BENEDEK Marcellnek a »Pickwick-Club« új magyar kiadásához írt előszavát. [5].

Ennek az előszónak gondolatmenetéből idézzük a következő általánosabb, illetve közvetlenül pedagógiai érdekű megállapításokat:

Dickens hisz a nevelés erejében. Eppen, mert ebben hisz, támadja újra meg újra felgerjedő haraggal a korabeli angol nevelést, a gyermek-kínzó intézeteket, a korlátolt és kegyetlen iskolamestereket, a közömbös szülőket, vagy rokonokat. Dickens hisz a gyermekekben. Ifjú hősei az iskola *ellenére* nevelődnek derék emberrekké. Sőt, a bennük rejlő erkölcsi erő egész környezetük aljasságán is diadalmaszkodik; ezt mutatja Twist Olivér története. Hisz a gyermekekben és szereti a gyermekeket Dickens. A társadalom lelkiismeretét akarja eltálatni. Olivér, vagy a kis Nell szenvedéseinek leírása társadalmi és irodalmi hatóerővé vált. (i. m. XI—XIII. 1.)

*

E néhány illusztráló példa alapján is leszűrhető, hogy Dickens kritikusai minduntalan — éppen regényeinek témájából folyó szükségszerűséggel — szembetalálják magukat a gyermek fejlődésének és nevelésének kérdéseivel. Mégis — ismét természetesen — a Dickens-irodalom nagy többsége közelebbről nem pedagógiai, hanem inkább irodalmi, esztétikai oldalról mutatja be a regények problematikáját.

Az óriásivá duzzadt Dickens-irodalomban akadnak természetesen olyan monográfiák is, amelyek szorosan pedagógiai szempontból vizsgálódnak. [6].

E pedagógiai szempontú monográfiák közül ehelyütt csupán két, régebbi magyar tanulmányt fogunk röviden jellemezni a következőkben:

FINACZY Ernő 1908-ban megjelent monográfiájában (»Charles Dickens« c. tanulmány az »Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének 60. évfordulójára« c. kötetben, Bp. 1908. Athenaeum) a magyarországi konzervatív pedagógiára jellemző módon mutatta be Dickent, mint a gyermeket kiválóan ismerő, szentimentális és vallásos író. Ebben az ismeretetésben a nagy író társadalomkritikai nézetei, álláspontja elhalványodik és a szerző igyekszik, még torzítások árán is, a társadalmi megbocsátás szellemét minden tekintetben kiolvasni a nagy Dickens-regényekből.

Kétségtelen, hogy Dickens művei több tekintetben ellentmondásosak és több tekintetben nyújthatnak alapot reakciós értelmezésekre is. Mégis, Dickens alapvető meghamisítását jelenti őt egyszerűen az alázatosságot dicsőítő olyanféle vallásos íróként beállítani, mint azt Fináczy tette. Dickens vallásossága — harc, a társadalmi igazságosságot követelő vallásosság; nem az elnyomók igazolása, hanem ellenkezőleg: az elnyomók, a társadalmi igazság leleplezését szolgálja. A dickensi vallásosság társadalmi és kritikai jellegére meggyőzően mutat rá Jack LINDSAY (Charles Dickens, A biographical and critical study. — New York, Phil. Library, 1950. — I., 8. p. 37—41. 1.)

Szorosabban pedagógiai tekintetben is vannak hibás, megalapozatlan állításai Fináczy tanulmányának. Így pl. azt írja, hogy Dickens az embernevelésben nem becsülte az intézményes iskolát. Ez a megállapítás — mint később látni fogjuk — hibás, téves általánosítás. Dickens valóban nem becsülte a rossz iskolát, viszont némelykor mutat be egészséges pedagógiai légkörű intézményt is (pl. Strong dr. iskolája a Copperfield Dávidban).

Egy másik magyar irodalmi-pedagógiai monográfia PRÓNAI Lajosé. (Magyar Középiskola, 1912. 129—138. l.) Ő több kérdésben realisabb Fináczynál, látja azt, hogy Dickens csupán a torz magániskoláknak, a rossz intézményeknek ellensége. Egyébként ez a tanulmány is Dickens vallásosságát emeli ki legfőképpen.

*

Mindezideig hiányzik az olyan marxista monográfia, amely Dickens műveit a szocialista pedagógia oldaláról elemzi. Ehhez a marxista irodalom-pedagógiai kutatáshoz kíván szerény lépést tenni a jelen tanulmány.

Terjedelmünk korlátolt voltánál fogva csupán a legfőbb pedagógiai problematika felvázolására törekedhetünk, ezt is Dickens legnépszerűbb, legfőbb regényeivel kapcsolatban.

Következő fejtegetéseink menete: az I. részben időrendi sorrendet követve jellemezzük röviden irodalompedagógiaillag a Dickens-műveket. A II. részben a dickensi pedagógiai gondolatoknak összefoglaló esztétikai és pedagógiai, valamint neveléstörténeti megvilágításával a nevelés társadalmi funkcionálására jellemző adatokat és szempontokat igyekszünk kikristályosítani.

I.

Dickens gyermekkora az 1820-as évekre esik. Az angol kapitalizmus gyors ütemű kibontakozásának, az ún. ipari forradalomnak és az ezzel együtt járó válságoknak kora ez.

A napoleoni háborúkat követő válság nemcsak a tőkéseknek okozott veszteséget, nemcsak a kialakuló nagyüzemi munkásosztályt sújtotta nyomorral, hanem széles kispolgári, kishivatalnoki tömegeket is. Dickens apja kistisztviselő, kispolgár, akit a jelzett viharok alaposan megtépáztak, anyagi romlásba döntöttek. Az adósok börtönébe került. Ilymódon a kis Dickens is gyermekkorban megismerkedik már az élet komoly, anyagi gondjaival; 12 éves korában nem tanulhat tovább, inasnak adják. A nagy írónak nem volt tehát gondtalan, boldog gyermekkora. Fiatalkori fájdalmas emlékei mély nyomot hagytak érlelődő szellemében. Ezek tükröződtek később, a 30-as, 40-es években és ezután, még később írt regényeiben is.

Regényírói működésének kezdete a *chartizmus* [7] kialakulásának korára esik. 1837-ben jelentek meg a chartisták a politikai élet porondján és ugyanebben az évben jelent meg a *TWIST OLIVÉR*. Ebben a regényben, mely az egymásutáni kalandos események sorozatával az ún. »pikareszk« (kaland) regényekre emlékeztet, a 30-as évek angol kapitalista fejlődésének, a szegénység embertelen, rideg sorsának művészi rajza található.

A címszereplő, Twist Olivér — törvénytelen gyermek. Egy ismeretlen nő szüli, egyházközségi otthonban. Az anya belehal a szülésbe. A gyermek a szegényházban nevelkedik. A szegényotthon vezetője a szívtelen egyházi, Bumble úr, az árváknak az ABC sorrendjében adott nevet. A »Twist« nevet is az ő ötletéből kapta hősünk.

Az egyházközségi iskola nyomorúságát és embertelen bánásmódját könyörtelen realizmussal ábrázolja Dickens:

»Hogy hívnak?« — kérdezték Olivértől. A gyermek megijedt a sok embertől, az egyházi erre megütötte. Olivér felsírt fájdalmában, halkán és bizonytalanul válaszolt. Az egyik látogató úr szárnak nevezte. »Ez remek mód arra, hogy egy gyermeket megnyugtassunk és jókedvre derítsünk« — fakad ki keserű iróniával Dickens e jelenetnél.

Kb. 9 éves korában egy koporsókészítőhöz adják Olivért tanoncnak. Innen megszökik a rossz bánásmód miatt. Londonban Fagin rablóbandájába kerül. Ott jobban bánnak vele, mint a szegények iskolájában, de a gyermek mégis tiltakozik a becsstelen életmód ellen. Az első lopásra a társak magukkal cipelik Olivért. Ártatlanul elfogja a rendőrség. Szépen ábrázolja az író a gyermek védtelenségét, mikor hiába kiált segítségért az utcán.

A rablótársaságból megszabadulva egy jótékony könyvkereskedőhöz kerül, aki gondosan ápolja. A rablóbanda azonban ismét elragadja Olivért. Nagy betörésre viszik magukkal, de a rablást felfedezik. A gyermek sebesülten a rablásra kiszemelt ház úrnőjéhez kerül. Kitudódik ártatlansága. Hosszú bonyodalmak után kiderül, hogy Olivér gazdag örökségnek a várományosa.

A regény teljes igazságszolgáltatással végződik: a rablók rendőrkézre kerülnek, felakasztják őket, Olivér gazdagon és boldogan él jötevőjével. Az embertelen egyházi, Bumble úr, elszegényedik, végül ő is a szegényházban hal meg.

Az utolsó jelenet érzelmes vízió: Ágnes, Twist Olivér anyja, emlékét falusi templomban márványtábla hirdeti. Az író az anya emlékének szánja a végszavakat:

»De ha igaz, hogy a halottak lelke néha visszatér a földre... Azt hiszem, Ágnes lelke ott lebeg néha ebben az imádságos szögletben. Igen, én elhiszem ezt, bár Ágnes gyarló volt és a kis sziget az Isten házában van.«

A regény élesen leleplezi a polgári jótékonyági intézményekben, a szegények iskoláiban uralkodó embertelen bánásmódot. Ezzel egyúttal a vallásos képmutatást is. Társadalmi kritikája élő módon hat az olvasóra, még a szentimentális befejezés, törés ellenére is.

A nevelés *társadalmi funkciója* szempontjából fontos mozzanatai a regénynek:

- a) A *törvénytelen, szegény gyermekek* sorsa a kapitalista »jótékonyági« intézményekben,
- b) Az inas helyzete,
- c) Twist Olivérnek jobb sorsa a rablók közt, mint a szegények iskolájában. Mégis elszökik.

d) A kalandok után, Olivér tisztalelkű, romlatlan marad. Vannak jó emberek, akik pártfogolják. Örökséghez jutva, élvezi az »erény jutalmát«. Ez utóbbi jelenti a romantikus, nem reális vonást, törést, — ebben mutatkozik meg a polgári közönségizlésnek tett engedmény Dickens részéről.

A NICKLEBY MIKLÓS-ban a kegyetlen, durva, üzleties nevelő kíméletlen elítélése bír különös pedagógiai érdekekkel.

Az anyagiás, valóságos uzsorás pedagógus, Squeers nevelői módszereit mutatja itt be az író. Ez az iskolamester üzletnek tekinti a nevelést. Lehetőleg törvénytelen, vagy olyan gyermeket vesz magához jópénzért, akikkel a szülők nem törődnek.

Eppen egy vendéglőbe vezet el a történet, amikor a tanító gondjaira bízott gyermek tússzent. A tanító ráförmed, mire a gyermek sírni kezd. Erre még jól el is veri ráadásul a tanító.

Egyszer csak új »kunsaftot« jelent a pincér és ekkor képmutató módon a tanító megváltozik, egyszerre az idegen előtt kedves lesz a gyermekhez; a gyermek sírását azzal magyarázza, hogy a szüleitől való elválás miatt fakadt könnyekre.

Az idegen látogató két mostohagyermekét akarná rábízni a tanítóra. Az étvágy nálunk nem számít — mondta Squeers. Dickens hozzáteszi, ez igaz is, mert akármennyi volt a gyermekek étvágya, az adag mindenképpen nagyon kicsi. Squeers intézetében csak egyszer egy évben írhattak haza a gyermekek, Karácsonykor, akkor is csak azért, hogy megírják, milyen jól vannak. (IV. fejezet.)

A főhős, Nickleby Miklós, odaszegődött ehhez a durvalelkű uzsorás-pedagógushoz, de nem sokáig bírja nézni a kíméletlenséget, verést. Az egyik gyermeket, Smike-t, megszabadítja a főnöke kezei közül, majd a gyermekkel együtt otthagyja az »iskolát«.

Következő regényében egy kislány, a kis Nell szomorú élete, örömtelen gyermekkorra nyer megrendítő, realista ábrázolást. (Az »ODON RITKASÁGOK BOLTJA« c. regényében, angol címe: »Antic curiosity shop.«)

Az író mindjárt a regény elején hangot ad a szegény gyermekek sorsa iránti részvétének, annak, hogy mennyire káros következményekkel jár az időelőtti súlyos gondokban való órlódás:

Az id. regény I. fej.-ben (10. l.) ezt olvashatjuk: »mindig elszomorít, valahányszor azt látom, hogy a pólyából alig kikerült gyermekeket rászorítják az élet komoly foglalkozásaira. Ez kárára van bizalmuknak és természetességüknek, s arra kényszeríti őket, hogy résztvegyenek gondjainkban, mielőtt képesek lennének résztvenni örömeinkben...« Azt is látja azonban Dickens, hogy a gyermek komolyabb foglalkoztatásának mélyebb társadalmi okai vannak, a szegény embereknél ez szükségszerű következménye a család gazdasági helyzetének.

A kis Nell gyermekkorra magánosan, örömtelenül múlik. Erőtlen kis alakjára valósággal rátelepszik a félelem, a korai gondok egészen elnyomják kedélyét. Nagypja kártyaszenvédély rabja lesz. Az uzsorás Quilp kihasználja ezt és tönkreteszi őket.

A csőd előtt a nagyapa unokájával, Nell-lel vándorútra kel. E vándorlásuk közben vetődnek el egy falusi iskolába, ahol a tanító egy napra befogadja őket. Szemléletesen mutatja be az olvasónak Dickens a falusi iskola sívár életét és a jólelkű, de ügyefogyott tanító gondjait, nehéz vesződségét:

A szereplők előtt a falusi iskolai oktatás a következő képben tárul fel:
»... megkezdődött a zümmögés, az olvasás, a kívülről való tanulás, az elfojtott vihogás és a lopva való játék, s e sokféle zajban úgy ült ott a tanító, mint a gyengeségnek és az együgyűségnek megtestesült példaképe.«

Szinte jelképes erejűvé dagad az olvasó számára a kis Nellnek és nagyapjának bolyongása, menekülése: az uzsorások, az embertelen kapitalista viszonyok előtt menekül voltaképp a nagyapa unokájával együtt. A gyenge szervezetű kislány végül is belehal a sok nélkülözésbe, szenvedésbe.

A nevelés társadalmi funkciójának kiélezett ábrázolására vall Dickensnél, hogy ez az első regény, amely a gyermekhős halálával végződik [8].

*

Már a chartista-mozgalom hanyatlásának idején, Dickens amerikai útja után jelent meg a CHUZZLEWIT MÁRTON. (1843.) Általában sok tekintetben a Twist Olivérhez hasonló kalandos regénynek tekinthető. Pedagógiai szempontból különösen az »erkölcsös« — moralizáló nyárs-polgár, kenetteljesen bőbeszédű alakja, képmutató jelleme és e beállítottágának megfelelő nevelése figyelemreméltó.

Pecksniff valami különlegesen naív, szentimentális-romantikus szemléletben nőtt fel. Gyermekkorában azt hitte (i. m. VI. fejezet) például, hogy az ecetbe savanyított hagyma fán terem és minden elefánt úgy jön a világra, hogy a hátán van a bevehetetlen torony. A végén rájött arra, hogy ez csak ábránd, képzelődés ...

Az író sem mentes azonban ezzel kapcsolatban a szentimentális, romantikus szemlélettől:

Azt írja, hogy e gyermekkori képzelődések, látomások a nehéz napokban is vigasztalásul szolgáltak. (i. m. 112.)

Pecksniff urat irónikusan jellemzi Dickens: »A legpéldásabb ember volt, gazdagabb erényes tanításokban, mint egy iskolai gyakorlat.« (i. m. II. fejezet, 16. l.) Lányainak neveltetése visszatartóan képmutató, nem őszinte légkörben folyik; Pecksniff minden jelentéktelen eseményből valami banális erkölcsi tanulságot akart kihámozni és ez a nevetségesen unalmas moralizálás természetesen nemcsak hatástalan marad leányaira, hanem egyenesen kétszínűvé, alatomossá teszi őket, sőt lázadóvá apjukkal szemben. (Vö. i. m. XXX. fejezet.)

A regény ily módon a kétszínű moralizálást teszi gúny tárgyává és azt példázza, hogy csak az őszinte családi, pedagógiai légkör járhat a kívánt eredménnyel.

*

A szülői önkény és zsarnokság egyébként úgyszólván állandó témája Dickens kritikájának. Egyik történelmi regényében, az ebben a korban megjelent BARNABY RUDGE-ban is egy ilyen zsarnoki szülő elítélésével találkozunk az olvasó.

Mr. Chester kiátkozza és elzavarja fiát, mert önálló utakon akar járni: »Ha elhatároztad, hogy saját, egyéni utadat követed, akkor kövesd és átkomat is hozzá kapod« — szól az embertelenül rideglelkű apa gyermekéhez. (i. m. XXXII. feje.)

*

Az 1840-es évek végén Dickens realista vonásai elmélyülnek, kiélesednek. Ez megmutatkozik mind a témában, mind a téma kidolgozásának, a szerkezetnek is a finomodásában, a korábbi kalandos elemeknek és bizonyos mértékig a szentimentalizmusnak háttérbe szorulásában is. Ilyenféle elmélyülési törekvések tapasztalhatók az 1849-ben megjelent nagy regényében, a DOMBEY ÉS FIA c. művében.

Ebben a könyvben azt mutatja be realista kritikai éllel, hogy a gondtalan, jólétben élő gyermeket is megrontja a kapitalista nevelés túltelhelése, szívtelensége. A nagykereskedő Dombey »sokat foglalkozott bőrökkel, de a szívekkel annál kevésbé. Ezt a fényűzési cikket az éretlen fiúknak-lányoknak, a nevelőintézeteknek, meg a könyveknek hagyták.« (i. m. I. fejezet.)

Természetes, hogy az ilyen rideg üzleti szellem szükségszerűen kedvezőtlen nyomot hagy a családi nevelésben, abban, ahogyan a rideg üzletember, Dombey, saját gyermekeit kezeli.

Másképp neveli lányát, Florence-t és másképp egyetlen fiát és örökösét, a kis Pált:

Dombey elhanyagolja leánya nevelését és teljes anyagi súlyával egyetlen örökösének, az árván maradt kis Dombey Pálnak nevelését akarja irányítani. Gondosan őrködik azon, hogy a gyermeket óvja »az alantasabb« társaságtól. Amikor a kis Pál dajkája a gyermeket saját családjához viszi látogatóba, a gőgös kereskedő kidobja a dajkát, mert a gyermeket nem neki való környezetbe vitte. (VI. fejezet.)

Kényeztetve, elzártan, magánosan (csak Florence néniével játszhat) fejlődik Pál; »Az idő őrködő és figyelő tekintete azalatt — a kisfiú álma lassanként változáson ment keresztül. Egyre több és több világosság hatolt bele és egyre határozottabb álmokképek kezdték alvását zavarni; szunnyadása körül egész raja zsongott a tárgyaknak és benyomásoknak. Így haladt át lassanként a csecsemőkorból a gyermekkorba és így lett belőle beszélni, járni, elmélkedni tudó Dombey.« (VIII. fejezet.)

Lehelletnyi finomsággal a magános, passzív jellegű fejlődést, kibontakozást éreztetve, szunnyadásként jellemzi a gyermek felcseperedését az író.

Dombey apai szeretete is önző, gőgös jellegű volt. Abban, hogy gondos nevelést akart adni fiának, csak az örökös felnevelésének hiúsága vezette.

A gyermek néha nehéz kérdéseket tett fel apjának. Egy szép napon megkérdezte tőle: Mi a pénz? Dombey először azt válaszolja, hát arany, ezüst, meg rézguineák, schillingek, félpennyk... De Pált a válasz nem

elégíti ki, tovább kérdez: »Mi nekünk a pénz?« Majd: Mit tehet a pénz? Apja jellemző módon azt válaszolja: A pénz, Pál? bármit megtehet éretünk. A kisfiú okoskodva mégsem nyugszik meg a válaszban és még tovább kérdezgeti: Akkor miért nem mentette meg a pénz anyámat? Ha a pénz jó dolog: és nem kegyetlen, mindent megtehet, akkor miért nem mentette meg anyámat? — tűnődik az okoskodó kis Pál.

Az apa bizonyos témákat, így a halált, nem engedi szóba hozni Pál előtt, nehogy eltűnjön rajta. [8].

Pált 5 éves korában egy idősebb nő intézetébe helyezi el apja. Itt azt vallják, hogy a gyermek lelkét erőszakkal kell felfeszíteni, mint valami osztrigát.

Pál itt is magános, és tépelődő, egyre tépelődőbb.

Egyszer azt mondja a tanítónőnek: azon gondolkozik, milyen öreg lehet a néni? Erre rendreutasítják: ilyesmit nem illik mondani. Pál azonban nem marad adós a válasszal: az sem illik, hogy mindig maga eszi meg a pecsenyét, meg a piritottkenyeret — válaszolja a tanítónőnek. Erre az mérgesen rendreutasítja: Jobb lesz, ha eszében tartja a mesét, ahol a veszett bika halálra tiporta a kisfiút, mert mindig kérdezett. Pál éles logikával reagál erre: Ha a bika veszett volt, honnan tudhatta, hogy a fiú kérdez? Egy veszett bikához még senki sem ment kérdezni. Nem hiszi el ezt a mesét [9].

A magánosan, elzártan nevelt Pál a játszótársakat elküldi maga mellől. Az egyedülletet kedveli. Sokat tűnődik azon, hogy mit mondanak a hullámok.

Hat éves korában Pált Blimber dr. intézetébe viszik. Az intézet a »gyorsfejlesztő« módszer alapján áll; egész nap magoltatják a gyermekeket. »A természetet egyszerűen semmibe sem vették.« (XII. fej.) [10]

Blimber kisasszony, az intézet tulajdonosának leánya »holt nyelvek sírboltjában való bűvárkodás folytán maga is száraz és homokszínű lett valamelyest«.

A gyorsfejlesztő módszernek meg is lett a következménye: a fiúk átlag 3 hét alatt tökéletesen elvesztették jókedvüket, 4 hónap alatt elkecsereedtek, 5 hónap múlva kész vén, embergyűlölővé lettek. A tanév végén pedig a növendékek arra a következtetésre jutottak, hogy a költők és bölcsék művei nem egyebek, mint egy csomó mondatrész és beszédrész, aminek máskülönben semmi értelme a világon. (i. m. 193. l.) [11].

Éles jellemzéssel állapítja meg az író: Pál sohasem tudta, merre néz Blimber Cornélia kisasszony szeme, voltaképp azt se, van-e szeme a szemüvege mögött. Szépen jellemzi ez az apróság az iskolának a gyermektől való távolságát, idegenségét.

Mulatságos jelenetekben sincs hiány az intézetben. Az ebédnél tanulmányokról, klasszikusokról beszél az igazgató. Valósággal burleszkbe illő jelenet, ahogyan egyszer a rómaiakról beszélt. Az egyik fiúnak a falat cigányútra ment, kínlódott, nem mert köhögni, nehogy zavarja az igazgató fennkölt előadását.

Egyszerre több könyvet is kiadnak a kis Pálnak tanulásra. Mikor így nem megy a tanulás, Cornélia kisasszony észbekap: Önnek jobb lesz egyenként átvenni ezeket a könyveket — mondja. [12].

A fiúk között nincs igazi közösségi szellem, csupán együttesen nyögnek a szigorú, magoltató intézmény súlya alatt. Blimber dr. nem akarta a kárát a fiúknak, »de valami sajátságos gondolkodásnál fogva úgy nézte a fiúkat, mintha ők is filozófiai doktorok lettek volna valamennyien és felnőttek gyanánt jöttek volna a világra«. (i. m. 222. l.) A gyermekek szülei helyeselték a gyors módszert és csoda lett volna, ha a tudós rájönne tévedésére.

Pál öreges, koravén lett, egyre zárkózottabb, a gyermek képzeletének arabeszk világában élt. [13].

A félév végén Dombeyről jellemzést adott az iskola. Ebből kitűnt az, hogy felfogása és tanulási képessége megvan. Negatívumként az »alacsony társaság« keresésére való hajlamot emelték ki.

A magános, koravén kis Dombeyről megállapították, hogy »ó-divatú«. Ettől kezdve a kislány arra törekedett, hogy szeressék. Valósággal megható ez a törekvése, mely ettől kezdve elkísérte haláláig. [14]

A rendkívül túlterhelő, megerőltető nevelésnek idegkimerülés és betegség lett a vége; a vézna, tüdőbajra hajlamos kislány ágynak esett és a gondos ápolás ellenére is meghalt.

*

A chartista-mozgalom döntő veresége (1848.) után, a reakció erősödése idején jelent meg Dickens egyik legolvasottabb, legnépszerűbb műve, a COPPERFIELD DÁVID.

Sok polgári irodalomtörténész ezt tartja legjobb művének. Chesterton szerint ez Dickens legjobb »könyve«, viszont legjobb »regény«-nek az Örökösök-et tartotta.

A pedagógiai problémák mindenestre igen sokoldalúan fonják át az egész művet, főleg az I. kötetet. Valóságos szintetikus irodalmi műnek, pedagógiai regénynek tekinthetjük ezért. Önéletrajzi jellege személyessé, közvetlen melegségűvé avatja. Sokhelyütt megragadja az olvasót a lelki jellemzés finomsága, az író karakterizáló érzéke.

A mű voltaképp a címszereplő, Copperfield Dávid lírai emlékezésével kezdődik. Gyermekkora kódos messzeségében anyjának és dajkájának, Peggotty-nak alakja rajzolódik eléje egy-egy tipikus jelenetben:

»Ahogy visszapillantok gyermekkorom kódos messzeségébe, mindenekelőtt két női alak jelenik meg tisztán és kivehetően az emlékezetemben — az első édesanyám, szép hajával, fiatalos természetével, a második pedig Peggotty, természetnek egyáltalán nem nevezhető formáival, koromfekete szemével, amely szinte elsötétítette egész ábrázatát, kivéve pirosposzgás orcáit, melyek a két izmos, kemény karjával együtt oly ropogós-vörösre értek, hogy váltig azon csodálkoztam, alma helyett miért nem őt csipkedik inkább a madarak.«

A kisgyermek szemében ezek ketten szinte törpévé zsugorodtak, amint játékosan letérdepeltek előtte a padlón. »Nem tudnám megmondani — folytatódik a visszaemlékezés —, hogy csakugyan emlékszem-e Peggotty felém nyújtott mutatóujjára, de még ma is tisztán érzem az érintését az ujjja hegyének, amely a sok varrástól, tűszurkálástól olyan érdekessé vált, mint egy parányi tormaeszélő.«

Az olvasó e jelenetet olvasva, igen képszerűen látja maga előtt a totyogó kis Dávidot. Bámulatba ejt szinte egy-egy ilyen, valósággal kitapinthatóan aprólékos, csodálatosan megfigyelt jelenet. Fel is merülhet az olvasóban a kétely: talán ezt a bámulatos aprólékosságot már a fel-

nőtt, a tudatos művész, az író szerkesztette hozzá a bizonyára elmosódottabb régi emlékképhez? Dickens mintha érezné, és maga mellett hallaná is némely kritikus olvasó kételyét, mindjárt hozzáteszi a jelenethez:

»Lehet, hogy mindez csak pusztá képzelődés, ámbár az a gyanúm, hogy a legtöbb ember emlékkézőtehetsége sokkal mélyebbre vissza tud nyúlni a gyermekkorába, mint ahogy általában tartják, — amiként arról is meg vagyok győződve, hogy az egészen kicsi gyermekek között nagyon soknak bámulatosan pontos és éles a megfigyelőképessége.« (i. m. II. fejezet.)

Dickensnek a korai gyermekkorra való emlékezéséről és az éles megfigyelőképességről tett megállapításait napjaink szovjet gyermeklélektana is nagymértékben megerősíti. RUBINSTEIN és munkatársa, KOMM, azt találta (a Gercen Pedagógiai Főiskolán), hogy 252 hallgatónál a megkérdezettek 22,5 százalékának vannak emlékei a 3 éves kor előtti időről; 45,3 százalékánál az emlékek első konkrét nyomai vizsgolt a 3—4 év közötti életkorra nyúlnak vissza. Tehát eszerint a kísérleti személyeknek több mint kétharmad része, pontosan 67,8 százaléka konkrétan és jól emlékezik 4 éves kora előtti eseményekre.

Copperfield Dávid visszaemlékezéseiben lírai módon jelenik meg a szülői ház, az udvar, a gyümölcsös. Régi őszökre, gyümölcszsüretre emlékszik. Anyja szedi kosárba a gyümölcsöt, Dávid ácsorog mellette és suttyomban bekap egy-egy szem piszkét. Majd

»nagy szél kerekedik és máris elrepül a nyár. Játsszadunk a kerti félhomályban, körül táncoljuk a nappal szobát.« (i. m. II. fejezet.)

Két önálló, saját tapasztalatokból leszűrt véleményéről ad számot Dávid ebből a kisgyermekkorából: az egyik az, hogy édesanyja ujjára csavargatja szőke hajfürtjeit és nyújtogatja derekát, ebből azt a következtetést vonja le, hogy anyja büszke a szépségére. A másik véleménye az, hogy anyja is, ő is, egy kissé fél a dajkától, Peggottytól. Anyja, a passzív lélek, a legtöbb dologban aláveti magát a dajka akaratának.

Valószínű, hogy e két önálló vélemény kialakulása tekintetében Dickens későbbi élettapasztalatokat és gondolati általánosítási mélységet magyaráz bele a gyermek Dávid későbbi eszmélkedésébe. Nem reális, hogy a kisgyermek anyja fészülködéséből, szép hajfürtjeiből, mozdulataiból arra gondoljon, hogy anyja szépnek tartja magát és büszke erre. Az energikus dajka és a passzív édesanya képe is olyasmí, amit a későbbi reflexió munkálhatott ki, — természetesen bizonyos gyermekkori emlékek nyomán.

A kis Copperfield Dávid idilli életét az zavarja meg, hogy özvegy édesanyjának Murdston úr kezd udvarolni. Bájos naivitással érzékelteti az író ennek az »átmeneti« állapotnak fonákságát és azt, hogy a gyermek megérzi az őt érintő változás előszelét. [15].

A polgári családok nevelési rendjének megfelelően, Copperfield szinte véletlenül folytatni kezdi észlelni az emberek, sőt már a gyermekek közt is meglévő szociális különbséget. Egy kislány-pajtásával, Emmivel való játszása közben a kislány ezt mondja: a te édesapád úriember volt, az én apám pedig halász. (i. m. III. fejezet.) Az embereket elválasztó szociális különbségeken ezután a gondolkodásra, ábrándozásra hajló Dávid sokat eltöprend...

Gyökeres változás következik be Dávid életében, amikor mostohaapja, Murdston úr veszi kezébe nevelését. Csupa idegenség, szeretetlen-

ség, merevség árad a mostohaapa egész lényéből. Ezt érzi meg a gyermek Dávid, ezért üdvözli csak ímmel-ámmal »új papáját«. Visszaemlékezve e korszakra, nagyon jól látja az író:

»... talán egész életemre helyreözöklent volna a jókedvem, talán egészen más ember lett volna belőlem, egész életemre! Ha akkor ott kapok tőle (ti. a mostohaapától, Murdston úrtól) egy jó szót. Egy biztató szót, egy kis magyarázat, bátorítás, egy kis megértés gyermeki fudatlanságom iránt, egy szíves istenhozott, vagy egy megnyugtató szó, hogy csakugyan az én otthonom — a képmutató engedelmesség helyett, talán őszinte kötelességtudást váltott volna ki belőlem attól fogva, s talán tiszteletet ébresztett volna bennem, a gyűlölet helyett.«

A mostohaapa alapelve a sokat hangoztatott *jellemszilárdság* volt. a nevelés terén. Dávid a maga gyermekfejével nem sokat értett e sokat hangoztatott szó pontos jelentéséből. Azt azonban sejtette, hogy mostohaapja szóhasználatában ez a szó csupán az erőszakosság más elnevezése; a zsarnoki hajlam, az önkény, a komor, rideg, kihívó lelkiállat más neve. A kedélytelenség és »jellemszilárdság« az új otthoni levegőt megmérgezte, a vallásosságot is rideggé, szigorúvá, sőt gyűlölködővé tette. (i. m. IV. fejezet.)

Ez a légkör tette valóságos kínszenvedéssé magát a lecketanulást és kikérdezést. Ennek következtében vallhatta Copperfield Dávid, hogy »mogorva, dacos, bamba és konok gyermekké váltam«. (i. m. IV. fejezet, 67—68. l.)

A mostohaapa igyekezett minél előbb szabadulni Dávidtól. Creakle úr intézetébe adták tanulni. Ebben az intézetben még fokozottabban volt meg a szeretetlenség és durvaság, mint odahaza. A kis Copperfield Dávid hamarosan sok rémséget tud meg Creakle úrról társaitól; ami még szomorúbb, hogy ezek a mendemondák megfelelték a valóságnak:

Megtudta Dávid társainak elbeszéléséből, hogy Creakle úr valóságos vadember, hogy »úgy kaszabolja jobbra-balra a fiúkat maga körül, nap-nap után, mint egy lovaskatona az ellenséget...« »Hogy máshoz sem ért, csak a verekedéshez, mert tudatlanabb, mint az iskola legkisebb tanulója.« Creakle úr született ellenségének tekintett voltaképpen mindenkit, tanítókat, gyermekeket (legfeljebb a falábü Tungay tanító és a gazdag és előkelő Steerforth kivételével) és nincs más öröme az életben, mint a gonoszkodás, a rosszindulat és a kedélytelenség.

Világosan látta Dickens, hogy Creakle — és a hozzá hasonló iskolák — főhibája a *kegyetlenség* és *erőszak* volt:

»Egy olyan iskolában, amelyet pusztán kegyetlenkedéssel és erőszakkal igazgattak, nem sokat lehet tanulni, akár ostoba tökfilkó az igazgatója, akár nem. Azt hiszem, ezek a fiúk is csak olyan tudatlanok voltak általában, mint bármely más iskola tanulója.« (i. m. VII. fejezet, 127. l.)

Nemsoká marad azonban Dávid a Creakle-féle szörnyű iskolában. Mostohaapja erre is sajnálja a pénzt. Inasnak adják. Felnőtt korában is, mikor már sokat csalódott és szinte kiveszett belőle a csodálkozás képessége, felháborodik Dávid az emberek részvétlenségén, azon, hogy senki sem emelt szót annakidején az ő érdekében. Pedig rendkívül tehetséges gyermek volt, éles megfigyelőképességgel, gyors észjárással, érzékeny,

nagyon könnyen sebezhető kisfiú. E sok jótulajdonság ellenére hagyták volna elkallódni. (i. m. XI. fejezet, 198. l.)

Nagyon keservesen érezte magát inaskorában a kis Copperfield Dávid. Regénybeli elődjéhez, Twist Olivérhez hasonlóan, megszőkik. Gyalog, vándorútra indul. Különösen megdöbbentő epizód — megrázóan ábrázolja a gyermek védtelenségét —, hogy útközben egy uzsorás-kereskedő fillérekért veszi meg tőle kabátját, ezzel megfosztja legszükségesebb ruhadarabjától is a teljesen kiszolgáltatott gyermeket.

A jó sors azonban révbe juttatja hősünket. Megtalálja nagynénjét, aki magához veszi, megsegíti, majd jó, előkelő nevelőintézetbe adja.

Az új intézetben, Strong doktor iskolájában, egész más a bánásmód, mint Creakle-nél.

Strong intézetét — vallja Dávid — nagyon komolyan és tisztességesen vezették, talpraesett, egészséges nevelői rendszer alapján: »mindenben a fiúk becsületességére és jóhiszeműségére hivatkoztak és nyíltan azt vallották, hogy mindenkiről feltételezik ezeket a tulajdonságokat, amíg az illető méltatlannak nem mutatja magát erre a bizalomra, — s ez a módszer ragyogóan bevált. Mindnyájan úgy éreztük, hogy *közünk van az iskolához*, résztveszünk irányításában, és jóhírének és tekintélyének fenntartásában. Így aztán hamarosan nagyon meg is szerettük.« Valósággal olyan gondolatokat pendít itt meg távolról Dickens, amelyeket Makarenko is a közösségi nevelés alapvető követelményeiként emlegetett: a »követelés és tisztelet elve«, az iskolára való büszkeség, a közösség életében való aktív részvétel — ezek a fontos elvek, követelmények bizonyos fokig előrevetítődnek az idézett mondatokban. Mégis, a kapitalista Angliában, a Strongéhoz hasonló humánus és sok tekintetben haladószellemű intézetekben sem volt, nem is lehetett valódi közösségi nevelés: itt csak a gazdagok gyermekeit nevelték, a társadalom egész közösségétől nagymértékben elzárva. Márpedig, a »felnttek társadalmától« függetlenül nem beszélhetünk valódi közösségi nevelésről.

Intézeti tanulmányainak eredményei hamarosan meg is mutatkoznak Dávid műveltségén. Nagy tekintélyre tett szert a latin költők ismeretében és Strong doktor nyilvánosan meg is dicsérte, mint »nagy reményekre jogosító fiatal tudóst«. Viszont az egyoldalú könyvműveltség hatása mutatkozott meg abban, hogy »unalmas butaság«-nak tartotta a tánciskolát és szórakozottsága folytán rendszerint lógott a cipőfűzője. (i. m. XVII. fejezet, 336. l.)

A haladó polgári nevelés hagyományaihoz (pl. Montaigne, Locke, Rousseau) híven, Dávidot is utazásra küldi nagynénje. Hősünk az intelligenciája, fölényes modora és nagyvonalúsága miatt bálványozott barátjával, Steerforth-tal [16] indul útnak, meglátogatja szülőföldjét.

Ezzel végződik a regény pedagógiai szempontból legjelentősebb I. kötete. A II. kötetben Dávid pályaválasztását és házasságkötését beszél el Dickens; a III. kötetben a hős elrontott házasságának vagyunk tanui. Felesége felületes, elkényeztetett, naív teremtes. A boldogtalan házasságtól voltaképp felesége halála menti meg Dávidot. Végül minden tekintetben boldogul a főhős: nagy íróvá lesz és boldog házasságban egyesül gyermekkori szerelmével. A II. és III. kötetben talán erősebben érvényesül az a naív-szентimentális vonás, amit a későbbi kritikusok »viktoriánus« beállítottságnak neveztek. A mai olvasó számára sok része unalmasnak, túl »illedelmes«-nek, tartózkodónak hat.

Pedagógiai szempontból a regény II. és III. kötete is tartalmazza néhány pedagógiai probléma továbbvitét, kibontakoztatását. Különösen

a következő lélektani és pedagógiai szempontok figyelemreméltóak a regény későbbi folyamán (II—III. kötetben):

a) Copperfield Dávidnak némely, gyermekien naív rokonszenve szétfoszlik tapasztalatainak hatására. A főhős tapasztalatokra, emberismeretre tesz szert. Kijózanodik, kiábrándul a méltatlan barátból, Steerforthból, aki elkényeztetett, imponálóan nagyvonalú és ugyanakkor jellembelileg gyenge.

A III. kötetben bontakozik ki és mutatkozik meg Steerforth cinikussága, jellemgyengesége: elcsábítja, majd megszökteti Dávid gyermekkori játszótársát, Emmít. Amikor megünja, magára hagyja a lányt. Végül utóléri őt is a »sors« bűntetése: hajótörést szenved és hulláját éppen akkor halásszák ki a tengerből, amikor Dávid arra sétál.

b) A kezdettől fogva ellenszenves mellékszereplőnek, Heep Uriásnak csalárdsága, aljassága is kibontakozik a II. kötetben. Ebben a szereplőben az író a romlott, hízlgő és alamuszian alázatoskodó törtetőt mutatja be és ítéli el. Dickensnek a nevelés szerepére vonatkozó felfogására azonban jellemző, hogy Heep Uriás gonoszságát nem valami öröklött jellembeli tulajdonságból származtatja, hanem félreérthetetlenül utal arra, hogy az uralkodó, megtörő és alázatosságot célzó nevelési rendszer formálta őt olyaná, amilyen.

Ritka őszinteséggel buggyan ki Heep Uriás szájából a vallomás (II. kötet, XXXIX. fejezet):

»Az apámat, meg engem a szegények fiúiskolájában neveltek, s az anyám is valami nyilvános jótékonyaságú intézetben nevelkedett. Mindhármunkat minél nagyobb alázatosságra neveltek, — emlékezetem szerint más egyébre nem is igen tanítottak bennünket reggeltől estig ...«

c) E regény sem kivétel abban, hogy az olvasót megnyugtató igazságszolgáltatással, a főhős boldogulásával végződik. A jók, a nemeslelkűek, Dávid és hozzátartozói boldogok lesznek; az ellenszenves, gonosz szereplők viszont elnyerik büntetésüket.

Gyilkos szatírával mutatja be Dickens a gonoszok elrettentő sorsát: Creakle úr, a tanító, egy fogházi bizottság tagjaként mutatja be Dávidnak »csodálatos« nevelési rendszerét. A börtönben találkozik az olvasó Heep Uriással és Littimerrel (Steerforth gőgös, nagyképű, embertelen inasával), ahol ezek folytatják vallásosképmutató és »alázatos« viselkedésüket.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy e mű I. kötete kétségkívül Dickens leglíraibb, legszemélyesebb jellegű pedagógiai regénye. Líraiságának, önéletrajzi vonásainak megfelelően nagy szerepe van benne az *érzelmi emlékezetnek*, amely különösen közvetlenné teszi a gyermekkori jelenetek báját.

Az érzelmi emlékezetnek a regény líraiságából folyó jellegét sok irodalomtörténész a XX. században félremagyarázza. E vonásokról pl. indokolatlan modernizálással azt állítja Silvere MONOD (i. m. 341. l.), hogy Dickens Marcel Proust előfutárja e tekintetben: a Cooperfield-ben is néhol (pl. a Peggotty-ház felidézése) olyanféle szerepet tölt be az emlékezet a tapasztalat színezésében, hogy a benyomások szinte az emlékezet által élnek. A hasonlat sántít, mert Dickens nem pszichológizáló író, mint pl. Proust.

Új korszak kezdődik Dickens működésében és a chartisták leverése, 1848. után. Társadalombírálata élesedik, sötétebb, pesszimistább.

1850-es években Dickensnek két pedagógiai érdekességű nagyregénye jelent meg: AZ ÖRÖKÖSÖK és a NEHÉZ IDŐK.

Az ÖRÖKÖSÖK [18], mely egyesek, pl. Chesterton szerint a legjobb Dickens-regény — többsikúán ábrázolja a nevelés problémáit, magát a nevelést, illetve egyes körülmények nevelőhatását. Három gyermek példája emelkedik ki különösképpen:

a) *Summerson Eszter* törvénytelen gyermek. Rideg és álszent keresztanyjánál nevelődik a kislány, aki minduntalan érezteti vele »társadalmon kívüli« helyzetét, távoltartja a játszópajtásoktól, iskolatársaktól. Eszter magányosan nő fel és e nevelés következtében passzív, csendes, szerény, félénk lesz, aki csak babája előtt meri kiönteni a szívét:

»Kedves Régi Babám! Olyan félénk kis jószág voltam, hogy alig mertem kinyitni a számat és sohasem mertem kiönteni a szívemet, senki más előtt. Szinte sírni lenne kedvem, ha eszembe jut, milyen megnyugvás volt mindig hazaérkeznem az aznapi iskolából, felrohanni a lépcsőn a szobámba és így szólni: »Ó, te drága kedves, hűséges babuskám, tudtam, hogy te vársz engem!«, aztán lekuporodni a földre és a karosszéknek támaszkodva elmesélni neki mindent, ami elválásunk óta történt. Mindig megfigyeltem a dolgokat, — nem valami gyors felfogással, ó nem! — csak csendesesen szemlélve, ami körülöttem történik és arra gondolva, bárcsak jobban meg tudnék mindent érteni. Semmi esetre sem volt gyors felfogásom. Ha igazán nagyon szeretek valakit, akkor mintha megélnékülne az eszem is. De meglehet, hogy ez is csak hiú képzelődés.«

Sohasem beszéltek neki anyjáról. Sohasem mutatták meg neki az anyja sírját. Még imádkozni se tanították soha más rokonaiért, mint a keresztanyjáért. Sokszor megpróbált beszélgetést kezdeni a töprengéseiről Rachelnéval, a szolgálóval, aki mindig elvitte lefekvéskor a gyertyát. De ez csak annyit mondott ilyenkor: »Jó éjszakát, Eszter!« és kiment, magára hagyta.

Iskolás korában is magános maradt. A szomszéd iskolában, ahova járt, hét osztálytársnője is volt, mindnyájan bizalmasan a kis Summerson Eszternek hívták. Nem ismerte azonban egyik társnőjének a családját sem. Igaz, hogy ők idősebbek voltak Eszternél és amint a rendkívül szerény, szinte önmarcangoló kislány megjegyezte, mind okosabb volt nála, de nem ez volt a főok, amiért nem kerülhetett velük közelebbi barátságba. Mindjárt az iskolaév elején szívesen fogadták társai, egyikük az első héten meg is hívta vendégségbe. Ekkor azonban a lelketlen, rideg keresztanya közbelépett: egy kimért hangú levélben lemondta a meghívást Eszter nevében, és attól kezdve a kislány nem is ment el sehova.

A rideg keresztanya Eszter törvénytelen származása miatt zárta el valósággal a kislányt a társaságtól, ezzel az ostoba és embertelen »nevelési elvével« pedig mérhetetlen kárt okozott a kislány közösségi fejlődésének.

Az *alázatosságra* nevelés volt Eszter keresztanyjának legfontosabb vezércsillaga, elve:

»Alázat, engedelmesség, önmegtagadás és szorgalmas munka, csak evvel lehet felkészülni egy ilyen megbélyegzett (!?) életre. Te más vagy, mint a többi gyerek,

Eszter, mert te nem a közönséges eredendő bűnben születted, mint ők. Te nem tartozol közéjük.« Ime, a rideg, konzervatív pedagógia jellegzetes tétele, mely a szülők »bűnéért« a szegény, ártatlan »törvénytelen« gyermekeket is büntetni akarja.

b) Egészen más jellemű a gögös, gazdag lány, Smallweed Judit. Ő is magányosan, játék nélkül, örömtelenül nő fel. De körülményei folytán korán kifejlődik nála a durva, parancsolgató modor, a rideg önzés. Szívtelenül, ridegen hajszoja a szegény kis szolgálólányt, a kis Charley-t:

»Mit dolgozol most?« — kérdi Judit, feléje kapva, mint egy igazi, gonosz vén boszorkány.

»A hátsó szobát takarítom az emeleten, kisasszony« — válaszolja Charley.

»Legyen gondod rá, hogy alaposan csináld és ne lopd az időt. Nálam nem lehet ácsorogni. Iparkodjál! No ereddj!« — kiáltja Judit, toppantva egyet a lábával. — »Feleannyit se értek ti lányok, mint amennyi baj van veletek.« (XXI. fejezet.)

A két lány közti jellembeli különbség szépen érződik akkor, amikor Eszter őszinte szeretettel, gondossággal tanítgatja, neveli a kis Charleyt:

»Alig néhány napja, hogy megint otthon voltunk, amikor egy este felmentem a szobámba, hogy Charley válla fölött belepillantsak a leckeízüzetbe, miként boldogul. Charley számára keserves mesterség volt az írás, sehogyan sem tudott bánni a tollal, ahányat a kezébe vett, mindegyik megbokrosodott, rögtön nekivágott a rossz iránynak, girbe-görbe kanyargással, aztán megtorpant, fröcskölt, oldalt farolt, mint egy megnyergelt szamar. Roppant furcsa volt látni, milyen öreg betűket ró Charley fiatal keze, — ráncos, reszkető, töpörödött betűket, a dundi gyerek-kéz. Pedig más dologban módfelett ügyesnek bizonyult Charley, olyan fürgé kis ujjai voltak, hogy alig győztem nézni.

— Jól van, Charley, — mondtam, belenézve egy sornyi O betűbe, melyek közt képviselve volt a háromszögletű, négyszögletű, körtealakú és mindenféle fajtájú elnyomorítása az O betűnek, — haladunk, haladunk. Csak ha még sikerülne kerekre formálni, már tökéletes is lenne, Charley.

Kanyarítottam neki egy O betűt, aztán Charley is kanyarított egyet, de az övét nem akarta rendesen leírni a tolla, hanem egy hurkot csinált belőle.

— Annyi baj legyen, Charley. Fog ez menni nemsokára.« (XXI. fejezet.)

c) Az uralkodóosztály gyermekeivel ellentétképpen bemutatja a regény egy epizódfigurájában az elhagyatott, *árva proletárgyereket, Jo sorsát is.*

Ez a nyílt, élesszemű proletárfiú ide-oda hanyódik, bolyong céltalanul:

»— Mikor jött Londonból? — kérdeztem.

— Tegnap jöttem Londonból — mondta a fiú, önmagához beszélve, megint lázasan kipirulva. — Megyek valahova.

— Hová megy? — kérdeztem az asszonytól.

— Valahová — ismételte a fiú hangosabban. — Mindig csak megyek, csak megyek, többet, mint valaha életemben, és minden csak les engem, csak kerget engem. Leselkednek és hajszoznak mind, reggeltől-estig, föl se kelek, le se fekszem. Most elmegyek valahova.« (XXXI. fejezet.)

A gondozók és különböző nevelőszülők, mindazok, akikhez elvetődik, vagy akikkel kapcsolatba kerül, csak kihasználják munkáját, nem tanítják semmire, senki sem gondol a művelésére. Az álszent polgárok még arra sem tartják érdemesnek, hogy imádkozni megtanítsák, mint az egy párbeszédéből kiderül:

»Semmit se tudok. Mr. Snagsby-éknél egyszer imádkozott valamit Mr. Chadband, azt hallottam, de az olyan volt, mintha nem énnekem beszélne, hanem magának. Sokat imádkozott, de nem bírtam én kivenni abból semmit. Máskor meg más urak jöttek Tom-al-Alone's-ba imádkozni; de azok többnyire azt mondták, hogy az előbbieket nem jól imádkoztak és az is mind olyan volt, mintha magukról beszélnének, nem énnekem, vagy mintha csak a többieket szídnák, nem hozzánk beszélnének. Nem értettük mi azt sose. Nem tudtam én sose, mire való az egész.« (XLVII. fejezet.)

A bolyongásokba és nélkülözésbe belebetegszik és meghal. Megrázó a proletárfiú halál-jelenetének leírása. Az előzőekben többször szó esett már arról, hogy Dickens egy-egy gyermekhőse meghal. Meghalt a kis Dombey, meghalt a kis Nell is. De ilyen mély felháborodással, ilyen vádló élességgel, ilyen megrondító szépséggel eddig sehol sem írta még le Dickens a gyermekszereplő halálát, mint ezt, az elhagyatott proletárfiút. Jo-t halálos ágyán tanítják meg imádkozni és ima közben hal meg.

»Felragyog a világosság a hosszú, sötét éjszakára. Meghalt.

Igen, meghalt. Felséges Urak. Meghalt, tisztelt Karok és Rendek, nemes Lordok és Urak. Meghalt, Nagytiszteletű Urak, meghalt, igazhitű és hamishitű, minden rendű és rangú Főtisztelendő urak. Meghalt, emberek, halljátok mindnyájan, akik úgy jöttetek a világra, isteni részvétellel a szívetekben. Így hálnak ők meg körülöttünk, minden áldott nap, minden áldott éjszaka.« (XLVII. fejezet.)

Az olvasó kiérzi a szavakból a vádat: ennek a proletárfiúnak is az embertelen társadalmi és nevelési rendszer okozta a halálát.

Amint arra IVASEVA rámutatott, a NEHEZ IDŐK (1854.) c. regényében Dickens közvetlenebbül és élesebben ábrázolta sok tekintetben a kapitalista rendszert, mint másutt. Ezért közvetlenebb és teljesebb a regény társadalom- és nevelési kritikája is.

Érdekes megemlíteni, hogy — bár más okból —, de voltak polgári gondolkodók közt is, akik ezt tartották Dickens legjobb alkotásának. (Pl. Ruskin, Lanvis.)

Pedagógiai szempontból a regény fő mondanivalója: a polgári szűklátókörű empirista-pozitívista nevelés, az egyoldalú intellektualizmus bírálata.

A regény I. és II. fejezetében Gradgrind Tamás gyáros iskolájába visz el az író. A gyáros közvetlenül is kifejti pedagógiai elveit, utasításait a tanító számára:

»Jól értsen meg, *tényeket* kívánok. Ne tanítsa ezeket a fiúkat és lányokat semmi egyébre, csak tényekre. Az életben csupán tényekre van szükség. Egyebet ne ültessen és minden egyebet irtson ki. Gondolkozó áliatoknak (!) a lelkét csupán a tények alapján *idomíthatja* (!), semmi egyébrenek sem vehetik hasznát soha.«

Szemléletesen, konkrét témával kapcsolatban is bemutatja a gyáros alapelvei érvényesítését. Megkérdezi a gyermekeket: Kitapétáznátok egy szobát lovakat ábrázoló képekkel? — Majd: Tennének-e virágot ábrázoló szőnyeget a padlóra?

Mindkét kérdéssel kapcsolatban rávezeti a gyermekeket arra, hogy a válasz csak tagadó lehet. Nem tapétázhatjuk ki lovas-ábrákkal a szobát, mert a lovak nem kerülhetnek a falra, ez lehetetlen, érthetetlen.

Hasonlóképpen, virágot nem tartunk a padlón, ezért a szőnyeg sem lehet virágos mintájú.

Az empirikus alapelvek ilyen abszurditásba menő, ironikus bemutatása után az író ezt mondhatja Gradgrind-del:

»Mindenben tények irányítása szerint kell igazodnotok. Reméljük, hogy nem-sokára lesz egy ténybizottságunk... akik kényszeríteni fogják a népet, hogy a tényeknek, — semmi egyébnek, csakis a tényeknek a népe legyen. Azt a szót, hogy *képzeltetés*, ki kell irtanotok a világból.« (i. m. 9. l.)

Ezekből a túlzott és egyoldalú empirikus elvekből logikusan következik, hogy »az értelem az egyetlen képesség, amellyel a nevelésnek foglalkoznia kell«. (i. m. IV. fejezet, 21. l.)

A tények ilyen egyoldalú és szinte a nevetségig vitt, torz kultuszával átítatva neveli Gradgrind saját gyermekeit. Ezzel próbálja nevelni az örökbefogadott szegény cirkuszoslányt, Cilit is. Az éleseszű szegény lány talpraesett válaszából a mai olvasó jól kideríti, hogy ez a ténykultusz milyen belső ellentmondásokat rejt magában a kapitalizmus nevelési rendszerében. Akadhatnak helyzetek, mikor nem célszerű következetesen a tényeket feszegetni...

Cilinek az »állam« fogalmát akarják megmagyarázni. Az államot a tanteremhez hasonlítják. Az állam vagyona 50 millió, tehát mintha 50 millió lenne a tanteremben. Vagyonos-e az állam? — kérdi a tanító.

Cili meglepő éles ésszel válaszol: ezt nem tudhatja addig, amíg nem tudja, *kié a vagyon*. Akik éhenhalnak, azoknak mindegy, mennyi jut a többieknek (!)« (I. m. IX. fejezet, 64. l.)

Mi lesz ennek a feltétlenül jónak, üdvöztőnek tartott tényekre nevelésnek az eredménye?

Az alapelv nagy túlterheltségre vezet. Cili nem ér el eredményt.

Ezt az eredménytelenséget Gradgrind könnyedén áthárítja Cili régebbi, kedvezőtlen életkörülményeinek hatására, arra, hogy későn kezdett vele kísérletezni. (i. m. XIV. fejezet, 101. l.)

Káros hatású volt viszont ez a nevelési alapelv Gradgrind saját leányára, Lujzára és fiára is. Egyéni életükben is boldogtalanokká lesznek.

Az empirikus-értelmi elv által sugallt megfontolás alapján Gradgrind rábeszéli lányát, hogy menjen feleségül barátjához, a lányánál jóval idősebb Bounderbyhez. A házasság rosszul sikerül, Lujza majdnem megcsalja férjét. Boldogtalanságra vezetett a sivár, pusztító tényekre építő empirikus nevelés. Ezt Lujza nyíltan fel is rója apjának: »Hol vannak lelkem bájai? Hol vannak szívem érzései?« — fakad ki. (II. kötet, 12. fejezet, 239. l.) »... A te filozófiád és nevelési rendszered nem fog megmenteni« — kiáltja oda a szerencsétlen lány apjának. (uo. 243. l.)

Gradgrind fia pedig elzúlik, cinikus bűnözővé lesz e nevelés hatásaként.

A regény hősei, Lujza és Cili végül le is vonják a gyakorlati tanulságokat a maguk számára:

Lujza szeretettel őrzi a gyermekeit és ügyel arra, hogy »lelküknek éppúgy meg legyen a gyermekkor, mint a testüknek, mert ez a legszebb dolog és oly drága kincs... amely megáldja a bölcsét is.« (i. m. III. kötet, 9. fejezet, 327. l.)

Cili tud minden gyermekmesét, történetet és gyermeki életét is a *képzelet* bájaival és gyönyörűségével ékesíti, amely nélkül elhervad a gyermeki szív.

Tanulásként tehát az *érzelem és képzelet nevelésének fontossága* vonható le a regényből. Ezzel az író a korai kapitalizmus egyik nevelési irányzatát vette igen mély meggyőző erővel bírálat alá. Kimutatta az egyoldalú empirizmus káros hatását, ellentmondásait.

Ma már természetesen tudjuk, hogy a javasolt »ellenméreg« — a szentimentális, romantikus nevelés — sem vezethet jóra. [17].

*

Az 1850-es éveknek pedagógiai szempontból jelentős regénye az »Örökösök« és a »Nehéz idők« után a »KIS DORRIT«. A regény címszereplője az adósok börtönében született kislány, a kis Dorrit. Az ő élet-sorsát beszéli el, sok szegénységen és viszontagságon keresztül, a boldog házasság révéig.

Természeteszerű, hogy a kislány gyermekkorra csak szomorú és elzárt lehetett az adósok börtönében, ahová atyja adósságai miatt került és ahonnan csak húsz év múlva szabadult ki. Még nagyon kicsi volt, mikor tudatára ébredt annak, hogy apja fogoly, nem léphet ki az utcára és »hogyan nem mindenkinek szokása szűk udvarokban élni, amelyeket vasszögekkel élezett magas falak fognak körül«. (i. m. VII. fejezet, 84. l.) Nagyon kis korában voltak tehát már bizonyos társadalmi élményei, gyermeki felfedezései, bár az adósok börtönének öreg kapusa, aki néha sétálni, kirándulni vitte, gondosan kikerülte a társadalmi, politikai, teológiai témákat és ilyenek feszegetése helyett inkább a cukros kétszersültre terelte a szót. Nyolc éves korában édesanyja meghalt és ettől kezdve fokozatosan ő lépett elő atyja és a család gondozójának. Maga az író sem kísérli megmagyarázni, hogy az állandóan nyomorúságban élő, vézna, hallgatag kislány hogyan rendelkezett a család gondozásához szükséges fizikai és lelki erővel: bizonyos *ihlet* tette őt olyan lénnyé, aki gondját viselte a többieknek és dolgozott helyettük. Tizenhárom éves korában megtanult olvasni és számadást vezetni, eljárógatott az esti iskolába, majd varrni tanult.

Mint házivarrónót fedezte őt fel egy nemeslelkű fiatalember, Clennam Artur. Jómódú kereskedőszülei azonban őt is durva erőszakkal nevelték, megtörték, egy célhoz, az üzlethez akarták láncolni, akarata ellenére. Nem csoda, ha e nevelés hatására így fakadt ki a fiatalember:

»Akarjak, célt tűzsek ki magam elé, reméljek? Mind e fény kilobbant, mielőtt ezeket a szavakat csak hallottam volna is.« Majd később: »... megalázott szívemben tátongó üresség mindenütt — ez volt az én gyermekségem.« (i. m. II. fejezet, 25—26. l.)

Az otthoni rideg légkör, a vaskalapos vallásosság még a vasárnapi szórakozást is elrontotta. Csak szomorú, álmos, hosszú és dacos vasárnapokra tudott visszaemlékezni egész gyermek- és ifjúkorából. (III. fejezet, 37. l.)

A kis Dorrit nagyon szegény volt, Clennam Artur viszont jómódú,

de mindketten egy sivár és örömtelen, fájdalmas gyermekkor emlékét hordozták. Talán ez a közös sors és mindkettőjük szentimentális hajlama hozta őket közel egymáshoz. Sok viszontagság után Artur kiszabadítja kis Dorrit apját az adósok börtönéből. Sok anyagi és egyéb viszontagság után a regény Artur és a kis Dorrit házasságával végződik.

A jól sikerült részletek, a bürokrácia maró leleplezése (X. fejezet a huza-vona hivatalról) ellenére a regény sok tekintetben kevésbé reális, szentimentalizmusa ma már különösen valószínűtlen. Maga a főszereplő jellemrajza is elmosódott, valószínűtlen; testi gyengeség, féltékenység, passzivitás, alacsony műveltség szinte hihetetlen, hogyan férhet össze a kis Dorrit szinte bámulatos szorgalmával, céltudatosságával, energiájával. Maga Dickens is csak valami »ihlet«-tel próbálta ezt a valószínűtlenséget megmagyarázni. Talán más regényeinél is sötétebb árnyként vonul végig a könyvön a kapitalizmus kegyetlen szabad versenye, a válságok. Eppen ezért a boldog befejezés itt még inkább törés, mint az előző regényekben. Az író érzékelte is az esküvői jelenetben, hogy a világ sora és az emberek nem változnak, mintha ezekkel a sorokkal azt bizonygatná, hogy legfeljebb egyéni boldogsághoz lehet eljutni, de ez lényegében nem változtat sem az embereken, sem a világ során. A kis Dorrit és férje az esküvő után lemennek a lépcsőn. »Lementek csendesen a lármás utcákba, elválhatatlanul és üdvözülten; és amint odasiettek a lármások és kapzsiak, a követelőzők és az önféjük és a hiúk, lökdösődve, agyarkodva, s lármát csapva, úgy, mint rendesen« — ezek a regény jellemző és mélyértelmű végszavai.

A regényben egyébként nem játszik olyan fontos, kiemelkedő szerepet a gyermek fejlődése és nevelése, mint pl. a Copperfield Dávidban és a Dombey és fiá-ban, bár van néhány élesen megfigyelt pedagógiai helyzet, tömören, érett ítélettel meglátott pedagógiai következtetés, amint ezekre már utaltunk. A kispolgári sorból proletársorba került kis Dorrit és a gazdag Clennam egyaránt sivár, örömtelen gyermekkorában azonban nem az egyetlen pedagógiailag jelentős alakja a regénynek. Ott van a jómódú »praktikus« emberek üde és gömbölyded állacskájú lánya, Pet. Elkényeztetett gyermek, és volt lényében valami bátortalan-ság, valami függésérzet — jellemzi néhány szóval a kényeztetés tipikus hatását az író. (II. fejezet, 20. l.) Szülei a lelencházból szolgálólányt vesznek melléje, aki szenvedélyesen gyűlöli a gondtalan, elkényeztetett kis úrnőjét, mert érzi azt, hogy őt semmibe veszik, ő csak szolgáló és játékszer.

A megtörő, az elhanyagoló és a kényeztető nevelésnek változatos eseteivel találkozhatunk tehát ebben a regényben is. És itt is, minden nevelési hiba mellett, a főhősök jól boldogulnak, akárcsak a többi Dickens-regényben.

Utolsó nagy, pedagógiailag fontos regénye sok tekintetben még sötétebb színeket mutat. Lehet, hogy itt részben az 1857. évi gazdasági válság és Dickens egyéni, családi problémái is tükröződnek.

1860-ban jelent meg Dickens pedagógiai szempontból utolsó nagy-jelentőségű regénye, a NAGY VÁRAKOZÁSOK.

Maurois szerint [18] itt ismét a régi Dickenst találjuk meg.

Valóban, sok a külsőlegesen hasonlóság a Twist Olivér, a Copperfield Dávid és a Nagy várakozások között. Ez a regény is egy kisfiú felnevelésének, »emberréválásának« története. Mégis, ezen a hasonlóságon túlmenően, elnagyolt lenne ezt a könyvet egykaptafára kényszeríteni

az előzőkkel, mert el nem hanyagolható eltéréseket, különbségeket mutat. A regény tanulsága — amint arra a cím is bizonyos fokig utal — Yolland Artur [19] találó, rövid összefoglalásában úgy sűrithető, hogy *a saját munka, szorgalom, többet ér, mint az örökség.* (»A nagy várakozások.«) A derék ember örökség nélkül és »a nagy várakozások« meg-hiusulta után is, saját erejéből is, boldogul.

Ez a rövid és első olvasásra is kiolvasható tanulság azonban még a felszínes moralizálás talaján mozog és ahhoz, hogy irodalompedagógia-
gailag jellemezzük, értékeljük a regényt, Dickens realizmusának alakulását kell figyelembe vennünk, amint ez ebben a regényben tükröződik.

Ezt annál is inkább hasznos megtenni, mivel a polgári irodalom-történetírás e szempontból elhanyagolta Dickens e regényét. Némelykor ködösítve, misztifikálva olyanféle megállapítással is találkozunk, mint pl. Szerb Antalnál, aki szerint e regényben érvényesül legjobban »a dickensi iszony«.

Pip-nek, a kis árvagyereknek (eredeti nevén: Philipp Pirrip) a történetét ismerjük meg a regényből.

A szegény Pipnek sógora házában nehéz sora volt, mert saját nővére igen ridegen, kegyetlenül bánik vele. A nővér türelmetlen, még a gyermek kérdései is bosszantják.

»Ne kérdezz annyit, és nem fogsz hazugságokat hallani!« — buggyan ki a nővér szájából a találó, keserű valóság. (i. m. II. fejezet.) Majd így félemlíti meg a kisleányt: »A rabok mind úgy kerültek a börtönbe, úgy kezdték, hogy sokat kérdeztek!« A rideg nővér azt vallja, hogy a gyermek természetétől bűnre hajló. (IV. fejezet.)

Veri a gyermeket, idegesen, szeretetlenül kezeli.

Pip gyermekkorra szintén játék nélkül, örömtelenül, magányosan telik el, akárcsak Dickens többi gyermekhőse. Egyetlen vigasztalást a kisleány számára sógorának, Joe-nak szeretete, jó bánásmódja nyújtja.

Ezzel a nevelési helyzettel kapcsolatban feltűnő Dickens realizmusának bizonyos mélyülése: Pip-et saját nővére neveli kegyetlenül, míg az előző hősokeket általában idegenek, vagy mostohák nevelték embertelenül, szeretet nélkül. Mintha Dickens itt a családi nevelésre, egyáltalán a rokonságra vonatkozóan bizonyos *szenimentális illuzióktól szabadította volna ki magát.*

Sógorától egy gazdag nénihez, Miss Havisham-hez kerül afféle társalkodó-szórakoztató kisleánynak. Itt ismerkedik meg a néni örökbe-fogadott leányával, a hideg, szívtelen, büszke Estellával. Beleszeret, de a lány nem viszonzozza érzelmeit.

A regény romantikus-jellemző helyzetben kezdődik: Pip, a temetőben ábrándozik, amikor egy szökött rab megfogja, megfélemlíti a gyermeket, ételért küldi. Pip segíti a fegyencet.

Egyszer csak szerencse éri Pipet: egy ismeretlen ember taníttatására pénzt küld és az ismeretlen jótevő (akiről később kiderül, hogy azonos a regény elején szerepelt szökött rabbal, Magwitch-sal) úriembert akar a kisleányból neveltetni. Pip ezután úgy élhet, mint akire nagy örökség — (nagy várakozások) — van kilátásban.

Az örökség reménye azonban később szétfoszlik. Jótevője, Magwitch hazatér, szökéséért elfogják, vagyona is elvesz. Pip is tönkremegy és sógora — akit pedig gazdagsága idején elkerült — menti meg az adósok börtönétől.

Pip kivándorol, szorgalmas munkával egzisztenciát teremt, vagyont szerez, 11 évi távollét után visszatér, meglátogatja a szívtelen Estellát, aki a sok sorscsapás alatt megváltozott.

»A szenvedés iskoláján mentem keresztül és ott megtanultam, mi volt az ön szíve. Meghajtottak és letörtek, de remélem, meg is javítottak.« (59. fejezet) — mondja Estella.

Az esti köd felszálltával, csendes rezignációval végződik a regény:

(Az eredetileg tervezett pesszimista befejezést Dickens Lord Lytton tanácsára optimistábbá változtatta, bár a szöveg nem utal arra, hogy Estella és Pip egymáséi lesznek.)

Kétségtelen, hogy a regényben vannak kiábrándult, *dezilluzionista* elemek is. Sok benne a rideg, embertelen szereplő. Magát Pipet is megrontja jellembelileg a nagy örökség reménye: régi környezetét, még Joe-t is elkerüli. (29. fejezet.)

Pozitív alak Joe sógor, az egyszerű kovácsmester és Magwitch, a szökött rab. Már a pozitív alakok társadalmi helyzete is több társadalombíráló elemet rejt magában.

Dickensnek ez a pénz- és uzsoraellenessége bizonyos, sok esetben romantikus antikapitalista hajlamokra, tendenciára enged következtetni.

A gazdag néni és Estella ridegek, szívtelenek. Ugyanabból az emberfajtából valók lényegileg, amelynek egyik tipikus példánya Gradgrind gyáros volt. A kapitalista viszonyok ridegsége, szívtelensége tükröződik ezekben a negatív alakokban.

A társadalmi bírálat abban is megmutatkozik, hogy az olvasó igazságtalannak véli Magwitch üldözését azután, hogy már hosszú ideje élt távol, külföldön, becsületes emberként. Itt az író az igazságszolgáltatás belső ridegségét, a rehabilitáció hiányát érezteti az olvasóval.

A regény végén az Estella által kimondott végső tanulság az, hogy a szenvedés iskolája megedzi és megjavítja az embereket, szintén bizonyos romantikus, antikapitalista vonást mutat. Ugyanakkor törés ebben az elvben az, hogy minden ellentmondás, szívtelenség, ridegség és szenvedés ellenére optimista tud maradni. Ez a vonás ha magában rejt is a kapitalista viszonyok valamilyen bírálatát, mégis korlátja a szenvedés dicsőítése. [20].

Összefoglalva: A mű több szempontból mélyebb társadalmi ábrázolást és bírálatot mutat, különösen a Twist Olivérhez és Copperfield Dávidhoz képest. A romantikus, felszínes megoldás itt elmarad, sőt ellenkezőleg, Pip nagy várakozásai szertefoszlának. Ő azonban ennek ellenére, boldogul.

Ennek a képnek a megformálásában is Dickens koncessziót tett a kispolgári olvasóközönségnek, amely nehezen viseli el a szomorú, vagy tragikus véget. Egyes dezilluzionista elemek és az egész művön eluralkodó ridegség és hidegség, a humor fogyatkozása is bizonyos mértékig a realizmus elmélyüléséből következik.

II.

Az előzőkben Dickens regényeinek rövid elemzése során illusztráltuk, mennyire vonzóan és reálisan tudta a nagy író az olvasó elé varázsolni a gyermekszereplőket. Igaza van VÁRNAI Sándornak: e regények gyermekszereplői olvasáskor ismerőseinkké lesznek, »megannyi régi ismerős, akiknek szinte eltaláljuk gondolatait, ellessük vágyait«. Valósággal szívünkbe férkőznek ezek a dickensi gyermekek. (Várnai Sándor idézett cikke.)

Nagyszerű egyénítő és tipizáló művészetével el tudja érni Dickens, hogy a gyermekekre jellemző tulajdonságokkal együtt egyéni jellemvonásaikat is megrajzolja: így pl. Pip a magkereskedő Pumblechoke-ot a világ legboldogabb emberének tartja, merthogy annyi kis fiókja van boltjában; ugyanakkor viszont egész más jellemű a hűvös, gőgös Estella. Joggal mondhatja Várnai Sándor, hogy ezek a gyermekalakok biztos studiumon alapulnak, sőt még mellékalakjai is élnek. (Pl. az uzsorás Quilp fia.) Igaz, hogy néhány esetben a lányokat halványabb színekkel festi, mint a fiúkat —, de vannak nagyszerűen jellemzett lányszereplői is. (Pl. Summerson Eszter az Örökösök-ben.)

Természetes, hogy Dickens, a gyermekélet kiváló ismerője, emlékezőes módon mutatja be a barátságokat, azok keletkezését, melegségét is. Copperfield Dávid bámulata és barátsága Steerforth iránt »a legjobb gyermektanulmány, amelyet valaha írtak«. (Várnai Sándor idézett cikke.)

E jellemzett gyermeklélektani szempontokat régebbi monográfiák, így Várnaié is, megemlégtették. Vannak azonban Várnainak nem reális, hibás megállapításai is. Pl. azt állítja, hogy Blimber iskolájában még a kis Dombey Pál is egész emberré válik. (id. cikk 37. l.) Ez tévedés, — hiszen éppen a túlerőltetés, a gyorsfejlesztő módszer idegkimerültté, beteggé teszi a kis Dombeyt, és gyenge szervezetén úrrá lesz a tüdőbaj, ebben hal meg. Tehát éppen ellenkezőleg: Pált *beteggé teszik* Blimberék iskolájában.

Ahhoz, hogy problémánkra, a nevelés társadalmi funkciójának dickensi ábrázolására, választ keressünk, nem elég csupán az egyes regények elemzését, az abból adódott tanulságokat egyszerűen összefoglalni, előbb még arra a problémára kell választ keresnünk, *hogy honnan származtak, milyen jellegűek voltak Dickens élményforrásai?*

A nagy dickensi regényekben feldolgozott és tükröződő élményanyag elsősorban az író társadalmi élményeiből, osztályhelyzetéből, az őt körülvevő társadalmi valóságból származott. Tanulmányunk elején szoltunk arról, hogy Dickens kishivatalnoki-kispolgári származású volt. Ebből a tényből fakadóan azonban vulgáris leegyszerűsítés lenne műveit egyszerűen a kispolgárság irodalmi megnyilvánulásának, a kispolgárság érdekei képviselőjének nyilvánítani, — amint azt néhány polgári irodalomszociológiai munka tette.

Ilyen irodalomszociológiai szempontokat Dickens-el kapcsolatban elsőnek TAINE (1856—64.) vetett fel. GISSING (1898.) szerint is Dickens tipikus viktoriánus, CAZAMIAN (1903.) és BARDOUX (1906.) egyszerűen a középosztály alsó rétegének képviselőjét látták benne. COR (1928.) ebből a tényből negatív esztétikai

értékelésre is eljut; szerinte Dickens realizmusa alacsony, a vulgáris határán áll. Az ilyen vulgáris polgári irodalmi-szociológizálást joggal bírálta IVASEVA idézett munkájában, mikor rámutat arra is, hogy ezek a kritikusok nem látták az angol osztályharcot a maga konkrétségében, ezért szűkítik le a nagy népi-nemzeti író Dickenst a kispolgárság szószólójává, képviselőjévé; ezzel elhomályosítják Dickens kritikai realista erejét, jelentőségét.

Vannak ezzel ellentétes előjellel, olyan értékelések is, amelyek figyelmen kívül hagyják Dickens töréseit, fogyatékoságait, és radikálisnak, csaknem kommunistának állítják őt be. Így JACKSON (*The progress of a Radical*. — London, 1937. című művében.)

Ha realisan, a 19. század közepének angol gazdasági, politikai és kulturális viszonyainak mérlegére helyezzük Dickens művét, aligha lehet őt szűkkörűen csak a kispolgárság tipikus képviselőjének tekinteni. Művészetének, kritikájának sok vonása túlmutat a kispolgárság szűk keretein, egyetemes népi-nemzeti íróvá avatják őt, aki a dolgozó tömegek jobb életkörülményeiért, és a jobb nevelésért is küzdött. Persze, realista szemléletében, kritikájában is vannak megtorpanások, sőt törések, amint nem egy regényénél az előzőkben többször rá is mutattunk.

Nyilvánvaló, hogy az író osztályhelyzetéből származó és társadalmi álláspontjától motivált élményei — *egyéni élmények*. Ez az egyéni jelleg erősen kifejezésre jut Dickensnél abban is, hogy némelyik regényét — különösen a *Copperfield* Dávidot — valósággal egyéni gyermekkori, ifjúkori élményanyagának szövedékéből szötte. Ezért tekinthetjük szinte »önéletrajzi regénynek«. De bizonyosfokú önéletrajzi jelleg több művében erősen előtérbe került. (Pl. *Twist* Olivér, a *Chuzzlewit* Márton amerikai útja, stb.)

Abból a természetes tényből, hogy az író egyéni élményeit messzemenően felhasználja művészetében, a polgári írók, esszéisták sok esetben bizonyos szenzációhajhászással is — a merőben egyéni, családi, szerelmi intimitások nyomozásába kezdenek. Nyilvánvaló, hogy az ilyen individualista szemlélet a mű társadalmi motívációját, hatását háttérbe szorítja. Ilyenféle törekvések alapján kutatták Dickens »magánéletét« is. (Pl. R. Strauss, E. Wagenknecht, H. Kingsmill az 1920—30-as években.) Sőt, külön könyvet is írtak Dickens és feleségéről (Stonehouse, 1930.), valamint az öregedő Dickensnek a 18 éves színésznővel, Ellen Ternan-nal folytatott viszonyáról. (Una Pope Hennessy könyve.)

Irodalompedagógiai szempontból is megemlítendőek azok a törekvések, amelyek »egyéni« élményeit szinte elszakítva az élmények társadalmi motívációjától szemlélik. Így a már idézett ZWEIG is Dickens fiatalkori, gyermekkori élményeiről szinte időtlen, társadalmonkívüli aspektusban szólt. Jóval később, 1946-ban pedig LEMONNIER [21] ellentétet lát Dickens személyes élményei, életének két mozgatóereje: a szexualitás és a félelem közt; szerinte ez a két alapvető mozgatóerő (?) műveiben nem nyilvánvalóan, hanem leplezetten mutatkozik csak meg.

Az »egyéni« élmények individualista-szubjektivista kiemelése a társadalmi motíváció elhomályosításával — a polgári irodalomtörténet egyik jellegzetes tendenciája. Ez a tendencia mutatkozik meg az 1940-es években, mikor némely szerző *pszichoanalitikus* szempontokat érvényesít Dickens-el kapcsolatban.

Így pl. E. WILSON (»Dickens and the two Scrooges« 1941.) Dickensnek az abnormális felé való hajlását (!) igyekszik bemutatni, egyes alakjainak betegségét elemezve.

Yard WENGER freudista szempontokat érvényesít (1947.) H. HOUSE 1947-ben mélylélektani alapon a gyermekhősök viselkedését az adleri alacsonyabbrendűségi érzésből, a patológikus önszeretettel magyarázza. George ORWELL (Critical Essays, London, Secker, 1946.) egyenesen a *pszichoanalízis előfutárját* (!) látja Dickensben. Rosa Dartle esetében (a Copperfield Dávid című műben) a tudattalan sexualitás megnyilvánulását véli felfedezni. A Nickleby Miklós-ba pedig szadizmust és incesztus-problémát magyaráz bele. Dickens »patológikus« vonásait egyébként J. OEHL-BAUM (»Das pathologische Element bei Ch. Dickens.« Zürich, 1944. — J. Kürzi) gyűjtötte szorgalmasan egybe.

Az említett pszichoanalitikus magyarázatok jellegzetes individualista felfogásokkal háttérbe szorítják tehát Dickens élményeinek társadalmi motivációját, realista kritikai szemléletének társadalmi alapjait és következtetéseit. Elfelejtkeznek arról, hogy e regények nem pusztán *általában és időtlenül a »gyermek«* sorsát, fejlődését, szenvedéseit jelenítik meg, hanem nagyon is konkrét társadalmi viszonyok, a múlt század közepének angol viszonyai képezik az ábrázolás alapját. A pszichoanalitikus bírálók jellegzetesen *történetietlenül* magyarázzák a Dickens-regényeket, mikor a XX. századi polgárság bizonyos lelki problémáit, a XX. századi mélylélektani irányzatok megállapításait szinte visszavetítik a múlt századba.

Említésre érdemes, hogy az újabb dickensológia többnyire eklektikusan használja fel a különböző mélylélektani és egyéb, modern gyermeklélektani irányzatok megállapításait Dickens műveinek elemzésében. Így pl. Silvère MONOD már idézett, 1953-ban megjelent művében. [22]. E monográfia (I. rész, 3. fejezetében) »a gyermekkor megörökítése« címmel foglalkozik Dickens gyermekkorának a későbbi művekben megjelent tükröződésével. A gyermekkor »mágikus jelenetei«-nek, az álmodozásnak jelentőségét emeli ki. Szinte megrója Dickenst, hogy nem tudta megérteni a »gyermekkor kemény leckéjét«. (i. m. 14. l.) Nem látja e gyermekkori élmények társadalmi okait, meghatározottságát; az inasévekkel kapcsolatban Dickens »szenvedélyes és kissé beteges« vonzódását, kapcsolatát látja ezekhez a fájdalmas emlékekhez.

*

A fentiek előrebocsátása után rátérhetünk fő kérdésünkre:

Milyen a nevelés társadalmi szerepe, funkciója Dickens regényeiben?

A regények többségében a rossz nevelés változatos eseteivel, a nevelési hibák széles skálájával találkozhatunk. Talán Strong doktor humánus, gyermekszerető iskolája a Copperfield Dávidban az egyetlen nagy, jelentős kivétellel.

Az esetek többségében a nevelés a gyermekek *megtörésére* irányul (pl. Twist Olivér, Squeers iskolája a Nickleby Miklós-ban, Murdston és Creakle »módszere« Copperfield-ben, stb.). Ennek az alázatosságra nevelésnek, megtörtetésnek sok útja-módja közé tartozik a *túlterhelés* is. (Blimber iskolája a Dombey-ben.) A *képmutatás* (Pecksniff a Chuzzlewit Mártonban) és a *ridegség* (Gradgrind gyáros »ténykultusza« a Nehéz idők-ben) is a korabeli angol nevelés joggal bíralt negatívumai közé tartozik.

A rossz nevelés eredménye, hogy a gyermekkor korántsem idillikus, gondtalan, boldog gyermeköltő a Dickens-regényekben.

A gyermekszereplők évekig érzik a kínzó emlékek fájdalmas súlyát

és nem véletlen, hogy sokszor szökésben, bolyongásban próbálnak kiutat keresni nyomasztó helyzetükből. (Pl. Twist Olivér, Copperfield szökése, Nickleby otthagya Squeerst, a kis Nell bolyongása nagyapjával együtt, Jo csavargása.)

Néhol a bolyongás helyett az ábrándokba, álmodozásba meneküléssel találkozunk. (pl. Dombey Pál, Pip, stb.)

Ha ennyire rossz a kor nevelése, szinte önkénytelenül felmerül a kérdés: hogyan lehetséges, hogy a dickensi gyermekhősök boldogulnak, a regények jól végződnek?

Kétségtelen, hogy irodalompedagógiai szempontból ez az a pont, ahol a leginkább megmutatkozik az *ellentmondás*, a *törés* Dickens műveiben. Twist Olivér és Copperfield a rossz nevelés *ellenére* is derék, dolgoz emberré lesz. Átvészelik a nehéz napokat, kezükbe hull az örökség és minden rendbejön. Dickens, aki egyébként annyira fontosnak tartja a nevelés problémáját, aki olyan vesékbe hatolóan, vádlón és javítást parancsolóan igyekezett megindítani kora olvasóit, — itt ellentmondásba kerül a nevelés szerepéről vallott belső hitével, mert hiszen az »erkölcsi erő«, a rossz nevelés ellenére is győzedelmeskedik. Van igazsága tehát Maurois bírálatainak, — de azok a reakciós nézetek, amelyek fatalizmust látnak Dickensben, mégsem felelnek meg a valóságnak.

Több esetben ugyanis — általában nem a főhősöknél — Dickens félreérthetetlenül ábrázolja a rossz nevelés káros hatását: Heep Uriást olyan eredményesen, hosszú ideig nevelték *alázatosságra*, hogy végül jellemtelen, csúszo-mászó, alamuszi, hízelkedő és aljas törtetővé lett. De megmutatkozik a nevelés pozitív hatása olyan haladó elveket érvényesítő intézetekben, mint pl. a Strong doktor iskolájában.

A Dickensről szóló monográfiák eddig általában nem mutattak rá Heep Uriás neveltetésének szerepére, jellemének alakulásában. Heep-nek pusztán alacsony származású törtetőként bemutatása nyilván a reakciót szolgálja azzal, hogy az »alsóbb néposztály« jellemgyengeségét akarja dokumentálni.

Ezért nem érzi minden alapnélkülinek az olvasó BARLOWE álláspontját [23], aki egyenesen *tragikus* költőnek nevezi Dickenst. Valóban, a nevelési hibák bemutatása (amelyek végeredményben a helytelen igazságtalan társadalmi berendezkedések következményei) sok jelenetben tragikus szakadék mélyére viszik a cselekményt. És ilyenkor Dickens elkanyarítja a mese folytatását — egy gazdag örökség, jó emberek segítsége a kellő pillanatokban kedvező fordulatot hoz a főhős életébe. Néhol azonban áttör a tragikum, a gyermekfőhős meghal (így Dombey Pál, a kis Nell esetében). De az ilyen tragikus eseményt mintegy kárpótolni akarja az író, mint pl. Dombey esetében, ahol tovább viszi a mesét. Ilyenkor szinte érződik, hogy új vágányokon, szinte új regény indul, mintha nem is a megkezdett történet folytatása lenne. Ezért nem érezzük a gögös, öreg Dombey megváltozását, megjavulását hitelesnek, meggyőzőnek a III. kötet végén.

Mi az oka annak, hogy regényeiben a legtöbb esetben a gyermekeket hibásan nevelik, a gyermekség is mintegy elvetélődik, meggyötört és koraérett emberek kezdik meg önálló életüket?

Ez az a pont, ahol a nevelés társadalmi funkcióját legjobban megsejtette (vagy talán nem is sejtette, de mindenesetre ma már számunkra világosan, kielemezhetően ábrázolta) Dickens. A nevelési bajok végső oka az, hogy a gyermekek nem találnak megfelelő *szeretetközösségre*, amelyben harmonikusan, boldogan fejlődhetnének. Másszóval: a dickensi gyermekhősök életéből a legtöbb esetben hiányzik a *családi tűzhely*, a családi élet melege. (Pl. Twist Olivér, Copperfield, Nell, Dombey, Summerson Eszter, Pip, stb.) Ez az a vonás, ahol feltétlenül érvényesül Dickens óriási kritikai-realista ereje, nagyszerűsége: a korabeli angol kapitalizmus gyors ütemben teszi tönkre a család bensőségét, a családi nevelést is. Az a körülmény, hogy a dickensi gyermekhősök árvák, vagy félárvak, »törvénytelen« származásúak, — vagy ha él valamelyik szülő, az távol van a gyermekektől (pl. Dombey esetében, vagy a kis Dorritnál, akinek apja az adósok börtönében tölt éveket) nem véletlen. Ezek félremagyarázhatatlanul arra vallanak, hogy szétzüllik a család, elmúlóban a családi összetartozás, szeretetérzés. Legmélyebb összefüggéseiben a kapitalista társadalomnak ezt a pedagógiai talán egyik legfontosabb vonását tükrözik művészi módon a Dickens-regények.

Ha a család széthullóban van, a társadalomnak kellene valamiképpen helyettesíteni a közösségi élet bensőségét. Jól érzi ezt Dickens, hiszen tudja, hogy a gyermeklélek megértő felnőttekre és társakra, barátokra, *közösségre vágyik*. Ez a vágya azonban nem nyer kielégülést, — elég, ha szegény-iskolára, Squeers, Blimber, Creakle, vagy a hozzá hasonló gyermeknyomorító intézményeinek beszédes példájára gondolunk. Az intézetben nevelkedő gyermek is *magányos* marad, mert az antagonisztikus ellentétekben vergődő kapitalista társadalom nem tud *valódi* közösségi nevelőintézményeket létesíteni [24].

Ez a kapitalista nevelés társadalmi funkciójára alapvető vonás azt is magában foglalja, hogy *nemcsak a proletárgyermekek* nevelése gyalázatosan rossz (Jo példája!), hanem a burzsoázia a *saját* gyermekeinek sem tud jó, mindenben harmonikus nevelést adni. (A kis Dombey története.)

*

A Dickens-regények irodalompedagógiai vizsgálatának egy további, fontos kérdése: kik olvassák regényeit?

E kérdésben a mi számunkra is figyelemreméltó egy amerikai szerzőnek, G. H. FORD-nak nemrégén megjelent műve. (»Dickens and his readers« címmel, 1955. — Published for the University of Cincinnati. By Princeton Univ. Press.) Ez számot ad arról, hogy már a múlt században is voltak Dickens-ellenes hangok és főleg 1927. óta napirenden van Dickens bizonyos »*devalválása*«, a pusztán gyermekirodalomként, gyermek-klasszikusként kezelése.

Az említett amerikai mű hivatkozik régebbi negatív véleményekre Dickens regényeivel kapcsolatban. (pl. Meredith, Eliot, Shaw, stb.) BOWEN (1946.) azt írja, hogy nem tudja »felnőttként« olvasni Dickenst, hanem csak úgy, ha képzeletben visszaszáll a gyermekkorába. Virginia WOOLF (The Moment, New York, 1948. 75. l.) szerint a Dickens-könyvek az »élet« emlékezetébe és mítoszába tartoznak, nem pedig az esztétikai tapasztalás körébe.

Ford felveszi ugyan a harcot Dickensnek gyermek-klasszikussá »devalválása« (? vitatható, hogy az ifjúsági irodalom jelent-e devalvációt, inkább sajátos műfaj ez) ellen, de nem valami meggyőzően. Könyvszemléjével azt is bizonyítja, hogy a felnőtt, kritikusabb olvasók egyre inkább elfordulnak a naív, túlságosan »szemérmes« Dickens-regényektől. Azt, hogy Dickens gyermek-olvasmánnyá lett, *alkotómódszerével* is megmagyarázza. *Inkább a külsőségekkel jellemez szerinte Dickens, mint a belső lélekrajzzal*, — a gyermekek pedig fogékonyabbak a külső ábrázolásmódhoz.

Konkrétan vetette fel ezt a problémát már régebben a pszichológista Stefan ZWEIG. Szerinte Dickens lélektana »a szemmelláthatónál kezdődött külsőségekkel jellemzi, igaz, a legfinomabb és leghajszálabb jelekkel. A jelekből ismerjük fel a fajt. Creakle tanítónak halk hangja van, nehezen leli meg a szavakat. S az ember érzi, mint borzadnak, félnek a gyermekek ettől az embertől, kinek ereit kidagasztja homlokán a beszéd erőltetése. Heep Uriásnak hideg, nedves kezei vannak, az alakból csak úgy árad a kényelmetlen érzés, kígyószerű aljasság«. (i. m. 74. l.)

Kétségtelen, hogy Dickens mesterivé fejlesztette az apró, tipikus külsőségek felhasználását a jellem, a pszichikum ábrázolására. Vitatni lehet azonban, vajon ezzel kimerül-e Dickens emberábrázoló, pontosabban pedagógiai jellegű ábrázoló művészete?

A kérdésre a választ tagadóan adhatjuk meg.

Zweig tételének mélyén áll az, hogy Dickens sztatikus-metafizikus és egyúttal külsőséges jellemzéssel él.

Ami Dickens jellemzésének, lélekábrázolásának metafizikus, sztatikus voltát illeti, e regénnyel kapcsolatban rá lehet mutatni arra, hogy Copperfield Dávid a regény folyamán *nem marad változatlan*, — habár alapvető jósága, képességei, tehetsége kezdettől fogva kiérződik. Életének külső eseményei, változásai, nevelési körülményei hatnak rá, s ezek a hatások a regényben is nyilvánvalóan, az olvasó számára világosan megmutatkoznak. Mostohaapjának, Murdstone úrnak és a szörnyű Creakle iskolájának rideg, kegyetlen, antihumánus bánásmódja makacscsá, komorrá, sőt bambává tesz Dávidot — mint azt már idéztük. A fizikai munka lélektelensége, unalma ellenállást vált ki belőle, menekülésre készteti. Az események kijózanítják: ifjúkori bálványát, barátját, Steerforth-ot cselekedetei miatt később realisabban ítéli meg. Lassan-lassan a házaselet tapasztalatai szétoszlatják Dórával kapcsolatos illúzióit is. Naív, hiszékeny, túlérzékeny és teljesen jóindulatú gyermekből realisabban látó, cselekedni és harcolni képes ifjúvá cseperedik fel Dávid. Mégis — és ez alighanem Dickens realizmusának bizonyos romantikus maradványa, korlátja — sohasem vész ki Dávidból egy bizonyos gyermekes naívság; hajlamos az érzelmileg determinált állásfoglalásokra, leegyszerűsítve szemlél eseményeket és embereket, egyoldalúan jó és rossz embereket különít el maga számára.

Ugyancsak érzékelhető változáson mennek át más szereplők is, pl. Steerforth, bár nála fennsőbbeséges magatartása, önzése kezdettől fogva érzékelhető.

Ami Dickens *külsőségességét* érinti, — kétségtelen, hogy a külső

események és tulajdonságok nagy szerepet játszanak a szereplők jellemzésében. Megfelelkezett azonban Zweig arról, hogy Dickens nagymértékben a nyelv, az emberek *beszédje* alapján is jellemzi szereplőit (akár monológ, akár párbeszéd formájában), és a nyelvi eszköz segítségével mesterien tud belső rezdüléseket, lelkiséget ábrázolni. Az is bizonyos, hogy az irodalom, mint művészet *adekvát* ábrázolási módja a második jelzőrendszerrel a nyelvvel, beszéddel való ábrázolás. Kétségtelen viszont, hogy bizonyos mértékig nem teljesen alaptalan Zweig megjegyzése, mert Dickensnél a lelkifolyamatok, a jellem ábrázolása inkább az eseményeken, történéseken, párbeszédeken, külső jeleken keresztül — tehát nagymértékben külső eszközökkel történik. E tekintetben jelentékeny a különbség Dickens és a XX. századi elemző, pszichológiai regényírás között, amely inkább a lelkét önmagában, mint pusztán belsőt akarja megragadni.

*

Végezetül még röviden a Dickens-regények pedagógiai problematikájának néhány neveléstörténeti forrására, előzményére utalunk:

A Dickens-művekből sugárzó demokratikus és humanista pedagógia előzményei kétségkívül megtalálhatók az angol renaissance-kori nevelők (pl. Asham, Mulcaster, Eliot) gondolataiban. Megvan a párhuzamoság MILTON pedagógiájával is. [25].

De találhatunk bizonyos, figyelemreméltó közös gondolatot a nagy utópista, szocialista OWEN pedagógiájával is. Különösen a korabeli nevelés kritikájával kapcsolatosan, a gyermek nehéz helyzetéről szólva, a túlzásba vitt klasszikus nyelvoktatás és a túlterhelés elítélésében vannak eddig még alig figyelemre méltatott, messzemenő gondolatbeli egyezéseik, hasonlóságaik. Ezen túlmenően, Dickens regényei, ha nem is kifejezetten, közvetlenül, de lényegében a nevelés osztályjellegét ábrázolják és elítélik a korabeli individualista nevelés gyakorlatát.

Ehelyütt csupán a figyelmet kívántuk felhívni a kutatásban eddig elhanyagolt problémára, Owen és Dickens pedagógiai gondolataik tudományos-kritikai egybevetésének fontosságára. A nemrégiben Owen válogatott pedagógiai írásait tartalmazó mű (*»Nevelés és társadalom«* Bp. 1957. Tankönyvkiadó) Ladányi Pétertől származó előszava egyhelyütt említi is Dickenst a 19. századi angol iskoláztatásával kapcsolatosan, de Dickens és Owen egybevetésére a bevezető tanulmányokban nem kerül sor. A kritikai egybevetés szempontjából különösen fontos részek az idézett Owen-kiadvány 37., 185—186., 12—13., 203., 248., 258—59. és 43. lapjain találhatók.

A haladó polgárság humanista és demokrata-pedagógusai, mint Rousseau és még inkább Pestalozzi, szintén olyanok, akiknek gondolatai több kérdésben tükröződnek Dickens regényeiben, főleg a pozitív példákkal kapcsolatosan és a hibák elvetésekor is. Különösen a családi nevelés melegsége olyan kérdés, amelyben gondolatilag és érzelmileg is igen közel van egymáshoz Pestalozzi és Dickens.

Egyéb, XIX. századbeli polgári törekvések közül főleg a *pozitívizmushoz*, illetve pontosabban, az egyoldalú intellektuális pozitívizmus elítélésének nyomát találhatjuk Dickens műveiben. (Főleg a *»Nehéz időkben«*.)

Fejtegetéseink végére érve, Dickens irodalompedagógiai vizsgálatát a nevelés társadalmi funkciójának, osztályjellegének szempontjából ítélniük különösen jelentősnek. Ábrázolásmódja nem csupán a múlt századi angol viszonyokra jellemző, hanem éppen művészi, mélyreható realizmusánál fogva, alapvető meglátásai érvényesek a kapitalizmus, imperializmus korára. Túl az ideológiai, neveléstörténeti érdekességen, ma is okulhatunk tanulmányozásából: a gyermek mélységesen igényli a szeretetközösséget, vágyik a közösségi életre. Ezt a vágyat feltétlenül ki kell elégítenünk, ha olyan hibáktól óvakodni akarunk, amelyek Twist Olivér, Copperfield Dávid, Dombey Pál és a többi szenvedő gyermek fiatal éveit megkeserítették.

Mindenesetre, a mai olvasó vígasztalódhat: az ilyen természetű hibák elkerülésére a szocialista országokban már megvannak a kedvező objektív feltételek.

J E G Y Z E T E K, I R O D A L O M

- [1] Silvere MONOD: Dickens Romancier. Paris, Hachette, 1953.
- [2] Stefan ZWEIG: Bálzac, Dickens, Dosztojevszkij. Bp. E. n. Fordította: Terényi Sándor. 63—64. l.
- [3] VÁRNAI Sándor: Dickens gyermekalakjai. »A Gyermekek.« 1912. évf. 34—38. l.
- [4] IVASEVA: Dickens. Moszkva, 1954.
- [5] Dickens: A Pickwick-Club hátrahagyott iratai. Új Magyar Kiadó, Bp. 1955. Benedek Marcell előszavával.
- [6] Így pl. J. L. Hughes: Dickens, as an Educator. London, 1901. Frieser: Die Schulen bei Dickens (1909.) Magyarul: Fináczy Ernő: Charles Dickens. (Beöthy-Emlékkönyv, 1908. 506—525. l.) Prónai L.: Dickens a nevelésről. (Magyar Középiskola, 1912. évf.) Várnai Sándor fent [3]. sz. a. id. cikke. Magyar Pedagógiai Lexikon, Bp. 1936. »Dickens« címszó, 390. l. (írta: Prohászka Lajos).
- [7] A »chartizmus« — angol munkás-tömegmozgalom, neve szösz szerint a »charter« (jogbiztosíték) szóból ered. 1836-ban főleg a demokratikus választójogért szálltak harcba. A tömegmozgalom fellendülése 1837—1842-ig tartott. 1848-ban verték le a mozgalmat. Lenin a chartista-mozgalomnak kiemelkedő jelentőséget tulajdonított: »Anglia az első, széles, valóban tömegméretű politikai jellegű öltött, proletárforradalmi mozgalmat, a chartizmust adta a világnak« — mondogta. (Lenin: Válogatott Művek, Bp. 1949. Szikra, II. kötet, 558. l.)
- [8] A polgári irodalomtörténészek ezt a tényt sokszor szentimentálisan, vagy mint tragikus vonást magyarázzák. Pedig ez a vonás mutatja Dickens mélységes realizmusát, a realizmus diadalát Dickens műveiben. A kiélezett pedagógiai (végeredményben: társadalmi) ellentmondások hozzák a hőst olyan helyzetbe, hogy megbetegszik és meghal. A dickensi gyermekhősök sohasem lesznek véletlen baleset áldozatai; betegségük és haláluk a hibás, embertelen nevelés, a szenvedés, a felőrlődés következményei.
- [8/a] Jellegzetes példája ez a konzervatív, reakciós polgári nevelés titkolózásának, a belső őszinteség hiányának. A »kényes« témákat igyekeztek strucc módjára elkerülni, homokbadugott fejjel... Joggal mutatott rá Hermann Alice (Emberré nevelés, Bp. 1947. Főv. Irod. Int.), hogy a polgári családokban három »tilos« téma szokott lenni: a születés titka, a pénz (az apa jövedelme, az adó miatt...) és a halál.
- [9] Szép példája ez annak, hogy a »megfélemlítő« célzatú mese a hatéves, éleseszű, jó kritikai beállítottságú Dombey Pálról már lepergett.
- [10] Mesteri tömörséggel jellemzi ez a mondat a konzervatív-tárgyas nevelést, amely a gyermeki természetet szinte semmibe vette. Jelen esetben a magán-intézetek a kapitalista gazdálkodás, verseny elvét mechanikusan alkalmazták a gyermeknevelésre: minél rövidebb idő alatt (tehát minél olcsóbban, mert az idő pénz) akartak minél többet megtanítani. Hogy esetleg a gyengébb egész-

ségű, agyonterhelt gyermek az ilyen módszerbe belebetegedett, sőt, bele is halt, mint a kis Dombey, azzal nemigen törődtek.

- [11] Hatásos iróniával bírálja a száraz, grammatizáló módszer sivárságát, mely a művek eszmei mondanivalóját, esztétikai vonásait szinte háttérbe szorítja.
- [12] Ez az egyetlen eset milyen frappánsan mutatja Cornélia kisasszony teljes lélektani és pedagógiai analfabétizmusát! Magyarázat nélkül egyszerre több könyvet magoltat a kis, 6 éves gyermekkel, és még csodálkozik, hogy nem megy, hangsúlyozza, hogy *önnek* jobb lesz egyenként átvenni a könyveket. Mintha ez nem általában így lenne 6 éves gyermekeknek!
- [13] Valósággal illusztrálja az író a koravénység feltételeit: magános gyermekkor, nagy elfoglaltság, a tanulásnak valóságos állandó, nyomasztó gondja, játék-nélküliség. A terméketlen (arabeszk — élettelen) képzeletbe való menekülés valósággal levezető tünete a passzivitásnak és koravénységnek.
- [14] Pált igen bántotta, hogy »ódivatú«-nak nevezték, nem is értette egészen a szó értelmét. (Jellemző itt is a gyermektől való idegenség. Olyan negatívumot olvasnak rá a gyerekekre, amiről azt sem tudja voltaképp, mit jelent, nem szólva arról, hogy tehát annak helytelen voltát és a javulás módját sem láthatja.) Pál ettől kezdve fokozottan törekszik arra, hogy környezete szeretetét kiharcolja. Ez az, ami legjobban hiányzott apjánál, és az intézetben is. Igazában csak nővére szeretete és ő is hozzá ragaszkodott a leginkább.
- [15] Például abban a jelenetben, amikor Murdston úr barátaival szórakozik és anyja szépségéről beszélnek előtte.
- [16] Szép példája ez annak, hogy a naív Cooperfield Dávid milyen külsőséges szempontból, mennyire csálóka látszattól elragadva bővülődött el az alapjában véve silány jellemű, gőgös Steerforth-tól. Az angol életrajzírok kiderítették, hogy Steerforth-ot Dickens egy George Stronghill nevű iskolatársáról mintázta. Arthur L. HAYWARD: *The Dickens-Encyclopaedia*, London, Routledge et comp. 1924. 148. l.)
- [17] Dickens kritikája itt a kapitalizmus rideg ténykultusza (ténykultusz-pénzkultusz) ellen irányul. A dickensi szentimentalizmus követelménye nem tekinthető sem egyértelműen pozitívnak, sem szükségképpen negatívnak. Amennyiben azt a funkciót tölti be, hogy a sokoldalúbb, ezért humánusabb nevelést célozza, pozitívum az egyoldalú intellektualizmussal szemben. Amennyiben azonban — és itt a regény szövege, kicsengése inkább ez utóbbira enged következtetni — az intellektualizmust egy ellentétes szentimentális véglettel akarná leküzdeni, épp olyan egyoldalú, mint amaz. Dickens szentimentalizmusa mögött bizonyos kispolgári és romantikus antikapitalizmus is rejlik, mely a nagykapitalista — üzleti, számító — észemberek ellen irányul.
- [18] André MAUROIS: *Études Anglaises*. Paris, Bernard Grasset. 1927.
- [19] YOLLAND Artur: *Charles Dickens élete és művei*. Bp. Franklin, 1913. 75. l.
- [20] A szenvedés dicsőítése, valóságos kultusza, fontos eleme a vallásos pedagógiának. Nyilvánvaló, hogy az osztálytársadalmakban a passzív tűrés, szenvedés dicsőítése nagyon is megfelelt az uralkodóosztály érdekeinek. Jellegzetes taktikája ez annak, hogyan lehetett a szükségből (a dolgozók és gyermekek szenvedése) kívánatos erényt csinálni... Ezzel még az is bebizonyítható, mennyire jóakarója a burzsoázia a dolgozóknak. Hiszen nem vonja meg tőle a szenvedést...
- [21] LEMONIER: *Dickens*. Paris, 1946. Alban Michel.
- [22] Lásd fent [1] alatt id. mű.
- [23] George BARLOWE: *The Genius of Dickens*. London, 1909.
- [24] Különösen nyilvánvaló ez a klasszikus kapitalizmus, Dickens korában. A múlt század végén és a XX. században az önkormányzati és egyéb modern törekvések sem tudnak teljes értelmű, valódi közösségi nevelést megvalósítani a kapitalista államokban.
- [25] Magával MILTON pedagógiai gondolataival nálunk is többen foglalkoztak. Pl. Angyal Dávid: *Milton mint paedagóg*. Magyar Tanügy. IX. 1880. évf. 28—33. l. Hantos Gyula: *Milton mint nevelő. Család és iskola*. 1909. 4. sz. Finácsy Ernő: *Az újkori nevelés története*. Bp. 1927. Egy. ny. 22—23. l. Ő azt állítja, hogy Milton neveléséből hiányzik a humanisztikus szempont, hangsúlyozottan gyakor-

lati vonatkozású. Nézetünk szerint Dickens annyiban egy vágányon halad Miltonnal, hogy a klasszikusok öncéjú (az ő korában erősen sznobista jellegű) kultusza és a rideg grammatizálás ellen szólalnak fel mindketten. Vö. legújabbban: LUTTER Tibor: John Milton, az angol polgári forradalom költője. Bp. Akad. kiad. 1956. 31—32. l.

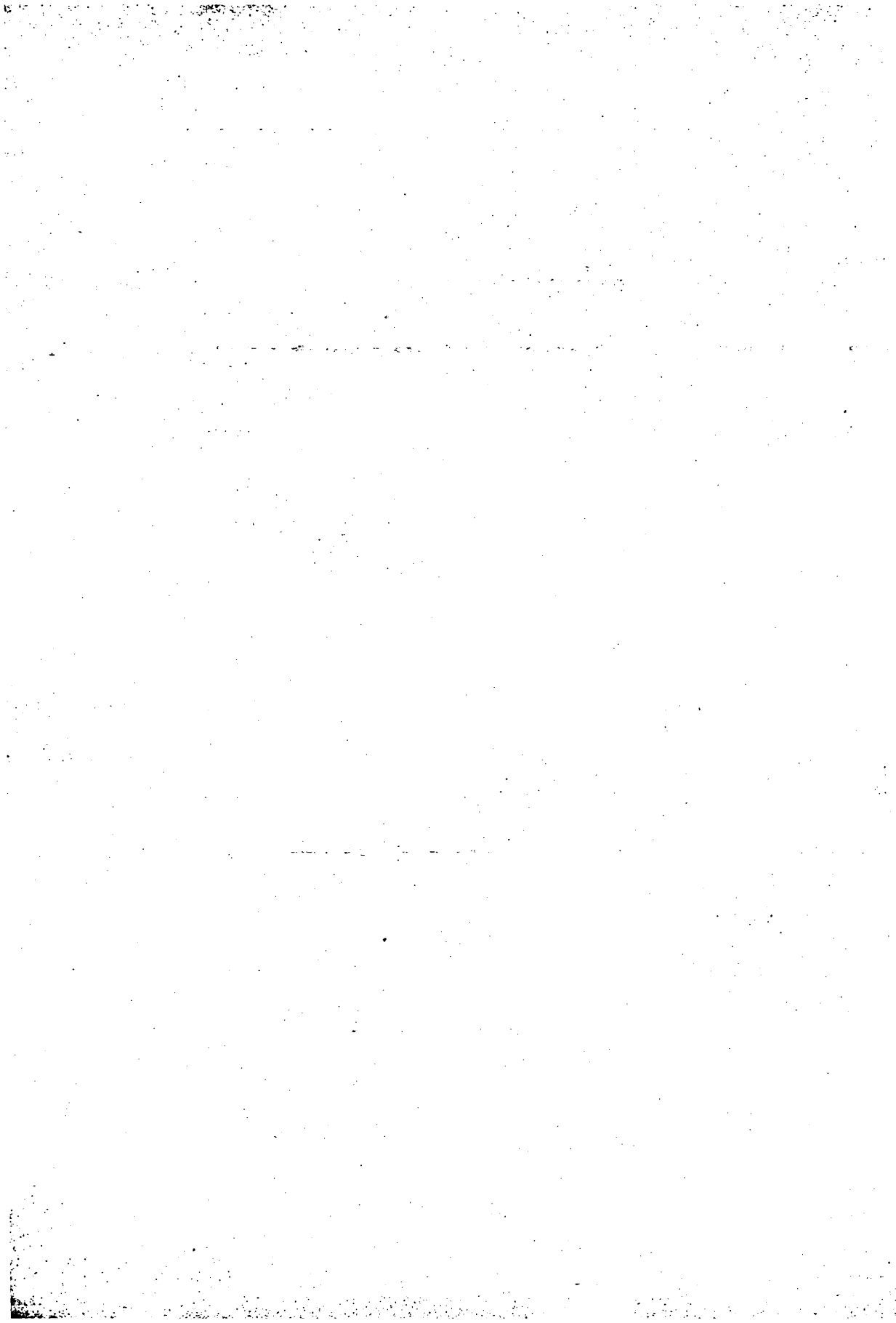
BERENCZ JÁNOS:

The social function of education in the dickensian romans

The autor analyses first — in a chronological order — some of the principal works of Dickens, from a marxist pedagogical point of view. He takes especially in consideration the economical and political status of contemporary England, the formation of chartism, — which all reflect, in a particular manner, the pedagogical views of the great writer.

The second part of his study requests the emotional sources of Dickens, meanwhile it gives a criticism of the bourgeois sociology of literature and psychoanalysis concerning the oeuvre of Dickens. The most deepest realistic pedagogical idea of dickensian — romans is perhaps in the fact, that his child-heroes generally find a convenient collectivity of love neither in the family, nor in their schools and institutes, under the conditions of XIXth century capitalism.

After characterising the pedagogical sides of the dickensian method of representation the study ends with some historico-pedagogical remarks referring to some progressive ancestors of the pedagogical thoughts of Dickens. (For instance, the English democratical and humanistic pedagogy of the Renaissance, Milton, Owen.)



Dr. UDVARHELYI KÁROLY tanszékvezető főiskolai tanár:

A GAZDASÁGI FÖLDRAJZ TANÍTÁSÁNAK FŐKÉRDÉSEI

»A metodológiát a tudományos igazság iránti lelkesedés viszi előre, míg a metodikát — a kisdetek iránti lelkesedés.« (N. N. Baranszkij.)

A gazdasági földrajz tanításának sokféle ágazó kérdéscsoportját ez alkalommal sem szélességében, sem mélységében nem akarjuk teljes egészében megvilágítani. Ha erre törekednénk, akkor is sok kérdés maradna nyitva, hiszen még magának a gazdaságföldrajzi tudománynak a módszere sem teljesen tisztázott. Még kevésbé állapotodott meg a tudományos eredmények *iskolai közlésének* a módszere (metodikája). A módszeres munka kérdése a gyakorlatban sokszor egészen elsikkad, vagy a tévedések és egyéni elgondolások hordozója lesz. Érdemes ezért néhány vitára alkalmas kérdést felvetni, különösen a gazdaságföldrajzi jelenségek dialektikus összefüggésének, az ágazati és körzeti jellemzésnek, valamint a gazdaságföldrajzi anyag metodikai elrendezésének a kérdéseit. A gyakorlatban és az elvi kérdésekben az igazságot csakis úgy közelíthetjük meg, ha a gondolatokat nem engedjük befagyni.

Bevezetés

A gazdasági földrajz mibenlétéről, értelméről és céljáról, tanításának indoklásáról, nevelési értékéről csak annyit, hogy mindez *társadalmi szükséglet*. A gazdasági földrajz tanítása a jelenkori társadalmi viszonyok között fontos *nevelési szükséglet*. Ez perspektivikus értelemben is értendő (szocialista gazdasági építésre nevelni), amennyiben szocialista társadalomban élünk. A gazdasági földrajz tudománya a szocialista társadalomban túlnő az »objektivitás« szintjén, mert szoros kapcsolatban áll a termelés *tervezésével*. Ebből következik az iskolai munka egyik lényeges célja, a tények és viszonyok megismertetésén felül gondolatokat ébresztetni, sőt képességeket nevelni a társadalmi termelés előbbrevitele érdekében. Az ilyen célkitűzés nem mond ellent a szocializmus gazdasági alaptörvényének, amelyből többek között a termelés szakadatlan növekedése is következik. Ezért a gazdasági földrajz tanárát mindazok a szerves tárgyi kontaktusok, belső, lényegi jelenségösszefüggések érdeklik, amelyek a gazdasági élet mozgásának a tényezői. A jelenségek kapcsolatából adódó törvényszerűségek ismeretése alkalmas a dialektikus gondolkodás kifejtésére. Az ideológiai

nevelés eme szempontja a kezdete és a vége mindenféle gazdaságföldrajzi oktatásnak. Előre viszi az emberi gondolkodást, az értelemszerű iskolai munkát. A gazdaságföldrajzi folyamatok lényegének a kibontása nélkül statisztikai és lexikális adatok tömegével kellene megterhelni a tanulók emlékezetét, amellettszakadunk az élettől és a gyermeket elriasztjuk a földrajztól.

A gazdaságföldrajzi összefüggések rendszerének vázlata

A földrajzi jelenségek logikai-dialektikus kapcsolatait három viszonylatban vizsgáljuk [1], ezek a következők: a természeti földrajzi jelenségek kapcsolata egymás között, a gazdasági földrajzi jelenségek kapcsolata egymás között, végül a természeti és a gazdaságföldrajzi jelenségek kölcsönös viszonya.

A legelső, vagyis a természeti földrajzi jelenségek egymás közötti kapcsolata önmagában tisztán természeti földrajzi kérdés. E viszonylatban kizárólag természeti törvények hatnak, és az egész összefüggő természeti komplexus (jelenségek összessége) fejlődésében, az okok-következmények folyamatában a törvényszerűségek determinista jellege érvényesül mindaddig, míg esetleges társadalmi beavatkozás a törvényszerűségek által meghatározott folyamatokat más irányba nem fordítja. A természeti földrajzi összefüggések (földrajzi helyzet, éghajlat, domborzat és éghajlat, éghajlat és vízrajz, a növényzet stb. összefüggései) a gazdasági földrajzt annyiban érdeklik csak, amennyiben ezek az összefüggések irányítják (elemi módon) a természeti földrajzi környezet spontán fejlődését. A gazdasági élet pedig mindig egy-egy ilyen komplexumra épül (a környezetre), ez az összesség éppen ez által válik »környezetté«. A természeti földrajzi környezet belső logikai összefüggései ilyen értelemben lehetnek a fejlődés adott stádiumában értékesek vagy kevésbé értékesek a társadalmi munka számára.

A fentiekből az is kitűnik, hogy a természeti földrajzi környezet jellemző tulajdonsága a *változás*. E változó térben az átalakulások forrása nemcsak a spontán természeti fejlődés, hanem a társadalom munkája is. A társadalmi munka egyrészt megváltoztatja a környezet földrajzi *tartalmát*, másrészt a természeti tényezők *új összefüggéseit* hozza létre. Azonkívül — a termelő munka fejlődése nyomán — *értékében* is változik a környezet, mert abban mind újabb anyagok és energiaforrások nyernek jelentőséget (szén, kőolaj, uránérc stb.).

A második és harmadik viszonylat — a gazdaságföldrajzi jelenségek egymás közötti, valamint a természeti tényezőkkel való összefüggésük — már tényleges gazdaságföldrajzi kérdés. Míg a természeti tényezők egymás közötti kapcsolatában, és ennél fogva a földrajzi környezet spontán fejlődésében a törvényszerűségek a fejlődés irányát determinista módon szabják meg (a folyóvizek minden esetben lefelé szállítják hordalékukat és a magaslatokat lekoptatják), addig a társadalom gazdasági élete és a természet viszonyában a determinizmus nem érvényesül. Ez különösen a természet és a szocialista társadalom viszonyára jellemző. A természeti viszonyok döntően a társadalom tuda-

tos, tervszerű munkájának sem az irányát, sem erőteljességét nem határozhatják meg. Ez utóbbi megállapítás semmiképp nem kicsinyíti a földrajzi környezet fontosságát a gazdasági élet szempontjából. Tudnunk kell, vannak Földünkön még olyan területek, amelyek szinte kizárják az emberi tevékenység lehetőségét. Máskor csak fékezi a földrajzi környezet, néha azonban egyenesen kiváltja az *erőteljes* emberi munkát. Az is kétségtelen, hogy a környezet a figyelmet legtöbbször *meghatározott* gazdasági tevékenység felé fordítja, egyáltalán, a természeti földrajzi környezet és a termelő munka egymást feltételező dolgok. De azt is meg kell gondolnunk, hogy a társadalom munkája nélkül a környezet önmagában semmit sem ér. E munka *minőségének* és *erőteljességének* a fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy értékes (és hasonló) természeti környezetben a gazdasági és társadalmi élet egészen különböző fejlettségi állapotaival találkozunk. Az éremnek mindkét oldala megérdemli figyelmünket — különben nem volnánk dialektikusok —, egy-egy fejlett országban vagy gazdasági körzetben a nélkülözhetetlen természeti kincsek és előnyök mellett a társadalmi aktivitás jellemző vonásait is fel kell ismerni, értékelni kell.

A természeti viszonyok — mint összefüggő komplexumok — gazdaságföldrajzi értékelése

A természeti viszonyok értékelése elvégezhető a *belső tájtartalom* és a terület *külső, viszonylagos helyzeti kapcsolatai* szempontjából.

A területek *belső földrajzi tartalma* (mennyiségi összetétele és jellege) a jelenségek sajátos *helyi csoportosulásának* az eredménye. A *külső, viszonylagos kapcsolatok* más földrajzi tájak vagy gazdasági körzetek irányában fennálló kapcsolatokat jelentik. Ez utóbbiak a *földrajzi helyzet*, vagy a *földrajzi fekvés* révén érvényesülnek. A helyi és a helyzeti kapcsolatokat *helyi és helyzeti földrajzi energiáknak* is nevezték. A névtől függetlenül az a fontos, hogy az ilyenféle helyi csoportosulások és külső kapcsolatok a társadalmi munka által hatottak az egyes gazdasági területek mennyiségi fejlődésére és minőségi jellemvonásának a kialakulására, ennél fogva a *földrajzi munkamegosztásnak* is alapjai, amely objektíve létezik.

A különböző területek »földrajzi tartalmának« történeti kialakulását tekintve a jelenségek »helyi« csoportosulása [2] és a területek »helyzeti« fekvése szigorúan nem választható el, amennyiben a helyi sajátságok is nagyrésztben más területekről átsugárzó kölcsönhatásnak az eredményei. A domborzat jellegzetes helyi vonásai például vajon nem a nagyobb távolságról és mélyről ható erők, vagy a nagy távolságról (advektív légtömegekkel) érkező klimatikus hatások és ezek kombinációjának az eredményei? — vagy a gazdasági életben annyira fontos ásványi készlet nem a mélységi vulkánikus hatások, esetleg régi tengeri transzgressziók következménye? Kétségtelen, hogy a helyi természeti földrajzi jelenségcsoportosulás és a helyzetből fakadó hatások között határt megvonni alig lehet. Csak ha kizárólag dinamikus nézőpontból ítélünk, akkor beszélhetünk esetleg a) *tartósan helyben*

maradó tényezőkről (domborzat, talaj, ásványok, vízrajzi megoszlás, stb.), és b) *kívülről ható* tényezőkről (tengeráramlás hatása, szállított levegőtömegek éghajlatmódosító hatása, jó forgalmi helyzet stb.).

A jelenségek »helyi« csoportosulásának és a kívülről ható tényezőknek egy része *természeti*, más része *társadalmi* jellegű. A két tényezőcsoport a termelő eszközök, valamint a termelő viszonyok fejlettségi állapotának megfelelően egyszerűbb vagy bonyolultabb módon egymással összefügg. Ez a viszony kezdeti fokon a természeti viszonyok fölényét, fejlettebb fokon a társadalmi termelő erők fölényét jelenti. Ennek ellenére a természeti adottságok fontossága a legfejlettebb társadalomban sem halványodik el, sőt az emberiség élete mind több, mind bonyolultabb szálakkal szövődik egybe a természettel. A bonyolult kapcsolatok módjában a természeti adottságok nélkülözhetetlen volta mellett a társadalom felsőbbrendűsége is igazolódik.

A gazdasági földrajz *tanításának a feladata elsősorban* a fentiek alapján a jelenségek helyi csoportosulásának, azaz a *természeti földrajzi környezet* földrajzi tartalmának mint helyi adottságoknak a mérlegelése. A gazdasági földrajzi jellemzést mindig megelőzi a természeti földrajzi viszonyok feltárása. Meg kell tanítanunk a természeti földrajzi *tényanyagot* (az illető ország, vagy terület helyzete, partalakulása, felszíne, éghajlata, vízrajza, növényzete, ásványi kincsei). Ezenkívül rá kell mutatnunk azokra az *összefüggésekre*, amelyek irányították a természetes fejlődést, valamint azokra, amelyek a gazdasági életben is különösen fontosak (hogyan keletkeztek a kőszötelemek, miért zuhatagosak a folyók). A munka folyamán tanítványaink figyelmét a földrajzi környezetnek nemcsak a kedvező, hanem a kedvezőtlen adottságaira is felhívjuk, megállapítva, hogy mennyiben *optimális* ez a környezet bizonyos termelési ágazat vagy ágazatok meghonosítására, avagy milyen gátló körülmények állanak fenn, amelyek elhárítása lehetséges. Az ilyen értelmű értékelést elősegíti a különböző természetű területek összehasonlítása.

A természeti környezet alkalmassága (gazdagsága), a lehetőségeket jól felhasználó termelő munka, és ennek a munkának speciális volta (profilja) dönti el, hogy mekkora egy gazdasági körzet aktivitása. Ha a termelés a fogyasztást túllépi, esetleg alatta marad, akkor a körzet a kiegyenlítő forgalom által kapcsolatba jut más, és eltérő jellegű gazdasági területekkel. A társadalmi munkán keresztül így realizálódik a természeti földrajzi környezet egyéni jellemvonása és magyarázza meg a kölcsönös áruforgalmat is.

Így jutunk el a »*gazdaságföldrajzi fekvés*« (helyzet) fogalmához, amely alatt — N. N. Baranszkij véleményével egyezően — olyan viszonyt értünk, amely az egyes körzetek gazdasági jelentőségű tényezői között kialakul. Ezek a tényezők *gazdaságföldrajziak* (a szomszédos terület jó piaca, forgalmas utak találkozása), igen sokszor *természetiek* (kikötésre alkalmas tengeröböl, ásványi telepek, vízierők). Közöttük az a különbség, hogy a természeti adottságok (annak ellenére, hogy mindig megvoltak) holt kincset jelentenek mindaddig, míg a társadalmi-gazdasági adottságok történelmileg ki nem fejlődnek. Hogy

ez a fejlődés végbemehessen, azt nagy mértékben támogatja, vagy hátráltatja a gazdaságföldrajzi fekvés. Mármint, ha egy ország, vagy körzet gazdasági földrajzát helyesen akarjuk tanítani, a természeti viszonyok, a tények és összefüggések kifejtésén kívül a »*gazdaságföldrajzi fekvésre*«, azaz a szomszéd területek felé irányuló gazdaságföldrajzi kapcsolatokra is figyelniünk kell. *A tanításnak ez a feladata másod-sorban.*

N. N. Baranszkij szerint [3] a fekvés az a kategória, amely szembetűnően kiemeli minden objektum (gazdasági körzet) *egyéni jellegét*. Ez a kijelentés márcsak azért is nagy horderejű, mert az „*egyéni jelleg*” megrajzolása a földrajztanítás egyik alapvető feladata. Állításának igazolására Baranszkij egymáshoz sok tekintetben hasonló, de *különböző fekvésű* területek gazdasági fejlődését veti egybe. Egyik példája szerint a vasércben egyaránt gazdag *Svédország és az Ural-hegység* közül egyik sem rendelkezik nagyobb mennyiségű szénnel. Kezdetben mindkét területen fatüzelésű kohóüzemeket építettek. A fejlődés az egyébként hasonló természeti adottságok ellenére Svédországban sokkal gyorsabb volt, mint az Uralban, mert sokkal közelebb fekszik az akkoriban már eléggé fejlett nyugati országokhoz (XVII—XVIII. szd.), ahová kitűnő tengeri utak is vezettek. Az Ural üzemének meg kellett várni a vasutak megépítését, hogy felvehesse a világpiacokon a versenyt, azonkívül várni kellett a szocializmus időszakára is, hogy a Kuznyeck-i és a Karagandai-szénmedencékkel összekapcsolódva az Ural a soha nem remélt ipari fejlődés korszakába léphessen. Ebből és más hasonló példákból nemcsak a gazdaságföldrajzi fekvés fontossága, hanem *e fekvés megváltozásának* a törvényszerűsége is kitűnik. Az ilyen változások egyik jól ismert klasszikus példája a Földközi-tenger szerepe hajdan, a középkori mediterrán városok virágzó kereskedelme korában, majd a forgalom áttérődése az Atlanti-óceánra, és az óceán menti országok gazdasági felvirágzása.

A gazdaságföldrajzi fekvés törvénye negatív, vagy pozitív értelemben a közeli és távoli országokra, a kis és nagy körzetekre egyaránt érvényes. Említsünk még egy meggyőző példát ezzel kapcsolatban. A *Rajna-árok* (Felsőrajnai-medence) földrajzi és gazdasági életének alapvető rúgóit szeretnénk megvilágítani [4]. A szűk, de jól határolt földrajzi táj harmadkori törések, lezökkenések eredménye. Két oldalon gránittrögök, homokköves hegytöncök határolják. Alján a Rajna folyik, a múlt és jelen egyik legfontosabb víziútja. A Rajna-árok zárt hegyfalai — tele sűrű erdőkkel — régebben települést kizáró tényezők. de mint ilyenek, sűrítőleg hatottak magának a medencének a benépesülésére. A gazdasági földrajzi jelenséget (népesedést) kizáró »negatívum« így vált »pozitívummá«, növelve a medence »szívóhatását.« A sűrűbb népesség ezenkívül a terület jó talajából, a dohány- és szőlőtermelésre is alkalmas és a délies lejtőkön különösen kedvező éghajlataból is következik. Az északi szelek védelmében, a déli verőkon a mandula, sőt a füge is megterem. A közvetlen környezet szegénysége (terméketlen hegyvidék) egy egész sor régi iparág meghonosítására ösztökélte a Rajna-árok lakóit. A *Spessart* kvarchomokjának felhasználásából fejlődött ki az üvegipar, ehhez a tüzelőt az erdők szolgáltatták. A kristályos szerkezetű *Odenwald* a köipar fészke, a *Schwarzwald* sűrű erdeiben a fafaragás, a faragott kakukos órák világhírű ipara vert gyökeret, míg a rossz talajú lotharingiai oldalon a vas feldolgozása vált híressé. A *Vosges* gránittöncjéről lecsorgó tiszta vízű patakok jelentősége a szövőipar megtelepedésében ismerhető fel.

Hasonló kapcsolatok ismerhetők fel a sűrűsödési gócok elhelyezkedésében is. A nagyobb városközpontok a mellékvölgyek betorkolásánál épültek, ahol más, helyi földrajzi tényezők jelentősége is kiemelkedik.

A *helyi* természeti adottságokhoz járul a Rajna-völgy távolabbi *helyzeti energiája*, az a tény, hogy a völgy nemcsak a közvetlen környék, hanem a közép- és nyugateurópai tájak összekapcsolója. Az itt csomósodó utak gyökere a Rajna-völgy közvetítésével egészen Olaszországig lenyúlik, keleten a Duna tengelyébe kapcsolódik, hogy az úthálózat nyugaton a Párisi-medence és Flandria népes síkságainak közvetítésével a tengerparton terebélyesedjék ki. Úgy látszik ebből, hogy a Rajna-árok városainak régi keletű fejlődése nem is annyira a táj sajátos belső jellegéből, mint inkább e távoli területeket átölelő erőteljes *forgalmi jelentőségéből* következik. Vannak olyan vidékek, ahol a fekvés kapcsolatai nagyon erősek, és még ha a helyi adottságok nagyon szegényesek volnának is, azokat ellensúlyozni tudják. A Rajna-árok esetében azonban az előnyös fekvés kitűnő helyi adottságokkal társul. Ezekhez járulnak még a történelmi fejlődés sajátosságai, újabban a korszerű gyáripár kifejlődése, sok nyersanyagot nem kívánó iparoké, amelyek nincsenek túlságosan a szénhez kötve (festékgyártás, gép- és elektromos eszközök gyártása, hangszer, óra, textilipar), de annál inkább támaszkodnak a Rajna erejével termelt villamos áramra.

E rövid vázlatban — a gazdaságföldrajzi értékelés szempontjából — a földrajzi tényezőknek a szomszédos tájaktól megkülönböztető helyi csoportosulása és a gazdaságföldrajzi fekvés hatásai domborodnak ki. A két tényezőcsoport és a történelmileg kialakult emberi munka összefonódásából nő ki a terület gazdaságföldrajzi egyénisége. Egyik sem nélkülözhetetlen. N. N. Baranszkij szerint a földrajzi objektumnak a térképen elfoglalt fekvéséből eredő sajátosságai gyakran elkerülik a szerzők figyelmét. Emiatt pedig a marxista dialektika szenved csorbát, az a feladat, hogy a dolgokat kapcsolataikban kell megvizsgálni. Nekünk is vannak hasonló tapasztalataink, ez a követelmény évtizedek óta hangzik, csak éppen a gyakorlatba nem vésődött be eléggé. Hangoztatása már-már unalmas.

A »gazdaságföldrajzi fekvés« mélyebb értelmezése

A jól vezetett iskolai munka megkövetelné, hogy egy kérdéses terület »fekvésének« valamennyi sajátosságát megvizsgáljuk. Baranszkij ebben a témakörben a »szomszédos fekvés«, a »háborús tűzfészekhez viszonyított fekvés«, a »kultúra középpontjaihoz viszonyított fekvés« valamint a »városok fekvése« kérdéseit veti fel. Beszél azután a »központi fekvés« előnyeiről, az ásványi lelőhelyek fekvésének jelentőségéről, valamint a gazdaságföldrajzi fekvés időbeli változásairól. A fekvés »sajátossága« alatt ezeket kell érteni. Egy bizonyos gazdasági körzetre az jellemző, hogy *szomszédságában* ipari centrumok keletkeztek, ez pedig, meghatározott természeti adottságok mellett kedvezően hatott a gabona- és hústermelő mezőgazdaság fejlődésére, ugyanakkor pedig gátolta a helyi ipar fejlődését. Ilyen volt a helyzet a szocialista forra-

dalom előtt a Központi iparvidék és a Központi feketeföld övezet viszonyában Oroszországban, vagy akár az I. világháború előtti Osztrák-Magyar monarchia politikai társulásában. Egy másik terület vagy ország fejlődésében sokat jelent, ha *távol esik a hadak országútajától*. Régebben az Egyesült Államokban sok milliót fordítottak az utak, a vasutak, a bányák és ipari üzemek építésére, mert a természetes elszigetelődés nagyobb hadseregek fenntartását sokáig feleslegessé tette. Európában ugyanakkor óriási összegeket fordítottak a hadseregek fenntartására és felszerelésére. Egy másik »sajátosság« az *ásványi kincsekhez való fekvés*. A kérdés egyik oldala — a jó minőségen és a nagy mennyiségen kívül — annak a megvizsgálása, hogy az ásványi kincsek közel települtek-e a forgalmas utakhoz, ezek sűrűsödéséhez, a népes településekhez. Nagy előny, ha ugyanitt a társadalmi erők koncentrációja is megfelelő (a kapitalizmus fejlődő szakaszában, a szocializmusban). A másik figyelemre méltó körülmény, ha közel vannak az együtt felhasználható anyagok és energiaforrások egymáshoz (szén, vasérc). A Szovjetunió Déli iparvidékén a *Donyec vidéki szénhez* (mintegy évi 100 millió tonna nagy fűtőerejű szén) a közeli *Krivoj Rog* és *Kercs* vasérce, a *Dnyepri víziereje*, jó *tengeri víziút*, ennek közvetítésével a kaukázusi olaj, azonkívül a Don, a Lenin-csatorna és a Volga *folyami útja* társul egy világjelentőségű nehézipari körzet kialakításában. Az ipart »kívülről« más tényezők is támogatják. Nem kicsi a jelentősége az ukrainai feketeföldek gabonájának, amely élelemmel látja el az állandóan szaporodó ipari munkásságot. A »belső« tényezők között nem szabad figyelem nélkül hagyni a szocialista társadalom fokozott energiáját. Hasonló jelentősége volt a *középanyliai nehézipari vidék* kialakulásában a szén és vasérc együttes, vagy közeli előfordulásának, valamint a közeli exportkikötőknek. Hasonló a helyzet az Egyesült Államok »Iparos Észak« nevű területén a szén, a vasérc és a kőolaj hatalmas tömegének, éppen az Európával szembenforduló partvidék mögött, éppen ott, ahol a parton a legjobb kikötők sorakoznak, ahol a »Fall line« (zuhatagvonal) a Piedmont peremén már a gőzgépek felfedezése előtt energiát szolgáltatott, ahol a legnépesebb parti és partvidéki települések sora képviseli a világ egyik leglúktetőbb »vásárvonalát«, ahol a népesség gyors növekedésénél talán csak a profit szeleme nagyobb.

Nem látszik-e világosan ezekben a kapcsolatokban az ásványi kincsek fekvésének a szerepe, amely mellé sok más tényező fekvésbeli fontossága is felsorakozik.

A »fekvés valamennyi sajátossága« még sem azt jelenti, hogy valamennyi féle fekvést fel kell sorolni a magyarázatban, hanem azt, hogy maga a földrajzi »fekvés« (mint a területek igazán földrajzi jellemvonása) *miféle jelenségek helyi koncentrációját jelenti*. Melyik az a jelenség, amely ebben az összességben a vezető szerepet viszi, harmonikus közreműködésével vagy ellentmondásaival meghatározott irányt ad a további fejlődésnek. A tanításnak az a feladata, hogy megkeresse és helyes megvilágításba helyezze a legfontosabb tényezőket.

Az egyes területek *gazdaságföldrajzi értéke* a tényezők helyi cso-

portosulása szerint változik, még ha ezeket a csoportosulásokat egyelőre csupán *területileg* változó kategóriáknak is tekintjük, eltekintve egyelőre attól, hogy a történeti fejlődés folyamán és a termelő eszközök különböző fejlettségi fokán az azonos, vagy változatlan földrajzi környezet értéke is más. Egyébként azonos történeti, vagy termelési viszonyok között más a természeti földrajzi környezet jelentősége, ha az abban csoportosult, a termelés szempontjából fontos *földrajzi tényezők száma* nagy, vagy kicsi, ha ezek a tényezők nem *sokoldalúak*, hanem csakis a mezőgazdasági, vagy az ipari, esetleg csakis a tengeri forgalmi, vagy a településföldrajzi lehetőségek szempontjából kedvezőek. Ismét más a környezet jelentősége, ha a földrajzi tényezők csoportosulása *sokoldalú*. Ha ebben a földrajzi csoportosulásban uralkodó jellegű (domináns) tényezők emelkednek ki, akkor szembetűnő lehet a terület gazdaságföldrajzi jellegzetessége, *egyénisége* is. E különbségeket gyakran érezzük a tanítás folyamán.

Amennyiben a környezet földrajzi adottságai semmiféle tekintetben nem eléggé pozitívek a termelés szempontjából, akkor a társadalmi erők esetleg érintetlenül hagyják azt a területet (terméketlen homok-sivatagok, jégmezők), vagy pedig mint az »ellentmondás fő oldala« jelennek meg a környezetben s a hiányzó természeti faktorokat pótolva, hasznos átalakításokat végeznek. Ha a földrajzi környezet a termelés szempontjából optimális (a legkedvezőbb), az esetben a társadalmi erők a rendelkezésre álló termelő eszközök fejlettségének mértékében a kedvező adottságokat a legmesszebbmően kihasználják. A gazdasági élet *specializálódásában* felismerhető a környezet földrajzi csoportosulásának *minőségi* összetétele is. Az öntöző kultúrák a megfelelő vízjárású folyók mellett születtek, a nehézipari településeket a fejlődés magasabb fokán a szén- és a vasérctelepek vonzották, az óceáni levegőtől átjárt flandriai mezők lentermésének feldolgozását Artois lépcsőiről lefolyó tisztavízű patakok (erőtermelés, mosóvíz) is támogatták. Hasonló példákat kivétel nélkül *minden területen* találunk. Minthogy minden országban, körzetben más a jelenségek csoportosulása, ennél fogva a termelő munka is más és más lehetőséget ragad meg, és a szomszédos területekkel is másfajta kapcsolatokba lép. A környezet földrajzi csoportosulásának minősége helyenként változik, az uralkodó tényezők is mások. Ezért a tanítás objektumai is más színben tűnnek fel, minden területen van valami jellemző és új. Az igazság és a pedagógia követelése az, hogy ezeket a területeket másképpen is jellemezzük.

A magyar Alföld még a múlt században jó talajáról, gabonatermelésre alkalmas éghajlatáról volt nevezetes. Mezőgazdasági termelésére fejlesztően hatott Budapest iparosodása és a nyugati, szintén iparosodó országok piaca. A termelés a legkedvezőbb természeti tényezők irányában mozgott, akkor a mezőgazdaság volt a legkifizetőbb gazdasági ágazat az Alföldön. Ennek megfelelően kellett ismertetni. Az azóta bekövetkezett politikai és társadalmi változások után is megmaradtak az Alföld ilyen irányú adottságai, sőt azokat talajjavítással, öntözéssel fejleszteni is igyekszünk, ezek mellett azonban a mezőgazdaságot támogató és a mezőgazdaságból élő ipar meghonosításával az Alföld termé-

szeti földrajzi és gazdasági összefüggéseit is gazdagabbá tettük. A tanításnak most már ezt a gazdagodást és minőségi változást is figyelembe kell vennie.

Egészen egyszerű a száraz *mongol puszták* jelenség-csoportosulása — a gazdasági élet szempontjából —, de már sokkal bonyolultabb például a Ruhr-vidék jelenség-komplexusa. Itt a mezőgazdaságilag használható *termőföld* (Westfália) mellett sok más tényező is közrejátszott a gazdasági élet előrehaladásában. A Ruhr-vidék ipari élete elsősorban a *szénbányák*on nyugszik, a *vasércet* a palahegységi bányákban (Siegerland) fejtik, és olcsó víziúton szállítják Lotharingiából. A földrajzi adottságok kedvező csoportosulását csak jelentősebbé teszi az, hogy a Rajnai-palahegység előterében *világforgalmi utak* haladnak és ezek éppen itt (Köln körzetében) metszik a fontos rajnai utat. Ezen a helyen kapcsolódnak össze a *Földközi-tenger* felől (a Rajnán) érkező, továbbá a *Duna mentéről*, a Balti-tenger *Hansa-városaiból*, majd *Flandriából* és a Maas mentén *Champagne-ból* befutó útvonalak [5]. A Ruhr területe ezek révén különböző tengerek forgalmának is lüktető központjává válik. Az iparvidék földrajzi képében a nyersanyag, energián és a kereskedelmi úton kívül még a társadalmi-politikai viszonyok, a változatos domborzat és a folyóvizek településföldrajzi hatásai is felismerhetők, így az valóban *sokféle* természeti és gazdaságföldrajzi tényező bonyolult kapcsolatának szép példája, és példája ugyanakkor e tényezők gazdagságának is. E gazdagságot a népes és forgalmas ipari városok hatalmas arányú fejlődése tükrözi.

Hasonló tényezők, hasonlóan gazdag összetételben támogatták a Szovjetunióban — különösen a szocialista forradalom után — a Déli iparvidék őriasi arányú kibontakozását, annak ellenére, hogy itt a szomszédsági és forgalmi tényezők sokkal gyengébbek voltak. A cári időkben ez a terület nem is fejlődött olyan hatalmassá, mint a Ruhr-vidék. Akkoriban a világgazdaság nagy, lüktető középpontjaitól nagyon is távol esett.

Ez a »fekvés« igazai értelme. Úgyszólván minden természeti és gazdasági földrajzi tényező a *földrajzi elterjedés*, illetőleg a *területi* (helyi) *koncentráció* és a *területi viszonyok* síkján válik igazán és a gazdasági életben is fejlesztő, jellegrajzoló tényezővé. Mint láttuk, a tényezők sokfélék, egymással sokirányú összefüggést alkotnak. Nemcsak az egyes tényezők, hanem maguk az összefüggések is mind újabb és újabb kapcsolatot teremtenek egymással, kölcsönhatásba kerülnek más jelenségekkel. A szinte vég nélkül gombolyítható fonál csomópontjait (a gazdasági földrajzi jelenségek belső lényegét) a *néhány legfontosabb* tényező kibontásával ragadjuk meg.

Utalás néhány fontosabb természeti tényezőre

Munka közben önként kínálkozik a helyben fontosnak felismert természeti földrajzi tényező szerepének az ismertetése. Említhetjük például a *Nap sugárzó energiájának* a szerepét, amely a Föld alakjával és főmozgásaival kombinálva, a mezőgazdaság övszerű területi és év-

szakos életritmusát alapozta meg. Valahol a Földön mindig aratnak, valahol mindig vetnek. Ott vannak például a *szelek*, bizonyos földi jelenségek és a napsugárzás eredményei, az időjárás és éghajlat fontos irányítói. Történelmileg nem kisebb jelentőségük volt, mint bátor hajósok támogatása kontinensek felfedezésében. Mennyi érdekes kapcsolat látszik a szél- és a partalakulás, a hullámverés és a kikötőgátak, világítótornyok, a hajózás között, vagy az égitestek tömegvonzása és a folyó-esztuáriumok kialakulása között, ahol Földünk legnagyobb kikötői épültek.

A *domborzat* közvetlenül is (népsűrűség, település, forgalmi utak), közvetve is (éghajlatmódosítás, növénytakaró, vízierő, nyersanyagok) kapcsolatba jut a gazdasági élettel, de talán még szorosabbak a szálak az *éghajlat* és a társadalom között, sokféle vonatkozásban. Igen érdekes az a megszakíthatatlan viszony, amely a *források*, *folyókák* és a *tengerek*, valamint a társadalom között áll fenn már évezredek óta. Ezeket felsorolni, csak legfőbb kombinációjukat is áttekinteni nem tartjuk szükségesnek. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy soha sem egyetlen tényező az, amihez a termelő munka kapcsolódik, hanem mindig a komplex, összetett földrajzi környezet. A környezetben mindig összefüggésben és kölcsönhatásban jelenik meg az a néhány legfontosabb elem, amely az élet fő alapjait megrajzolja.

A tanítás fő feladatai

Az összefüggések figyelembe vétele. Eddigi tanulságunk az, hogy a gazdaságföldrajzi *tényanyag* és annak földrajzi *elterjedése* mellett figyelniünk kell a fontos tényezők *összefüggésére* is, a tények megjelenési és fejlődési körülményeire. Ez utóbbiak nélkül nem ismerhetjük meg a gazdasági élet társadalmi és földrajzi alapjait és törvényszerűségeit. N. N. Baranszkij a »fekvés« vizsgálatát külön értékeli [6]. A sokirányú ténybeli anyagot »bemagolni« (statisztikaszzerűen) káros, elfojtja a gondolkodási képességet. Ezért az egyszerű megállapításokról át kell térnünk az »ismertető jegyek logikusan összefüggő jellemzésére«, azaz a gazdasági földrajzi jellemzésre. E nélkül nem tehetnénk mást, mint-hogy bemagoltassuk a mezőgazdasági termékek, vagy az iparágak jegyzékét. Mi lehet tehát a tanár feladata? — Az, hogy szabályozott gondolatmenettel, a térképen is lokalizált relációk mérlegelésével, az egyes jelenségek jelentőségének a méltatásával vigye előre a földrajzi munkát. A tényszerű közlésen túl az oktatás *értelmeszerű* kifejtésére törekszünk. Meggyőződésünk, hogy ha a tanulók tudatában a logikai összefüggések képét megszilárdítottuk, az az *ismeretek szilárdságának* és tartósságának is a legjobb biztosítója. Nem kevésbé fontos eredmény, hogy a tanulók maguk is megszokhatják a logikus, dialektikus gondolkodásmódot, így a továbbiakban ők is tevékeny részt vehetnek a felvetett kérdések megoldásában. Lássunk példát a kétféle munkára.

a) A tanuló *Spanyolországról* felel (általános iskolában). Megemlíti, hogy az ország közepén búzát termelnek, juhot tenyésztene. Tudja azt is, hogy az északnyugati terület jobb legelőin a szarvasmarha ott-

honos, a keleti félmedencékben már a rómaiaktól kezdeményezett öntözött kertek sorakoznak. Nem mutatott rá azonban — és valószínűleg nem önhibájából — ezeknek a foglalkozási ágaknak természeti és történeti összefüggéseire, nem oldotta fel azokat az ellentmondásokat sem, amelyek a száraz Mezeta ritka népességének és a még szárazabb keleti félmedencék sűrű népességének kialakulása között fennáll. Pedig ilyen kérdések alatt izzik minden *igazi* földrajzi probléma. A tanuló mindezeket nem láthatta, ha a magyarázatban sem hallott semmit néhány város és gazdasági ág megemlítésén kívül. A statisztikaszerű tények közlésén kívül a terület egyéniségét jellemző magyarázatra is szükség van. Nemcsak Spanyolországban, hanem Angliában is tenyésztenek juhot, de milyen más körülmények között, és mennyire másképp illeszkedik ez a foglalkozási ág az egyes országok gazdasági rendszerébe. Hol a hiba, ha mindkét ország juhtenyésztése azonos módon vésődik a gyermek tudatába: tenyésztik ezt az állatot itt is, ott is, — másutt is. Miért, hogyan, mennyit, milyen természeti és gazdaságföldrajzi viszonyok között és milyen gazdaságföldrajzi kapcsolatok szövődnek ebből tovább, arról esetleg szó sincs.

b) *Hollandiáról* tanítunk. Központi feladatként az ország nagy népsűrűségének a megindokolását tűzzük ki [7]). Az »indokolás« a kis ország egész gazdasági életének tény- és jellemzőszerű ismertetését magában foglalja. A főbb gazdasági ágak egyszerű »közlése« helyett (iparágai, tengeri kereskedelme, állattenyésztése, fejlett kertészete) általában az alábbi összefüggésekre mutatunk rá.

1. *Ipara, kereskedelme*. A kevés kőszénen kívül (12 millió tonna 1953-ban, az Ardennek lába előtt Limburg határában) alig van más hazai nyersanyaga Hollandiának. Ipara mégis fejlett, ennek fő ágai a *gép- és a hajógyártás, a textilipar, a tejtermékek, konzervek és a cukor előállítása, rizshántolás, csokoládé, gumí- és ékszeripar*. Jellemző, hogy az iparban dolgozók száma majdnem kétszer akkora, mint a mezőgazdaságban dolgozóké.

A nyersanyagok és energiaforrások hiánya és az ipar fejlettsége közötti látszólagos ellentmondást csak azon elv (és igazság) alapján oldhatjuk fel, hogy bizonyos gazdasági ágak fejlődése sohasem egyetlen tényezőhöz van kötve. Ez az igazság akkor is fennállhat, ha bizonyos természeti adottság teljesen hiányzik a környezetből. Más, nagyon erőteljes (uralkodó) tényezők az ilyen hiányokat ellensúlyozhatják.

Hollandia esetében két ilyen ellensúlyozó (kiegészítő) tényezőt vizsgálhatunk meg, mint ipartelepítő erőt. Az egyik a *gyarmatok* meghódítása és bevonása a nyersanyagellátásba, a másik a *víziutak* (folyók és a tengerek) ipartelepítő ereje. A vízi és a szárazföldi utak gazdaságilag nagyon fejlett mögöttes területeket (a belgiumi *Maas* ipari vonala, a Rajna mente fel egészen *Strasbourgig* — ahonnan vasérc és elzászi műtrágya érkezik vízi úton, még inkább a hatalmasan fejlett *Ruhr-vidék*, a fő szénellátó terület, azonkívül idegen, főképp spanyol, francia, svéd vasércet fogyasztója) kapcsolnak a tengeri világforgalomba, leginkább a két nagy kikötőn, *Rotterdamon* és *Amsterdamon* keresztül.

E nagyvárosok forgalmát legelsősorban mégis az indiai gyarmati kereskedelem alapozta meg, különösen Amsterdamét. Kikötőjébe jávai dohány, szumátrai bors, s Indonézia más szigeteiről is kávé, tea, gumi, köölaj, ön és gyapot érkezik évszázadok óta. Honnan van tehát a rengeteg dohánygyár, a cukor- és csokoládégyár, mire épült az ország gumigyártása, ha hiányzik a hazai nyersanyag, nem nehéz megmagyarázni. A *magas népsűrűség egyik alapja* tehát a gyarmatokról beáramló olcsó nyersanyag itthoni feldolgozása jó utaktól támogatva, és az ebből származó hatalmas jövedelem. A belső víziutak (7000 km) ma is hosszabbak a vasutaknál (3200 km). Hollandiában nemcsak a városok, a falvak és a tanyák telepedtek a folyók, csatornák mellé, hanem az üzemek is, kivételesen nem az energia- és nyersanyagforrásokhoz, hanem a forgalom nagy ütőereihez. E forgalomnak messzeható szálai régebben a Hansa-kereskedelem csapásait követték, ma a tengereket is behálózzák és világjelentőségűek.

2. *Állattenyésztése.* Az itt uralkodó óceáni éghajlat a legelőgazdálkodásra igen kedvező. Nálunk a legelő nyáron kiaszalódik, télen megfagy és hó takarja. Hollandiában a legelők »örökzöldek« és a szántóföldeknél (29,8 %) nagyobb területet foglalnak el (rét-legelő 39 %). A tengermenti alacsony lápos területeknek közel 80 százaléka legelő. A mindig zöld réten a fekete-fehér tehenek szélmalmok nélkül is kész holland »tájképet« varázsolnak a szemlélő elé. Maga az állattenyésztés azonban csak hozzájárul, de nem döntő alapja a magas népsűrűségnek.

3. Döntő jellege van a *kertészetnek*. A kertészet feltételei sehol sem kedvezőbbek, mint Hollandia enyhe, egyenletes, nedves éghajlata alatt. Talaja is kitűnő (wattokból származó, szerves anyagokban gazdag humuszos talaj) és a környező népes fogyasztópiacokkal olcsó víziutak kötik össze. A tengerektől visszahódított föld korlátoltsága, a sűrű népesség és a belterjes művelés kölcsönösen feltételezik egymást. A sok *zöltség, virág és gyümölcs* az állati termékekkel együtt kereskedelmi forgalomba kerül. A holland mezőgazdaság jól előkészített, történelmileg fejlett, technikailag is magas színvonalú, különösen a tengerparti vidékeken. Egy jó népsűrűségi térképen világosan felismerhetők a sűrűn lakott mezőgazdasági körzetek ott is, ahol nincsenek nagy városok vagy kikötők. A sűrű népességű foltok nagyjában összeesnek a legjobb talajok elterjedésével. Az ország keleti, glaciális üledékkel fedett részei nem tartoznak ide, e ritkábban lakott vidéken a szántók kerülnek túlsúlyba búzával, rozssal és zabbal bevetve.

A gazdasági földrajzi körzetek kialakulása

A tanítás számára fontos tanulság a gazdasági földrajzi körzetek objektív léte. Ilyen körzeteknek ki kell alakulniuk akár spontán, előre nem látott formában (a kapitalizmusban), akár előre tervezett keretek között (a szocializmusban), mert a földrajzi tényezők csoportosulása (a természeti környezet adottságai), amelyeket a termelő munkában a társadalom felhasznál, minőségi és mennyiségi összetételében *helyenként* más. Ez a különbség — sokféle társadalmi tényezővel kapcsolat-

ban — a földrajzi munkamegosztás alapja. Azt jelenti, hogy egy-egy meghatározott területen nem mindenféle, hanem csak bizonyos gazdasági ágazat (vagy ágazatok) kifejlesztése lehetséges nagyobb eredményel, a többtől egészen eltérő magas fokon. Egy másik területen ismét más ágazatok nyomulnak előtérbe.

A körzetek fogalmi tisztázása nem könnyű, és még ma sem befejezett. A forradalom előtti Oroszországban a gazdasági körzetek kijelölését néhányan természeti földrajzi alapon kísérelték meg. Mások a mezőgazdaság belterjességi foka és a népsűrűség, vagy a belterjesség foka és a piacok távolságának viszonya alapján próbálkoztak. *Mengyelejev* [8] már 1893-ban rátalált a helyes útra. Figyelmét a gyár-ipar és a kereskedelem fejlettségi fokára összpontosította. *Lenin* tanulmányaiban (különböző területek múlt század végére vonatkozó jellemzése, például a Központi iparvidék, az Ural, vagy a Fekete-föld övezet) már a történelmi fejlődés, valamint a társadalmi-politikai rendszerek szempontja is érvényesül. *Lenin* élesen elítéli az átlagszámok helytelen statisztikai módszerét. Szerinte semmilyen módszer nem lehet eléggé tudományos, ha a körzetek elhatárolásánál nem veszik figyelembe az egyes vidékekre vonatkozó speciális mutatószámokat.

Véglegesen kialakult vélemény, hogy a *gazdasági körzetek és a természeti tájak határai nem fedik egymást*. Így lesz a jövőben is. Talán azért, mert a körzetek gazdálkodása nem kizárólag a természetes táj helyi adottságain, hanem távoliakon is nyugszik (l. az előbbieken Hollandia példáját), de mindenesetre azért, mert a körzetek gazdasági tekintetben nem egyoldalú, hanem komplex területi egységek. E teljesség (sokoldalúság) megvalósítása érdekében különböző természeti földrajzi tájakat foglalhatnak magukba.

A kapitalista országokban a körzetekre való felosztásnak csupán a *megismerés* a célja, a Szovjetunióban (később más szocialista államokban is) a körzetek megállapítása szoros kapcsolatban van a *terv-gazdasággal*. Az előbbieknél a spontán vagy történelmileg kialakult körzetek utólagos indokolása a cél, a szocialista társadalomban a körzeti beosztás a perspektivikus tervek foglalata, és a jövő fejlesztés érdekeit szolgálja, még pedig a kijelölt területek keletkezésének, korábbi fejlődésének, a történelem során kialakult életformáknak, mint tudományosan megrajzolt alapoknak a figyelembe vételével.

A *gazdasági körzetek belső összetétele*. A körzetek szerkezete kérdésében a *homogenitás* és a *heterogén* összetétel irányzata került szóba.

A homogenitás a kapitalista gazdasági körzetek ismertető jegye, amely különösen a leírásokban érvényesül. Azt jelenti, hogy a körzeten belül a gazdasági élet egynemű, egy irányban specializálódott. (Ez a szempont összevág a természetes tájak elhatárolásával: ott szűnik meg, ahol a jelenségek azonos ismétlődése megszűnik.) Mivel azonban az említett specializálódást egészen *különböző* szempontok szerint lehet elbírálni: gazdasági, természeti, néprajzi, ipari, vagy kulturális szempontból, és ahány szempont, annyiféle a körzetbeosztás, ennek a munkának a gazdasági élet szempontjából semmi különösebb jelentősége

nem lehet. Nem más ez, mint a kapitalista körzetbeosztás »bizonytalansági effektusa«. Ha még szigorúbban vesszük, úgy látszik, hogy a *homogén* gazdasági körzet merő utópia. Vajon homogén körzetnek tekinthető-e a Ruhr-vidék? — egyáltalán nem, mert itt a nehézipar (szénbányászat—kohászat—gépgyártás) csupán a vezető, legnagyobb iparág, ez sem önmagából pattant ki, hanem szervesen belenőtt a terület egyéb gazdasági ágainak az összességébe (még a mezőgazdasággal is szorosán összekapcsolódott). Azonkívül itt más gazdasági ágak is fejlettek, többek között a nehézszerkezetgyártás, a textilipar, a kereskedelem és a forgalom. Ha ezt a területet az iskolában mégis »nehézipari körzetnek« minősítjük, azzal csak a gazdasági élet főjellegét és az országban elfoglalt helyét fejezzük ki, semmiképpen sem tekintjük homogén körzetnek [9]).

A szocialista gazdasági körzet meghatározásában e területek »a maximálisan fejlett belső termelési kapcsolatok és az állami jelentőségű szakosodás komplexuma«-ként szerepelnek [10].

A szocialista gazdasági körzet *komplex jellegű*, amennyiben a körzeten belül a gazdasági élet *teljességét* jelenti (ipara is, mezőgazdasága is van, hogy belső szükségleteinek nagy részét saját maga tudja fedezni), ugyanakkor azonban teljesíti az országos tervgazdaság által reábizott és a különleges földrajzi adottságainak megfelelő *speciális feladatokat* is. Ez utóbbival már nemcsak saját ellátását, hanem elsősorban más területek ellátását szolgálja, vagyis az egész ország gazdasági komplexusának teljességéhez járul hozzá. Az ilyen körzetek egészen különböző természeti tájakat, különböző erő- és nyersanyagforrásokat foglalnak magukba. Nem is lehet másképp, csakis így érik el, hogy befelé teljesek, kifelé speciálisak legyenek. A szovjet Állami Tervhivatal jelenlegi körzetei között szereplő »Központi körzetek« nevű terület nemcsak a Központi iparvidéket és a Központi Fekete-föld övezetet, hanem a Közép-Volga, valamint a Vjatka vidékét is magában foglalja, így tehát egészen különböző természeti adottságok koncentrációját tükrözi. Ugyanezt más gazdasági körzetekről is elmondhatjuk.

Metodikai műhelyünkben (a tanítás folyamán) a *vezető*, vagy speciális gazdasági ágak gyakran *torzítva* kerülnek ki. Ha jellemző számadatokkal rendelkezünk, akkor azokat is a kiemelkedő gazdasági mozgalom dokumentálására használjuk fel, legtöbb esetben összehasonlítást, vagy a fejlődést is érzékeltető grafikonokban ábrázolva. A többi gazdasági ágat, a lényegteleneket sokszor *meg sem említjük*. *Minél kevesebb, de minél jellemzőbb* vonást kell feltárnunk az egyes országok vagy körzetek gazdasági életéről, hogy azok *minél kevésbé hasonlítanak egymáshoz*. Nevetséges volna például Svédország gabonatermeléséről magyarázatni hosszasan, mert ennél itt sokkal fontosabb az *erdőséghez* kapcsolt *fa- és favegyészeti* ipar, a kiváló minőségű *acél* előállítás és a *gépek* gyártása, amely a *vízierő* és a *vasérc* megfelelő társításán alapszik. Ha a fejlett tehenészetet — csakis az ország déli részére korlátozva — meg is említjük, azt főképp »kizáró« szándékkal tesszük: csakis itt, ezen a kis helyen vált jelentőssé ez a gazdasági ág, bizonyos természeti és társadalmi körülmények hatására.

»A szovjet körzet gazdaságföldrajzi jellemzésének vázlata« cím alatt *Baranszkij* az alábbi témák feldolgozását ajánlja [11]:

1. Bevezetés: a körzetben képviselt tervgazdasági eszme és a körzet határainak megindokolása.
2. Természeti viszonyok és természeti erőforrások, gazdasági értékelésük (a természetátalakítás figyelembevételével).
3. Történelmi földrajzi áttekintés.
4. Lakosság.
5. Általános gazdaságföldrajzi jellemzés; a fő gazdasági komplexus termelési kapcsolatainak elemzése; a vezető gazdasági ágak földrajza.
6. Belső körzeti felosztás, mindegyik alkörzet jellemzése; a belső kapcsolatok.
7. Távlatok.

Ez a vázlat természetesen a szovjet iskolák szempontjából és a Szovjetunió tanításában érdemel figyelmet, ott is a 2., 3., 4., 5. pont a fontosabb. A *tényleges* gazdaságföldrajzi anyagot az ötödik pont öleli fel, az egész gazdasági földrajzi oktató munkának ez a főrésze. Ha az idő rövideje, vagy az anyag tömörsége miatt minden mást elhagyunk, ez a téma akkor is megmarad. Az *oktatás főfeladata* a körzetek jellemzésében az országos jelentőségű specifikumnak, vagyis a vezető gazdasági ágaknak a megtanítása, fejlődésüknek a bemutatása (a természeti viszonyokkal és a történelmi múlttal kapcsolatban), végül és ezek alapján a körzet jelentőségének és helyének a megállapítása az ország gazdasági életében. Figyelemre méltó a továbbiakban *Baranszkij*nak az a megállapítása, hogy »nem a termelési ágak egyszerű felsorolása a fő feladat, hanem az, hogy a tanulók megértsék az ágak közötti kapcsolatokat«.

Az ilyenfajta kapcsolatok, termelési összefüggések közelebbi megvilágítására *Baranszkij* rajzi »sémákat« használ és ajánl. Sémái mértani idomokból állanak, ezekbe az idomokba vannak beírva a földrajzi környezet egyes erő- és nyersanyagforrásai, más idomokba az egyes ipari vagy mezőgazdasági ágak. Az idomokat a termelési kapcsolatoknak és azok irányának megfelelően nyilak kötik össze. *Baranszkij* sémái azonban eléggé formálisak, egy-két kivételtől eltekintve, a földrajzi térből kiszakítva ábrázolják a termelési kapcsolatokat. Amellett néha túlságosan bonyolultak, nehezen megjegyezhetők. Emlékezetben tartásukat az is megnehezíti, hogy az alkalmazott mértani idomok elhelyezése a papíron mesterkélt. Jobbak azok a sémák, amelyek az idomokból és nyilakból összetett ábrát a megfelelő térhez kötik, mert itt jól látszik, honnan jön a szén, hol fejlesztik a villamos áramot, hol vannak a termelési központok.

Az itt röviden ismertetett »sémáknál« sokkal értékesebb ábrázolási módra kell felhívunk a figyelmet. Ezek a »profilok«, azaz a keresztmetszetek. Az oldalnézeti rajzok kifejezhetik a természeti földrajzi környezet legfontosabb természeti adottságait, térszerűen összekapcsolva velük a különböző gazdasági ágazatok elrendeződését. Kifejeződik a profilokban a körzetek határa is, valamint azok fő gazdasági iránya, ennek megfelelően a behozatal és a kereskedelmi kivitel jellege [12].

Tanítsunk-e gazdaságföldrajzi körzeteket, vagy ne?

El kell ismernünk, hogy gazdaságföldrajzi körzetek vannak. A Szovjetunióban a tervezés ezeket már pontosan meghatározta, elhatárolta. A történelmi fejlődés folyamán hazánkban is alakultak körzetek, a Borsodi-, vagy a Budapesti-ipari körzet — többek között — már egészen élesen rajzolódik ki. A szocialista országépítés során más körzetek is mind határozottabbá válnak. Hasonló folyamatokkal a nyugati országokban is lehet dolgunk. Szinte lehetetlen meg nem különböztetni (általános iskolában is) a Párisi-medence iparvidékét (fejlett mezőgazdasággal), a lotharingiai kohászati és gépipari körzetet, vagy a szénben gazdag (Ardennek) északfranciaországi gép- és textilipari vidéket, ahol az óceáni levegő hatására finomrostú len is terem. Vagy ne szóljunk semmit a középangliai területek kiemelkedő nehéz- és szövőipari jellegéről, a Belga-alföld, a Meuse völgye és az Ardennek egészen eltérő gazdasági arculatáról, a román kőolajvidék, vagy Resita különleges ipari profiljáról és mindezek földrajzi alapjairól?

Szólni kell mindezekről olyan egyszerű formában, hogy a tanulók megértsék *a mindenütt más összetételű természeti földrajzi környezet és a gazdasági élet elemi összefüggéseit*. A feltett kérdésre nem lehet más válaszunk, csak az, hogy a *legfontosabb* gazdaságföldrajzi körzeteket tanítanunk kell, és hogy az ilyen irányú kezdeti munkát már az általános iskolában meg kell kezdeni.

Az »ágazati« gazdasági földrajz és a »körzetek« tanításának földrajzi és módszertani értéke

A gazdasági földrajz oktatásának módszertani felépítésében ma két irányzat uralkodik, az »ágazati« (statisztikai) és a »körzeti« irányzat.

Az *ágazati irányzat* — csupán gazdasági és statisztikai szempontok szerint — a gazdasági élet *egyes ágainak* az ismertetését tartja szem előtt. Ebben a munkában csak annyi a földrajz, hogy az ágazatok (kohászat, gépgyártás, cukorgyártás, faipar stb.) üzemhelyeinek földrajzi elterjedését közli, rendszerint az egész országra vonatkoztatva. Magyarország gépgyártását ismertetve, az iparág jelentőségének méltatása mellett az ágazati gazdasági földrajz elégnék tartja a fő központokat megemlíteni: Budapest, Győr, Miskolc, Salgótarján, Sztálinváros [13]. A fejezetben szemernyi »földrajz« sincs, szó sem esik arról, hogy a felsorolt üzemhelyek milyen kapcsolatban vannak a nyersanyag- és energiaforrásokkal, a közlekedő utakkal és a piacokkal, nincsen szó benne arról, miért éppen ezeken a helyeken telepedett meg a gépgyártás. A megnevezett iparág területi elterjedését nem magyarázza semmivel. Ellenkezőleg, a földrajzi vonatkozásokat elsikkasztva, üres topográfiává, emlékezetet terhelő statisztikává süllyeszti az anyagot. Kérdés, valóban terhelő-e az emlékezetre nézve az ilyen anyagkezelés? — valóban megterheli az emlékezetet, mert ha a magyarázatban az üzemek elhelyezkedése semmihez nincs kötve, akkor a tudatban is kötetlen marad. A megszilárdítást nagyban gátolja, hogy ugyanilyen

mechanikus felsorolásban kell tudni a szénbányászat, a kőolaj és a vilamosáram, a nyersanyagok bányászata, a vas- és alumíniumgyártás, egyéb iparágak, a malmok, a cukorgyárak, a textilüzemek, a papírgyárak, a bőrgyárak és más ipartelepek földrajzi elterjedését. A megszilárdítást még inkább gátolja az, hogy a felsorolásban egyes ipari központok csak egyszer, mások kétszer vagy többször is szerepelnek, de az egyik például a vas-, gép- és malomiparnál, a másik a gép-, szesz- és növényolajiparnál, egy harmadik a nehéz-, cukor-, malom- és cipőiparnál, s így tovább. Az is nehézséget okoz, hogy például a térképen is ábrázolt 12 magyar cukorgyár és 11 malomváros között három telep hely egyezik (Kaposvár, Budapest, Szolnok), a többi azonban nem. Ugyanilyen eltérések mutatkoznak nehezen megjegyezhető variációkban más ágazatok között is. Nem csodálkozhatunk, hogy a gyakorlatban dolgozó tanárok ellenzésével találkozott a régebbi általános iskolai tanterv azon intézkedése, hogy Magyarország gazdasági földrajzát az általános iskola IV. osztályában egységesen az egész országra vonatkoztatva és ágazati alapon kell tanítani. A módszer nem is hozhatott mást, mint eredménytelenséget, a 10 éves tanulók elkedvetlenedését a földrajztól. De a tanárok elkedvetlenedését is, mert az ágazati gazdasági földrajz egyoldalú tantervi érvényesítése nem földrajz, életszerű földrajzi képzetek kialakítására alkalmatlan. Az ágazati gazdasági földrajzból hiányzik a *jelenségek térbeli kapcsolatának, a természeti földrajzi környezet dialektikus kapcsolatának a vizsgálata*.

A »körzeti« irányzat az ágazatitól lényegében különbözik. Ebben a munkában az egész országra kiterjedő rövid ágazati jellemzés után a legfontosabb gazdasági körzetek egyéni jellemzését végezzük el.

A munka kezdetén — az ország ágazati (általános) jellemzésében — csak a legfontosabb gazdasági ágakkal foglalkozunk. *Baranszkij* véleménye szerint [14] az ágazati áttekintésnek csak úgy lehet értelme, ha a részletek nem szorítják háttérbe a lényegét, ha az általános jellemzés csak összefoglaló jellegű, s mintegy a körzeti felosztás indokolásául szolgál. Az ország általános gazdaságföldrajzi képeire azért van szükségünk, hogy annak keretében jól megvilágíthassuk az egyes körzetek különleges funkcióit. A Szovjetunióban a *Műszaki Felsőoktatási Bizottság* 1934. július 14-i határozata kimondja, hogy »a gazdaságföldrajz tulajdonképpen tartalmát körzetek szerint kell előadni« —, erre pedig a gazdaságföldrajzi óraszámoknak legalább 70 %-át kell fordítani [15].

Az érintett határozat természetesen a Szovjetunió tíz osztályos iskolarendszerére és a Szovjetunió gazdasági földrajzára vonatkozik. *Vitver* — gazdasági földrajzában — ezt az elgondolást többé-kevésbé a kapitalista országok ismertetésében is keresztülviszi [16].

Milyen *pedagógiai* haszon származik a körzetek szerinti tanításból. A körzetek szerinti tanításban mindaz megvalósul, amit az ágazati gazdasági földrajzban hiányoltunk: a földrajzi szempontok érvényesülése, a területi és genetikai összefüggések, a belső földrajzi és gazdasági szerkezet dinamikája. Ez már »igazi« földrajz, nem fullad üres felsorolásba, hanem egy belsőleg, szervesen összefüggő komplexum életét tükrözi. Csak *egyetlen egy* kapcsolatot mutassunk ki bizonyos

területen az ott működő tényezők között, máris megnyertük a módszertani csatát.

Az ágazati gazdasági földrajz említi a *sajómenti szénbányákat*, egy másik fejezetben a *rudabányai vasércet*, egy következőben a *diósgyőri vasgyártást*, egy negyedikben a *miskolci gépgyártást*, az ötödikben a *kazincbarcikai vegyészeti ipart*, esetleg a *hejőcsabai cement- és a mályi téglagyártást*, ismét külön fejezetben a *diósgyőri papírgyárat*. A földrajz alapvető jellemvonása a *térbeliség*, de nem úgy, hogy az egy térségben kialakult gazdaságföldrajzi kép a tárgyalás folyamán sporadikusan (térben és időben) a lehető legjobban szétszóródjon. Hol van az az egységes tér, amit ilyen módon meg lehetne ismertetni? — sehol sincs.

Ezzel szemben a körzeti gazdaságföldrajzban arról beszélünk, hogy az Északi-hegyvidéken kialakult a *Borsodi-iparvidék*. Kérdés, milyen tényezők járultak hozzá ezen a területen az ipar fejlődéséhez. A válaszban felsorakoztatjuk a *természeti tényezőket*: megenlítjük a Sajó mentén meghúzódó széntelepeket, a közeli vasércbányákat, a vizierők felhasználását (különösen kezdetben) és egyéb nyersanyagok értékesítését. Az iparvidék (különösen Miskolc) kitűnő forgalmi helyzetben fekszik, a Sajó völgy utat nyit az Alföld és a hegyvidék között, elősegíti a földrajzi munkamegosztás révén létrejött különböző gazdasági területek kölcsönös forgalmát. Ezt a kicserélő utat a Budapest—Sátoraljaujhely K—Ny irányú fővasút keresztezi. A *társadalmi tényezők* között nagy szerepe volt a kapitalizmus fejlődésének, a tőkés vállalkozásnak, valamint a vasútépítés növekvő szükségleteinek. (Az itteni üzemekben sok vasúti felszerelést gyártottak.) Ma a szocialista építés új és új beruházásai ösztökélik többtermelésre, továbbfejlődésre ezt az iparvidéket. Nyersanyagot és fűtőanyagot a szomszéd országokból is hoznak ide. Jellemezzük az iparvidék profilját is: kohászat, gépgyártás, nehézszevágyipar, építőipar, megemlítjük a központokat, külön jellemezzük Miskolcot és Kazincbarcikát, végül kiemeljük a terület szerepét, fontosságát az egész ország gazdasági életében. »Hol van az az egységes földrajzi tér«, amit ilyen módon meg lehetne ismertetni? — itt van, ez a *Borsodi iparvidék*. Egy önmagában zárt, egyéni jellemvonású terület életét ismertettük meg összefüggéseiben (egyszerű módon), ezzel eleget tettünk a földrajz követelményeinek. Nehezebb, de sokkal létszerűbb földrajzi munka ez, mint a csupán ágazati-statisztikai felsorolás. Itt kérdések, problémák lüktetnek, a valóság tükrözéseként a tudatban is összefüggések létesülnek. A munka gondolatokat szűl és ötleteket termel.

Nem állítjuk, hogy tankönyveink mereven elzárkóznak a területi (körzeti) felfogástól. Ez egyébként annak a bizonyítéka, hogy egyszerű módon ez a törekvés még az általános iskolában is megvalósítható. A VI. osztályos tankönyv (legalább rajzban) szemlélteti Nagy-Britannia iparvidékeit. Ezt a kis térképet érdemes összehasonlítani a szén- és vasércbányászat térképével. Németországról is közöl a könyv egy iparvidékek szerinti összefoglalást, a Ruhr-vidékkel kapcsolatban a fejlődés főtényezőit is felsorolja. Hasonló törekvés látszik a Szovjetunió,

Franciaország, Belgium és más országok leírásában is. A VII. osztályos tankönyv Kanada vagy az Amerikai Egyesült Államok leírásában nyújt hasonló példákat.

Ezek szerint — legalább a jelentősebb országoknál — a gazdasági életet két szempont alapján dolgozzuk fel: a) az ágazati felosztás értelmében megismertetjük a tanulókat az egyes gazdasági ágak országos elterjedésével, b) a körzeti munka folyamán azzal foglalkozunk, hogy az egyes gazdaságföldrajzi területeken milyen iparágak (vagy mezőgazdasági ágak) hogyan, milyen tényezők összeszővődése alapján fejlődtek ki.

A fontosabb országoknál ez utóbbi eljárás alkalmazása elől nem térhetünk ki. Fontos volna ennek az elvnek a keresztülvitele Magyarországon gazdasági földrajzában is (VIII. osztály). Fontos volna, csak éppen az új tanterv nem ad erre módot. Nyoma sincs a tantervben az egyes gazdasági körzetek jellemzésének, amely lehetővé tenné a földrajzi környezet és a nép munkája közötti szerves összefüggések megmutatását. Pedig ennek az alapján volna felmérhető az egyes területek gazdasági életének természeti földrajzi alapja, energia- és nyersanyagbázisa, forgalmi helyzete és szerepe az ország gazdasági életében. Az ilyen földrajzi munka volna alkalmas egy szintetikus, átfogó és összefoglalt földrajzi szemlélet kialakítására. A fő gazdasági területek, vagy legalább az iparvidékek dialektikus ismertetése a tantervből indoklás nélkül maradt ki. A tervezetben csak ilyen címszavak szerepelnek: kohászat és gépgyártás, alumíniumgyártás, vegyipar, építőipar, stb. — mindenütt a jelentőség, a nyersanyagok, az elterjedés említésével. Nem ismerkedik meg azonban a tanuló olyan fogalmakkal, mint a Borsodi-iparvidék, vagy a Bakony vidékének gazdasági élete, és nem hall — mert ez lehetetlen — a különböző területek és gazdasági központok sajátos fejlődéséről. E hiányokat legfeljebb a tankönyvíró enyhítheti valamennyire, ha egyáltalán megteheti a tantervszabta keretek között.

Ezzel szemben a Szovejtunióban már 1934-ben a körzeti irányzatot ismerték el helyesnek és ez az irányzat a hagyományos ágazati statisztikai eljárási módokat nagyjában ki is szorította. Az *Összszövetségi Műszaki Felsőoktatási Bizottság* a már említett határozatában azt is kimondotta (1934), hogy »a gazdasági földrajz sajátos jellege, a termelőerők területi megoszlása, a gazdasági területek elhatárolása álljon a professzorok és az egyetemi oktatók figyelmének a középpontjában« [17].

A gazdasági földrajz helye az oktatás rendszerében

A természeti és a gazdasági földrajz két különböző tudomány, a szokott »földrajz« cím alatt csak a megszokás, az iskolai tantervek egyesítik a kettőt. A gyakorlat azonban — különböző mértékben — az iskolában is elhatárolja azokat. Az elkülönülés egyetemeken a legerősebb. A természeti és a gazdasági földrajzot az egyetemeken külön specializált szakemberek adják elő egymástól tantervileg függetlenül. Már más a gyakorlat a pedagógiai főiskolákon. A főiskolai program

a regionális földrajz keretében az »objektum« ismertetését, vagyis az országok ismertetését írja elő. Nagy-Britannia természeti földrajzi leírása után ugyanennek a területnek a gazdaságföldrajzi jellemzése következik. Néhány vitatható tudományos szempont mellett ez az utóbbi rendszer jobban megfelel az általános iskolai tanárképzés követelményeinek. Eltekintve attól, hogy az általános (és középiskolai) tantervek is az országok ismertetését írják elő, az anyag ilyen elrendezése metodikai szempontból, de a dialektikus materializmus szempontjából is jobb, mert a természeti földrajzi viszonyokhoz hézagtalanul és azonnal tudjuk kapcsolni a gazdaságföldrajzi jelenségeket. Másrészt éppen e sajátos kapcsolatoknál fogva — amelyek minden országnál mások — jobban ki tudjuk fejteni az egyes országok gazdasági életének *egyéni* vonásait.

A különválasztott gazdaságföldrajzi oktatásnak viszont a tágabb szemlélet kialakításában lehet nagy jelentősége. Alsóbb fokon a természeti és a gazdasági földrajz nagyvonalú különválasztása (külön évfolyamokon) talán nem volna szerencsés dolog. Valószínű, hogy legalább is kezdetben a Szovjetunióban is gondot okozott a két tárgy különválasztása (l. például a 11 osztályos iskola 1947. évi tervezetét). Az V. és VI. osztályba sorolták a világrészek földrajzát, és csak a IX. osztályban került sorra az idegen országok gazdasági földrajza. Hasonló módon válik el egymástól a Szovjetunió természeti és gazdasági földrajza is. A szovjet középfokú oktatás tanterve ma is ilyen szerkezetű. Ebből az következik, hogy az országok, vagy körzetek gazdaságföldrajzi jellemzése előtt, annak bevezetéséül még egyszer át kell tekinteni a terület természeti földrajzát. Most már azonban csak azokat a természeti tényezőket kell megnézni, amelyek a gazdasági élet szempontjából fontosabbak. Az ismételésre mégis szükség van.

A nehézséget növeli, hogy a két tárgyat rendszerint két különböző, speciálisan képzett szakember tanítja (felsőbb fokon!), ennél fogva a két jelenségcsoport kapcsolatainak a kimunkálására kevesebb a remény.

»A főiskolákon jelenleg tanító földrajztudósok, professzorok és docensek többsége vagy egyoldalú természeti geográfus, vagy ugyanilyen egyoldalú gazdasági geográfus. Sőt, a földrajzi karok egész tudományos kutató munkájának még mindig az az eredendő bűne, hogy a természeti és a gazdasági földrajz idegenül állanak egymással szemben« — írja Baranszkij.

A kérdés fonákágát, egyben a javítás szükségességét jelzi a Szovjetunió kormányának egy határozata (1934), amely elítéli a gazdasági földrajz oktatásában meghonosodott sematizmust és az ún. szociológizálást, különösen pedig a száraz, statisztikai, ágazati gazdasági földrajz erőltetését. Ugyanakkor elrendeli a főiskolai oktatás túlzott szakosításának a megszüntetését. A túlzott szakképesítés azonban a Szovjetunióban sem szűnt meg varázsütésre, még kevésbé szűntek meg az iskolai oktatásra ebből származó hátrányok. Többen azt is javasolták ezért, állítsanak fel az egyetemeken olyan »fakultásokat«, ahol nem specializált tanárok nevelése, hanem sokoldalú és igazi földrajztanárok képzése lenne a feladat.

Nálunk szervezetenként és tartalmilag az ilyen sokoldalú földrajz-tanárok képzését, akikben a természeti és gazdasági földrajzi problémák dialektikus közelségben élnek, a *pedagógiai főiskolák* oldják meg jól, és éppen az általános iskolák igényeinek megfelelően. Az egyetemen a mélyebbre ható, sok esetben speciálisabb szakképzés és a tudományos kutatásra való előkészítés nyomulnak előtérbe.

A gazdaságföldrajzi anyag belső szerkezeti felépítése az oktatásban

Az ágazati-statisztikai gazdasági földrajzi tankönyvek anyagelrendezését *Baranszkij* [18] az alábbiakban közli: terület és lakosság, mezőgazdaság, ipar, közlekedés, hírközlés, belkereskedelem, külkereskedelem.

A körzeti irányzat szellemében a következő vázlatot javasolja:

1. Bevezetés. 2. Természeti viszonyok és természeti erőforrások, gazdasági értékelésük. 3. Történelmi földrajzi áttekintés. 4. Lakosság. 5. Általános gazdaságföldrajzi jellemzés, a fő gazdasági komplexus termelési kapcsolatainak elemzése, a vezető gazdasági ágak földrajza. 6. Belső körzeti felosztás, az alkörzetek jellemzése, belső kapcsolatok. 7. Távlatok. (L. fentebb is.)

A mi középfokú iskolai gyakorlatunkban a vázlat egyszerűsödik. A kisebb jelentőségű országoknál — a természeti viszonyok megtanítása után — legtöbbször csak a 4. és 5. pont feldolgozására szorítkozunk. A tényleges gazdaságföldrajzi anyagot tárgyaló ötödik pont *további tagolásában* eltérő nézetekkel találkozunk. Régebbi gyakorlatunkban ezt a sorrendet alkalmaztuk: *mezőgazdaság*, (bányászat) *ipar*, *kereskedelem-forgalom* (közlekedés). Ezeket gyakran a fontosabb települések felsorolása követte.

Ma másképp dolgozunk. Ma nem a foglalkozások »*ősisége*«, hanem a gazdasági ágak »*fontossága*« sorrendjében vezetjük a tanítást. Mindazonáltal az országoknál (különösen a szocialista országoknál), ahol az ipar a nemzeti jövedelemben, vagy a népesség foglalkoztatásában már kimagasló, nem a mezőgazdaságot, hanem az ipart jellemezzük elsőnek, hogy fontosságát ezzel is kifejezzük. Az *ipar* feldolgozásának általános menete a továbbiakban a következő:

bányászat (energia- és nyersanyagtermelés);
nehézipar (főleg termelőeszközök előállítás);
könnyűipar (főleg fogyasztási cikkek gyártása).

A *mezőgazdaság* anyagát így rendezzük:

növénytermelés;
állattenyésztés;
erdőgazdálkodás.

Mindezeket természetesen megelőzi a termelő viszonyokra, a társadalmi körülményekre vonatkozó néhány észrevétel, esetleg a termelés fejlődésére és fejlesztésére irányuló közlés.

A gazdaságföldrajzi anyag sorrendi taglalásában újabb változatokkal is találkozunk. Hivatkozással arra, hogy a könnyűipari nyersanyagok nagyrészt a mezőgazdaság termeli, a könnyűipari ágazatokat egyesek kivesszik az »ipar« főcíme alól és áthelyezik a mezőgazdasági ismeretek mögé, mondván, hogy a tanulókkal először a nyersanyagforrásokat (mezőgazdasági termelés) kell ismertetni, csak azután beszélhetünk azok feldolgozásáról. A sorrend az utóbbi elgondolás alapján a következő:

bányászat (a nehézipar energiaforrásai és nyersanyagai);
nehézipar;
mezőgazdaság (a könnyűipar nyersanyagai);
könnyűipar.

Az új általános iskolai tanterv még ennél is tovább megy, bár a fenti sorrend máris csorbát ütött az ipar »elsőségén«, azon az elven, hogy azt fontossága miatt a mezőgazdaság »előtt« kell tárgyalni. Amellett megbontotta az ipar kategóriájának egységét is. A jelenlegi általános iskolai tanterv (Magyarország, VIII. osztály) a mezőgazdaságot és a könnyűipart egyetlen fejezetbe foglalja olyan módon, hogy a mezőgazdaság egyes ágazatai után közvetlenül foglalkozik az illető termék feldolgozásával is.

A tanítási anyag ilyen elrendezését hasznos pedagógiai és didaktikai kísérletnek tartjuk, amelynek értékét a gyakorlat fogja igazolni. Néhány elvi kérdést azonban máris le kell szögeznünk ezzel kapcsolatban. A könnyűipar ilyen értelmű hátrahozatalát és szétdarabolását *a termelési ágak közötti kapcsolat* szorosabbá tételével indokolhatjuk. A kapcsolatok megerősítése a gazdasági földrajz oktatásának is fontos feladata. Az egyes tényezők és jelenségek logikai és dialektikus összekapcsolására annál inkább szükség van, mert ami a valóságban *együtt*, dialektikus egységben és *egy időben* jelenik meg, azt emberi szóval csak analizálva, részekre bontva, *egymás után* tudjuk kifejezni.

De vajon nincsenek-e a lényegyet jobban kifejező, a szintézist erőteljesebben létrehozó módszertani lehetőségeink a dialektikus összefüggések megvilágítására, mint az, hogy a tankönyvben az anyagot annak szokatlan összekeverése árán is szorosan egymás mellé rendezzük. Vanak. Az összefüggéseket nem a külsőleges »sorrendi« elhelyezés, hanem a lényegi összefüggések helyes megmagyarázása, a jelenségek megindokolása fogja megvilágítani, röviden a helyes tanári munka. Az anyag ilyen rendezésére vonatkozó kísérletet túlmechanizáltak gondoljuk, még pedig a következő okokból:

1. A könnyűiparnak az egyes mezőgazdasági ágak mögé helyezése megbontja a fontossági sorrend elvét.

2. Az ipar szétválasztása megtöri ennek a fontos gazdaságföldrajzi kategóriának az egységét.

3. Megszűnik a könnyűipari anyag belső egysége is (ugyanúgy a mezőgazdaságé is). Az egyes könnyűipari ágazatok között mindig egy-egy mezőgazdasági ágazatot tárgyalunk. A gabonafélék termelése után a *malomipar*, a kapások után a *szesz- és keményítőgyártás*, az ipari

és gyógynövények után a *cukor- és édesipar*, a napraforgó- és dohánytermelés után a *növényolaj- és dohánygyártás*, a kender- és lentermelés után a *textilipar* ismertetését kell sorra kerítenünk. A könnyűipar ennek következtében legalább 10 részletben kerül előadásra. Az összefüggések tanítása tényeken nyugszik, vajon a tényeket nem áldozzuk-e fel ebben az esetben az összefüggések kedvéért?

4. Igaz, hogy a könnyűipar nyersanyagainak nagyrésztét a mezőgazdaság szállítja. Mégis nem minden nyersanyag származik a mezőgazdaságból. Egész sor szintetikus műanyagunk van és kerül könnyűipari feldolgozásra, azonkívül sok fogyasztási vagy háztartási cikkünk nyersanyagát a bányászat, illetőleg a nehézipar szállítja a könnyűipari üzemeknek. Sok zavart okozhatnak az importált nyersanyagok, amilyen például a gyapot, a juta, a külföldről származó bőrök, stb. Ezeknek a felsorakoztatása nem igen támogatja a hazai mezőgazdaságunk és könnyűiparunk közötti kapcsolatokat. A magyar fűrésztelepek, bútorgyárak nyersanyaga (fenyőfa) is többnyire külföldről származik, ennél fogva a szegedi fűrésztelep és erdőgazdaságunk között is nehéz lesz megteremteni a kapcsolatokat.

Az ilyen apró logikai törések legalább is arra figyelmeztetnek, hogy a földrajz és a földrajzi oktatás nem tűri a merev sablonokat. A földfelszín és a társadalom élete ezerszínű, ebből a gazdag életből mindig a legkiemelkedőbb színfoltokat, az egyénileg jellemzőt, az önként kínálkozó kapcsolatokat kell kikeresni. Azonkívül a szükséghez képest változtatott módszerekkel kell dolgozni, hogy földrajzi leírásunkat vonzóvá, érdekessé tehessük. Ebben van a földrajz nagy nevelő ereje is.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozzuk a gazdasági földrajz összetett (komplex) jellegét önmagában és természeti kapcsolataiban, amely lehetővé teszi az ágazati gazdasági földrajz színtelenségének a feloldását, illetőleg ellensúlyozását. Meg kell próbálkoznunk a fontosabb államokban a gazdasági körzetek rövid ismertetésével is, eleget téve a területek egyéni jellemzése követelményeinek. Óvakodnunk kell az ipari kategóriák egységének túlzott megbontásától, mert ha így teszünk, azok tudatbeli egysége is labilissá válik. A tényezők és termelési ágak tudatbeli összekapcsolása nem a »tematikai egymásmellettiségen« nyugszik, hanem a jelenségek megmagyarázásán, a földrajzi jellemzés logikai felépítésén, a kapcsolatok és összefüggések körülményes megvilágításán.

A kép, amit a földrajztanár tanítványai elé vetít, *művészi kép*. Benne csak a legszükségesebb adatszerű tények foglaltatnak. Jellemzi az élet, a természet valóságának és szépségének a megérzése, tudatosítása, a társadalmi munka sokrétűségének, a teremtő akarat keménységének a megmutatása; a humánus gazdagsága és az építés optimizmusa.

*

JEGYZET ÉS IRODALOM

- [1] N. N. Baranszkij: A gazdasági földrajz tanításának módszertana, 177. oldal. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1955.
- [2] Udvarhelyi Károly: Dialektikus összefüggések a földrajzban és azok alkalmazása a földrajztanításban. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I. 1955., 124. oldal.
- [3] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 65. oldal.
- [4] Teleki Pál: A gazdasági élet földrajzi alapjai, II. kötet, 498. oldal. Budapest, 1936. A kérdés bővebb leírása.
- [5] Teleki Pál: Idézett mű, 494. oldal. Bővebben.
- [6] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 67. oldal.
- [7] Hollandia népsűrűsége 1953-ban a legnagyobb az egész világon: 299/km². (Kenessey Zoltán: A kapitalista országok gazdasága 1929—1953. 217. oldal.) Újabb adatok 318,9/km²-es sűrűségről szólnak. (Koch—Petres: Földrajzi zseblexikon, 1955.)
- [8] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 126—127. oldal.
- [9] Földrajz az általános iskola VI. osztálya számára. Németország iparvidékei, 17. oldal.
- [10] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 120. oldal.
- [11] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 140. oldal.
- [12] Udvarhelyi Károly: Szemléltető rajzok a földrajzórán. Budapest, 1952. Több ilyen példát közöl.
- [13] Földrajz az általános iskolák V. osztálya számára. Budapest, 1955.
- [14] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 89. oldal.
- [15] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 71. oldal.
- [16] I. A. Vitver: A népi demokratikus és tőkés országok gazdasági földrajza. Budapest, 1952.
- [17] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 17. oldal.
- [18] N. N. Baranszkij: Idézett mű, 73. oldal.

UDVARHELYI KÁROLY:

Die Hauptfragen des Unterrichts von Wirtschaftsgeographie.

Der Aufsatz hebt die gesellschaftliche Notwendigkeit des Unterrichtes von Wirtschaftsgeographie hervor, behandelt dann das System der wirtschaftsgeographischen Zusammenhänge, die lokale Gruppierung der wirtschaftlich wichtigen geographischen Erscheinungen und die Probleme der wirtschaftsgeographischen Lage. Im Zusammenhange mit diesen Fragen werden die Aufgaben des Unterrichtes eingehend besprochen. In einem besondern Kapitel wird die Frage von Entstehung der wirtschaftsgeographischen Rayons aufgeworfen. Wie soll man in der Schule vorgehen? Soll man Wirtschaftszweige behandeln, oder die wirtschaftsgeographischen Rayons? Verfasser setzt sich aus pädagogischen Gründen für den Unterricht von wirtschaftsgeographischen Rayons ein.

A RAJZESZKÖZÖK SZEREPE A RAJZTANÍTÁSBAN

A harmincas évek közepén a monori polgári fiú- és leányiskolában tanítottam a rajzot. Egy látogatás során a szakfelügyelőm felhívta figyelmemet az ún. »élményrajzokra«, amelyekkel több helyen kísérleteztek a pestvidéki tankerület polgári iskoláiban. (Rajzi tantervünk foglalkozott ugyan az »emlékezet utáni« és az »elképzelés utáni« rajzolással, de inkább tárgyi jellegű feladatokra, mint események élményszerű rajzolására szorítkozott.) A szakfelügyelő szerint ezeknek a kísérleteknek az volt a célja, hogy a tanulókat tanítsuk meg — a természeti és figurális formák felhasználásával — a képalakításra, komponálásra.

Én is elhatároztam, hogy kísérletezni fogok ezekkel a tematikus feladatokkal, de már az első próbálkozásaim alkalmával meggyőződtem arról, hogy két nagy akadállyal kell megküzdeni. Az első akadály az volt, hogy a tanulók rendkívül féltek a figurális ábrázolástól. Azonban ez a félelem nem azt jelentette, hogy a valóságsszemléletük szegényes lenne, hanem inkább azt, hogy meglehetősen gazdag, de viszont mind a leány-, mind a fiútanulók képtelenek voltak arra, hogy emlékképeiket rajzban kifejezzék, vagyis ábrázolják. Ügyetlen vonalrajzaikat elsősorban ők maguk vetették el, mert igen messze állottak azoktól a képektől, amelyek bennük az emberekről, állatokról, vagy természeti jelenségekről kirajzolódtak. Második akadály az volt, hogy tanítványaim csak a legnagyobb nehézségek árán — vagy még úgy sem — voltak képesek arra, hogy rajzlapjukat összefüggő, egységes kompozícióval töltsék ki. Ház, fa, nap voltak a főmotívumok, amelyek aránytalanul kicsi, vagy szokatlanul nagy méretekben jelentek meg rajzlapjaikon, ahol például az ember csak másodrangú szerepet játszott. Amikor nagyméretű figurák rajzolására figyelmeztettem tanítványaimat, megrajzolták az aránytalan emberalakot, sőt sok részletformával gazdagították és mégsem voltak vele megelégedve, mert bennük már egy egységesebb kép alakult ki az emberről. És mégsem voltak ezek a képek egyensúlytalanok, csak sablonná merevedett formák, amelyek között nem funkcionálnak az ízületek. Olyanok voltak, mint az angolkóros gyerekek.

Én pedig még csak »olajat öntöttem a tűzre«, amikor a táblára pár gyors és széles húzással négy kompozíciót dobtam fel, amit pár perces szemléltetés után gondosan letörültem, nehogy a gyerekek lemásolják. A gyerekek pedig meg se moccantak. Megcsodálták tanáruk ügyességét, de eszükbe se jutott másolni, még a csalafintábbaknak sem volt hozzá

kedve. Ezt a passzív magatartást különösnek találtam és ekkor pillantottam meg — pedig nem először láttam — tanítványaim kezében a tűhegyes ceruzát és az előttük fekvő negyedíves hatalmas rajzlapot. Innen hirtelen rátekintettem a kezemben tartott vastag krétára, amelynek nemcsak a hegyét, de sokszor a lapját is használtam rajzolás közben. Ezért dobtam föl oly könnyedén azokat a széles foltokat, melyek pillanatok alatt kompozícióvá tömörültek a kb. félv nagyságú táblamezön. Elszégyelltem magamat, mert olyan voltam, mint az a legény, aki jól fel van fegyverezve és olyan legénnyel kötekedik, akinek nincs fegyvere. Elgondolkozva kitekintettem az ablakon. Hideg őszi nap volt. Az ablakok párás felületén akadt meg a szemem, és egy hirtelen ötlettől indítva, megkérdeztem a fiúkat: »Szoktatok-e a párás ablakra rajzolni?« Mind a 34 fiú jelentkezett. A rajzterem három ablakához két-két fiút állítottam és az üveglap alsó felére megrajzoltattam az óra témáját: »Gyümölcszedés.« — Percek alatt hat kitűnő foltrajz készült el, amelyen az egyéni élmény közvetlensége erőteljesen, tömören megfogalmazott kompozícióban jelent meg. Nyoma sem volt az apró figuráknak, amelyek súlytalanul lézengtek az ötnegyedrészben üres rajzlapon, ellenben a hat ablakszárnyon megjelent alakok, bár csak foltszerűen voltak jelezve, mégis pontosan kifejezték azt a szerepet, amit a képen játszaniok kellett. Nem kis meglepetést szerzett annak a ténynek a felismerése, hogy egy 12—13 éves gyerek már igen sokat megfigyel az embernek, mint jelenségnek a tömegéről, arányairól, mozgásáról. Komponálásukra jellemző volt, hogy a természeti és mesterséges formák tömör egységének kiemelt motívuma az ember volt. De nem lehetett sokáig elmélkedni, mert lázban égett az egész osztály. Mind rajzolni akart. Még a felső ablaktáblákra is akadt jelentkező. Persze, ez az »új rajzlap« csak szemléltetésre volt alkalmas és ezért más megoldást kerestem. Úgy határoztam, hogy a gyerekek indigókék vízfestékekkel fessenek. Jól oldják fel sok vízben a festéket és ecsettel tegyék fel a foltokat a rajzlapra. Sajnos, ennek a rajzolási módnak már nem volt olyan sikere, mint a párás ablaknak, mert a gyerekek nagyrésze attól tartott — (ebben igazuk is volt) —, hogy a vízfesték olyan nyomot hagy maga után, amin nehéz lesz majd változtatni. Az ecsetet sem tekintették olyan megbízható eszköznek, mint a mutatóujjukat. Már akkor jól láttam, hogy a vízfesték éppen olyan nehéz technika a 10—14 éves gyerek számára, mint a ceruza, sőt annál még nehezebb. Éppen ezért a következő órától kezdve szénnel, majd később színes krétával rajzoltattam.

Fiatal voltam és tapasztalatlan. Az élet messze sodort Monorról. Más iskolatípushoz kerültem, más beosztásban. Új problémák kötötték le figyelmemet, s így ezekről a rajzmódszertani kísérleteimről is elfeledkeztem.

A felszabadulás után ismét polgári iskolához kerültem, amit később általános iskolává szerveztünk át. Így ismét előtérbe kerültek a régi rajzi problémák. 1946-ban olyan rajzi tanterv született, aminek célkitűzései és módszerei annyira kihozták a sodromból, hogy egy időre félretettem az iskolavezetés ezernyi gondját és egy hosszabb lélegzetű bírál-

latot írtam. Ez az irat sose jelent meg a sajtóban. Annyi hasznom azért volt belőle, hogy amikor a 46-os tanterv megbukott, az oktatási osztályon és egyéb rajzoktatási berkekben emlegették. Ma már ez a cikk idejét múlta, de akkor az egyre sokasodó »gyermekrajzkiállítások« és »ösztönrajzok« mámorában ünneprontó lehetett. Ez a tanterv kétségtelenül súlyos terhektől szabadította meg a rajzoló gyermeket, amikor a hirhedt porosz tanterv hagyatékait, a sematizmust, a rabszolgamunkákat, a kézügyesítő gyakorlatokat, a tühegyes ceruzákat és a felületfestés lélekölő unalmát száműzte. De viszont súlyos hibát követett el ez a tanterv azzal, hogy a pedagógust elrángigálta a gyermek mellől. Ennek a tantervnek nagy mulasztása az is, hogy esztétikai és pedagógiai fejlődést ígért és mégsem adott a gyerekeknek olyan módszert és eszközt, amely képessé teszi a gyereket a reális valóságsemléltre és helyes ábrázolásra. Az 1950-es tanterv sem hozta meg a gyermek ábrázoló-képességeinek teljes felszabadítását és csak az 1954-es tanterv foglalkozott először a szocialista rajzoktatás célkitűzésének, munkakereteinek, kifejezési formáinak pontosabb meghatározásával. Sajnos, ebből a tervezetből is kimaradt a régi és az új rajzeszközök helyének, módszeres tulajdonságainak pontos meghatározása. Különösen az általános iskola alsó tagozatában a rajzeszközök szerepét, technikáját és a rajzi ábrázolásban mindig rendkívül fontos szerepét nem érintették sem az 54-es tanterv, sem az azóta megjelent kiegészítő rendelkezések.

Újból hozzáfogtam a rajzeszközökkel való kísérletezéshez. Pécsett igen hasznos munkatársra találtam Gimesi József főisk. gyak. ált. isk. rajztanár személyében, aki különösen az új rajzeszközök házi előállítása terén ért el kitűnő eredményeket. Ebből az időből való egy kombinált rajztábla is, amire később az Orsz. Találmányi Hivataltól szabadalmat kaptam. Annak bizonyítására, hogy a korszerű rajzeszközök kora még csak most fog beköszönten, mert szerepük fontossága a modern rajztanításban elvitathatatlan, itt ismertetem találmányom szabadalmi leírásának egy részletét. A leírás 143 331. sz. alatt, 1956. okt. hó 1-én jelent meg az O. T. H. kiadásában.

»A találmány rajztábla, mely mind a szabadkézi, mind a mértani rajzoláshoz, annak tanításához, valamint képzőművészeti (grafikai, festészeti), iparművészeti munkák elkészítéséhez használható. Segédeszköz a kezdő rajzoló tanításánál. Két összecuskható fakeretből és egy alaplapot képező, hullámos felületű lapból áll. A rajzlapon e kettős keret közé kell helyezni, a kereteket összecusgni és a hullámos alapra helyezett rajzlapon rajzolni, vagy festeni. Ha a rajzoló erősen rányomja a ceruzát a papírra, az beszakad. Így a „hullám-rajztábla” rászoktatja a rajzolókat a halvány, érzékeny vázolásra. A rajzlapon fölé emelkedő keret megakadályozza a kéz megtámasztását, s mindössze a kisujj könnyű érintését engedi meg; ezáltal könnyed kéztartásra szoktatja a kezdő rajzolókat. A hullám-rajztáblára lehet erőteljes vonalakkal is rajzolni, ha több rajzlapon helyezünk egymás alá, vagy a hullámos alapot megfordítjuk és a tulsó sima oldalt használjuk alapul. Az utóbbi esetben, ha a keretet szétnyitjuk, mértani rajzoláshoz is használható a rajztábla. A „hullám-rajztábla” jelentős anyagi megtakarítást jelent az eddig használt rajztáblákkal szemben. A használatban lévő rajztáblák puhafa anyagát 50 százalékban, keményfa anyagát 100 százalékban takarítja meg a „hullám-rajztábla”. A hullámos alap fémből, bakelit, vagy másmilyen merevítendő anyagból — legolcsóbban — új vagy használt hullámpapírból készülhet, s így jelentékeny anyag-többletet nem jelent. Ellenben a kettős keret a rajzseget és a ragasztószalagot

feleslegessé teszi, s mivel belsejében több rajzlap tárolható, megtakarítja a rajzlaptartót is. A „hullám-rajztábla” sokkal könnyebb és kisebb méretű, mint a használatban lévő táblák. A felső keret „képkeresőnek” is használható és egyben a rajz bekeretezését is szolgálja anélkül, hogy vonalzóra vagy körzöre lenne szükség. Jelentős időmegtakarítást jelent a régi rajztáblákkal szemben az a tulajdonsága, hogy kiküszöböli a rajzlapnak fejesvonalzó segítségével való beállítását, elrendezését és hosszas eljárás helyét a keretek összezárásával pillanatok alatt rögzíteni lehet a rajzlapot. A „hullám-rajztábla” elkészítése olyan egyszerű, hogy — különösen hullámpapír alappal — bármely vidéki iskola ügyesebb tanulói is el tudnák készíteni.«

A leírásban szereplő könnyű kéztartás csak arra való, hogy lendületes és érzékeny vonalkultúra kifejlesztését technikai szempontból is elősegítsük. A hullámos felületű alapot csak az a gyerek használja, aki nem tud leszokni a rajzlap véséséről, a drótos vonalról, vagy arról, hogy a rajzlapnak féltessel nekidüljön. Ezekről a rossz szokásokról a »hullám-rajztábla« leszoktatja a tanulót és ezzel a rajzpedagógusok életét hosszabbítja meg. Kísérleteim meggyőztek arról, hogy az alább ismertetett rajzi eszközök és módszeres használatuk már az alsó tagozatban megoldják ezeket a manuális nehézségeket is. Ebben az esetben a »hullám-rajztábla« hullám alapja rajzi szempontból feleslegessé válik, de a vízzel hígítható festéknél nem, mert gyorsan száradó alapot alkot, míg ha lassú száradásra van szükség, úgy a síma oldala jelent hathatós segítséget.

Most pedig rátérek azokra az újabban végzett rajzmódszertani kísérleteimre, amelyekben döntő szerepe van a rajzeszköznek.

1956—57. tanév második felében az egri pedagógiai főiskola gyak. általános iskolájának II. osztályában tanítottam rajzot, heti egy órában. Rajzeszköz a szén és a kréta volt. Minden tanuló 8 darab színes, puha krétát, 1 darab fehér krétát és egy vastag szénrudacskát kapott. Törlőeszköz a kenyérbélből készült ún. »horgász-gyurma« volt. Ezenkívül minden gyerek a már meglévő rajzfüzetét és a házi füzetet használta tovább.

Az első óra anyaga: »Egy fűcsomó a réten« c. feladat.

Nevelési cél: Bevezetés a dialektikus szemléletbe.

Szaktárgyi cél: Egyensúlykeresés, súlypontképzés, a rajzeszköz megismerése.

Kivittem a gyerekeket az iskola előtti gyepes térségre. A gyep-szönyegen egy fűcsomóra hívtam fel a figyelmüket. Közösén megállapítottuk, hogy a fűcsomó sok zöld színű, hosszú, keskeny fűszálból áll. A föld alatt vannak a gyökerek, amik a földet maguk fölött fölemelték és így egy kis dombocska keletkezett. Ezen a dombocskán sűrűn nőttek ki a fűszálak és lazán elhajoltak különböző irányba. Azt is megfigyelttem a gyerekekkel, hogy ha a szemüket egy fűcsomóra szegezik, csak azt az egy csomót látják élesen, míg a többi csomót csak egybefolyó nagy zöldszínű tömegnek. Ez után a megbeszélés után, egy fűcsomót ásóval kiemeltünk a földből és visszatértünk a terembe. A gyerekek elővették a rajzfüzetet és a zöld színű krétát. Előbb a gyep tömegét ábrázolták. Megmutattam a gyerekeknek, hogyan kell a zöld kréta oldalával egyenletesen bevonni a rajzlapot, majd pedig egy kis papírszelet-

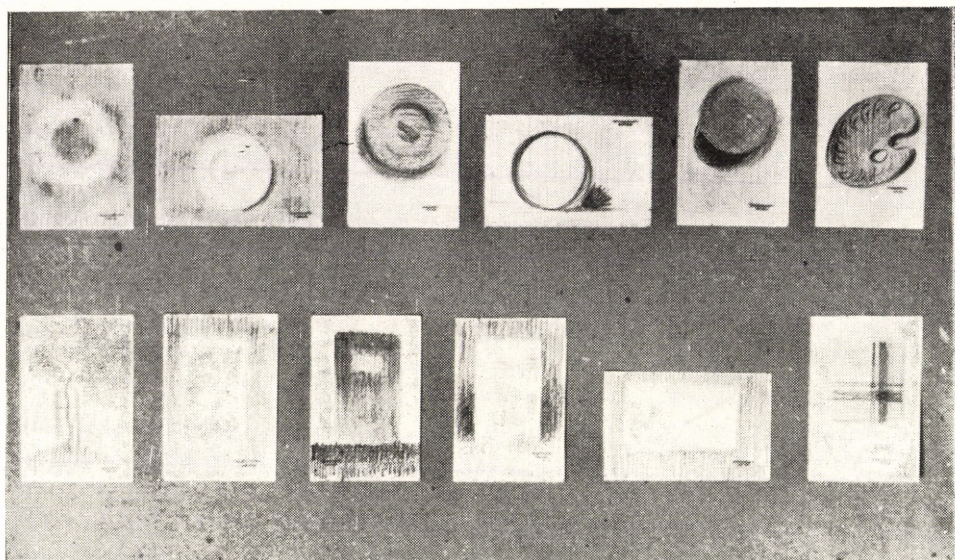
kével miképpen lehet még egyenletesebbé tenni az alapot. Ez volt a gypszoanyag. Utána megbeszéltük, hogy a rajzlapon hová helyezték a fűcsomó rajzát. Felhívtam a gyerekek figyelmét a festőművész bácsikra, akik rajzaikat, festményeiket alá szokták írni és nem egyszer nagy gonddal választják ki az aláírás helyét. Így a gyerekek is arra törekedtek, hogy a fűcsomó és az aláírás egyensúlyba kerüljön a rajzlapon. Megindult a munka és az a gyerek, aki nem emlékezett pontosan a fűcsomó formájára és szerkezeti összefüggéseire, a földre helyezett fűcsomón tanulmányozhatta.

Ha most a gyerekekkel szemben támasztott követelményeket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy képeseknek bizonyultak arra, hogy a rajzi témát sokoldalúan megvizsgálják. A főtémát önmagában és környezetével együtt jelenségében, formájában és szerkezetében egyaránt megismerték és reálisan ábrázolták. Képesekké váltak arra, hogy két képalakító tényezőt úgy helyezzenek el, hogy azok egyensúlyban legyenek. Megtanulták, hogyan lehet a rajzeszközt célszerűen és sokoldalúan használni és a kifejezés szolgálatába állítani.

Tanmenetemet úgy állítottam össze, hogy a tanulók látáskultúrájának fokozatos kiművelése érzékeny, de gátlástalan ábrázolási készség kialakításával párosuljon. A tanmenetemből két, módszertani szempontból jellegzetes sorozatot ragadtam ki abból a célból, hogy bemutassam az egyes feladatok forma, tér, tónus, szín és kompozíció szempontjából milyen kapcsolatban állanak egymással és a rajzeszközökkel.

Tanmenetemben (lásd I. kép) a felső sor feladatai *formai* szempontból a kör és az ellipszis rajzolásával, az alsó sor pedig a párhuzamos és egymásra merőleges egyenesek, valamint a ferde egyenesek és velük határolt síkjellegű, lapos testek rajzolásával foglalkozik. Itt alkalom nyílik arra, hogy a gyerek megismerje a kör, az ellipszis, a téglalap, a négyzet és a háromszög rajzi formáit. A feladatsorok a szabályos formákhoz hasonló és rajzilag könnyebben visszaadható szabad formákból indulnak ki és a nehezebb mértani jellegű formák felé haladnak. A tanmenet a foltszerűen ábrázolható tömör formákból indul ki, de a vonalas jellegű formáknak is biztosít helyet. Az első feladat: »Alumínium dróttekeres« még csak a kerek, vagy körszerű foltképzést, míg a második és harmadik feladat »Fehér tányér« és »Piros fedő« már a szabályos körlap ábrázolását tűzte ki célul. A negyedik feladat »Kéménysöprű« az eddigi széles, tömör formák után vonalas és áttört jellegű formájával azért került a negyedik helyre, mert elsőrendű technikai követelmény, hogy a *foltszerű ábrázolásnak kell megelőznie a vonalast*. Ismét két széles, lapos forma következik: »Tányérsapka« és »Paletta«. Az ötödik feladat köralakú tányérsapka, melynek a szemellenzője ívelő forma. Az egész sapka egy ellipsziszbe zárható forma, s így átmenet a kör és az ellipszis között. A hatodik feladat már határozottan elliptikus forma. Az alsó sor szabad formával, természeti formával kezdődik, amiben azonban mesterséges formák és szabályos jellegű formák is szerepelnek. (Két karó függőleges helyzetben.) Ennek a feladatnak képalakítási igényén kívül az a szerepe is fennáll, hogy a függőleges és a vízszintes egyenesek rajzolását bevezesse. 7. feladat:

I. kép



Részlet az új rajzeszközök kísérleti tanmenetéből.

»Facsemete«. A következő feladat a 3-ik: »Szótttes törülköző«. Itt sem beszélhetünk még pontosan megrajzolt párhuzamos egyenesekről, — (már azért sem, mert ezen a rajzon nincsenek vonalak) —, hanem a téglalaphoz közel álló egységes foltról, amelynek finom belső ritmusa is van, mint a palettának volt. (Itt jegyzem meg, hogy egyik ritmus sem öncélú, hanem hozzásimul a befoglalóforma tömegéhez, azt aláhúzza és ugyanakkor artisztikusabbá is teszi.) A következő két feladat már pontos téglalap ábrázolását írja elő. Két különböző színű papirosba bekötött osztálynapló a következő két feladat. Itt három különböző méretű téglalapnak a foltszerű ábrázolásáról van szó. A két feladat között csak tónusbeli különbség van. Formai szempontból azért ismétlődik — mint fent a tányérnál és a fedőnél láttuk —, mert a nehezebb rajzi problémák begyakorlására gondoltunk. A 11-ik feladat »Levélboríték« a téglalap osztásával foglalkoztatja a tanulókat, mégpedig ferde irányú osztással. Ez a kissé spekulatív természetű osztás arra alkalmas, hogy a tanulót megismertesse a különböző irányú ferde egyenesekkel és különböző háromszögekkel, amelyekre a későbbi feladatok — pl. úttörő nyak-kendő, vagy úttörő zászló stb. — rajzolásánál hivatkozhatunk. A legutolsó feladat ebben a tanmenetrészben »A csíkos szélű zsebkendő«. A csíkokra nem formai, hanem elsősorban technikai szempontból van szükség, de erre majd a rajzeszközök és technikák ismertetése során fogunk kitérni. Persze, a csíkozás technikai szerepén kívül formszépséget, díszítő ritmust is nyújt.

Az első három, az ötödik és a hatodik feladaton a testességet

az önárnyék és a vetett-árnyék fejezi ki. A falnak támasztott kéménysóprű vetett-árnyéka és a fal közti távolság már némi teret éreztet, míg a facsemete erőteljesebb foltja és a háttér elmosódott ábrázolása tónustávlatot hozott létre. Megfelelő beállítás és főleg kedvező világítási körülmények között a 9. feladat, az állványra helyezett osztálynapló finomabb tónusértékei is térszerű hatást keltenek.

A tanmenet *tónusproblémáit* a forma és a térproblémák ismertetése során már nagyrészt kimerítettem. Itt még csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy a szürke tónusokon kívül, egy-egy színnek legalább két-két tónusfokozata is szerepelt a feladatok között. (Pl. piros fedő és zöld fal, tányérsapka világosbarna falának két-két tónusa.)

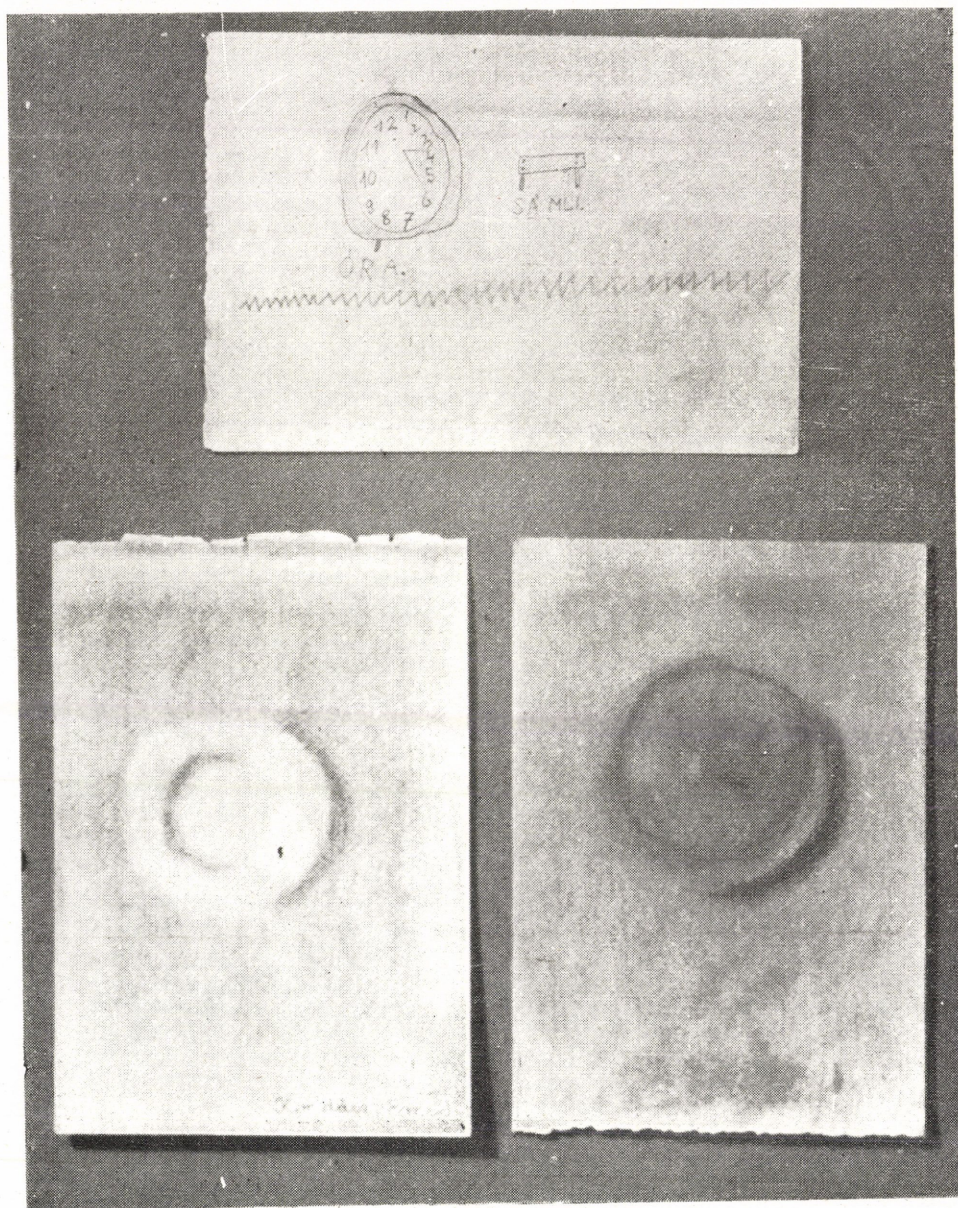
Megemlíthetem még a tanmenet *színproblémáit* is, mely szerint a nyolc szín felismerése volt a követelmény. Nagy gondom volt arra, hogy a feladatok színei pontosan megfeleljenek a gyerek által ismert színeknek és a színes krétával visszaadhatók legyenek. Ez nagyon fontos, mert ha a gyerek a tárgy és a háttér színét nem tudja visszaadni, elkedvetlenedik és a többi színes feladatot felületesen fogja elkészíteni. Más a helyzet, ha a jelenség színeiről van szó, pl. a facsemete esetében. Itt a tanárnak már a helyszínen ki kell térnie a színjelenségre és a szín egyszerű felfogására. Ezt a magyarázatot bemutatás is kövesse a tanár részéről.

A tanmenet *kompozicionális* feladatul egy-egy tárgy rajzának, vagy egy tömegben összefogható jelenségnek (facsemete) a rajzlapon való elhelyezésére törekszik. A kompozíciós tényezők közé számít a vetett árnyék és az aláírás foltja is. Álló, vagy fekvő helyzetű rajzlapon előbb a szimmetrikus, majd az asszimmetrikus elrendezés eseteire tért ki a tanmenet.

A tanmenetben minden feladat megoldásában biztos támaszt nyújtott a *rajzeszköz* és annak módszeres alkalmazása: a *technika*. Talán helyesebb, ha ennek a kis írásnak a tulajdonképpeni témáját nem a tanmenettel kapcsolatban, hanem a tanulórajzok ismertetésével kapcsolatban tárgyalom. Ez így érdekesebb lesz, mert az új rajzeszközökkel készült feladatokat fogom ismertetni és utána párhuzamot fogok vonni az új és a régi eszközökkel készült rajzok között. Még csak annyit szeretnék tájékoztatásul közölni, hogy az első félévi rajzeszköz a ceruza és a színes ceruza, a kísérleti félévben pedig a szén és a színes kréta volt.

»Fehér tányér a szürke falon.« (Lásd: II. kép, 2. r.) Eszköz: szén, fehér kréta, kenyérbél. Előbb a szürke falat ábrázolták a tanulók, úgy, hogy a szén lapjával bevonták a rajzlap felületét és utána kis papírkával és az ujjukkal egyenletesen megmunkálták a hátteret. Ezután megbeszéltük a tányér formáját, színét és a rajzlapon való helyét. Itt figyelembe vettük a tányér falra vetett árnyékát és az aláírást is. Utána a tányér kerek foltját kenyérbéllel kitörülték a gyerekek a szürke alapból és egyre pontosabb körlapot formáltak. Munkájukat megkönnyítette az a körülmény, hogy mind a pozitív, mind a negatív formát egy időben fejleszthették. Még a leggyöngébb rajzoló is helyesen látta a kört. Ha valamelyiktől megkérdeztem, mi a hiba a rajzon, rögtön megmondta, hogy hol púpos a kör. Korrigálnom nem kellett, csak önbí-

II. kép

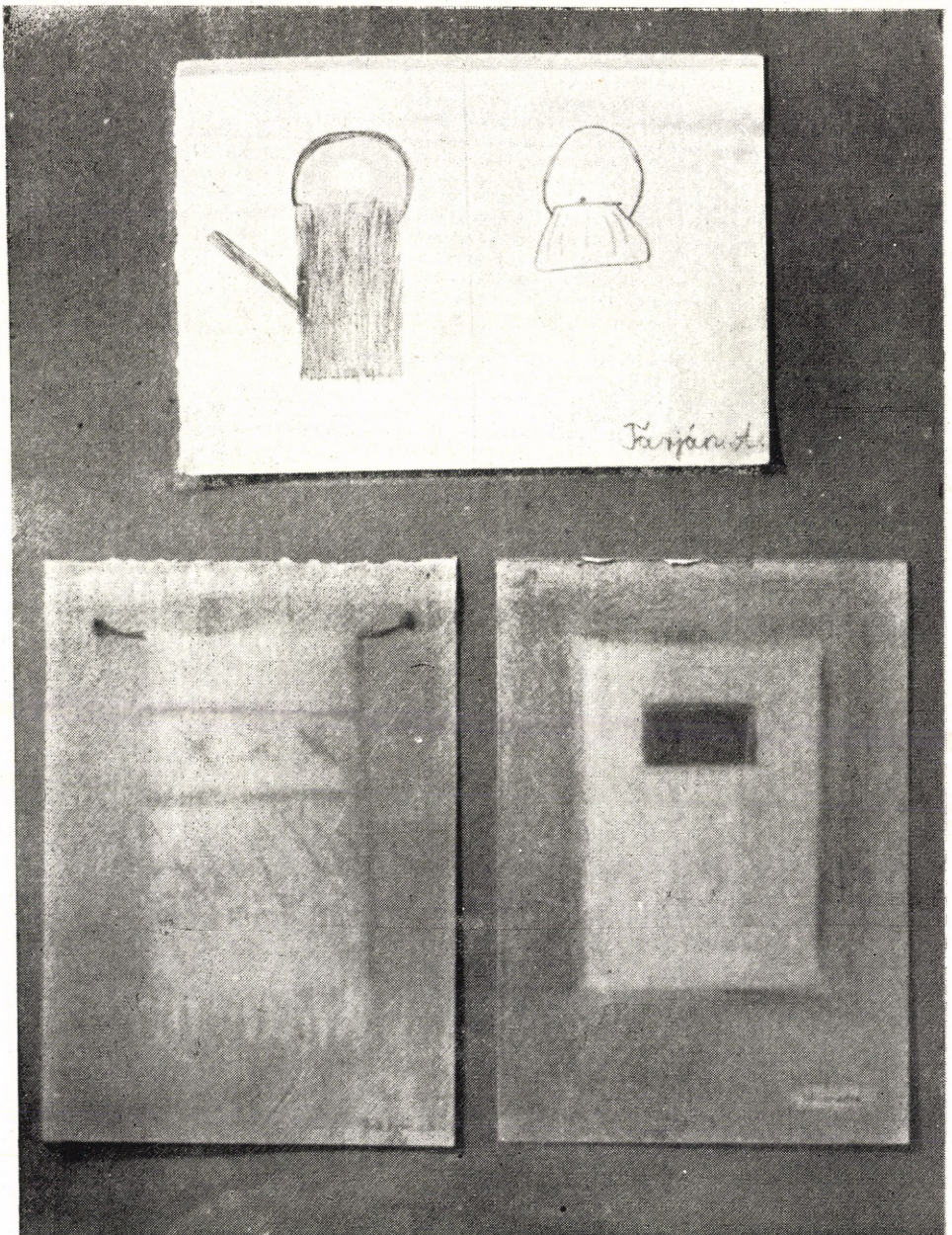


A felső rajz régi eszközökkel, az alsó két rajz új eszközökkel készült.

rálátot kérni a gyengébben rajzolóktól. Válaszuk mindig pontos volt. Így jöttem rá arra, hogy a gyerekek jobban látnak, mint azelőtt hittem volna. A feladat lényegével olyan hamar elkészültek, hogy még bőven volt idő arra, hogy a tányér vetett-árnyékát, önárnyékát és a fénycsíkot megfigyeltessem, majd szénnel és fehér krétával megrajzoltassam. A megfigyeltetés módszere igen egyszerű volt. Megkérdeztem a gyerekektől, hogy a tányér mindenütt tiszta fehér? Rögtön nem-mel válaszoltak. Erre egy gyereket a tányérhoz hívtam és ő megmutatta, hol a legvilágosabb a tányér, hol sötétebb és hol a legsötétebb. A tanulókat nagyon érdekelte az, hogy egy egyszerű fehér tányéron mennyi látni és ábrázolni való van. Így történt a másik feladattal is.

»*Piros fedő zöld falon.*« (II. k., 3. r.) Eszköz: piros, zöld és fehér kréta, kenyérbél. A feladat éppen úgy készült, mint az előző, azzal a különbséggel, hogy mikor a halványzöld alapból kitörülték a fedő körlapját, utána piros krétával bevonták, szépen eldörzsölték és a fogónak, valamint a tányér peremének a sötétebb foltját piros krétával, a fényeket pedig fehér krétával jelölték. A falra vetett árnyékot sötétzöld folttal jelezték. — Most pedig nézzük meg jól a felső rajzot, ami az I. félévben készült. »*Asztali óra.*« Az osztályvezető tanítónő tanította ezt a feladatot. A tanítónő az órát szemléltette. Felhívta a tanulók figyelmét az óra formájára, a forma felosztására, színére és a rajzlapon való elhelyezésére, a kivitelezés technikai követelményeire. Eszköz: a ceruza és a színes ceruza volt. Az óra az asztalon állott, a háttér egy fehér lap volt. Az alapos előkészítés dacára, a rajzról könnyen leolvasható, hogy a tanuló Kondász Erzsébet csak úgy összezsapta a feladatot. Az óra kettős körvonala horpadt drótvonallal van megrajzolva. A rajzfüzetet nyilván ferdén tartotta maga előtt, de ennek ellenére sem próbálta a látványt — még hibásan se — megközelíteni. Ez onnan látható, hogy a számjegyeket csak úgy ötletszerűen kezdte írni és még csak arra sem törekedett, hogy a 12-est, 6-ost, 3-ast és a 9-est a helyére tegye. Az a jól ismert tipikus eset, amikor a tanuló legfeljebb a magyarázat közben tekint a tárgyra és utána már nem, hanem azt rajzolja meg, ami benne kialakult, pl. az óra fogalmával kapcsolatban. Ezt az emlékképet a nehéz technika elmosza és a gyereket megalkuvásokra készíti. Ez a tanuló már ismerte a ceruza tulajdonságait és ezért már eleve lemondott arról, hogy szabályos kerek formát alakítson. Csak nagyon óvatosan és csak az óra külső vonalának felső részén, egy kis szakaszon próbált a tanuló javítani a vonalon, de ekkor jutott eszébe, hisz ezzel az eszközzel nem lehet tréfálni és abbahagyta a kísérletet. Inkább egész lassan húzott egy önmagába visszatérő vonalat, majd egy másikat. Nem volt megelégedve az eredménnyel és ezért a számok elhelyezését már elhanyagolta. Hogy mennyire nem volt biztos az eredményben, arra jellemző, hogy még alá is írta: »óra«. Persze, hanyag kislány, aki csak ekkor jött rá a rajz rossz elhelyezésére és hogy ezt a hibáját kijavítsa, emlékezetből fölvázolta a sámlit. Az óra már nem érdekelte, rajzát be se fejezte (az egyik láb hiányzik), hanem rálátásban, az órától jóval kisebb méretben megrajzolta a sámlit. Ezzel se volt megelégedve és erre is ráírta, hogy sámlit. A belső konfliktust, amit a megszokott szem-

III. kép



A felső rajz régi eszközökkel, az alsó két rajz új eszközökkel készült.

léltetés és a nehéz technika okozott, már leküzdötte. Semmit sem vett komolyan, és az asztallap oldalát is játékosan megcakkozta. Ez a tanuló készítette a *tányért* és a *fedőt* is. Csakhogy ennél a két utóbbi feladatnál mintha kicserélték volna ezt a kislányt. Egyszer se kellett figyelmeztetni, hogy figyelje a modellt, hanem ő maga valósággal rátapadt a látványra és állandó összehasonlításokat tett rajzával és a modellel, vagy a háttérrel kapcsolatban.

Most térjünk rá a következő feladatra, és kezdjük mindjárt az első félévénél. *»Öntözőkanna és készítéska.«* (Lásd III. kép.) Hasonló körülmények között készült, mint az alsó feladat, de itt a tanuló segédeszközzel, a vonalzóval próbálta legyűrni a rajzeszköz nehézségeit. Vagyis újabb bizonyíték amellett, hogy a tanuló helyesen látta a feladatát, de annak visszaadására már nem mert vállalkozni, csak megfelelő segítséggel. Közben a készítéska kötötte le a figyelmét és a kanna fogóját csak úgy *»oda-csapta«*, a kannát be se fejezte és sietve elkezdte a táska rajzolását. Ennél a feladatnál nem kellett ügyelni a szabályos formákra és azért szívesebben foglalkozott vele. Sematikusan megrajzolta a ráncokat is. Színezní is kellene — gondolta —, de akkor eltűnnek a ráncok, azért csak a vonalakat húzta ki piros színessel. Utána azzal kárpótolta magát, hogy befirkálta piros ceruzával a kannát. Igen érdekes, a nevét utólag ráírta erre a rajzra is. Utólag, mert az első félévben csak a füzet fedőlapjára írták fel a tanulók neveiket. Ennek az utólagos felírásnak az az oka, hogy átlapozva a füzetét, ezen — csak ezen — az első félévi feladaton érezte az egyensúly hiányát és ezt félénken bár, de pótolta. Formai szempontból az alsó két feladat is a téglalap rajzolásával foglalkozik. Az első feladat *»Szóttos törülköző«* még csak hasonlít némiképpen a téglalap foltjához, míg a második feladat *»Osztálynapló«* már szinte mértani pontosságú rajzot igényel. Mindkét feladat úgy készül, hogy az egyenletesen megmunkált alapból kitörlik a gyerekek a formát és — az elsőnél — egyszerű belső ritmussal, a másodiknál — egy kisebb méretű és fekvő helyzetű téglalappal gazdagítják a belső teret.

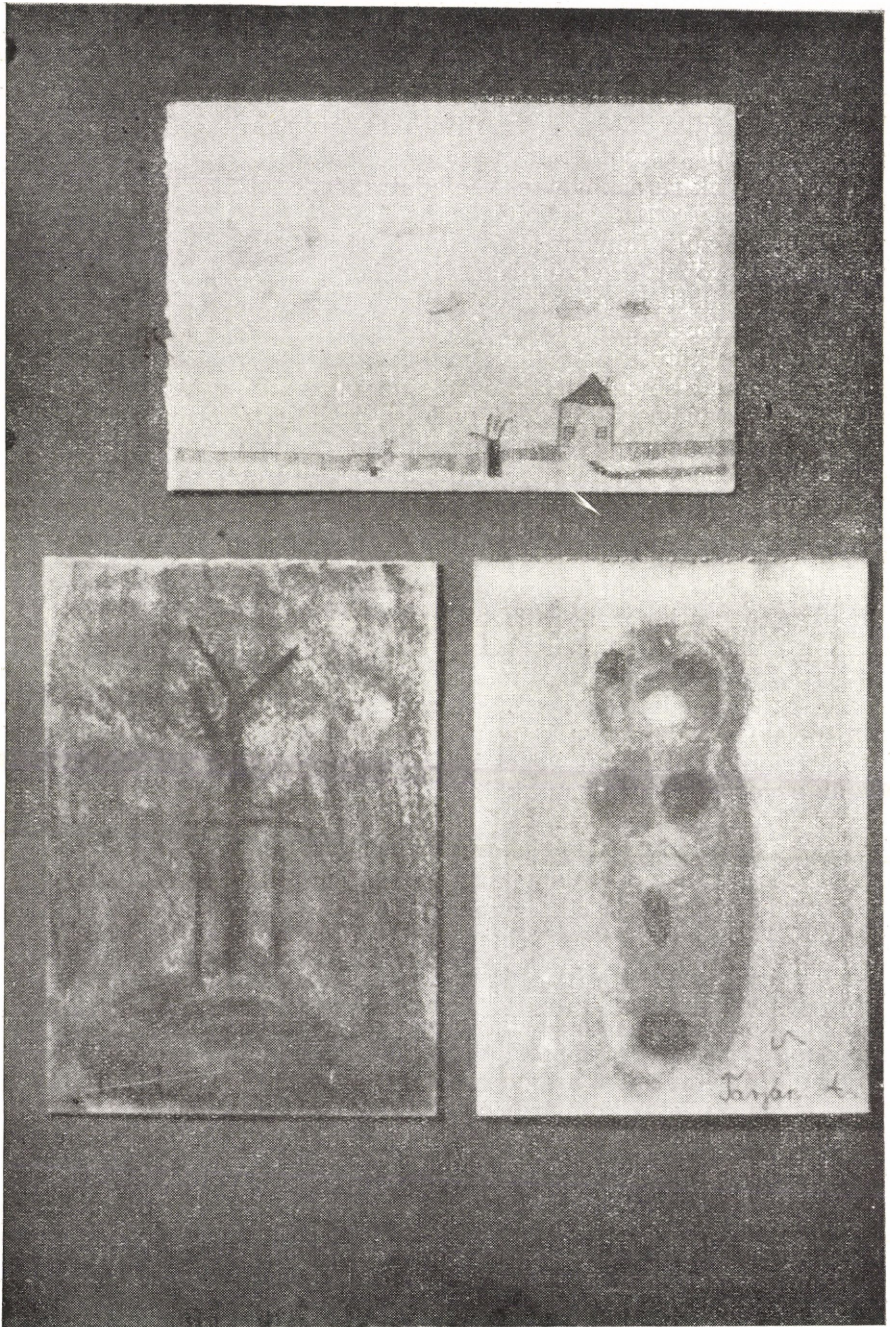
A IV. képen a felső feladat szintén az első félévben készült.

»Gyümölcszüret« a címe ennek a feladatnak. A rajzlap egyhatod részét egy irgalmatlan hosszú kerítés zárja le, amelyet egy keskeny épület, egy fa és egy kis emberalak szakít meg. A parányi emberke igen messze esett a fájától és ha a fa száraz négy ágán gyümölcsfüzérek nem látszanának, alig lehetne a feladat címét megállapítani. Az emberke két gombócból és négy pici vonalból áll. A fa és a ház is igen primitív szemléletre mutat és mégis az arányok helyes megállapítása éppen az ellenkezőjét bizonyítja. A kompozíció többi részét úgy oldotta meg Tarján Anna, hogy az öthatodrész eget hat kis felhőfolttal töltötte ki. Ezen a képen is feltűnő a helyes egyensúly.

A fentiekből könnyen megállapítható, hogy a gyerekek arányérzéke és egyensúlyérzéke jó és csak a rajzadási eszköz, a ceruza gátolta abban, hogy kitöltse az adott síkot, vagyis képet alakítson.

»A facsemete« például csak pár foltból áll és mégis egységes kép, valóságos festmény. *»A mézesbabám«* ugyancsak tematikus feladat, amit szintén élményrajznak, tehát tematikus feladatnak tekintek, mert a

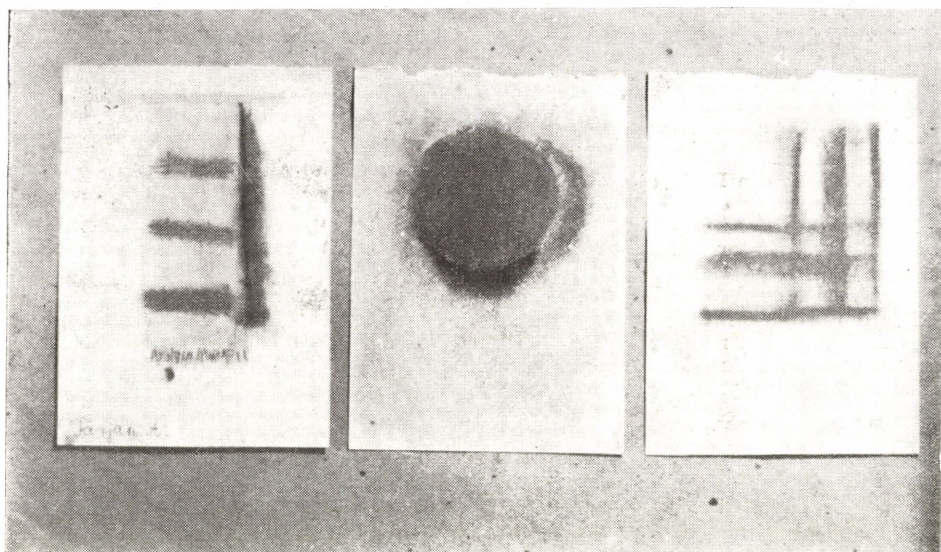
IV. kép



A felső rajz régi eszközökkel, az alsó két rajz új eszközökkel készült.

6—7 éves gyerek által könnyebben és alaposabban ábrázolható, mint pl. »Gulliver a törpék országában«, vagy »A nyári élményeim«. Én nem hiszem, hogy a 6—10 éves gyerek jobb tematikus rajzot csinál, mint a 11—14 éves. Én inkább a fordítottjáról vagyok meggyőződve és ezt eddigi kutatásaim is igazolták. Mert nagyobb gyereknek fejlettebb a valóságsemlélete, de éppen ezért — eddig — nem szívesen rajzolt ilyen természetű feladatokat, mert tudta, hogy úgysem tud olyat rajzolni, mint amilyen kép benne él a szóbanforgó témáról. Azt azonban a gyerek nem tudta, hogy miért érzi ezeket a gátlásokat olyan erősen. Erre a harmincas években végzett monori kísérletem adja meg a választ. Egyébként a mézesbabát, elfoglaltságom miatt, de előzetes megbeszélés alapján az osztályvezető tanítónő tanította.

V. kép



Mind a három rajz új eszközökkel készült.

Végül még az V. képen lévő három feladattal szeretnék foglalkozni. »A sál« c. feladat a keskeny, hosszú téglalapszerű folt, annak némi egyszerű tagolása, a visszahajtott, és árnyékban lévő sálrész közti térszerűség jelentette a problémát. A tányérsapka, a már ismertetett pedagógiai célokon kívül, még a vetett-árnyék megfigyelése és visszaadása révén szintén a térhatás céljait szolgálta és a három harmónikus színnel a gyerekek ízlésére gyakorolt kedvező hatást. A harmadik feladat »A zsebkendő« hatalmas nehézséget küzdött le azzal a módszerrel, hogy előbb a csikokat rajzolták meg a tanulók és csak azután a zsebkendő széleit. Ez az eljárás szoros kapcsolatban van az új rajzeszközzel. A gyerekek előbb — ennél a feladatnál is — a hátteret dolgozták ki, majd két-két egymásra merőleges vonalat töröltek ki a megfelelő helyen.

Ezekkel az egyenlő hosszú vonalakkal párhuzamosan kitörülték az egész négyzet területét és utána — a még halványan látható vonalakat — ismét behúzták, de most már színes krétával.

Ha az összes újkeletű gyermekrajzon végigtekintünk, nem nehéz megállapítani, hogy bizonyos »festői hatásuk« van. Előttem már több pedagógus, kitűnő érvekkel bebizonyította, hogy az esztétikai képzés a politechnikai nevelést is támogatja. Itt is erről a kölcsönhatásról van szó. Az alsó tagozatban, a képszerű látás és az úgynevezett »festői ábrázolás« segítségével dialektikus szemléletre neveljük a gyerekeket és meggyorsítjuk valóságsszemléletük fejlődési idejét. A simulékonyabb eszközök révén felbátorodott gyermek hamarabb jut el azoknak a rajzeszközöknek megbízható kezeléséhez, amelyek a rajz politechnikai vonalát támogatják. Azt pedig mondanom sem kell, hogy a dialektikus szemlélet, a politechnika céljait éppen úgy szolgálja, mint az esztétikai célokat. Ahogy a műhelyben jó szerszám nélkül nem lehet jó munkát végezni, úgy a rajztanításnak is meg kell találni a korszerűbb szerszámaikat, jobb eszközeit.

PLATTHY GYÖRGY:

Über die Rolle der Zeichneninstrumente im Zeichnenunterricht.

Der Verfasser führte neue Instrumente in der Grundschule ein. Mit diesen neuen Instrumenten konnte es erreicht werden, dass die Darstellungsfähigkeit der Schüler mit der Entwicklung ihrer dialektischen Zeichnenanschauung Schritt halte. Verfasser beschreibt seine Erfindung: eine »Wellen«-Zeichnentafel, mit Hilfe deren die Schüler sich das empfindsame Skizzieren angewöhnen. Das Ziel des Aufsatzes ist, mit einem Beispiel zu beweisen, wie die ästhetische und polytechnische Seite des Zeichnenunterrichtes durch Einführung von neuen Instrumenten wirksam gefördert werden könne.

MÓDSZERES ÓRAVÁZLATOK, ÚTMUTATÁSOK A JELENTÉSTAN TANÍTÁSÁHOZ

Ennek a vázlatgyűjteménynek összeállításakor a kidolgozás főbb szempontjai a következők voltak:

1. A jelentéstan sajátosságait a tanításban érvényesíteni kell [1].

2. A nagymértékben elvont ismereteket vulgarizálás nélkül kell tanítani, és elvontságukat fel kell használni a logikus gondolkodás készségének fejlesztésére.

3. A helyes beszédre nevelés természetes tartozéka a jelentéstani anyagnak mind a szókincs mennyiségének növelésével, mind a jelentésviszonyok megvilágításával, a hangulati elemek tisztázásával.

4. Az előbbiekből is következő sokoldalúsággal, változatossággal, a jelentéstan érdekes és gondolkodásra készítő tényeinek felhasználásával akadályozzuk meg, hogy a tanítás pusztán szabályok megtanítása, száraz, unalmas grammatizálás legyen.

5. Az alkalmazandó módszer az ismeretszerző (heurisztikus) beszélgetés, nagyon ritkán a közlés, de semmiképpen sem az »előadás«.

6. Az elég szép számban felhasználható gyakorló órákból mindössze egy fért bele a megszabott keretbe. Tervezésük szempontjai ugyanazok, mint az ismeretet nyújtó óráknak.

7. A közölt vázlatokat nem szabad az egyetlen helyes megoldásnak, még kevésbé utasításnak tekinteni. Mindegyikük csak egy lehetséges módja a feldolgozásnak.

Egyéni álláspontnak kell tekinteni azt is, hogy a szó hangulatára a tankönyvtől [2] eltérően csak a rokonértelmű szók tanítása után kerül sor. Ekkor már a jelentésviszonyok részletesebb ismerete folytán könnyebb ezt az egységet tanítani.

A szó fogalma

Új ismeretet közvetítő (bevezető) óra

Az *előkészítésben beszélgetünk* a tanulókkal arról, hogy a beszéd nem olyan, mint a »vízfolyás«. Elmondott szövegen igazoljuk, hogy beszédben szünettel, a hanglejtés változtatásával, írásban a mondatzáró írásjelekkel különítjük el a gondolatokat. A mondaton belül is tagoljuk a mondanivalót. Számláltassuk meg egy mondatban a szokat. Ezek megkülönböztetése (különírás).

A cél problémászerűen ez lehet: *Miért írjuk külön a szokat?*

Szemléltető szövegnek ismert költeményből válasszunk egy versszaknyit. Legyen benne hangutánzó szó, valami könnyen ábrázolható tárgy neve, de minél kevesebb elvont fogalmat jelölő szó. Ilyen pl. a János vitézből:

Ekkor visszatért és sípjával füttyentett,
 És az óriások rögtön megjelentek.
 „Rajta, törjetekek be szaporán, legények!”
 Parancsolá János, s azok betörének.

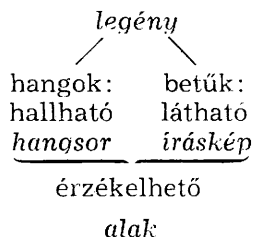
A megfigyeltetésben tisztázandó: I. Milyen részekből (elemekből) áll a szó? II. Hogyan kapcsolódnak ezek egymáshoz?

I. 1. a) A szöveg néhány szavát kimondom. Megállapítjuk: *hallható*.

b) Egy-két szót hangokra bontunk: hangokból áll, hangok sora: *hangsor*.

c) Az előbbi szokat a táblára írom. Megbeszéljük, hogy ez *látható*, a szó írott képe: *íráskép*. (A nyomtatott alakot is így nevezzük.) Még néhány szót ugyanígy elemzünk, de nem írjuk fel. A megállapított tényeket a táblára írjuk:

síp
 füttyent
 óriás



2. a) Tudjuk-e már, mi a szó? — indítom meg az újabb gondolat-sort. Az igenlő válaszra kimondok egy ismeretlen idegen szót, pl. *védő*. Kimondás, hangokra bontás, táblára írás után megállapítjuk: ez is hangsor, íráskép, alak. Egyezik a többivel a táblán. De ér-e nekünk annyit, mint azok? Kiderül: nem, mert nem értjük.

b) Kitzűzöm a részletcél: Hasonlítsuk össze őket!

A jelentések meghatározása egyenként: körülírással, rokonértelmű szókkal stb. A jelentéseket mindjárt a táblára írom:

síp: egyszerű hangszer, füttyülő — tárgy neve
 füttyent: sívító hangot ad szájjal, síppal — cselekvés neve
 óriás: hatalmas termetű mesebeli lény — képzelt személy neve
 legény: fiatal, nőtlen férfi — személy neve

Még néhány szó (pl. diák, úttörő stb.) értelmezése után a felismert törvényszerűséget közösen megfogalmazzuk, s a *lényeg*et a táblára írjuk az eddigi feljegyzések mellé:

- | | |
|---|--|
| <div style="border-bottom: 1px solid black; width: 100%; height: 1.2em; margin-bottom: 5px;"></div> | <div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 3em; margin-right: 5px;">}</div> <div> <p>1. magukban is <i>jelentésük van</i>.</p> <p>2. <i>önállók</i>,</p> <p>3. a beszéd külön szakaszai.</p> </div> </div> |
|---|--|

jelentés

gondolatainkban van meg

Tehát: a szó a hangsor (az érzéki, az alak) és a jelentés (a gondolat, a tartalom) kapcsolata.

Ezért válik csak akkor nekünk is szóvá a *védē* hangsor, ha a jelentést is hozzá tudjuk kapcsolni: »víz« (*vēszi* »víz« finnül; *vētē-*, *vēdē-* a szó ragozási, képzési töve, mint a magyar *vize*-t. Vö: *vedeli* a vizet: »mohón issza«). Így a nyelvrokonság is szóba kerülhet olykor a tanításban, hogy segítse a munkánkat.

II. A hangalak és a jelentés kapcsolatának megvilágítása. Részlet-cél: Hogyan kapcsolódik a hangsorhoz a jelentés? Megmutatok egy sípot. Mondjátok meg, mi jut eszetekbe, ha ezt látjátok! (síp, füttyülő). A nevén kívül még mi? (eszköz, füttyülni lehet vele, fémből, fűzveszszőből, cukorból készült). Vagyis: ami róla gondolatainkban van meg: a jelentés. A tárgy látása eszünkbe juttatja, *felidézi gondolatainkban*, amit róla tudunk, *s a nevét*. — Mi történik, ha a nevét halljuk? (a síp, s amit róla tudunk, jut eszünkbe). S ha messzire hallható jelt kell adnod, mit keresel elő? (sípót). Ezek szóbeli összefoglalásával egyszerre a táblára kerül:

<i>a tárgyak és jelenségek</i>	}	<i>felidézik egymást,</i> <i>elválaszthatatlanok</i>
<i>a nevük (hangsor, íráskép)</i>		
<i>és amit róluk tudunk</i>		

De miért hívjuk ezt az eszközt sípnak? Figyeljétek meg a hangját! (belefúvok) — Olyanféle a hang, mint a neve.

Hunyjátok be a szemeteket! Utánozzátok emberi szóval, amit hallotok! (Az asztalon, dobogón végiggördítetek egy szögletes fémtárgyat.) Mondják, s én a táblára írom:

<i>zörög</i>	}	<i>utánozzuk a</i> <i>jelenség hangját</i>
<i>csörög</i>		
<i>csörömpöl stb.</i>		

Milyen hangot utánozzunk a *ház* hangsorral? Nincs hangja a háznak — mondják. Akkor miért ez a neve? Mindenki így hívja, megszoktuk. Ilyen szó sok van nyelvünkben. Mondjátok néhány olyan dolgot, aminek nincs utánozható jellemző hangja (tó, kút, iskola stb.).

Az összefoglalás: I. A tanultak *rendszerezése* (a szó önálló része a beszédnek; két eleme: a hangsor (érzéki) és a jelentés (gondolati); ezek kölcsönösen felidézik egymást). 2. A tanultak ábrázolása: Rajzoljunk le egy szót úgy, hogy benne legyen, amit ma tanultunk! Leírjuk a *síp* hangsort: Ez a hangsor (név), a szó *érzéki* eleme. Fölé vízszintes vonalat húzunk. Rajzoljuk fölé, amit a hangsor jelent! (Sematikus ábrázolással, néhány vonallal a síp rajzát.) Írjuk fel, melyik eleme ez a szónak! (*Jelentés, gondolati.*) Melyik a kettő közül a szó? Csak együtt: a jelentés, *meg* a hangsor. Ezt is írjuk közéjük (+)! Mi az, amikor a hangsorhoz valamilyen jelentés kapcsolódik? (szó.) Felírjuk. Tanultunk más fontosat is! (felidézik egymást.) Hogyan rajzolhatnánk ezt le? Gondoljátok az úttörők útjelzéseire! A hangsor az egyik elem.

Hol a másik? Mutassunk rá egy nyíllal! Hát ezt a nyilat miért rajzoltam? (a jelentéshez a hangsor kapcsolódik.) Olvassuk el a rajzot! [3].

Gyakorlás: Megmutatott (valóságban, rajzban képen) tárgyak, dolgok, cselekvések neve: fogalommeghatározások körülírással, rokonértelmű szókkal; körülírással meghatározott jelentések hangsorának keresése; tréfás találós kérdések (kerek, de nem alma, rétes, de nem béles stb.).

A házi feladat ismert szöveg néhány szavának értelmezése, lehetőleg legyen benne többjelentésű szó is (Pl. Olvk. 49. l., 3—6. sor.).

*

Megjegyzés: Ennek az órának a feldolgozása más változatban megjelent az *Anyanyelvünk az iskolában* 3: 101.

A szó jelentése

Vegyes típusú óra

I. Számonkérés.

a) *Szóbeli*: Ki kell emelnünk a múlt órán tanultak lényegét: A szó önálló szakasz, jelentése van; a hangsor és a gondolati tartalom szoros egység; a szó, a tárgy és a jelentés kölcsönösen felidézik egymást; mindenki ugyanazt a jelentést kapcsolja a szóhoz.

b) *Írásbeli*: Utóbbra marad, mert közvetlenebbül kapcsolódik az új ismerethez. Két-három dolgozat felolvasása, az értelmezések megbeszélése. Javítás.

II. Az új anyag tárgyalása.

1. *Előkészítés, célkitűzés*. Beszélgessünk a feladatról: Kinek volt nehéz, miért? Ha felfedezték a többjelentésű *világ* szót, akkor ebből közvetlenül felvethetjük a problémát:

Hány jelentése van a szónak?

Ha nem vették észre, a házi feladat utolsó sorának (Ez a világ alig ha csárdában nem ég) és *A világ sötétbe öltözködött* (Olvk. 48. l.) mondatnak *világ* szavát hasonlítsuk össze, ugyanazt jelentik-e. A két külön jelentés megállapítása után hivatkozunk az előző órán tanultakra: ugyanannak a hangsornak ugyanaz a jelentése. Tehát vagy rosszul tanultuk, vagy — nem fejeztük be a hangsor és a jelentés vizsgálatát. Így jelentkezhethet az előbbi probléma. Tegyük hozzá: vizsgáljunk meg néhány szót:

2. A *szemléltető szöveget* Petőfi: István öcsémhez c. költeménye alapján közös fogalmazással állíthatjuk össze. Kb. így:

Petőfi szüleit sok csapás érte. Apja minden embert becsületesnek hitt, be is csapták mindúntalan. Hiába küszködött, családja mégis elszegényedett. A költő tollával nem segíthetett rajtuk, de levelében örök emléket állított szüleinek.

3. *Megfigyeltetés*. a) A szók jelentését sorra meghatározzuk rokonértelmű szóval vagy röviden körülírva. A táblán már külön oszlopba írjuk az egy- és többjelentésűeket:

Petőfi: »Pető (Péter) fia«	csapás: 1. ütés«
»család neve«	2. »a sors ütése«
apa: »az egyik szülő«	3. »keskeny erdei út«
sok: »elégnél is több mennyiség«	fej: 1. »testrészt«
család: »szülők és gyermekeik«	2. »káposzta stb. termése«
ember: »a legfejlettebb élő lény«	3. »vezető«
költő: »verseket író művész«	toll: 1. »madártoll«
	2. »író toll«
	levél: 1. »falevél«
	2. »írott üzenet«

A világ jelentéseit is állapítsuk meg:

- világ:** 1. »fény, világosság«
2. »mindenség«

Bárczi Géza Magyar Szófejtő Szótára szerint a szó finnugor eredetű többször származik, és a »fény, világosság« jelentésű szó több rokon és nem rokon nyelvben vette fel a »mindenség« jelentést.

Foglaljuk össze a megfigyelések eredményét: Szavaink egy részének csak egy jelentése van: egyjelentésűek, — sok olyan szó van nyelvünkben, amelynek több jelentése is lehet: többjelentésűek. (Táblára, a két oszlop alá.)

csak egy jelentés:
egyjelentésűek

több jelentés:
többjelentésűek

Jó tudnunk, hogy Csúry Bálint a Szamosháti Szótárban az *ember* tíz jelentését [5] mutatja ki a szamosháti nyelvjárásban.

Begyakorlásul mondassunk egy- és többjelentésű szokat. Elkerülhetetlenül előkerül néhány azonos alakú szó is (ár, sir), s ha ezeket nem fogadjuk el, mindjárt látszik, hogy a többjelentésű szók fogalmát nem tisztáztuk eléggé, tehát közelebbi vizsgálatra van szükség.

b) **A többjelentésű szók vizsgálata.** Vessük fel az újabb problémát: Hogyan lett a szó többjelentésűvé?

Vizsgáljuk meg pl. a *fej* szót: főnév, jelentése »a legfontosabb testrészt« (hogy miért legfontosabb: a koponya üregében az agyvelő: az érzékszervek). Most keressünk hasonlóságot az ember feje és a káposztafej között: alakjuk nagyjából hasonló, a növény legfelső része egyben a legértékesebb, legfontosabb is. Az ember a szó eredeti jelentését átvitte a káposztának hasonlóan legértékesebb, legfontosabb részére.

A *toll* szót is vizsgáljuk meg. Eredeti jelentése »madártoll«. Régen meghegyezett madártollal írtak. Mikor feltalálták az acélból készített íróeszközt, annak is *toll* lett a neve. A »madártoll« és az »író toll« jelentésű szó is főnév, használatukban (régén és most) van a hasonlóság. Ugyanígy megkeressük néhány szónak két vagy több jelentésében a külső és belső hasonlóságot, az azonos szófajt felismertetjük. Utána pedig összegezzük: A többjelentésű szók eredeti és átvitt jelentése kapcsolatban van egymással, szófajuk azonos.

4. A törvényzerűség megállapítása: az a), b), c) pontokban tárgyal-
tak összegezésével.

5. Összefoglalás: A táblán sematikus ábrázolásban is rögzítsük
a tanultakat.

6. Gyakorlás: Mondjanak egy- és többjelentésű szokat és magya-
rázzák az előbbieket szerint.

7. Házi feladat: Szógyűjtés, magyarázat.

(Megjegyzés: A nyelvtan 36. l. 3. gyakorlat megoldásához tudni
kell, hogy egy földrajzi mérföld kerekén 7500 m, s így Budapesttől
Hatvan kb. 8 mérföldre, 60 km-re van.)

TÁBLAI VÁZLAT

Az egyjelentésű és többjelentésű szók

Hány jelentése van a szónak?

Petőfi szüleit sok csapás érte. Apja minden embert becsületesnek
hitt, be is csapták minduntalan. Hiába küszködött, családja mégis
elszegényedett. A költő tollával nem segíthetett rajtuk, de levelében
emléket állított szüleinek.

1. <i>Petőfi</i> : »Pető (Péter) fia«	<i>csapás</i> : 1. »ütés«
család neve	2. »a sors ütése«
<i>apa</i> : »az egyik szülő«	3. »keskeny erdei út«
<i>sok</i> : »elégénél is több«	<i>fej</i> : 1. »testrész«
mennyiség	2. »káposzta stb. termése«
<i>család</i> : »szülők és gyermekek«	3. »vezető«
<i>ember</i> : »a legfejlettebb élő	<i>toll</i> : 1. »madártoll«
lény«	2. »író toll«
<i>költő</i> : »verseket író művész«	<i>levél</i> : 1. »falevél«
	2. »írott üzenet«
	<i>világ</i> : 1. »fény, világosság«
	2. »mindenség«

<i>egy</i> hangsor	+	<i>egy</i> jelentés	<i>egy</i> hangsor	+	<i>több</i> jelentés
egy jelentésűek			több jelentésűek		
2.	<i>fej</i> főnév	<i>káposztafej</i> főnév			
	»a legfontosabb testrész«	»a növény legértékesebb része«			
	<i>eredeti jelentés</i>	<i>új jelentés</i>			
		<i>alakja, értéke hasonló</i>			
		<i>ua. szófaj</i>			
	<i>toll</i> főnév	<i>toll</i> főnév			
	»madártoll«	»író toll«			
		<i>használatuk hasonló</i>			
		<i>ua. szófaj</i>			

szófajuk megegyezik — jelentésük kapcsolatban van egymással

Az azonos és rokonalakú szavak

Vegyes típusú óra

Az azonos alakú szók használatában tanulóink beszédében nem mutatkoznak hibák, ismeretük azonban a logikai nevelést segíti. Ezért szükséges tanításuk.

Sok tévedést figyelhetünk meg azonban *a rokonalakú szók* használatában. Ezekkel foglalkoznunk szükséges, mert megismerésük egyrészt a helyes szóhasználat biztosítása, másrészt alkalmas a szókincs fejlesztésére, mert a tanuló a felületesen megfigyelt, — emiatt azonos alakúnak vélt — szó mellé a hangalakban hasonló, de elütő jelentésű szót tanul meg.

1. A számonkérésben előbb az írásbeli feladatot bíráljuk, azután a szóbeli számonkérésben az egy- és különösen a többjelentésű szókról tanultakkal kapcsolatban az alak és a jelentés viszonyát tisztázzuk részletesen. Gondosan meg kell ismét állapítanunk, hogy a többjelentésű szók jelentései között milyen viszony van (eredeti jelentés > képes értelmű használat > új jelentés; egy alak több jelentést is idézhet).

2. Az új anyag *előkészítését* megindíthatjuk egy tréfás kérdéssel: Ha édesanyád ma tésztát főz, mi kormos? — Ha a kérdés hanglejtése megfelelő, s a *kormos* első szótagját nyomaték nélkül ejtjük, találós kérdésnek vélik: *mikor mos?* — s nem tudnak egykönnyen felelni a kérdésre. Rövid beszélgetéssel tisztázzuk, hogy *a hangzás, a hangalak hasonlósága megtévesztő*. A helyes feleletet ugyan ekkor már könnyen megkapjuk (hogy *ti. a lábas feneke kormos*), de már látják, mennyire szoros a szó alakja és a jelentés között a kapcsolat.

Egy újabb kérdésre — pl. *Miért nyúl a nyúl?* — már könnyen felelnek, hiszen apróbb koruk tréfái közé tartozik több hasonlóval együtt — *káposztáért* — vagy a tréfás etimológiát alkalmazva: *mert a káposztáért nyúl*. Az első esetben alkossunk mondatot: A nyúl a káposztáért nyúl. Ekkor

a probléma: Hány jelentése van a nyúl szónak? — a második esetben pedig magát a találós kérdést írhatjuk fel problémaként.

3. A *szemléltetés* anyaga már adva van: A nyúl káposztáért nyúl.

4—5. A *megfigyeltetés* és a *törvényszerűség* elvonása során a) *elemeztessük* a mondatot:

Mit állítunk?

/ a káposztáért nyúl
állítmányi rész

Miről állítjuk?

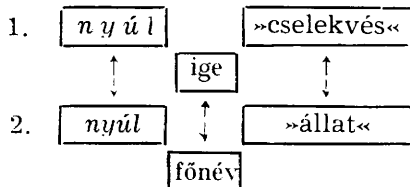
A nyúl /
alanyi rész

b) A pusztá állítmány:

jelentése, szófaja:

Az alany

jelentése, szófaja:



jelentésük elütő, szófajuk különböző

c) Ezzel eljutunk az újabb problémához: *Többjelentésű szó-e?* Először megállapítjuk, hogy az *alakjuk megegyezik*, a *toll* két jelentésével összevetve tisztázzuk, hogy *jelentésük nem függ össze*, az *egyezés véletlen* — *nem többjelentésű szók*. Ugyanígy vizsgáljuk pl. a

Harmadik mond, mindenik *sír*.

Temetőben mozdul egy *sír*. (Eötvös: A három árva) alapján a *sír* (ige) — *sír* (főnév) szópárt, amelyben már szófaji különbség is van. (További gyakorlásra alkalmas: *hal* (fn) — *hal* (i), *ér* (fn) — *ér* (i), *fal* (fn) — *fal* (i), *fő* (fej, fn) — *fő* föl, (i), *csap* (fn) — *csap* (i), *ég* (fn) — *ég* (i), *él* (fn) — *él* (i), stb.) Majd vizsgáljuk a *mer* — *mer* szópárhoz hasonlókat, amelyekben a jelentés elütő (»merészel« — »merít«), de szófaji különbség nincs, *mindkettő ige*, — az *ár* »érték« — *ár* »vízár, áradat« — *ár* »szerszám« — *ár* »területmérték«; *szél* »levegő mozgása« — *szél* »perem, szegély« főneveket, s rajtuk igazoljuk, hogy szófajuk megegyezik, de jelentéseiket nem lehet egymással kapcsolatba hozni.

A törvényszerűség lényegét már megállapítottuk, a táblán is feljegyeztük. Most összefüggő szövegben megfogalmazzuk. Táblai feljegyzéseinkben ez így alakul:

a hangalak megegyezik — jelentésük nincs kapcsolatban
(véletlen egyezés) teljesen elütő
azonos alakú szók

II. A *rokonalakú szók* megismertetését legjobb a tanulók beszédében, dolgozataiban előfordult hibák megbeszélésére építeni (a hibázók megnevezése nélkül). Meg kell figyeltetnünk:

1) szópáronként a hangalak és az íráskép hasonlóságát, egy vagy egy-két hangnyi eltérését;

2) a jelentés különbségét az egyenként megállapított jelentések összehasonlításával;

3) hogy jelentésük között van valami kapcsolat, mert a szópárok rendszerint ugyanabból a töből képzettek.

A megfigyeltetésre alkalmas szópárok: *helység* (»község«) — *helyiség* (»szoba, terem«), *fáradtság* (»fáradás, fáradozás, munkálkodás«) — *fáradtság* (»a fáradozás következménye, elfáradt állapot«), *tartalom* (»valamiben benne lévő«) — *tartam* (»meghatározott idő, időtartam«), *hónap* (»30 nap«) — *holnap* (»a következő nap, másnap, 24 óra«), *tanúság* (»tanúskodás«) — *tanulság* (»valamiből levont következtetés«) — *tanultság* (»a tanulás eredménye: műveltség, tudás«), *alul* (hol?) — *alól* (honnan?) (Nem az irodalmi és a tájnyelv különbsége tehát!)

A megfigyeltetés természetes tartozéka, hogy helyes használatukat mondatba illesztve is bemutatjuk, megbeszéljük a szók jelentésének tisztázásával kapcsolatban. Felhasználható szópárok még: *egyelőre* — *egyenlőre*, *jártas* — *járatos*, *jelentés* — *jelentőség*, *ötvény* — *öntvény*, *részleges* — *részletes*, *válság* — *váltság* stb.

Ezt a részt is össze kell foglalnunk röviden, a gyakorlást pedig a közölt szópárokból (vagy saját gyűjtésünkből) kell összeállítanunk.

Az óra összefoglalása a két ismeret beillesztése a hangalak és jelentés eddig megismert összefüggései közé. A táblára a problémákat jelölő kérdés alá ajánlatos (nyelvtani) címként ekkor felírni: *Az azonos — és a rokonalakú szók*, hogy ez az ismeret is tankönyvszerű megnevezést kapjon.

A házi feladat: gyűjtő munka, a két résznek megfelelő csoportosító feladattal.

A táblai vázlat terve:

Hány jelentése van a *nyúl* szónak?

Az azonos — és a rokonalakú szók

A *nyúl* | káposztáért *n y ú l*.

Alanyi r. Állítmányi r.

A:

ny	ű	l
----	---	---

 fn: »állat«

Á:

ny	ú	l
----	---	---

 i: »cselekvés«

Harmadik mond, mindenik *s í r*,
Temetőben mozdul egy *s í r*.

Á:

s	i	r
---	---	---

 i: »ri«

A:

s	i	r
---	---	---

 fn: »sírdomb«

mer »merészel« — *mer* »merít«

alak: megegyezik,
azonos

jelentés: egészen elütő,
egymással *nem függ össze*

*szó*faj: 1. nem azonos

2. *néha azonos*

a z o n o s a l a k ú s z ó k

II.

h	e	ly
h	e	ly

 i

s	é	g
s	é	g

»terem, szoba«

»község«

jelentés: elütő

egy hang különbség

alak: hasonló

r o k o n a l a k ú s z ó k

A rokonértelmű szók

Vegyes típusú óra

Az V. osztályos tanulókna*k* igazában ez az óra világítja meg, mennyire fontos a gondolat kifejezésére a megfelelő szók megkeresése, kiválogatása. Úgy kell tehát az órát vezetnünk, hogy ez valóban kézzelfoghatóvá váljék. Nem is érhetjük be csupán a nyelvi tény megtanításával, hanem jól tervezett gyakorló órán közvetlen tapasztalatokat is kell velük szereztetnünk erről, hogy kifejező készségüket fejleszthessük, s a fogalmazásaikhoz is használható segítséget adjunk.

A vegyes típusú órán meg kell tanítanunk a rokonértelmű szók mindkét csoportját: az azonos jelentésű és a rokonértelmű szókat, és feleletet kell adnunk arra is, miért nem szabad őket felcserélnünk. A gyakorló óra feladata a helyes szóhasználat bemutatása és lehetőleg elsajátítása.

Az óra problémájához valamely hibásan használt szó miatt tett kifogásból juthatunk el: Miért nem helyes a használata abban a mondatban? Természetesen a tanításban a megfelelő helyen a kifogásolt szónak is elő kell kerülnie, hogy megokolt választ adjunk a kérdésre.

Szemléltető anyagnak alkalmas szövegeket találunk az V. o. olvasókönyvben: kutya — eb: a 9., 107., ön — maga: 9., 72., kikelet — tavasz: 85., 89., 180., hon — haza: 105., 135., atya — apa: 12., 13., bitófa — akasztófa: a 10. lapon. Ezeken kívül ajánlatos még a kukorica — tengeri — málé; a bab — paszuly megbeszélésével a tájnyelvi vonatkozásokat is érinteni, s az év — esztendő szópárt is megbeszélni.

A megfigyeltetés mozzanatában ne érzjük be azzal, hogy »globálisan« megállapítjuk az egy párba tartozók jelentésének azonosságát, hanem

1. hasonlítsuk össze pl. a *haza* — *hon* hangsort, állapítsuk meg a különbséget a két szó terjedelmében (a hangok, betűk száma) és hangzásában;

2. vizsgáljuk külön-külön a hozzájuk tartozó jelentést. (»Az ország, amelyben a nép él, az egyén él, az otthona, amelyhez minden érzelme fűzi; a mi hazánk.« — Balassa: A magyar nyelv szótára. Bp. 1940. 302. l.) Mutassuk meg a térképen a mi hazánkat, állapítsuk meg a hivatalos nevét: Magyarország. Mutassuk be valamely törvény vagy rendelet szövegében az államformát is magában foglaló elnevezését: Magyar Népköztársaság.

3. Ábrázoljuk a megállapított tényeket: húzzunk két vízszintes vonalat, írjuk egyik alá: *haza*, másik alá: *hon*. Ha vannak ügyes rajzolóink, azokkal, — ha nincsenek, magunk rajzoljuk föléljük kis méretben sematikusán Magyarország térképszerű ábrázolását. Jegyezzük fel melléljük megállapításainkat, majd vonjuk el a »szabályt«: ua. jelentés — különböző hangsor — egymással felcserélhetők: azonos jelentésű szók [6]. (Az elrendezést l. a táblai vázlatban.)

4. Újságban keressünk cikket, amelyben az országnév és a *haza* szó váltakozva fordul elő (üdvözlő táviratokban legtöbbször van), s állapítsuk meg: felcserélhetők. Ezt is jegyezzük fel a táblai vázlatba [7].

(A *haza* főnév a *haza* határozószó főnévesülése, a XV. sz. első felében a Jókai kódexben fordul elő. — A *hon* főnév a *honn* határozószó főnévesülése — vö. *haza* hat. és fn. —; a már elavult szót a nyelvújítók élesztették fel. — Bárczi: Magyar Szófejtő Szótár. Bp. 1941.)

A *kikelet* és a *tavasz*, a *kutya* és az *eb* szópárokat ehhez hasonlóan vizsgáljuk, de már csak szóban, a táblára csak maguk a szópárok kerüljenek, rövid utalással az azonos jelentésre.

A tulajdonképpeni *rokonértelmű szók* vizsgálatát a tankönyv példáin is végezhetjük.

A *halom* — *domb* — *hegy* sorozat elé legkisebbként odatehetjük a *buckát* is. Ezeknek is előbb a hangalakját hasonlítsuk össze, különbségük megállapítására. (*Hangalak* — *hangkép* — *hangsor* is azonos jelentésű szók.)

A jelentésüket egyenként határozzuk meg, lehetőleg mindig a közvetlen szemlélet alapján és a földrajzban tanult meghatározások segítségével. Amikor már pl. a vakondtúrástól a Mátráig nagyságuknak megfelelő sorrendbe raktuk az elnevezéseket, akkor

harmadik mozzanatként állapítsuk meg, hogy ez mind a föld *fel-színének emelkedése* — tehát jelentésük egymással rokon: *rokonértel-*

mű szók. Bennük felfedezzük az egyezést: mindegyik a földrajzban tanult fogalom, mind hasonló, mert a felszín kidomborodó, kiemelkedő része. Jelentésük mégsem azonos, mert az emelkedés magassága és terjedelme *különbözik*.

Ábrázolásuk módját beszéljük meg a tanulókkal: Érdemes volt-e azonos jelentésű szók ábrázolásakor kétszer lerajzolni Magyarországot? — Nyilván nem, mert egy rajz alá mindkét nevet odaírhattuk volna. Emezek ábrázolásához már nem elég egy rajz, mert a különbség mértékét is ábrázolni kell. De csak mértékben mutatkozó különbségen kívül az egyezésre is utaljon a rajz: a körök részben fedjék egymást — (l. a táblai vázlatban). A különbségre mutat a körök fokozódó nagysága is. Sem az előbbi, sem az utóbbi esetben *nem szabad körzövel rajzolgatni a táblán*. A kör csupán a szó hangalakját és értelmét foglalja egységbe. Némi gyakorlással mindenki meg tudja ezt egyetlen lendületes vonallal rajzolni.

Szükséges rokonértelmű igéket is vizsgálni. Ilyen szócsoporthoz lehet pl. a *megy* — *siet* — *kocog* — *fut* — *rohan*. A hangalak vizsgálatát ekkor már végezhetjük egyszerre: mindnek más a hangsora, — de a jelentést részletesen, egyenként állapítsuk meg, hiszen jelentéstant tanítunk. Az értelmezés során mutattassuk is be a cselekvéseket, ha a jelentés pontos tisztázásához szükséges. Vetessük észre, hogy valamennyi a járás (helyváltoztatás) különböző változata, különbségük a sebességben, az ugyanannyi idő alatt megtett útból mutatkozik meg.

A *begyakorlásban* a legszemléltetőbb *ér*, *csermely*, *patak*, *folyó*, *folyam* összeállítása kerülhet először sorra. Jelentésükben közös: »folyóvíz« —, a különbségük: a szélesség, hosszúság, a vízmennyiség fokozati (nagyság) különbsége. Vegyük sorra a kort jelentő megnevezéseket: *meglett ember*, *idős*, *koros*, *éltes*, *öreg*, *agg*, *vén*; mennyiségeket jelentőket: *nagyszámú*, *számos*, *sok*, *rengeteg*, *tengernyi*. A gyakorlás módja vagy a fokozatosság szerinti rendezés, vagy egy szóhoz a *szócsalád* összegyűjtése lehet.

Idejében végzett megfigyelésekkel és gyűjtéssel már jókor meg kell ismerkednünk a helyi tájnyelv szóanyagával, hogy ezeknek megfelelő köznyelvi szókat a gyerekekkel megismertethessük. A gyűjtés során megismerjük a rokonértelmű szók hangulati velejáróját is, ez pedig lehetővé teszi, hogy a helyes használatukról beszélgethessünk a gyakorló órán.

Házi feladatként is rendező és gyűjtő feladatot ajánlatos adni. Ne legyen azonban ez sem sablonos, hanem a helyben szokásos használatot is tisztáztassuk legalább előszóban, mert az írásban bemutatás nagyon megterhelő lenne.

*

A *gyakorló órán* arra kell törekednünk, hogy a szerzett ismeret minél változatosabb, sokoldalúbb megfigyelésére, felhasználásának közvetlen gyakorlására adjunk módot, s biztosítsuk a tanulók állandó tevékenységét. A jelentéstani sajátosságainak megfelelően a szókincs bővítése és a helyes szóhasználat bemutatása a fő feladat. S ha nem is

kell a nyelvhelyességi tilalomfák erdejére gondolnunk, *de a valóban meglévő hibák* leküzdésére törekednünk kell.

A gyakorlást két körre tagolva tervezzük: az azonos jelentésű és a rokonértelmű szókkal kapcsolatos gyakorlatokra.

1. Az *azonos jelentésű* szópárokat versenyszerűen gyűjthetjük: Ki tud többet feljegyezni meghatározott idő alatt? Az eredményt állapítsuk meg. Legalább a ritkább szópárok jelentését tisztáznunk kell.

A *főlöszlegesen idegen szók* tekintélyes részéről a tanulók többsége nem is sejt, hogy idegenek, hiszen a családban mindenki használja pl. a *sparhelt, hokedli, suszter, penna* stb. szokat, s mindnyájan meg is értik. Fel kell világosítanunk őket, hogy miattuk jó magyar szokat felejtünk el, mint pl. a *rér*-t, a *süv*-öt a német *sógor* kedvéért. Előzetes megfigyeléssel, gyűjtéssel állítsuk össze a kiküszöbölendőket. Mutassuk be magyar megfelelőiket. A nem használt idegen szók tárgyalásával mi növelnénk használatukat. Az idegenszerű kifejezésekből is beszéljük meg azokat, amelyeket a tanulók beszédéből gyűjtöttünk össze (*fölvág, átveszi a leckét, bebeszéli neki, beképzelt* stb.) Foglalkozhatunk a mély és magas hangrendű alakpárokkal is: *kavar-kever, tipeg-topog*; a *seprő-söprű* változatokkal; az *ez-az, itt-ott*; stb. különbségével. (Segédkönyvként Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk és Tompa J.: Magyar nyelvismeret c. könyve ajánlható.)

A *rokonértelmű szók* csoportjait is versenyszerűen gyűjthetjük össze, kijelölt tárgykörben. (Igéket és a névszók csoportjait változtassuk.) Ezek a versenyek az otthoni gyűjtésre is serkentenek.

Másik változata lehet a gyakorlásnak, amikor egy szócsaládot a fokozatosság szerint rendeztünk (pl. az *öreg, meglelt korú, vén, felnőtt, koros* stb. szóhalmazt az életkornak megfelelően).

A szóbeli gyakorlásra kívül írásbeli munkát is adjunk. Lehet pl. hiányos mondatokba előre kijelölt szavak közül a megfelelők kiválasztása, beillesztése, vagy egy rokonértelmű szócsalád szavaival mondatok szerkesztése.

A helyes használatot azonban csak akkor biztosíthatjuk, ha minden megbeszélt szó jelentését, az árnyalati különbségeket tisztázzuk [8].

(Pl. lát: nem vak, ép szemmel néz, — bámul: csodálkozva, magafeledten néz, — les: titokban, óvatosan figyel meg valamit stb. vö. Benczédy: Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. II. kötet, 24. l. Főisk. jegyzet. 1954.)

A külön gyakorolt két anyagrész egységét az *ellentétes* jelentésű szópárok gyűjtésével, jelentésük magyarázatával, helyes használatuk bemutatásával teremthetjük meg. Pl. a *bátort* és rokonértelműit: *vitéz, elszánt, merész, hős, hősie, vakmerő, rettenthetetlen* stb., majd a *gyáva* szócsaládját gyűjtsük össze (félénk, bátortalan, nyúlászívű, rettegő, remegő, meghunyászkodó stb.). Az értelmezést mindjárt kövesse az ellentétes pár megkeresése, értelmezése.

Az elmondottakból látszik, hogy a gyakorló órára felkészülés nagyobb feladat, mint az ismeretnyújtó órára. A változatosság, az érdeklődés fenntartása csak gazdag anyaggal, más-más eljárással sikerülhet.

A szó hangulata

Vegyes típusú óra

Az előző órákon arra tanítottuk a gyerekeket, hogyan vegyék figyelembe a jelentéskülönbségeket, a jelentés árnyalatait. Most ki kell egészítenünk a harmadikként folismertetett elemmel, a szóhangulattal ezeket. Természetesen lehetett volna ezt a vonatkozást már a rokonértelmű szók tanításakor is megfigyeltetni, de az anyag amúgy is nagy, azonkívül az így, mozaikszerűen összerakosgatott ismeretek részletekben könnyebben bevésheetők az alaposabb megfigyeltetés nyomán.

A számonkérés: Az újabb gyűjtések megbeszélése főként a jelentések egyezésére, a felcserélhetőségre, a különbségekre, a pontos kifejezésre irányítsa a figyelmet. Összekapcsolhatjuk az írásbelit a szóbelivel: magyaráztassuk meg a gyűjtővel az egyes szók jelentését.

Az előkészítés gondolatmenete kb. a következő lehet: Két azonos című és tartalmú könyvet kicserélhetünk egymással, mert értékük a használatban megegyező. Ugyanazt olvashatjuk, tanulhatjuk belőlük. Ugyanígy az azonos jelentésű szókat is fel lehetne cserélni, hiszen ugyanazt jelentik. — De ha valaki a könyvét könyvkötővel bekötötte, már nem cserélné el a fűzött példánnyal, mert már több az értéke, más a külseje, ha a tartalom nem is változott. Így már felvethetjük a problémát:

Csakugyan felcserélhetők-e az azonos jelentésű szók?

A szemléltető szöveg az eddigi gyűjtések szópárjai.

A megfigyeltetést kezdjük pl. az *apa* — *atyá* szópáron. Kiderül a beszélgetés során, hogy a gyerekek apjukat *apa*, *édesapa*, *apuka*, *apuska*, *api*, *apika*, *papa* stb. néven emlegetik, ahogyan otthon szólítják. Ha megkérdézzük, miért, — megmondják, hogy így szokták, szeretetből, mert *kedvesebbnek*, becézgetőnek érzik, — mi meg hozzátehetjük: bizalmasabb, közvetlenebb, otthoniasabb, valami jó érzés, *hangulat* keletkezik bennünk a kedveskedő szó hallatára. *Atya*, *atyám* néven egyik sem szólítja apját, nem is igen lehet kedveskedve becézni (atyusnak legfeljebb idősebb asszony becézi olykor az urát) — *hidegebb*, *ünnepélyesebb*, a hivatalos írásokban is ebben az alakban szerepel többnyire (mutassunk ilyen nyomtatványt).

A problémára már felelhetünk is (táblára):

apa
családias, bizalmas,
kedvesebb

atyá
hivatalos, ünnepélyes,
ridegebb

más a hangulata

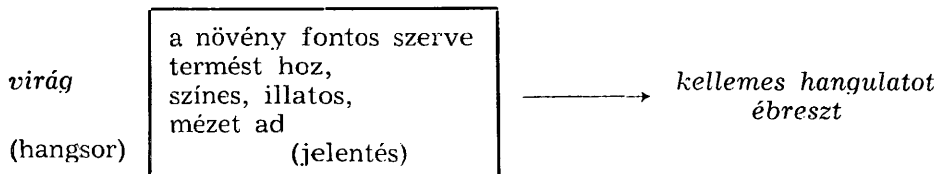
Újabb példán azt vizsgáljuk, van-e hangulata más szavaknak is, s miből ered.

Tavaszi szél vizet áraszt, *virágom*, *virágom*!

Miért mondja, énekli ezt a *virágnak*? A gyerekek ismerik, éneklük. Megmondják: nem *virágnak*, lánynak énekli. Miért szólítja *virágomnak*? A virág színes, szép, kellemes illatú: aki virágot kap vagy

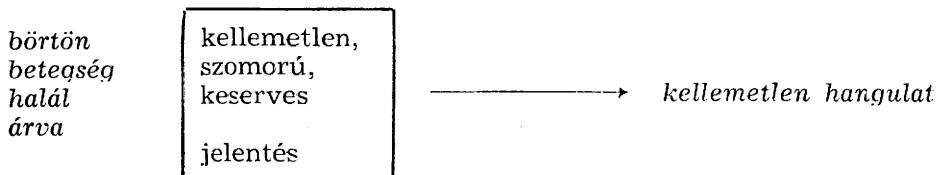
virágok közt jár, fölvidul: kellemes érzése, hangulata támad; mintha látna, olyan a hangulata, ha a lányra gondol — derüljön ki a beszélgetésből. Bennünk is jó érzés, kellemes hangulat születik, ha virágot kapunk vagy adunk pl. az édesanyánknak.

Mihez kapcsolódik ez a hangulat? Milyen jelentés fűződik a *virág* hangsorhoz? — A növény fontos szerve, ebből lesz a termés, színes, illatos, mézet is termel — írják körül a beszélgetés során a jelentést. Beszélgetés közben a táblára írom:



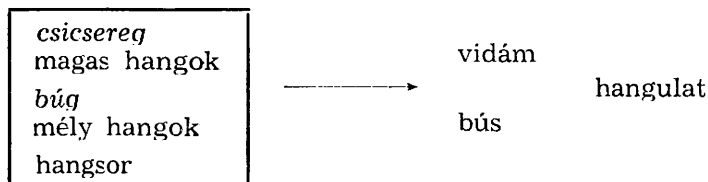
Mi idézi elő a kellemes hangulatot, ha az *apa* szót halljuk, vagy mondjuk? — A jelentése. — Mondunk, mondatunk néhány ilyen szót: otthon, kenyér, iskola (kinek?!), átölel, mosolygó stb.

Milyen hangulatot ébreszt a *börtön* (betegség, halál, árva stb.?) — Egyenként állapítsuk meg: jelentésük szomorú, kellemetlen, ebből ugyanolyan hangulat ered. (Táblára:)



A *hangsorhoz fűződő hangulati elemet* vizsgálhatjuk pl. a *csicsereg* szón. Beszélgessünk róla: minek a hangja a csicsergés, milyen hatása van ránk a fecske énekének, van-e jelentése a fecske szavának, hogyan keletkezhetett (utánzás). Írjuk a táblára: *csicsereg*. Vizsgáljuk meg, milyen magánhangzók vannak benne (magas hangrendű). Hasonlítsuk össze a fecske énekével: az is csupa magas hang.

Hasonlítsunk össze (énekeltessük el) egy vidám és egy szomorú dalt (a tanultakból). Miért éneklitek magas (mély) hangon? — A vidámság (szomorúság, bánatos hangulat) kifejezője. Miért olyan magas a fecske énekszava? (fészke ép, fiókái nőnek, jókedvű). Utánozzátok a vadgalamb hangját. Milyen mély ez a hang? Tud-e ez is olyan vidám hangulatot kelteni bennünk, mint a fecskéé? Megfigyeléseink részleteit és eredményét írjuk a táblára:



Tisztáznunk kell azt is néhány szó megfigyelésével hogy vannak a hangulat szempontjából közömbös szók is (asztal, padló, utca stb.). Végül fogalmazzuk meg közösen, a részletmegállapításokból az óra eredményét:

A jó vagy rossz hangulat valamilyen kellemes vagy kellemetlen érzéssel kapcsolatos. Szavaink egy része is hangulatot kelt bennünk. Ez a szó jelentéséből vagy a hangzásából (hangsorából) ered. A táblán az első két csoporthoz: *a jelentésből*, — a harmadikhoz: *a hangzásból* ered.

Gyakorlásul keressünk a János vitézből vagy a Ludas Matyiból vidám és szomorú részeket, a hangulatot »hordozó« szavakat, s állapítsuk meg, mi a hangulat forrása.

Az összefoglalás rendszerezze a szó alkotó elemeiről tanultakat: A hangoron és a jelentésen kívül a hangulat is eleme lehet a szónak.

*Házi feladat*ként a tankönyv gyakorlatait jelöljük ki.

A hangutánzó szavak

Vegyes típusú óra

A hangulatfestő szavak tárgyalását külön órán jobb végeznünk, mert megvilágításuk elég nehéz feladat. A hangutánzást már az első órán említettük. Itt részletesen kell tisztáznunk a hangalak és a jelentés közti közvetlen, magától értetődő kapcsolatot s az utánzott hangok csoportjait.

I. Először az *írásbeli* házi feladatot bíráljuk. A *szóbeli* számonkérés ne csak az előző óra anyagára terjedjen ki, hanem az eddig végzett anyag bizonyos rendezése is legyen.

A hangsor és a jelentés elválaszthatatlan; a megismert viszonyok a) *egy hangsor* — egy jelentés (*egyjelentésűek*), több, egymással kapcsolatos jelentés (*többjelentésűek*); b) több azonos hangsor — több elütő jelentés (*azonos alakúak*); c) *több hasonló hangsor* — több eltérő jelentés (*rokonalakúak*); d) *több különböző hangsor* — ugyanaz vagy hasonló jelentés (*rokonértelműek*). Utalnunk kell a szóhangulatra is.

II. 1. Az *előkészítő* beszélgetés a beszéd fejlődése lehet. Mutassuk meg, hogy a kisgyermek beszédének fejlődése és a társadalomban kialakuló beszéd keletkezése hasonló. Hogyan tanul beszélni a kisbaba? Utánozza a felnőttek szavait, míg megtanulja kiejteni, s lassanként megtanulja a jelentésüket is. Megfigyel más hangokat is, és azokat is utánozza. Így lesz neki a kutya *uuu*, a csirke *pí-pí-pí* hangja után *pípi*, az evés (csámcsogó vagy a szopáshoz hasonló) hangjából *papi* »enni-való«, a vonat: *s-s-s*. Kis testvéretek hangokat utánzó szavaiból ti is mondjatok néhány érdekese! (Hallgassunk meg néhányat, magyaráztassuk, magyarázzuk, miből keletkezhettek.) A gyűjteményünkbe jegyezzük fel ezeket, s azt is, hogyan magyarázzák.

A felnőtt lassanként elfelejti ezeket a szavakat. Talán restelli is használni. Nem érzi elég komolynak. Ti sem kérték már *papit*, *tütüt*, nem a *zsizsától* féltitek a kezeteiket. De azért ti is, meg a felnőttek is használnak sok olyan szót, amelyek valamikor ugyanúgy keletkezhettek, mint a gyereknyelvnek ezek a szavai.

Ezekről a hangokat utánzó szókról tanulunk ma. (Táblára: *A hangutánzó szók.*)

2. *Szemléltető szöveg*ként felhasználható részleteket találunk az olvasókönyv 69., 71., 78—79., 148., 157—158. lapján. Az anyag teljes bemutatásához igékre és névszókra is szükség van. Sok állatnevünk is hangutánzó szó (csirke, fecske, pinyőke, cinke, bibic, kakukk stb.) Érdekes, hogy a kakukk oroszul kukuška, németül kuckkuck, franciául coucou (olv.: kuku), latinul cuculus, angolul cuckoo (olv.: kuku).

3. A *megfigyeltetéssel* először a természeti hang és a beszéd hangsorának hasonlóságát állapítsuk meg, de az artikulált beszédhang különbség voltát is emeljük ki a megfigyelés során. Arra törekedjünk, hogy a jelentést közvetlenül a hallott természeti hangból legyenek kénytelenek a tanulók kikövetkeztetni. Magát a jelentést, illetve az eredet magyarázatát nem okvetlenül kell a táblára írunk, csak a szót és a csoport jellemzését.

Figyeljétek s mondjátok meg, mi történt! Eltörök egy száraz gallyat, úgy, hogy ne lássák. Erre vagy a tényt állapítják meg, vagy a hangutánzó szót (*reccsen*) mondják. Miből találtátok ki? A gally eltörése (jelenség) — jellemző hangja — emberi hangokkal utánzott természeti hang = a jelenség neve. Ha véletlenül *eltört* valami — lenne a felelet, akkor a *tör(ik)* igét tárgyalom ugyanígy. Másodikként pl. az erős szél hangját utánzóatom, vagy ha véletlenül fúj a szél, azt figyeltetem meg, mondatom ki ennek alapján a *zúg* hangutánzó szót. Sorra kerítve még a *zizeg* és pl. a *dörög* szót, megállapítjuk róluk, hogy melyik hang utánzásaként születtek meg. Az egymás alá írt szókról végül azt is tisztázzuk, miféle hangok, honnan erednek, s ezt is feljegyezzük:

<i>reccsen</i> (v. <i>tör(ik)</i>)	} <i>utánozzák</i> <i>a természeti jelenség hangját</i>
<i>zúg</i>	
<i>zizeg</i>	
<i>dörög</i>	

Keressük meg a hasonlóságot néhány *állathang* és a megfelelő hangsor között. Hogy a fegyelem fel ne bomoljon, egy tanulóval utánóztassuk pl. kutyájuk ugatását vagy macskájuk nyávogását stb. A megbeszélteket jegyezzük fel:

<i>ugat</i>	} <i>az állatok hangjához hasonló</i>
<i>nyávog</i>	
<i>bőg</i>	
<i>brekeg</i>	

Vetessük észre, hogy *állatnevek* is lehetnek hangutánzó szók:

<i>bibic</i>	} <i>az állat hangjának utánzásából</i> <i>az állat neve</i>
<i>csirke</i>	
<i>kakukk</i>	

A tárgyak, eszközök, gépek működése is kelt hangot. Figyeltessük meg, s próbáljuk *mássalhangzókkal* utánóztatni egy maréknyi búza

papírlapra csurgatásakor keletkezett hangot. A p és r hangot biztosan mondják, esetleg a g-t is. Mondassuk ki értelmes szóként. Majd egy lánc csörrenését, csengettyű hangját stb. s a beszédhangokból álló szó hangsorát hasonlítsuk össze. Közben jegyezzük fel egyenként, s egészítsük ki a csoportra vonatkozó megállapítással is:

pereg	}	tárgyak, eszközök, gépek hangját utánozzák
csörren		
cseng		
csikorog		
sustorog		
zakatol		

Az ember életmegnyilvánulásainak is van hangja. Utánoztassuk sorban, s azután ismételjük artikulált beszédhangokkal. Figyeltessük meg a hasonlóságot és a különbséget az elmosódott képzésű »eredeti« hangok és artikulált hangsor között. Jó alkalom, hogy felemlítsük a beszéd tudatosságát, a világos, tiszta hangképzést (és fontosságát is).

ásít	}	emberi hangokat is utánozunk
sóhajt		
kacag		
csámcsog		

A megbeszélés folyamán minden csoportról megállapítottuk, hogy magáról a hangról felismerjük a jelenséget, tárgyat stb., mert a hang jellemző rájuk. Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy ezek esetében a hangsor egyben a jelentés is, hiszen mindben hangjelenséget nevezünk meg. A táblára kerülhet:

Mind hangokat utánoz = hangutánzó szó hangzásukból következtetünk a jelentésre.

A másik megbeszélni valónk: *Miért használunk sok hangutánzó szót? A vizsgált szöveg:*

Zokogott a tenger hánykódó hulláma

A zúgó fergeteg korbácsolására. (V. o. Olvk. 69.)

A *zokogott* vizsgálata. Mit jelent? »nagyon, hangosan sír, a sírástól rázkódik a teste«. Kinek a cselekvése a sírás, zokogás? (az emberé). A költő most miről mondja ugyanezt? — A tenger most valósággal élőként cselekszik, megelevenedik. Mi pedig szinte látjuk a tenger habzó, hullámozó vizét, halljuk a hangját — akár a valóságban vagy filmen, vagy képen. Miért használja tehát ezeket a szokat?

Könnyű elképzelni, amit jelentenek, szinte látjuk, halljuk, mi történik, mintha képet rajzolt volna a szavakkal élénk. Szép.

Gyakorlásul elemezzük pl. József A.: Munkások c. verséből:

.... lánc zúg, jajong ládák léce
lendkerék szíja csetten és nyalint,
hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkódó transzformátorok...

Hogy a hangutánzó szokat mindennapi beszédünkben magunk is számtalanszor használjuk, figyeltessük meg társaik beszédét, s fedeztessük fel benne a hangutánzó szokat. Tehát: mi magunk is arra törekszünk, hogy amit mondunk, szinte képen lássa, akinek mondjuk.

Összefoglalásul beszéljük meg, mi újat tanultunk, miben különböznek a hangutánzó szavak más szóktól, milyen csoportokat figyeltünk meg, miért használjuk őket. Különösen azt emeljük ki, hogy ezekben a hangsorból közvetlenül következtetünk a jelentésre.

Házi feladat: Gyűjtessük össze pl. a kutya hangját utánzó szavakat (írásban), a szóbeli feladat meg ezeknek a magyarázata lehet. Gondoljunk a szótári munka folytatására: a szócsaládok kiegészítésére, szólások, közmondások gyűjtésére (most a kutyáról).

A hangulatfestő szavak

Vegyes típusú óra

Igen nehéz feladat az V. osztályos tanulónak a hangutánzó és a hangulatfestő szavak különbségét megmagyarázni. A lényeg az, hogy ezek nem természeti vagy egyéb hangokat utánoznak, hanem olyan *hangulatot kelt a hangsor*, mint amilyen *hangulatot kelt, érzelmeket* ébreszt a szóval megnevezett jelenség, tulajdonság stb. Azt kell vizsgálnunk, milyen módon kelti a szó ugyanazt a hangulatot.

A megbeszélést a következők szerint végezhetjük:

1. El kell különítenünk a hangulatfestő szokat a hangutánzóktól:

a) A szó nem természeti vagy egyéb hang utánzása: a *bólingat. duzzog, lödörög* stb. cselekvésnek *nincs hangja*.

b) Nemcsak cselekvést, hanem *tulajdonságot is jelenthetnek: csavarog, iszkol, bódorog — lomha, goromba, pipogya, alamuszi* stb. A felsoroltak egyenkénti megfigyeltetése után a tábla képe:

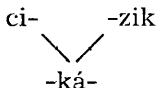
bólingat	}	cselekvések	}	nincs jellemző hangjuk		
duzzog						
lödörög						
alamuszi	}	tulajdonságok				
goromba						
lomha						
pipogya						

2. Szavanként való megfigyeltetéssel meg kell világítanunk, mi a hangsor és a jelentés kapcsolatának alapja:

a) Feketén bólingat az eperfa lombja — mondattal idézzük fel a csendes nyári este hangulatát: mindenki fáradt már, nyugalomra vágyik, s mintha még a fák is helyeselnék ezt, igent integetnek: lassan, fáradtan bólingatnak.

A *cammog* vontatott kiejtésével, magának a járásnak egyidejű bemutatásával teremtsünk alapot a *hangsorban és a mozgásban* egyezően megmutatkozó lassúság, *vontatottság* megfigyeléséhez, majd ezt a tényt is állapítsuk meg. Utána pl. a *cikázik* gyorsabb kimondásával a hirtelen, többször is változó irányú villámra hivatkozva, a váratlan,

gyors, *változékony* irányú *történés* és a *változatos hangalak* hasonlóságát vetessük észre:



Más szavakon végzett megfigyeléseinkből általánosíthatjuk:

a szó hangjaival a cselekvés lefolyását szinte lerazoljuk.

b) Újabb vizsgálatnál *a hangulati elemet* beszéljük meg: *cammog*, *bódorog* — előbb tisztázzuk a hangalak és a jelentés kapcsolatát az előbbieket szerint, majd vetessük észre, hogy a velük megnevezett mozgás egyik *jellemző tulajdonsága a nehézkesség*.

Hasonlítsuk össze a *sétál* és a *csavarog*, *ögyeleg*, *tekereg* szavak jelentését. Mindegyik jelentése »jár«, de mind más módon való járást jelent. Az utóbbiak mindegyikéhez hozzátartozik a *céltalanság*, a szabad idő rosszul felhasználása, rosszra használása, vagyis a *naplopás*. Kellemetlen érzelem (bosszankodás, harag) kapcsolódik hozzá, elítéljük, aki így tesz.

Az *iszkol*, *inal*, *oson*, *kotródik*, *oldalog* jelentésének egyik része szintén »megy, jár«, de a módja is benne van:

eloldalog — lassan
kotródik — sietve

iszkol, *oson*, *inal* meg éppen igen gyorsan, menekülve. Mutassuk meg, melyikben van az is, hogy »félve, szégyenkezve, ijedten, bűntudattal« igyekszik távol kerülni valahonnan; aki pedig mondja ezt valakiről, az meg a rosszallás, a bosszankodás érzését akarja *gúnyosan*, csúfolódva vagy *elítélően* kifejezni. A kellemetlen *érzelem*, a rossz hangulat tehát tartozéka ezek jelentésének.

De nemcsak gúnyolni tudunk. Van szavunk sok, amikből a szeretet, a ragaszkodás kellemes hangulata árad. Hogy várjátok a *Pajtás* friss számát! Miért? Mert valóban jó pajtás: szórakoztat, hírt hoz érdekes eseményekről, tanít. Kellemes időtöltés vele eltölteni egy-két órát, akár csak az igazi, élő pajtással, játszótárssal, jó baráttal. Ennek a szónak a kellemes hangulata a jól eltöltött idő, a sikerült játék, a nagyszerű kirándulás, meg egyebek emlékeiből rakódik le bennünk.

c) Van azonban párja is. Mondjátok ti azt is: *Srácok*, gyertek futballozni! Ugyanazoknak mondjátok *srác* — *pajtás*, tehát azonos jelentésűek. Nézzük meg apróra, ugyanannyit érnek-e!

pajtás

srác

akivel együtt játszunk

»jó barát«

csínytevésben társ: cimbora

összetart, segít

összetart a csibészkedésben

tanulásban, munkában

régi magyar szó

idegen szó

kellemes a hangzása

kellemetlen szókezdés: *sr...*

Miért használják mégis? Sokan szeretnek fenegyereknek látszani: ők meg is mondják, hogy csibészek. (Madarat tolláról... — ha a barátom csibész, magam is az vagyok!) Jól van ez így? — Mások meg szokatlan szók használatával akarják megmutatni, hogy ők mások, különbek a többinél. Ezek is srácnak mondják a barátjukat. De mondják azt is: haver. Mit jelent? Olyanféle, mint a jó barát, pajtás, cimbora, de nem az. Leginkább a *sráchoz* hasonlít: aki a komiskodásban, durvaságban tart velünk, aztán otthagy, ha jobb haverja akad. Az efféle szók olyanoktól erednek, akiket nem szívesen vallanátok jó barátoknak: a *tolvajnyelv* szavai ezek. A *haver* sem magyar szó. Miből látjátok? (hangrend). Sajnos, nemesak ez a kettő van belőlük. Ne használjátok!

3. Mi minden van egy-egy szóban!

A jelentés, a vele kapcsolatos érzelem, kellemes vagy kellemetlen hangulat. A hangulatfestő szók hangsora pedig szinte lerajzolja, lefesti azt a hangulatot, amit a tárgy, a dolog, a jelenség keltene bennünk.

Az összefoglaláshoz tartozzék még hozzá egy kis beszélgetés arról, milyen *nagyszerű alkotása az embernek* a beszéd. Milyen érdekes, hogy *látszólag* nem is gondolunk beszéd közben mindezekre, mégis a legmegfelelőbb szó szinte magától akad a nyelvünkre. A versek, regények, elbeszélések azonban mást mutatnak. Mit? Hogy a költők, írók nem véletlenül, hanem *tudatosan válogatják* össze a megfelelő szokat, hogy bennünk is ugyanazt az érzelmet, hangulatot keltsék, ami az íráskor bennük élt.

4. A házi feladat hangulatfestő szók gyűjtése az olvasókönyvből (mondatokban); a család nyelvéből s esetleg az argó szavaiból egypár kiválasztása, jellemzése: miért nem jók, nem magyarok ezek, melyik magyar szót mondjuk inkább helyettük.

JEGYZETEK

- [1] Erről részletesebben 1. A jelentéstan tanítása. Anyanyelvünk az iskolában. 1955—56. 101.
- [2] Magyar nyelvtan. Az ált iskolák V. osztályának nyelvtankönyve (Kerékgyártó Imre és Szemere Gyula). Tankönyvkiadó, Bp. 1957.
- [3] Rajzos megoldás — hasonló anyagon — az Egri Ped. Főisk. Évkönyve III. kötet 288. lapján. A nap rajza helyébe a síp rajzát tegyük.
- [4] Rajzát 1. 3. jegyzet.
- [5] Uo.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Dr. Bakos József*: „Magyar Szótár”, mint a magyar nyelvi nevelés eszköze. Prot. Tanügyi Szemle, 1944. 106—110.
- Balassa László*: Keres. Anyanyelvünk az iskolában. 1953—54. 173—74.
- Deme László—Köves Béla* (szerk.): Magyar nyelvhelyesség. Kossuth. Bp. 1957.
- Kerékgyártó Imre*: Szótári munka a magyar nyelv tanításában. Köznevelés. 1951. 284—85.
- Kerékgyártó—Lengyel*: A fogalmazás tanítása. Szoc. Nev. Ktára. 95. sz.
- Szende Aladár*: A nyelvtanítás módszertana. Ped. főisk. jegyzet. Bp. 1954.
- Temesi—Rónai—Vargha*: Anyanyelvünk. Művelt Nép. Bp. 1955.
- Tompai József*: Magyar nyelvismeret. Bp. 1948.

PERENYI JANOS:

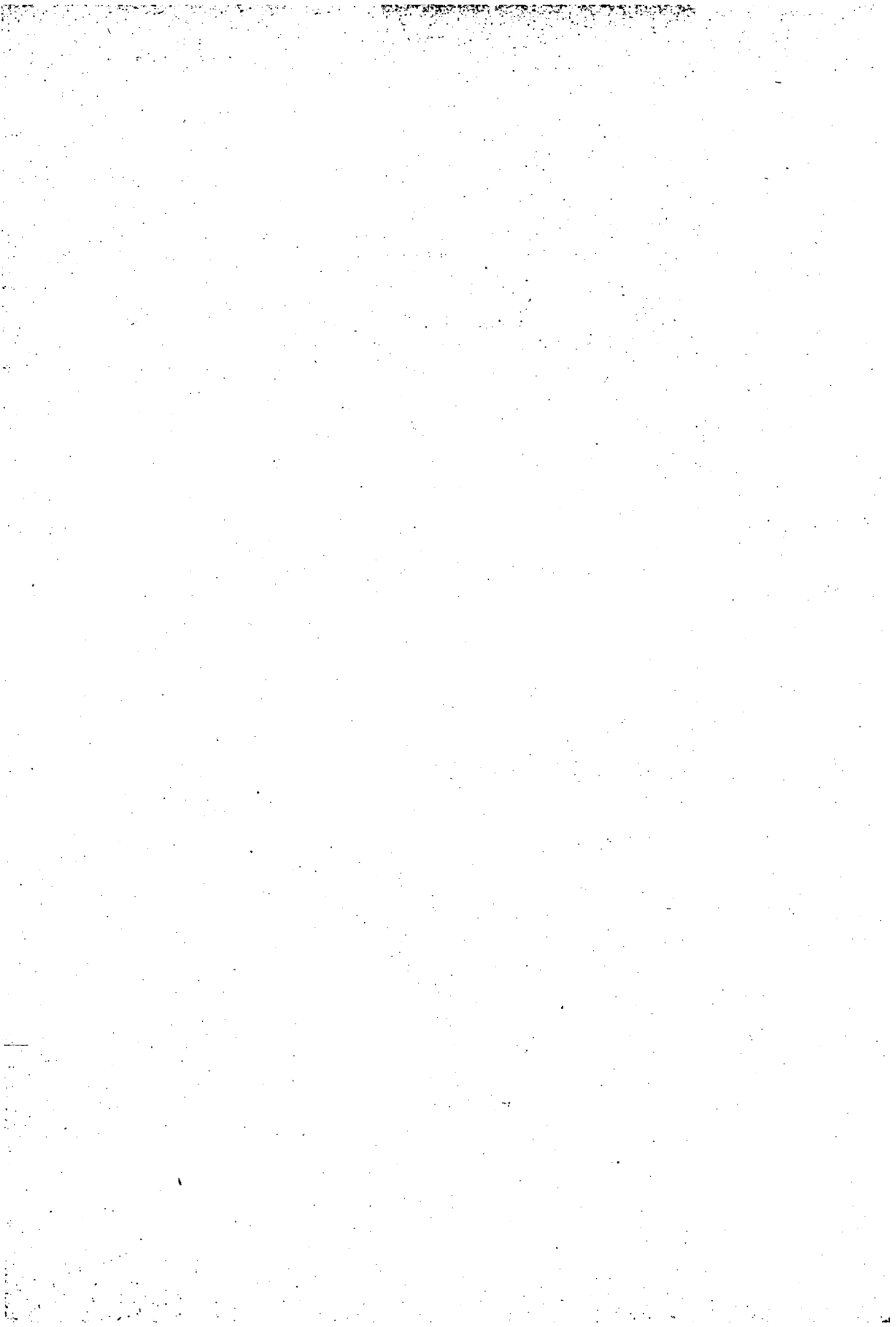
Methodische Stundenpläne, Anleitungen zum Unterricht der Semasiologie.

In unserer Arbeit müssen wir uns auch nach der Eigenart des Unterrichtsstoffes richten.

Der Verfasser zeigt praktisch, wie man

1. die abstrakten Kenntnisse der Semasiologie unterrichten,
2. die Erziehung für die richtige Sprache zum Unterricht beischliessen,
3. die Fertigkeit des abstrakten Denkens entwickeln,
4. das Interesse der Studenten durch vielseitiger Beschäftigung und Vorzeigung der interessanten sprachlichen und grammatischen Erscheinungen bewahren kann.

Die bearbeiteten Lehreinheiten: der Begriff des Wortes, die Bedeutung des Wortes, die Homonyme, die Synonyme, die Stimmung des Wortes, die onomatopoeischen Wörter, die stimmungsmalerischen Wörter.



Dr. CHIKAN ZOLTANNÉ főiskolai tanársegéd:

A NYELVI ELEMZÉS STILISZTIKAI VONATKOZÁSAI AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA VIII. OSZTÁLYÁBAN

Ha megfigyeljük az anyanyelvi oktatás helyzetét általános iskolánkban, azt fogjuk tapasztalni, hogy mind az irodalmi, mind a nyelvtani anyagtudás általában megnyugtató. A nyelvtani anyagtudás — az alsó tagozati egyre jobb munka eredményeként — biztosabb, és kielégítően folyik a nyelvtani elemzés is. De — ha nyelvtanórán figyeljük az elemzést —, ott számtalan irodalmi vonatkozás kerül szóba, — míg, ha egy-egy irodalmi alkotás elemzése folyik, igen sok nyelvtani kérdés vetődik fel. Ez helyénvaló, sőt természetes, a tárgy egységéből szükségszerűen következik. Sok helyen azonban a kétféle — nyelvtani és stilisztikai — elemzés összekapcsolása nem tudatos. A következőkben arra szeretnék rámutatni, mennyire fontos a kétféle elemzés (ha lehet még egyáltalán ennyire is különválasztani őket) tudatos egybekapcsolása és tervszerűsítése.

Tartalom és forma, irodalom és nyelvtan egymástól elválaszthatatlan. De sokszor hangzott már el ez az igazság! Mégis, ezen a megállapításon túl alig jutottunk. Pedig ezt az igazságot már régen hangoztatják. A nyelvi tények jellegzetes, egyéni felhasználása alakítja ki a stílust, s a stílus milyensége segíti elő a tartalom megértését.

Már *Négyesy* László kiemeli Stilisztikájában (1895.): »Az euphonia nemcsak kellemét emeli a stílusnak, hanem érthetőséget is. Minő nehéz pl. a sok egytagú szóból álló mondatot felfogni. Eppen úgy a sok egyhangzójú szót is.« (188. l.) Az újabb idevonatkozó irodalom pedig egyre meggyőzőbben hangoztatja a nyelvtani megformáltság jelentőségét. Így *Zolnai* Gyula kiemeli: »... a stílus tulajdonságai egyrészt a nyelv jelenségein alapulnak, hisz mi egyéb a stílus, mint a nyelv művészete?« [1].

És hogy mennyire elválaszthatatlan a nyelvtan és az irodalom, arra *Babits* Mihály szavai vetnek fényt: »Minden költő egy kicsit nyelvész is; s a nyelvész egy kicsit költő.« »Hiszen a nyelvész tudományának tárgya nem holt anyag, hanem kényes élet: aki kezébe veszi, óhatatlanul és észrevétlen már alakítja is.« »A nyelvésznek szinte éppannyi művészi fogékonyságra és mérsékletre van szüksége, mint tudományos szigorúságra. Őre a nyelvnek, de nem zsarnoka.« »Nyelvészeink épúgy rajtahagyták kezük nyomát a nyelvünkön, mint költőink.« [2].

A nyelvészek is ezen a véleményen vannak. *Bakos* József ezt állapítja meg: »A teremő lendület nyomában született mondatfűzéseket is érdemes a nyelvtan szabályai szerint is mérni, nem azért, hogy elmarasztaljuk benne mindazt, ami nem egyezik a nyelvtani szabály által előírt követelményekkel, tényekkel, hanem inkább azért, hogy maguk a nyelvtani szabályok is idomuljanak, teljessédjenek, ínomodjanaan íróink, költőink nyelvteremő erőinek hatása alatt.« [2a]

Az egyéni stíluselemzések is egyre több nyelvi vonatkozást emelnek ki. Hogy csak néhányat említsék ezek közül:

Herczeg Gyula Eötvös József körmondatait vizsgálva megállapítja, hogy Eötvös »prózájának alapja a ritmikus próza: vagyis az, hogy azonos mondatrészek azonos helyen és helyzetben helyezkednek el« [3].

Grétsy László Ady versmondatait vizsgálja meg, s megállapítja, hogy »Ady ... a maga egyéniségével frissítette, színezte át a nyelvtani rendszer önmagában élettelen, de páratlan lehetőségeket magában rejtő, kimeríthetetlen tartományát« [4].

Mondatrészekre vonatkozó megfigyelések is szép számmal találhatók a szakirodalomban. *Szarvas* Gábor Petőfi nyelvét megvizsgálva, megállapítja, hogy sok nála a népies szellemű nominális kifejezés [5].

Prohászka János pedig szintén Petőfi nyelvét vizsgálva azt állapítja meg, hogy ritka nála az általános alany, mert Petőfi nem szereti a határozatlan formát, értelmet. De alaktani vonatkozásokat is megfigyel:

Mivel Petőfi költészetét »a nyelvbéli erő jellemzi«, természetes, hogy a költő nem szereti a kicsinyítő képzőket, melyek a nyelvet lágyabbá teszik, hanem helyettük éppen ellenkezőleg a fokozó, túlzó kifejezéseket használja (feleségek felesége). És éppen ezért nem szereti a gyakorító igeképzőket sem, amelyeket csak a cselekvés erősítőjeként használ (Úgy megsírtak, sírdogáltak) [6].

Dénes Szilárd Mórincz Zsigmondról mondja:

»A stílus művészi hatását számtalan apró eszközzel tudja könnyedén biztosítani. Egy-egy igekötő elegendő neki, hogy mondanivalója élezzetén jusson kifejezésre, s csattanó ellentéttel tegye világossá előadását.« [7].

Bóka László Gárdonyi Egri csillagok c. regényét elemezve, a szókincs sajátágára hívja fel a figyelmet:

»A török és a magyar világ egymástól való idegenségét nyelvileg is érzékelteti, legtöbbször megmagyarázza a regényébe szőtt idegen kifejezést, de nem mindig: egy-egy fel nem oldott idegen szó homályban maradt jelentésével az olvasó számára is élménnyé teszi az idegen zsvajt, mely körülözhönlí az egri várat.« [8].

Benkő László pedig összehasonlítva Veres Péter Számadásának két kiadását, kimutatja, hogy milyen nyelvtani változtatásokat tett az író, s milyen hatást ért el azokkal [9].

Sok kitűnő egyéni stíluselemzés van a Pais-emlékkönyvben, amelyek mind rámutatnak a nyelvi formákra is.

A néhány kiragadott példa mellett még sok jó stíluselemzést találhatunk, de e dolgozat szűkre szabott keretei nem engedik, hogy ezeknél tovább időzzünk. És míg *Bajza* József 1908-ban még azt panaszolja, hogy »nyelvészetünknek valóságos hamupipőkéje jeles költőink nyelvének elemzése«, s ha van is ilyen elemzés, abban sincs sok köszönet [10], öröndetes, hogy újabban ezek a stíluselemzések egyre szaporodnak és egyre elmélyültebbé válnak.

Ezek a stíluselemzések arra is felhívják a figyelmet, hogy »a nyelvi kifejező rendszernek minden egyes eleme kisebb vagy nagyobb, de mindenesetre bizonyos kifejező, továbbá szociális és végül bizonyos

esztétikai erővel, illetőleg értékkel bír« [11]. Gombocz is elismeri Jelen-tétanában, hogy a beszéd akusztikai eleme bizonyos hangulatokat tud felkelteni. Feltétlenül figyelemmel kell tehát lennünk ezekre is az iro-dalmi művek vizsgálatakor.

Szász Károly néhány költői példa felsorolása után azt mondja: »Olvassa e sorokat valaki a grammatika éles pápaszemén, vagy olvassa a zamatos nyelv íránt költői érzéssel: nem egészen más lesz-e ítélete?« [12].

Gombocz Zoltán még hibául rója fel »a régibb irány leíró nyelv-tanának«, hogy »olyan volt, mint a boncoló, aki szétszedi az emberi testet legkisebb alkotórészeire, elválasztja a húst a csonttól, izomtól, kifejti az idegeket, de hogy ezek hogyan működnek, arról fogalmat csupán boncolgatás útján nem szerezhet« [13].

Ma már ezen messze túljutottunk. Ma már nem vitatkozunk azon, hogy ezt vagy azt »helyesen« mondta-e, hogy szabad-e az írónak a nyelvtan számára szűk korlátait áttörnie. Ma már, ha egy-egy író nyelvét, stílusát vizsgáljuk, elsősorban azt nézzük, hogyan jut kifeje-zésre a belső tartalom. Megértjük-e, amit az irodalmi mű számunkra közölni akar, együtt érzünk-e alkotójával, s gyönyörködött-e bennünket az alkotás? Ha mindhárom kérdésre igennel felelhetünk, akkor érte el célját az irodalmi mű.

Ha tehát egy-egy irodalmi alkotást vizsgálunk, ezekre a szempon-tokra kell tekintettel lennünk. *Zolnai Béla* ezt mondja:

»... a nyelv nem pusztán gondolatközlő eszköz és nem csupán a gépies kép-zettársulások befolyásának van alávetve, hanem érzelmeket, hangulatokat is ébreszt« [14]. »Vannak logikai szinonimák a nyelvben, de nincs két azonos logikai tartalmú nyelvi kifejezés, amelynek a hangulata, az érzelmi hatása is ugyanaz volna.« [15].

A stílusvizsgálat elvi kérdéseiben való eligazodáshoz hathatós segítséget nyúj-tott a III. országos nyelvészkongresszus. Balázs János kitűnő előadása és a sok értékes hozzászólás sok elvi kérdést világított meg. Melyek azok a legfőbb gondo-latok, amelyek itt — mint a kérdés mai állását jellemzőek — megfogalmazást nyertek? A stílusvizsgálat elindításában nagy szerepe van az angol Blair-nek, akinek 1783-ban megjelent munkája igen nagy hatást keltett nálunk is. De Blair-nél még hiányzik a nyelvészeti szemlélet, a nyelvi tények beható vizsgálata, ami érthető, hiszen az ő korában a nyelvtudomány még csak gyermekcipőben járt.

A mi szempontunkból jelentős egyéniség Vossler, aki kétségkívül túlzó meg-állapításokat is tett, amikor minden nyelvi tényben esztétikai hajtóerőt keresett.

Fontos *Bally* szerepe, aki megállapítja, hogy a nyelv elsősorban az értelem-kifejezés eszköze, de kifejezi érzelmeinket és vágyainkat is.

Ezek után megállapítja *Balázs* »... a nyelvtan nélkül stilisztikát írni és művelni nem lehet. A stilisztika feltételezi a nyelvtant« (149. o.)

Áttekinti, melyek a nyelvtani kifejezőeszközök stilisztikai felhasználásban mutakozó lehetőségek, és kiemeli a jelentéstan jelentőségét. De megmutatja azt is: nemcsak az író, hanem a kort is jellemzi a nyelvi kifejezési eszközök tipikus felhasználása.

»A nyelvi rendszerben, a langue-ban kivétel nélkül minden nyelvi ténynek meghatározott stilisztikai értéke van« — mondja ki összefoglalásában.

És mit szólnak a kérdésről a hozzászólók?

Benkő László: »Természetesen nem nyelvtani, kategorizáló és könnyen mechanikussá válható elemzésről van szó, hanem a nyelvi jelenségeknek, mint stíluselemeknek a vizsgálatáról.« (194. o.)

Tompa József egyetért azzal, hogy a stilisztika nyelvészeti diszciplína. De

még erősebben hangsúlyozza, hogy a nyelvnek mindhárom nagy egysége fontos lehet stilisztikai funkció szempontjából. (236. o.)

Benczély József azt bizonyítja, hogy pusztán nyelvtani elemzéssel a névszói, illetve az igei állítmány alkalmazásának megfigyelésével meggyőzően mutathatunk rá az irodalmi művek szoros tartalmi és formai egységére. (248. l.)

Kerékgyártó Imre megállapítja: a stilisztika alapelveit a legalsóbb foktól kezdve tudatosan, tervszerűen kívánjuk taníttatni a fogalmazás, a nyelvtan és irodalomtanítás keretében.

B. Lőrinczy Éva megállapítja: »nézetem szerint a stilisztika sokkal többet meríthet a leíró nyelvtanból, mint fordítva«. (268. o.)

T. Lovas Rózsa felhívja a figyelmet arra, hogy az iskolai szövegelemzés munkájában egyetlen nyelvi jelenség stílusbeli értékeit sem hanyagoljuk el annyira, mint a teljes mondattestét. (268. o.) Igen sok értékes gyakorlati példát mutat be.

Margócsy József: »az irodalmi művek tartalom és forma egységében történő, helyes stilisztikai elemzése uralkodóvá vált iskoláinkban«. (277. o.)

Terestyéni Ferenc: »egy irodalmi alkotás nyelvezetére irányuló stilisztikai szempontú vizsgálatok egyik legizgatóbb kérdése kétségkívül annak kiderítése: mi újat jelentett, milyen természetű gazdagodást hozott a nyelvi kifejező eszközök stilisztikai értékének fejlődésében az írásmű szerzője«. (289. o.)

A nyelvi kifejező forma egy-egy írásműnek tehát elválaszthatatlan, szerves tartozéka. Éppen ezért kell megtanítanunk az ifjú nemzedéket is arra, hogy ezt észrevegye, tudatosan értékelje, és aszerint tudja megítélni egy-egy irodalmi mű értékét. Már ezen a fokon is túl kell jutnunk azon, hogy pusztán a nyelvtani helyesség legyen a szempontunk a nyelvi megfigyeléseknél. Igaza van annak a svéd esztétikusnak, aki kifogásolja a nyelvi bírálatnak azt a formáját, amelyik csak »megnézi a nyelvtanban, vajon megengedi-e ezt vagy azt a szerkezetet«, s megállapítja, hogy vannak más szempontok is, amelyekből vizsgálhatni a nyelvet [16].

Mielőtt rátérnénk arra, hogy hogyan is érvényesítsük ezeket a »más szempontokat« az iskolai oktatásban, előbb nézzük meg, mi volt a helyzet eddig ezen a területen.

A nyelv és irodalomtanítás összekapcsolása nem új probléma. Az 1952-es nyelvtanítási konferencián *Kovács* József megállapította:

»... nevelőink fél munkát végeznek abban az esetben, ha csak irodalmat vagy csak nyelvtant tanítanak.« Össze kell kapcsolni a kettőt. De ez módszertani probléma, a kísérletek eddig nem vezettek kellő eredményre. Hiszen egyes nevelőknél abban merült ki az »összekapcsolás«, hogy »a számonkérésben irodalmi anyagot vesznek, az óra új anyaga pedig a nyelvtan« [17].

Ugyanitt már találunk néhány helyes próbálkozást: *Zsadányi Nagy* Árpád megállapítja, hogy nemcsak az irodalom nyújt segítséget a nyelvtannak azzal, hogy példákat szolgáltat az egyes szabályokhoz, hanem a nyelvtan is nélkülözhetetlen eszköz a művészi alkotásoknak tartalom és forma egységében való elemzésére [18].

Vidor Pálné is ajánlja ezt a módszert, az irodalmi elemzés során mutassanak rá bizonyos nyelvtani jelenségekre [19].

Szabó László pedig megállapítja, hogy a stilisztikának a nyelvtan anyagához történő kapcsolása már komoly kezdeményezést jelenthet ezen a téren [20].

Terestyéni Ferenc elismeri: a nyelvtanítás betetőzője a nyelv—stilisztikai elemzés. »Haszna felmérhetetlen, és kétségtelenül elengedhetetlen előfeltétele megfelelő stílus-érzék kifejlesztésének.« [21].

Ezzel a módszerrel megvalósíthatjuk, amire *Kerékgyártó* Imre figyelmeztet bennünket: »harcoljunk minden olyan felfogás ellen, amely a nyelvtant akár egyes részeiben is, a begyakorlás, a rutin vagy gépies készség kérdésévé akarja leegyszerűsíteni« [22].

A feladat tehát már sokak előtt világos. Ennek ellenére helyes az a kép, amelyet Bakos József fest az iskolákról: »... még mindig kevés tanulóink között az olyan típusú olvasó, aki öntudatos olvasó, izléssel olvasó, aki tudja, *mit* kell olvasni, és *hogyan* kell olvasni. Még mindig vannak nevelők, akik nem látják tisztán, hogy 'igényes stílusoktatás nem képzelhető el igényes nyelvtani iskolázottság nélkül', és hogy 'grammatikai helyesség és stílusízlés együttes követelmény'« [23].

Középiskoláinkban sem sokkal jobb a helyzet, mint az általános iskolában. Komlós Aladár Jóború Magda egyik előadását ismertetve, ezeket írja: Esztétikai méltatással az I. és III. kötet (ti. tankönyv) csak igen ritkán kísérletezik. Ha megteszi, ez az első kötetben így megy végbe: Bornemissza Péter éneke a »régi magyar lírának egyik remekműve«. Meg kell tanulni, hogy remekmű. Miért az? »Csak!« [24]. És még tovább idéz hasonló »méltatásokat«. (Pedig éppen ennek a versnek milyen kitűnő elemzését találjuk Bóka László »A szép magyar vers« c. munkájában!)

A nyelvtan és irodalom, a nyelvi-stilisztikai elemzés összekapcsolása tehát nem kielégítő. Hogyan próbáljunk meg ezen segíteni?

Míg a nyelvészkongresszuson elhangzott előadások az elvi kérdések tisztázásához járultak hozzá, gyakorlatilag is utat mutatott a nevelők számára a Kerékgyártó–Lengyel szerkesztésében megjelent »A fogalmazás tanítása« c. segédkönyv, mely számos kitűnő gyakorlati tanácsot ad az általános iskola alsó és felső tagozatára egyaránt.

Mivel a kérdésnek általános vizsgálata igen messzire vezetne, mi itt most csak egyetlen osztályt kísérünk figyelemmel, az általános iskola VIII. osztályát. Hogy miért éppen ezt? Azért, mert ennek az osztálynak az elvégzése után sokan nem tanulnak már tovább; tehát itt meg kell adnunk az alapot a magasabb fokú olvasáshoz. Ennek akadálya nincs is, hiszen a leíró nyelvtan tanulását a tanulók a VII. osztályban befejezik. Mindenképpen indokolt tehát, hogy elsősorban ezt az osztályt vizsgáljuk.

A stíluselemzés itt is problematikus. Sok esetben kimerül még mindig abban, hogy megkerestetik a tanulókkal a szó- és gondolatalkazatokat, szépen sorba szedve leírják a füzetbe, s ezzel eleget is tesznek a stílári elemzésnek. Pedig ennél sokkal mélyebbre nyúlhatunk, és kell is nyúlnunk.

A legelső természetesen az, hogy fel kell tételeznünk, hogy tanulóink a leíró nyelvtannal valóban tisztában vannak, méghozzá a 3 éven át folytatott fokozatos és tervszerű elemeztetés következtében világosan el tudják határolni a nyelvtani kategóriákat, sőt azoknak stílusértékét is ismerik (rokonértelmű szavak hangulati különbsége; rövid és hosszú mondatok váltogatása; magas és mély hangrendű szavak stílusértéke stb.).

Ezeket az ismereteket használjuk fel, gyümölcsöztetjük most, a VIII. osztályban.

Hogyan?

Az irodalmi mű szokványos tárgyalásmódja (a mű keletkezésének körülményei, szerkezeti vázlat stb.) mellett meg kell azt is figyeltet-

nünk, milyen nyelvi elemekkel segíti elő a költő vagy író azt, hogy gondolatát megértsük, vele együtt érezzünk és művében gyönyörködjünk.

Nézzük meg pl. »A walesi bárdok« elemzését. A tankönyv ismerteti a ballada keletkezésének körülményeit, majd kérdéseket és feladatokat ad a verssel kapcsolatban: a vers szerkezeti vázlatának elkészítése, a király és a három énekes jellemzése, az eszmei mondanivaló megállapítása, a költő tárgyválasztásának magyarázata, s ezután végül következik az utolsó feladat:

»Az egész költeményen drámai feszültség uralkodik. A költő ezt különböző eszközökkel éri el. Nem részletez, egyes eseményeket inkább csak sejtet, s az olvasóra bízva elképzelésüket. — Keressetek ilyen részleteket!«

Ennyi vonatkozik a formára. (A tankönyv különben majdnem minden szemelvéynél megfelelő mértékben felhívja a figyelmet a nyelvi sajátságokra, és helyenkint egészen alapos nyelvi elemzést végez, illetve végeztet, pl. A reményhez, Szondi két apródja, stb.) Ebben az esetben azonban nyilván nem elégedhet meg ennyivel az, aki alapos figyelemmel olvassa a költői műveket. Nézzük meg, mi mindent kell nekünk észrevéteknünk tanulóinkkal.

Legelőször összeállítjuk a költemény vázlatát és megállapítjuk az eszmei mondanivalót. Ezután tesszük fel a következő kérdést: Milyen művészi, nyelvi eszközökkel éri el a költő, hogy mi is átérezzük azt, amit ő is érez? Mert hiszen gondolatát megértjük, megérthetjük akkor is, ha az kevésbé művészi formában kerül elénk. De a költő ennél többet akar. Azt akarja, hogy mi is érezzük azt, amit ő érez, hogy bennünket is áthasson az a nagy indulat, mely őt arra készítette, hogy tollat ragadjon. Emellett gyönyörködtetni is akar. Célját el is éri. Hogyan?

Nézzük az első részt:

Indul a történet: a király és kísérete halad Wales felé. A bevezető kép nyugodt, békés. Ezt a hangulatot a léptet ige adja. De már a drámaiság is előrevetíti árnyékát: ezt pedig a bevezető verssorban lévő szóismétlés okozza: Edwárd király, angol király... És a költő ezzel a nyelvi formával mindjárt kiemeli, hangsúlyozza azt, hogy ez a király — angol király, s csak látogatóba megy egyik »tartományába«, amelyiket nem érez, nem is érezhet sajátjének, nem is érdekli semmi, csak az, hogy mennyit ér az.

A 2. versszakban már eldől, hogyan kell éreznünk ez iránt a király iránt, akit az első versszakban még közömbösen szemlélhattunk. Mostmár csak haraggal gondolhatunk rá. Miért? Az első 3 sor még mindig csak sejteti a drámai következményeket, hiszen a király csak az iránt érdeklődik, van-e ott folyó, és földje jó. De egyszerre megjelenik a maga felháborodást keltő mivoltában, mikor megtudjuk, hogy a földet a pártos honfivérrel öntözteti. Mi kelti ezt az érzést bennünk? A »pártos honfivér« jelzős szerkezet, illetve az ebben rejlő ellentét. Mit jelent a honfi? A »honfi« a legnemesebb emberi érzések egyikétől, a hazaszeretettől áthatott embert jelenti; s a »honfivér« összetétel

még többet mond nekünk: a honfi a legnemesebb emberi érzések egyikétől, a hazaszeretettől indítatva adta életét a hazájáért. — S mi a jelzője a honfivérnek? Pártos. Ez mit jelent? Mint a tankönyv jegyzete mondja: pártütő, lázadó, — tehát végső fokon aljas, önző érdekektől áthatott ember. Hogy férhet ez a kettő össze egymással? Íme, a jelzős szerkezetben rejlő tartalmi ellentét elég ahhoz, hogy megismerjük a király jellemét, s minden rokonszenvünkkel a honfiak felé forduljunk, akik életüket áldozták hazájukért, a legtöbbet, amit adhattak.

De ha ez még nem lenne elég, hogy együtt érezzünk a költővel, a 3. versszak elolvasása után már biztosan vele tartunk. Hiszen itt már nemcsak a honfiak csoportja áll előttünk, hanem az egész nép, az istenadta nép. Itt is szóismétlést alkalmaz a költő, s az »istenadta« jelzővel annak egyszerűségét, jóindulatát jelzi, s egyben az iránta érzett szálnalmat is kifejezi. S a király már itt teljes félelmetes zsarnokságában áll előttünk: a nép olyan boldog, amilyennek ő akarja; és sokat mond a következő sor is: mint a barom, melyet igába hajt. Ha nem is fejti ki a költő a hasonlatot, nyilvánvaló az: ahogyan a nép hajtja igába az állatot, úgy hajtja ő igába a népet. A »barom« szó becsmről, lekicsinylő értelmé világosan ezt fejezi ki.

A király közvetlen környezetének érzéseit is tisztán kifejezi a kíséret egyik tagjának néhány szava: »Kunyhói mind hallgatva, mint megannyi puszta sír«. Íme, mennyire kifejező, szemléletes hasonlat!

Az első rész lezárul. Ezt mutatja az ismétlődő két sor.

A második részben a sírhoz hasonló, csendes, néma tartomány képét felváltja az ünnepi lakoma képe. Mozgalmasabb a kép, több a szereplő, fokozódik a feszültség.

Az ódon, komor vár képét, a régmúltat idézi a költő a tereh szó régies formájával.

Alliteráció és sorközi rímelés élénkíti a következő szakaszt. És ha megfigyeljük, ebben a szakaszban a mondatok nyelvtanilag nem teljeseek:

*S mind, amiket e szép sziget
Ételt — italt terem,
S mind, ami bor pezsege forr
Túl messzi tengeren.*

A »pezsege forr« hangulatfestése érzékelteti a lakoma hangulatát is. És mintha a költő nem ért volna rá, hogy befejezze a mondatot: hirtelen csattan fel a király hangja:

Ti urak, ti urak!

A szóismétlés, a fokozás a király fokozódó haragját mutatják.

A király szavai után ismét gyönyörű, kifejező hasonlat:

*Orcáikon, mint félelem
Sápadt el a harag.*

Nem, nem is lehet kétséges: a harag ég bennük, de ők még nem mernek szólni, nem is tudnak, annál sokkal erősebb bennük az indulat. Teljes lesz a csend: aminek mélységét érzékelteti ismét a fokozódás, nemcsak szó, hanem hang, sőt még lehellet sem hallatszik.

Ezzel ellentétben egyszerre felzúg az ősz bárd éneke. Az énekes erős indulatát hangulatfestő szó érzékelteti: húrjába csap. A hangutánzó szavak használata, a mondanivaló erőteljes megismétlése érzékelteti az ősz bárd énekének erejét, amit csak fokoz a király ellen intézett egyenes támadás:

*Te tetted ezt, király! Majd:
Király, te tetted ezt!*

(te, akinek feladata a nép boldogítása lenne).

A király féktelen indulatát a szinte már csak indulatszóvá zsugorodott mondatok mutatják:

*Máglyára! El!
S belép egy ifjú bárd.*

Figyeljük meg a két bárd énekének művészi hangfestését! Míg az előzőben a sok r, a keményen kopogó t (te tetted ezt) az erőt mutatja, itt a király kívánságának megfelelően »lágyabb ének« kél: a ritmus, a sorközi rím, a sok l hang valóban lágyabb: s az ifjú nem is vérről, csatáról énekel, hanem most zokogó, panaszos asszonyok jelennek meg előttünk.

Vakmerően áll elő a harmadik bárd: ő már nem fél. A derék van előtte, aki elhullt a csatában (történést fejez ki, akaratunktól független), de emlékét nem felejtí a nép. A két sor összetartozását a rímelés is mutatja. Itt már nem királynak szólítja »urát« a bárd, nevén nevezi, s bátran vágja oda: No, halld meg, Eduárd, s a fokozás mutatja az egyre fokozódó gyűlöletet: nem ejti ki senki dicsőítve neved, sőt átok fejedre minden dal.

A következő versszakok felforgatott szórendje mutatja a király feldúlt lelkiállapotát, a zűrzavart, a lótás-futást, amit kelt a parancs, a rettenetes.

De vannak szolgálkúek, kik követik a király parancsát. Ezt mondja számunkra a »szolgái« szó, akik gyorsan igyekeznek teljesíteni a parancsot, hiszen »szétszáguldanak«, s mindenfelé összejárvák az országot, a messzi vidéket is, »ország-szerint tova«.

És a király menekül; menekül a nép haragja, de méginkább a saját lelkiismerete elől. Ezt mutatja az újra előkerülő, szinte szó szerint ismétlődő rész: csakhogy a király mostmár »vágat«, s körötte nem csend van, hanem lángol az egész tartomány. Itt kell megmutatnunk azt, hogy valójában nem a hegyes Wales, hanem a sík Magyarország a színhely, hiszen itt látszik csak a sík vidéken, hogy »ég földszint az ég«. De erre utal a »halomba mint kereszt« hasonlat is, amelyik a magyar táj hangulatát idézi.

A következő versszak kiemelő szórendje fokozottan felhívja figyelmünket: ötszázan voltak, s még egy nyomósító szóval is kiemeli ezt: bizony. De egy sem félt közülük, egy sem lett megalkuvó: ezt egyetlen határozó fejezi ki: dalolva ment lángsírba.

S a király hiába menekül haza. A kitűnően megválasztott hangutánzó szavak mutatják, hogy a harsonák harsogása sem tudja elnyomni az 500 vértanú énekét.

Összefoglalva: a költő teljesen magával tudja ragadni olvasóját, s a művészi nyelvi eszközök mesteri felhasználásával eléri, hogy mi is úgy érzünk, ahogyan ő.

Ezek a művészi nyelvi eszközök az adott esetben:

1. a hangok, a hangfestés alkalmazása (1.—2. bárd éneke),
2. hangutánzó, hangulatfestő szavak alkalmazása (fegyver csörög, haló hörög, harsogjon harsona),
3. a szavak jelentésének sokatmondó felhasználása (léptet—vágat, pezsege forr stb.),
a szóösszetételek különlegessége (vértó, lángsír stb.),
különleges jelzős szerkezetek (pártos honfivér, fehér galamb),
rövid, felkiáltó mondatok használata és a párbeszédes forma, mint balladai sajátosság.

Hogy ne érhesen bennünket az a vád, hogy megvalósíthatatlan elméleti síkon mozgunk, *gyakorlati órán próbáltuk ezt az elképzelést valóra váltani*. Az óra anyagát előre megbeszéltük az órát tartó kartárs-sal. Vörösmarty Szép Ilonkájának tárgyalása volt soron. Mivel a vers elég terjedelmes, így két órán folyt a tárgyalása. Az 1. órán megbeszélték a műre vonatkozó általános tudnivalókat, és összeállították a szerkezeti vázlatot. Ilyen előkészítés után került sor a 2. órára. Úgy gondoltuk, hogy mivel ennél a költeménynél a költő elsősorban a reménytelenné váló szerelem megragadó rajzát adja (gondoljunk az elsőként elkészült két sorra!), nekünk is ezt kell érzékeltetnünk. Vizsgálatunk tárgya tehát: Milyen művészi eszközökkel érzékelteti Vörösmarty Szép Ilonka érzéseit? (Ez, mint cél, felkerült a táblára is.)

Az órát tartó kartárs néhány szóval bevezette a megbeszélést: Múlt alkalommal már foglalkoztunk Vörösmartynak egyik legkedvesebb versével, a Szép Ilonkával. Ma még közelebbről meg fogjuk ismerni. A vers tökéletes lélekrajz. Megmutatja, hogyan bontakozik ki Szép Ilonka szerelme, hogyan válik reménytelenné. Ilonka alig szólal meg. A költő is alig beszél róla. Mégis nyomon kísérhetjük lelkének minden rezdülését. Milyen eszközzel éri el ezt a költő? Az ő eszköze a nyelv, méghozzá művészi nyelv. A mai órán tehát meg fogjuk vizsgálni, milyen művészi eszközökkel érzékelteti Vörösmarty Szép Ilonka érzelmeit.

Figyeljük meg az első részt! Mesés, gondtalan, játékos, vidám, könnyed hangulat árad belőle. Miért? Milyen esemény játszódik le előttünk? A lesen ülő vadász előtt megjelenik a pillangót kergető leányka. Játékos hangulatot áraszt tehát maga a játékos esemény: a könnyed, gondtalan lepkeűzés.

De ezt a hangulatot árasztják a szavak is: tündér kedvtelés, tarka lepke, szép arany pillangó, könnyű s játszi a lány illanása. A költő olyan

szavakat használ fel, amelyek a játszíságot festik. A futás könnyed, gyors. Elöl a lepke: csapong, szállong (gyakorító igék). A lány iramlik, illan; a vadász felszökell (mozzanatos igék).

A mesének hirtelen vége szakad: Rezzent kézből kis pillangó elszáll: ő elszabadul, mert a leány rab lesz szép szem sugaránál. Összefoglalva (s ez a táblára kerül):

I. Mi adja az első jelenet gondtalanságát, könnyedségét, játékos, mesés hangulatát?

1. A játékos esemény,

2. játékos hangulatú szavak: tarka lepke, szép arany pillangó, könnyű, játszi stb.,

3. gyakorító és mozzanatos igék (iramlik, szökell, illan, csapong).

A II. fejezet érzékelhetően két részre oszlik: 1. a vadász borozgat Peterdivel. Ebben a részben talál alkalmat a költő arra, hogy megvallja politikai állásfoglalását is. Ezt az első órán megtárgyaltuk. Most csak azt figyeljük meg, milyen nyelvi eszközzel hívja fel a költő figyelmünket arra, hogy ez most fontos rész. Egészen szokatlan szórenddel (inverzióval).

2. A vadász búcsúzik. Figyeljük meg Szép Ilonkát: »A leányka híven és hívebben bámulá a lelkes idegent.« A költő ezzel bemutatja a magatartását. A következőkben az őt foglalkoztató gondolatot ismerjük meg: »Vajh, ki ő és merre van hazája?« — Végül csendesen meg is szólal a lányka: »Emlékezzél visszatérni hozzánk...« Foglaljuk össze a II. részre vonatkozó tudnivalókat! (Ezt le is írjuk.)

II. A második fejezet két részre tagolható:

1. Állásfoglalás a tehetetlen zsarnokkal szemben. (Inverzió: szokatlan szórend.)

2. Az egyre fokozódó szerelem kibontakoztatása: A lány magatartásának, gondolatainak, beszédének bemutatása. (Fokozatosság, fokozás.)

A III. fejezetben a leányka s nagyapja látogatni mentenek Budát. Itt válik reménytelenné, tragikussá Ilonka szerelme.

A budai látogatást figyelve, azt látjuk, hogy a költő igen gazdagon rajzolja a környezetet. Az ősz Peterdi nem győz ámuldozni: lépten-nyomon új csoda ragadja meg figyelmét. Szép Ilonkát mindez nem érdekli. Őt csak egyetlen gondolat foglalkoztatja: titkon édes óra jövetén vár szép találkozóra. — Újjongás, öröm, tolongás van Budán. Ilonkát ez sem érdekli: csak a vadászt keresi: vágyva néz sok hű szem ellenébe. Kétkedés és remény váltakozik szívében. s tükröződik az arcán (»arca majd ég, majd színében elhal«).

Mikor megpillantják a királyt, s benne vendégükre ismernek, Ilonka szerelme reménytelenné válik (osztályhelyzete miatt, éppen úgy, mint a költőé). Mivel ábrázolja ezt a reménytelenné válást a költő? Három hasonlat követi egymást: 1. haloványan hófehér szobornál (mindkettő fehér, néma, mozdulatlan), 2. »és ha láttál szépen nőtt virágot elhajolni belső baj miatt« (szépen nőtt a virág, sudár leány Ilonka, s őt is »belső baj«, a szomorúság teszi tönkre), 3. hervadása liliomhullás volt (a liliom is fokozatosan hullatja szirmait, mint ahogyan Szép Ilonka is fokozato-

san vesztí el életerejét; s a liliom is hófehér, mint Ilonka érzése). Összefoglalva (s ez került a táblára):

III. A harmadik fejezetben Ilonka reményének szertefoszlását ábrázolja a költő:

1. Gazdagon rajzolja meg környezetét, hogy az ellentét által kiemelje érzéseit.

2. A tragédia bekövetkezését hasonlatok érzékeltetik (szobor, virág, liliom).

Ezután, mint amilyen hirtelen, két sorral befejeződik az I. rész mesés, játékos részlete, hangulata, olyan hirtelen fejeződik be az egész történet: »A király jön, s áll a puszta házban: Ők nyugosznak örökös hazában.«

Számtalan nyelvi szépség van még a versben. Figyeljünk meg egy-két rendkívül kifejező jelzőt: hadvész-ülte kép, gondsújtotta nyom (kifejező, mert a benne lévő igenév tömörre, sokatmondóvá teszi). S az is milyen mesteri, hogy a »holdas éj« tulajdonságjelzős szerkezet helyett holdnak éjjeléről beszélve, birtokos jelzőt alkalmaz, ezzel méginkább kifejezi, mennyire uralkodott a hold azon az éjjelen. Vagy ahogyan az idő múlását térben érzékelteti (a serény nap délfele mutat). A »talpig ember« tipikusan magyar szemlélet. Minden dicsőítés, egyéb érzelmnyilvánítás helyett többet mond, hogy Hunyadit »kidőlt dicső«-nek nevezi, hiszen az magába foglalja a nagyság fogalmát. S milyen megragadó, hogy Mátyást »a hűnyt vezér ifjú, szép sugarának« nevezi: ebben benne van a remény, hogy az ifjú király apja életművének folytatója lesz.

Íme, mennyit tanulhatunk Vörösmartytól, csak ebből az egy verséből is: 1. Egy látszólag jelentéktelen esemény elbeszélése során is talál alkalmat arra, hogy állásfoglalását közölje.

2. Hazaszeretet árad a II. részből.

3. Milyen nagy művésze a nyelvnek! Kevés szóval is sokat mond, mert mindig a legtalálóbbs kifejezést állítja a helyére. Tanuljunk tőle, s igyekezzünk fogalmazásainkban a nyelv pontos és szép használatára!

Az anyagnak ez a feldolgozása természetesen nem az egyetlen lehetséges megoldás: nem is olyan igényrel készült. Nem is teljes, hiszen számtalan olyan nyelvi szépség van még ebben a versben, amelyikről nem beszéltünk az órán. De újra és újra hangsúlyoznunk kell: csak az osztály, 13—14 éves gyerekek tudásának megfelelő fokozatig elemezhetünk, és hogy csak megszabott idő áll rendelkezésünkre. Ezt mind figyelembe kell vennünk az óra elgondolásánál. Természetes, hogy másképpen elemzi ugyanezt a verset egy egyetemi jegyzet, és ismét másként egy doktori disszertáció.

Az óra elképzelését sikerült valóra váltanunk. Szép, hangulatos, jó és hasznos óra volt. Felkeltette a tanulók érdeklődését és észre sem vették, hogy félig-meddig nyelvtanórán vettek részt, hiszen előkerült ott a mondattantól a hangtanig a nyelvtannak minden ága. Így lesz valóban szerves egész irodalom és nyelvtan.

Mivel azonban ez az óra éppen erre a célra előkészített óra volt, szót kell kerítenünk még egy olyan óráról is, amelyik nem volt így

előkészítve, hanem csak egy volt a sok mindennapi óra közül. Egyedül a megfigyelés szempontjait közöltük előzőleg az órát tartó kartársnővel.

Vegyes típusú óra az egyik VIII. 1. osztályban. A tanulók az előző órán a Szózatról tanultak, megbeszélték a költemény keletkezési körülményeit, összeállították szerkezeti vázlatát. Ezután került sor a 2. órára. A következőkben ezt az órát elemzem.

Az óra számonkéréssel kezdődött: Írásbeli házi fogalmazását (A Szózat nem a nemzethalál képe) felolvasta egy tanuló. A dolgozatot megbeszélték, megbírálták. Ezután egy másik tanuló beszámolt arról, hogyan lelkesít Vörösmarty bátor helytállásra. A felelet értékelése után megkezdődött az óra második, s jelen esetben számunkra fontosabb része.

Az órát tartó kartársnő néhány szóval megmagyarázta a tanulóknak, hogy miért van szükség arra, hogy még egy órát töltsenek ezzel az anyira ismert, sőt kívülről tudott verssel. Jól ismerjük, éppen ez az oka, hogy foglalkoznunk kell vele. Számunkra már megszokottá vált, s így azt hisszük, hogy ismerjük. Hogy ne legyen közömbös számunkra, hogy át tudjuk élni, hogy át tudjuk törni a megszokottság szürke burkát, alaposan meg kell beszelnünk. (Itt szép lett volna idézni Arany János közismert sorait: »Ó értsd is a szót és könnyelmű szájon Merő szokássá szent imád ne váljon« — Rendületlenül.)

Az óra tárgya lesz: a Szózat szerkezetének, stílus eszközeinek, verselésének, műfajának megbeszélése.

I. Szerkezet. Mi a vers legfőbb mondanivalója? Hazádnak rendületlenül légy híve. Ez kiderül már a vers első két szakaszából. Az első szó: hazádnak. Ez már jelzi a témát, mint az egész vers lehangsúlyosabb szava. Az utolsó két szakasz mondanivalója megegyezik az első kettőével, csakhogy itt a nyomósítás kedvéért változtat a költő a szórenden. Még egyéb változtatást is találunk: az első versszakban bölcsőről és sírról beszél, ezek mint főnevek csak passzív fogalmak. A befejező részben mennyire kifejezőbb, erőteljesebb az ige, illetve igenév használata: éltetőd, takar.

Az első és utolsó rész tehát megegyezik abban, hogy mindkettő a jóban-rosszban való hűség parancsát tartalmazza. Ez a lényegileg megegyező két rész fogja közre a múlt képeit, a jelen bizakodását és a jövő képeit. Szerkezete tehát zárt. (Felkerül a táblára: I. Szerkezete szigorúan zárt.)

A következőkben történt a stílus eszközközök megfigyelése:

A Szózatból sok mondás lett szállóigévé. Említsünk ilyeneket! (Hazádnak rendületlenül légy híve! — A nagy világon e kívül nincsen számodra hely. — Megfogyva bár, de törve nem.)

Sok szó van benne, amely éppen ezen a versen keresztül lett közhatalmú; pl. maga a rendületlenül; aztán a »százezrek«, »ezredév«. (Arany, Ady ezért hivatkozik sokszor Vörösmartyra.) Itt fel lehetett volna a figyelmet hívni arra, milyen nagy hatással lehet egyetlen költő az egész nemzet nyelvére.

Most figyeljük meg azt a részt, ahol a költő a múlt emlékeit említi. Fokoz, és egyben tagol: szóismétléssel, ebben az esetben azonos mondatrész megismétlésével (itt).

Figyeljük meg a »ha« kötőszó szerepét! Jöni fog, ha jöni kell: itt kifejezi, hogy ez csak lehetőség, de nem bizonyosság, s mutatja azt, hogy a költő sem ezt hiszi. A párhuzamos részben (még jöni kell) már nincs meg a feltételes kötőszó. (Ezt maguk a tanulók vették észre. Volt olyan, amelyik az erre az órára készített házi feladatába is beírta.) Íme, sokszor egy kötőszó mennyit kifejezhet!

Figyeljük meg a vers jelzőit is: buzgó imádság (hő ima); nagyszerű halál (nem valami sorvadásos, betegség okozta halál, hanem nagyszerű, hősiesség); véres zászlóidat (sokat kellett harcolni a szabadságért, sokan áldozták életüket érte).

Különleges szóösszetételek: balszerencse, átoksúly, gyászkönny.

Kifejező igék: epedez (nagyon kívánja); hiába onta vért (ez is azt fejezi ki, milyen sok vér hullott).

Rendkívül szemléletes képek vannak benne:

A sírt, hol nemzet süllýed el...
Itt törtek össze rabigát Hunyadnak karjai...
A temetkezés fölött egy ország vérben áll...
Szabadság, itten hordozák véres zászlóidat...

A verset át meg átszővi az ellentét: Megfogyva bár, de törve nem!

Ezzel kapcsolatban figyeljük meg a mély és magas hangrendű szavak váltakozását! Az előbbi sorban a mély hangrendű szavakra következő »törve nem« szinte sikolt.

Sajnos, nincs idő arra, hogy még tovább vizsgáljuk ennek a remekműnek számtalan szépségét. Foglaljuk össze az eddigieket! — Felkerül a táblára:

II. Stílusesszközei:

1. Szállóige lett sok megállapítása. (Itt inkább így rögzítettem volna: sok szép gondolata.)

2. Azonos mondatrészekkel megismétlődő felsorolás, a »ha« kötőszó használata és nyomatékosító ismétlések a legfőbb gondolat kifejezését segítik.

3. Jelzői, szokatlan igéi, újszerű szóösszetételei teszik emlékeztetővé sorait.

4. Szóképek, megismerősítések teszik szemléletessé a képet. Ellentét, alliterációk.

Ezután került még sor a forma és a műfaj meghatározására.

Itt is sok mindent meg lehetett volna és meg kellett volna még tárgyalni. Ebben az esetben nyugodtan el lehetett volna hagyni a számonkérést, és csak a következő órán, amikor már minden egészen világos a tanulók előtt, egyben számonkérni a két óra anyagát. Ebben az esetben alaposabb, elmélyültebb lehetett volna az elemzés.

Ezen az órán is sikerült megoldani a nyelvtan és az irodalom összekapcsolását.

Mi a véleménye az órát tartó Kerecsy Gézánnának az óráról? Ezeket írja:

»Új szín vetítődött irodalomolvasási óráinkra. A gondolat lényege az, hogy vételessük észre: a költői művekben sokszor milyen fontos szerepe van 1—1 különleges szórendű mondatnak, 1—1 mondatrész kiemelésének, az igéknek, a névszói állítmányoknak, mély vagy magas hangrendű szavaknak stb. Nem volt idegen előttünk ez a gondolat és módszer eddig sem, azonban ennyire általánosan és mindenre kiterjedő figyelemmel nem szerepelt gyakorlatunkban.

Vörösmarty: A bűvár Kund c. balladájában próbáltam először megvalósítani ezt a tárgyalási formát. Itt különösen a melléknévi igeneves jelzős szerkezeteknek van fontos szerepe. Pl. »... a harag — Búsult szívekben háborog« milyen nagyszerű, tömör kifejezése annak a gondolatnak, hogy a magyarok keserű bánattal roskadozó szíve fellázad a gyűlölt elnyomó ellen. Vagy: »... a megcsapdosott — Dunának árja zúg.« Mennyire magába foglalja ez a ragyogó jelző »megcsapdosott« a hosszú 8 heti ostrom szenvedését, gyötrelmét, majd közelebből pedig az égi-háború viharát. Vagy gondoljunk a kötőszók érdekes és régies használatára: »Csaták miatt *ha* nyughatol — Oh, ifjú, szép hazánk?« — Az érdekes alakú igék mindegyike segíti a tartalom jobb megértését, az esemény plastikusabb elképzelését: »... mind harcon termenek.« »... az éj jövend.« »... dobog magányosan.«

Részletezhetném még tovább, de csak utalni akartam ez új szempont első, teljes alkalmazási órájára.

A tanulók igen komoly érdeklődéssel, szinte egymással versengve végezték ilyen szempontú megfigyeléseiket a Szózat tárgyalásának második óráján. Az óra után világosabban lehet látni a hiányosságokat, mely miatt a tanítás nem érte el a kívánt teljességet. Tervem szerint a Szózat tárgyalásának második órája a szerkezetnek, stílusesszközöknek, versformának és műfajnak a megállapítása volt. Ez, mint utólag megmutatkozott, túlságosan sok anyag egy órára, mert egy ilyen vers, mely ennyi stíluslemzési lehetőséget kínál, más szempontú megfigyeléseket egy óra keretében nem tesz lehetővé. A szállóigévé lett mondasokat, az azonos mondatrészek felsorolásbeli szerepét, a nyomatékosító ismétléseket és az újszerű összetett szókat alaposan megvilágítottuk, helyénvalóságukat, a mondanivaló általuk kifejezett szépségét, a nyelv plastikusságát a tanulók meglátták. Nem maradt azonban idő a fent említett okok miatt arra, hogy a magas- és mélyhangrendű szavak által előállott zeneiséget, a nyelv tömörségét, s a szóképek, a vízió, az egész verset átszövő ellentétek szerepét az előzőkhöz hasonló alapossggall vizsgáljuk meg.

Tanulság számomra a következő: távol minden erőltetettségtől, a költemény oktan feldarabolásától a legnagyobb mértékben óvakodva, csak annyit adni, amennyit az alkotás önként kínál, a stíluslemzés ilyen alkalmazása rendkívül hasznos. A költemény mondanivalójának egészét sokkal jobban megértethetjük, a költő stílusának szépségét, egyéni sajátosságait megláttathatjuk, megértik a tanulók azt, hogy a mondatrészeknek nemcsak nyelvtanórai vizsgálódásukban van szerepük, nem önmagukért vannak, hanem hogy a gondolatot közkinccsé tegyék, gyönyörűségünkre, tanulságunkra szolgáljanak.

A gyermekek rendkívüli aktivitása az órán igazolja azt, hogy a költemények feldolgozásának ez az új meglátású módszere kiváló, tanulságos, izgalmas, s az irodalmi alkotások igazi megértésének útját rendkívül megkönnyíti.

Ezek a próbálkozások természetesen még sok kérdést hagynak nyitva. A legelső kérdés, ami felvetődik, az, hogy meddig mehetünk el az elemző munkában anélkül, hogy a költői nyelv vizsgálata pusztán nyelvtani kategóriák felismerésévé változnék.

A másik fontos szempont, amire figyelniünk kell, hogy túl ne erőltessük az elemzést! Csak ott kerüljön ez elő, ahol a nyelvtani forma valóban a könnyebb megértést segíti. Nehogy valaki túlzásba esvén, az irodalmi művet kizárólag mint formai teljesítményt vizsgálja. Tudatosítani kell, hogy a formai elemek jelentése nem lehet határozott, hiszen ez mindig csak alkalmi. Viszont még kell láttatnunk tanítvá-

nyainkkal, hogy a nyelvi forma nem csupán díszítő stíluselemek halma, hanem sokkal több annál: a tartalom szerves tartozéka.

Elgondolkasztató kifogás lehet ezzel a módszerrel szemben, hogy meglehetősen szubjektív. Ez bizony kétségtelenül igaz. Dehát baj-e ez? Volt olyan kartárs, aki éppen ezért húzódozott az ilyen elemzéstől, mert nem érzett biztos talajt a lába alatt. Mint mondta, a nyelvtani elemzés más; ott az alany alany, az állítmány állítmány, ezen nem is kell vitatkozni. De az ilyen elemzésnél sok esetben csak szubjektív megítélésére hallgathat, s nem biztos, hogy azzal mindenki egyetért. Ez igaz, de nem baj, ha így van. Hiszen »az ilyen remekművek igazi nagysága éppen abban van, hogy mindnyájunkban a saját érzéseinket keltik fel, szinte személyesen szólunk hozzánk« [25] — mondja Kosztolányi. És ezzel kapcsolatban felveti a kérdést: »Szabad-e, lehet-e a verseket, a költői műveket magyarázni? Sokan azt állítják, hogy nem szabad, mert nem lehet. Mások azt állítják, hogy szabad ugyan, de nem lehet. A költészet nem értelmi működés. Értelmünkkel nem igen hatolhatunk bele.« [26].

Bóka László pedig megállapítja: »Az irodalmon keresztül történő megismerés nem fogalmi jellegű, hatása nem a belátáson alapul, hanem a képzeletre hat, érzéketes és szemléletes ábrázolása a valóságnak, és úgy át van hatva érzelmi, hangulati elemekkel, hogy hatása érzelmi megindulás, pártos szenvedély, elragadó lelkesültség, tiszta öröm, sóvár vágy, nemes harag.« [27].

Komlós Aladár szerint: »Mindkét elem, az érzéki varázs és a képekben testet öltött jelentés egyaránt nélkülözhetetlen feltétele a költőiségnek.« [28].

Hogyan kell tehát közelednünk egy-egy irodalmi alkotáshoz?

Igen találóan adnak feleletet erre a kérdésre *Kosztolányi* megkapóan szép sorai Walt Whitman kétsoros költeményével kapcsolatban. Bemutatja a Szép asszonyok c. verset: Asszonyok ülnek vagy mennek, — egyikőjük öreg, másikuk fiatal, — Szépek a fiatalok; de az öregek még szebbek.

»Aki ezt hidegen, pusztán az eszével olvassa, elkacagja magát« — írja Kosztolányi. Hiszen a fiatalasszonyok csak szebbek, mint a tőpörödött, foghíjas anyókák! De ennek a bírálónak mégsincs igaza. Nem úgy közeledett a vershez, ahogy kellett volna. Hiányzott belőle az áhítat, az a »tudatos öncsalás«, amely nélkül nincs költészet és nincs olvasó sem. Mihelyt megtalálja ezt, megtalálja azt a hangkulcsot is, mellyel helyesen olvashatja a szöveget. Akkor egyszerre föltárul majd előtte mélyebb és magasabb, jelképes értelme. »Kifejti, hogy Walt Withmannak igaza van. Az öregasszonyok fáradt, kihamvadó szembogarában az emlék izzik, a jóság és tudás. Mellettük a fiatalasszonyok színtelenek, üresek, tartalmatlanok. Minderről egy szó sincs a versben. S míg ellentmondunk állításának, buzogni kezd érzésünk. Ez az érzés maga a költemény. A költemény nem a papíron van, hanem bennünk. Mi alkottuk meg, majd nem önkényesen. A szöveg csak ugródeszkául szolgál. Szavai többek annál, amit hétköznapi jelentenek. Elrendezésükben titkos értelmet fedezünk föl. Fölöttük, alattuk, mögöttük pedig az érzések, a gondolatok, az erkölcsi ítéletek titkos zenéje zendül meg. Egy csoda történt. Megszületett a szépség.« [29].

Természetesen tudatosítani kell tanulóinkban, hogy a költő és író nem »aggodalmas méricskéléssel«, hanem elsősorban »vajt fülére« támaszkodva alkotja meg a maga művét. Nagyon jellemzően világítják meg ezt Veres Péter sorai:

»Eleinte csak írtam, és nem gondoltam arra, hogy »stílusom« van-e, és hogy az milyen, és miben különbözik a másokétól. — Ma már tudatosan úgy szeretnék írni, hogy mindenki megértse, és úgy szeretnék írni, hogy mindenki gyönyörködjék benne.« [30].

Kosztolányi viszont így jellemzi a tartalom és forma összehangolását:

*»Sár és virág, kavargó semmség,
De hirtelen, mint villám, hogyha lobban
Két sor között — kinyíl nekünk az Ég.« (Vers.)*

Másutt meg ezt mondja:

»Így vitatkozik szakadatlanul a gondolat és a nyelv is. A gondolat rá akarja nyomni bélyegét a nyelvre, de az nem engedelmes viasz, ellenáll, erre a gondolat enged, kissé föladja jogát, vagy túlzott követelményét, s ebből az isteni egyezkedésből támad a remekmű, melyen sohase látszik, hogy voltaképpen kicsoda alkudott meg. Nemcsak a költő idomítja a nyelvet, a nyelv is idomítja a költőt.« [31].

Erről tesz hitet Tóth Árpád is:

*»Ó, légy hát engedelmes, szavak szeszélyes érce,
A szív, a hű kohó, olvasszon hő folyamám,
S nemes formákba öntve, szelíden hűlj olyanná,
Minőt a gyarló mester édes ihlete érez!« (Szavak szobrása, én.)*

Ha tehát egy-egy irodalmi alkotás teljes értékű elemzését el akarjuk végezni, mindezekre a szempontokra figyelemmel kell lennünk, hiszen »az író eszménye nem az, hogy keveset mondjon sok szóval, hanem az, hogy kevés szóval sokat, minél gazdagabb lelki tartalommal terheset« — mondja Zolnai [32].

Befejezésül még csak egy hihetőleg felmerülő kérdésre akarok válaszolni: tudniillik arra, hogy ebben az esetben miért csak versek szerepeltek e cikk keretén belül. Azért, mert általában a verses munkáknál sokkal tömörebben érvényesül a nyelv erőteljes kifejező ereje, s az iskolai oktatásban a versek már terjedelmüknél fogva is alkalmasabbak az elmélyültebb vizsgálatra, mint a terjedelmesebb prózai művek. De mindjárt hozzáfűzöm azt is: ne gondoljuk, hogy prózai művek vizsgálatánál sokkal nehezebb a feladatunk. Nem, hiszen a művészi prózai alkotásban éppen úgy érvényesül a tartalom és forma egysége, mintha verses a forma.

Mindent egybevetve: általános iskoláinkban a nyelvtani elemzés már kielégítő, de nem kielégítő a nyelvtan és irodalom összekapcsolása. Ezen segíteni kell, mert csak úgy tudunk magas igényű olvasótábort felnevelni. Tanulóink még nem olvasnak tudatosan. Így tehát szükséges, hogy megtanítsuk őket arra, hogy valóban észrevegyék az értéket, a szépet az irodalmi alkotásban. A VIII. osztályban ez már egészen széles alapon folyhat. Mivel az idő kevés, így elég, ha egy-egy irodalmi alkotáson mutatunk meg minden nyelvi-stilisztikai vonatkozást. Gyakorlatilag itt azokra a prózai és verses olvasmányokra gondolok, amelyeknek megtárgyalására a tanterv két órát enged.

Végül nézzük meg, hogyan vélekednek az iskolai nyelvi oktatásról íróink és költőink. És hogy senki se vádolhasson elfogultsággal, — hallgassunk meg egy prózaíró és egy költőt.

Veres Péter azt mondja: »Az iskolai nyelvtanítványnak arra kellene törekednie, hogy ezt a fogalmazási munkát megkönnyítse. Ehhez a legegyszerűbb út nem a nehézkes és sok vonatkozásban tisztázatlan nyelvtani törvények és szabályok erőszakolt bemagoltatása, — nem az elemi helyesírási és fogalmazási ismeretekre gondolok, mert azok nagyon is szükségesek, hanem a nyelvérzék fejlesztése és a magyar fogalomvilág megismertetése. Ehhez pedig a legigazibb segédeszköz a jó irodalom, a realista irodalom . . . , mert ez a magyar társadalmat, a magyar történelmet, a magyar nép életét és gondolkodását és benne a magyar nép lelki szépségeit a leghívebben ábrázolja.« [33].

És mi *Kosztolányi* álláspontja? »A gyermeknek olvasnia kell. Nem sokat kell olvasnia. Jót kell olvasnia.« »Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja. Az iskolai irodalmi oktatás egyetlen feladata az, hogy olvasókat neveljen.« [34].

Azt hiszem, ez a módszer, amit itt megmutattunk, hathatós segítséget fog nyújtani ehhez.

J E G Y Z E T E K

- [1] Zolnai Gyula: Négyes László Stilisztikája és Szerkesztéstana. Nyr. 25 : 71.
- [2] Babits Mihály: A nyelvész és az irodalom. Balassa-émlékkönyv, 8. 1.
- [2a] Bakos József: Nyelvtan és stílus. Anyanyelvünk, 2 : 67.
- [3] Herczeg Gyula: Eötvös József körmondatai. Nyr. 77 : 165—179.
- [4] Grétsy László: Ady versmondai. Irodalomtörténet. 1954. 319.
- [5] Szarvas Gábor: Petőfi »János vitézének« nyelve. Nyr. 1 : 20—26.
- [6] Prohászka János: Petőfi költői nyelvének fősajátságai. Nyelvészeti Füzetek. 58. Bp. 1909.
- [7] Dénes Szilárd: Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához. Nyr. 77 : 172.
- [8] Bóka László: A hazaszeretet regénye. Csillag, 5 : 218.
- [9] Benkő László: Két Számadás. Nyr., 81 : 45—58.
- [10] Bajza József: Bajza József költői nyelvéről. Nyr. 37 : 13—25.
- [11] Terestyéni Ferenc: A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romantizmus korában. Pais-émlékkönyv. Bp. 1956. 550.
- [13] Gombocz Zoltán: A jelenkori nyelvészet alapelvei. Nyr. 27 : 3.
- [14] Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Bp. 1957. 8.
- [15] Uo. 10.
- [16] Germanista: Nyelvéstétika, nyelvművelés. Nyr. 44 : 182.
- [17] Nyelvtanításunk helyzete és feladatai. 12.
- [18] Uo. 93.
- [19] Uo. 95.
- [20] Uo. 97.
- [21] Terestyéni Ferenc: A jelentéstani elemzés szerepe a kifejezőképesség és a nyelvkultúra fejlesztésében. Anyanyelvünk, 2 : 78.
- [22] Kerékgyártó Imre: Nyelvtan és logika. Köznevelés. VIII : 54.
- [23] Bakos József: Nyelvtan és stílus. Anyanyelvünk, 2 : 65—67.
- [24] Csillag. 1952 : 737.
- [25] Kosztolányi Dezső: Ábécé. Bp. 1957. 193.
- [26] Uo. 140.
- [27] Bóka László: A szép magyar vers. Bp. 1952. 3.

- [28] Komlós Aladár: A költőiség és a mai magyar líra. Csillag. 5 : 607.
 [29] Kosztolányi Dezső: Abécé. Bp. 1957. 23.
 [30] MTA. I. 467.
 [31] Kosztolányi: i. m. 145.
 [32] Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Bp. 1957. 201.
 [33] MTA. I. 461.
 [34] Kosztolányi: Abécé. 67.

A FELSOROLTAKON KÍVÜL FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albert János: A magyar nyelv jelene és jövője. Nyr. 23 : 343—49.
 Bakos József: Verskultúrát az iskolába. Prot. Tanügyi Szemle, 1937. szept. sz.
 Bakos József: Stílusformálás a magyarnyelvi órákon. Felvidéki Nevelő. 1943. jún. sz.
 Bakos József: Vörösmarty és anyanyelvünk az iskolában. Anyanyelvünk. 1955. 3. sz.
 Bóka László: A szép magyar vers. Bp. 1952. (Szocialista Nevelés Kiskönyvtára, 38.)
 Bóka László: Nyelv és halhatatlanság. Pais-emlékkönyv. Bp. 1956.
 Csúry Bálint: Az ige. Bp. 1910. Nyelvészeti Füzetek. 63.
 Deme—Kövesvér: Magyar nyelvhelyesség. Bp. 1957.
 Gáldi László: Vers és nyelv. Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: Pais Dezső. Bp. 1955. 497—615.
 Gombocz Zoltán: Jelentéstan. Bp. 1926.
 Herczeg Gyula: A stílusvizsgálat módszeréhez. Nyr. 79 : 204—217.
 Horváth József—Kosaras István: Irodalomelméleti alapfogalmak. Bp. 1952. (Segéd-könyv.)
 Kerékgyártó—Lengyel: A fogalmazás tanítása. Bp. 1955. (Szocialista Nevelés Kiskönyvtára. 95.)
 Klemm Antal: A mondattan elmélete. Bp. 1928. 125—126.
 Komlós Aladár: Magyar irodalom a középiskolában. Csillag. 1952. 736—741.
 Kovalovszky Miklós: Ifjúsági irodalmunk nyelvéről és stílusáról. Nyr. 81 : 59—66.
 Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. Bp. 1953.
 T. Lovas Rózsa: A versek zenéje. Nyelvművelő. Szerk.: Lőrincze Lajos. Bp. 1956. 354—362.
 T. Lovas Rózsa: Milyen szavak valók a versbe? Uo. 363—372.
 R. Molnár Ilona: Kötőszóval kezdett önálló mondatok. Pais-emlékkönyv. Bp. 1956. 230—234.
 Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. MTA. I. Oszt. Közl. IV. 425—466.
 Prohászka János: Nyelvezztétika. Nyr. 37 : 442—441.
 Rácz Endre: Ady Csák Máté földjén c. versének nyelvtani elemzéséhez. Anyanyelvünk. 1 : 146—150.
 Szablyár Ferenc: Irodalomtanítás. (Főiskolai jegyzet, Bp. 1956.)
 Szarvas Gábor: Fordítóink magyarsága. Nyr. 21.
 Szűcsi József: Petőfi költői nyelve. Nyr. 39 : 12—17.
 Tompa József: Még egyszer a stílusvizsgálat módszeréhez. Nyr. 79 : 218—219.
 Tompa József: Elavult nyelvi formák művészi felhasználása. Uo. 344—349.

Dr. CHIKÁN ZOLTANNÉ:

L'analyse du langage poétique à l'école.

Le but de l'enseignement scolaire de la littérature consiste dans l'éducation des lecteurs de choix, conscients des merveilles d'art d'écrire. Par conséquent nos élèves doivent considérer la forma des chefs-d'œuvre non seulement comme l'accumulation des effets de style; ils doivent la voir en sa qualité essentielle: comme coexistant organique avec le sujet traité. C'est pourquoi nous devons éliminer et faire éviter l'analyse par trop détaillée. La «vivisection» forcée du langage poétique nous mène à des simples exercices de grammaire, bonne à faire reconnaître les catégories morphologiques et syntactiques. Ayons de la mesure en tout ceci. Ainsi nous aboutirons à des résultats souhaités: nos élèves auront la faculté de bien lire, de découvrir l'unité inséparable du sujet et du langage.

HALLGATÓINK NÖVÉNYISMERETÉNEK BIZTOSÍTÁSA

Hallgatóinknak széleskörű növényismeretre van szükségük, egyrészt a főiskolai növénytani tanulmányok megértése, megkönnyítése, másrészt a szaktárgy jó taníthatása céljából.

Növényismertetésre az egész tanulmányi időt felhasználjuk, erre minden lehetőséget megragadunk.

A sokoldalú növényismeret, illetve egyáltalában a növényismeret fontosságát felesleges bizonygatni. Sejttanban, szövettanban, szervtanban, élettanban és a növénytan egyéb tudományágában számtalanszor hivatkozunk növényekre, növényi részekre

Ha a hallgatóság nem ismeri az említett növényt, szinte »légüres-térben lógó« elméleti ismeretet szerez. Ha azonban a hallottakat az említett növényre, mint már ismertre konkretizálja, könnyebben megérti az összefüggéseket.

Mi igyekszünk a növényt akkor bemutatni, mikor tanítunk róla. Sokat sikerül is idejében szemléltetni, sokszor azonban nincs mód vagy idő arra, hogy a kérdéses növényt éppen az előadás alkalmával demonstráljuk. Ezért arra törekszünk, hogy hallgatóink mielőbb és minél nagyobb számú növényt megismerjenek, hogy hivatkozáskor azok már ismertek legyenek.

Elsősorban az élő növények ismeretét kívánjuk megvalósítani, tudván, hogy a valóságot egyedül az élő növény testesíti meg. Csak élő növények szemléltetése nyomán jön létre helyes ismeret. Legjobb, ha a hallgató élő növényre emlékezik. Természetesen a szárított növények adta didaktikai lehetőségekkel is élünk.

Tanszékünk botanikus kerttel nem rendelkezik, noha többször szorgalmaztuk, hogy botanikus kertünk is legyen. Így kénytelenek vagyunk a botanikus kert hiányát a tanszékre behozott élő növényekkel és gazdag élősarkokkal, valamint egyéb módon pótolni.

Növényismertetésre használjuk: 1. a kiállítószekrényt, 2. a terepgyakorlatokat, 3. kirándulásokat, 4. szakköri foglalkozásokat, 5. növénytani gyakorlatokat, 6. az előadóteremben elhelyezett élősarkokat, 7. a hallgatók által készített törzsherbáriumokat és ún. speciális gyűjteményeket, végül 8. fejlődésmeneti vázlatrajzokat.

A felsoroltakat a következőképpen használjuk fel:

1. *Kiállítószekrény.* Elöl-, hátul-, oldalt- és felül üvegezett szekrény, melynek alsó és felső polcán egyszerre 25—30 növény helyez-

hető el. A szekrény a Tanszék bejárata előtt, a folyosón van felállítva. Tanév kezdetétől annak végéig üzemben tartjuk. Tartalmát váltjuk. A növényeket az évszaktól függően gyorsabban, vagy lassabban cseréljük. Ősszel kéthetenként, télen hónaponként, tavasszal kéthetenként, illetve májusban hetenként, júniusban 3—4 naponként váltjuk a növényeket. Őszkor virágzó növényeket, erdei fák, cserjék termései ágait, különféle gyümölcsöket, színes lombcsokrokat állítunk ki. Télen hajtatott és elővirágoztatott növényeket szemléltetünk, pl. gyöngyvirágot, hóvirágot, salátaboglárkát, sáfrány (*Crocus*)-fajokat, lókörömfüvet, (Tussilago-t), pirosuló hunyort (*Helleborus purpurascens*-et), tavaszi héricset (*Adonis vernalis*-t), tüdőfű (*Pulmonaria*)-fajokat, kankalin-fajokat, orgonát, japánbirset, aranyfát (*Forsythia*-t), mandulafát stb. Azonkívül teszünk a szekrénybe algákat (*Spirogyra*, *Botrydium*, *Cladophora* stb.), gombákat (penészek, ehető és mérgező gombák, kártevők stb.), zuzmókat, mohákat, páfrányokat, fenyőágakat tobozokkal.

Tavasszal a nyílás sorrendjében a gyakoribb növények kerülnek sorra. Csíráztatási kísérleteink eredményeit szintén kiállítjuk, így tölgy-fajokat, bükköt, bokrétafát, szelíd gesztenyét, diót, szilvát stb. Elhelyezünk a szekrénybe gyomokat, gyógynövényeket, gazdasági- és ipari növényeket. Nyár elejétől termései növényeket, így pl. erdei szamócát terméssel, virággal, ostorindákkal vagy bakszakáll (*Tragopogon major*) repítőernyős kaszattermés gömbjét és másokat.

A kiállított növények elé cédulákat helyezünk a következő adatokkal: magyar név, latin név, alá családnév, zárjelbe annak nemzeti neve. Olykor néhány szavas megjegyzést is teszünk, pl. a csoromolyánál (*Melampyrum*-nál): félélősködő (hemiparazita) növény. A szamócánál: jól láthatók ostorindái, ezekkel szaporodik. A viczorgónál (*Lathraea*-nál): gyökérelősködő (holoparazita). A nadragulyánál (*Atropa belladonna*-nál): gyógynövény, alkaloidja az atropin, szemgyógyszer. Gyertyánál: makktermését háromkaréjú leveles kupacs védi.

Ősszel kb. 150, télen 50, tavaszkor és nyár elején 400 növényt, tehát összesen mintegy 600 élő növényt mutatunk be a kiállítószekrény felhasználásával.

A kiállított növényeket a hallgatók kényelmesen megfigyelhetik és tanulmányozhatják. A növények neveit, esetleg feltüntetett adatait kötelesek naplójukba, gyakorlati munkafüzetekbe bejegyezni. Ilyen módon a látási (vizuális memória), kiejtés, illetve írás által (motorikus memória) bevésoódik és megmarad a hallgatók emlékezetében annál is inkább, mert a másod- és harmadévesek újra találkoznak csaknem ugyanazokkal a kiállított növényekkel. Az ismételt látás és írás csak fokozza és elmélyíti a növényismeretet.

2. Terepgyakorlatok. Minden tanévben kétszer tartunk többnapos terepgyakorlatot: ősszel és tavasszal. A szomszédos Bükk-hegység olyan helyeit keressük fel, ahol viszonylag a leggazdagabb vegetációt találjuk és amely területek nem esnek távol szálláshelyünkötől s könnyen megközelíthetők.

A terepgyakorlatokra tervszerűen és jóelőre felkészülünk. A tanszék egyik dolgozója egy héttel korábban végigjárja a kérdéses terü-

letet, hogy megállapítsa annak növényállományát. — A terepgyakorlatok általában négynaposak, ebből két nap állattani, két nap növénytani. A növénytani napokon végigjárjuk a tanulmányozandó területet. Feljegyezzük a látott virágtalan és virágos növényeket. Így elérjük azt, hogy ismert terület ismert növényeit mutatjuk be hallgatóinknak.

Az elsőévesekkel az előforduló növényeket főleg morfológiai szempontok szerint beszéljük meg, pl. tavaszi kankalin (*Primula veris*), levélrózsája, tőkocsánya van, virágzata egyszerű ernyő, termése tok. A keltike (*Corydalis*) földalatti szára gumó, magvait hangyák terjesztik (myrmecochor növény). Fehér fagyöngy (*Viscum album*) örökzöld, fél-élősködő. A fogasírnak (*Dentaria-nak*) sarjzagymái vannak és így tovább.

A másodévesekkel elsősorban rendszertani szempontból tárgyaljuk a növényeket. Ezenkívül ismertetjük a növények társulási viszonyait, élettani sajátosságait, környezeti (ökológiai) vonatkozásait, gazdasági jelentőségüket stb. Pl. a bükkfa (*Fagus silvatica*). Bükkfélék családjába (*Fagaceae*). Hegységeinkben az északi lejtőkön összefüggő erdőket, bükkösöket (*Fagetum*) alkot, amelynek aszerint, hogy milyen a talaj kémhatása, több típusa ismert. Bemutatjuk az erdei madársós-kás bükk erdőtípust (*Fagetum oxalidosum-ot*), amelynek savanyú, podszoos talaja van. Más helyen felhívjuk a figyelmet a szagos mügére (*Asperula odorata-ra*), megjegyezve, hogy kissé bázikus talajú bükkösök gypszintjében uralkodik, állományt alkot (*Asperula-facies*). Elmondjuk még a bükkről, hogy csak kora tavasszal, lombfakadás előtt van aljnövényzete, később záródó lombja teljes árnyékot vet, ilyenkor leginkább csak gombák vegetálnak alatta. Fája jó bútornak, tüzelőnek, szerszámnak, talpfának, bányafának, vágásfordulója 80 év. Hétévenként bőven terem. Termése 3 élű makk, olajtartalmú, megfásodó kupacsban érik. Egy másik példa: a közönséges acsalapu (*Petasites hybridus*). Fészkesek (*Compositae*) családjába tartozik. Kétlaki növény. Kora tavasszal virágzik, virágzata fészkes-fürt. Júniusban levelei óriásra nőnek. Patakmenti magaskórós társulásban (*Altoherbosa*) állományt (*Petasitetum*) alkot. — Természetesen csak a fontosabb növényeket beszéljük meg olyan részletesen, mint a bükköt. Egyes növényeknél az ismertető jegyeket, a megkülönböztető vonásokat különösen hangsúlyozzuk, pl. a gyertyán levele tojásdad, szimmetrikus, széle kétszeresen fűrészelt. A szil (*Ulmus*-) fajok levele hasonlít a gyertyánéhoz, de aszimmetrikus.

A hallgatókat a növényismertetésben lupékkal és növényhatározókkal segítjük, ezeket induláskor osztjuk ki.

A szabadszemmel nem látható vízi növények tanulmányozása céljából 4—5 db mikroszkópot viszünk magunkkal. A mikroszkópos vizsgálatokat a terepről való bevonulás után, a szálláskörlet megfelelő helyiségében végezzük.

A hallgatók törzsherbáriumuk növényeinek javarészét a terepgyakorlatokon gyűjtik össze.

A hallottakról, látottakról mindenki köteles részletes feljegyzést vezetni, az útvonalról vázlatrajzot készíteni. Hazatérés után a gyakorlati munkanaplóba az egész le kell tisztázni.

Végül egyik terepgyakorlatunk eredményét ismertettük: 1957. május hó 8-án és 10-én Szilvásvárad környékén az elsőéves hallgatók 140, a másodévesek 161 féle növényt gyűjtöttek. Megbeszéltünk 293 növényfajt, ebből kétszikű 197, egyszikű 33, haraszt 10, moha 10, zuzmó 5, gomba 5, moszat 33 faj.

3. *Kirándulások.* Tanév közben többször rendezünk kisebb, fél-napos kirándulást, pl. Eged-hegyre, Almárvölgybe, Szarvaskőre stb. A másodéves hallgatókkal a második félévben tavasztól kezdve gyakorlati óráikat a terepen töltjük.

Ezeket a kisebb kirándulásokon a növényeket ugyanolyan módon ismertetjük, mint a terepgyakorlatokon. Az itt végzett feljegyzéseket szintén belemásolják munkafüzetekbe.

A terepgyakorlatokon és kirándulásokon tárgyalt növények listáját legépelve a tanszéki faliújságra kifüggesztjük. Innen, a jegyzeteikbe helytelenül leírt növényneveket korrigálhatják. — A kirándulásokon bemutatott és ismertetett növények száma meghaladja a 150-et.

4. *Szakköri foglalkozások.* Szintén a növényismertetés szélesítésének szolgálatában állanak. Itt nem annyira a vadontermő növényeket, mint inkább a kultúrnövényeket ismertetjük. — Szakköri sétákat teszünk városunk parkjaiba, a városi kertészetbe, a városi fürdőtelepre és a környékbeli kertekbe. Megismertetjük a parkok, üvegházak, melegvizet és kertek növényeit. Rossz idő esetén közös növényhatározást végzünk.

5. *Növényteni gyakorlatok* alkalmával nagy gondot fordítunk a mikroszkópikus és virágtalan növények ismertetésére is. Minden nevezetesebb osztálynak, rendnek, illetve családnak mutatunk be képviselőjét. Azokat hosszasan tanulmányozzuk, közösen meghatározzuk, majd a hallgatók munkafüzetükbe lerajzolják.

Vizsgáltunk több baktériumfajt, kék moszatot, ostoros moszatot, sárgás moszatot, barázdás moszatot és különösen sok zöld moszatot. Vörös moszatok közül a *Batrachospermum moniliforme*-t vizsgáltuk meg. Vizsgálatainkat megkönnyítették a gazdag baktérium- és algatenyészteteink.

A *Chlorella* és *Scenedesmus* zöldmoszatok tanulmányozásakor különösen felhívtuk figyelmüket ezekre a néhány mikron kicsinységű, viszonylag nagy felszínű algaszervezetekre, mint olyanokra, melyek kis tömegükkel, de nagy felületükkel a fényt igen nagy hatásfokkal tudják értékesíteni. Biomassza képzésük a növényvilágban a legnagyobb mérvű, úgy, hogy termesztésük rentábilis. Sok értékes fehérjét, zsírt (olajat), szénhidrátot, vitamint tartalmaznak. Több fajuk antibiotikumot is termel. Mind állati takarmánynak, mind emberi tápláléknak alkalmasak, baktericid hatású anyagokat is készítenek belőlük.

A gombák közül mind az alacsony, mind a magasabb fejlettségűek közül sokat élő állapotban tanulmányoztunk. Ezt előzőleg beállított különböző gombatenyészteteink tették lehetővé.

Számos zuzmót, mohát és harasztot vizsgáltunk, köztük 11 olyan páfrány-fajt, melyeket becserépezve herbáriumunkban neveltünk.

A mikroszkóppal vizsgált baktériumok és algák száma felülmúlja

az 50-et, míg a zuzmók, mohák, harasztok száma megközelíti a 100-at.

Az elsőévesek morfológiai gyakorlatain növényi részeket vizsgálnak, azonban a kérdéses növényt globálisan is szemléltetjük. Növényhatározási gyakorlatok alkalmával is több növényt megismernek.

6a) *Előadóteremben elhelyezett élősarkok.* Az előadóterem középső ablakmélyedésben egy általános iskolai minta-élősarkot, a másik két ablakban két kisebb élősarkot létesítettünk.

Ezekben az élősarkokban akvárium, cserepes növények, vágott virágok, hajtattott, gyökereztetett és csíráztatott növények vannak elhelyezve. A növények nevét, családját magyarul és latinul kis cédlákra írjuk és a növények elé helyezzük. Itt a növényeket változásukban, fejlődésükben szemléltethet hallgatóink. — A minta-élősarkokban tavasztól kezdve az általános iskolai típusnövényeket is kiállítjuk.

Az élősarkokban nyerne elhelyezést baktérium-, alga-, gomba- és egyéb tenyészetek is. Beállított kísérleteinket is ide helyezzük.

b) *Az előadói asztalra dekorációs célból elhelyezett növények* és virágok a díszítésen túlmenőleg tanulmányi célokat is szolgálnak, amennyiben mikroszkópikus gyakorlatok szünetében — hogy hallgatóink szeme időközben megpihenjen — a növényeket röviden ismer-tetjük.

c) *A herbáriumban* sok különféle cserepes növényt tartunk. Ezeket nevekkkel látjuk el, de időnkint be is mutatjuk hallgatóinknak.

7a) *Törzsherbáriumok.* Félévenként 50, tehát a második év végén 200 szárított és meghatározott növényből álló herbáriumot kell benyújtani minden hallgatónak. A meghatározás hibahatára legfeljebb 1—2 % lehet. A növényeket általános méretű rajzlapra kell felerősíteni. A nagyobb családokat borítópapírban kell összefogni és a fejlődés sorrendjében elrendezni. A herbárium lapok adatai: család, magyar név, latin név, gyűjtési hely, idő, végül a gyűjtő neve. A herbáriumok külső borítását egységesítettük: sötétkék, kemény, címkével ellátott mappát kívánunk.

b) *Speciális gyűjteményeket* mind az első-, mind a másodéves hallgatók kötelesek beadni. A speciális gyűjtemények lehetnek: rügy-, levél-, virág-, mag-, termés-, kéreg-, korong vagy egyéb, pl. gyomnövények, gyógynövények, élősködők stb. gyűjtemények.

8. *Fejlődésmeneti vázlatrajzok.* A növényeket nemcsak adott állapotban, azaz sztatikusan tanulmányozzuk, hanem mozgás, változás, fejlődés állapotában is, tehát dinamikusan. Nyomon követjük a növény életútját, egész fejlődését. Erre a célra felhasználjuk az előadó terem falaira felerősített 54 darab fejlődésmeneti vázlatrajzot. A rajzok az egyes típusnövényeket teljes fejlődési körben (ciklusban) mutatják be. Az egyes képek az illető növény egyedfejlődését (ontogéniáját), az egész képsor pedig az egész növényvilág törzsfjlődését (filogéniáját) szemlélteti dinamikusan.

Az elmondottak alapján világos, hogy hallgatóink a többszöri látás-, hallás-, írás-, mondás, illetve megfigyelés alapján megjegyzik a növények neveit, megismerik azokat és tartósan megőrzik emlékezetükben. Nálunk tehát a növényismertetést illetőleg érvényesül a régi

mondás: »Repetitio est mater studiorum.« Különösebb erőfeszítés nélkül nagy és széleskörű növényismeretre tesznek szert, a többszöri ismétlés alkalmával megtanulják a növények neveit és egyes tulajdonságait.

Az ismertetett módokon hallgatóink tanulmányaik folyamán mintegy 1200 növényfajt ismernek meg, ebből virágtalan kb 280, virágos kb 920 faj.

A növényismeretből többször tartunk számonkérést. Igyekszünk gyakran meggyőződni hallgatóink növényismeretéről. Elsőéveseknek tanév végén 20 fás- és 30 lágyszárú növényt biztosan meg kell ismereniük.

A másodéveseknek tanév végén az utolsó gyakorlati órákra bekészítünk a terembe 20 erdei fát, 20 cserjét, ezek leveles szárát vízbe téve, ezenkívül 30 gazdasági növényt és 30 gyomnövényt. Jelest csak az kaphat, aki minden növényt felismer. Itt azonban megjegyezzük, hogy a bekészített növényeket előzőleg konzultáció keretében újra és újra bemutatjuk.

Kollokviumaik és szigorlataik alkalmával kötelesek herbáriumait és speciális gyűjteményeiket magukkal hozni. Szóbeli után felnyitjuk és a növények nevei letakarásával növényismereti próbát tartunk. Ennek eredménye a kollokvium, illetve vizsgaeredménybe számít be.

Államvizsga alkalmával a III. év végén történik az utolsó számonkérés növényismeretből. Az államvizsga-terembe néhány nappal korábban bekészítünk üvegekbe, vízbe téve 50 legközismertebb fás és 100 dudvásszárú növényt. Ezeket az államvizsgát megelőző két estén át konzultáció keretében bemutatjuk és megbeszéljük. Minden vizsgázótól 10—15 növényt megkérdezzük. Jelest csak olyan jelölt kaphat, aki mindegyik kért növényt megismerte és rendszertani kategóriáit megnevezte.

Módszerünkkel elérjük, hogy az általános iskolába olyan biológiaszakos tanárok kerüljenek ki tőlünk, akik biztosan ismerik a leggyakoribb növényeket és nem kell majd a terepen »nótáztatni« a kivonuló tanulókat olyan helyen, ahol sok növényfaj található abból a célból, hogy a tanulók ne kérdezzék azok neveit.

Лайош Юхас:

Развитие знания растений наших слушателей

В статье автор излагает способы, на основании которых сотрудники Ботанического факультета обеспечивают обширные растений слушателей.

NAGY SÁNDOR gyakorlóiskolai tanár:

AZ ÉVKÖZI ISMÉTLŐ ÓRÁK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A megelőző években több hazai szerző választotta vizsgálódási témául az iskolai ismeretszerzés folyamatának elemzését [1]. Az iskolai gyakorlat alapján kimutatták e folyamatnak lényegbeli megegyezését a dialektikus materializmus ismeretelméletével, ugyanakkor feltárták a pedagógiai specifikumokat is. Meg kell keresnünk e folyamatban az ismétlő óra helyét, tisztázni kell az ismétlő óra funkcióját. Választ kell adni arra a kérdésre, milyen órát tekinthetünk ismétlő órának.

A didaktika még adós az ismétlő órák tekintetében egy sor fontos kérdésben. Oktatási gyakorlatunkban éveken át háttérbe szorult az ismétlés. A leginkább kidolgozott az órátípusokon belül a vegyes típusú óra. A megszilárdítás, gyakorlati alkalmazás feladatait megoldó ismétlő, gyakorló és számonkérő órák tekintetében sok még a kidolgozatlan kérdés. Az okot kutatva, a leglényegesebbet a következőkben lehet idézni: »Az ismétlő órák háttérbe szorulásának fő okát a tantervek maximalizmusában kell látnunk. Elsősorban ennek következménye, hogy a nagy anyag miatt ismétlésre, gyakorlásra alig jut idő.« [2]. Mivel a mindennapos gyakorlat elmaradott volt e tekintetben éveken át, nem juthatunk el az általánosításokhoz sem, és a felvetődő problémák jelentős része a mai napig sem talált megoldásra. A maximalizmus kiküszöbölésében komoly eredményeink vannak, a tananyagcsökkentések lehetővé teszik, hogy a téma (tárgykör) egészére vonatkozóan is végigvezessük tanítványainkat az ismeretszerzés útján. Ezt már a gyakorlat is mutatja, mert egyre nő az ismétlő, gyakorló, számonkérő órák száma.

Fontos kérdés az, hogy a téma (tárgykör) oktatásának folyamatába hova illesszük be az ismétlő órát. A probléma nem is olyan egyszerű, mert a folyamat mozzanatai rendszerint nem jelentkeznek »tisztán« a gyakorlatban, hanem összefonódnak. Az órák rendszerében az ismétlő óra feladatát az ismeretek megszilárdításában, rögzítésében szoktuk megjelölni. Ezzel egyben az óra funkcióját is meghatározzuk, természetesen egészen vázlatosan. Az ismeretek megszilárdításának az oktatási folyamatban azonban más lehetőségei is vannak. Az ismétlés reprodukciós folyamat, mely a tanult anyag lényeges kérdéseinek kiemelése, rendszerezése, új általánosítások megfogalmaztatása útján eredményezi az ismeretek megszilárdulását. Mivel reprodukálásról nemcsak az ismétlő órával kapcsolatban beszélhetünk, hanem a gyakorló és ellenőrző órákon is, sokan nem látnak különbséget ismétlő, gyakorló és számonkérő

óra között. A különbségek aláhúzása pedig lényeges, mert az ismétlő órán középpontban álló didaktikai feladat más, mint az említett másik két órán. A gyakorló és számonkérő órákon központi feladat a jártasságok és készségek kialakítása, illetve az ismeretek, jártasságok és készségek ellenőrzése. E feladatok megoldása közben megszilárdítás is történik, azonban e mozzanat alá van rendelve a gyakorlati alkalmazás, illetve az ellenőrzés feladatának. Ilyen megjegyzések az ismétlő órával kapcsolatban is helytállóak, amennyiben az ismétlés során is ellenőrzünk és bizonyos esetekben megkívánjuk a gyakorlati alkalmazást, de itt is alárendelt szerepet játszanak ezek a mozzanatok.

- Az ismétlő órák célja mindenekelőtt a tanult tények és az ezekhez kapcsolódó általánosítások megszilárdítása, rögzítése. Egy óracsoporton belül ezt a feladatot akkor kell megoldanunk, amikor az új anyag tárgyalása befejeződött. Az ismétlés során megszilárdított ismeretek birtokában következhet a szerzett ismeretek gyakorlati alkalmazása, majd ellenőrzése, gyakorló, illetve számonkérő órán. Az óra helyének ilyen megjelölése logikus, összhangban áll az iskolai ismeretszerzés folyamatával. Az oktatási folyamat logikájával ellenkezik az a megoldás, mely az ismétlő órát »mindenek után«-ra, a téma (tárgykör) legutolsó órájának állítja be. Ez ugyanis azt jelenti, hogy meg nem szilárdított ismeretekkel végeztetünk gyakorlást, illetve ellenőrzést. Ez, a folyamatot tekintve logikátlan, a tanulók szempontjából pedig igazságtalan.

Az ismétlésben, mint reprodukciós folyamatban jelentkező központi feladatot illetően a megoldásnak többféle módja lehetséges. Mivel lehetetlen a téma (tárgykör) egészének reprodukáltatása, annak leglényegesebb problémáit foglaljuk össze. Célkitűzésünk ez esetben az összefoglalás, mely az anyag eredeti elrendezésének megváltoztatása nélkül megy végbe közös munkával. Más a célkitűzésünk akkor, ha tanítványaink az anyagot jobban bírják. Ez esetben kerülhet sor arra, hogy bizonyos szempont, vagy szempontok kiemelésével, ezekhez csoportosítva az anyagot, végezzük az ismétlést, mely az egyszerű összefoglaláson túl már rendszerezést jelent. Amennyiben módunkban áll több órán át ismételni, és már összefoglaltuk, rendszereztük az ismereteket, bizonyos esetekben az anyag ismeretében eddig nem látott összefüggéseket vetethetünk észre a tanulókkal, melyek alapot adnak új, magasabbszintű általánosításhoz. Ez esetben célunk az ismétlő órán az ezekhez való eljuttatás lesz [3]. A megszilárdítást ilymódon különböző célkitűzések megvalósítása útján érhetjük el, és e céloktól függően más-más jellegű lesz az ismétlő óra, tartalma, felépítése különböző lesz. Ezzel magyarázható az elnevezések tarkasága is: ismétlő óra, összefoglaló óra, rendszerező óra, általánosító óra. Az elnevezések a tanári célkitűzésekre utalnak, végeredményben azonban minden ilyen óra leglényegesebb meghatározója az, hogy reprodukálás folyik az ismeretek megszilárdítása céljából. Indokolatlan lenne e megállapítás elfogadása után az ismétlő órák különböző típusairól beszélni. Az összefoglalás, rendszerezés, általánosítás megjelölések bár különbözőek, mégis egy didaktikai feladat megoldását jelentik, és ez a megszilárdítás. A megszilárdítás feladatait megoldó óra ismétlő óra a típust illetően, melynek

célunktól függően (összefoglalás, rendszerezés, általánosítás) sokféle változata (variánsa) lehet. E meggondolás alapján ismétlő órának tekinthetjük azt a tanítási órát, melyben célunk az ismeretek összefoglalással, rendszerezéssel, általánosítással történő megszilárdítása reprodukáltatás útján. [4].

•

»Az órák sorsa jórészt eldől az előkészülés során.« [5]. Ez alól az ismétlő óra sem kivétel. Célszerű mindenekelőtt az előkészülés néhány problémáját felvetni. Nem általános szempontokat, hanem — a tárgyalatípus sajátossága felől megközelítve a kérdést — a sajátosakat.

Az utóbbi években gyakran esett szó a tematikus tervezésről. Szovjet pedagógiai tapasztalatokból ismertük meg a tervezés lényegét. Tapasztalataim arról győztek meg, hogy az ismétlő órák tekintetében kulcskérdés a tematikus tervezés. A továbbiakban csak az ismétlő órával kapcsolatban vizsgálom az előkészülésnek ezt a módját. Logikai szempontból itt a következő probléma jelentkezik: »Az összefoglaló órák fő problémája a gondolkodásra nevelés tekintetében az, hogy milyen logikus rendszer alapján lehetne az egész témakört egységes, logikus rendszerbe foglalva áttekinteni.« [6]. Tematikus tervünknek kell biztosítania, hogy a téma (tárgykör) anyaga egészet alkosson a feldolgozás során. Különösen nagy a jelentősége ennek akkor, ha az óracsoporthoz feldolgozásra kerülő ismeretanyagot a tankönyv nem logikus rendben nyújtja. A tematikus tervben szerepelnie kell a kialakítandó fogalmaknak. E követelmény kapcsán ismét logikai természetű kérdés vetődik fel. A tervben feltüntetett és az oktatás folyamatában elsajátítandó fogalmakkal kapcsolatban már a tervezéskor meg kell jelölnünk, hogy ezekkel kapcsolatban milyen logikai műveleteket végeztetünk. (Meghatározás, felosztás.)

Lélektani szempontból a tematikus terv összeállításakor a transzfer jelentőségéről nem szabad megfeledkeznünk. Ez lényegében annak mérlegelését jelenti, hogy az előzőekben szerzett ismeretek alapján a tanulók milyen lehetőségekkel kezdenek az új témában (tárgykörben) feldolgozandó ismeretek és jártasságok, készségek elsajátításához.

A pedagógusok számára irt utasítások a tervezés tekintetében megelégszenek az éves tervvel. (Tanmenet.) Aki tematikus tervet készít, kétféle tervvel rendelkezik. Célszerű lenne a jövőben a felesleges írogatás elkerülése céljából olyan nyomtatványt rendszeresíteni, amely lehetővé tenné a két tervezés egyesítését. A nyomtatvány megfelelő rovatai lehetővé adnának az anyag, a cél feltüntetésére, a fogalmak, jártasság, készség, az alkalmazott módszer(ek), segédeszközök megjelölésére. Most ugyanis az a helyzet, hogy ilyen segítség híján a pedagógusok nagyrésze nem készít tematikus tervet, felesleges írogatást lát benne. Az oktató munka tervszerűségét, tudatosságát biztosítaná ez a tervezési mód.

Az ismétlő órára való előkészülés viszonylatában mutatom be a következőkben, hogy nem nyűgöt, felesleges írogatást jelent, hanem haszna is van.

Mindenekelőtt a téma (tárgykör) óráinak vázlatos kidolgozását jelenti. A tanár új témához érkezik. A rendelkezésre álló órákat elosztja

az anyag természetének, az oktatási folyamatnak megfelelően. Napjainkban így jár el a legtöbb pedagógus, elosztja az órákat. Itt azonban megáll a tematikus tervezésben. A legtöbb tanmenetben ilyen tervezéssel találkozunk. Példaként idézek egy éves tanmenetből egy részletet. Magyar irodalom, általános iskola VI. osztály.

Tárgykör: Fazekas Mihály; Ludas Matyi.

Összes órák száma: 10.

1. óra. Ismerkedés a korrall és az íróval.
2. óra. Az első levonás tárgyalása.
3. óra. A második levonás elemzése.
4. óra. Harmadik levonás.
5. óra. A harmadik levonás tárgyalásának folytatása.
6. óra. A negyedik levonás elemzése.
7. óra. Dolgozatírás.
8. óra. A dolgozat javítása.
9. óra. A tanultak összefoglalása.
10. óra. Számonkérés.

Ez a terv csak annyiban tematikus, hogy egészként kezeli a témát, elosztja a rendelkezésre álló óraszámot. Tükröz bizonyos folyamatjelleg is, bár ezt nem látjuk, de kis elemzés után meggyőződhetünk róla. A tanár ismeri az oktatás folyamatát. Az ilyen »tematikus« terv azonban nem sokat ér. Alig több az anyag mechanikus beosztásánál. Nem nyújt segítséget az egyes órák tervezésénél, így az ismétlő óra szempontjából sem. Részletesebb tervet kell készíteni. Milyen lehet az a tematikus terv, amely segít? Maradjunk a fenti témánál.

Mindenekelőtt célszerű a tervben rögzíteni azt, hogy mi a célunk az egész anyag tanításával, milyen nevelési feladatokat kell megoldanunk, továbbá, mely fogalmat (fogalmakat) kell kialakítanunk. Fazekas művével kapcsolatban ez a következő lehet a tantervi célkitűzések és az ott megjelölt feladatok figyelembevételével:

1. Meg kell ismertetni a jobbgyság helyzetét, meg kell mutatni egyre erősödő öntudatát.

2. Ki kell alakítani »a mű hőse«, »a cselekmény« és »időmértékes verselés« fogalmát.

3. A műelemzés során tovább kell mélyíteni az elnyomók iránti megvetés érzését, meg kell szeretetni az elnyomott nép hőseit.

Ezt követően az egyes órák vázlatos megtervezése következik. E munka nemcsak abból áll, hogy megfogalmazzuk az egyes órák tárgyát. A már megfogalmazott célkitűzések szem előtt tartásával azt kell megállapítanunk, hogy az egészből mely részfeladatok elvégzésére ad lehetőséget a szóbanforgó óra. Ez az egyes órák vázlatos összeállításához vezet. Az ilyen összeállításból már sokat nyerünk, amikor az egyes órákra készülünk. A Ludas Matyival kapcsolatos órák vázlatos kidolgozása így alakulhat:

1. óra. (Bevezető óra.)

Megismerkedés a költővel: debreceni diákoskodása, külföldi tartózkodása, hazatérése, a fűvészkedő tudós, a költő. A jobbgyság élete Fazekas Mihály korában: élményszerűen, történelmi feljegyzések alapján. Házi feladat: Milyen körül-

mények között született Fazekas Mihály: Ludas Matyi című műve? (Néhány mondatral.)

2. óra. (Vegyes típusú óra.)

A házi feladat ellenőrzése. Az első levonás bemutatása. A jobbágy-gyermek helyzete, vágya. A helyzet bemutatásának (expozíció) szerepe. A bonyodalom kezdete. Házi feladat: Miben mutat példát Matyi jobbágytársainak?

3. óra. (Vegyes típusú óra.)

A házi feladat számonkérése. A második levonás bemutatása és tárgyalása. »Megdobban az ijedezésre rákapott jobbágy«-mondat kiemelése. A példamutatás hatása. A mű hőse. A jellemzés eszközei: a hős bemutatása. A Ludas Matyi vers, vagy próza? Hosszú, rövid szótagok. Házi feladat: Hogyan fejlődtek az események? (Szóbeli.) Egy verssor elemzése. (Írásbeli.)

4. óra. (Vegyes típusú óra.)

A házi feladat ellenőrzése. Helyesen elemezték-e a szótagokat? A harmadik levonás bemutatása. Hogyan mutatják a további események Matyi tehetségességét? A főhős újabb tulajdonságai. Népies szólások, közmondások. Házi feladat: Ludas Matyi legjellemzőbb tulajdonságainak feljegyzése.

5. óra. (Vegyes típusú óra.)

A harmadik levonásról tanultak számonkérése. Az eddig megismert részek alapján az időmértékes verselés további vizsgálata. A versláb fogalma. A hexameter. Házi feladat: Verssorok elemzése.

6. óra. (Vegyes típusú óra.)

A házi munka ellenőrzése. A negyedik levonás bemutatása. Matyi beváltja ígéretét. A segítés kérdése: Matyi társakra talál. A cselekmény tetőpontja. A megoldás. A mű egészének mondanivalója. Házi feladat: Miért sikerült Matyinak a bosszúállás? (Rövid megokolás írásban.)

7. óra. (Gyakorló óra.)

A II. irodalmi dolgozat megírása. A Ludas Matyi alapján előkészítés: Hogyan kell eseményt elbeszélni? A dolgozat címe: Matyi vásárba indul. Vagy: Kikapott Döbrögi.

8. óra. (Gyakorló óra.)

A dolgozat javítása tartalmi szempontból. Sikerült-e az elbeszélés? Dolgozatok elemzése, a tanulságok levonása. Egyéni javítás.

9. óra. (Ismétlő óra.)

A Ludas Matyiról tanultak összefoglalása, rendszerezése. Főkérdés: Miért lett a Ludas Matyi népünk kedvelt olvasmánya? Válaszadás a mű egésze alapján. Tartalom, a jellemek, az eszmei mondanivaló, a nyelv.

10. óra. (Számonkérő óra.)

A tanult ismeretek számonkérése. A legfontosabb kérdések: Milyen körülmények között született a Ludas Matyi? Melyek a legfontosabb események? Melyek Matyi jellemző tulajdonságai? Mi a mű mondanivalója? Milyen a mű verselése? Házi feladat: Előkészület a következő fejezet tanulmányozásához.

Ez a tematikus terv már segítséget nyújt a téma feldolgozásának folyamatában. Jelen esetben felhasználhatóságát csak az ismétlő óra szempontjából vizsgáljuk. Többnyire lehetséges egy-egy téma (tárgykör) mondanivalóját, lényegét egy mondatban kifejezni. Ez az a gondolat, végső megállapítás, amelyet a nevelő előre lát, amelyhez az anyag egészének ismerete el kell, hogy juttassa a tanulókat is. Amikor ezt a tema-

tikus tervben megfogalmazzuk, akkor az ismétlés központi problémája adva van, mert e köré csoportosítható a téma egész anyaga. Az egyes órákkal kapcsolatban az óra tárgya, a központi fontosságú problémák, az óra legfontosabb tennivalóinak megjelölése szerepel a tematikus tervben. Erre is támaszkodhatunk az ismétlő óra előtt, a terv alapján könnyen összeállíthatjuk az ismétlés legfontosabb kérdéseit. A lényegesnek a lényegtelenről való elkülönítése nem okoz gondot, mert ezt már a tematikus terv összeállításakor elvégeztük. Ha nincs tematikus terv, megháromszorozódik az előkészítés időtartama. Újra végig kell gondolni az egész folyamatot, át kell nézni az egyes órákra készített vázlatokat. A tematikus tervezéssel elérjük, hogy ami a téma (tárgykör) lényege, minden pillanatban együtt van, rendelkezésünkre áll. Nem fordul elő, hogy »kapásból« állítjuk össze, mit is teszünk az ismétlő órán. Az itt közölt terv alapján megfigyelhető lesz, hogy milyen nagy segítséget jelent az óracsoportok előzetes megtervezése.

A tematikus terv kiindulópont, a tervszerűség alapja, de nem minden az ismétlő órára való előkészítés hosszú útján. Az ismétlő óra sikere nagymértékben függ attól, mennyire emlékszünk vissza az egyes órákon történetekre. Ezért nagyjelentőségű minden egyes óra elemzése. Nincs itt szó bonyolult tennivalóról. Az esetek többségében megtörténik ez az önvizsgálat. Többször távirati stílusban megállapítjuk magunkban, amikor befejezzük az órát, hogy mi sikerült, mi nem, melyik tanuló hogyan, milyen mértékben tette magáévá, értette meg az anyagot. Ezt a ki nem mondott néhány megállapítást tanácsos leírni. Erre való óravázlatunk »megjegyzés« rovata. Miért van erre szükség? Feljegyzéseinknek igen nagy hasznát vesszük az ismétlő órán. Meg kell szilárdítanunk az ismeretanyagot. Jó tudni, milyen mértékben sajátították azt el tanítványaink, hol vannak »gyenge pontok«. Nehéz lesz megoldani ezt a feladatot feljegyzések nélkül! Milyen természetűek legyenek ezek a feljegyzések? Történelemtanárunk az általános iskola VI. osztályában »Az Árpád-kori Magyarország« című téma egyes óráin a következőket jegyezte fel: Egyeseknél zavaros a falusi földközösség fogalma... Többen nem tudták, hogy mi a regálé... A pénzgazdálkodás — természeti gazdálkodás című anyagot jó lesz még egyszer magyarázni... Nem tudják biztosan a következő évszámokat: 895, 1052, 1241... Felesleges tovább itt arról írni, hogy szükség van-e ilyen feljegyzésekre. Egy-két emlékeztető szó egy óráról csekélységnek tűnik, mégis nagyon fontos tennivaló. Az ismétlő órára való előkészítés mulasztthatatlan tennivalója.

Eddig az ismétlő órára való előkészítés távolabbi tennivalóiról esett szó. Az előkészítés utolsó fázisa az óra vázlatának elkészítése. Az oktatási folyamatról vázlatosan az előzőekben elmondottak már mutatták, hogy mi is az ismétlő óra célja. Egy szovjet pedagógus így jelölte meg: [7] Az ismétlési óra általános célja a tanult anyag rögzítése, ismétlése, rendszerezése és általánosítása, további elmélyítése. A célból adódik, hogy az órára speciális szempontok szem előtt tartásával kell előkészülnünk. A tanárnak alaposan át kell gondolnia, hogy mit kell tenni és hogyan. Mikre terjedjen ki a figyelmünk az ismétlő óra vázlatának összeállítása közben? [8].

Az óra tartalmával (anyagával) kapcsolatban: Meg kell határozni az ismételendő ismeretek körét. Ha több órán át kell ismételni, az anyagot szét kell osztani egyes órákra. Differenciálni kell az ismereteket, ki kell emelni a lényegét. Ki kell jelölni a központi fontosságú kérdéseket, tisztázni kell, hogy a tanulók mennyire tudják jelenleg az anyagot. El kell döntení az ismétlési sorrend kérdését. (Eredeti elrendezés, vagy új szempont szerint történjen az ismétlés?) Gondolni kell arra, hogy milyen módon fejlesztjük tovább a tanulók ismereteit. El kell készíteni az egyéni feladatokat, ki kell jelölni a házi feladatot.

Az órán alkalmazott módszerekkel kapcsolatban: Ki kell jelölni, hogy a módszerek milyen kombinációja a legcélravezetőbb. (Beszélgetés, kirándulás, kísérlet, stb.) Elő kell készíteni a szükséges eszközöket.

Hogyan lehetséges ennyi szempontra ügyelve tervezni? Honnan lehet anyagot szerezni hozzá? Nincs ok aggodalomra, ha van tematikus tervünk. E szempontok között nincs »másodlagos«, mindegyik fontos. Mégis, a gyakorlatot figyelve, a legtöbb fejtörést az ismétlő órára való előkészülés során az úgynevezett »új szempont« okozza. Mit jelent »új szempont« szerint ismételni? Van-e egyáltalán ilyen »új szempont«? Mikor ismételjünk így? A didaktikai és módszertani irodalomban e tekintetben még nagyon a kezdet kezdetén járunk. A helyes megítéléshez közelebb visz, ha megfontoljuk a következőket: »Ismételni valamilyen új szempont szerint akkor lehet, ha a tanulók az anyagot jól, szilárdan tudják... Ha ez nincs meg, akkor az ismétlés eredménytelen, és összezavarja a tanulók halvány képeit... Egyébként az ismétlő órák úgynevezett »új szempontja« alaposabb megvilágítást kívánna. Az elméleti és módszertani írások általában figyelmen kívül hagyják, hogy a legtöbb esetben nem szoros értelemben vett »új szempont« szerint ismétlünk, hanem kiemelünk valamilyen, már az új anyag elsajátításakor a tárgyban megadott vitatkozást. E »kiemelt szempont« alapján rendezzük át a tanulók ismereteit.« [9].

Az »új szempont« szerinti ismétlés kérdésében, a szóhasználatban óvatosságra intenek ezek a megállapítások. Alkalmazása a fentiek szerint csak akkor helyes, ha tanítványaink tudják az anyagot. Ezt a tudást megadhatják a táma (tárgykör) új anyagot feldolgozó órái, vagy az ezek után beiktatott »egyszerű« ismétlő óra, melyen nem történik más, mint az anyag eredeti sorrendben történő reprodukáltatása a megszilárdítás céljából. Ez a meggondolás a tanulók tudásának színvonala felől közelíti meg a problémát. A másik szempont a tanított anyag természetéből következik. Megengedi-e, hogy sorrendet változtassunk, illetve bizonyos szempontot (szempontokat) kiemeljünk? Több tantárgyban lehetséges az ilyen megoldás. (Történelem, irodalom, földrajz.) Más tantárgyak viszont kevesebb lehetőséget nyújtanak. (Matematika, fizika, kémia.) Több esetben az anyag belső logikája nem engedi meg az átrendezést. Az alkalmazás lehetőségét egy példán kívánom bemutatni.

Történelem, általános iskola VI. osztály.

Az ismétlő óra tárgya: Az Árpád-kori Magyarország.

A tanulók az egyes órákon sok új ismerethez jutottak, amelyeket kellő mértékben el is sajátítottak. Unalmas lenne jelen esetben megint

»előlről kezdeni« az első óra anyagának reprodukálásával és folytatni a második, harmadik, stb. órákéval. Ez nem tenné lehetővé a tanulók tudásának bővítését, nem jutnának újabb következtetésekhez. Célszerűbb bizonyos szempontok szerint végezni az ismétlést. A tanár az óra elején bejelentette, hogy a következő szempontok alapján ismétlik a téma egész anyagát: a) a feudális rend kialakulása, válsága és megszilárdulása; b) hogyan gazdálkodott a magyarság a feudalizmus kialakulásának időszakában; c) harcaink az országot fenyegető külső ellenség ellen az Árpádok alatt. Ilyen módon egy-egy szempont köré csoportosította az ahhoz tartozó anyagot, függetlenül attól, hogy az első, vagy pl. a negyedik órán tanulták. E vázlatos leírásból kitűnik, hogy úgynevezett »kiemelt szempontok« alapján történt az ismétlés.

Másként folyt le egy történelemóra a VIII. osztályban. A tanulók elsajátították »Az 1848-as forradalom és szabadságharc« című tantervi téma anyagát. Az új anyagot feldolgozó órák után következő ismétlő órán végighaladtak a történelmi eseményeken még egyszer a tankönyvi sorrend szerint, így ismereteik megszilárdultak. A második ismétlő órán a tanár a következő szempontok szerint végezte a rendszerezés és általánosítás igényével fellépő ismétlést: Miért bukott el a szabadságharc? Az óra folyamán idézték az eseményeket. Ez könnyen ment, mert az ezekkel kapcsolatos ismereteik szilárdak voltak. Mérlegelték az eseményeket abból a szempontból, hogy mennyiben voltak azok kedvezőek vagy kedvezőtlenek a szabadságharc kimenetelét illetően. Ezúton általánosításokhoz jutottak, melyek összegezése felelet volt a felvetett kérdésre. A szabadságharc bukásának oka a kedvezőtlené vált nemzetközi helyzet, a forradalom ellen felsorakozott túlerő, illetve a belső gyengeség volt. Az ismétlés szempontja új volt ez esetben, hiszen az egyes órákon nem mérlegelték az eseményeket a bukás szempontjából.

A vázlatosan elemzett órák felépítését nagymértékben befolyásolta az ismétlés egy, vagy több »kiemelt«, vagy »új« szempontja. Itt megjegyzem, hogy az elsőként elemzett történelemórán a tanár közvetlenül az óra előtt adta meg az ismétlés szempontjait. Megtehetette volna, hogy a megelőző órán már közli tanítványaival ezeket a szempontokat azzal az utasítással, hogy ezek alapján készüljenek az ismétlő órára. Ez az eljárás ismét más felépítéshez vezetett volna. A szempontok közlése, felírása helyett a tanulók beszámolóira kerülhetett volna sor. E megjegyzés kapcsán az ismétlő órák strukturáját meghatározó tényezők vizsgálatában egy lépéssel tovább haladhatunk. A strukturát a fent említett szempontokon kívül más tényezők is befolyásolhatják. Így a választott módszer is. Más lesz egy földrajzi téma ismétlése a beszélgetés módszerét alkalmazva a tanteremben, mintha azt az órát a szabadban, kirándulás formájában tartjuk meg. Az előbbi történelemóra is másként alakult volna, ha a tanár múzeumba viszi el tanítványait és ott az Árpád-kori emlékekre támaszkodva ismételt volna. A módszer megválasztásának tekintetében túl kell jutnunk azon a gyakorlaton, hogy az ismétlő órákon alkalmazható »mindenható« módszer a beszélgetés. Van már példa arra, hogyan lehet ismételni kirándulás, múzeumlátogatás, kísérletek végeztetése közben. Döntő e tekintetben a tanár tudása

és találékonysága. Ne mindig a számunkra legkényelmesebb módszert válasszuk!

Az előkészülés szempontjainak szem előtt tartásával, a már meglévő anyag birtokában (tematikus terv, az egyes órákról készített rövid feljegyzések) előkészülésünket az óravázlat megírásával befejezettek tekinthetjük. Az alapos előkészület fél eredmény. A munka sikere a gyakorlatban, majd az órán dől el. A fáradságot jelentő előkészület gyümölcsei ott érnek meg. Iskolánkban Fazekas Mihály: Ludas Matyi című művének anyagát a következő vázlat alapján vezetett ismétlő órán szilárdították meg:

Az óra felépítése:

1. Fazekas Mihály műve ma is kedvelt olvasmány. Mi ennek az oka?
2. Az ismétlés fő kérdésének felvetése: Miért lett Ludas Matyi népünk kedvelt olvasmánya? Ahhoz, hogy a kérdésre feleletet adjunk, szükségünk lesz az előző órákon tanultakra. Miben keressük a választ?
3. Az ismétlés terve: a) A mű tárgya és mondanivalója. b) Matyi és Döbrögi jellemzése. c) A mű szerkezete és nyelve.
4. Az ismétlés elvégzése az összeállított terv szerint:

a)

Mit tudtok Fazekas Mihályról? Milyen körülmények készítették műve megírására? Honnan vette művéhez az anyagot, kiktől ír? Mit mutatott be elbeszélő költeményében? Mi Fazekas mondanivalója? Táblára: Fazekas Mihály műve tárgyát az elnyomott jobbság életéből vette, példát mutatott.

b)

Kiket állít a középpontba? Mit fejez ki a két ember szembeállításával? Milyen fiú volt Matyi? Melyek legjellemzőbb tulajdonságai? Mit példáz cselekedete? Hol találkoztunk legelőször Döbrögivel? Miért tudott palotát építeni? Hogyan viselkedik a bosszúálló Matyi megjelenésekor? Mi lett a sorsa Matyinak? Döbröginek? Táblára:

Matyi:

Döbrögi:

Ki akar törni a jobbságsorból, tehetséges, elszánt, bízik erejében, meg tudja félemlíteni az elnyomót. Győz.

Önkényes, kegyetlen, gyáva ember, a szegények kizsákmányolása árán gazdagodik, korlátolt, hiú, gyáva. Összeroppan.

c)

Hol mutat hasonlóságot a Ludas Matyi a népmesével? Hogyan nyilvánul meg ez a hasonlóság a tartalomban? A felépítésben? Kiknek szánta művét? Hogyan mondotta el az eseményeket? Mi mutatja, hogy Fazekas Mihály ismerte a nép nyelvét? Mit tudtok a verselésről? Táblára: A mű tartalmában, felépítésében a népmesékre hasonlít, a költő a nép nyelvén adja elő az eseményeket.

6. Válasz az óra elején felvetett kérdésre:

Elmondás a táblai vázlat alapján.

6/a. Utasítások a Ludas Matyival való további foglalkozásra: Móricz Zsigmond színdarabot írt Fazekas műve alapján. Olvassátok el!

7. A házi feladat kijelölése:

Miért lett a Ludas Matyi népünk kedvelt olvasmánya? (Szóbeli.) Mit tanulhat Ludas Matyitól? (Írásbeli.)

Az ismétlő órára való előkészülésről itt elmondottak — az előkészülés fázisai — a következőkben összegezhetők:

- a) A téma (tárgykör) óráinak tematikus megtervezése.
- b) A téma egyes óráin adatgyűjtés az ismétlő órára.
- c) Az ismétlő óra vázlatának elkészítése.

Az ismétlődő óra vezetése nagy figyelmet követel a tanár részéről, mert az órán a nehézségek garmadával jelentkeznek. Az óra sajátos jellegéből következnek ezek a nehézségek. Ismétlődő órát vezetni nehezebb, mint az új anyagot feldolgozó órát. Sok pedagógus iszonyattal gondol ezekre az órákra és a tanulók körében is az a felfogás uralkodik, hogy nem jó az ismétlődő óra. A gyerekek mindig újat szeretnének tanulni. Megemlítik, hogy azért nem szeretik, mert unalmas. Elvesztik kedvüket, amikor megtudják, hogy ismétlés lesz. Gyakran mi tanárok »rontjuk el« a gyereket. Az ismétlődő órán nagy energiával kell dolgoznia a tanárnak is, a tanulónak is. A tanulók aktivizálása az új anyag feldolgozása során is gyakran próbára teszi a nevelőt. Mivel az ismétlődő óra nem ígér »újat«, a tanulók érdeklődése csökken. Sokan úgy vélekednek, hogy az ismétlés — melynek alapja a felidézés — nem nehéz. Ez azonban tévedés. A felidézés csak akkor megy könnyen, ha kialakulnak a kapcsolatrendszerek, az asszociációs kapcsolatok. Ezek azonban az ismétlődő óra időpontjában még nem elég szilárdak, csupán kialakulóban vannak. Az óra célja éppen ennek a kialakulóban lévő kapcsolatrendszernek a megszilárdítása. Amikor a felidézés nehezen megy, nincs helye a tanár türelmetlenkedésének.

Ismétlődő órán foglalkoztatjuk az emlékezetet, a gondolkodást. A figyelem állandó jelenléte szükséges az óra folyamán. Az egész tudatot igénybe vesszük. Ennek következtében a tanulók gyorsabban fáradnak, mint más órán, annak ellenére, hogy nem tanulnak újat. Nem ritka jelenség az, hogy a tanulók egy része »lemarad« az osztálytól. Gondoljunk csak arra, hogy pl. az óra 10. percében beszélünk egy tényről, teszünk egy megállapítást. Néhány perc múlva (mert gyorsan kell haladni) már egy másik tényről idéztetünk, újabb következtetést fogalmazunk. Ilyenkor fordul elő, hogy az osztály zöme velünk halad, egyesek azonban még az előző gondolat körben maradtak, »tovább gondolkodnak« és így elakadtak. Ezt a lemaradást nagyon nehéz észrevenni.

Az előzőekben vázlatosan szóltam néhány nehézségről. Már az előkészülés idején számolni kell ezekkel a nehézségekkel, az óra vezetése közben pedig állandóan gondolni kell ezekre. Mielőtt leírnék néhány ismétlődő órát, szükségesnek tartom idézni azt, hogy milyen követelményeket támaszt a pedagógia az ismétléssel kapcsolatban. »A végzett anyagnak csak olyan ismétlése célravezető, amelynek folyamán a tanulók minden tény, ítélet, következtetés, szabályt és törvényt, stb. úgy tudatosítanak és idéznek fel magukban, mint fogalmak és képzetek befejezett egész rendszerének szerves részeit: csak az ilyen munka vezet az anyag igazi birtokbavételéhez, tartós elsajátításához.« [10].

Ezek a követelmények arra köteleznek, hogy ne csak a tényanyagot, hanem az azokhoz kapcsolódó általánosításokra is terjedjen ki a figyelmünk az ismétlődő órán. Mindez nem lehetséges a tanulók aktív részvétele nélkül. Az órát vezető tanárnak biztosítania kell az aktivitást. Olyan módon kell vezetnie az órát, hogy minél több tanuló szerepeljen, mindenki dolgozzon. Most látszik meg, hogy mennyire fontos az alapos előkészülés! Ezért van szükség a módszerek kombinációjára is. Az általam megfigyelt és a következőkben leírt órákat a nevelők alapos előkészü-

lésre támaszkodva, a fentebb vázolt nehézségek ismeretében vezették. Úgy gondolom, néhány óra leírása gondolatébresztés céljából nem lesz haszontalan.

Földrajz, általános iskola VI. osztály.

Az óra anyaga: A Szovjetunió tájairól tanultak összefoglalása.

A téma (tárgykör) feldolgozására a tanár eddig 8 órát fordított. Az elsón bevezette a témát, ezt követte 6 vegyes típusú óra, amelyeken megismerték a tanulók a Szovjetunió egyes tájait. Ezek után következett az ismétlő óra. Az órán a következőket lehetett megfigyelni:

1. A tanár az óra megszervezése után közölte a tanulókkal, hogy mi a jelen óra feladata, majd felvetette a következő kérdést: Milyen hasonlóságokat és különbségeket mutatnak a Szovjetunió tájai?

2. A felvetett kérdés »mozgósította« a tanulókat. Néhányan — a megfontolás nélkül gondolkozók — már jelentkeztek is, hogy választ adjanak az óra központi kérdésére. A tanulók többsége azonban nem tudta ilyen hirtelen »átgondolni« az anyagot. A tanár segítségükre sietett azzal, hogy megmagyarázta, hogyan lehet erre a kérdésre feleletet kapni. Fel kell használni, amit az előző órákon tanultak. Táblázatot kell készíteni. A tanulók kíváncsian várták, milyen is lesz a táblázat.

3. Megkezdődött az ismétlési munka. A tanár kérdéseket tett fel: Milyen sorrendben tanultunk a Szovjetunió tájairól? A válasz után a tanulók a füzetükbe, a tanár a táblára írta a sorrendet, balról jobbra haladva. (Táblás vidék, Krím és Kaukázus vidéke, Káspi mélyföld, Szovjet Közép-Ázsia, Délszibériai hegyvidék, Kelet-Szibéria.) Ezzel elkészült a táblázat fejléce. Milyen sorrendben tanultunk az egyes tájakról? — hangzott a következő kérdés. Felszín, éghajlat, vízrajz, növényzet, állatvilág, ásványok. Ezeket felülről lefelé haladva, szintén leírták. A táblázat közös munkával ezzel el is készült. A tanár megcsillantotta, hogy mit tudnak majd meg a táblázatra támaszkodva. Ismétlés közben nem követték a tankönyvi sorrendet. Az egyes órákon a tankönyv felépítése szerint haladva, egy-egy tájjal mindent megtanultak (felszín, éghajlat, vízrajz, stb.). Most valamennyi táj felszínéről, éghajlatáról, stb. »együtt«, minden tájegység vonatkozásában folyt az ismétlés. Ez az elrendezés új szint jelentett az órában. A tanár a beszélgetés módszerét alkalmazta. Az eredményeket rögzítették a táblázat megfelelő rovatában. Pl. A Táblás-vidékkel kapcsolatban a rendelkezésre álló kis négy-szögbe ez került: tábla, jégkori törmelék, lösz (írással), röghegység (jellel).

A rendszerezés után következett az elkészített táblázatra támaszkodva az eddig még nem látott összefüggések megállapítása. Ezek újak voltak a tanulók előtt, csak az anyaga egészének ismeretében voltak megfogalmazhatók. Néhányat ezekből a megállapításokból: A legváltozatosabb a Táblás-vidék felszíne... A Szovjetunió területének nagy része a kontinentális éghajlati övbe esik... A legtöbb folyó a Táblás-vidéken található... Az állatvilág a Káspi mélyföldön a leg-szegényebb, mivel a növényzet gyér, mert kevés a csapadék... stb. Minden tanuló-nak volt alkalma felelni. A tanár helyesen járt el, amikor ilyen megoldással ismé-telte a téma (tárgykör) anyagát.

4. Az óra azzal fejeződött be, hogy a tanár véleményt mondott az osztály tudásáról, szolt a gyengébbekhez, megdicsérte az iparkodókat. Ezt követően kije-lölte a házi feladatot.

Az órán készített táblázat egy részlete:

	Táblás- vidék	Krím és Kaukázus	Kaspi mélyföld	Szovjet K.-Ázsia	Délszibériai hegyvidék	Kelet- Szibéria
Felszín	Tábla, jégkori törmelék, lösz, rög hg.	Fiatal lánc hg. Eur. hegyr.	Mélyföld —26 m	Turáni alföld, dűne, barkán, lösz- háts.	Délszib. Őskori hegys.	Angara föld Pacifikus hg Vulkánok
Éghajlat	stb.					

Az előbbieken láttuk, hogyan lehet táblázatkészítéssel ismételni földrajzórán. A megoldás ilyen, vagy hasonló módja természetesen nemcsak a földrajzban lehetséges. Sikerrel alkalmazhatnak hasonló megoldást az irodalmat, nyelvtant, történelmet tanító nevelők is. Természetesen nem lehet minden anyagot táblázatba »kényszeríteni«. Ha a táblázatkészítés a munkát bonyolultabbá tenné, nem célszerű alkalmazni. Ez az ismeretek összezavarodásához vezetne. »Eredményét« mérlegre téve az ilyen ismétlésnek, meggyőződhetünk a helytelen alkalmazás káros voltáról. Az ilyen eljárásnál csak az rosszabb, ha oldalszám szerint feladja a tanár az anyagot, azzal az utasítással, hogy »ismételjék« át.

A fizika, kémia, élettelen természet anyagának egyes témái arra adnak lehetőséget, hogy *kísérleteket* mutassanak be, feladatokat oldjanak meg a tanulók és e közben ismételjenek. Az is lehetséges, hogy egy összetett feladat megoldása kapcsán minden szabályt, fogalmat ismételtesünk. Egy kísérletezésre és gyakorlati feladatok megoldására épített ismétlő óra így folyt le:

Fizika, általános iskola VII. osztály.

Az óra tárgya: A mozgásokról tanultak ismétlése.

A tanár az óra előtt előkészítette azokat az eszközöket, amelyeket az egyes órákon tanításában használt. Minden kéznél volt, hogy a tanulók kísérletezhessenek. Előre megállapította, hogy ki, milyen kísérletet fog bemutatni, mely feladatot fogja elvégezni. Szinte minden tanulót foglalkoztatni kívánt.

Legelőször közölte az óra tárgyát és azt, hogyan fogják ismételni a tanultakat. Sorrend: 1. Egyenletes mozgások. 2. Az egyenletesen gyorsuló mozgás. 3. Az ingamozgás. 4. A mozgások törvényei. 5. A mozgást akadályozó erők.

A tervet a tanulók feljegyezték a füzetükbe. A tanár nem változtatta meg a tankönyvi sorrendet a tárgyalás idején sem, most sem. Az eredeti elrendezés sorrendjében ismételtetett. Hogy a tankönyvi sorrend ne vezessen az érdeklődés csökkenéséhez, megmagyarázta, hogy mit fognak tenni az órán. A sok eszköz és annak kilátásba helyezése, hogy kísérletezhetnek — felkeltette a tanulók érdeklődését. A megbeszélt sorrend alapján megindult a munka.

A tanár kérdései közül a következők voltak a legfontosabbak: Milyen mozgásokról tanultunk? Mutasd be az egyenletesen gyorsuló mozgást! (Egy tanuló a lejtőn bemutatja.) Mivel mérjük a sebességet? Mondj példát az egyenletes mozgásra! Mi a gyorsulás? Ezután a következő feladat megoldása következett: Ha egy autó egy óra alatt 30 km utat tesz meg, akkor 80 km út megtételéhez mennyi időre van szüksége? A feladat lerövidített szövegét, a megoldás menetét felgyezték. Hogyan kell tehát kiszámítani az út megtételéhez szükséges időt? Válasz: $t = \frac{s}{v}$. A képletet bekeretezik kiemelés céljából. Újabb feladat: Egy gyorsvonal 2,5 óra alatt 200 km utat tesz meg. Mekkora a percenkénti sebessége? A feladatot megoldják. Hogyan kell tehát kiszámítani a sebességet? Válasz: $v = \frac{s}{t}$. Ezután a megtett út kiszámításával kapcsolatos ismeretek felújítása következett. Sebességem 53/perc. Milyen messzire jutok egy óra alatt? $s = v \cdot t$.

Milyen mozgásokra vonatkoznak az eddigi megállapítások? (Az egyenletes mozgásokra.) Mutasd be a szabadesést! (Egyszerű kísérlet.) Feladat: Toronyból követ ejtek le. 4 mp alatt ért földet. Hány méter utat tett meg? A megoldás most is közös munka eredménye: $s = s_1 + v_1 \cdot t + \frac{a}{2} \cdot t^2$. Mutasd be az ingamozgást! Mitől függ a lengési idő? Bizonyítsd be kísérlettel! Mit tegyünk, ha késik az ingaóránk? Ha siet? Mutasd meg!

Hasonló módon foglalták össze a mozgástörvényekről és a mozgást akadályozó erőkről tanultakat. A gyakorlati jellegű feladatok, a kísérletek mindvégig ébren tartották a tanulók érdeklődését. Számos rövid,

de gondolkodtató feladatot kellett a tanulóknak megoldaniuk az órának ebben a részében is. A legfontosabbak ezek voltak: Miért szakad el az istráng, ha a ló hirtelen megrántja a kocsit? Miért üti meg a vállunkat az elsütött fegyver? A széles, vagy a keskeny korcsolya a jobb? Miért nem tudsz a vízben szaladni?

Az óra itt is a nevelő értékelésével fejeződött be. A mindenkire vonatkozó házi feladat mellett egyesek egyéni feladatot is kaptak. Ezek a következők voltak:

1. A hang sebessége 333 m/perc. Egy villámlás után 7 mp múlva halljuk a dörgést. Milyen messze történt a villámlás? 2. Milyen magasra kötnéd a hintát, ha azt akarnád, hogy egy lengése 3 mp-ig tartson? 3. Egy kútba kavicsot ejtünk. A kavics eleresztése után 3 mp múlva halljuk a loccsanást. Milyen mélyen van a víz? 4. Egy lejtőn guruló csille az első mp-ben 2,5 m utat tesz meg. Mennyi idő alatt ér le a 10 m hosszú lejtőn?

Az itt leírt fizikaóra végig élénk volt. A nagy aktivitás az eredményességet illetően is pozitív következtetésekhez juttat. A siker kiinduló pontjában a tanár tudása, képzettsége áll. Felismerte azt, hogy a szemléltetésnek nemcsak az új anyag tárgyalása során van helye, hanem ismétléskor is. Arra figyelmeztet ez az eljárás bennünket, hogy bizonyos esetekben szakítsunk azzal a gyakorlattal, hogy különböző segédeszközöknek csak az új anyag közlésekor van létjogosultságuk. Ismétléskor használjuk fel legalább azt az anyagot, amelyet az egyes órákon használtunk. Ezen túl is juthatunk, amennyiben bizonyos ismétlő órára külön szemléltető anyagot hozunk össze. Az ismétlési mód ilyen megválasztása bizonyos újszerűséget biztosít, és ily módon leküzdhetővé válik a munka sajátosságából következő sok nehézség nagy része. Ez ismét nemcsak a fizikaórákkal kapcsolatban tehető meg csupán. Bármely tárgy ismeretanyagának megszilárdítását segíthetik képek, rajzok, diapozitívek, idézetek, albumok. A tanár találékonyságán múlik, hogy mit készít, vagy mit készített el a tanulókkal. A leírt óra tanulása az is, hogy nemcsak az új elrendezés biztosít újszerűséget, hanem az alkalmazott módszer is.

Nem könnyű feladat az általános iskola irodalmi olvasókönyveinek egyes témáit (tárgyköreit) ismételni. Gyakori eset, hogy a tárgykörön belül több író alkotása szerepel és ezek mondanivalója, az irodalmi művekhez kapcsolódó irodalom-elméleti ismeretanyag sokrétű, ezért nehéz megtalálni az ismétlés alapvető szempontját (szempontjait). Rendszerint több szempont köré csoportosítva lehetséges ismételni a téma anyagát. A következőkben egy ilyen ismétlő óra lefolyását ismertetem

Magyar irodalom, általános iskola VI. osztály. A néppel tűzön-vízen át című téma anyagának ismétlése.

A tanár az óra tárgyának megfogalmazása után az ismétlés főkérdését írta fel a táblára: Mit tanulhatunk »A néppel tűzön-vízen át« című fejezet irodalmi alkotásaiból? Ezután megbeszélte a tanulókkal, hogy milyen sorrendben a legcélszerűbb az ismétlés. Összällították az ismétlés tervét: I. A művek mondanivalója. II. A levél felépítése. III. A lírai versek fajai. IV. A hexameter.

A tervben meghatározott sorrend alapján megindult a munka a beszélgetés módszerével. A művek mondanivalóinak számbavétele előtt felsorolták a megismert műveket, ezek keletkezésének körülményeit, majd idézték ezek mondani-

valóját. (Ez ismert volt minden esetben a tanulók előtt, csak így »együtt« nem látták még.) A megállapítások summáját fel is jegyezték. Ezután látták meg, hogy mi a közös Petőfi és Arany ténykedésében, gondolataiban. Ez juttatta el a tanulókat egy eddig még meg nem fogalmazott általánosításhoz, hogy az ember életének célja nem lehet más, mint a haza, a nép szolgálata. Ez »új ismeret«-ként jelentkezett az ismétlő órán. A megállapítások a következők voltak:

1. A költő feladata megírni azt, ami szép, ami jó (Petőfi levele alapján).
2. Mindennél jobban kell szeretni a szabadságot, gyűlölni a szolgaságot (Petőfi verses levele alapján.)
3. A hazáért minden áldozatot meg kell hozni. (Arany: Nemzetőr dal, Petőfi: Csatadal.)

4. A tanulók igen sok ismeretet szereztek a levélformáról az egyes órák során. Ezeket is összefoglalták. A következőket rögzítették: A levél felépítése: 1. megszólítás, 2. közlés — a levél legfontosabb része, 3. búcsúzás, keletezés, aláírás.

A versekkel kapcsolatban néhány műfaji vonatkozásról tanultak az egyes órákon. Nemcsak az e tárgykörben szereplő, hanem más helyen szereplő költeményeket is felidéztek a tanár. Megállapították, hogy a Ludas Matyiban eseményeket beszélt el a költő, viszont Petőfi Csatadalában nincsenek ilyen értelemben események. A versek tehát kétfélek. Ezután a lírai versekben mutatkozó különbségek megbeszélése következett. Összegezőként a következőket jegyezték fel: A vers: a) eseményeket beszél el, b) a költő érzéseit mondja el. A líra lehet: táj-líra, politikai líra, személyes líra.

Alaposan meg kellett vizsgálni Petőfi verses levelét a verselés szempontjából, mert — a tanár megfigyelései, tapasztalata alapján — több tanuló ismerete hiányosnak mutatkozott. Két verssort írtak a táblára. Elemezték a sorokat, megmondták és többször ismételték, mi a versláb. Újra látták, hogy a sorok hat verslábból tevődnek össze, az ötödik láb mindig daktilus. Ez a hexameter.

Az óra utolsó perceiben választ adtak arra, hogy mit is tanultak ebből a tárgykörből. A tanár házi feladatot is adott. Néhány mondatban írják le, miben mutat példát Petőfi és Arany? A téma egyes verseiről összefüggő feleletek adására elkészülni.

Az évközi ismétlő óráról még sok mindent el lehetne mondani. Nagyon sok adatra, óraelemzésre lenne szükség ahhoz, hogy az oktató munka e fontos részének minden vonatkozását elemezzük, a megfelelő, helyes általánosításokhoz eljussunk. E területen különösen azért kell az elméleti és gyakorlati munkát intenzívebben folytatnunk, mert a szocialista társadalom felépítése lehetetlen szilárd, tartós ismeretek nélkül. Az iskolában szerzett tudásra nagy szükség van az életben. Az ismereteknek az élet számára történő megőrzésében nagy jelentősége van az ismétlésnek. Ezért törekednünk kell arra, hogy egyre jobban, mind nagyobb eredményt elérve, használjuk ki az ismétlés által nyújtott lehetőségeket.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM:

- [1] A dolgozatban felhasznált, az oktatásban leglényegesebb kérdéseit tárgyaló művek: Nagy Sándor: A didaktika alapjai (Akadémiai Kiadó, 1956.), Szokoloszi István: Az oktatásban néhány kérdése (Tankönyvkiadó, 1953.), Bakonyi—Fehérvári: A tanítási órán folyó munka irányítása és ellenőrzése. (Pedagógus Továbbképző Intézet kiadványa.)
- [2] Berencz János: A szovjet pedagógia alkotó alkalmazása. (Köznevelés, 1956. IV. 15.)
- [3] Lásd: Fogarasi Béla: Logika. (IV. fejezet. »A történeti mozzanat a fogalmak dialektikájában« 9. §.)
- [4] E megállapítással ellentétben több szerző beszél az ismétlő óra különböző típusairól. Kairov: Pedagógia című művében két típust említ: a) a számon-

kérés és folyó ismétlés órája, b) a záró ismétlések órája. Szokolszky István: Az oktatásban néhány kérdése című munkájában írja: »Az ellenőrző és az ismétlő (rendszerező) órák nehezen különböztethetők meg egymástól. Az ismétlő órán ugyanis több tanuló felel és a legtöbbjének adunk érdemjegyet.« (Im. 59—60. o.)

- [5] Bakonyi—Fehérvári: »A tanítási órán folyó munka irányítása és ellenőrzése« című munkájukban az idézett cím alatt az előkészítés fontosságát elemzik.
- [6] Berencz János: A tanítási folyamat logikai elemzéséről. (Pedagógiai Szemle, 1955. 1. szám, 46—51. o.)
- [7] Popov: Az ismétlő órák. Moszkva, 1952. (Dokumentáció.)
- [8] Az ismétlő órára való előkészítés szempontjait Nagy Sándor: A tanítási óra felépítése és elemzése című munkája alapján rendszereztem. (Szocialista Nevelés Könyvtára. 80. szám.)
- [9] Berencz János: A szovjet pedagógia alkotó alkalmazása. (Köznevelés, 1956. IV. 15.)
- [10] Kairov: Pedagógia 158. o.

Шандор Надь:

О нескольких проблемах уроков повторения пройденного в течение года

Автор определяет место типа урока в процессе обучения в школе. Занимается подготовкой к уроку, выдвигая значение тематического планирования в этом процессе, потом проведением уроков повторения пройденного. В работе находится несколько планов и описаний уроков по материалу обучения в общей школе, которые автор анализирует и использует во своих выводах.

DARVAS ANDOR tanszékvezető főiskolai tanár:

A FIZIKA TANSZÉK TANÁRKÉPZŐ ÉS TOVÁBBKÉPZŐ MUNKÁJA

Tanszékünk megszervezése, vagyis a főiskola Egerbe jövele óta központi feladatának tekinti a fizika-tanár képzés és továbbképzés minél tökéletesebb és eredményesebb megoldását.

Szükségesnek látom megindokolni, hogy miért éppen ezt a feladatot tekintettük és tekintjük a ránk háruló feladatok közül a legfontosabbnak. Az általános és középiskolában a kisebb óraszámú szereplő kémia mellett, a fizika az a tantárgy, amelyik a legnagyobb szertári és kísérleti apparátussal dolgozik, s amelynél, ennek következtében szakmai és módszertani speciális problémák egész sora vetődik fel. A felszabadulás előtt a fizika tanítása elsősorban a középiskolákban és kisebb mértékben a polgári iskolákban volt meg. Ezek az iskolák azonban — mint ismeretes — a 10—18 éves gyermekeknek csak igen kicsiny százalékát mondhaták tanulóiknak. A munkásság és parasztság gyermekei iskolai tanulmányaikat az elemi iskola negyedik osztályával (igen sokan még hamarabb) befejezték. Így a természettudományok elemei sem jutottak el a lakosság nagy tömegeihez. A felszabadulás után kulturális vonalon az általános iskolák megalkotása volt a legjelentősebb, azt mondhatjuk, hogy népünk ezzel indult el a művelődés útján.

Az általános iskola a 14 éves életkorig terjedő tankötelezettséggel már nemcsak arra hivatott, hogy a kultúrálódás alapeszközei, az írás és olvasás tudását megadja, hanem a legkülönbözőbb tudományok terén is alapvető ismereteket nyújt. Ezzel kapcsolatosan tantárgyanként különböző mértékű problémák egész sora várt, s részben még vár megoldásra.

Az egyik ilyen probléma az volt, hogy az általános iskola számára nevelőket, oktatókat képezzünk. Ennek megoldását szolgálta a pedagógiai főiskolák létesítése. Nem akarok ismert tények elemzésébe bonyolódni, ezért rátérek a fizikus tanárképzés és ezen belül is tanszékünk munkájának ismertetésére.

I.

A főiskola első évét Debrecenben töltötte, ahol a fizikát óraadó tanár tanította, heti négy elméleti órában. A tanszék számításba vehető szertári felszereléssel nem rendelkezett. A főiskola Egerbe költözésekor az első feladat a tanítandó anyag összeállítása és feldolgozása volt,

továbbá szertár létrehozása. Mindkét feladat meglehetősen nehéznek bizonyult, hiszen maga az általános iskola is még csak egy éves volt, s így a tanárképzés követelményei még elméletileg is csak többé-kevésbé voltak tisztázottak, a gyakorlat által elének tárt kívánalmak még a jövő titkai voltak. Így az anyag összeállítása a tanszék egy főből álló oktató személyzetének, a tanszékvezetőnek elgondolása szerint történt, s az elkövetkező évek mutatták meg aztán gyakorlatilag, hogy milyen módosítások szükségesek a jobb tanárképzés érdekében. Még nehezebb volt a szertári felszerelés kérdése. Fizikai taneszközök gyára ebben az időben Magyarországon alig volt, s így elsősorban a főiskolai műhelyre támaszkodtunk, s házilag próbáltuk megoldani a legszükségesebb eszközök elkészítését. A hallgatók számára rendszeresített műhelygyakorlatokat az első két évben ennek a feladatnak a szolgálatába állítottuk. Később a tanszék oktató személyzetének létszámnövelésével a hallgatók műhelygyakorlatait fel tudtuk menteni ez alól a kötelezettség alól, s az eszközök készítését a műhely és a tanszék személyzete végezte. Az 1950-ben készült első leltárban már kb. 500 eszköz szerepelt, mintegy 20 000 forint értékben. Összehasonlítás céljából megemlítem, hogy jelenlegi szertári állományunk kb 2 800 db és több mint 200 000 forint értéket képvisel. Ebből kb. 200 db a házilag készített műszer, mintegy 16 000 forint értékben. Az első tapogatózó évek után (országszerte) rövidesen kialakult a fizikus tanárképzés rendszere: ez az elméleti előadásokon kívül laboratóriumi gyakorlatot, műhelygyakorlatokat, s a gyakorlati iskolában folyó gyakorlati képzést foglalt magába.

Tanszékünkön az első perctől tisztában voltunk azzal, hogy tanárképző munkánk csak úgy lehet eredményes, ha állandóan figyelemmel kísérjük az általános iskola fejlődését és követelményeit. Ezért szoros kapcsolatot tartottunk gyakorló iskolánkon kívül a város és a megye több általános iskolájával. Abban az időben (1949—1952) az általános iskolai fizika tanítás legégetőbb problémája a szertári felszerelés hiánya volt. Néhány polgári iskolából lett általános iskolának volt szertára, bár a háború ezekből is sokat elpusztított. A falusi elemi iskolákból alakult általános iskoláknak azonban egyetlen darab fizikai felszerelésük sem volt. Az ezekben az években kikerülő fizika tanárok előtt tehát nemcsak az a feladat állott, hogy fizikát tanítsanak, hanem az is, hogy a legelemibb szertári felszerelést el tudják készíteni maguknak, másrészt a minden háztartásban megtalálható egyszerű eszközöket is fel tudják használni demonstráció céljára.

Ezért előadásaink során mi magunk is felhasználtunk a kísérleteinkhez egészen primitív eszközöket, amelyeket drótdarabokból, lemez-hulladékból, cérnaorsókból, stb. állítottunk össze. Sok esetben még olyankor is bemutattuk a kísérleteket ezekkel az eszközökkel is, amikor már rendelkezésünkre állott komolyabb kivitelű (pl. gyári) eszköz. A laboratóriumi gyakorlatokon is el kellett hallgatóinknak a demonstrációs kísérleteket ilyen kezdetleges eszközökkel is végezniök. A műhelygyakorlatokon arra törekedtünk, hogy minél többfajta bemutató eszköz készítését sajátítsák el a hallgatók. Ezért egy-egy évfolyam a műhelygyakorlatok két féléve alatt annyi különböző demonstrációs eszközt

készített, ami az akkori körülmények között egy általános iskola fizika szertár állományának mintegy 50 százalékát tette ki. Ezeket az eszközöket kétizben is, főiskolai nappal kapcsolatban rendezett kiállításokon, bemutattuk az egri és Eger-környéki általános iskolai tanároknak. Ezzel is igyekeztünk felhívni figyelmüket arra, hogy a tanár saját keze munkájával megteremtheti fizika szertára alapjait.

Az így elkészült szertári anyagot az egyik évben a káli, a másikban a füzesabonyi általános iskolának ajándékoztuk. Úgy gondoltuk, ezzel is enyhítünk az országszerte uralkodó szertárhiányon. Rövidesen beláttuk, hogy ez az elgondolásunk nem jó, s ezért a műhelygyakorlatokon készült eszközök sorsáról másként döntöttünk. A sokféle eszköz készítéséről áttértünk egy néhány, több célra felhasználható eszköz (érzékeny mérleg, elektromos mérőműszer, stb.) készítésére. Főleg olyan eszközökre, amelyeket falusi körülmények között az általános iskolai tanár megfelelő szerszámok híján, minden jószándéka mellett sem tudhatott elkészíteni. Ezeket hallgatóink oklevelük megszerzése után szolgálati helyükre magukkal vihették és jövőendő szertáruknak értékes darabjai lettek.

Az Iskolai Taneszközök Gyára és a tanszer-kereskedelmi szervek megalakulásával, az oktatásügyi kormányzat tervszerű munkája nyomán az általános iskolák fizikai felszereléssel való ellátása mind rohamosabb mértékben javult. Ezek az eszközök eleinte igen primitív darabokból álltak, sok esetben minőségileg nem lépték túl a házilag, műhelyfelszerelés nélkül előállított darabokat. Később azonban mind komolyabb eszközök kerültek az általános iskolák szertár-szekrényeibe, s ez a folyamat igen eredményesen folytatódott és folytatódik napjainkban is.

A fejlődés ilyen irányának tanárképzésünk területén is változást kellett hoznia. A házi hulladékokból összeállított primitív kísérleti eszközök az általános iskolából kiszorultak, s a gyerekek otthon elvégzendő fizikai kísérleteinek, otthoni fúrás-faragásának tárgyává lettek. A tanárra most már az a feladat hárult egyrészt, hogy minél jobban elsajátítsa a gyárilag készült demonstrációs eszköz sokirányú felhasználását a fizika tanításában, másrészt, hogy saját maga olyan szertári tárgyakat készítsen, amelyek gyári úton nem készülnek, és amellet a fizika tanításában jól kiegészítik a gyárilag készült szertári anyagot.

Ezért tanszékünk igyekezett, s mind a mai napig igyekszik is beszerezni az ITG által gyártott műszereket, eszközöket. Ezek felhasználását részben az előadásokon bemutatjuk, a laboratóriumi gyakorlatokon pedig hallgatóinknak is módjukban áll velük alaposan megismerkedni. A műhelygyakorlatokon áttértünk olyan eszközök készítésére, amelyeket a tanszergyár nem készít, de az általános iskolai fizika tanítás számára szükségesek.

Voltak és vannak a fizikai bemutató kísérletek terén olyan problémák, amelyek még nem voltak, vagy mind a mai napig sincsenek megoldva. Főleg módszertani kérdések ezek, de néha taneszköz problémák is. Pl. éveken keresztül nem lehetett kapni a levegő súlyának mérésére szolgáló üvegballont. (Egy-egy ilyen eltört ballon pótlása még ma is nehézkes és költséges.) De azonkívül ehhez a kísérlethez a ballon mel-

lett jól működő légszivattyú is kell, amivel sajnos az általános iskolák mind a mai napig nem rendelkeznek. Vagy pl. az ellenállásnak a vezető méreteitől és anyagától való függését bemutatandó, egyenlő hosszúságú és keresztmetszetű, de különböző anyagú fémhuzalok kellenek. Ilyenekre szert tenni legfeljebb csak véletlenül lehet. Ezek és ehhez hasonló problémák vitték rá a tanszék dolgozóit, nagyjából a tanszékvezetőt, hogy újítások kidolgozásába kezdjen. A tanszék újtói tevékenysége főleg új kísérleti módszerek területén volt eredményes, és megoldotta az általános iskolai (de részben közép- és felsőiskolai) kísérletezésnek néhány olyan problémáját, amely addig megoldás híján a fizika demonstrációs tanításából hiányzott. Tanszékünknek a minisztérium illetékes szervei által is elfogadott több tucat újítása van, s ezek közül némelyik országszerte is elterjedt.

A kísérletezéssel való fizika tanítása szoros együttműködést kívánt a gyakorló általános iskolával. Bár a gyakorló iskola szertári felszerelése jó, az ott fizikát tanító kartársak műhelyünkben igen sok eszközt készítettek. A házilag el nem készíthető és szertárukából hiányzó egyes darabokat tanszékünk rendszeresen kölcsön adta a gyakorló iskolának.

Hallgatóink gyakorlati tanításainak elbírálásában központi szerepet játszik, hogy minden bemutatható kísérletet elvégeztek-e, s ha elvégezték, milyen készséggel csinálták. Amennyiben a tanításban apróbb segédeszközök szükségesek, s ilyenek esetleg a gyakorló iskola szertárában nincsenek kéznél, hallgatóink kötelesek ezeket a műhelyben elkészíteni. Általában hallgatóinkba azt igyekezzük belenevelni, hogy mindent mutassanak be, s ha a tananyag valamely részére nincsenek még jól kidolgozott kísérletek, törjék a fejüket ilyenek megalkotásán. Ezért végzett tanítványaink között elég sok az »újító«, s egy-két újításukat maga a tanszék is átvett már és rendszeresen alkalmaz.

*

A kísérletezés eszközeinek és módszereinek fent vázolt fejlődése mellett állandóan fejlődött az előadási anyag is. A négy főiskola munkaközössége által 1950—51-ben szükségből gyorsan összeállított, négykötetes jegyzetről hamarosan kitűnt, hogy anyagelosztásában egyenetlen, a fizika egyes területein nagyon keveset ad és színvonala sok helyen messze elmarad a főiskola követelményeitől. Annak ellenére, hogy a főiskolai képzésnek két évre való csökkentése megnehezítette a megfelelő mennyiségű anyag feldolgozását, az első években előadott anyagot tovább fejlesztettük, mennyiségileg ugyan kisebb mértékben, minőségében azonban annál jobban. A fent említett központi jegyzetet a napali tagozaton 1953-tól már egyáltalán nem használtuk. Az anyag színvonalban való emelése és bővítése tanszékünkön elsősorban a termodinamika, a hullámoptika és a modern fizika egyes fejezetei terén történt. A vizsgaeredmények elbírálásában a II. évtől kezdve számottevő mértékben nem emeltük mértékünket, mert már 1950-től kezdve meglehetősen szigorú mértékkel mértünk. Hogy ez valóban úgy volt, mutatja az a tény, hogy azokban az években, amikor még a legszélesebb körű propagandával kellett verbuválni a hallgatóságot, a lemorzso-

lódás és a bukási százalék lényegesen magasabb volt nálunk, mint ahogyan azt egyes vezető körök akkoriban kívánatosnak tartották. Ugyanígy szigorú mértékkel bíráltuk és bírálunk a felvételi vizsgákon is. Ennek következménye az, hogy amióta a komoly felvételi vizsgákat bevezették, tanszékünkön a nappali tagozaton egyetlen bukás nem volt, bár a vizsgakövetelmények semmivel sem csökkentek. A képzés idejének három évre való felemelése lehetőségeinket jelentősen megjavította. Az előadási anyagot lényegesen nem növeltük, de lehetővé vált a színvonal további emelése és igen jelentős mozzanatként kell megemlítenem a laboratóriumi gyakorlatok számának kettőről háromra való növelését hetenként. Laboratóriumi gyakorlatainkon eddig is elvégezték a hallgatók az összes általános iskolai demonstrációs kísérletet, némelyiket három-négy különböző módon is. Ezenkívül végeztek magasabb fokú demonstrációs kísérleteket is, azért, hogy kísérleti ügyességük minél magasabb fokra emelkedjék. Mindezekben túlmenően pedig fizikai méréseket is állítottunk be, a fizikus gondolkodásmód és a kvantitatív pontosság elsajátítása érdekében. A gyakorlatok idejének 50 százalékkal való növelése lehetővé tette egy egész sor újabb mérőkísérlet beállítását.

Külön kell szólni a fizikai példák kérdéséről. Az 1950-es évek legelején sem az általános, sem a középiskolákban nem volt rendszeres fizikai példamegoldás. Ezért, amikor tanszékünkön már 1950-ben bevezettük a rendszeres példamegoldást, kénytelenek voltunk középiskolai példákhoz fordulni, s hallgatóinknak ezek is komoly nehézséget okoztak. Mintapéldákat az előadások során mi magunk is megoldottunk (ezt mind a mai napig csináljuk is), házi feladatokat is adtunk, s bár ezeket nem ellenőriztük, mint a középiskolában, egy-egy előadást néha azzal kezdtünk, hogy egy-két hallgatóval nyilvánosan megoldattunk néhányat a feladott példák közül. Ez utóbbi módszer azonban, amellet, hogy erősen középiskolás jellegű, nagyon időt rabló volt. Ezért inkább félvétenként: két-három alkalommal a laboratóriumi gyakorlatokat fordítottuk példák megoldására. Ezenkívül megoldás végett féléről-félévre kiírtunk hallgatóink számára 30—40 fizikai feladatot. Ezek közül a feladatok közül szerepelt egy-egy a vizsgák alkalmával a tétellapokon.

Az utóbbi években mind szélesebb körben megkezdődött a gimnáziumokban is a fizikai feladatok megoldása. Bár tapasztalataink szerint hallgatóink nagy része még mindig igen hiányos példamegoldó készséggel kerül hozzánk, mégis lehetőséget láttunk, hogy a példák színvonalát is emeljük. Ezért lassan a középiskolai típusú példák közé különböző magyar és külföldi példatárakból könnyebb egyetemi jellegű példát iktattunk be. A főiskolai oktatás három évre való kiterjesztésével most már rendszeresen használjuk az egyetemi példatárak azon példáit, amelyek a főiskolai tananyaggal kapcsolatosak.

Végül még néhány szót kell szólnom a fizikai előadások egy specialításáról, amely a tanárképzéssel kapcsolatos.

Amióta hallgatóink komolyabb felvételi vizsga után kerülnek a főiskolára, így tehát fizikai alapismereteik megvannak, felvetődött az a kérdés, nem kellene-e a legelemibb, s általuk már ismertnek feltételezhető fizikai anyagot a főiskolai előadásokból kihagyni. Ezáltal

időt nyernénk, s a fizika új területeit lehetne az előadási anyagba bekapcsolni. Az elmúlt évek során szerzett, valamint saját tanárrá képzésünk során szerzett tapasztalataink, és az elvi megfontolások is azt mondták, hogy lehetetlen állapot lenne, ha előadásainkból éppen az az anyagrész maradna ki, amelyet hallgatóinknak tanári pályájuk során majd tanítaniuk kell. Ezért megmaradtunk mindvégig amellett, hogy előadásainkban a legalapvetőbb, tehát az általános iskolában is tanítandó fizika anyag is szerepel. Természetesen, ezt az anyagrészt is az előadások során magasabb szempontból tárgyaljuk, és olyan mélyebb részleteibe is belemergünk, ami messze túllépi az általános iskolai kívánalmakat. Így hallgatóink tanári pályájuk során megfelelő »háttérrel«, vagyis megfelelő fizika tudással rendelkeznek ahhoz, hogy az általános iskolában tanítandó anyagot tisztán lássák, és jelentőségét világosan ismerjék.

Az előadások során túlnyomó részt a kísérleti fizikára jellemző induktív módszerrel dolgozunk, kiindulva a kísérlet, a jelenség megfigyeléséből és eljutva az általános törvényszerűségig. Minden olyan anyagrésznel, amely az általános iskolai fizika tananyaggal kapcsolatos, feltétlenül ezt a módszert alkalmazzuk. A gyakorlati képzés során nincs lehetőség az egész általános iskolai fizika anyag módszeres feldolgozására, de különben is régi tapasztalat az, hogy a végzett hallgatók egyetemi, főiskolai képzésük során látott módszereket alkalmazzák (legalább is tanári működésük első éveiben). Egyes olyan anyagrészek, amelyek az általános iskolai fizikában nem szerepelnek, megmutatjuk hallgatóinknak mindazokat az egyéb módszereket is, amelyek fizikai ismeretek szerzésében szokásosak.

*

Az általános iskolát végzett gyerekek többsége nem folytatja tanulmányait, hanem ipari vagy mezőgazdasági munkaterületre megy. Mindkét esetben (ma már a mezőgazdaságban is) mind nagyobb mértékben szoros kapcsolatba kerül a modern technikával. Az általános iskolai fizika tanításnak egyik legfontosabb feladata, hogy a gyerek érdeklődését a technika irányában is felkeltse, illetve szélesítse. Ennek a felismerése tanszékünkön már 1949-ben megtörtént, s amikor a politechnikai képzés kérdése először vetődött fel Magyarországon, azonnal tisztán láttuk, hogy a politechnikai képzés megvalósításának alapvető kívánalma a tanárok ilyen irányú képzettsége. Hallgatóink politechnikai képzésére pontos tervet dolgoztunk ki. Erről a főiskola első évkönyvében beszámoltam, most csupán néhány mozzanatát említem meg.

1950-től minden évben minden évfolyamunkkal 2—5 napos tanulmányi kirándulást csinálunk, ezeken gyárakat, üzemeket látogatunk. Évek óta a legkülönbözőbb szakköröket szervezzük, hogy hallgatóink a technika különböző ágaival gyakorlati kapcsolatba kerüljenek. Évenként különböző szakkörök voltak és vannak: fotó, rádiós, műszaki, elektrotechnikai, motorkerékpáros, keskenyfilm gépkezelő szakkörök. E szakkörök némelyikének munkáiból, pl. a rádiós szakkörökéből önálló kiállításokat is rendeztünk. Hallgatóink politechnikai színvonalának emelése céljából könyvtárunkban a szorosan vett fizikai könyveken kívül igen sok műszaki könyvet is beszereztünk.

II.

Tanszéki munkánk jelentős részét alkotja 1951. óta a levelező hallgatókkal való foglalkozás. Bár a levelező hallgatókkal szembeni követelmények kezdettől mind a mai napig fokozatosan emelkedtek, mégis jelentősen elmaradnak a rendes hallgatóinkkal szemben támasztott követelmények mögött. Ez kísérleti tárgyaknál, és főleg a fizikánál természetesen is, az elméleti anyag magánúton való megtanulása általában nem lehet olyan mély, mint a főiskolán belül történő rendszeres tanulás. A kísérleti készség és a műszerekkel való dolgozás terén a jártasság megszerzése, a rendkívül szűkre szabott lehetőségek miatt, még sokkal jobban elmarad a rendes főiskolai hallgatók mögött.

Így bár, mint említettem, követelményeink a levelezőkkel szemben kisebbek, az első években rendkívül magas volt a vizsgákon a bukási százalék. Ennek okát elsősorban a szaktanítói képesítésekben kell keresni. Az általános iskolák megalakulásának pillanatában szükség volt igen nagy mennyiségű szaktárgyat tanító pedagógusra. Ezért rövid előkészítés után szaktanítói vizsgát tehettek az erre vállalkozó tanítók. Mivel a szakosítás nagy mennyiségben és sürgősen szükségessé vált, a szaktanítói képesítések mögött, legalább is fizika vonalán, rendkívül minimális felkészülés és igen alacsony színvonalú követelmény állt. Az oktatásügyi kormányzat maga sem tekintette a szaktanítói rendszert végleges megoldásnak, s bevezette a levelező oktatást, amely a nappali tagozatával egyenlő értékű oklevelet ad. A levelező tagozatra elsősorban azok jöttek, akik már szaktanítói képesítést szereztek, akik azt hitték, hogy a tanulás és tudás szempontjából itt is a szaktanítói követelmények állanak fenn.

A nagyarányú rossz eredmény másik oka az volt, hogy szinte erőszakos agitációval gyűjtötték az embereket a levelező tagozat elvégzésére.

Mégis, az első évek levelező tagozatának a mai állapotok felett volt egy igen nagy előnye: az alapos nyári tanfolyamok. Az előadásokat a tanszék oktatói, a szemináriumokat és gyakorlatokat a legkiválóbb középiskolai fizika tanár kartársak vezették. Így azok a levelezők, akik szellemi alkatuknál és szorgalmuknál fogva jó eredménnyel végezték el a főiskolát, jobb képzést kaptak és megfelelőbb szakmai tudással rendelkeznek, mint az utóbbi években végzettek, mivel ezek számára sem tanfolyam, sem megfelelő mennyiségű gyakorlat nem áll rendelkezésre.

Mivel a tanfolyam ideje alatt ezek a kartársak heteket töltöttek Egerben, hivatalos előírások nélkül módot találtunk arra, hogy hosszabb-rövidebb ideig a műhelyben dolgozzanak, s elsajátítsák a fizika tanár számára nélkülözhetetlen fűrés-faragás elemeit. Azok pedig, akik ehhez már értettek, lehetőséget kaptak, hogy szertáruk számára egy-egy nélkülözött eszközt elkészítsenek, s ezt természetesen magukkal vihessék iskolájukba.

Nekünk és főiskolánk minden kísérleti tárgyát oktató tanszékünknek, az a véleményünk, hogy a nyári tanfolyamok megszüntetése határozott visszaessét jelent a levelező képzés vonalán.

A levelező képzés terén a létszám csökkenése valamelyes színvonal-emelést kétségek nélkül jelentett. A levelezők felvételi vizsgájával kapcsolatban azonban tapasztalataink igen rosszak. A felvételi vizsgán elvileg kötelező tanítóképzői fizika anyagot a jelentkezők 5—6 százaléka tudja, ezek is többnyire hézagosan, az általános iskolai fizika anyagot tudja a jelentkezők 40—45 százaléka, a többi a szó szoros értelmében semmit nem tud fizikából. Ez azt mutatja, hogy a felvételre jelentkezők 5—6 százaléka készül a vizsgára, a többi »szerencsét próbál«. Ha nem akarjuk, hogy a levelező oktatás teljesen megszűnjön, kénytelenek vagyunk azokat is felvételre javasolni, akik csak az általános iskolai anyagot ismerik. Tapasztalataink szerint az utóbbinak fele nem akar, vagy magára hagyatva, nem tud megbirkózni a fizikával, s így a bukási százalék a nappaliakéhoz képest csökkentett igények mellett is állandóan 25 százalék körül mozog. Ebben a magas bukási százalékban jelentős szerepet játszanak azok, akik a szabályzatok értelmében már régen »kibuktak«, de valami érthetetlen módon egyes felsőbb szervek liberalizmusa következtében éveken át mindig újra és újra megjelennek, és sok esetben felsőbb helyről újra meg újra rendkívüli vizsgaengedélyeket kapnak.

A magyar közoktatásügynek rendkívül előnyére válna, ha ugyanazon vizsgán való kétszeri megbukás után az illető semmiféle módon nem folytathatná tovább a kérdéses tárgyból tanulmányait.

III.

Tanszékünk munkájának igen nagy részét alkotja az általános iskoláknál működő fizika tanárok továbbképzése.

Ennek a munkának szervezési részét különböző társadalmi és hivatali szervekkel együtt végezzük. Így a Központi Pedagógus Továbbképző Intézettel, az Eötvös Loránd Fizikai Társulattal, a Városi, illetve Megyei Tanács Művelődési Osztályával, a Pedagógus Szakszervezettel és a fizika szakfelügyelőkkel. 1953. nyarán át KPTI felkérésére egy úgynevezett »kísérletező« tanfolyamot vezettünk, főleg kis falusi és tanyai iskolában fizikát tanító kartársak részére. Ezen a tanfolyamon az alapvető általános iskolai fizikai kísérletet végezték el a résztvevők, s nemcsak az eszközök használatát tanulták meg, hanem az illető kísérleteknek a tanítási egységbe való módszeres beleillesztését is. 1953—54—55-ös években a tanév folyamán a városban és a környéken fizikát tanító kartársak, mint egy szakmai munkaközösség, két hetenként rendszeresen összejöttek a tanszéken. Ezeken az összejöveteleken a következő két heti tanítási anyagot beszélték meg, és szertárunk általános iskolai felszerelésével, Szabó Lajos adjunktus vezetésével, a megbeszélt tananyaghoz tartozó kísérleteket is elvégezték. Ezeken az összejöveteleken sok gyakorlati probléma tisztázódott, és új kísérlet is napvilágot látott. Erőmes és igen hasznos lett volna sokszorosítva kiadni ezt az anyagot, vagy legalább is egyes részeit. Sajnos, erre anyagi lehetőség nem volt. Ugyan-ezekben az összejöveteleken a táblavázlatok kérdése is szóba került. Mivel abban az időben is (és nagymértékben még ma is) igen sok tanító, vagy

nem fizika szakos kartárs tanított fizikát, rájöttünk, hogy ezeknek a kartársaknak nagy segítség, a fizika tanításnak pedig komoly színvonal emelkedés lenne, ha az egész általános iskolai fizika anyagot táblavázlatok alakjában feldolgoznánk és eljuttatnánk olyan helyekre, ahol nem fizika szakos tanít fizikát. Miközben a tanszékvezető és Szabó adjunktus megkezdtek ezt a munkát, kitűnt, hogy ezt végigcsinálni csak akkor érdemes, hogyha van is reá remény, hogy valami módon kiadható legyen. Különben a szükséges rendkívül sok munka semmi értelmes célt nem szolgál.

A mintaként elkészített 20—25 táblavázlatot hozzászólás céljából bemutattuk szakfelügyelőknek és érdekelt kartársaknak. Ezek egyöntetűen hasznosnak és megvalósítandónak nyilvánították, s ugyancsak kiadásra javasolta a főiskolák fizika tanszékvezetőiből álló szakértekezlet is. Az OM kiadója abban az évben már nem tudta tervébe beleilleszteni, további halogatás után kiadásából végül is nem lett semmi. 1956-ban a Heves megyei általános iskolai fizika szakfelügyelővel megpróbáltuk módját ejteni, hogy legalább Heves megye részére nem nyomdai úton sokszorosíthassuk, de anyagiak híján a mai napig ez sem valósulhatott meg. Az 1954—55-ös tanév januári szünetében a Heves megyei általános iskolákban fizikát tanító kartársakból összehívott csoporttal egy egyhetes tanfolyamszerű foglalkozást tartottunk, ahol a fizika anyag problematikusabb pontjainak szakmai és módszertani megbeszélésén kívül, az általános iskolai demonstrációs kísérletek nagyrészt elvégezték a résztvevők.

A politechnikai képzés bevezetése távolabbi idő kérdése ugyan, de az erre való előkészület megkezdése máris szükségessé vált. Az első részben említettem, hogy hallgatóinkat tervszerűen igyekeztünk erre a feladatra alkalmassá tenni. Ugyanez a követelmény fennáll az iskoláknál már kint működő nevelőkkel szemben is, ezért tanszékünk 1954-ben kidolgozott egy részletes tervezetet. Ez az iskoláknál működő megfelelő szakos kartársak politechnikai irányú továbbképzésére vonatkozik. A tervezetet ismertettük egy pedagógus csoport előtt, megvalósítására ekkor még nem kerülhetett sor. Egy évvel később a Megyei Pártbizottság és Pedagógus Szakszervezet megyei vezetősége hívott össze egy megbeszélést, s ezen a pedagógusok politechnikai továbbképzése, úgy látszott, eredményesen megindul. 1954—55. és 1955—56-os tanév téli szünetében az egri járás pedagógusainak egy csoportja tanszékünk műhelyében, Osváth Pál vezetésével, fizikai kísérleti eszközök készítését kezdte tanulni. Ez még a tanszék és a Megyei Tanács Oktatási Osztályának közös rendezvénye volt. 1956. nyarán azonban már a politechnikai továbbképzési terv alapján indult meg a jelentkező pedagógusok számára egy esztergályos tanfolyam. 1956. őszén akartuk megkezdeni a tanszékvezető által javasolt egri politechnikai múzeum anyagának összegyűjtését, ezt azonban a közbejött ellenforradalmi események megakasztották. A tervet azonban nem ejtettük el, a jövő év folyamán szándékszunk megvalósítani.

Az 1955—56-ik tanévben a KPTI által szervezett szakmai továbbképzési napok közül az egyik alkalommal a továbbképzési napot tan-

székünk oktatói végezték. A többi továbbképzési napokkal kapcsolatos bemutató fizika tanításokon is minden alkalommal résztvettünk, illetve résztveszünk. Az elmúlt évek folyamán a tanszékvezető, mint a megyei Művelődési Állandó Bizottság tagja e minőségében több községi iskolát meglátogatott. Ezeket a látogatásokat szakmai tapasztalatszerzéssel is összekötötte. Ezek közül a tapasztalatok közül egyik jelentős az volt, hogy a megye általános iskoláinak mintegy 60 százaléka jól fel van szerelve fizikai eszközökkel. Mivel azonban a fizikát több mint 50 százalékban nem szakos nevelők, vagy olyan levelező tanfolyamon végzettek tanítják, akiknek készsége hiányos, a meglévő eszközök közül igen sok használatlanul hever, vagy nem kielégítő módon használják. Ezért a tanszékvezető javasolta a megyei művelődési osztálynak, hogy az általános iskolai fizika tanárok továbbképzése egy-két évig abból álljon, hogy a tanárokat e fizikai eszközök helyes és különféle felhasználására megtanítsa. Ez a fizika oktatás terén ugrásszerű színvonal emelkedést jelentene. A megyei művelődési osztály a tervet elfogadta, s mivel a tanszék összes oktatója, valamint gyakorló iskolánk két fizika tanára vállalkozott rá, hogy ezt a továbbképzést mint előadó, csinálja, úgy határoztak, hogy kéthavonként a megye 5—6 központi fekvésű helységébe (járási székhelyek) összehívják a fizikát tanító nem szakos és levelező kartársakat az ilyen irányú továbbképzés céljából.

Az első e fajta továbbképzés a megye területén 1956. október 23-án volt, s abban a tanévben az ellenforradalom, s az azt követő körülmények a további ilyen munkát megakasztották. A gyors konszolidáció után azonban a megyei művelődési osztály tervünket felújította, s ebben a tanévben megindul újra.

*

Tanszékünk munkája természetesen nem csupán a tanárképzésre szorítkozik. A fentiekben azonban csak ezt és a fizika tanárok továbbképzése terén végzett munkánkat ismertettem. Meggyőződésünk, s a tanszék egész oktató személyzete ebben egységes nézetet vall, hogy főiskolánknak a magyar szocialista köznevelés szempontjából ez a legfontosabb feladata: a szakmájukat a kellő magas színvonalon tudó, hivatásukat szerető, jó nevelőket, jó tanárokat adni az általános iskolának. Elfogultság nélkül megállapíthatjuk, hogy tanszékünk és főiskolánk, úgy, mint a többi testvér pedagógiai főiskola is, az elmúlt évek folyamán a hivatás-szeretetre nevelésnek, a tanárképzésnek igen sok jó és bevált módszerét kísérletezte ki.

Az elmúlt évek igazolják, hogy végzett hallgatóink 2—3 évi tanítás, gyakorlatszerzés után túlnyomó részben igen jól megállják a helyüket. Ezt nem mi állapítjuk meg, hanem az általános iskolák, művelődési osztályok vezetői, szakfelügyelők, stb. Nem kétséges, hogy tanárképző és továbbképző munkájánál fogva a pedagógiai főiskola szervesen beépült a magyar közoktatásügybe, s mint intézmény, a népi demokrácia államának egyik legjelentősebb és legeredményesebben működő alkotása.

DARVAS ANDOR:

**Lehrerbildung und Fortbildung im Rahmen des Lehrstuhles
für Physik der Hochschule**

Der Aufsatz behandelt die Arbeit eines Lehrstuhles der Hochschule auf dem Gebiet der Lehrerbildung und Fortbildung. Zunächst werden die Entwicklung des Studienstoffes, der Laboratorium-übungen, Werkstattübungen und der praktischen Ausbildung, sowie Probleme, Ergebnisse und Fehler der Fortbildung ausführlicher besprochen. Der zweite Teil des Aufsatzes befasst sich mit der Tätigkeit des Lehrstuhles, die zur Förderung der Fortbildung der bereits bei Schulen tätigen Lehrer geleistet wird, in der Form von Lerhkursen, Werkstattübungen, usw. Zum Schluss berichtet der Verfasser über die Pläne zur polytechnischen Ausbildung der Lehrer und über die ersten Ergebnisse dieser Arbeit.

**TANULMÁNYOK A NYELV-,
AZ IRODALOM- ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL**

Dr. BAKOS JOZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

A HELYES ÉS SZÉP BESZÉD

(Retorikai és fonetikai alapvetés)

A szép magyar beszéd ápolása, a beszéd-helyesség kérdéseinek ébrentartása, a beszéd *emelt formájának*, a *szónoki beszédnek* s *előadásnak* gondozása ma már fontos társadalmi feladat. Aki ma ebben az országban bármilyen vonatkozásban, s bármilyen területen nevel és oktat vagy tömegekhez szól (felszólalás, emlékbeszéd, ünnepi beszéd, beszámoló, hozzászólás stb.), előadásokat tart (szabad előadás, felolvasás), kell, hogy rendelkezze beszédpedagógiai, beszédtechnikai és retorikai alapismeretekkel is. Iskoláinkban nem oktatunk retorikát, s a felnőtt oktatási alkalmak is kevés szót ejtenek ezekről a kérdésekről. A főiskolai oktatás új alkalmat: a népművelési szakkollégium időt és teret teremt retorikai alapismeretek nyújtására is. Ez a dolgozatunk is első sorban ehhez a munkához kíván segítséget nyújtani.

Beszédápolás — nyelvművelés

Elsősorban azt kell tudatosítanunk, hogy az élő beszéd, a természetes beszéd, a szónoki beszéd és az előadás fonetikai ápolása s retorikai vonatkozásainak vizsgálata is nyelvművelés. Sokak nyelvművelése — különösen az iskolai gyakorlatban — a nyelvnek, a nyelvi megnyilatkozásnak inkább csak írott formájával törődött és törődik. Általában írásainkat alaposabban és meggondoltabban ápoljuk, de már kevesebbet törődünk a nyelv füllel is felfogható sajátságaival, a nyelv akusztikai, zenei elemeivel, a nyelv hangzásával, hangzó formáival, fonetikai tisztaságával.

I. Retorikai alapvetés: Elocutio.

A retorikai ismeretek haszna

Nagyobb mértékben van szükségünk retorikai ismeretekre is. *A beszéd emeltebb formáját, a szónoki beszédet is mind gyakrabban és mind többen használják fel társadalmi életünk legkülönfélébb alkalmain gondolataik, érzéseik közlési eszközeként.*

Az »ékekesszólást«, a »csinosabb« előadásmódot ma már a hallgatóság is igényli. Ezért sajnálatos dolog, hogy a beszéd, az előadás »kigondo-

lására», elrendezésére és kidolgozására, azaz a beszéd szerkezeti felépítésére, hatásos előadására, a beszédstílus formáira, a helyes, szabatos, érthető és szép beszéd retorikai és nyelvi követelményeire vonatkozólag általában kevés ismeretet nyújtanak a mai iskolák és oktatási formák.

»A fogalmazás tanítása« című kiadvány (1955.) érint ugyan a szónoklattal kapcsolatos kérdéseket is, de céljának megfelelően csak mint »az írásművek« egyik fajtát tárgyalja a szónoklatot, illetőleg a szónoki beszédet is, s hiánynak tudja, hogy »a tanterv és utasításai nem adnak helyet a szónoklattan tanítására«. E hiány »átmeneti pótlása céljából« foglalkoznak a szerzők »a szónoki beszéd tanításának kérdésével«.

Valóban a »bene dicendi scientia« — ahogyan a retorikát nevezték [1] — mostoha gyereke mind az iskolai gyakorlatnak, mind az újabb szakirodalomnak. Nem oktatjuk *rendszeresen* pl. azokat az alapismerteket, amelyek megtanítanak arra, hogyan kell helyesen és szépen (recte et ornate) beszélni, hogyan kell a beszéd tárgyát »kigondolni«, »feltalálni«, a mondanivaló »anyagát« összeszedni [inventio: excogitatio rerum verarum], hogyan kell a beszédet megszerkeszteni, anyagát elrendezni [dispositio: ordo et distributio rerum inventarum], hogyan kell ékesen, formásan, szépen kidolgozni, megfogalmazni [elocutio: idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio], hogyan kell a beszédet hathatósan előadni [pronuntiatio: (exornata pronuntiare) est vocis gestumque pro rerum varietate conformatio], hogyan kell felhasználnunk a taglejtést, a mimikát, a gesztust beszéd közben, hogy az valóban »a test ékesszólása legyen« (Cicero) [actio corporis, capitis, vultus, oculorum et manuum].

Nem tudatosítjuk a szépen és helyesen elrendezett beszéd részeit: a bevezetés (exordium), a tárgyalás (narratio — propositio — confirmatio — confutatio) és a befejezés (peroratio) kellékeit. Itt az ideje, hogy ezen a helyzeten változtassunk. Mi a teendő?

A klasszikus retorikák tanulmányozása, tanulságai

A régi retorikák ismertetése, olvastatása is igen célszerű feladat, s különösen sok tanulsággal jár azoknak a fejezeteknek tanulmányozása, amelyek arra adnak útbaigazítást, hogyan kell gondolatainkat »világosan, helyesen és jól hangzó szavakkal, ha kell hathatósan, az hol illik, kellemetesen« [2] kifejezni [Elocutio: quo ordine sunt res explicandae].

A régi iskolák a dialektika és a retorika párhuzamos oktatásával (Ramus egyesítette is a kettőt) mindaddig, míg formálissá nem vált a tanításuk, igen komoly alapot adtak az iskolai nyelvi nevelésnek is a logikus gondolkodásra, a világos elrendezésre és a hathatós, szép előadásra nevelés gyakorlati munkájában. Mit akart, mit tanított a dialektika? A gondolkodás fegyelmezettségére nevelt, a valóság helyesebb megismerésére tanított, a lényeg kiemelésére szoktatott stb. [Dialectica: circa omnes materias versatur — verbis nude proponi rerum summas].

A retorika tanított azokra a módokra, eszközökre, amelyeket jól használhattak fel »a gondolatok elhelyezésében, összeszerkesztésében [3], a mondanivaló megfogalmazásában, művészi, ékes tolmácsolásában.

[Rhetorica addit ornatum in his materiis, quae orationis copia et splendore illustrari et varie pingi possunt.] [4]

Elocutio

Különösen sok segítséget adott a régi retorika elmélete és gyakorlata az iskolai nyelvi nevelésnek a prózai előadás, a megformálás, az irány, a stílus kérdéseiről vallott nézetek tanításában. (A költői előadás stílusával a poétika foglalkozott.) A stilisztika csak később vált önálló tudománnyá. Így a régi retorikák szerzői a *vox*, az *accentus*, a *pronuntiatio* kérdései mellett részletesebben nyújtottak ismereteket a beszéd stílusára, megfogalmazására vonatkozólag is. A retorikák valójában a mai stilisztikák ismeretanyagát is magukban foglalták. Nagy fejezeteket szenteltek az *ornata elocutio*, a különféle stílus-elemek, díszítések, beszédfordulatok követelményeinek megmutatására. A hallható, érthető, a kellemes és helyesen képzett hang (*vox*, *pronuntiatio*) követelményei mellé fontos követelményként állították a beszéd *nyelvi* helyességét, stílusát, irányát, mondatainak világos és logikus rendjét, szavakban, s az érzelmek és gondolatok árnyalatait is festeni képes nyelvi formákban való bőségét.

Így a mai beszédművelés gyakorlata számára is sok útbaigazítást, eszközt találunk a régi retorikák két fontos fejezetének: az »Elocutio«-nak és a »Pronuntiatio«-nak ismeretanyagában. A stilisztika útmutatásait sokan inkább csak az *írott* megnyilatkozásokkal kapcsolatban tartották irányadónak, egyesek talán még ma is. Ezért kell a régi retorikáknak a szóbeli előadás stílusával kapcsolatos tanításait is felelevenítenünk. Babits Mihály nem véletlenül emelte ki a retorika nagy szerepét a nyelvi, az irodalmi nevelésben: »Egész iskolád retorikai, s minden tárgy igazában csak retorika ma is.« [5]. A retorika régen magában foglalta mindazokat az ismereteket, amelyek *gondolkodni és beszélni* tanítottak.

A régi retorikák elmélete és gyakorlata, fejlődésrajzi vázlat

A nagyszámú retorikai művek közül elsősorban azokat állítjuk vizsgálatunk homlokterébe, amelyek a magyar iskolák oktatásában is szerepet kaptak, vagy a megfelelő magyar szakirodalomnak szolgáltak forrásanyagul. E keretben egyúttal arról is számot adunk vázlatosan, hogy milyen mérvű volt a retorikai kérdések iránti érdeklődés a magyar iskolákban és a szorosabb értelemben vett szakirodalomban.

Comenius

A magyar iskolák életében már Comenius pataki éveinek gyakorlata kiemelkedő a retorikai ismeretadás területén is. Egyik pataki beszédében [6] az iskolai nyelvi nevelés fontos feladatának jelöli meg a *szép beszédre* nevelés munkáját is. Minden tanulóval meg kell ismertetni »a beszéd minden mesterfogását«, »a beszéd ékességének mester-

ségét«. A beszéd mestersége, művészete csak az ember birtoka — mondja Nagy Oktatástanában —, s ezért a retorika mint az ügyes, csiszolt és finom kifejezésre nevelő eszköz nagy szerepet kapott Comenius nyelvi nevelésében és pataki iskolájának tárgyai között is.

Comenius gyakorlatában a retorikai ismeretek adása a tágabban értelemben vett nyelv-, illetőleg beszédnevelés céljait szolgálta, s az atriális vagy retorikai osztály tanítója és tankönyve (*Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium. Rerum et Linguarum Ornamenta exhibens*, Patak 1652.) nemcsak arra kívánta megtanítani a tanulókat, hogy mi a szép a beszédben, s mi adja az ékes beszéd hathatóságát, melyek a követendő stílusnemek; hanem abból az elvből kiindulva, hogy a retorikai anyag oktatása is egyik fontos alkalma lévén általában a nyelvművelésnek, Comenius »az ész- és nyelvbeli« helyesség feltételeit, az »ékes nyelvnek és irálynak«, a helyes nyelvi megnyilatkozásnak formáit is oktatni kívánta. A *Theatrum universitatis rerum* (Világszínház) című munkájának előszavában is számon kéri nemzete tudósaitól: Tanította-e valaki közülök: hogyan kell helyesen beszélni és milyen a helyes gondolkodás útja. Comenius nyelvi nevelésének feladata az »ékesen szóló« és a helyesen gondolkodó ember kiművelése. Az atriális osztályban elmélyültebben oktatja »a beszédnek formáit«, »a nyájasan és ékesen-való szólásnak módját«, a beszéd helyes irányára vonatkozó tudnivalókat, »a beszéd változtatásának művészetét«.

Tanítja a beszéd *megszerkesztésének* művészetét is. »Az elől-járó« (kezdő) részt bocsátja előre az oráló, s ezzel »önön magát beszínli«, azután »az okot, a dolgot hozza elő világosan« (2. rész), majd ezt erősíti, támogatja érvekkel, bőven megvilágítja példákkal, cáfolja az ellenvetéseket (3. rész), s végül »bérekesztéssel beszédét elvégzi«.

Megtanítja azt is, mikor *helyes* és *ékes* a beszéd. Ha: »bene rebus adaequata, bene ordinata et bene articulata«. Legyen gondja a szónoknak, az orálónak »a ki-mondásban való tselekedetre, kezének hányására«, azaz actióra és gestus-ra.

A retorikai ismeretek helyes és nem formális közlésére adott jó példát Comenius *Schola Ludus*-ában. A dialógusok előadásával az is célja volt, hogy az *ifjúság beszéde is fegyelmezettebb, csiszoltabb legyen*.

Az *előszó*, a *dialógus*, az *actio*, a *gestus* helyes használatára oktatta a »játszó« diákokat, s így a *Schola Ludus* értékes eszköze volt a helyes és kifejező beszédre nevelésnek is. Comenius elő is írta, hogy a szereplő diák »taglejtését illően végezze, arcát, kezét, egész testét a körülmények szerint hajlítsa és változtassa«. Ügyeljen a »szavak legjobban való kimondására« is, kiejtése legyen »tisztá és tagolt«! [6].

A régi iskolai retorikák elmélete és gyakorlata

A régi iskolai retorikák, akár C. *Bartholomus* (*Oratoria... Wittenbergae*, 1624), akár R. *Ramus* (*Rhetorica... in usum Scholarum*, Erfurt, 1621), akár *Piscator* (*Rudimenta Rhetoricae, Albae Juliae* 1635, — *Rudimenta Oratoriae... 1645*) tankönyvét vegyük is elő, igen sok nyelvhelyességi, normatív jellegű ismeretanyagot is magukban foglal-

nak, s igen alaposan kitágítják a beszéd tartalmi, megfogalmazásbeli követelményeinek körét, illetőleg bővítik az erre vonatkozó tudnivalók tartalmát.

Egészen részletesen tárgyalják pl. a beszédben előforduló nyelvi stílusbeli hibákat. Külön szólnak a nyelvhelyességi kérdésekről (de virtutibus narrationis, de vitiis elocutionis et sermonis), mint pl. Bél [Rhetorices veteris et novae Praecepta 1717], Gesner [Primae lineae Artis Oratoriae, Jenae, 1745], De Colonia [De arte Rhetorica libri quinque, Venetiis, 1728], G. F. Lejay [Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla, Claudiopoli, 1751], Szép János [Notitia Artis Oratoriae... Poseni, 1806. I—II], s egy magyar compendium szerzője [Institutiones Oratoriae in usum Gymnasiorum Regni Hungariae, Budae 1809.] A szép beszéd követelményeinek summája e régi retorikákban tehát: *a tisztaság, hathatóság, érthetőség, kellem, csín, változatosság, azaz a puritas, elegantia, copia, gravitas, perspicuitas, rectus, ordo, varietas, ornata elocutio in verbis singulis, in conjunctione verborum, in numero oratorio, elocutio in sermone Grammatico, in figuris, in amplificationibus stb., stb.*

A jól felkészült, elrendezett, tartalmas és a szépen elmondott beszéd volt tehát a követelmény. A régi retorikák sokszor hangoztatott tétele, hogy nem lehet helyes és szép az a beszéd, amiben nincsenek nyelvi finomságok, ami nem igényes megfogalmazásban, ami tele van grammatikai és stílushibákkal, ami nyomorék gondolatok tárháza, ami nem példája a fonetikai tisztaságnak, a helyes kiejtésnek hangzásában. A régi retorikákat éppen az jellemzi, hogy egyensúly van a *beszéd tartalmi, alaki és hangzási oldalát érintő problémák vizsgálatában.*

Kaprinai István

A magyar szakirodalomból elsősorban ki kell emelnünk Kaprinai István »*Institutio Eloquentiae Sacrae*« Kassán, 1758-ban megjelent munkáját. Ez a retorikai mű első felében »általános retorika«, (nem véletlenül emeltük ki a homiletikák közül), s megérdemli, hogy abban az összefüggésben is szóljunk róla, hatott-e az iskolai retorikai nevelésre. Feltétlenül. Igen sok pedagógus merítette ebből a könyvből is retorikai ismereteit, annál is inkább, mert itt tömör és világos összefoglalását találta mindazon problémáknak, ismereteknek, amelyeket a retorikai irodalom eddig felvetett és megtárgyalt.

Kaprinai könyve első részében nemcsak a szentbeszédek szerkezetéről (orationis Sacrae Structura) értekezik, hanem bevezetésképpen általában a beszéd módokról (modi loquendi), a beszéd irányáról, stílusáról. Először ezt a kérdést veti fel: Mi a szép és helyes beszéd célja? A cél: *docere* (oktatni), *delectare* (gyönyörködtetni), *movere* (megindítani, cselekvésre késztetni). [Vö. Quintilianus: »Tria sunt, quae praestare debet orator, ut doceat, moveat, delectet«.] Mik a szép és helyes beszéd követelményei? Először is a *megfelelő hang* (vox sit solida,

flexibilis et canora), a helyes és mértéktartó gesztus és mimika iránti érzék (Orator habeat manuum ac corporis agilitatem ut gestu sit prompto ac libero, non tamen audaci aut scaenico). A legfontosabb követelmény: a helyes elocutio (a jó megfogalmazás, stílus, irály, előadás). Kaprinai elsősorban a hibákat teszi pellengérre. Hibás a száraz, üres beszéd, de hibás az a beszéd is, amelyik csak szavakban gazdag, de nem gondolatokban (si oratio abundat verbis, rebus autem, ac sententiis caret).

Mi a helyes, kifejező beszéd alapja? A helyes gondolkodás, a gazdag élményanyag, a beszéd tárgyára vonatkozó sok ismeret, a jó »szónoki« stílus és az eleven, tiszta előadás. Mi jellemzi a beszédstílust (stylus oratorius)? Puritas (tisztaság) [in verbis aut singulis aut coniunctis], perspicuitas (világosság, érthetőség) [in proprietate, dictionum, in ordine rerum et collocatione verborum], ornatus (csiny) [in tropis, in figuris verborum, sententiarum], svavitas (kellem) [numero Oratorio], copia, varietas (bőség, változatosság) [copia verborum, sententiarum et rerum].

Mik a szónoki stílus hibái? Tumor (dagályosság) [vitium est tumor eorum, qui semper nubes et inania captant, humi incedere nesciunt], stylus frigidus (ízetlen, száraz), stylus floridus (virágos) [crebrioribus metaphoris ac tropis], stylus humilis ac pedestes (közönséges, egyszerű, alantjáró) [nec figuris ornatus], stylus abruptus, ac dissolutus (szertelen, fegyelmezetlen), stylus Laconicus seu nimium brevis, (szerfőlött rövid, lakonikus), stylus nimium prolixus (szerfőlött terjengős, buja) [accumulat synonyma, tautologia].

Kaprinai könyve egészen kivételes helyet foglal el a magyar (bár latinul írta meg) szakirodalomban is. Az utána következő ilyen természetű írások mindinkább beleesnek munkamódszerük miatt abba a hibába, hogy csak kompendiumszerű feldolgozást nyújtanak, vagy csak részben retorikák, mert a poétika és a mindinkább fejlődő stilisztika, s az egyre erősödő fonetika sok területet és anyagot hódít el a klasszikus retorika elméleti anyagából.

Verseghy

Verseghy Ferenc »Usus aestheticus linguae Hungaricae« (1816) című munkája a retorika és a poétika határán áll. Az ékes magyar beszéd (ornata oratio Hungarica) feltételeit, eszközeit, stílusnemeit is ismerteti. Kár, hogy latin nyelven írta meg. A klasszikus retorika hagyományait is feleleveníti, s különösen részletesen tárgyalja (sok poétikai ismerettel megtűzdelve) »az érzékeny előadás« követelményeit. Praktikus szabályait, tanácsait ma is megszívlelhetjük. »Az Egyházi Magyar Ékesenszólásról való Barátságos Tanácskozás« című tanulmányában (Egyh. Ért. és Tudósítások: 1820—21) újra megvizsgálja a szónoki beszéd eszközeit, különösen részletesen ír »a rajzoló beszéd«, az élénk előadási stílus követelményeiről, most már magyarul.

Az egri Ivánszky Antal munkája a retorika és a *stilisztika* határmezsgyéjén áll (*Stylistica, avagy Jóízlésű és Szépérvzésű Írásmód*, Eger, 1839.). Bőven nyújt retorikai ismereteket is. A beszéddel kapcsolatos *tartalmi, alaki és hangzásbeli* kérdéseket is tárgyal, elsősorban pedagógiai vetületben, a nyelvhelyesség szempontjából. Ebből a kérdésből indul ki: Mikor szép és helyes a beszéd? Illetőleg: Mi szép és helyes a beszédre nézve? Válasza: »Ezt a beszédnek főczéljából, a' miért beszélünk, igen könnyen megfejtethjük... , ugyanis a beszédnek legelső és legfőbb czélja az, hogy mások minket megértsenek...« De az ember ennél is többet akar és többet tud. A beszédet »kiválasztott, szép és kellemetes módosítással« adja elő, hogy mások megtetszéssel értsék meg. Mi jellemzi tehát a helyes és szép beszédet? A *hibátlan, tiszta, világos és érthető kimondás, a kellemetes hangzat, a szavaknak és kifejezéseknek a tárgyhoz való alkalmaztatása, a méltóság, az elevenesség*. Tudjon a beszélő, a szónok »okosan gondolkodni, tudja a helyes gondolatokat elrendezni, tudja a gondolatokhoz és érzésekhez illő kifejezéseket megválasztani és helyesen alkalmazni«. Külön kiemeli a beszéd *grammatikai helyességével, a beszélő grammatikai műveltségével* kapcsolatos követelményeket. A beszédbe került »nyelvbeli hibák nyilvánvalóan jelei annak: hogy a beszélő nemzeti nyelvünknek belső igaz ösmeretével nem bír, vagy nincsen megkívántató ízlése, vagy hogy habahurgyálkodik«.

A régi retorikák normatív jellegű anyagukban sok, a beszéd grammatikai helyességét is érintő problémát foglalnak magukban, illetőleg a jó szónok számára előírják a grammatika jó ismeretét: »A *syntaxis* minden emberi nyelvben az Ékesszollás-val elkerülhetetlenül szükséges *fundamentum*« írja Verseyhy Ferenc [7]. Beregszászy Nagy Pál is azt tartja, ha »sokan nem a szépen szólás mesterei, annak a *grammatikai iskolázottság hiányossága* vagy *teljes hiánya* a *magyarázó és tényleges oka*« [8]. Döbrentei Gábor is sokak beszédében, (írásában) a »grammatikai restséget« hibáztatja [9]. A lelkes egri földmérő Udvardy János is ezt írja: »... ha magyarul mindnyájan jól és regula szerént akarunk beszélni, szükség, hogy *mindeneknek előtte a' Magyar Grammaticát tanuljuk meg*...« [10].

Szerkezetten — retorika

Az újabb retorikák (politikai szónoklattanok, homiletikák, az iskolák számára írott retorikai tankönyvek [11]) inkább csak a szónoki beszédek fajairól, a szónoki beszéd tárgyról, a szónoklatok, ill. szónoki beszédek s a *próza műfajok szerkezetéről* értekeznek, s az *általános szerkezetten funkcióit* kezdi teljesíteni. Legrészletesebben a *próza műfajokról* (leírás, elbeszélés, értekezés, beszéd és fajtái stb.) szólnak. Szót ejtenek még a beszéd tartalmi, stílusbeli, megfogalmazásbeli, szerkezetbeli követelményeiről is, de *annál kevesebbet a beszéd hangzásbeli oldaláról*. A nyelvi nevelés, a beszédnevelés feltétlenül kárát

vallotta ennek, annál is inkább, mert az új tudomány, a fonetika még kevés beszédtechnikai ismeretet nyújtott. Egyik gyakorló pedagógusunk nem véletlenül panaszkodik arról »Figyelmeztetés az ékesszólás gondosb tanítása érdekében« című cikkében [12], hogy »a tanulók képesek szónoki beszédek szerkeszteni, de nem képesek azokat hatásoosan, a kellő érzelem-, hang- s taglejtésekkel előadni«. Súlyos hiba volt az is, hogy a retorikai ismereteket egyrészt elméleti tételekként, másrészt »beemlézendő« ismeretanyagként tárgyalták, illetőleg tanították. A retorika művelése és oktatása is formálissá vált. A megfelelő szak-, illetőleg tankönyvek a beszéd tartalmi és hangzásbeli oldalával kapcsolatban nem tartották egyensúlyban a tananyagot. – Erre vonatkozó hiányérzetről ad számot Névy László (*Az írásművek elmélete*, vagyis az irány-, költészet- és szónoklattan kézikönyve) művének ismertetője akkor, amikor hibának jelöli meg, hogy Névy könyve keveset ír a beszéd hangzásbeli oldaláról, a pronuntiatióról, a hanglejtésről, az egyes érzelmek és indulatok megfelelő hangjáról: »Hiányzik a hanglejtésben előfordulni szokott hibáknak fölemlítése is, minők: a túlságos kiáltozás, bágyadtság, egyhangúság és éneklés.« [13]. Pedig Névy könyve még külön fejezeteket szentel a szónoki beszéd elmondása, a declamatio »kellékeinek« tárgyalására. Anyagát, szempontjait elsősorban a korabeli szavalattanokból (Mátray, Szász) veszi. De a 228 oldalas könyvben már csak öt oldal jut a pronuntiatio kérdéseinek taglalására.

Politikai szónoklattanok

Hogy mennyire ez volt az általános gyakorlat a magyar szakirodalomban, mutatja Szeberényi Lajos »Politikai Szónoklattan«, Pesten 1849-ben megjelent munkája is. Igen részletesen tárgyalja »a beszéd anyagát«, az »anyag feltalálásának belső kútfejeit« (az értelmezést, a fejtegetést, a bizonyítást), az anyag föltalálásának »külső forrásait«, a beszéd neveit (egyházi, közügyi, alkalmi beszédek), a beszéd részeit (bevezetés, előterjesztés és elosztás, tárgyalás, befejezés). Bő ismeretanyagot ad a beszéd »alakjáról«, »irányjáról« is. A szónokoknak, ha célt akar érni, tartania kell magát »a jó irány szabályaihoz« (tisztaság, értelmesség, szabatoság, kerekdedség, csín).

A jó előadó stílus szabályait külön fejezetekben sok példával világítja meg. Ma is használható, amit tanít pl. 1. *értelmességről* [»az értelmesség alapja általában, hogy oly szavak és kifejezések használtassanak, melyeket a hallgatók képesek felfogni... Legyen rend a gondolatokban és a tárgyban. A mértéken túli rövidejségtől és hosszúságtól egyaránt kell óvakodni« stb.], 2. *a szabatoságról* [»se több, se kevesebb ne mondassék, mint amennyi szükséges«, a hasztalan szószaporítás »könnyen undort okozhat«, a dagály az »eszmehiány« pótléka«), 3. *a kerekdedsegről* [kétféle irálynem változatosságából ered a kerekdedség, a szakadozott [style coupé] vagy a körbeszédes (style périodique) irányból, felváltva éljünk velük... A periodus több egy tárgyra vonatkozó, azt magyarázó mondatok sorozata], 4. *a csínről* [A tropusokkal (metafora, metonymia, synekdoche) és a figurákkal élés (ismét-

lés, kérdés, mellőzés, megelőzés, inversio, személyesítés, megszólítás, célzás, körülírás, félbeszakítás, felkiáltás, túlzás, axioma, paradoxon) stb. »rendkívüli élenkséget, csint és kellemet« kölcsönöz az irálynak].

Homiletikák

A magyar retorikai szakirodalomban a »világi«, a »politikai szónoklattanok« mellett elsősorban a különféle homiletikákban, egyházi szónoklattanokban találunk sok retorikai vonatkozást [15]. A homiletikák a modern szónoklattanok és a klasszikus retorikák ismeretanyagát egyaránt felhasználják. Szerzőik be is vallják, hogy a homiletika sok tekintetben nem más, mint »alkalmazott retorika« [16]. Felosztásuk, gondolatmenetük (elsősorban a klasszikus retorikák, oratoriák alapján) a következő: szólnak az egyházi beszéd *anyagáról, a feltalálásról, az anyag osztályozásáról, a beszéd irányáról, nyelvezetéről, elmondásáról, s a beszédet követő, színező »külső, testi« vonatkozásokról: a gesztusról, a »testbeszédről«.*

A beszéd részeit is a régi retorikák alapján tárgyalják, s gyakran idézik Quintilianust, Cicerót is. A klasszikus retorikák szellemében fogalmazzák meg a beszéd részeiről vallott nézeteket. Pl. »A Bevezetés azon előkészítő beszéd rész, amelynek célja a tárgy ismertetése, érdek-gerjesztés, hangulatkeltés...« [17]. Általában a klasszikus meghatározásokat variálják magyarul: [Exordium est oratio animus auditoris idonee praeparans ad reliquam dictionem, quod eveniet, si eum benevolum (amicum), docilem (intelligentem) attentum confecerit« (vö. Quintilianus — Cicero)]. A homiletikák normatív jellegű megjegyzései különösen figyelemreméltók. Így pl. hibás a bevezetés, ha *általános, ha messziről kezd, s csak átmenetek vagy ugrások által hozható kapcsolatba a voltaképpeni tárggyal, »ha hosszú, ha polemizál, ha összeesik a tárgyalás egyes részeivel s előlegesen elmondja azt, aminek a tárgyalásban van helye, ha egyoldalúan világítja meg a tárgyat«*, vagyis ha *»annyira rövid, hogy a hallgatónak nincs ideje gondolatait rendezni«* [18]. A *Tárgyalás* anyagára vonatkozólag a műszavak önmagukban is sokat mondanak. Mit tesz a beszélő, az orator beszéde ezen részében? *Elmond, elbeszél, kijelent, ismertet, közöl, leír, megnevez, meghatároz, állít, tagad, elismer, cáfol, felsorol, idéz, kérdez, megokol, körülír, vitat, részletez, bizonyít, eldönt, meggyőz, rábeszél, stb.*

Számunkra különösen értékesek azok a fejezetek, amelyekben az »előadás«, az »irány«, a »stílus« kellékeit, szabályait írják le. A sajátos egyházi szempontok (sajátos szókincs, kifejezőkészlet, biblicitás stb.) mellett fontos megjegyzéseket és elemzéseket találunk a magyar szónoki beszéd »modoráról«, az irány erényeiről és hibáiról is.

Az irány »erényei« között számolják el a *rövidséget, a velősséget, az egyszerűséget, a méltóságot, a szemléletességet és a kellemet*. Hogy a beszéd tetszetős és vonzó is legyen, a beszéd »díszzeit«, a tropusokat és a figurákat is alkalmaznunk kell. De óvnak a velük való »visszaéléstől« is, mert ha erőltetve keressük, célját tévesztjük, hiszen a tropusok és a figurák alkalmazása nem öncélú feladat, »nem a tropusok-

ban és figurákban áll az irány szépsége, hanem szép az az irány, ha ezek ott, ahová valók, *önként, magoktól* állanak elő, *könnyen* születnek, *kényszer nélkül*» [19]. Igen értékes a példatárunk is a tropusok és figurák megfelelő szemléltetésére. [Tropusok: metafora, metonímia, synecdoche, hyperbola (túlzás), litotes (lekicsinylés, szerénység), personificatio (személyesítés), apostrophe (megszólítás), annominatio (szójáték) stb.] — [Figurák: epitheton ornans (díszítő jelző), periphrasis (körülírás), comparatio (egybevetés), parabola (összehasonlítás), allusio (célzás), antithesis (ellenvetés) [»contraria iuxta se posita magis elucescunt«], gradatio (fokozás), praeteritio (mellőzés), prolepsis (megelőzés), concessio (megengedés), aposiopesis (elhallgatás), anakoluthia (kihagyás), repetitio (ismétlés), paralellizmus (párhuzam), interrogatio (szónoki kérdés), exclamatio (felkiáltás), interruptio (félbeszakítás), dubitatio (kétkelkedés), digressio (kitérés) stb.]

Az iskolai formális retorikai oktatás ezeket a tropusokat és figurákat öncélúan emléttette. A homiletikák gyakorlati céljuknak megfelelően a beszéd elemzése folyamatában elsősorban a figurák és tropusok gyakorlati hasznát mutatták meg. A szónoki formalizmus elleni harc jegyében modernizálódtak a homiletikák is, s azt az elvet vallották pl., hogy a képek, a tropusok, a figurák frissek, egyéniek legyenek, s tartózkodjék a szónok az agyonhasznált példáktól. Az olyan képek és hasonlatok, amelyek kívül esnek a hallgató látó- és befogadóképességén, nem világosabbá, hanem zavarosabbá tehetik a beszédet. A képzavar, a képtelen képek használata szeplő a beszéd arcán. Az ízléstelen képek és hasonlatok inkább elriasztanak, a képek, figurák zsúfolása folytán az értelem elfullad, nem jut szóhoz, stb., stb.

Az az igen értékes megfigyelésük, hogy a beszéd és a költői alkotás stílustörvényei nem lehetnek azonosak, mai beszédművelésünk számára is fontos elvi és gyakorlati szempont. A beszéd (a le nem írt, az *élőszóban* hangzó beszéd) éppen mert elevenebb sodrású s nem köti az írás fegyelmező ereje, fegyelmezetlenebb formát (megfogalmazásában és előadásában egyaránt) vehet fel, s könnyebben csúszik bele egy-egy nyelvi, kifejezésbeli pongyolaság is.

Sokrétű volt tehát a homiletikák retorikai anyaga is. Általában tanításuknak praktikus célja lévén, induktív módszerrel dolgoznak, s nem fulladnak bele a formalizmusba.

A retorikai tankönyvek módszere

Az iskolai oktatás céljait szolgáló retorikák, retorikai tankönyvek elmélete és gyakorlata sok tekintetben más utat követett. E könyvek retorikai ismereteket közöltek garmadával, példák elemzése nélkül, deduktív módszerrel [20]. Így kevésbé segíthették a beszédnevelés és művelés munkáját. Amikor a retorika a stilisztikai és a poétikai ismeretek kiegészítéseként elsősorban a *prózai műfajok elméletét* oktatta, s a szerkezettanok funkcióját is átvette, a beszéd stílusával, elmondásával, hangzásával kapcsolatos kérdéseket alig érintett. Igaz ugyan, hogy a stilisztikák, poétikák és a fonetikák sok tekintetben

magukra vállalták a régi, a klasszikus retorikák elocutióra és a pronuntiatióra vonatkozó ismeretanyagának tanítását, de a *stilisztika* inkább csak az *írásművek*, a *leírt művek* stílusát gondozta, a *poétika* a *költői művek* eszközeit, fajait elemezte, a *fonetika* leíró jellegű *hangtani ismereteket* nyújtott, s a beszéd, az előszó, az előadás kérdéseivel való alaposabb foglalkozás megcsappant. Átlalában a beszédnevelés, a beszédművelés nem volt az új iskolai retorikák elsődleges feladata. Hogy mennyire igaz ez a tétel, mutatja a legújabb iskolai retorikák felépítése, anyagbeosztása, tárgyalási módja.

Vegyük elő pl. *Négyesy* László retorikáját [21]). Alig nyújt a beszéd, az előszó hangzási oldalával kapcsolatos ismeretanyagot, nem érinti a pronuntiatio kérdéseit. Elméleti anyaga az új tantervi előírásoknak megfelelően tág. Tájékoztatót nyújt pl. »az irodalom fogalma és feladata«, az »irodalom felosztása«, az írásművek tartalmi elemei és a »próza műfajok« című tárgykörökből is. Mai beszédnevelésünk csak könyve két fejezetének veheti hasznát: I. *Általános szerkezettan*, II. *A beszéd*. Több fontos retorikai alapismeretet közöl a szerző e két fejezetben. Bármiről kívánunk beszélni — írja Négyesy —, három munkát végzünk: *kigondoljuk*, mit mondjunk, *elrendezzük* a mondánivalót, s végül *kidolgozzuk*, *formába öntjük*.

Amit a tárgyról kigondoltunk, az beszédünk *tartalma*, ahogyan elrendeztük a mondánivalót, a beszéd *szerkezetét* alkottuk meg, azután *formába öntjük*, *kidolgozzuk* gondolatainkat, s megszületik a *beszéd*, az *előadás* nyelvi formája, stílusa, s végül előszóban elhangzik beszédünk: *declamatio*, *elmondás*, a beszéd *külső*, *hangzásbeli formája*.

Igen lényeges követelmény a beszéd »*belső rendje*«, logikája. Legyen gondolataink sorában *egység*, *haladás*, *folytonosság*, azaz *összefüggés*, s akkor beszédünk *világos*, *érthető*, *logikus* lesz. Gondolatainkat azonban nemcsak világos okfejtéssel kell kifejeznünk, hanem *hathatósan*. Az érveket, ellenérveket, az észokokat, a világos és mély gondolatokat érzelmi momentumok is kísérik, olykor pathoszba (jó értelemben véve), sőt indulatokba csaphat át a szigorú, józan okoskodás.

A beszéd szerkezetével kapcsolatban adott elméleti anyagát is világosan fejtette ki *Négyesy*. [»Szerkezettanát« (1895) is beledolgozta.] A beszédnek három főrésze van. I. *A bevezetés*. Elemei: a jóakarát megnyerése, a figyelem felébresztése, a hallgatóság tájékoztatása: a beszéd tárgyának és céljának (a beszéd tételének) megnevezése. *A bevezetés legyen rövid és érdekes!*

II. *A tárgyalás*. Magában foglalja a tételeket, azok *bizonyítását* (induktív — deduktív művelettel).

III. *Befejezés*. Összefoglalja a mondánivalót, feltárja a következményeket (recapitulatio), erősebb érzelmi momentumok jelentkeznek (indulat gerjesztés), s végül elhangzik a felhívás az elhatározásra, azaz a beszélő az akaratot befolyásolja.

Amint látjuk, az »újabb« retorikák a próza írásművek elmélete mellett inkább csak a beszéd szerkesztésére, felépítésére vonatkozó ismereteket nyújtanak. Már kevesebb ismeretet kapunk a beszéd »tar-

talmi», *megfogalmazásbeli*, *stílusbeli* (elocutio) követelményeiről, s még kevesebbet a beszéd »külső«, *hangzásbeli* követelményeiről (pronuntiatio).

E rövid és vázlatos történeti áttekintésünk azt a célt is szolgálta, hogy felhívja a mai beszédnevelés és beszédművelés gyakorlati munkásainak figyelmét a régi retorikákra, hiszen a mai gyakorlat számára is nyújtanak tanácsokat, szempontokat, felhasználható módokat és eszközöket.

Tanulságok a beszédművelés mai gyakorlata számára

A régi retorikák *Elocutio* című fejezetének útmutatásai alapján megtanulhattuk, hogy a beszéd »külső«, hangzásbeli feltételei mellett vannak a beszédnek »belső«, *tartalmi*, *megfogalmazásbeli*, *stílusbeli* követelményei is. A beszéd, az előadás valójában akkor szép és helyes, ha *tartalma*, *megszerkesztése*, *nyelvi formája* és *hangzása* (előadása) szempontjából egyaránt olyan nyelvi megnyilatkozás, amely mindig többet akar, mint a csupasz megértést. Mai beszédnevelésünknek tehát törődnie kell a szép magyar beszéd és előadás *tartalmi*, *szerkezeti*, *megfogalmazásbeli* vonatkozásaival is, különös tekintettel a beszéd, az előadás *kompozíciójára*, *grammatikai helyességére*, *szabatosságára*, *egyszóval a mondanivalóhoz simuló irányára*. A tiszta, világos, értelmes és szép magyar beszéd és előadás a jól képzett hang mellett a *gondolkodás és a nyelvi megformálás ékességét, helyességét is tükrözi*.

Nem lehet szép és helyes az a beszéd és előadás tehát, ami nem a *logikus gondolkodás példája*, amiben sok a semmi szereppel nem bíró közbevetés, a mondatok közt nincs összefüggés, a logikai rendet felesleges kitérések zavarják, s ha beszédünk és előadásunk nem fegyelmezett. A fegyelmezett beszéd előfeltétele a helyes, logikus gondolkodás. Ha értelmi hézagok vagy éppen értelmetlenségek terhelik a beszédet, már nem világos, nem értelmes. Az *Erdélyi Múzeum* [22] cikkírója 1815-ben helyesen állította fel a követelményt: »Fő gondunk légyen arra, hogy az *értelem világosodjék a beszédben*.«

Ugyanennek a folyóiratnak hasábjain [23] olvashatjuk: »A Gondolatbeli *szegénységet* rhetori figurák ne leplezzék el.« A régi retorikák a szónoki stílus hibájának rótták fel, ha a beszélő üres, tartalmatlan frázisokat használ, s gondolat nélküli szóáradatot zúdít a hallgatóra.

A *Figyelmező* (Schedel-Vörösmarty-Bajza) hasábjain 1827-ben [24] a *Soproni Magyar Társaság* egyik kiadványának (Virágfűzér) bírálata kapcsán nagyon megszívlelendő tanácsot kaptak a soproni ifjak: »Nem lehet eléggé ajánlani ifjainknak, hogy mindenen felett *egyszerűség* után törekedjenek. A *czifraság nagyon is gyakran csak az ürességnek szolgál palástul, a dagály a képzelet és érzelem szegénységnek*.«

Szenteljünk e kérdésnek mai beszédnevelésünkben is nagyobb teret! Ma is egyik leggyakoribb hibája a beszélőknek, előadóknak, hogy sok beszédükben, előadásukban a felesleges szó, üres szólam, nyelvi klisé, fertőzve még a bürokratikus, a mozgalmi zsargon vízenyős nyelvi formáival. Figyeljük csak: »Kérjük a felsőbb szervek itt helyben kon-

kréten megjelenő képviselőjét, hogy tudatosítsa a minisztérium felé, hogy a kórházi ágy kérdését kezelje súlypontilag, s aztán az is konkrétizálendő, hogy mi jár az egészségügyi vonalnak.« Igaza van *Quintilianusnak*, az ilyen beszéd »aut lacrimas meretur, aut risum«.

A frázis veszélye ma is eleven, pedig a frázis nem meggyőző, hanem fáraszt, mert üres, tartalmatlan. *Tóth Kálmán*, a költő nagyon szemléletesen jellemzi a frázisos beszédet: A frázis csak röppentyű (= tűzijáték), mely után a sötétség lesz nagyobb csupán, de a nyelvvel csalni nem lehet, megérzik mindjárt a felesleget [25]. A retorikai szakkönyvek is súlyos hibának jelölik, ha a szónokok »exponant phrasium colluuiem audentibus« és a hallgatók »non de rebus, sed de verbis sunt solliciti« [26].

A régi retorikák a felesleges szószaporitást is gyakran kipellengezik. *Gáti István* (Fontos — Beszéd tudománya 1828.) [27] is úgy tudja, hogy »némelyeknek velőtlen szalmazásaik, idomtalan szószaporításai« csak azt a célt szolgálják, hogy elleplezzék gondolat- és érzés silányságukat.

A felesleges szószaporítás mellett leggyakoribb hiba a mai beszédekben, előadásokban a *szótévesztés*.

A megfelelő szó megtalálása, felhasználása nélkül nincs helyes és szép beszéd. *Gáti István* előbb említett könyvében helyesen mutatott rá arra is, hogy ugyanazon tárgyat »több szóval is ki lehet sokszor tenni, de mégis tsak egy az rendszerént, a mi arra környül állásához képest leginkább illik«. A magyar retorikák sokszor idézték erre vonatkozólag *Quintilianus* utasítását is: »*Omnia verba suo loco optima.*« Figyeljük meg ezt a beteg mondatot: A rosszul rakott felszerelés *sérelmeket* (?) okozott a harcosoknak. — A sérelem szó nem fedi azt a fogalmat, amire a beszélő gondolt. A beszélő tehát szót tévesztett, mert fogalom-zavarban is szenvedett. Mennyire igaza van *Juhász Gyulának*: A megfogalmazásban formát kell keresni minden gondolatnak, s *parfümjét is érezni a szavaknak. Puskin* is erre utal:

»... egy-egy helytelen, hanyag szó
Mely lompos és hamis lehet,
Vagy pontatlan s gügyögve hangzó« [28].

Ma még szeplő és hiba a »túlzó« (ragyogó, komoly, döntő stb.) és »elkoptatott« szavak (csuda, irtó, rém; csuda jó regény, irtó jól esett, rém jó alak, stb.) szertelen használata is, mert hitelét veszti a beszéd. Erre gondol *Nadányi Zoltán* is, amikor ezt írja:

»Szavak tették, hogy szótlan lett a szó...« [29].

A képzavar elleni hibázástól való félelmünkben azonban ne írtsuk ki a képszerűséget beszédünkől. Kellenek a képek, de nem a képtelen képek. A nyelv a gondolatokat, az érzéseket realizálja, s a nyelvi kifejezés ezt a realizálást sok esetben képszerűen fejezi ki. A helyes képek használata rajzol, fest, a beszéd szemléletesebb lesz, hiszen a nyelv, a beszéd művészi anyag is: a csupasz, a nyers megértéstől

a szabatos, világos közlésen át esztétikai, formai, művészi igényességig ível a híd, s a beszéd érthető, szabatos, világos, ugyanakkor formás és tetszetős is lesz.

Nem lehet szép az a beszéd sem, ami példája a nyelvi öntudat hiányának, a *gondolkodási tunyaságnak*, a *kifejezésbeli igénytelenségnek*, s tele van fület, jóízlést és emberi jóérzést sértő kifejezésekkel, szavakkal, zsargon nyelvi szeméttel. (Te süket pali, miért nem dugtad be a pofádat hozzám. Állati jó murit csaptunk, csoda klassz bőrökkel is csöröghettél volna.)

Nem lehet helyes és szép az a beszéd, amely tele van feleslegesen használt *idegen-szókkal* (soloecismus). A tájnyelvi formákkal (hangalaktan, szavakban), ha nem a jellemzés kedvéért élünk velük, ne terheljük meg beszédünket. Az egységes köznyelvi kiejtés terjedését kell elősegítenünk. Ez nem jelenti azt, hogy ne legyen egyáltalában tájnyelvi színezet ejtésünkben, csak azt, hogy a tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátosságait kerüljük. Célunk az egységes köznyelvi kiejtés: az iskolai nyelvi nevelés is ezt segítse elő!

Nem lehet szép az a beszéd, amelyik tele van *henye* szókkal, a sok *hát-tal*, *aztán-nal*, *hogyizhívják-kal*, *hogyismondjam-mal*, *ugyebár-ral*, *ugye-val*, a *kérem szépenekkel*, s hogy a legvirgoncabbat csipjük nyakon: a sok *izével*. Jókai Mór nem véletlenül tette nevetségessé egyik írásában az *izés* beszédet egy falusi kisasszony beszédének tolmácsolásában: Láttá-e azt az izét, ott az izé mellett, azt én ízéltem. A teá-rózsát értette a veranda mellett, amit ő ojtott.

A helyes beszéd mindig jól szerkesztett, átgondolt, s inkább rövid, mint feleslegesen nyújtott. Pázmány Péter pl. nem véletlenül írja erre vonatkozólag a következőket: ha valaki készületlenül, átgondolás nélkül és hosszasan beszél, csak »üti-véti a dolgot, sem elei, sem utollya szóllásának: tsak haboz: egybe zur-zavar mindeneket: akar-mit, akar-hol előhoz: és ki nem tud gázolni hosszan nyújtott beszédiből« [30].

Az élőszóval (szónoki beszéddel, hozzászólással, előadással stb.) valamilyen célt kívánunk elérni: bizonyítunk, rábeszélünk, rábírunk, meggyőzünk, értelmezünk, cáfolunk, támadunk, védekezünk, stb. A célnak megfelelően a legalkalmasabb, a legmeggyőzőbb érveket, tételeket kell a *legmegfelelőbb elrendezésben*, a *legérthetőbb megfogalmazásban* és a *leghatásosabb előadásban* feltárni, közölni. Minél műveltebb, minél olvasottabb, minél csiszoltabb gondolkozású és ízlésű valaki, annál inkább elegend tud tenni ezeknek a követelményeknek.

Beszédünk *tárgyának* megfelelően különösen ügyelnünk kell érvelésünk logikus rendjére, az *ok és az okozat* (okból az okozatra és erről amarra következtetünk) az *előzmény és a következmény* helyes felsorakoztatására. Beszédünkben gyakran kell helyt adnunk a *meghatározásnak*, az *értelmezésnek*, a *következtetésnek*, a *bizonyításnak*, s a tárgynak megfelelően más és más módját kell megtalálnunk az érvek legmegfelelőbb beszéltetésének. (Belső érvek: ok és okozat, előzmény és következmény, egybevetés, ellentétbe állítás, tények és körülmények... Tekintélyi érvek: példa, idézet, tanuvallomás, törvény, előírás, stb.)

Élőszóbeli megnyilatkozásunk, beszédünk és előadásunk sikere függ attól is, mennyiben példája a belső és tekintélyi érvek helyes arányú felhasználásának. Ha az ingadozást nem ismerő biztos következtetés és a helyes ítélet, az érvek meggyőző felsorakoztatása jellemzi beszédünket, a hatás nem maradhat el.

Természetesen beszédünk hatni kíván az érzelmekre is. Cicero egyenesen azt állítja, hogy a *patheticon*-ban, vagyis a beszéd érzelemre ható elemeiben van a beszéd valódi sikerének a titka. Az tény, hogy a minden érzelmi momentumot kilúgozó beszéd-forma kevésbé alkalmas érzelmek, akaratok és indulatok befolyásolására. A teljesen szenvtelen, hideg, közönyös beszéd-forma — abból a hamis tételtől kiindulva, hogy csak az értelmek befolyásolásával érhetünk célt —, újabban egyesek gyakorlatában nagyobb tért hódított. Ezt az utat éppen úgy ne kövessük, mint az érzelmösségbe, szópiperezésbe, álpáthoszbba, színészi allűrökbe tévedt beszédmodort.

Seneca helyesen állapítja meg, hogy a beszéd a lélek arca, s ha mesterségesen csinosított, beretvált és kendőzött, elárulja, hogy a lélek sem őszinte, hanem van valami csorbája.

A helyes beszédet jellemzi a világos elrendezés, a mondanivaló megfelelő megszerkesztése. A beszédnek szerves egységet kell adnunk, s az erre való törekvés kihat a beszéd három főrészének: a *Bevezetésnek*, a *Tárgyalásnak* és a *Befejezésnek* elrendezésére is.

A *Bevezetés* előkészítő része lévén a beszédnek, egyrészt figyelmet ébresztünk vele beszédünk tárgyát illetően, másrészt röviden jelezzük is beszédünk tárgyát. Hibás az a bevezetés, amelyik nagyon »messziről kezd«, nem érdekes, szétfolyó, illetőleg terjengős, s nem képes a hallgatók figyelmét felkelteni magunk és tárgyunk iránt. Milyen menete legyen tehát a jó bevezetésnek? I. Nyerjük meg hallgatóink jóindulatát... II. A téma világos kitűzése következze... III. Jelöljük meg a tárgyalás menetét is. Cicero szerint a bevezetés célja: tegyük általa hallgatóinkat *jóakarónkká, figyelmessé és tanulékonyjá*.

Beszédünk legfontosabb része: A *Tárgyalás*. Ebben a részben tényeket állapítunk meg, állításainkat bizonyító érvekkel támogatjuk, az ellenkező nézeteket cáfoljuk. A régi retorikák a tárgyalás két részét külön elemezték. Külön beszéltek a *narratio*-ról (elbeszélés) és külön a *probatio*-ról (bizonyítás). A *narratio*-ban tényeket sorolunk fel. Röviden feltárjuk beszédünk fő mondanivalóját, s hallgatóinkat röviden tájékoztatjuk beszédünk tárgyával kapcsolatos fontosabb tényekről. A *probatio* a bizonyítás, az érvek felsorakoztatása, az ellenérvek és nézetek megcáfolása. Ebben a részben különösen vigyáznunk kell gondolataink logikus rendjére, *meghatározásaink, felosztásaink és következtetéseink* világos elrendezésére. A régi retorikák különösen kiemelték azt a követelményt, hogy az érvek sorrendje legyen megfelelő: a leghatásosabb érv legyen az utolsó, mert így valóban állandóan »*crescit oratio*«.

A *Befejezés*, a *peroratio* is igen fontos része a beszédnek. Ne legyen hosszú és nehézkes! Ebben a részben kell a szónoki beszéd leghatásosabb eszközeit felhasználnunk. Quintilianus szerint: »Hic si

unquam omnes eloquentiae fontes licet aperire... tota pandere possumus vela.« A Befejezés is két világosan elhatárolható részre oszlik. I. Első szakaszában értelmesen, logikus rendben összefoglaljuk mondani-valónk lényegét, de nem tévedünk ismétlésekbe. Cicero ezt így fogalmazta meg: Foglaljuk össze beszédünket, de ne kezdjük meg újra. II. A második szakaszban az érzelmek, az indulatok fokozására törekszünk. Ebben is legyünk mértéktartók. Legyen ez a szakasz is tartalmas: az értelmi és érzelmi momentumok helyes arányú felhasználásával érjünk el igazi hatást!

II. Pronuntiatio.

A. Vox — Hang. (Fonetikai alapvetés)

A régi retorikák szerzői a *Pronuntiatio* című fejezetben részletesen tárgyalják a *helyes kiejtés*, a *hangoztatás*, a »szónoki hangalak« követelményeit is. Így igen sok fonetikai, beszédtechnikai vonatkozás is található a régi retorikák lapjain. A fonetika történetének írója nem mellőzheti tehát ezt a forrásanyagot sem.

Különösen értékesek azok a fejezetek, amelyek részletesen szólnak a helyes légzésről, a jó »beszéd-műszerről«, a beszédszervek artikuláció-képességének fejlesztéséről, a helyes és szép kiejtésről, egyszóval a szóbeli előadás »elemi kellékeiről« (hangképzés, hangerő, időtartam, hangsúly) és művészi feltételeiről (hanglejtés, tempó, szünet, taglejtés).

Hogy helyesen és szépen tudjunk beszélni, előfeltétel »a hang ismerete«. Ezért alaposan meg kell ismernünk azokat a szerveket, amelyek a beszédhang képzésében játszanak szerepet. A helyes és helytelen kiejtés, a helyes és helytelen *hangadás* problémáit elsősorban vetik fel a régi retorikák szerzői. Általános szabályuk: helyes lesz a beszéd külső hangzásában is, ha a hangadás erőltetés nélküli, ha a beszélő ura hangjának, ha a hang egészséges, természetes, mert »az erőlködést, s feszességet legrútább hibának« kell tartanunk [31].

Mikor helyes és szép a pronuntiatio? Ha *emendata* (hibátlan), ha *dilucida* (érthető), ha *ornata* (ékes), ha *apta* (alkalmas). Mikor hibátlan? [»Si vitio carebit oris, vocis et spiritus.«] Ha helyes a légzés, ha megfelelő a szájmozgás és az állejtés, ha a hangképzés egészséges és világos. [... Sit ipsa vox sana, non subsurda (tomp), rudis (kemény, durva), rigida (nem hajlékony, rauca (rekedt), strepera (rikácsoló), blaesa (selypítő), balba (hebegő, dadogó), et non per nares efflata (nem orrhangú színezetű)].

Gyakran szerepeltek az egészséges hang jellemzésére a következő jelzők: vox *dilucida*, *articulata*, *sincera*, *opportune variata*.

Ez utóbbi követelményt egészen részletesen tárgyalják. A hang legyen a közlésnek megfelelően *változatos*. A harag pl. »vocis genus acutum postulat«, a szeretet, a gyengédség, a jókedv stb. »postulat vocis genus effusum, lenne, tenerum, hialaratum.« [A *harag*: éles, magas, olykor rikácsoló; — az *öröm*: magas, ömledező, szelid; — a *félelem*: gyenge, halk, levert stb.]

A retorikai szakkönyvek és oratoriák céljuknak megfelelően még

behatóbban foglalkoznak a hang megfelelő modulálását érintő kérdésekkel. E tekintetben hibának tudják: az *éneklést*, a *monotoniát*, a *lassúságot* vagy a *gyorsaságot*. Erre vonatkozó műszavaik: *cantus*: [»Sermo subsultat imparibus spatiis ac sonis], *monotonia*: [»orator nulla flexione utitur, chorda ad extremum decurrit«], *vociferatio* [vocis contentio immoderata«], *languor* [nihil variato sono«], *praecipitantia* [nimis celeritate], *lentitudo* [»guttatim loquuntur«].

A régi retorikák nem véletlenül érintettek sok, ma a fonetika és a beszédtechnika lapjain található ismeretanyagot.

A fonetika új tudomány, s kezdetben alig nyújtott a helyes és szép beszédre vonatkozó elméleti és gyakorlati normatív anyagot, a retorikák pedig elsősorban erre fektették a súlyt.

Mai retorikai alapismereteinket már bővítik a *fonetikai* és *beszédtechnikai* szakkönyvek is [31]. A beszéd hangzásával kapcsolatos kérdésekre ezek a szakkönyvek ma már megadják a szükséges elméleti és gyakorlati válaszokat, útbaigazításokat. Ezért ebben a keretben csak a legszükségesebb tudnivalókat vázoljuk.

Tanulások a mai magyar beszédművelés és nevelés számára

a) A szép beszéd és előadás hangzásbeli, fonetikai követelményeiről való ismeretünket, a beszédtechnikai tudnivalókat is bővítenünk kell, hogy ne csak »fülre«, ne csak »ösztönösen« igyekezzünk szépen beszélni, s beszédünk hangzásában is az igényességre törekedni, hanem a *mesterségbeli jártasság és tudás biztonságával* beszéljünk szépen és helyes kiejtéssel magyarul.

b) Általában kevés beszédünk hangzásában a művészi igényesség. Sokan abban a hiedelemben élnek, hogy a szép magyar beszéd, a szépen szólás, a jó magyar ejtés csak egyéni adottság, s ha valakinek jó orgánuma, kellemes hanganyaga van, s ez még ügyes előadókészséggel is párosul (jó *svádája van*), akkor azt mondják róla, hogy mindazzal az adottsággal rendelkezik, ami szükséges a szépen szóláshoz, a szép magyar beszédhez. A dolog azonban nem ennyire egyszerű. Az bizonyos, hogy akinek a beszédhangja kellemes, meleg és színes, a szépen szólásnak könnyebben mestere is lehet. De a szép magyar beszéd nemcsak hanganyag, s nemcsak orgánum kérdése.

c) Alaposan ismernünk kell a helyes magyar kiejtésnek, a magyar artikulációs bázisnak, a hangképzés jellemző alapjának, a jellemző hangképző szervi alapállásoknak jegyeit. Előfeltétel tehát: a világos, tiszta artikuláció, a helyes kiejtés technikájának alapos ismerete.

d) A helyes kiejtés tágabb értelemben: a hangképzés, a hangerő, az időtartam, a hangsúly, a hangmagasság, a hangleadás együtttvéve. Sőt még ide vehetjük a szünetbeli időtartam s a tempó szerepét is.

e) A beszéd fonetikai műveléséhez, ápolásához szükséges alapvető ismeretekre mindenkinek szüksége van. Ezek a következők:

1. *Helyes légzési technika* nélkül nincs helyes és szép magyar beszéd. Mikor helyes a légzés? Ha a lehető legrövidebb idő alatt, a lehető legkisebb fáradsággal, a lehető legnagyobb levegőmennyiséget

tudjuk felvenni. Sajnos, igen sokan beszélnek hibás lélegzetvétellel. Különösen gyakori hiba a hallható és ziháló lélegzetvétel. A rossz légzési technika eredménye az erősen mélyített, feszített hangadás is. A beszédhez szükséges levegőt a tüdő szolgáltatja. A modern tüdőgimnasztika s a különféle légzési gyakorlatok, a be- és kilégzés megfelelő gyakorlása a légzési képesség fejlesztését szolgálják. A hang létrehozásához ugyanis a levegőt mozgásba kell hoznunk, s megfelelő együttműködést kell biztosítanunk a beszéd és a lélegzés között. A tüdőből kilélegzett levegő a légcsőbe, azután a gégebe, azután a száj-orrüregbe kerülve módosul át fonetikai értelemben vett beszédhanggá. A folyamatos beszédben a szép beszédre való törekvés feltétele a levegő folyamatos pótlása. A hadaró ember pl. helytelenül iktat be légzési szüneteket, sokszor a szavakat is szétszakítja légzési szünetekkel. A beszédhez gyors és mély belégzés, és tartós, egyenletes kilégzés szükséges. Helyes légzés: a rekeszizom segítségével végrehajtott légzés, amikor is az övtáji izmok kitágításával lelapulásra kényszerítjük a rekeszizmot s kitágulásra a tüdőt.

A helyes légzés technikáját be kell gyakorolnunk. A lélegző izmok fejlesztésére nagyon alkalmas gyakorlat pl. a suttogva olvasás, mert a suttogás nagyobb munkára kényszeríti a légző izmokat, mint a hangos beszéd. A helyes lélegzés beidegzésére használjuk az ún. inter-punctióis gyakorlatokat is: belélegzési gyakorlatnál minden egyes írás-jelnél vegyünk lélegzetet, a kilégzési gyakorlatnál csak nagyobb egységek után lélegzünk, tekintet nélkül az írásjelekre. Legfontosabb követelmény a helyes lélegzésnél — s most átadjuk a szót Egressy Gábornak —: »a lélegzetvétel észrevétlenül történjék ... a testi gépezet működését ... hallanunk nem szabad«.

A hangos, a hallható lélegzetvétel mellett különösen csúnya folt a beszédben az ún. *vadlevegővel élés*. Ilyen esetben a kilégzés nem fegyelmezett, s hallható bizonyos -h, -ö, -m, -n hangzóféle is: meg (ö) mondtam (ö) ... stb.

2. A helyes légzés eredménye, hogy állandóan megfelelő levegőmennyiség áll rendelkezésünkre. A tüdőműködés szabályozza a rövid és hosszú hangzók megkülönböztetését is. A szép magyar beszéd egyik legfontosabb követelménye pedig a rövid és hosszú hangok közötti éles különbségtevés. Miért? Mert az időtartamkülönbség nyelvi funkciót teljesít. Más a *por* és *pór*, a *kor* és *kór*, a *számára*, mint a *szamara*, más a *hal* és *hall*, *megy* és a *meggy*, más a hangulata a *tanárok* és *tanarak* szónak, s nevetségessé válunk, ha felcseréljük az időtartamot ebben a nyelvi megnyilatkozásban: *A baba megfűrosztotta a bábát* stb. Hiba, súlyos helytelenség tehát a már gyakran hallott *körút*, *filér*, *kelemes*, — *ellem*, *ellemi*, *poggány*, *vesszély*, azaz a rövid hangzók megnyújtása és a hosszú hangzók megrövidítése.

3. A tiszta, szép magyar beszédben minden szótag érvényesül, jól érthető, nem nyomjuk össze a szótagokat, ahogyan Kodály mondja: a magyar szótag keményebb szemecske, nem lehet úgy összenyomni, mint a német vagy angol szótagokat. A magyarban egyetlen szótagot sem szabad elnyelni, összerántani. Hiba tehát beszédünkben, ha a szó-

tagok nem egyenlő intenzitásúak. Egészen élezve a példát: az *igen* hangsor ejtése hibásan: *i*-gen — erősebb nyomatékú — *i* és elharapott, elmormolt -gen szótag.

4. Arra már *Vörösmarty* is figyelmeztetett, hogy beszédünkben a szótagok kellemetlen nyújtása, éneklése vagy elharapása egyenesen visszataszító. A magyarban a képzés tisztaságában nem különbözik az ún. hangsúlytalan szótag a hangsúlyostól.

5. A magyar hangképzés nem elnagyolt, hanem világos és pontos a szó elején éppen úgy, mint a szó végén. Egyik leggyakoribb hibánk a szóvégek ún. »elharapása«, a szóvégi hangok nem tiszta, nem világos, hanem elnagyolt, sőt elmorzsolts képzése.

6. A magyar artikulációs bázist elsősorban az jellemzi, hogy a *magán- és mássalhangzókat határozottan és világosan képezzük*. A szép magyar beszéd, a szépen szólás legfontosabb előfeltétele és legbiztosabb alapja tehát a helyes, a szép, a romlatlan kiejtés. A tisztán formált hangzók, a hangok tiszta ejtése a szép beszéd alapkövetelménye. Ismerünk kell tehát a helyes, pontos kiejtés fonetikai feltételeit, a beszélőszerveket, működésüket, a hangképzés módjait, az ajkak, a nyelv munkáját. Tudni kell pl. azt, hogy a hangképzéskor a gége porcainak szabad és könnyed mozgást kell biztosítanunk, s nem szabad beszéd közben a nyak izmait megfeszíteni, mert ez a merevség áterjed a gégeporcok és a hangszalagok finom izmaira, s a következmény: a mesterkelt, préselt vagy pattogó beszéd.

Ezzel az egészségtelen beszédmóddal találkozunk gyakran az iskolában a tanulók »felelő« hangjában. Izgalmuk megfeszíti a nyakizmokat, s ennek nyomán jön létre a *felszorított hang*. Ez a hang azután megszokottá válhat, pedig ez a hang alkalmatlan a modulálásra, s legnagyobb akadálya a szépen szólásnak.

7. Általában a *hangadás* helyessége vagy helytelensége fontos szerepet játszhat a helyes és szép, vagy helytelen beszéd kialakításában. Törekedjünk a *természetes hangadásra*, a középerős hangerőre, a középhangok táján folyó beszédre: a se nem mély, se nem magas hangadásra.

Ez a hangadás alkalmas a modulálásra, a hang terjedelmének megfelelő változtatására, átváltozására. A beszédtechnikai szakkönyvek gyakorlatai a megfelelő hang kiművelésére éppen azt ajánlják, hogy a középhangtól induljon ki a gyakorlat a hang iskolázására, terjedelmének megfelelő bővítésére, váltsuk azt a legmélyebb hangadás felé, majd vissza a középhanghoz, és onnan szálljon fel a hang addig, míg a rekedtség vagy az érthetatlenség veszélye nem fenyegeti a beszélőt.

Egy gyakoribb hangadási hibáról külön is szólnom kell: az ún. *gombócos hangról* v. *torokhangról* van szó. A gombócos v. torokhanggal beszélők nagyon hátrahúzott nyelvvel beszélnek, ennek pedig az a következménye, hogy az ajak is kevésbé mozog, pedig az ajak mozgása nagyon fontos előfeltétele a tiszta hangképzésnek. A pontos, világos képzés megkívánja azt is, hogy nyissuk ki a szánkat és ejtsük le az ajkunkat. Már *Kempelen* előírta: ejteni kell az állat, »némi fáradtsággal szorosan összecsupott fogakkal is lehet ugyan még mindig érthetőleg beszélni, azonban akkor a beszéd, az ő szép hangzatától és kel-

lehetőségétől oly távol van, hogy inkább visszajeszt... a beszéd tökéletessége végett kétségtelenül nemcsak a két ajaknak kell nyílnia, hanem a két fogsornak is kell egymástól bizonyos arány szerint eltávolodnia«. A szűk ejtés, a szájnylás kicsisége az oka annak, hogy sokak ejtésében pl. az á hang é-be hajlik: újség, étszellő, vidéman, világos, a tiszta á hang egészen eltorzul. Hibás az a képzésmód, amikor szinte a foga között képzi az ember a hangokat, ahogyan Csokonai jellemezte:

»Nem méltóztatik ő kimondani a szót,
Az á-t ó-nak mondja, á-nak teszi az ó-t,
Ezt is foga között *szűrve* kell kitenni,
Különben parasztos, kómisch fogna lenni.«

8. Megfelelő állajtás és ajakmozgatás nélkül sincs pontos hangképzés. A hangokat szinte ki kell rajzolni az ajkak útján is, tehát az állajtással egyidejűen nagy figyelmet kell fordítanunk az *ajakak mozgására is*. [A szájgimnasztikai gyakorlatok fontosságát itt is megemlíthetjük.] Itt két végre kell rámutatnunk: a *petyhüdt ajakműködés* finnyáskodó beszédmodort is eredményez. A Tudományos Gyűjtemény már 1835-ben megrója a beszédbeli »negédeskedést«, a »keresett v. affektált lágysággal« való hangképzést. Vachot Sándor is méltán írta le 1844-ben, hogy »némely bohó azt hiszi, hogy ha a charmant szót *biggyesztett* ajakkal, papagáj módjára... hangoztatja, a noble világ által műveltnek, finom társalkodónak tartatik« [33].

9. A másik véglelet, ha *túlargikuláljuk* a beszédet. (Pedagógusok!) Rossz szokás a pedagógusok gyakorlatában az is, hogy a nem világos, nem pontos, s így nem érthető hangképzéssel beszélőt nem arra szokták figyelmeztetni, hogy artikulálja, képezze a hangokat pontosabban, valóban »certa oris figura«-val, hanem arra, hogy beszéljen *hangosabban*. Helytelen kérés és figyelmeztetés. A hangos beszédben az amúgy is hangzósabb magánhangzók elnyelik a kevésbé hangzós mássalhangzókat. Nem a hangerő az, amittől függ a hangok tiszta, világos képzése. *Képes Géza Gombocz Zoltán* emlékére írt szép versében fonetikailag is hiteles képet rajzol a helyesen beszélőről:

»Halkan beszéltél, vallva, hogy azt ki jól
Formálja, képzi szájüregeben
A szót: távol is megérti könnyen bárki.«
(Egy nyelvtudós emlékezete)

10. A túlságosan halk beszédétől azonban éppen úgy tartózkodjunk, mint a túlságosan hangos beszédétől. Ez utóbbi a veszélyesebb, mert erősen torzít és üres patétikusságra is csábíthat. *Arany* költői eszközökkel szemléletesen megformált tanácsát is megszívlelhetjük:

Szólj *erővel* és nevezd meg
Ön nevén a gyermeket.
Szólj *gyöngéden*, hol az illik,
S ne keríts nagy éneket.

Olykor egy-két szó is jobban
Helyre üti a szeget,
Mint az olyan, ki beléhord
Földet, poklot és eget
S ordít, amíg elreked.« [34].

11. A magyar hangzókat fonetikailag tisztán kell ejtenünk. A fonetikai tisztaság ellensége az idegenszerűség és a hibás ejtés. Vegyünk egy példát: A magyar *a* hang fonetikailag tiszta képzése a következő: az ajak és fogsoraink széjjelnyílnak, az ajak kissé előre csúcsosodik. Az előre csúcsorodott ajkak a toldalékcsovet kívülről kissé meghosszabbítják, a nyelv kitér nyugalmi helyzetéből, kissé hátrább húzódik és kissé fel is emelkedik, azaz a *hátulsó* alsó helyzetbe kerül, s a hangszalag adta zöngé a hang színezetét kapja. A gége is lehúzódik, s a toldalékcso belülről egy kissé meghosszabbodik. Hibás a képzés, ha az *a* elfajul *á* hang felé, vagy hehezetes és orrhangzós színezetű lesz.

Az *á* hang képzésének pontos módja: az ajak és a fogsor nyílik, s a két fogsor közötti távolság akkora, hogy a két fogsor közé hüvelykujjunkt is betehetjük. A nyelv itt nyugalmi állapotban marad: nem mozdul sem előre, sem hátra, se fel, se le. A gége is nyugalmi helyzetben marad, a hangszalagok összezáródnak s a tüdőből kiáramló levegő feltör és halljuk az *á* színezetű zöngét. Hibás a hangképzés, ha *a*-féle vagy *e*-féle, vagy hehezetes, illetőleg orrhangzós *á*-t ejtünk.

12. Az orrhangúsítás, a *nazális beszéd* csúnya folt a szép ejtés arcán. Ha szervi oka van, feltétlenül vegyük igénybe a szakorvos segítségét, ha azonban a nazális beszéd csak rossz szokás vagy egyenesen tudatosan vállalt nyelvi modorosság, akkor nincs vele szemben könyörület. *Arany* azt jegyzi meg, hogy sok ember beszédében az orrhangúsítás »a nyelvi úrhatnamság« egyik jele: »Több azok száma, kik *tudva* rosszul beszélnek, hogy beszédüknek előkelő színe legyen... szerintük kétségtelen előkelőségre mutat, ha valaki a mi csengő tiszta nyelvünkbe orrhangokat elegyít.«

13. Jellegzetes hiba sokak beszédében az ún. *affektált hangok* képzése (ákadémia, párk, kátasztrófa). Mai magyar köznyelvünkben ui. nincs az *á*-nak rövid párja, az illabiális rövid *á*-t, az ún. *palóc á*-t (*kápá*) nem ejtjük, ne ejtsük az idegen nyelvekből átvett szavakban sem.

14. A mássalhangzók kiejtésében is előfeltétel a pontos, fonetikai tisztasággal való ejtés. Súlyos hiba pl. a *t* hang hehezetes képzése, a *k* hang után *h*-féle utóhang hallatása, a *h* hangnak *ch*-vel való helyettesítése: *düch*, *pichen* (a *cseh*, *juh*, *rüh* stb. szavakban a *h*-t nem ejtjük!), az *l* jésített színezete (*bol'dog*), az *r* ropogtatása vagy *uvuláris* képzése. A zöngés hangok félig vagy egészen zöngétlen kiejtése: beszél helyett *peszél*.

15. A magyar artikulációs bázist különösen jellemzi, hogy pontosan különbséget tesz a zöngés és zöngétlen mássalhangzók között. Ennek a megkülönböztetésnek fontos nyelvi szerepe van: más a *bab*,

mint a pap, más a bombáznak, mint a pompáznak. A zöngés hangoknál a szájjárlat alatt is szólnia kell a zöngének. Fonetikai tisztaságukban is lássuk a különbséget pl. a zöngés b és a zöngétlen p között.

A b hang képzésénél az ajakzár nem olyan feszes mint a p-nél, levegője zöngés s ez a levegő erőtlenebb erejű, hiszen a hangszalagok feltörésére erő pazarlódik. A p hang képzésénél ajkainkat az ajakzáró izmok segítségével összezárjuk. A hangszalagok nyugalmi helyzetben maradnak, nem záródnak. Az ajakkal elzárt szájüregben a levegő össze-sűrűsödik, feszítő erőt kap, a zárt ajkakat felpattantja, s hallhatóvá válik a p hang. Sajnos, újabban kismérvű zöngétlenedési folyamat indult meg. Ezt meg kell állítanunk, mert idegen ízt ad a beszédnek. *Kazinczy* Ferenc éppen ezzel a hibás ejtési sajátsággal jellemzi a magyarul megszólaló német fiút, s érzékelteti pompásan az idegen ízt.

»Nekem szép kis madjar lány
Feleséknék mekkifán,
Haj, de szép kis madjar lány
Német lekényt nem kifán,
Mert a német lekénynek
Nincsen pajusz szekénynek ...«

16. Igen súlyos hiba a betűejtés: mond-ja, lát-ja. Az írás, a betű eluralkodik rajtunk, s mind gyakrabban beleesünk a betűejtés hibájába, s a helyes *láttya, mongya, aggya, eggyet* ejtés helyett gyakran hangzik a betű szerinti hibás ejtés: lát-ja, mond-ja, e-gyet. Sokan vi. parasztosnak vélik az *aggya* ejtést s irodalminak az ad-já-t. Sok írónk is beleesik a *betűnépieskedés* hibájába, s a nép fiát a tuggya, aggya, acc írásformákkal jellemzi, pedig tudnia kellene, hogy ez a kiejtés a köznyelvi ejtést is jellemző *egyedüli helyes ejtés*.

17. Bár a köznyelvnek nincs szigorúan egységes hangtani képe, még sok a kiejtési kettősség (ahova-ahová), és minden művelt magyar ejtését színezi tájnyelvi sajátság, mégis a *köznyelvi kiejtés* tekintendő a helyes magyar ejtés normájának.

f) A retorikai szakkönyvek »*A beszéd művészi feltételeiről*« című fejezetben részletesen kitérnek a hanglejtés, a hangsúlyviszonyok vizsgálatára is. Mivel a művészi beszéd fonetikai, illetőleg beszédtechnikai vonatkozásait egy másik dolgozatban részletesebben kívánjuk megvilágítani, itt csak a legfontosabb tudnivalókra hívjuk fel a figyelmet.

1. Beszédünk legyen kellőleg tagolt, jól hangsúlyozott. Különösen vigyáznunk kell előadó és magyarázó beszédünk hangsúlyozására, mert ezen a területen még gyakoriak a következő hangsúlyozási hibák: Az összetett szó első szótagja helyett az összetett szó második tagját hangsúlyozzák: (*vérmérgezés*), hiba az igekötős összetételek második tagjának hangsúlyozása, s ha a jelzős szerkezetekben a jelzett szóra kerül a hangsúly (a jelzett szó hangsúlyozása a kiemelés szolgálja. Nem két fiú, hanem két *lány* jött), ha a tárgyas szerkezetekben az igei tagot hangsúlyozzák, ha a hangsúly hangnyújtással jár együtt (sők). Az ígéhez tartozó *nem*, *ne* a hangsúlyos, ne tegyük át a hangsúlyt az ígére: (*ne*

menj el!) stb. Sokak mondathangsúlyozásában is gyakoriak a hibák. helytelenül emelik ki a mondat szólamhangsúlya egyikét vagy másikat. Különösen súlyos hiba a szólamok teljes széttördelése. Ugyanakkor hiba a tagolatlan beszéd is. Újabban elterjedt hiba a túlságosan erős és sűrű hangsúlyozás. Minden szó első szótagját erősen hangsúlyozzák, azaz a szóhangsúllyal elrontják a mondathangsúlyt. A fontoskodó, mindent hangsúlyozó beszéddel valójában semmit sem emelünk ki. Hogy a hangsúly mennyire fontos akusztikai tényező a beszédben, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy *értelmi funkciója* mellett *ritmikai* szerepe is kiemelkedő. A szép magyar beszédet ugyanis a ritmusosságra való törekvés is jellemzi, s ez is kapcsolatban van a hangsúlyviszonyokkal. A helyes hangsúlyozás eredménye az arányos szakaszolás. A sűrű hangsúlyozás rövid szakaszokra bontja az egységet, s darabossá válik a beszéd. Ha nagyon hosszú a szakasz beszédünkben, elfúlás és hadarás a következménye.

2. A régi retorikák a beszéd dallamának, azaz zenei lejtésének jobb ismeretéhez is adtak eligazító szempontokat. Azt is kiemelték, hogy a hanglejtés, a hang zenei magasságának változása szoros kapcsolatban van a hangsúllyal is, hiszen a nagyobb hangsúlyt egyúttal a hangmagasság emelkedése is követi. Rámutattak arra is, hogy a hanglejtés a beszédben igen nagy szerepet tölt be; a mondat lényeges alkotórésze, a közlés igen fontos mozzanata. Juttassuk érvényre a mondathanglejtésben a nyelvjárás változatosabb formáit is. Legyen beszédünk hanglejtésében is kifejező és színes. Más melódiája van a közlésnek, a kérdésnek, a parancsnak, a gúnynak, a fenyegetésnek stb. Nem élünk vele, s fertőz az egyhangú, csaknem dallamtalan beszéd. A dallam a kijelentésben, a közlésben, illetve a kérdésben szigorúan kötve van. A közlés dallamában a dallamsúcs a hangsúllyal jár együtt, a hangsúlyos szólamnak első szótagja magas. A közlő mondat dallama ereszkedő. Az eldöntendő kérdés dallama a csúcstól az utolsó előtti szótagnál éri el, utána leesik. A tagadás nemleges kijelentés, ezért a kijelentéssel azonos lejtésű. A tagadó kérdésben a kérdés jellege az uralkodó, ezért a kérdés dallamára ejtjük. (vö. Magyarosan: 1948. 47.) Kerüljük az ún. *leeső hanglejtést*. Sokak beszédében a szólamvégeken s az összetett mondatok egy-egy tagmondata végén erősen esik a hang. Hiba ennek az ellentéte is: ne emeljük nagyon a hangot a szólamvégeken, és különösen csúnya modorosság, ha a magasra szökő hang még el is nyúlik, illetőleg elcsavarodik: *Hány óra va-an?* Kerüljük az iskolásan egyhangú, az egyenletes hullámmozgással éneklő előadásmódot. A retorikák is elítélik a *monotoniát* és az *isotoniát*, az *egyhangú* és az *éneklő* hanghordozást. [A mozgalmi zsargon hangsúlyáról és hanglejtéséről: *Fónagy—Soltész: A mozgalmi nyelvről* című kiadványban olvashatunk (45—48) részletesebben.]

3. A *beszéd tempója* a régi retorikák lapjain is külön fejezetet kapott. A tempó lehet gyors, lehet lassú, lehet közepes, ahogyan ezt a mondanivaló, a beszéd értelmi és érzelmi hullámmozgása megszabja. A beszédtempó függ az egyéntől is: vannak szapora szavú és tempós szavú emberek, de függ a mondanivalótól és az érzelem fokától is:

az öröm szaporább, a szomorúság vontatottabb tempót eredményez. Leggyakoribb hiba a két véglet: a túlságosan lassú, vontatott tempó, és a túlságosan szapora, gyors tempó. Csúnya modorosság, ha a lassúbb tempóra hirtelen szaporább tempóváltás következik és fordítva.

4. Az előszóbeli előadás igen fontos tényezője a *szünet* is. Nem hiába vallják a régi retorikák szerzői, hogy a szünet sok esetben beszédesebb, kifejezőbb lehet, mint maga az előszó. A szünet elsősorban a mondanivaló *értelmi jelentőségét* támogassa. A megfelelő módon és a megfelelő helyen hatásos eszköz a *kiemelő*, az *emphaticus szünet* is [35].

A szünetek megfelelő alkalmazásával kapcsolatban a retorikai szakkönyvek beszélnek az ún. *elő- és utószünetekről* is. Az előszünet sokszor a fiziológiai szükségzerűség szerinti szünet: a levegő felvételét is biztosítja. Az utószünet hosszabb, és tervszerűen a mondanivalót erősítő jellegű. A kimondott szó, az elhangzott megnyilatkozás utáni »beszédes« csend ez. Megfelelő beiktatására minden előszóbeli megnyilatkozásnak szüksége lehet. A nagy szónokok mesteri módon tudtak vele élni. A kezdő szónokok meg nem mernek hozzá nyúlni. Az értelmes beszéd nem élhet meg nélküle. A gondolatok plasztikus kifejezését is elősegíti a szünetek beiktatása. A szünetektől való tartózkodás gyakran eredményez gyors beszédet, de a gyakori szünetek nem mindig a gondolatok plasztikus kifejezésére szolgálnak: sokszor a kifejezési lehetőségekben való válogatást vagy éppen a megformálásban jelentkező nehézségeket tükrözik.

A beszéd értelmi, érzelmi és akarati tényezőit, a mondanivalót erősítő megfelelő szünetek megfelelő felhasználását is gyakorolnunk kell. A magnetofon segítségével beszédünket a szünetek tekintetében is elemezhetjük. Ugyanígy elemezhetjük beszédünk tempóját is. Megfigyelhetjük, milyen beszédünk tempója, gyors-e vagy lassú, vagy gyorsuló és lassuló, vagy éppen szabálytalanul hullámzó. Mindegyik szolgálhatja az értelmes beszédet, csak a túlzások, a végletek, az állandósult modorosságok veszélyeztetik a beszéd érthetőségét és szépségét. A modoros tempóváltások kellemetlenek a fül számára is.

Általában törekedjünk zökkenők nélkül folyó beszédre. A folyamatos beszédben jelentkezik a ritmus is. A beszéd ritmusának alakulását befolyásolja a mondanivaló szerkezeti és tartalmi természete. A beszéd ritmusának fonetikai vonatkozásait is a mondanivaló tartalmi vonatkozásaival együtt vizsgálhatjuk. Beszédünk tartalmi elemei és fonetikai, hangzásbeli tényezői közötti összhang megteremtése a beszédművészet kezdete. Mély gondolati tartalom, zenei elemekben gazdag beszédmodor a helyes és szép beszéd jellemzője.

B. Actio — Taglejtés

A retorikai szakkönyvek részletesen szólnak a beszédet, a szóbeli kifejezést kísérő mozdulatokról (testtartás, fej-kézmozdulatok, mimika stb.).

Cicero a taglejtést a test ékesszólásának nevezte, amelyben a beszéd, az előszó hathatós támaszt lel a szónoki cél elérésére.

A taglejtésnek két formáját különböztették meg:

- a) természetes taglejtés (közvetlen megnyilatkozás),
- b) művészi taglejtés (kötött, szabályok szerinti mozdulatok).

A régi retorikák általános előírása: a taglejtés legyen jellemző és mértéktartó. Fontos követelmény továbbá, hogy minden mozdulatnak szép formája legyen. Nem kell mindent mutatni. Az ideges mozgás, a hadonászás, a gyakori és felesleges gesztikulálás csak zavar. A színésziiesen formált, a mesterkélt mozdulatok sokszor teljesen feleslegesek, céltévesztők. [Actio naturam imitetur, et sit moderata. Gestus nonsint crebri, nec iidem!]

A modanivalóhoz simult taglejtés, mozdulat vagy *megelőz*, vagy *kísér*, vagy *utánoz*, de mindenképpen a mondanivalót erősítő jellegű.

A szónoklattanok, az oratoriák külön adnak szabályokat:

- a) de actione corporis (az egész test tartásáról),
- b) de actione brachiorum, manuum (a karok és kezek mozgásáról),
- c) de actione colli, humerorum (a nyak és a váll mozgásáról),
- d) de actione vultus et oris (az arc kifejezésekről),
- e) de actione oculorum (a szemek mozgásáról).

A helyes actio, a jó taglejtés »materiae consentiat ac vocem comitetur«, tehát simul a beszéd, a mondanivaló tárgyához, s kíséri az előadást. Nevetségessé válik az a szónok, aki »coelum nominat et manum in terram deprimit«, az égről beszél és kezével a földre mutat, azaz a taglejtés nem simul a mondanivalóhoz.

Az *egész test tartására* vonatkozólag a következő követelményeket írták elő:

- a) A test legyen egyenes állásban, de ne merevedjék szoborba!
- b) Kisebb mozgás megengedhető, de beszéd közben a balról-jobbra és fordítva futkározás felesleges és nevetséges.

c) A beszélő álljon »illemmel és méltósággal«, s mutassa meg, hogy »sem nem kevély, és rátartó, sem nem félénk és bátortalan, sem örömeiben ki nem csapong, sem szomorúságában el nem csügged, tekintete szerény, illemes, szabad, érzi ugyan önmagát, de önméltóságát sem nem bálványozza, sem meg nem veti, és tudja, mily tisztelettel tartozik hallgatóinak« [36].

d) Testünk mozgásával ne utánozzunk mindent. Ne színészkedjünk, mert a test »beszéde«, »cselekvése« eltereli a hallgatók figyelmét s csak a taglejtés köti le őket, s nem beszédünk. A csekélyebb fontosságú mondanivalót ne kísérje actio, taglejtés.

A *kezek tartására, mozgására* vonatkozó sok előírás közül csak a legjellemzőbbeket vesszük most elő:

- a) Cicero szerint a kezek a »beszéd nyilai«, ezek ötlenek elsősorban a hallgatóság szemébe, s tegyük azt is hozzá, hogy a kezekkel nem

tud mit kezdeni sok előadó, szónok. Első szabályunk: a kézmozgás legyen mindig fesztenen, könnyed.

b) A kézlejtés (lebocsátás, felemelés, kiterjesztés, hullámmozgás stb.) vagy megelőzze, vagy kísérje, vagy utánozza az előadást, de semmiképpen ne legyen ellentétben a mondanivalóval.

c) Nem kell minden szót kézlejtéssel kísérni, mert beszédünk neveltségessé válhat az állandó levegő verdesés következtében.

d) A kezet emeljük lassan és tartsuk mindaddig a megfelelő magasságban, amíg a gondolat, amelyet e mozgás kísér, ki nem fejeződött. A kéz gyors felemelése és hirtelen lebocsátása céltalan mozgás. Ezt a lejtést nevezi Shakespeare a Hamletben »lefűrészelés«-nek.

e) Csak az egyik kéz mozogjon a magasság, mélység és a szélesség vetületében. A mozgás nagyságára, kiterjedésére vonatkozólag előírásként adták: a capite manum petere, aut ad imum ventrem deducere vitiosum habetur.

f) »Többnyire csak egy kéz, és pedig gyakrabban a jobb lejtetik, azonban hevesebb indulatok mindkettőnek mozgását veszik igénybe.« (Szeberényi) Quintilianus is azt tanította, hogy manus sinistra nunquam sola gestum recte facit« [37].

A hallgatósággal való szorosabb kapcsolatteremtés igen jó eszköze az arckifejezés megfelelő változtatása, az arcjáték. Különösen nagy szerepe lehet a szemnek. A régi retorikák szerzői gyakran emlegették, hogy a szónoklatban a szavak után a szemnek van a legnagyobb hatása. Örülünk, s a szemünk is fénylik, ha szánakozunk, a szem is ezt tükrözi, ha csodálkozunk, a szem is elnyílik. Igen súlyos hibát követ el a beszélő akkor, amikor beszéde közben a szemét behunyja, vagy feleslegesen forgatja, így nem tud kapcsolatot teremteni a szem játékaival is maga és hallgatósága között. Ahogyan a jókedvet a teleszájúság, a dühöt a sziszegő rekedtség, a kenetességet a vibráló, a hízelkedést a fuvalázó hang jellemzi, ugyanígy kell változatos és élénk arcjátékkal biztosítanunk a mondanivalót és az érzelmi hullámmozást aláfestő hatáskeltést is. Óvakodjunk azonban a túlzásoktól. A mimika szcenikus jellege nem egy esetben nevetséget kelt.

* * *

Ez a retorikai alapvetés a legfontosabb tudnivalókra hívja fel a figyelmet. A helyesebb és szebb mindennapi beszédre nevelés céljait is szolgálni kívántuk vele. A svédek külön kurzusokat rendeznek »a szebb mindennapi beszéd« elméleti és gyakorlati vonatkozásainak tudatosítására [38]. A hallei egyetem Beszédtani Intézete a beszédhang nevelés elméleti problémái mellett a helyes és tiszta beszéd retorikai vonatkozásainak megmutatását is céljának tekinti. A magyar beszédművelés és beszédnevelés sem nélkülözheti a gazdag retorikai szakirodalom útmutatásait. A magyar beszédnevelés gyakorlata számára meg különösen fontosak azok az előírások, szabályok, amelyek a régi retorikák lapjain találhatók a helyes, fegyelmezett és szép beszéd feltételeiről, követelményeiről. A mai iskola nyelvi nevelése is éljen ezzel a lehetőséggel!

JEGYZET ÉS IRODALOM

- [1] Vö. Philippi Melanthonis Elementorum Rethorices Libri duo... Basileae, 1577.
- [2] Tud. Gyűjt. 1818. VIII. 17. Vö. még: J. Az ékesszólásra egy tekintet. Tud. Gyűjt. 1818. VII. 24.
- [3] Vö. Horváth János: Az Ékesszólás a Koporsóknál. Weszprémben, 1816.
- [4] Vö. Radan (M): Orator extemporaneus seu artis oratoriae, 1684. — P. C. Pajot: Tyrocinium Eloquentiae sive Rhetorica nova et facilior. Venetiis, P. D. De Colonia: De arte Rhetorica libri quinque, Venetiis, 1728. — Cypriani Soarii Artis Rhetoricae libri tres, Buda, 1798., G. F. Lejay: Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla, Claudiopoli, 1751.
- [5] Babits: Irodalmi nevelés. Babits Összes Művei; 687.
- [6] Vö. Comenius: Kis beszéd az ékes latinság tanulásáról. Prot. Tanügyi Szemle, 1931. jan. sz. és külön is: Gulyás ford.
- [6] Vö. Bakos: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. Egri Ped. Főisk. Füzetek: 83. sz.
- [7] Vö. »Az Egyh. Magyar Ékesen szólásról való Barátságos Tanácskozás.« Egyh. Ert. és Tud. 1821., 126. (Névtelenül jelent meg, írója: Verseghy Ferenc.)
- [8] Vö. Tud. Gyűjt. 1823. VI. 31.
- [9] Tud. Gyűjt. 1821. XII. 26.
- [10] Tud. Gyűjt. 1831. IV. 18.
- [11] Vö. Szeberényi Lajos: Politikai Szónoklat-Tan. Pest, 1849. — Szvorényi J.: Ékesszólástan. 1851., Verbőczy István: A szónoklattan. Pécs, 1870., Stöckl: A szónoklattan alapvonalai (ford.). Eger, 1882. — Riedl Frigyes: Rhetorika... 1888. (A prózai írásművek elmélete.), — Acsay: A prózai műfajok elmélete. Bp. 1889. — Zlinszky Aladár: Rhetorika. 1900. — Négyesy László: Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet. Bp., 1901. — Névý László: Rhetorika. Bp., IV. kiad. 1895.
- [12] Tanodai Lapok. 1861., 172.
- [13] Orsz. Tan. Egyleti Közlöny. 1871., 247.
- [14] Vö. Verseghy: Analytica Institutionum Linguae Hungaricae III. Usus aestheticus linguae hungaricae. Buda 1816—1817. (A szerző neve nélkül.)
- [15] Vö. Hörk József: Ev. Homiletika. Pozsony, 1907., továbbá Zsarnay: Paptan. Patak, 1847., Kun B.: Egyházzónoklattan. Miskolc, 1855., Tóth Mihály: Egyházzónoklattan. Debrecen, 1870. Mitrovics Gula: Egyházi szónoklattan. Bp., 1879. Kovács Albert: Homiletika vagy egyházi ékesszólástan. Bp., 1904. Somogyi Antal: Praedica verbum. Bp., 1937. Mihályfi Akos: Az igehirdetés. Bp., 1921. Rézbányay József: Az egyházi szónoklat kézikönyve. Bp., 1902. Klam-paczky: Irányeszmék az egyházi szónoklathoz. Eger, 1879. Kudora János: Kath. egyházi szónoklattan. Bp., 1891.
- [16] Uo. (Bevezetés) 5. 1.
- [17] Uo. 72. 1.
- [18] Uo. 74. 1.
- [19] Uo. 83. 1.
- [20] Vö. Váró Ferenc: Rhetorikai praeparatiók. Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny. 1884—85., 528—540.
- [21] Négyesy: Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet. Bp., 1901.
- [22] Erdélyi Múzeum. 1815., 169.
- [23] Erdélyi Múzeum. 1816., 32.
- [24] Figyelmező. 1837., 3. sz. 63.
- [25] Vö. Bakos: A nyelvi műveltség fejlesztése. Felsőoktatási Szemle, 1956. 402—405.
- [26] J. Georg: Altmanni Oratio de humanitatum et eloquentiae studio recte instituendo. Bernae, 1734.
- [27] Vö. Bakos: A szép magyar beszéd I. A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Ped. Főisk. Füzetek. 58. sz., 14—15.
- [28] Puskin: Anyegin. Ford. Áprily Lajos.
- [29] Nadányi Z.: Aranyos pillangó. Bp., 1955. 64. 1. »A szájas ember.«
- [30] Pázmány: Praedikátiók... Nagy-Szombatban, 1768. (A keresztény Praedikátorokhoz Intés.)
- [31] Vö. Hdgr. Kótsi Patkó János. Társalkodó, 1833. (102), 406.

- [32] Bibliografiájukra vö. Bakos: A szép magyar beszéd, I. A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Ped. Főisk. Füzetek: 58. szám.
- [33] Pesti Divatlap: 1844. I. 162.
- [34] Vö. még Bakos: A szép magyar beszéd. Anyanyelvünk az iskolában. 1954., 129.
- [35] Vö. Otto von Essen: Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1957: 130—147. (Die Rede.)
- [36] Szeberényi: Politikai Szónoklat-tan. Pest, 1849., 159.
- [37] Inst. Orat. I. XI. c. 3.
- [38] Vö. Sven Björklund: Stockholms studenter och folkbildningen.

Dr. BAKOS JÓZSEF:

Das richtige und schöne Sprechen. (Rhetorische und phonetische Grundlegung.)

Der Verfasser untersucht die phonetischen und rhetorischen Bedingungen des richtigen und schönen Sprechens. Er verweist auf den Nutzen der rhetorischen Kenntnisse, und gibt ein Bild über die Entwicklung von Theorie und Praxis der alten Rhetoriken. Eingehender wird das theoretische Material von Comenius' rhetorischen Schulbuches, sowie die sprecherzieherische Praxis seiner Schola Ludus behandelt. Aus der diesbezüglichen ungarischen Fachliteratur werden vor allem die Werke von Kaprinai, Verseggy, Szeberényi, Négyesy und Névy analysiert. Vf. hebt die Bedeutung des rhetorischen Materials der ungarischen Homilitiken hervor. — Für die Praxis der ungarischen Sprechübung und Sprech-erziehung fasst Vf. die wichtigsten Lehren der Kapitel »Elocutio« und »Pronuntiatio« der alten Rhetoriken zusammen. In Einheit von Theorie und Praxis zeigt er die Regeln und Vorschriften, die zum richtigen und schönen Sprechen auch im Alltagsleben führen können.

Dr. NÉMEDI LAJOS főiskolai igazgató:

»A NEMZET CSINOSODÁSA«

A haladás és nemzetiség kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában

A 18. század utolsó harmada a magyarságot nagy elmaradottságban találja. Az elavult társadalmi rendszer mellett az ország általános kulturális állapota is rendkívül szegényes. A közéletben és a tudományban a latin nyelv uralkodik. Ez is a korhadt feudalizmus támasza. A városokban idegenek építik és díszítik a templomokat és középületeket, ők tervezik a főurak pompás kastélyait. A kastélyokban idegen műzsáknak áldoznak. Magyar nyelven alig is nyomtatnak egyebet imádságos könyveknél és ponyvára került széphistóriáknál. Az ország lakosságának csak kb. egyharmada magyar. Az életet Bécsből idegen hatóságok irányítják az összbirodalom érdekei szerint.

A századvég nagy probléma elé állította nemzetünket: vagy felszámolja gyors ütemben elmaradottságát, és modern értelemben vett nemzetté válik, vagy elmerül, felolvad a népek tengerében. Nem egy aggódó honfi ezt a sorsot jósolja. A pillanat mindenesetre komoly, a veszedelem nagy.

A haladás problémája nálunk még hozzá sokkal bonyolultabb is, mint mondjuk Franciaországban. Kettős feladat vár megoldásra: a nemzeti függetlenséget kell kivívni és a polgári átalakulást kell végrehajtani egyszerre. Viszont nincs erős magyar polgárság, mely a kettős feladatot vállalni tudná. Így ez a nemességre hárul és arra a vékony, összetételében nem egységes értelmiségi rétegre, mely mégis műveltségénél fogva a legjobban el tud igazodni az ellentmondások útvesztőiben. Az alapvető feladat kettőssége miatt ugyanis nem egyszer szembekerülnek egymással a haladás és a haza. Különösen ez a helyzet, mikor II. József személyében olyan ember kerül a trónra, aki a maga módja szerint híve a felvilágosodásnak, de a magyar nemzeti érdekeket sértő módon egységesíteni akarja birodalmát. A vele szemben támadt nemesi-nemzeti ellenállás a haza védelme címén sokszor csak a régi rendi előjogokat védi.

Talán még szembetűnőbb a haladás és haza időnkénti szembekerülése a kulturális életben. A magyarság csak az európai művelődés, a felvilágosodás jegyében újulhat meg. Ez a kulturális és civilizációs hullám

viszont Bécsen, a csodált és gyűlölt császárvároson át érkezik el hozzánk, a közvetlen nyugati kapcsolatokat leszámítva. Az újat nem akaró konzervatív nemesi felfogás tehát 1780 után a nemzetiség védelmét veszi ürügyül elzárkózása igazolásául. Rossz magyaroknak tartja az újítókat, a jozefinistákat. A fejlődés azon múlik, hogyan sikerül a sokszor ellentétesen ható két erőt, a haladás és a nemzetiség ügyét egymással kibékíteni, összhangba hozni.

Kármán József *a nemzet csinosodásában* jelölte meg találóan a 18. század utolsó harmada szellemi életének főproblémáját, egyforma erősséggel hangsúlyozva »nemzetet« is, »csinosodást« is. Elődjé, Bessenyei így fogalmazza ezt meg: »Egy országnak első dolga« az, »mi módon legyen egy nemzet bölcs és gazdag.« [1]. Sem Bessenyei, sem Kármán gondolkodása nem korlátozódik csak az irodalomra, sőt még a tudományok összességére sem. Mindketten a nemzet boldogságának és boldogulásának útját keresik, és végsősoron politikai és gazdasági változást is akarnak. Ennek a megállapításával mi e helyen mégis elsősorban a szellemi élet megújulására, a nemzet csinosodására vonatkozó gondolataikat elemezzük.

Kármán a felvilágosodás első nagy korszakának végén írja meg tanulmányát. Összefoglalja az eredményeket, bírálatot mond az eltelt két évtized munkájáról, és kijelöli a követendő utat. Megmutatja, hogy mi lehet az objektív fejlődés további menete a nemzet számára. Az idő őt igazolta. A magyarság hamarosan nemzeti jellegéből fakadó eredeti alkotásokkal harcolta ki helyét a nap alatt. Kármán tanulmányának jelentőségét nem csökkenti az a tény, hogy kevesen olvassák, és hogy szinte egy félszázadra kiesik a nemzet kulturális tudatából. Nem ennek a tanulmánynak volt a feladata, hogy a fejlődést irányítsa. Kármánnak az jutott osztályrészül, hogy meglássa a fejlődés objektíve kikerülhetetlen menetét.

E dolgozat tehát elsősorban Kármán Józseffel kíván foglalkozni, *A nemzet csinosodása* c. tanulmányával, de egyéb írásaival is. Elkerülhetetlen viszont és módszerünk lényegéhez tartozik az előzmények megmutatása, az irodalmi folyamat érzékeltetése.

Kármán gondolatainak jelentőségét több ízben megmutatta Horváth János, legkiválóbb polgári irodalomtudósunk [2]. A téma újrafelvételére az a körülmény jogosít fel, hogy Horváth János tisztán irodalmi szempontból, az irodalmi önelvűség alapján magyarázza Kármán teljesítményét, és annak csak fővonását emeli ki. előzményeit és részleteit nem mutatván meg. Waldapfel József [3] a felvilágosodás korabeli magyar irodalomról szóló könyve több helyén tárgyalja a haladás és nemzetiség problémáit, de feldolgozásának módszere és könyvének szerkezete miatt egységes és összefüggő képet nem ad a nemzet csinosodásáról.

Az említett műveknek sokat köszönnek az alábbi fejtegetések. Az olvasó és a szakember dolga megállapítani, érdemes volt-e ezen fontos nemzeti problémához még egyszer hozzányúlni. Azt gondolom, hogy ha csak néhány vonatkozásban is sikerült azt új megvilágításba helyezni, új összefüggéseit megmutatni, akkor a téma fontossága máris jogosulttá tette az új megoldási kísérletet.

I.

A magyarság a török pusztítás és az ország tartósan három részre való szakadása miatt a 16. század eleje óta elmaradt az általános európai kulturális fejlődéstől. Ezt az elmaradást nem úgy kell értenünk, mintha nem támadtak volna a magyarság soraiból pl. lángeszű költők, hanem úgy, hogy a közműveltség színvonala a fenti politikai okok és az ezekből következő társadalmi okok hatására igen alacsony maradt. A helyzet a 18. század közepétől kezdve lassan javult, ekkor azonban a nemzet addigi vezetőrétegét, a főnemességet, Bécs vonzza magához és teszi idegenné divatban és erkölcsben. De az idegen, európai civilizációs hullám eléri a század vége felé a különben is nagyrészt idegen jellegű magyar városokat is, sőt bizonyos értelemben a vidéken élő birtokos nemesiséget sem hagyja érintetlenül.

A 16. században megkezdődik a magyar közgondolkodásban az *elmaradottság feletti kesergés és az elmaradottság okainak kutatása*. Nem hiányoznak lassanként a tervek sem, miképpen lehetne a magyarságot is a többi európai nemzetek kulturális színvonalára emelni. A 17. század végén Haller János [4] a sokkal inkább magyarnak maradt Erdélyben már megfogalmazza azt a meggyőződését, hogy Magyarországon azért olyan kevés a könyv és műveletlen a nép, mert a magyarok megvetik anyanyelvüket: »... elállanak a magyar szó mellől, és jó deákságokat akarván mutogatni, amit írnak, nem magyar, hanem deák nyelven bocsátják ki, melyet a magyaroknak tized vagy századrésze sem tudhat.« Tótfalusi Kis Miklós [5], aki közelről látta a gazdag polgárosodó Hollandiát, azt is tudja, hogy ott a tudományszeretet a gazdagsággal is összefügg, nálunk pedig a műveletlenség egyik főoka a gazdasági viszonyokban, a szegénységben rejlik.

A puritánok részben Comenius ihletésére is, a magyar nyelvű iskoláztatást sürgetik, legalább elemi fokon. Ugyanilyen gondolatokat fejtenek 1700 körül a pietizmus magyar hívei. A magyar nyelv és irodalom ápolását szolgálná a tudományos akadémia, melyet a művelt Nyugat példájára egyre többen kezdenek sürgetni, legelőször talán Bod Péter 1756-ban, Ráday Gedeonhoz intézett levelében [6].

Kulturális elmaradottságunk okainak kutatói általában tehát az anyanyelv elhanyagolását teszik meg a szegénység mellett fő oknak. Ezért aztán a tudománynak magyar nyelven való terjesztése hivatássá válik, és a 18. század közepétől kezdve orvosok, mérnökök, tanárok nagy lelkesedéssel fognak a munkához. Bessenyei György gondolatsorait tehát nagy előkészítés előzi meg, és így a *Magyarság* c. híres röpiratnak számos gondolata már csak összefoglalás [7].

Bessenyei azonban nemcsak folytatója a nagy magyar tépelődésnek a nemzet kulturális elmaradottságáról. Bessenyei felvilágosult ember, aki magába szívta a nyugati gondolkodás elemeit, és ezek birtokában keresi nemzete számára az e világi boldogulás, a boldogság útját. Elgondolása egyszerű és világos: »Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb, a lakosok között. az ország is annál boldogabb. A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig

a számosabb részre nézve . . . minden országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.« [8].

Bessenyei tehát a tudományt akarja »közönségessé« tenni az ország lakosai között, és csak ennek érdekében tartja a magyar nyelvet kiművelendőnek. Távol áll tehát sok kortársa és utóda szinte öncélúnak mondható nyelvművelő szándékától. Szembehelyezkedik azonban azzal a közfelfogással is, mely a tudományok művelését csak a latin nyelven tudja elképzelni, mert ez a felfogás antidemokratikus, nem veszi számításba a »számosabb részt«. Világos előtte, hogy a »született nyelvnek állapotja« megmutatja, hogy abban az országban milyen fokon állanak a tudomány és a mesterségek. A nyelv a tudományokkal együtt fejlődik, és »ennyre egybe vagyon kötve a kettő minden országnak számosabb részére nézve«.

Bessenyei jól ismeri Európát, és tudja azt, hogy a művelt nemzetek mindegyike már »önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik« [9]. A modern nemzeti létnek tehát egyik feltétele és jellemző sajátja, hogy a nemzeti nyelv az élet minden területén, tehát nemcsak a tudományokban, versenytárs nélkül uralkodjék. Magyarországon ez nem így van, mi »nagyon megszűkülünk a magyarságba . . .«, mi »magyarok magonk láttatunk nyelvünket megtiltani«. Pedig szép nyelv a miénk, és ha még nem tökéletes, műveléssel alkalmassá tehetjük arra, hogy »a tudományok szépségeket és mélységeket« elő lehessen vele adni.

Ha a modern Európában önálló nemzetként meg akarunk maradni, »csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni«, követni a művelt nemzetek példáját. »A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit téssen, mint a tudatlanságot sóhajtni.« A magyarság boldogulásának útját a felvilágosodott gondolkodás jegyében kell keresnünk, és ezért határozottan szembe kell fordulnunk a kor magyar művelődésének elmaradott elemeivel, a szentírás-magyarázattal és a Corpus Jurisszal, iskoláink elavult tananyagával és értelmetlenül szajkóztató módszerével, a primitívséget és az alacsony ízlést továbbörökítő ponyvairodalommal. Bessenyei úgy látja, hogy a nemzet akkori kultúrájában a szép és erőteljes anyanyelven és néhány régi költőn kívül alig van megtartásra és továbbfejlesztésre érdemes elem. Világi íróink eddig alig is voltak, az egyházi írókat még az írás módjában, a stílusban sem követhetjük. Tehát az angolokat és a franciákat kell követni, a legjobb európai szerzőket kell magyar nyelvre lefordítanunk. Bessenyei az első modern magyar ember, aki a haladás és a nemzetiség gondolatát elvileg összekapcsolja, Európát magyar nyelven akarván megszólaltatni.

Nem lehet azonban azt mondani, hogy Bessenyei csupán idegen művek átültetésével akarna segíteni nemzete kulturátlanságán. Természetesen hasznosnak ítéli a fordítást, és szeretné, hogy magyarul lehessen tanulni a »jó s tiszteletre érdemes hasznú tudományokat«, szeretné, ha a magyar asszonyok olvashatnák magyarul a német regényeket. *Jámbor Szándékában* azonban dicsérettel emlékszik meg azokról,

akik »magoktól egész magyar könyveket írtak«. Ő maga is inkább átdolgoz, mint fordít, az idegen szerzők gondolatai közé a maga magyar elmélkedéseit is bele-beleszövi, és olvasmányai alapján ugyan, de eredeti műveket alkot.

II.

Bessenyei kultúrpolitikai röpiratai 1778 és 1781 között összefoglalják az elődök gondolatait, de egyben nagy »újság«-gal akarják tűzbehozni a nemzet elméjét. Ez az újság a felvilágosodás. A világi tudományok terjesztésével a nemzet boldogságát kereső elgondolás kétféle felfogással került szembe a kortársak tudatában. A felvilágosodás gondolatvilága még csak kis mértékben hatotta át a kor magyarságát. Igen erősen érvényesült még a régi, az egyházi felfogás, több még a visszafelé húzó szál, és tekintélyes azoknak a száma, akik szembenálltak a felvilágosodással. Bessenyei a boldogságot keresi a műveltségben, de vannak, akik a modern kultúréletet a régi egyszerűséggel vetik össze, és kétségbevonják a műveltség értékét. Egy másik sokkal nagyobb és erősebb tábor a magyarságot, ősi erejét és nemzeti jellegét félti a nyugati műveltségtől, városi életformától, annak külsőségeitől, a divattól.

Témánk, a nemzet csinosodása, vagyis a modern nemzeti műveltség kialakulása megköveteli mindkét felfogás gondosabb elemzését. Lássuk előbb az elsőt!

A 70-es évek elején érdekes vitát figyelhetünk meg irodalmunkban a műveltség értékéről és hasznáról, és arról, mennyiben szolgálja ez az ember boldogságát. Hogy ebben a vitában, akárcsak áttételekkel is, mennyiben érvényesül Rousseau hatása, azt nem tudom megállapítani. A kultúrával való szembenállásnak kétféle formája van. Az egyik a falusi élet jámbor egyszerűségét és tisztaságát dicsőíti a romlott városi élet rovására, a másik pedig az ősök, az »üstökös atyák« romlatlan erkölceit siratja. Reakciós és félrevezető álláspont mindegyik, mely akadályozza a nemzeti kultúra megújulását a felvilágosodás szellemében. A kultúrpeszsimizmusnak mindkét formája az újítástól irtózó nemességnek az ideológiája.

Orczy Lőrinc sokat emlegeti a felvilágosodott írókat, tehát ismeri a felvilágosodást, de ellensége annak. Bessenyei Györgynek, aki az új világnézettel viaskodik, azt írja, hogy hiába keres a szentíráson kívül új igazságot, csak nyugtalanságot nyerhet. Az emberi észben bízó ifjú barátjának ezt üzeni: »De kicsiny az ember mély tudományával.« [10]. A tarnaörsi bölcs nem szereti a papokat, de a természettudományos ismeretek terjedésével szemben is szkeptikus. Gúnyosan ír arról, hogy »fiaink békesség ölében... Kard helyett tollacskát forgatnak kezekben... Meglásd, mely nagy fényre viszik hazájokat, Mely híven szolgálni fogják királyokat. A koszos malacból leszen küzdő ártány, Úgy mondá régenten Debretzeni Kálmány« [11]. Arról is csúfondárosan ír, hogy Budán az egyetem épületére »menyő hárító dárdák«-at szereltek fel. Az a véleménye, hogy a természet titkainak kutatása az öszült apák megvetésére vezet, és haszontalan is: »Mit használ azt tudni? Nap

forog-e vagy föld, Nap sugára nélkül, mely szint mutat a zöld, Holdban ha laknak-e, vagy az csak pusztá föld.» [12].

Orczy sokat és szívesen elmélkedett arról, hogy milyen boldogságban éltek jámbor eleink, »kik föld gyümölcsével megelégedtenek, Hív-ságot, henyélést magoktól üztenek...« Most bezzeg »mint Aetna tüze, úgy terjed rosszasság« [13]. Hívja barátját, hogy jöjjön vele a falura élni, odahagyva a város lármáját, a nagyurak palotáit.

Elvállalja a Tisza-szabályozás irányítását, de meg van győződve róla, hogy ennek semmi értelme. »Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság, Úgy tartom, nem abban áll igaz boldogság.« Szerinte a magyarhoz nem illik a »csalfa kereskedés, Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés...« A konzervatív főúr másfajta boldogságot szán a magyarnak: »Ha kicsiny határban szívét szoríthatta, Magában a nagyra vágyódást fojthatta, Kincsszerzéstől józan elméjét elvonta, Vélem, boldog sorsát ily magyar megfogta...« [14]. A vagyonszerző Orczy persze inkább csak a más számára tartja kíváncsinak az igénytelenségből származó boldogságot.

Barcsai Ábrahámot haladóbb gondolkodású embernek ismerjük. Királyt-csúfoló merészségeért még börtönt is szenvedett. A tudományokat azonban ő is gyanakvással szemléli. Költő barátjának, Ányos Pálnak írja 1779-ben, tehát a magyar tudományos élet fellendülésének kezdetén: »Tudományok sorsát csak távol szemlélem, Őket a rabsággal reménylem és félem! Mert hidd el, hogy ők is több mesterségekkel, Valamit emberek koholtak eszekkel, Hidd el, titkos mérget rejtenek magokban, Nemzeteket vesztő kovász van azokban.« [15]. Midőn Ányos Pál védelmébe veszi a tudományokat, melyek a népek szilaj szokásait pallérozzák és azokra az időkre utal, midőn »szekerinken vittük házainkat, S lóhúsból készítvén vad vacsoráinkat, Szünetlen rablással éltük napjainkat...« [16], Barcsai védelmébe veszi a szkiták vadságát, és az ősi egyszerűség illúziójával kérdezi meg költőtársát: »Mi volt irtóztató pásztorok életében? Kik nyáját legeltek, szabadság kertjében. Ezerszer több romlás van nagy városokban, Mint a sással fedett törpe kis kunyhókban.« [17].

A szerzetes csak nem hajlik előkelő barátja szavára, és igyekszik meggyőzni őt legalább arról, hogy az arany század boldogsága régen eltűnt, és a természet igenis nem a magányosságra, hanem a »nagy társaságra«, a társadalmi életre alkotta fiait. Fel is veti Barcsainak, hogy könnyű Bécs fényes palotáiban ilymódon filozofálni. Vajon Algir határait is így szeretné-e lakni, »hol a vadság verte sátorait?« [18]. Örömlünk kell, hogy nemzetünk lassan kultúrálódik. Egy vonatkozásban azonban egyetértenek a császár »fogadott zsoldosa« és a paulinus barát. Mindketten látják és elítélik az európai kultúrnemzetek szégyenét, a gyarmatosítást. Barcsai a feketekávé gőzölő illatán érzi meg a nyomorult szerecsen kizsákmányolását [19]. Ányos pedig felháborodva kérdi: »Mi szükség volt tehát London piacára Kastélyt építeni Minerva számára... Ha csak ezt tanulják Lock s Newton könyvéből, Miként lehet hizni emberek véréből...« [20]. Tegyük hozzá, hogy Ányos felháborodása ma is helytálló, de ez nem annyit jelent, hogy általában pálcát törhetünk az emberi kultúra értéke fölött.

Jól ismerte költőtársainak és kortársainak véleményét a kultúra értékeiről Bessenyei György. A *magyar nézőben* hosszasan foglalkozik ezért azzal a kérdéssel, hogy vajon az ősi vadság-e a jobb, vagy a modern kultúrélet. Bessenyei számára egy pillanatig sem kétséges, hogy még a divat furcsaságait is inkább vállalni kell, mint az ősi vadságot: »... inkább vészem, ha asszonyaink egész ágyaikat a fejekre rakják, és ifjaink derekainkhoz hasonló vastagságú hajakat hurcolnak, mint hazánkba a vérengzést, rablást, égetést, vadságot lássam.« Szerinte »az emberi teremtés mély tudatlansága... vadászáson, rabláson... vérontáson, tolvajságon kívül egyéb szeléd vagy nemes dolgokra teljességgel nem hajlana« [21]. A felvilágosult Bessenyei minden illúzió és tisztelt nélkül beszél a 10–11. század vérengző és vad magyarjairól, és örül, hogy végre kiláboltunk a barbárságból, és már csak csodálkozunk rajta, hogy »valaha szkita módon élhettünk«.

Áldásos tehát a kultúra az emberiségre nézve, és az sem igaz, hogy megrontaná a nemzetet. »Azt mondod: Úgy, de az ilyen piperéskedések, furcsaságok elvesztik a nemzetet! — Héj, barátom, hát a verekedés nem veszti el még jobban?... Ne higgyed különben, hogy egy szelíd, tudós nemzet, melynek ifjai nyakukon lepedőket tekergetnek öszve, s asszonyaik szagos vizekbe fürödnek, vitéz is ne lehetne. Miért tudott a francia nemzet XIV. Lajos alatt egész Európával oly dicsőségesen verekedni afelől, hogy télen által Molière komédiáit Párisban nevette, és Versaillesba fűtyörészett.« [22]. Bessenyei itt ezzel már azoknak a maradi nemeseeknek is válaszol, akik kultúrfilozófiai elmélkedés nélkül nem az emberiséget, hanem a magyarságot féltik a kultúrától és a vele járó divattól.

Sokan vannak ugyanis a korban, akik a tudomány és a nemzeti boldogság kapcsolatát korántsem úgy látják, mint Bessenyei. Sokan félnek a felvilágosodás elterjedésétől, és azt mondják, hogy az megrontja az erkölcsöket. A felvilágosodással szembenálló reakciós tábor nemzeti színezetet kölcsönöz ellenállásának. Nem a magyarság megújulását akarja, hanem a régi rendnek, szokásoknak, a sokat emlegetett nemzeti karakternek a fenntartását. A nemzet megkülönböztető jegyeihez e tábor felfogása szerint is hozzátartozik a nemzeti nyelv, sőt azok között igen előkelő helyet foglal el [23]. Így van az aztán, hogy a felvilágosodáskori magyar irodalomban egészen általános a nemzeti nyelvért való lelkesedés és a nemzeti nyelv mindenáron való felemelésére irányuló buzgalom. Ez közös vonás a felvilágosult és a többé vagy kevésbé maradi emberek törekvéseiben. Úgy is mondhatjuk, hogy *a nemzeti nyelv kérdésében széles nemzeti egységfront alakul ki*, mely sokkal átfogóbb, mint maga a felvilágosodás mozgalma. De míg az egyik tábor a modern felvilágosult tudomány és szépirodalom művelésével együtt akarja a nyelvet is művelni, a maradiak csak nyelvművelést akarnak világnézeti megújulás, haladás nélkül [24].

Visszatekintve úgy látjuk, hogy a kor vitathatatlan vezéralakja Bessenyei György. És valóban ő az, mert ő látta azt meg, hogy merre kell nemzetének haladnia. A kortársak tudatában azonban Bessenyei nem úgy szerepel, mint egyetlen vezéralak. A kor irodalmi köztudata úgy tartja, hogy egy egész írói nemzedék lép fel a nemzeti nyelv fel-

virágoztatása érdekében. Baróti Szabó Dávid írja Ráday Gedeonhoz intézett költői levelében: [25] »Mély álmok oszolván, Minden tájékon, mintegy jeladásra, sereggel, Őszve vetett vállal, szívvel, felkeltek az írók: A tudományt magyar ajkra veszik, terjednek az ékes Elméknek szüleményi folyó s versbéli beszédben. Még sohasem volt ily buzogás: egy kincse s örökje Védelmét fel, al és közrend felfogta . . .« A versben az erre következő írói névsorban Bessenyei a tizenharmadik helyen húzódik meg Molnár, Mindszenti, Cziriék és Kreskay után. A vers egy újabb kiadásában B. Szabó Bessenyeit »a széptollú« jelzővel tünteti ki. A »nagyeszű« jelző Molnár János kanonoknak, a felvilágosodás ellenségének jut.

Sok más példát is idézhetnénk, de B. Szabó Dávid verse is elegendőképpen bizonyítja, hogy a kor legfontosabb problémája a nemzetiség ügye volt, melyet az anyanyelv ápolásával akartak felvirágoztatni. Ebben a nemzeti érzésben egyek mindazok az írók, akik a versben szerepelnek, de — mint a névsorból is kitűnik —, világnézetüket tekintve, nagy a különbség közöttük. Ebből arra lehet következtetni, hogy Bessenyei nagy programjából elsősorban az öröklődik tovább, ami az anyanyelv ápolására vonatkozik, a tudományok magyarrá téételét sürgeti; de *a magyar múlt elavult örökségével való világnézeti szembefordulás nem válik egyelőre közkinccsé és általános magatartássá*. Maga Batsányi János, aki a korban a legterjedelmesebben ír Bessenyeiről, és munkáit is alaposan tanulmányozta, több helyen is csak nyelvművelő programját emeli ki: » . . . minden igyekezetével azon volt, miként hogy írásainak kellemetességével magyarainkat nyelvöknek kedvelésére indítsa.« [26].

Számos oka van annak, hogy a kor magyar tudósainak és íróinak tudatában a kifejezetten nemzeti feladatok kerülnek előtérbe, és hogy e feladatokat sokkal szűkebben és egyoldalúbban fogalmazzák meg, mint Bessenyei. A legfőbb ok a felvilágosodás világnézeti tartalmának el nem fogadása. Ezért aztán az önálló nemzeti lét fennmaradását nem kötik össze a felvilágosodás szellemében való megújulással, hanem maradnak a nemzeti nyelv művelésének programjánál, sőt bizonyos körülmények hatására ugyanolyan hévvel veszik védelmükbe a nemzeti viseletet és az ősi szokásokat, általában mindazt, amiben szerintük a nemzeti karakter, a nemzeti jelleg él és hat.

Ennek, a lényegében maradi, de mégis nemzeti védekező magatartásnak kialakulásában nagy szerepet játszik, hogy a korban a nemzeti létet és jelleget valóban sok veszedelem fenyegeti. Az egyik a latin nyelv uralma a magyar közéletben, az iskolai oktatásban és a tudományok művelése terén. De szerepet játszik a nemzeti nyelv központi jelentőségének ily általános felismerésében és hangoztatásában II. Józsefnek a germanizáló politikája. Szerepet játszik ebben a védekező magatartásban — bár az összefüggéseket korántsem látja mindenki világosan — Bécs gyarmatosító politikája, mely az országot a gazdasági fejlődésben visszatartja és szegénnyé teszi. Ez és a politikai élet gúzsba kötése valamiféle veszélyeztetettség és tehetetlenség érzését kelti. A magyar értelmiség legalább azokon a területeken igyekszik a nemzeti létet védel-

mezni, ahol erre lehetőség van. Ez a terület pedig a nemzeti nyelv művelése és örökös figyelmeztetés a nemzeti viselet, a nemzeti jelleg megővésére.

A nemzeti nyelvért való nagy buzgás természetesen önmagában véve is értékes gyümölcsöket terem. Megindul a magyar államnyelv jogaiért folyó harc, és bár igen lassan, mégis lépésről-lépésre teret nyer a közéletben a nemzeti nyelvnek. Az anyanyelv iránti rendkívül nagyfokú érdeklődés segít megteremteni a magyar nyelvtudományt, melyet hamarosan olyan nevek tesznek Európa-szerte híressé, mint Sajnovics János, Gyarmathy Sámuel és Révai Miklós. Az írók éles vitákat kezdenek a helyesírásról és a versmértékről, és ezzel is érdeklődést támasztanak a nemzet soraiban a nemzeti kulturális értékek iránt.

III.

A nemzeti kultúra megújulásának, tehát a nemzet csinosodásának problémája mindenképpen elodázhatatlan feladat a 18. század utolsó harmadában. Ez a probléma korántsem csak a tudományok és az irodalom, a kor nyelvén szólva, a literatura problémája. Magában foglalja ez a társasélet kulturális vonatkozásait, általában a civilizációt, az életmódot és a divatot is. Európa nyugat felől dörömböl a kapukon. Beszennyei tágra szeretné nyitni e kapukat. Sokan azonban a nemzeti létet, még inkább pedig nemesi kiváltságaikat féltik Európától.

1711-el véget érnek a Béccsel szembeni nemzeti függetlenségi mozgalmak. A politikai fegyverletétellel együtt egy bizonyos kulturális fegyverletétel is bekövetkezik, és az országot előbb lassan, később egyre nagyobb arányokban előzőnli egy idegen, hozzánk főleg német közvetítéssel eljutó európai civilizációs hullám. A régi erkölcsök és szokások hanyatlásnak indulnak, és lassan a »náj módi« kezd felülkerekedni. Az ország főnemesei Bécsbe költöznek, és ott költik el gazdag jövedelmeiket, de idehaza is idegen kultúrák adófizetőivé és támogatóivá válnak. A nyugati országrészekben lakó katolikus főurak, az Eszterházyak, a Pálffyak, az Erdődyek járnak elől a rossz példával. »Hányan nem voltak olyanok, — panaszolja fel Decsy Sámuel [27] — akik hazájuk életének együgyűségét megutálván, szükségtelenül idegen városokban laktak, s ottan költötték, vagy inkább vesztegették el Magyarországi gazdag jövedelmeiket.« A fényes, kulturált élet lehetősége csábítja ki ezeket a hazájukat elhagyó magyarokat. Decsy ilyen védekezést ad a szájukra jellemzésül: [28] »A mi magyar hazánk... szomorú ország, semmi mulatságra való alkalmatosság nincsen ottan, nincsenek játéknéző helyek, mesterségesen éneklő olasz ifjak és leányok, nem lehet ottan redutokra, bal-parádékra, vagy bal-masquekre s más egyéb mulatóhelyekre járni, elúnja az ember életét is...«

A régi jó magyarok már a 17. században azt tartották, hogy a Bécsben lakás elfeledteti az emberrel a hazáját. Decsy Sámuel is így látja ezt: »Ennek felette, szép magyar köntöseiket... magokról lehányták, s idegen bőrt vontak testeikre. Ősi ártatlan életeknek módját megúttalták, és más jó erkölccsel ellenkezőt szívtak bé...« »A német és francia

köntöshöz természet szerint nem illet a magyar nyelv, tehát ezt is németre és franciára kellett változtatni.« [29].

Az elnemzetietlenedés folyamata nem állott meg a felsőbb rétegeknél, hanem bár lassabban, de leszivárgott az idegen divat és szokások formájában az alsóbb rétegekbe. Sokan lesznek ilyenformán a külföld rabjai, akik többre becsülik azt, ami nem hazai minden területen. A külföldiben nem a felvilágosodást ragadják meg, hanem csak a külsőségeket, a divatost, az újat. Ezt a magatartást jellemzi Csokonai egyik vígjátékában, a *Culturában*. A tudálékos Firkász szájába adja a következőket: »Több tudomány van a bodros tászliban, mint a magyar ingbe. A kurta magyar haj tökfejet mutat, de ha exotica parókat teszünk rá, az együgyűek káptalannak gondolják, a magyar mente alig reprezentál egyebet, egy kis Werbőczyről és Husztinál, hanem a frakk involválja a történelmi tudományt, mint a francia caput az természetnek egész buvári esméretét.« [30]. Azoknak, akik nemzeti felbuzdulásukban a Nyugat előtti ilyen hajbókolás ellen felháborodottan tiltakoznak, van tehát igazuk. A baj csak az, hogy ők maguk is a külsőségekhez ragaszkodnak a magyarság védelmében, és a Nyugattól a jót sem akarják átvenni.

Súlyos csapásként éri a nemzetet, midőn II. József a maga racionalisztikus elgondolásával a német hivatalos nyelvet vezeti be nálunk is. Azzal érvel, hogy a magyar úgy sem az anyanyelvét használja a közéletben, hanem a latint. A császár így okoskodik: »Ha egy nemzet minden közügyében holt nyelvet, amilyen a latin, használ, az minden bizonnyal felvilágosodásának nagy gyalázatára válik, mert hallgatag azt bizonyítja, hogy azon nemzetnek vagy nincs rendes anyanyelve, vagy ez olyan, amit olvasni s azon írni senki sem tud.« [31]. Ezen az alapon tehát II. József úgy gondolja, hogy a magyarokra nézve is hasznos lesz a német hivatalos nyelv.

II. Józseffel a jozefinizmus problémája is bekapcsolódik gondolat-sorainkba. Ő ugyanis kétségtelenül elősegítette nálunk a felvilágosodás terjedését, szabadabb szellemet hozván a cenzura terén. Jogokat biztosított a protestánsoknak, és támadta a katolikus egyházat. A protestáns értelmiség jórésze a türelmes császár mellé áll, és egyideig még a német nyelv terjesztésével is megalkuszik, hajlandó egy darabig ebben is a műveltség terjedésének egyik eszközét látni. Péczeli József, de még Révai Miklós is nem a császárt, hanem a nemzetet illeti keserű váddal, amiért »született magyar nyelvünk elhagyatott, ki nem palléroztatott és országunkban közönségessé nem tétetett« [32]. Kazinczy Ferenc 1789-ben mint tanfelügyelő úgy nyilatkozik iskolalátogatói előtt, hogy »a német nyelv tanítása egy része a hazafiságnak, egyik szülői kötelesség...« Meggyőződése ugyanis, »hogy félreérti Öfelsége szándékát az, ki azt hihetné, hogy a német nyelv terjesztésével a hazának, különösen a magyar nyelvnek elnyomása vétetik célba« [33].

A haladás és a haza összeütköztek II. József magyar hívei lelkében. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy a magyar jozefinisták hazafiatlanok voltak. Hazájuk javát akarták szolgálni a műveltség terjesztésével, s úgy látták egy időben, hogy a felvilágosodott császárságban szövetségést

találtak. Hogy mennyire nem a császár, hanem a haza szolgálata volt náluk a fontos, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1790-ben lelkesen csatlakoztak a nemzeti ellenálláshoz [33a].

II. József rendeleteit elsöpri a nemzeti ellenállás vihara. Látnunk kell azonban, hogy a nemességnek ezt a nemzeti színekben tündöklő felháborodását elsősorban a császárnak a feudalizmus alapjait és a katolikus egyházat támadó rendeletei szitották, és hogy az ellenhatásban *együtt hatnak a nemesi előjogok féltése és a nemzeti érzés*. A nemesi-nemzeti ellenállás 1790-ben igen erőteljesen fellép az idegen szokások és a divat elterjedése ellen. Fényes magyar világ támad, a nemesek újra mind magyar öltözetet vesznek fel, és divatba jön az eddig elhanyagolt nemzeti nyelv. Rendkívül erős, nem egyszer durva formában lépnek fel a megyegyűléseken és nyilvános helyeken a németnek mondott európai divat és szokások ellen. Magasra lobog a németgyűlölet lángja. A nemzet nem akar az elnémetesedés árán kultúrárt szerezni.

Anyos Pál már 1782-ben kifejti gondolatait a régi magyar viseletről és annak háttérbe szorulásáról: [35] »más öltözet más nyelvet szül, más nyelv más indulatokat, más indulatok más hajlandóságot, és így lassú lépésekkel, a pallérozásnak gyönyörű színe alatt elvész a haza, a nemzetiség más nemzetiséggé válik... Ime... minden hízelkedés nélkül szép következési a módinak«. Péczeli József 1790-ben nyíltan megmondja: »A németek se szerették volna ezelőtt 50 esztendőkkel, ha a franciák úgy világosították volna fel őket, hogy született nyelveket elnyomták volna... Nekünk is sokba lesz a felvilágosodás, ha azáltal nemzeti nyelvünk és bélyegünk (character) eltöröltetik.« [36].

A nagy nemzeti felbuzdulás görögtüze mögött sok esetben nacionalizmus és felvilágosodás-ellenesség húzódik meg. Az első magatartásra Dugonics híres regénye, az *Etelka* a példa, melyből Dugonics szávaival élve, sokan »puskáznak« az 1790-es pesti megyegyűlésen [37]. A külföldön élő magyarok, pl. Kazinczy testvére, László, felháborodva értesülnek a nacionalizmus ilyen túlkapásairól [38]. Kazinczy Ferenc maga is kedvetlenül fordul el Dugonics regényétől, a »gyermeki affectatio«-tól, »hogyan magyar vagyok« [39]. A felvilágosodás ellenességre Gvadányi József művei jellemzőek. Peleskei Nótáriusa még a nemzeti ügy hőseként ostromozza Budán azokat, akik eltértek az ősi magyar szokásoktól. Az 1791-ben megjelent *A mostan folyó ország gyűlésének... leírása* c. művében Gvadányi már a bajusz levágását is Bécs rontó hatásának tulajdonítja, és követeli, hogy a nemzeti öltözet viselésére a törvény erejével kényszerítsünk mindenkit. A bajusz és a nemzeti viselet után a magyar nyelv ügye mellett is kiáll. A konzervatív lovasgenerálnál a hangsúly — úgy érezzük — inkább a külsőségeken van. Az viszont egészen bizonyos, hogy a magyar nyelven nem kíván felvilágosított gondolatokat terjeszteni. A derék nótárius haláláról szóló versében [40] (1796-ban) már örömmel számoltatja be hősünk hazatérő fiát arról, hogy Pest és Buda megszabadultak az istentagadás és a szabadgondolkodás mételyétől, mert kivégezték Martinovicsot és társait. Ugyanitt kirohan Gvadányi a színház állítólagos erkölcsrontó hatása ellen is.

Sok példával bizonyíthatnánk még, hogy Bessenyei felvilágosodást terjesztő programja mennyire nem válik általánossá és mennyire háttérbe szorul egy — bár sok szempontból indokolt — szűklátókörű nacionalista gondolkodás mögött. Ez a felfogás utasítja el például a nemzeti önérzetnek nem hízelgő finn-rokonságot is.

Orczy Lőrinc felháborodva tiltakozik a lappokkal való sógorság ellen: [41] »Oh! Nem: távol légyen olyan káromkodás... Nem voltak scytháknak fattyu gyermekei, Mutatják még ma is vitéz erkölcsi...« A tudós Sajnovicsot emlékezteti szlovák származására és ilyen értelemben küldi vissza rokonaihoz: »Kedves rokonidhoz tüstént visszamehetsz, Vélek száraz halból-készült málét-ehetsz, Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.« — Orczy tiltakozását az váltja ki, hogy a magyarok nemzeti tulajdonságait oly nagyon különbözőnek tartja az addig még alig ismert és primitív életmódot folytató lappokétól. Barcsai Ábrahám szintén óvja nemzetét Sajnovics jármától, mert szerinte a scytháktól való származás tudatán mint »szegelet-kövön fekszik szabadságunk« [42]. Az idegenek lenézésétől annyiszor sértett nemzeti önérzet csak előkelő hősöket tűr meg a múltban is, és az új északi rokonokat csak úgy tudja elfogadni, ha eszményi hősökké költi át őket, mint Dugonics teszi az *Etelkában*. — Tegyük hozzá az igazság kedvéért, hogy még Bessenyei is tagadja később a finn rokonságot [43]. A nyelvészeti bizonyítékok meggyőznék, de szerinte nem a szavakat kell nézni e kérdésnél, hanem az erkölcsi tulajdonságot. Maga Csokonai is felháborodik azon, hogy egyes német történetírók kétségbe merik vonni a hún-magyar azonosság hitét [44].

Az 1790—91-es évek nemzeti lelkesedése hamar ellobban, és első sorban a főnemesség megtalálja a kompromisszum útját Béccsel. A francia forradalom egyre fenyegetőbb réme elől az uralkodó háznál keres menedéket. A nemesi ellenálláshoz csatlakozó jozefinista értelmiség már 1790-ben aggódik a haladás ügyéért, mert fél, hogy a nemesség csak előjogai védelmében olyan lelkes, és II. Józsefnek a helyes intézkedéseit is elveti. Őz Pál, a későbbi köztársasági mozgalom egyik legrokonszenvesebb részvevője meg is mondja, hogy a nemesség kizárólagos mozgalma egy újabb feudalizmust, »az ősidők rettentő barbárságát« hozhatja könnyen a nemzetre. Barátja, Czadray István így jellemzi a köznemesi közvéleményt: »Mint a pestistől, úgy félnek minden újítástól s mindentől, ami idegenből jön, ami német. A magyar csak maradjon magának.« [44a].

A köznemesség ellenállása Béccsel szemben 1790 után időnként még megerősödik. 1793 után ez a mozgalom a demokrata értelmiség irányítása mellett haladó vonásokat is visel magán. A főnemesség magatartása és a klérus hatalmának visszaállítása, a cenzurarendeletek mégis azt eredményezik, hogy a felvilágosodás terjedése megáll, tömegbázisa összeszűkül. A nemzet csinosodásának egész széles problematikája sokaknál veszedelmesen kezd leegyszerűsödni a nyelvre, ruhára és a bajuszra. A jozefinisták aggodalmai helytállóknak bizonyulnak. Az a féltés, hogy a haladás és a nemzetiség, a művelődés és a magyarság szembekerülnek egymással.

Kazinczynak 1806-ban van egy érdekes levél-váltása Cserey Farkossal. Az erdélyi főúr felpanaszolja neki, [45] hogy egy magyar—erdélyi közös tárgyaláson a szatmári küldöttek durván és faragatlanul viselkedtek, és csodálkozik azon, »hogy a magyarba ezen fényes 19dik századba ennyi vadságot és egymás iránt ily faragatlan gyűlölséget« kellett tapasztalnia. Kazinczy keserű megértéssel válaszol, [46] és közös barátjuknak, Fáy Barnabásnak jellemzésébe szövi bele véleményét: »A magyar character — a szatmáriak és más magyarok a vad unculturt tartják magyarnak — benne fel van építve a legszebb városiság politurája által... Képtelen az ember megvallani, hogy mikor azt látja, hogy ők tartják magokat magyaroknak, elveszhet az ember kedve magyar lenni...«

IV.

1790 körül, tehát részben már a reakció erősödése kezdetén vetik fel újra egyes kiváló emberek a nemzet csinosodásának problémáját. Mielőtt Kármánhoz érnénk, röviden számoljunk be az ő gondolataikról is. Batsányiról, Kazinczyról és Aranka Györgyről van szó.

Batsányi János szövegezi meg a *Kassai Magyar Museum Bévezetését*. A folyóirat úttörő vállalkozás, és a szerkesztők az addig még meg nem valósult tudós társaságot kívánják némileg pótolni. A Bévezetés részletesen foglalkozik a magyar kulturális élet kibontakozását hátráltató okokkal. Ezeket a nemesi felfogásnak megfelelően, melynek ekkor még Batsányi is a képviselője volt, a szüntelen háborúban, belső egyenetlenségben, a vallásbéli versengésben és a deák nyelv uralmában véli feltalálni. A dolog velejére tapint viszont, amikor kimondja, hogy »nem volt... királyi udvarunk, hol nyelvünknek böcse lett volna...« A magyarságnak a »mái tudós nemzetek« nyomdokait kell követnie. Ezeknél pedig mindenütt »az akadémiák, tudós társaságok szolgáltak legnagyobb segélytségül«. A jelenlegi helyzetet áttekintve, úgy találja, hogy »a poézisban már jó messze mentünk...« és a többi tudományokban is szép reményekre jogosító kezdemények vannak. Csak az a baj, hogy nálunk az írókat senki sem pártolja, és így őket egyedül csak »a hazának szeretete gerjeszti«.

Szép hivatását a folyóirat csak rövid ideig teljesítheti. Néhány év múlva megszűnik a reakció fojtogató légkörében. — A szerkesztők egyike már 1790-ben kiválik és új folyóirat alapításával kísérletezik. Kazinczy Ferencről és *Orpheus*áról van szó. Folyóiratának tárgyát a nyelv tökéletesítése és a magyar kultúrtörténet művelése mellett »a józan gondolkodásban« jelöli meg. Nem nevezi ezt óvatosságból »világosodásnak«, mert sokan indifferenzizmust, naturalizmust értenek ezen. A folyóirat tartalma nem azt mutatja, mintha Kazinczy felvilágosodása megtört volna a II. József elleni ellenállás győzelmével és a nyílt reakció jelentkezésével. Nem a racionalizmustól a szentimentalizmus felé való elhajlásról van itten szó, mint azt Waldapfel József feltételezi. Hiszen Kazinczy közli a folyóiratban Helvetius levelét a pétervári akadémia elnökéhez a tudományok terjesztéséről. Közöl Rousseautól egy igen jellegzetes részletet a törvénytörésről. Az idők valóban megvál-

toztak, de Kazinczy még nem. Erre mutat két dokumentum is. László testvére 1789 nyarán örömmel állapítja meg Kazinczynak egy elveszett levele alapján, [48] hogy felvilágosodott gondolkodása későn bár, de eljutott az ateizmusig, legalább is a tételes vallás tagadásáig. Kazinczy 1790 tavaszán levélben keresi fel Aranka Györgyöt, [49] és ebben kifejti tartózkodás nélkül meggyőződését. Világosan utal az *Orpheus* bevezetésének »átkozott esopusi nyelvére«: »Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört, és irtóztató képéről. Lekaparni az álorcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sansouciba lakott filozófus, s a kőművesség... adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat... olvassa meg, akinek esze és szíve van *Orpheusom Bevezetését*... s látni fogja, ki vagyok, s áldani fog, ha én már régen nem lézek is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak...« Úgy hiszem, ez elég világos beszéd. S vegyük hozzá még Kazinczy további fejlődését egészen Martinovics kátéjának elfogadásáig!

Végül még röviden az erdélyi *Aranka György* kezdeményezéséről, ki nem gondolatai újszerűségével, hanem jószándékai kivitelében megmutatkozó szívósságával és gyakorlatiasságával válik ki a korban. 1791-ben két röpiratot ír, [50] és sürgeti egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállítását. A társaság célja egyrészt a nyelv-művelés, de a másik nem kevésbé fontos célja »az isméret terjesztése«. Aranka Bessenyei gondolataiból táplálkozik, midőn egy mai értelemben vett tudományos ismeretterjesztő társulatot kíván létrehozni. Ki is fejti, hogy az ő társaságának célja nem elsősorban a tudományok művelése. »Mert ha annyi tehetsége és módja volna is ezen társaságnak, hogy minden tudomány s mesterségbéli könyveket kidolgozzon, és azokat ingyen kiossza, evvel kevésre menne: ellenben, ha az elméket az esméretek bévételére készíti, az akadékokat, melyeket vagy a természet, vagy a szokás az eleibe vetett, felfedezvén, az elméket azoknak elhárítására felgerjeszti, az esméretnék csomóját szaporítván azt közönségesen terjeszti... akkor a maga szent és nagy céljának talán jobban megfelel.« Aranka szervező munkája nyomán Erdélyben létre is jön 1793-ban a Magyar Nyelvmívelő Társaság, és több-kevesebb sikerrel dolgozik a magyar literatura egyik legválságosabb korszakában 1806-ig. A társaság megléte a magyarországi íróknak is erőt ad és reményt nyújt a reakció sötétjében a jobb jövőre nézve. Maga Kármán József is több levelet vált az erdélyi felvilágosodás derék apostolával.

V.

Batsányi a nemzeti ellenállás lendületét a legtisztultabb formában fogalmazza meg. Kazinczy felvilágosodott gondolkodását próbálja átmenteni a kezdődő reakció korszakába. Aranka már társaságot is tud szervezni, melynek célja a tudományos ismeretek közkinccsé tétele. — Ilyen előzmények után, Martinovicsék köztársasági mozgalmával egyidőben fogamzik meg *Kármán József* lelkében a nemzet csinosodásának sajátos koncepciója, mely az eddigi eredményeket összefoglalja, kri-

tikailag megrostálja, és irányt mutat a nemzeti kultúra fejlődése számára. Kármán gyökerében ragadja meg a korszak alapvető problémáját, a haladásnak és a nemzetiségnek sokszor egymással szembekerülő eszméit, és megtalálja a kivezető utat. Eredeti magyar művek alkotását sürgeti tudományban és irodalomban egyaránt, a magunk köréből vett tárgyakat inspirál a szépirodalomnak. Az *eredeti alkotás* a nemzet csinosodásának az az útja, melyen a pallérozódás szép színe alatt nem vész el a nemzet, de amelyen fennmaradását nem csupán a nyelv és bizonyos külsőségek biztosítják, hanem a szellemi alkotások eredetisége és nemzeti tartalma. Csakis úgy maradhatunk meg magyarnak, ha haladunk, és csakis a haladás szellemében fogant magyar alkotásokkal biztosíthatjuk nemzetünknek az eddig el nem ismert európai szellemi rangot.

Kármán gondolatait elsősorban nagy tanulmánya, *A nemzet csinosodása* és az *Uránia Bévezetése* tartalmazzák. Tekintetbe kell azonban vennünk kisebb írásait és szépirodalmi alkotásait is, hogy elgondolásait részleteiben is megismertethessük [52].

A nemzet csinosodása akkor születik, midőn a reakció már teljes erővel ránehezedik az ország szellemi életére, mikor már tombol a francia forradalom elleni intervenciós háború. A tanulmány szerzője nem veszi tekintetbe a gyorsan változott körülményeket, bátran ír és szíve szerint. Tekintetbe vesz azonban minden lényeges mozzanatot, ami Besenyei fellépése óta bekövetkezett a nemzet szellemi életében, még ha erre kifejezetten nem is utal. Elsősorban is a helyes nemzeti önismeretet követeli, és erre inti nemzeti íróinkat. Őt nem téveszti meg 1790. nagy fellángolása, és kíméletlenül kimondja a valóságot: »Ne palástoljátok tehát társaim! hogy messze-messze vagyunk a tökéletességtől, hogy a tudományok dicsó halmának derekán még nem járunk, hogy azoknak szeretete még nálunk fel nem ébredett, hogy azok a nemzetek, melyek ezen az ösvényen messze elhaladtak, minket a durva nemzetek rangjába vetettek...« Kármán Európa, vagyis az emberiség színe előtt csinálja meg a nagy nemzeti számvetést: »Valljunk igazat! ott megállapodtunk, ahol elkezdettük. Egy kis zsidongás, egy kis felforrás az egész dolog summája! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.«

Kármán az igaz literátor szép hivatásának tartja, hogy a nemzetet józan önismeretre nevelje: »... esmértesseitek meg a beteggel kelevényeit és kívántsátok meg véle az egészséget! Verjétek fel a nemzetet vakmerő veternumából, és így töltsétek be azt a polcot, melyre ültetek.« Ezek után pedig maga is hozzálát, hogy rámutasson arra »a féregre, mely fiatal plántáscskáink növést akadályozza«, hogy felfedje *a nemzeti művelődés akadályait*, és felhívja ezekre mindazok figyelmét, »akiknek ezen nemzetek áldásai, a tudományok szíveiken fekszenek«.

A nemzet csinosodásának írója folytatja tehát annyi magyar elődje eszmélkedését kulturális elmaradottságunk okairól. A magyar tehetséges fajta és még »a bárdolatlan magyar véghetetlen pusztáinkon« is »egészségesebb ítéllettel van felruházva, mint amott a csinos külföldi az ő kevés városáiban«. És mégis igaz az, amit Kármán »egy való-

ban nagy és hazáját melegen szerető hazafi« szájára ad: »a mi klímánk, úgymond, ellenséges a tudományoknak...« Kármán nem követi sok elődje példáját és nem panaszkodik el Bod Péterként a »veszedelmes idő«-t, a magyar balsorsot, »... az égnek szüntelenül rajtunk dörgő villámit«. Tudja, hogy ez hiábavaló öngazolási kísérlet, és csak arra jó, hogy elmaradottságunk valódi és még a jelenben is ható okait eltakarja, és megnehezítse azok elhárítását. A mi klímánk kifejezése nem az ország földrajzi fekvésére, sem hazánk dögletes miazmákat terjesztő atmoszférájára vonatkozik, de az okokat mégis »csakugyan a hely környülállásiban lehet feltalálni«. A hely környülállási pedig a »mezei élet«, az elmaradott, külterjes mezőgazdaság, az elavult feudális társadalmi rend és az ország gyarmati helyzete [53]. Mindezek akadályozzák a polgári fejlődést, általános szegénységet és elmaradottságot teremtenek, ez pedig akadályozza a kulturális fejlődést, a kultúrát jelentő városi élet kibontakozását. Még azok is hamar eldurvulnak ebben a környezetben, akik külföldi főiskolákon szereztek műveltségüket.

Kármán kifejti, hogy a kultúrához megfelelő társadalmi feltételek, társadalmi környezet kell. »Ellankad a legtörekedőbb és munkát kedvelő érdem is, ha azt örökké porba tapossák. ... Nagy, de igen ritka az a tudós, amely mint a filemile magános völgybe rejtezen, és a hallgatók elől elfusson, hogy torka vérzéséig énekeljen.« Márpedig »a mi telekjeinken vegetáló címmel és cím nélkül való földművelők nem érzik becsét az ily érdemnek«. — Részletesen fejtegeti Kármán, miért olyan nagy akadály ez a mezei élet a tudományok terjesztésében. A lélek szükségait háttérbe szorítja a földhözragadt szegénység, a magános élet és a világtól való elzárkózottság elzár a gondolkozástól is. Tudatlanság és vakság, valóságos egyiptomi sötétség borítja az ilyen rabelleket. De talán a fő baj mégis az, hogy a falusi élet »melengeti a magunk szeretetét, és elkényeztet bennünket«. A telekjeinken vegetáló nemes urak műveletlenségükben is elbizakodottak, iskoláinkból semmi hasznavehető tudást nem hoznak magukkal. Pedig a magahittség és »a féltudósság veszedelmesebb a csupa tiszta ostobaságnál«. Az olyan embert, aki ostobaságában is bölcsnek képzei magát, mert otthonában senki sem mer ellentmondani neki, és mert »egynéhány béreseket és gyáva szántó-vetőket el tud igazgatni«, nem lehet kultúrára nevelni, mert nincs meg benne az igaz bölcsességnek »szomjú kívánása«.

A mezei élettel együttjáró »animális élet« »elállja a tudományok sugárainak behatását«. De »a szépnek érzése« is idegen az ilyen eldurvult lelkektől és »vad bacchanáliák és thráciai dühösködések csak elég hathatósak«, hogy apáthiájukból felferjék. »A szép tudományok elfutnak az ily vidékekről, ahol az erdők s hegyek hiába kéllenek, a csergetegek hiába hívogatnak az édes ábrándozásra... és ahol az egész szép természet hiába kiált a tompa, érzéketlen szíveknek.«

Így számlálja elő Kármán a nemzeti kultúra akadályait. Azt is látja azonban, hogy közállapotaink és a tudományok terjedése között kölcsönhatás áll fenn: »Hozzáadom még azt is, hogy nem annyira okok ezek, amiért nem gyarapodhatnak tudományink, hanem inkább mivel tudományink nem gyarapodnak, azért vannak ezek az akadályok...

Így adja egy dolog a másnak a természetben kezét, és így lesz némely dolog ok és következés egyszersmind.»

A nemzet csinosodásának írója a mezei életben, tehát az elavult feudális rend általános életformájában látja a kulturális felemelkedés akadályát. Martinovics és társai ugyanebben az időben már szervezkednek a feudális rend megbuktatására. Nem tudjuk, csak sejtjük, volt-e Kármánnak kapcsolata a köztársasági mozgalommal. Erre enged következtetni az a tény, hogy a szabadkőműves páholyban többször is találkozott Martinovicssal. Egyes jelek szerint ismerte a mozgalom kátéit is [53a]. Egy családi hagyomány halálának rejtélyes körülményeit (két héttel Martinovicsék kivégzése után) szintén ezzel hozta összefüggésbe. Bármiként is van, az a kép, melyet Kármán a magyar vidéki állapotokról fest, következetes kifejtésében egyedüláll korában. Belőle csak az következtethető, hogy ezek az állapotok megérték a pusztulásra. Kármán csak annyiban utal közvetlenül erre, hogy a tudományok akadályainak előszámlált okairól azt mondja, ezeket »csak az idő és talán bizonyos szerencsés összvetalálkozása némely kedvező környülállásoknak« háríthatja el. Ha arra gondolunk, hogy íróinkat 1795-ben a cenzura vagy hallgatásra vagy az átkozott esopusi nyelvre kényszerítette, talán nem túlságos merészség minden más körülményt is tekintetbe véve »a kedvező környülállásoknak szerencsés összvetalálkozása«-ban politikai változásra való célzást látni.

A szegénység felemlítésénél Kármán arra is utal, hogy a tudományok, az ipar és a kereskedés tisztességes jövedelmet biztosítanak. Majd közvetlenül ahhoz fordul, akit kis birtoka nem táplál, vagy alig táplál véres verejtéke után és egyenesen azt ajánlja, hogy az ilyen gyermekeket polgári foglalkozásra adja: »Nyitva áll a becsület útja a mérésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei, — és nem méltóbb-e hozzájuk, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mintha azok maradnak, amik: nemzetes betyárok.« A »nemzetes betyárok« kifejezés határozottan polgári felfogást árul el.

VI.

Bessenyei, elődei és kortársai sokoldalúan bizonygatták, hogy a nemzeti közműveltségnek lényeges emelése csak akkor következhetik be, ha a tudományokat átültetjük a magunk nyelvébe, és ha egyáltalán magyarrá tesszük egész közéletünket. Kármán számára mindez már magától értetődő dolog, ennek bizonyítására nem fecsérli az idejét. Ő is kívánja, hogy a halott nyelven, a latinon, végre diadalmat vegyünk. Kortársaival együtt ő is szeretné, ha »szép téreinkről« felhatna »édes nyelvünk a havasok tetőire és a völgyekbe... ha népes utcáin és magas palotáiban városainknak ez a hang hallatszana«. Főfigyelmét azonban a természetszerűen magyar nyelvű literatura, a tudományok és a szépirodalom fellendülésére fordítja, arra, miként lehetne nálunk a szellemi igényt, a szép iránti érzéket felkelteni és általában a társadalmi élet kulturált, polgáriasult városi formáit megszerettetni. Kármán városi ember, aki Pesten és Bécsben végzi tanulmányait, és nem is akar visz-

szamenni a vidékre. Nem hiába festi le olyan elriasztó színekkel a magyar vidéki élet posványát.

Kármán a nyugati kultúra emlőin nevelkedett, felvilágosult ember. Szabadkőműves. A vallásról nem is beszél. Alapos, klasszikus műveltsége van, és érdekes módon legmodernebb elveit és javaslatait is klasszikus idézetekkel igazolja. A magyarság kulturális életét tehát az egész európai kultúra szellemében kívánja átformálni, minőségileg magasabb színvonalra emelni. Ez pedig csak a Nyugat-Európában kialakult városi polgárosult műveltség, társadalmi életforma, divat stb. átvételével lehetséges. De éppen ez az, amitől a nemesi-nemzeti ellenállás 1790 előtt is annyira féltette a nemzeti jelleget, tehát a magyarságnak önálló nemzetként való fennmaradását. Azt hiszem, a maga helyén elég részletesen bizonyítottuk, hogy e nemzeti ellenállás görcsös ragaszkodása a nemzeti kultúra utolsó maradványaihoz, az ősök hitéhez, a nemzeti nyelvhez és viselethez (sőt talán még a bajuszhoz is) sok szempontból indokolt. A nemzet halálát, azt, hogy külön léte feláldozásával szerezzen kultúrát, senki sem akarhatja, és Kármán sem akarja. És mégis nincs más út, csak előre. Haladni kell Európa nyomában, hiszen a nemzetnek nincsen olyan saját kulturális hagyománya, mely helytállhatna a modern időkben. Az európai civilizáció eléggé körülölelőnli már a magyar művelődés ősi örökeiét. De ha a mi adott körülményeink között teljesen ki akarunk vetkezni elmaradottságunk rongyaiból, félő, hogy további támasz híján elmerülünk és elveszünk az általános európai kultúrában. Beteljesedik rajtunk Herder ismert jóslata, és egy század múltán már nyelvünket is alig fogják emlegetni [54].

Kármán megtalálja e szorongató helyzetből a helyes, kivezető utat, és *feloldja a haladás vagy nemzetiség dilemmáját*. Nem arról van szó, hogy vagy magyarok, vagy műveltek legyünk, hanem arról, hogy csak a modern felvilágosodott műveltség magunkba olvasztásával maradhatunk magyarok. Kármán két fronton harcol. *Harcol a haladásért*, tehát az európai műveltség átvételéért, a maradiság, a mezei élet ellen, s azt mondja, hogy nem szabad nemzeti sajátosságainkba bezápnulni, és mintegy a sírunk szélén kinevetni a haladást. Ugyanakkor azonban ő is hangsúlyozza, hogy *a nemzeti jelleget mindenáron meg kell őrizni*.

Az *Uránia* Bèvezetésében ezt írja: »Ígértük és meg is álljuk, hogy egy lesz főcélunk közül, ezt a nemzeti caractert fenntartani, erősíteni és vezetni...« Szép szavakban méltatja a nemzeti nyelv szerepét: »Ez az a palladium, mely fenntartja alkotványunkat; az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határinkról, vagy hazafivá által változtat, az a mód, amely nemzetünket lételeben megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjon...« De beszél »a régi szertartások«-ról, amelyeket »a jó hazaszerető«-örökké tartóknak lenni«-akar. »Ez ad a nemzetnek tulajdon formát, ez ad álló erőt, ez ójja meg a zavarodástól...« A *nemzet csinosodásában* beszél »szűz nyelvünk«-ről, melyet a versfaragók elrontottak, »eredeti erejéből, szívós és velős természetéből«-kivettek. Beszél »üstökös őseink«-ről, »akik oly tiszta magyarsággal szóltak...« — Már-már azt hinnők, hogy Kármán a konzervatív gondolatnak a zászlóvivője, ha nem tenné hozzá a régi szertar-

tások megőrzéséhez: »amennyire azok egyezhetők az időnek szükségeivel. . .« És éppen ez a probléma lényege, az idő szükségei, a kor parancsa sürgetik a modern műveltség átvételét, a csinosodást. Ennek a csinosodásnak azonban nemzeti jelleget kell adni, a nemzetet kell csinosítani.

Kármán nem vak az új európai kultúra veszélyeivel szemben. Tudja és látja, hogy sok formában mételyt rejtegethet magában. Elismeri, hogy például a folyóiratok is lehetnek »a bujaság és fajtalanság postáivá«. Ugyanakkor azonban óv az új művelődés általában való kárhoztatásától, »mert rossz végre fordíthatatik«. »A visszaélés nem tesz valamely magában jó, hasznos dolgot utálatossá, és nem rontja el annak helyes élését.« »Az igaz és józan világosodás boldog időnyílását« óhajtja. Nem vak a főúri körökben elterjedő szabados gondolkodással és erkölcstelenséggel szemben. Nem nevezi mindjárt szabad léleknek, aki mindent »arcátlan lábbal« tapod, »ami szent és tiszteletes«. »Gondolkozás, meggyőződés, gyökeres tudományok« nélkül nem beszélhetünk igazi világosodásról, »az emésztetlen gondolkodás« módja még ezt is veszedelmessé teheti. — A *Módi* című elbeszélésében éles gúnnyal ábrázolja az idegen szokások és divat által magyarságából kiforgatott, erkölcstelenné tett divatos nagyúri dáma parazita életmódját.

Kármán tehát tisztában van azzal, hogy a magyarság az adott történelmi pillanatban nem vonhatja ki magát többé az európai kultúra és civilizáció hatása alól, de ugyanakkor megőrzendőnek tartja a nemzeti jelleget, és óv a felszínes, elkorcsosító idegenmajmolástól. A nemzeti karakter megőrzése érdekében azonban elégtelennek találja az elavult kulturális tartalmakhoz, a nemzeti nyelvhez és a ruhához való ragaszkodást. Ennél többet kell tenni. Ez a több pedig az »öngondolkodás«, melyből eredeti magyar alkotások születnek tudományban és irodalomban egyaránt: »eredeti munkák vezetik a népet a jó formálásra«. — »Az öngondolkodás síkján állanak le nem szedve sok szép virágok, ezekből fűzzünk bokrétát, melyet hazánknak ajánljunk.«

Bessenyei is arra törekedett, hogy eredeti munkákat adjon nemzetének, mégha ez nem mindig sikerült is neki. Az ő programjában nem a nyelv művelésén van igazán a hangsúly, hanem a tudományok terjesztésén. Ő a tudománnyal akarta a nemzetet boldoggá tenni. Az anyanyelv ennek csupán a legjobb eszköze. A kortársak és utódok azonban, mint láttuk, Bessenyei programjának csak a nyelvművelő részével értettek igazán egyet. A lényegről sokszor elfelejtkeztek, a nyelvet pedig csupán idegen munkáknak lefordításával és a szükségesnek látott új szavak gyártásával gondolták művelni. Kármánnak kellett jönnie, hogy a mérleget újra helyrebillentse, és a nyelvművelést a maga valódi értékére szállítsa le. Ő rendkívül hevesen lép fel a grammaticális epidemia ellen, és éppen támadásának hevesességéből következtethetünk arra, hogy ez a ragály igenis nagyon elterjedt volt és eltakarta a szemek elől a valódi feladatot, az önálló nemzeti kultúra, nemzeti tudomány és művészet megteremtését.

Kármán a féltudósságnak, a dilettantizmusnak tulajdonítja, »hogy a nemzeti literatúrába félrevezető ösvényeken járunk«. Mert hiszen »szent, áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni«. »De még ez nem

elég!... A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre.« Az elburjánzó grammaticalis epidemia »szörnyű, idomatlan fajzásokat szült...« »Elborította a sok korcs szó, idétlen faragású, hangú, a nyelv természetével ellenkező és fületsértő korcs szók sáskaserege egész literaturánkat, — és ezt nyelvművelésnek neveztük!« — Kármán tehát szembefordul a Barczafalvi Szabó Dávidok szógyártásával, és ebben a tekintetben egy véleményen van a kor minden jelentősebb írójával. Batsányi is kifogásolja, hogy »új szokat koholunk« [55], de Ráday Gedeon nyomán a későbbi nagy nyelvújító, Kazinczy fejti ki először az ún. orthológia alapelveit [56]. Mindez arra figyelmeztet, hogy ebben az időpontban a neológia és az orthológia még korántsem egyértelműek a haladás vagy a maradiság táborába való tartozással [57].

Eddig az írók a nemzeti nyelvet idegen munkáknak magyarra való átültetésével akarták kiművelni. Kármánnak viszont az a meggyőződése, hogy ez nem helyes út. A nyelv csupán eszköz, és csak eredeti tudományos munkákkal művelhető igazán. »Egyező lépéssel jár a nyelv a tudományokkal. Öszvességgel kell mindkettőt művelni. A szó magában semmi; hamis pénz, amelynek folyása változó, és belső becse nem magában vagon. Ne szót vegyünk az üllő alá, ne szót kovácsoljunk, — dolgot, ne héjt, velőt, ne formát, de valóságot.« Az eredeti alkotásokban »csinos lesz nyelvünk és velős minden szó, mert az magán fogja hordani az eredeti lélek és az öngondolkozás bélyegét«.

Kármán szembefordul szinte az egész addigi magyar irodalmi terrésszel, mely jórészt fordításokból állt, midőn kijelenti: »a tolmácsolás nem haszon, kis érdem!« Senki se higgye, mondja, hogy ez már igazi tudomány, vagy irodalom: »... ez még maga nem literatúra, és ez is csak út és útegyengetés.« Bátran odavágja a már büszkeségtől dagadozó nemzeti önértetnek, hogy »nálunk termett eredeti munkák még eddig nincsenek«. Nem lehet ugyanis annak nevezni azokat a műveket, »melyeknek nincs egyéb neveknél, ami eredeti, és amelyet csakugyan idegen hulladékokból kapargattunk öszve«.

»Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába.« Ez Kármán alapvető tétele. Így fogalmazza meg az eredetiség követelményét; mely egyedül alkalmas arra, hogy a magyarságot a többi nemzetek között megtartsa, és számbeli kicsinysége ellenére a nagy nemzetek sorába emelje. »Kevesebbek lesznek munkáink« — hallja Kármán a kortársak ellenvetését. »De mit árt az! csak jók legyenek.«

Ahhoz, hogy Kármán alapvető tételének újdonságát és merészségét megértsük, foglalkoznunk kell e követelés előzményeivel. Az a manapság már általános meggyőződés ugyanis, hogy az író az eredetiség teszi alkotóvá, hosszas fejlődés eredménye. Nem foglalkozhatunk e helyen a költő alkotásról vallott felfogás európai történetével. A mi régi irodalmunkban tartalmi eredetiségről csak az igazán nagy költőknél lehet szó. A legtöbb irodalmi termék vallásos természetű, az egyház pedig elvileg szembenáll mindenfajta eredetiséggel. A bibliában és a szent atyáknál már minden lénye-

ges dolog meg van írva. A vallásos szerzők tehát csak az itt található megállapításokat variálhatják. Pázmány Péter egy érdekes félrevezető hasonlatot mond ez eljárás mód igazolására: [58] »Új találmányokat és magam fejéből költött dolgokat tőlem senki se várjon. Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépesméznél, noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét.«

Az eredeti gondolkodást az egyház guzsbakötő vasfegyelméből megszabaduló polgárság tűzi ki célul. A 18. század folyamán pedig az angolok kidolgozzák a renaissance gondolataira támaszkodva a költői alkotás új szemléletét. Ők mondják ki, hogy a zseni legfőbb dísze és ismertető jele az eredeti invenció. A mi irodalmunkban Kármán fejt ki először ezt a gondolatot, mely egész Európát valóságos diadalmenetben járja be. Ő azonban annyiban eredeti, hogy nemzete fejlődésének egy adott kritikus pontján az eredeti alkotást és vele az alkotót, az igaz literatort, a nemzet kulturális felemelkedésének szolgálatába állítja.

Az új szemlélet szembenállott a magyar irodalomban eddig hagyományos felfogással és a tényleges gyakorlattal. Kortársai, köztük Kazinczy, elmaradottságunkra hivatkozva az utánzás, a fordítás ígézetében élnek. Batsányi János is azt vallja, hogy »ameddig egy nemzet magától a tudományokban nagy előmenetelt tehet, s remek-munkákat készíthet: addig több száz esztendőök eltelnek; holott, a másíknak találmányjait kölcsönözvén, kevés idő alatt a tökéletességhez közelíthet« [59]. Kármán eleven, sőt tüzes szavakkal biztatja kortársait, és szeretné mintegy felszabadítani azokat, akik »... nem mernek soha magok költetni, és mindég csak tolmácsolnak, mindég csak magyaráznak...«

Találkozunk a korban egy másfajta felfogással is, amely a nyugati nemzetek fölényét látva, már-már lemond az eredeti magyar alkotások lehetőségéről is. Erkölcsei prédikációinak első kötetéhez írt terjedelmes bevezetésében Péczeli József megmondja, [60] hogy még tulajdon elmékedésének szüleményeit is külföldi szerzők »megbecsülhetetlen munkájoknak olvasásának« köszönheti, »minthogy valamint egyéb materiákban, úgy ebben is a bölcs anglusok s franciák majd kétszáz esztendőttől fogva mindeneket úgy kimerítettek, hogy szoros értelemben eredeti munkákat írunk csaknem lehetetlen«. A sok utánzás és fordítás valóban elhitette sok magyar íróval, hogy mi már későn érkeztünk, és semmi újat nem tudunk mondani Európának. (Ez az érzés különben még a 20. század elején is kínozza a magyar írókat. Gondoljunk csak Ady Endre írására: *Ismeretlen Corvin-Kódex margójára!*) [61].

A nemzet csinosodásának írója igyekszik meg is magyarázni, *hogyan adhatunk mi eredeti műveket*. A tudományokban valamivel egyszerűbb a dolog. Véget kell vetni annak, hogy készületlenül nyúljanak ezekhez. Nincs veszedelmesebb ugyanis, mint a »féltudósság«. »Izzadsággal árulják az istenek a tudományt. Akinek körme viszket, nem belső hivatal még az írók méltóságára. Nem egy-két félig megemésztett sovány ideákból áll a bölcsesség, és aki annak hirdetőjévé akarja magát felszentelni, — bölcs legyen maga is.« Most még sajnos ott állunk, hogy az avatatlanok hada, »a napszámos író és viszketeg

gyermek« azt gondolják, »hogyan tudós-gyilkosság vagy egy írónak munkáján tett erőszak által lehet beiratni a tudósok karai közé«.

Kegyetlen megállapítások ezek, de, sajnos, nagyrészt igazak. A korban ijesztő arányokban megnőtt a dilettantizmus. Tehetős szülők éretlen gyermekeik gyenge fordításait is tudós munkák gyanánt nyomtatják ki. Kazinczy is pirulva emlékezik meg arról, hogy anyja miként kényszerítette őt még gimnazista korában egy földrajz könyv »megírására« [62]. Sokan úgy képzelik, hogy a literatúrához elég a hazafiúi buzgóság, tehetség nem is szükséges. Kármán egyszerre magas követelményeket állít fel, mert látja és tudja, hogy a legjobb szándék sem vezet jóra így. A nemzet kertjében csak a gyomok nőnek majd nagyra, és elnyomják a virágokat. A nemzetnek nem kikényszerített fércművekkel, hanem csak igazi alkotásokkal szerezhetünk becsületet. Ezért szeretné »lángoló karddal« visszariasztani azt, »aki mosdatlan kézzel, szentségtörő lábakkal és készületlen fővel járulna s közelítene a nemzeti szerzők templomának ajtajához...« — Túlzott volt és túlkorai volt ez a magas követelmény? Az idő mégis Kármánt igazolta.

A *nemzet csinosodásában* a literatúra fogalma magába foglalja még az összes tudományokat és a szépirodalmat. Együtt kell munkálkodniuk a nemzet csinosításán. Kármán elsősorban szépíró, de eszmélkedéseiben mindig együtt látja a nemzet egész szellemi életét. Az eredetiség igényét természetesen a szépirodalmi alkotásokra is kiterjeszti. A fordítások azért nem jók és nem célravezetőek, mert »idegen, eszméletlen, járatlan világot talál az olvasó...« ezekben. »Örök igazság az, hogy nem szereti az ember, ami reá nem tartozik: ami közelebb illető, a vonzza magához: a reá illő, néki használó igazságokat keresi.« Ugyanez vonatkozik a színházra is. Kármán jól tudja ezt, hiszen Ráday Pál helyett és képviselőként ő az első magyar színtársulat igazgatója. Tapasztalásból beszél tehát, midőn megállapítja: »hidegen hagyjuk el a néző-piacot Jason és Medea, Phaedra és Hippolytus történeteinek látása után — és könnyel telik szemünk, ha azon a körülöttünk történt dolgokat látjuk, és ha a magunk körülállását a játékszínen újra felfedezjük... Úgy van alkotva az emberi szív, hogy semmi néki nem tetszik, amely valamenynyire reá nem tartozik. A közéletből való scénák, minden nap előforduló, hazánkat s magunkat illető dolgok ellenállhatatlanul vonsznak magokhoz...« (Bévezetés.)

Itt fogalmazódik meg először a *realizmus igénye szépirodalmi alkotásainkkal szemben*. A magyar írónak a magyar életből és a magyar hétköznapi világából kell merítenie tárgyát. A magyar társadalmi valóság talaján álljon, és ne kalandozzon a mesék és mitológiák távoli világába. Segítsen magyar szívvel a magyar problémáknak a megoldásában, és akkor megtalálja az utat az olvasó és a nézők szívéhez.

A *nemzet csinosodása* a nemzeti szellemi életéről már rendkívül összetett képet rajzol, és igyekszik a literatura részterületeinek pontos elkülönítésére, funkciójuknak körülírására. Ott vannak mindenekelett az ún. kenyérkereső tudományok. Ilyen elsősorban a jog abban az időben, melynek művelésére nem kell buzdítani az embereket. Sőt az a baj, hogy nálunk csak a mindennapi kenyérért foglalkoznak az embe-

rek tudománnyal, »Tribonián udvara tömve áll, imádja őt az ősz és fiatal sereg, és Sokrates, Newton és a gráciák képeire itt-amott aggat csak rejteztve, titkos becsülőjük egy-két zöld levelecskét.« A kenyérkereső tudományok túlsúlya, sőt egyeduralkodó irtalommal válik, mert szinte elzárja »a szép és magas tudományok« felé az utat. Igazában csak akkor beszélhetünk szellemi életünk megújulásáról, ha majd lesznek számosan olyanok, akik »durva haszonkeresés nélkül«, maguk »belső megnyugvásáért« fáradoznak, sőt ha szükséges, még áldozatokat is tudnak hozni a szép és magas tudományokért.

Kármán igen nagyra becsüli a költőket és a szépirodalmat. Batsányival együtt azt vallja, hogy »az emberiség történetkönyvei mindenütt a poézisen kezdődnek, és a vadságból kivetkező nemzeteknek szelídülését mindég a költés eszközölte«. Mint látni fogjuk, fontos szerepet szán a szépirodalomnak a nemzeti művelődésben, azt ti., hogy segítsen olvasóközönséget szervezni, művelje az emberek szívét és ízlését. Mégis felemeli szavát »a versek és versecskéik özöne« láttán, mely elborította hazánkat. Sőt, arra is fel akarja hívni a figyelmet, hogy még a színvonalas szépirodalom sem elegendő a nemzet formálására. Minden tudományt egyformán kell művelnünk, mert »ha mindég csak a virágok után kapdosunk... nem emeljük nagyra soha nemzetünket«. »A természet mindég egy tökéletes egész formájú; nem tagonként készíti az embert, nem szálszerűen a virágot, mindég egész embert, egész virágot készít: kövessük ezt a nagy mestert. Ne járjunk a tudományoknak csak virágos rétegein, hogy addig ugaron maradjanak tápláló és éltető szántóföldjei.«

Az angol példából láttuk, hogy az alkotás eredetiségének hangoztatása milyen szoros kapcsolatban áll az íróval, mint teremtő zseniről alkotott új felfogással. Kármán tanulmányának is egyik fő témája az író, a literátor, a költő méltósága és hivatása. A tanulmány ezzel kezdődik és ezzel fejeződik be. A fejtegetések legelején »nemzeti íróinknak« veti szemére azt a megbocsáthatatlan hibát, hogy kényeztetik nemzetünket. Gondolják meg, hogy tanító székek állnak, oktatnak, díszes hivatalt viselnek. Az igaz literátor felséges polcra méltó, és szent hivatalt visel. Legyen tehát merész, »vijjon meg« bátran a tudatlansággal és az erőszakkal. Minden »nagyra született író« olyan, mint egy Nagy Sándor, »aki világokat szeretne hódolni, és sír, hogy a holdba fel nem viheti győzedelmes zászlóit«. »Az első bölcsék, a nép első tanítói, minden nemzeteknél a költők valának.« De ma is az a hivatása az írónak, a nemzeti szerzőnek, hogy helyes önismeretre tanítsa nemzetét, és megmutassa az utat, melyen haladnia kell: »az igaz literátor hozza le, mint egy második Prometheus az égből a bölcsesség szép világát; a terjeszt a nemzetekre dicsőséget és virágozást és közboldogságot, a teszi... az embert emberré«.

Csak természetes, hogy aki ilyen magas hivatást szán az írónak és a költőnek, de a tudósoknak is (mert a literátor mindhármát magában foglalja) lelke egész hevével lép fel mindazokkal szemben, akik e hivatást megcsúfolják. Csak a felséges és érdemes költők nem akadályai a tudományoknak, a versfaragók és ritmuskoholók ellenben azok, és

méltó jutalmuk lesz, hogy »a feledékenység örvényében fekszenek majd nevezetlenül, midőn az igaz költőt a késő nyom nevezi«. Legnagyobb bajunk az, hogy sokan nyúlnak nálunk »Minerva ellenére a húrok pengetéséhez«. Sokan vannak, kik a téjt, mely még szájukon ragad, le sem törölték és »nemzet csillagjainak vélték magukat«. A féltudósság rontja meg ízlésünket, hiszen »azt hitték sokan, hogy nem kell egyéb az íráshoz, hanem egy-két gondolat és penna és ténta és papiros«. A literatúra temploma szent, a nemzet csinosodása érdekében vissza kell ajtájától riasztani lángoló karddal a hivatatlanokat.

Zseniális költőket, [63] írókat és tudósokat kíván Kármán nemzetének. De körültekintve, ilyeneket még nem talál. »Vagy lesz-e Pannóniából valaha Albion? Támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is mi közöttünk...« — villan fel a remény és kétkedés Kármán agyában, hogy az ámitó képekkel csalogató vakmerő álmat azonnal elhessegesse magától. És mégis azt kell mondania más nemzetek példáján lelkesülve, hogy a magyar előtt is nyitva áll a pálya. »Aude, Incipe!« Merni kell, el kell kezdeni! Az nem lehet, hogy nekünk is ne sikerüljön a magyar valóság talaján állva, nagy és eredeti alkotás, csak vessük le nyakunkból az utánczás jármát, és mutassuk meg a világnak, hogy mi is tudunk valamit adni az emberiségnek. Olyat, amit senki más, csak mi, magyarok. Akkor, de csak akkor vesz észre majd »a negédes külföld«, akkor tudja meg, hogy nemcsak a kardra termett a magyar és nemcsak a lovakhoz ért. Az eredeti alkotások és a nagy alkotók csinosítják csak a nemzetet, de az eredeti magyar alkotások egyben az emberiség kultúrkincsét is gyarapítani fogják.

Kármán kultúrfogalma igen összetett, sokoldalú. Nemcsak az értelmet akarja kiművelni, hanem a szívet, az érzelmi életet és az emberek ízlését is. Mikor a *Bévezetésben* arról beszél, hogy lassan és átmene-tekkel kell haladnunk a nemzet csinosításánál, így folytatja: »lassan, de annál bizonyosabban élesül az értelem, fényesedik az elme, lágyul az érzés és tisztítottatik az ízlés«. Szerinte »az ízlés a jó erkölcsök szülőanyja«, mely szebbé, boldogabbá teszi az életet. A jó ízlés nevében tiltakozik Dugonics stílusa, a válogatás nélkül felhasznált sok közmondás és a provincializmus ellen. Sokszor kifejti azt, hogy szíve teljességéből ír és a szívre kíván munkálni. Főművében, a *Fanni* hagyományaiban egy fiatal lány gazdag érzésvilágát ábrázolja irodalmunkban addig még nem ismert hajlékony stílusesszközökkel.

Kármánt úgy tekintjük, mint a *szenzimentalizmus* legjellegzetesebb képviselőjét irodalmunkban. A nemzet csinosodásának koncepcióját és egész életművét is a szenzimentalizmus gazdagítja. Ezért érdemes és kell ezzel a kérdéssel is foglalkozni. — Waldapfel József már említett monográfiájában [64] a következő fő jellemvonásait emeli ki a szenzimentalizmusnak: A szenzimentalizmus nem forradalmi világnézet; lázongás ugyan érzelmi síkon a feudalizmus bilincsei ellen, de megalkuvás is egyben a felvilágosodás racionalista-materialista vonalához képest. Tiltakozás a hanyatló arisztokrácia erkölce ellen, az egyszerű emberek erkölceinek magasztalása, de szakítás az ész mindenhatóságával és lemondás az éles bíráló magatartásról, a világ közeli megváltoz-

tatásába vetett hitről. A szentimentalizmus tematikában és stílusban szakít az antik példák követésével és az iskolás szabályokkal. Hatására a prózai műfajok törnek az élre, a mindennapi életből vett hazai témákkal.

»A szentimentális lázadás és a szentimentális megalkuvás tünetei« »szinte paradigmátikus teljességgel« azonban Kármánnak csak két korai és jelentéktelen írásában, a *Bölcsészeti végrendeletben*, és a szabadkőművességről leírt ún. *Sejtelmeiben* mutathatók ki. Jellemző, hogy mind a kettőt németül írta, a *Bölcsészeti végrendeletet* 18 éves korában. E rövid ifjúkori írásmű szenzualista, titázkodó, és a szkepticizmussal kacérkodik. Nyoma sincs benne még az író későbbi nagy felelősségérzetének. A *Sejtelmei egy fiatalabb testvérnek* szintén jó három évvel *A nemzet csinosodása* előtt keletkezik. Szabadkőműves írás ez az ezzel járó korlátokkal. A páholyok működését szükségszerűen titokzatosság vette körül, ezzel is vonzóerejüket akarták növelni. Midőn Kármán arról ír, hogy »nem minden tudomány való mindenkinek, és... az igazságok az általános használat, a nyilvános ismertetés által megszűnnek jótéteménynek lenni« éppen a szabadkőműves rend birtokában lévő titkokról beszél, és nem általában a tudományos ismeretekről és azoknak a tömegek előtt való titokban tartásáról.

Waldapfel József is arra a következtetésre jut, hogy Kármán túl jut a szentimentalizmus korlátain. Valóban, ha Kármán érett alkotásait szemléljük, azt láthatjuk, hogy a szentimentalizmus csak gazdagította gondolkodását és érzelmvilágát, művészi alkotó erejét, anélkül, hogy negatívumaival is hatott volna rá. *A nemzet csinosodása*, az *Eldorádó* és még más írások világosan mutatják, hogy Kármán nem mondott le az éles társadalombíráló magatartásról, és igenis azon munkálkodik, hogy segítsen megváltoztatni a világot. Nem szakít az ész kultuszával, nem rendeli azt alá a szívnek és az érzelmeknek. »Az értelem minden okos lélek örökös jussa«, melynek tűzét semmi hatalom el nem fojthatja. Az értelem »lételünk első dísze«. A szív is az értelmet követi. A »fő és a szív« együttes és harmonikus formálását követeli meg nevelésünktől. Egyáltalán bizonyos egyensúly és harmónia figyelhető meg Kármánnál a fő és a szív, az értelem világa és az érzelmek gazdag áradása között. Stílusa életszerű és érzelmileg átítatott. Műveit azonban egészüket tekintve, de részleteikben és mondataikban is a szigorú, arányos szerkesztés jellemzik. Regényének egyes fejezetei rendkívül finoman és igényesen megkomponált kis remekművek. Mondataiban arányosságra, szimmetriára törekszik. Stílusa hajlékony, kifejező, de emellett rendkívüli tömörségre képes. Az érzelmek hullámszerűségét is szigorú rendbe fogja össze mondataiban, melyeket egyaránt formálnak az éles elme és a csodálatosan finom ritmusérzék.

Kármánt tehát megéri, sőt áthatja, egy időre lenyűgözi a szentimentalizmus, de már igen korán meggazdagodva kerül ki búvóköréből. Továbbra is töretlenül hisz a világosodásban, [65] de mostmár minden elődénél sokoldalúbban és teljesebben tudja meghatározni és felrajzolni nemzeti művelődésünk követendő eszményképét. Minden elődénél nagyobb szerepet juttat abban az érzelmi és az esztétikai kultúrának.

VII.

A Kármán által megálmodott zseniális írók, tudósok és eredeti magyar alkotásaik azonban csak akkor formálhatják a nemzetet, ha a literatura egyáltalán eljut az emberekhez, ha olvasnak az emberek. Az irodalomhoz nem elég az író és a könyv, *olvasóközönség is kell*. Az eszméknek el kell jutniuk a tömegekhez, hogy történelemformáló anyagi erővé váljanak. Literaturánk fejlődését és kulturális elmaradottságunk felszámolását legfőképpen éppen az gátolja, hogy a magyar ember, a vidéki nemes nem szeret olvasni, nem vásárol könyveket. Szórakozást csak Gyöngyösiben, a ponyvairodalomban, vagy a fűzfapoéták rigmusaiban talál. Sokan és sokszor felpanasztolták már Kármán előtt is, hogy Magyarországon nem becsülik az írókat és műveiket. A Bessenyei óta újjáéledő és részben új szellemű és új nyelven megszólaló irodalom meg még kevésbé talál barátságos fogadtatásra. A modern magyar irodalomnak alig-alig van olvasóközönsége. Az országban a kalendáriumok százötvenezer példányban kelnek el, de egy-egy új könyv vagy folyóirat alig talál néhány száz előfizetőt. Dugonics Etelkájának a közönségsikere eléggé egyedülálló tünemény [66].

A magyar literatura előtt tehát mindenekfölött az a feladat áll, hogy olvasóközönséget toborozzon magának, megszerettesse az olvasást. Ehhez valami csalogató csemegére van szükség, mert a legmélyebb tudományokon nem lehet elkezdni. Ezt a szerepet szánják az írók a szépirodalomnak, elsősorban a verseknek és a regényeknek. Általában megegyeznek abban, hogy a nemzet pallérozása érdekében valami-féle ügyes taktikát kell folytatni.

A 18. század közepén már a vallásos könyvek iránt sem olyan buzgók az emberek, és így még a papok is arra gondolnak, hogyan tehetnék olvasóik előtt kedvessé hitbuzgalmi műveiket. Mike Istvánnak könyve már a címében is elég csalogató: *Lélek javára szereztetett mulatságos vadászat* [67]. Elmélkedéseit a szerző versekbe foglalta. »Talán jobban is fogja az elmét az olvasásra vonni, és az olvasónál vagy csak mulatság kedvéért jobban fog magának helyet találni... Követvén itt némelyekre nézve... a bölcs orvosok példáját, kik a keserű, de a betegnek hasznos orvosságokat, édességgel szokták temperálni vagy bétakarni.« Az csak természetes, hogy a világi irodalom még szívesebben fordul a megbocsátható cselvetéshez, az olvasók figyelmének megnyeréséhez. Lázár János, a *Florinda* szerzője, 1756-ban olvasóinak is nyíltan megmondja, hogy miért írta munkáját versekben: »Tudom: hogy azok is, akik restesebbek A könyv olvasásban és negédesebbek: A versekre sokkal készebb, s hevesebbek. Ezekre serényebb, szemesb s élesebbek.« [68].

Lázár János és előtte Mike István arra hivatkoznak csupán, hogy a verses formát szívesebben elfogadja a közönség és jobban beveszi a keserű pirulát. Ők alig is nevezhetők igazi költőknek. A költők már a költészet vonzóerejében bíznak, Barcsai Ábrahám Bessenyei Györgynek írt költői levelében így szól: [69] »Kövesd munkáidban Linus testvéreit, Kik lanttal fogták el emberek szíveit... Így kell nemzetünket előbb hitegetni És szép énekszónál haszonra vezetni.« Az új irodalom

első nagy egyénisége, az előbb megszólított Bessenyei György elvileg fejti ki és okolja meg az előbbi álláspontot *A holmi Mély okoskodás* s írás c. fejezetében. »Soha az emberek oly dolgokhoz közönségesen nem hajolnak, melyek által nem gyönyörködtenek... Valaki a halandóknak szíveket édesgette, mindig közönségesebb kedvességre ment köztük, mint aki csak setét, száraz igazságokkal okoskodott... Kénte- lenek vagyunk a legkedvetlenebb igazságot játékos ábrázatba és nyájas formába öltöztetni, mert különben az emberek hátat vetnek néki... Egy ékesen szóló, egy hatalmas poéta többet végbe viszen az embereken, mint százezer Seneka...«

A költészetnek az emberek szívét megkapó csodálatos erejéről szóló felfogás általánossá válik irodalmunkban, és azt a külföldi példák nyomán az emberiség egész fejlődésére vonatkoztatják: Batsányi János írja a *Kassai Magyar Museum Bévezetésében* 1788-ban: »S meg kell itt azonban jegyeznünk, hogy mindenkor a poézis volt minden szép mesterségek közül legelső, mely a népeket vadságokból kivetkeztetvén, a mélyebb tudományoknak elfogadására alkalmasakká tette... A poé- zis volt, mely a népeket a törvénytevőknek elkészítette, szelídebbekké tévén, engedelmességre szoktatta.« — Midőn Földi Jánosnak éppen a Magyar Museum szerkesztői nem közlik le két szerelmes versét, fel- háborodását is az ismert taktikai gondolatmenet formájába öltöz- teti: [70] »... azt szeretném tőlök kérdezni: vajon csak a vitézi versek, a felemelkedett gondolatok és erkölcsi tudományok e a poesisnek tár- gyai? és kivált, vajon azokon kell-e kezdeni egy nemzetnek a maga poesisének jobb lábra helyheztetését? azokkal kell-e kecsegtetni s olva- sásra serkenteni egy nemzetet? s megkedveltetni vele e tudománynak szépségét? melyeknek déli fényétől szemei egyszerre elboríttatnak, szépségeit nem látják, meg nem értik, és így nem is kedvelik.«

Különösen alkalmasnak bizonyult a vallásos elmélkedések és ima- könyvek olvasásába beleúnt embereknek az irodalom számára való meg- nyerésére, a polgárosodó irodalomnak egy új műfaja, a *regény*. Erre mutat Faludi Ferencnek a Nemes asszonyhoz intézett tiltó intelme 1748-ból: »Meg ne ízelitse a fiatal dáma a romantzia írásokat, mert oda lesz miattok. Hatalmas arsenicum-méreg lakik ezekben a könyvek- ben... Hogyha azért nagyságod nem akarja, hogy históriákat mondjon, írjon a világ egyetlen leányáru, a fabulás könyveket oly magas polcra tegye, hogy el ne érhesse a kisasszony.« [71].

A regények valóban gyorsan megnyerik az olvasóközönség tetszé- sét. Annyira, hogy Vajda Sámuel apát már 1772-ben Jézus Krisztus életét regényes formába önti, mert nincs meggyőződve arról, hogy különben szívesen elolvasnák [72]. »A négy régi evangéliumot egy olyan új formába öntöttem, mely az emberek unakodását felébreszt- hetné, és akármely vásott elmének az újságok után áhétozó kedvét az olvasásra édesíthetné...«

Egész Európában egyre jobban felszabadulnak az emberek az egy- házi gondolkodás nyűgétől, és egyre inkább szórakozást is keresnek olvasmányaikban. A magyar író úgy látja, hogy más nemzeteket is, »melyek már most ugyan telhetetlenek a könyvek olvasásában, győ-

nyörúséges mesterséggel édesgették az ő tudósaik az olvasásra. Ők t. i. az olyan valóságos tudományokra oktató könyvek mellett, melyek az elmét inkább fárasztják... mintsem gyönyörködtetik, gyakorta olyan mulatságos könyveket is bocsátottak ki, melyek az elmének kedves és kellemetes és egyszersmind hasznos időtöltést szereznek; mi neműek a szépen folyó versek, jó erkölcsökre tanító mesék és komédiák...» E sorok írója, Tordai Sámuel erdélyi ref. pap éppen ezért fordítja le Gellertnek *A svétziai grófné* c. regényét 1772-ben. Szükségesnek tartja az új műfajnak a védelmében hozzátenni: »Igaz ugyan, hogy ez az egész könyv csupa költemény, vagy amint szokták nevezni, roman, de azonban a költemény alatt sok valóság fekszik.« És biztosítja olvasóit, hogy a műben »szerteszéjjel kitündöklő sok jó tanúságok« vannak.

A regénynek sok ellensége is van. A papok szenvedélyesen szidják a szerintük erkölcsrontó olvasmányokat. A szidalom szenvedélyességéből kiérzik, hogy az új műfaj csakugyan megfelelt az írók várakozásának, szórakoztató voltánál fogva olvasóközönséget kezdett szervezni a magyar irodalom számára. A szigorú professzorok és a régivágású táblabírák is összevonják szemöldöküket e siker láttán. Kazinczy panasolja, hogy Sárospatakon nem tetszett Bácsmegyeyje [73]. »Azt mondják, hogy azt a haszontalan fityogást nem szenvedhetik... még a jó romanoknak is annyi ellensége van.« — Az erkölcstelenség vádjával szemben is szükségesnek tartja Kazinczy megvédeni az új műfajt, mert a magyar nyelv megkedveltetése terén fontosabbnak tartja a regényeket mindennél. »Tanulnak, tanulnak belőle szerelmet a mi ifjaink és leányaink, az tagadhatatlan: de néha egy kis morált és egyebecsikét is tanulnak. És nem több szükség vagyon-e most a romanokra, hogy azoknak olvasások által a szólás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a kánonok Molnár Physicájára s Dugonics Algebrájára?... oly kevesen látják által, hogy az írók és fordítók azért nyúlnak többnyire romanhoz, mert az a legszerencsésebb vehiculuma a magyarságnak.«

E hosszas, de talán nem egészen haszontalan kitérés, után *térjünk vissza Kármánhoz*, és vizsgáljuk meg, milyen módszereket lát a nemzet boldogságát elősegítő tudományok terjesztésére. Írónk mindenekelőtt a tényleges helyzetből indul ki, és igyekszik számításbavenni a nemzet zömének kulturális állapotát. Mi még »gyermekded« nemzet vagyunk, melynek közel kell találni »az igazságok mellett az utilét vagy ducét, mert azokat messze nem tudja keresni«. A Bévezetésben is aszerint tárgyalja a folyóiratok létjogosultságát és szerepét, hogy milyen az illető nemzet általános kulturális állapota. Nálunk, akik még csak most ébredünk »hosszú szunnyadozásból«, »ezek az írásk kiáltó szó a pusztában, mely az utakat egyengeti«. Tudja azt, hogy a tudományok útja nehéz. »kezdeté darabos és unalmas, elrettenti a félénket és leveri az erőset is...« A folyóiratok pedig »... édes formában elfogadtatják velünk azt, amit az embernek tudni szükség, hogy ember legyen...« Világosan látja, hogy »a sivatag tudósságot hasznavehető tudománnyá« kell tenni, mert nem a »fennnyen hágó tudósság«, hanem »az életbeli okosság« lesz hathatós. A folyóiratok előnye, hogy »az időnek és századnak kedvét

kísérik«, vagyis korszerű ismereteket nyújtanak kedveltető formában, és »így teszik a jót közjová, mert azt megszerettetik«.

Bessenyei fellépése után két évtizeddel Kármánnak legfőbb gondja most már nem annak a bizonyítása, hogy a tudományokat csak az anyanyelven lehet közkinccsé tenni. Nagy elődje nyomán már közelebb lép a problémához, és arról beszél, miként lehet a tudományt a nemzetben valóságos hatóerővé változtatni, kiszabadítani azt »a tudósok kevés kőfalai« közül. Az író első kötelessége, hogy érthető legyen. »Az érthetőség az írásnak legelső, leggyökeresebb törvénye.« Ezért olyan óvatos Kármán a nyelvújítás kérdésében is. Nyelvünk »ezer tekintetben szűk és szegény« még. Helytelen tehát a túlzásbavitt purizmus, az Európában általánosan elfogadott idegen szavaktól való irtózás. Az erőszakos szógyártásnak az lesz az eredménye, hogy »nemsokára nyelvünket önnön honyunkban tanulni kell«. Joggal veti szemére a Barczafalvi Szabó Dávidoknak: »mit nyer azzal az olvasó, ha a sok újonnan faragott szókat először neki deákul kell gondolni, hogy megértse?«

A hasznos tudományok legelső tulajdonságai közé számolja a »kellemetesség«-et. Enélkül nem válhatnak »közönségessé«. A »nyájas popularitás« kell, hogy összepárosodjon a tudományokkal, és ehhez a gráciától kell rózsaköteleiket kölcsönbevenni. Siratja, hogy Wieland, »aki a gráciákat hozzánk lehozni tudta volna, még köztünk nem született«. Mi is törekedtünk arra, hogy »komorok, kedvetlenek ne legyünk«, de mivel »a középutat megtalálni nem a mi szokásunk, ezért enyelgők, aprólékosak és gyermekeskedők lettünk. A versek és versecskék özöne elborította hazánkat.« — Nem a tudós és nem a prózaíró féltékenysége beszél itt. Kármán joggal kifogásolja a kor divatos, játékos, rokokó költészetét, a barbár ízlésre mutató leoninusokat és azt a sok üres formalista próbálkozást, mellyel egyes költők Varjas János csupa e-betűs szavakból álló verse [74] nyomdokaiba léptek. (Kazinczy jó tíz év múlva a *Magyar régiségek és ritkaságokban*, egy Sylvester nyelvtanával együtt újra kinyomtatja Varjas virtuóz, de teljesen értelmetlen próbálkozását!)

Kármán, nehogy félremagyarázzák szavait, siet kijelenteni, hogy nem gyűlöli a poézist. Hiszen ő maga is költő, mégha verseket nem is ír. Az igazi költészetnek, másokhoz hasonlóan nagy szerepet szán a nemzet csinosodásában: »... ez az a mód, ez a leghathatósabb mód, mely által egy nemzetet, mely addig a szelíd tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére«. A szépirodalomnak tehát az a hivatása most is, hogy megnyerje az emberek szívét, rászoktassa a nemzetet az olvasásra, és így előkészítse az utat a »gyökeres tudományok« számára.

Sokan felpanaszolták már nálunk, hogy nincs becsülete a magyar írónak. Kármán szerint is akadály a kultúránknak »a literátorok kevés becsülete«. Ő azonban tovább megy, és a kérdést nem egyoldalúan, nemcsak az írók oldaláról vizsgálja, hanem a közönség szempontjait is tekintetbe veszi. »Kegyetlenség nélkül talán nem is lehet... szemére vetni hazánknak, az olvasás eránt való hidegségét.« Ha mindig csak fordítunk és utánzunk, idegen hulladékokból élösködünk, idegen, járat-

lan világot talál írásainkban az olvasó. A magyar irodalom és általában a kulturális életnek ez a problémája is csak akkor oldódik meg, ha eredeti munkákat nyújtanak a magyar írók. »Eredeti munkák vezetnek a népet a jó formálásra«, mert hatnak az olvasóra. — Legtöbb eddigi fordításunk rossz, és így a nagy külföldi szerzők műveiből is »egy idélen habarékja« lett »a józan okosságnak és eszelősségnek«. Van néhány kitűnő fordításunk, mely még az eredetinel is jobb. De még a legjobb fordítás sem tehet egy idegen író igazán magyarrá. Nem azt akarja ezzel mondani Kármán, hogy »valamely író nem lehet jónak mondani Magyarországon, aki Angliában írt«. De minden író elsősorban a maga nemzete számára, annak sajátos szellemi atmoszférájában ír, és csak ott lehet igazán kedves és hasznos, ahol »minden alluzióit, minden mellékes ideáit, minden szavának élet és savát elértik«. Kármánnak minden kortársánál finomabb érzéke van annak megállapítására, hogy mi tesz egy író valószínűs nemzeti szerzővé, a nemzet kedves és szívesen olvasott írójává. Nemcsak a nemzeti nyelv és még csak nem is a hazai tárgy, a magyar valóság ábrázolása, hanem a mélyen és igazán értelmezett nemzeti jelleg, melyet könnyebb megérezni, mint körülírni, »sok kicsiny tekintet« és »számlálhatatlan körülállás«, a nemzeti élet sodrában való benneélés, a szavak és mondatok sava-borsa.

Ha majd akad olyan magyar író, aki a nemzet lelkéből beszél, és akinek magyarsága sokkal mélyebb, minthogy az csupán nyelvében és témáiban mutatkozzék, azt az író olvasni és követni fogja a nemzet. Az olvasók hidegségén csupán szemrehányásokkal és hazafias buzdításokkal nem lehet segíteni. Ezért határozza el Kármán már a *Bévezetésben*, hogy »amennyire . . . kis erőnk ér, feltételünk az is, hogy magunkból s körülünk merítsünk, elhivatván magunkkal azt, hogy szebb a fülemile természeti erdei csacsogása az kanáriai madár kölcsönvett módos süvültésénél . . .«. Ha magukból és nemzetük életéből merítenek a magyar írók és tudósok, akkor terjed el az igazi tudás, »hazánk s állapotunk esmérlete«, mert »a magunk világát fogjuk könyveinkben találni. A gondolkodás, a meggyőződés és gyökeres tudományok veszik fel az uralkodó pálcát és . . . ez lesz nálunk az igaz és józan világosodás boldog időnyílása«.

Kármánt ismerve, azt hiszem, bizonyítani sem kell, hogy az ő általa megfogalmazott gyökereiben magyar kultúra nem jelent az egyetemes emberitől való elzárkózást. A magyar szellemi élet szerinte csak az európai felvilágosodás jegyében újulhat meg, de csak akkor járulhat hozzá maga is az emberiség kultúrájának gyarapításához, ha megújulása közben gyökeresen magyar marad, ha Európa ihletése nem utánzatokat, hanem eredeti alkotásokat fakaszt.

VIII.

Kármán folyóirata egyenesen a *nőkhöz fordul*, és a magyar nők hasznos szórakoztatójává, csinosítójává akar lenni. Ennek a célnak a szolgálatában áll a folyóiratban megjelent valamennyi közlemény. Nem véletlen ez a következetesség, és nagyon jól összeegyeztethető

Kármán alapvető célkitűzésével, a nemzet csinosításával. Hiszen a nemzetnek a fele nőkből áll, minden gyermeket ők nevelnek fel, s ők állnak segítő társakként a férfiak mellett. A felvilágosult gondolkodás terjedésével lassan átformálódik Magyarországon a nőkről alkotott maradi felfogás. »Mint esik meg az mégis, hogy az emberi nemzet szép felének formálását és hasznos gyönyörködtetését annyira elfelejtjük?« — kérdi Kármán. Valóban, elérkezett annak az ideje, hogy ne »minden írások csak a férjfit, annak oktatását vagy mulatságát tárgyozzák...« A nők kiművelése és felszabadítása polgári forradalmi követelmény.

Kármán gondolatainak és egész szépírói működésének helyes értékelése céljából hasznos lesz röviden áttekinteni a *női kérdés alakulását* hazánkban a 18. század közepétől kezdve, persze a teljesség minden igénye nélkül.

A lányok nevelésére kevés gondot fordítottak Magyarországon, és így az a 19. század elejéig szinte csak a család körében folyt. A lányokat az anyák nevelték a maguk egyszerű, józan módján, a háztartás vezetésének és a gyermeknevelésnek titkaiba avatván be őket. Az írás-olvasáson, egy kis számoláson túl csak az előkelőbbek kisasszonyai jutottak.

A 18. század közepétől kezdve egyre több utalást találunk arra, hogy az írók már nemcsak imádságos könyvek esetében gondolnak a nő-olvasókra is. Maróthy György *Arithmeticájának* [75] előszavában megírja, hogy a latin szakkifejezéseket az asszony nép kedvéért is magyarítja meg. Lázár János a *Florinda* bevezetésében [76] egyenesen kimondja, hogy művét az olvasó asszonyi rendekért írta. Már láttuk, hogy Faludi Ferenc meg főleg a nemes kisasszonyokat szeretné megővni a veszedelmes regényolvasástól.

Egyre több író nő jelentkezik nálunk is, Petróczi Kata Szidónia példáját követve. Unokája, Dániel Polixéna a kor egy nevezetes erkölcs-tanát fordítja le [77]. Érdekes azonban, hogy merészségét, hogy ti. asszony léteire fordít, azzal indokolja meg, hogy a biblia nem tiltja ezt meg az asszonyok számára. Krisztus az üdvösség dolgában különben sem tett különbséget férfi és nő közt. A nők által írt vagy fordított munkák előszavában még sokáig hivatkozás történik a »közönséges balítélet«-re. Wesselényi Zsuzsanna pedig kéri olvasóit, hogy ne idegenkedjenek munkácskája olvasásától, »csak ennek meggondolása által is, hogy ez egy asszonynak munkája« [78].

Az asszonyoknak — kivételes esetektől eltekintve — nem voltak jogaik a közéletben. A kulturális életben való részvételüket is számtalan előítélet gátolta. Az előítéleteket maga az egyház táplálta. Még 1783-ban is megjelenhetett (bár a nyomda és szerző megjelölése nélkül) egy kis füzet ilyen címmel: *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek; az Írásból és a józan okoskodásból napfényre hozatott*. A 16 lapos kis füzetre Ányos Pál adja meg a méltó választ [79]. A kis füzet névtelen szerzője azzal érvel, hogy »az asszony a férfiúnak hatalma alá vettetett légyen, mivel néki természetbéli értetlensége miatt az emberi kormányzásra úgy, valamint járatlan lónak a vezeték fékre szüksége vagyon«.

Válaszában Anyos egy leány ajkára adja a női nemet védő szavakat, melyeket az kedveséhez intéz. A lány az egész női nem nevében vádolja a férfiakat, hogy a tudományoktól erővel eltiltják a nőket, »hogy csak magatok okoskodhassatok«.

A legtöbb előítélet a férfiak részéről mintegy azt mondta ki, hogy a nőknek nem való a tudomány. Ezzel a közkeletű felfogással vet számot Bod Péter is, midőn *Magyar Athénásának* előszavában (1766.) szinte bocsánatot kér, ha a magyar írók lexikonjában néhány asszonyt is felvesz. Külföldön sok tudósasszony van már. Meg is becsülik őket. »Ha azért itt is egy-kettő megemlíttetik, hogy másoknak legyen jó példa a követésre, s a tudományt azoknak példájokkal ne szégyenljék, nem illő, hogy amiatt senkinek illetlen vádja vagy itelite alá essem.«

Azt csak természetesnek tarthatjuk, hogy a konzervatív Orczy Lőrinc egy vőlegényt különösen a tudónőtől óv, aki a konyhát ugyan nem tudja elvezetni, de az új könyveket bezzeg elolvassa [80]. Horváth Ádám a saját tapasztalatából beszél, amidőn »a tudományos asszonyt feleségnek« nem javasolja [81]. Kazinczynak bizalmasan be is panaszolja saját feleségét: »... ha úgy szeretné az ágyas házat, mint a könyvházat, még jobb volna, — azt, kár, hogy a bába elejtette, inkább illet volna férjfinak...« [82].

Bessenyei György álláspontja nem egyértelmű a női kérdésben. Egyrészt természetesen helyesli, hogy a nők is olvassanak. »Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?« [83]. Tehát a magyar olvasóközönség soraiban szívesen látja a nőket. Szép szavakkal fordul hozzájuk a köznéppel való kiméletes bánásmód érdekében is: [84] »Asszonyok! Legyetek kegyesek és szánakozó indulatúak a szegényekhez. Olybá veszem, mintha mennyei állatot szemlélnék, mikor egy házi gazda-asszonyt látok jobbágiaihoz jószívvel beszélni... Ne nehezteljetek, hogy a szegénységért gyenge, szánakozó szíveiteknek esedezem. Tudom, hogy a férjfiaknál hamarabb megilletődésre hozattok, kiket magatok után szoktatok húzni.« A *magyar nézőben* viszont azt állapítja meg, hogy a nők és a filozófia nem férnek össze. »Szeretik ugyan, hogy ne sértsem őket, az eszet is, de úgy, ha ezt szép szájjal magyarázzák; azonban mit vétettek véle természet ellen, ha a szépet a nem szépnél jobban kedvelik? Ha az asszonyok mind elkezdenének filozofálni, nekünk férjfiaknak mind meg kellene bolondulni...« Bessenyei tehát elsősorban a női szívet és a nők fejlettebb szépérzékét becsüli. Kazinczy is hasonlóképpen vélekedik, midőn egy regény értékének megítélésénél biztosít előnyt a szép nemnek [85]. »Egy román érdeme felől egy tizenöt esztendő lány jobban ítél, mint 2 tisztelendő professzor úr; a leánya kicsorduló könnycseppje édesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a professzor urak bölcs ítélete...«

Mindketten arra céloznak, hogy a nők az új magyar irodalom friss hajtásait jobb szívvel fogadják, mint a komor férfiak. Ez magában véve is jelentős dolog az egész nemzeti kultúra szempontjából.

Egyik Aranka Györgyhöz intézett levelében [86] Kazinczy célzást tesz arra, hogy az asszonyoknak is van valamilyen szabadkőműves tár-

sasága. »Hasznos dolog ez, atyámfia! mert sok függ attól, hogy asszonyokat formáljunk.«

Az asszonyok szíve azonban könnyebben lelkesedik az idegen szokások, a külföldi divat iránt is. Ezzel a nemzeti közvélemény előtt súlyos vádakot vonnak magukra. Szaitz Leó ostorozván az idegen erkölcsöket, ruhát és beszédet, felháborodottan írja: [87] »Ugyanezen lecke az elfajult magyar fejér népnek is szól... Ezek közül is sokan vannak, kik nemcsak a szép tisztességes magyar öltözetből, hanem az igaz magyar szívből is, az igaz magyar erkölcsből is, a szemérmetességből, jámborságból... kivetkőztek, s gyermekeket is úgy nevelik, s neveltetik, kiknek talán jobb lett volna nem is születetni... O tempora! O mores!« — Valóban akkori körülményeink között a családi nevelés a leánygyermek számára döntő fontosságú volt, és a nők elidegenedése a nemzet jövőjét veszélyeztette. Érdekesen egy más oldalról világít rá a nők ilyen irányú nagy társadalmi befolyására Decsy Sámuel: [88] »Ezek a német és francia életnek s öltözetnek módját kedvelő magyar asszonyok pedig még a magyar ifjúságra is kiöntötték mérgeiket... Azokat, akik ősi szokások szerint éltek és ruházkodtak, még csak kedves tekintetekre sem méltatták...«

1790—91-ben már több röpirat harcol a nők állampolgári jogaiért. Horváth Ádám [89] a magyar asszonyok prókátoraként szól a Budán összeült rendekhez, és azt fejtegeti, hogyha az állam élén királynő is állhat, miért ne alkalmazhatnánk a nőket a közigazgatásban. Az 1790-es nemzeti felbuzdulás hevében Kazinczy Ferenc arra biztatja a magyar szépeket, hogy félrevetvén az előítéleteket, hazafiúi érzésből ne szégyelljenek a színpadra lépni, hiszen a nemzeti színjátszás oly fontos szerepet tölt be kulturális életünk megmagyarosodása érdekében [90]. A Mindenest Gyűjtemény szerkesztői pedig felhívással fordulnak a magyar nőkhöz, tegyék jóvá nemzeti lelkesedéssel azt a hibát, amit eddig az idegen szokások majmolásával nemzetük ellen elkövettek: [91] »Ha a mi magyar asszonyságaink e dicséretes példát mindenütt követni fogják, s kivált pedig a bálokban és egyéb mulatságokban magyarul beszélteni nem szégyenlenek: úgy bé fogják gyógyítani a sebeket, melyeket hazánknak és nemzetünknek okoztak, s még inkább elhitetik velünk, hogy ha asszony által jött bé a világra a bűn, a szabadító is asszonytól született.«

Megérthetjük ezek után, hogy valóban sok függött attól, sikerül-e a nőket bevonni a nemzeti kultúrába, vagy elidegenednek attól, vagy pedig műveletlenek maradnak.

Kármánnak nem kis érdeme, hogy folyóiratát, az *Urániát* elsősorban a magyar nőknek szánja, és előfizetési felhívását is »a magyar asszonyi nemhez« intézi. Nem fukarkodik a szép szavakkal a nők jellemzésénél. »A jó anyatermészet különös szorgalommal formálta az asszonyt... A szépség az ő vonszó isteni erejével a világ díszévé kente fel; az a könnyű, kedves ész, az a mosolygó elme... az a gyenge és mély érzés... a férjfinak boldogságává szentelték fel az asszonyt.« Eddig mégis keveset törődtünk az asszonyok formálásával. Ők nevelik a gyermekeket, és őket nem neveljük sem a házasságra, sem a háztartás veze-

tésére, sem legfontosabb kötelességeikre. Az *Uránia* tehát »különösen az asszonyi nemet illető esmereteket« kíván éppen ezért nyújtani, hogy »kedveltető móddal hasznos tanításokat adjon, mulattasson is, oktasson is«.

Kármán sokat forgolódott a pesti művelt körökben. Úgy látszik, törekvései számára meleg pártfogásra talált Beleznai Miklós tábornok özvegyének, Podmaniczky Anna Máriának szalonjában. Kazinczy is úgy emlékszik vissza Beleznainéra, mint aki »Pesten legszebb házat tarta« [92]. »Ajtója nyitva vala minden idegennek, minden magyarnak és nem magyarnak, ha születés vagy érdem ajánlották.« Az *Uránia* ajánlása is mint előkelő és kulturált otthont írja le a főúri özvegy házat, »a tiszta vidámság hajlékát, a csinos társalkodás piacát a hazafi nemes kérkedéssel mutatja, és örömmel keresi az idegen, ha szíve egyenes, méltó hálaadással. Ha melle elfoglalt, pirulva hágy el, mert talált a nemzetnél, melyet büszke megvetéssel vadnak vélt, udvari csinosságot és szabad társalkodást, kezét fogva pallérozott erkölccsel...«

Többek véleménye szerint az *Uránia* megjelenését a szabadkőművesek segítették elő. Ez több okból nem valószínű. Annyi bizonyos, hogy a szabadkőművességgel kapcsolatban álló Rózsarend vezetői között Beleznainé rokonságát is ott találjuk [93]. A női szabadkőműves szervezkedésnek kulturális szempontból való fontosságára, mint láttuk, Kazinczy is rámutat. Beleznainé művelt és magyar szellemű szalonja minden bizonnyal sok ösztönzést adott Kármánnak, inspirálta a folyóirat határozott irányvonalát, a női közönség felé fordulását.

A folyóirat *Bévezetése* már egyenesen kimondja, hogy »a szép nem az ízlés uralkodónéja. Lány érzések hatalmasabban elfogadja mindazt, ami szép«. A szentimentalizmus hatását is magába fogadó új irodalom a szívre kíván különösen hatni, és ezért keresi elsősorban a nők körében olvasóközönségét. Nem zárja ki természetesen a komoly férfiakat sem, sőt nemes vetélkedést kíván támasztani a két nem között. — Még tovább megy az *Uránia* kiadói által a *Magyar Hirmondóban* megjelentetett legutolsó közlemény [94]. Kármának itt még egyszer összefoglalják célkitűzéseiket, és arra a következtetésre jutnak, hogy a nők »szorgalmas, vagy lány meleg nevelésétől s csinosodásátul függ majdnem minden a köz társaságban; sőt hozzá merjük azt is adni, hogy ezeknek helyes formálása teheti jobbá egész helyheztesítésünket«.

Az *Uránia*, fontossága tudatában, következetesen érvényesíti kitűzött programját. Szinte valamennyi közlemény, regény, novella, elmélkedés, tanítómese mind a nők nevelését szolgálják. Nekik szólnak a közölt kották és receptek is, de a nőknek kíván tetszeni a folyóirat szép papirosa, a csinos betűk és a kötetek rózsaszín borítékja is. A kiadók tudják, hogy a hasonló célú külföldi folyóiratokkal versenyképes magyar terméket kell művelt asszonyaink kezébe adni. Meg kell mutatni, hogy magyarul is lehet szépen és szórakoztatóan írni. Hiszen nem is lehet csodálni, ha a magyar nők elszoktak attól, hogy imádságos könyveken vagy ponyvára került széphistóriákon kívül mást is olvasni magyarul. A modern ízlésnek megfelelő kellemes olvasmányokat csak német vagy francia nyelven találhattak. — Már a bécsi testőrirók

körében is él a törekvés e hiány pótlására. Báróczi Sándor *Kassandráját* az ifjaknak, »de mindenekfelett a világnak legdíszesebb ékességére lévő szép nemnek« szánja, mert tudja, hogy az idegen nyelven nem értő magyar nők nem találnak olvasmányt, »ha csak a véres hadakozásokról írott történetjegyzéseknek olvasásával nem akarják gyenge természeteket irtóztatni, vagy pedig a nyulak históriájával s más ahhoz hasonló meséskönyvecskékkel a gyermekek között idejeket haszontalan vesztegetni« [95].

A felvilágosodás korában végre nálunk is elérkezett az ideje annak, hogy a nőket felnőtt emberszámba vegyék, számukra is írjanak, s a nemzeti kultúra ápolásába bekapcsolják őket. Az *Uránia* célkitűzése az, hogy az új magyar nőtípus kialakulását segítse. Ez a nőtípus a polgárosodás irányába mutat. A *Fanni hagyományai* előszavában (*Egy szó az olvasóhoz*) arra mutat rá Kármán, hogy nemcsak a história nagy alakjai, az Attilák és Sándorok érdemlik meg az örök emlékezetet. »Minden embernek neve, aki azokkal a tulajdonságokkal bír, melyek a jó ember, jó polgár, jó atya, jó barát kötelességei, megérdemli, hogy a késő nyom nevezze.«

A nők között sem csak a Kleopátrák és Aspasiák emlékét kell fenntartani. Azokról is emlékezni kell, kik egyszerű, dolgos, szerető anyák, feleségek és leányok voltak. Egy ilyen tisztaszívű, szerencsétlen sorsú ifjú személynek életét örökíti meg a magyar irodalom első regénye, a *Fanni hagyományai*.

A szentimentális kisregény és az *Uránia* más darabjai is helyesen ragadják meg a női kérdés lényegét a bomló feudalizmus körülményei között. A nő jobban érzi az osztálytársadalom bénító kényszerét, mint a férfi. A vele való brutális rendelkezés a legvilágosabban a női élet akkori legfontosabb eseményénél, a házasságnál mutatkozik meg. A polgárosodás irányában mutató új női típusért való harcában azért foglalkozik Kármán annyit a házasság kérdésével. Az igazabb, szabadabb emberi életért, a szív jogaiért vívott harcnak az egyéni szerelem és a házasság az egyik legkonkrétabb társadalmi küzdőtere.

Fannit az hervasztja a sírba, hogy apja, a zsarnoki természetű vidéki nemes úr, útját állja boldogságának. Ellenzi tiszta szerelmét, mert leánya jövődő férjében csak a származást és a vagyont keresi. A *Szeretet és házasság* c. elmélkedésben azt vizsgálja az író, miért olyan sok a szerencsétlen házasság. A feleletet az emberi természetben, de még inkább a társadalmi viszonyokban találja meg. A feudális viszonyok között, vagyis »minálunk a házasság úgyszólván csak nevével és ceremóniáival különbözik a barbarusok rabvásárlásaitól«. Nálunk »az arany nehézsége alatt megfojtatik a szeretet«. — De baj van nevelésünkkel is, különösen a lányok nevelésénél: »ahol fő és szív nincs, vagy amely annyit tesz, nem jó formálást kaptanak: ott nem lakhatik tiszta s állandó szeretet«. A fő és szív, az értelmi erők és az érzelmek harmónikus kiművelését kívánna meg a neveléstől Kármán. A legszebb értelemben vett polgári humanizmusnak a követelménye ez.

A házasság témáját, tehát a legfontosabb női kérdést variálják hasonló szellemben a folyóirat más közleményei. *Egy új házasság levelei*,

A módi, a mesék és az anekdoták is. Kevésbé közvetlen a téma agitációs kifejtése *A fejjeszteség* és *A kinczsásó* c. novellákban. — A nők kedvéért közli Kármán Eliza és Petrarca remetesége c. fordításait is, egy-szerre akarván ideális, imádott nőalakokat bemutatni, és igazán szép, de igazán igényes olvasmányokat is adni a magyar asszonyok és lányok kezébe.

IX.

A nemzet csinosításának még néhány gyakorlatibb természetű problémájáról kell röviden szólanunk. Az egyik az *irodalomszervezés* kérdése. Magyarországnak 1541. óta nincs fővárosa. Pest és Buda a török kiűzése után is csak lassan fejlődik, és az országot Bécsből irányítják. Még az irodalom megújulása is innen indul ki. Az ország megújuló szellemi életének szüksége volna egy középpontra. Erre legjobban megfelelne a központi fekvésű ősi főváros, melyet egykor Mátyás udvarának fénye koszorúzott. Toldy Ferenc Kármánnak tulajdonítja azt a gondolatot, hogy Pestet kell az ország szellemi középpontjává kiépíteni. »Messzeható eszme volt az, — írja 1854-ben [96] —, melyet Kármán József egy nevezetes írói estvélyen indítványozott Schedius Lajosnál 1793-ban: Pestnek irodalmi központtá tétele. Hálával emlegette a bécsi magyarok, a komáromiak, a kassaiak, debreceniek s az erdélyiek buzgó tevékenységét, de míg Pest nem ragadja meg a kormányt, úgymond, addig a dialektusok be nem fognak egy egységes könyvnyelvbe olvadni, addig az elszórt tartományi irányok nem termik meg azt az országos irodalmat, mely maga egyenlítheti ki a nyelv, az ízlések, az egyének differenciáit, addig a vidéki igyekezetek vidékeikre maradnak szorítva.«

Toldy előadása a már igen öreg Schedius elbeszélésére támaszkodik. Több okunk van az öreg tudós emlékezőtehetségében kételkedni. Hiszen már Bessenyei György is tett kísérletet 1779-ben éppen Beleznai Miklós segítségével magyar irodalmi társaság megalakítására Pesten. Az is valószínű, hogy az 1790-es évek pezsgő szellemi légkörében mind erről szó is esett. Feltűnő azonban, hogy Kármán folyóiratának három kötetében és a *Magyar Hirmondóban* közzétett különböző jelentéseiben egy sornyi célzás sem történt olyan tervre, mely Pest irodalmi központtá tételét célozta volna. Kármán sokat beszél a magyar nyelv fejlesztéséről, de sohasem szól a dialektusoknak egy egységes irodalmi nyelvbe olvasztásáról. *A nemzet csinosodása* részletesen elemzi a magyar vidéki élet elmaradottságát. A kultúra legfőbb akadályát ki nem mondva is a magyar városi élet fejletlenségében látja. Mégis tény marad az, hogy nem beszél Kármán Pestről, mint irodalmi központról. Az *Urániát* ugyan Pestről küldözgették szét, ez azonban a kiadó Pesten lakásával függött össze. Valószínű tehát, hogy Schedius, midőn Toldy Ferenc ifjúkori barátjáról, Kármán Józsefről kérdezte ki, Kisfaludy Károly törekvéseit vetítette vissza egy emberöltővel hátrább a Kármán és a saját fiatalkorába.

A nemzet csinosodásának végén szó van a *cenzuráról*, mint amelyet sokan a tudományos élet fejlesztése akadályának tekintenek. Kár-

mán tehát nem mehet el szó nélkül e kérdés mellett. Ki kell erre is térnie, ha a kultúra akadályainak felsorolását teljessé akarja tenni. Ez az akadály azonban nem a nemzetben meglévő hiba, hanem a külső hatalom elnyomó eszköze, bár ebben az időben már a nemesség is részben egyetért vele. A cenzuráról beszélni rendkívül kényes kérdés, hiszen számolni kell azzal, hogy a tanulmány kinyomtatás előtt cenzor kezébe kerül. Azt nem írhatja tehát a szerző, hogy cenzura nem kell, hogy a cenzura akadályozza a kultúrát. Kármán tehát egyrészt kénytelen a »zabolátlan írás szabadsága« ellen állástfoglalni. Ugyanakkor azonban a ferenci reakció minden szabad gondolatot elfojtó módszerével szemben a II. József-korabeli, viszonylag szabadelvűbb gyakorlatra utal. Ebből a célból Sonnenfels József szavait idézi, melyekben az is benne van, hogy »a könyvvizsgálás határozatlan keménysége, amely az értelmén és a gondolkodás módján kegyetlenkedik, amely az illendő egyenes kimondást az írásban a vakmerőséggel öszve elegyíti, és különböztetés nélkül mindenkitől mindent eltilt, a nép világosodásának ellentáll, és azt mind a tudományokban, mind az eszméreteken, mind az izlésben sok századokkal visszataszítja«. — Ismerjük el, hogy olyan időben, amikor Martinovicsék országos pöre már folyt, és a rémület dermesztette meg a lelkeket, ennél Kármán sem tehetett többet. Ismeretes különben, hogy a folyóíratra nem kértek engedélyt, és annak csak egyes közleményeit engedélyeztették külön-külön a cenzorral. Ezért is tartatott a helytartótanács szorgos vizsgálatot a folyóírat ügyében Kármán halála után.

Irodalmunk akkori állapotában könyv vagy folyóírat csak akkor jelenhetett meg, ha valamely tehetős birtokos nemes kifizette előre a nyomtatás költségeit, vagy ha ún. prenumeráció [97] útján előre gyűjtöttek megfelelő számú előfizetőt. Ez utóbbi igen nehezen ment, hiszen tudjuk, hogy pl. Kazinczy *Messiás*-fordítására 13 előfizető jelentkezett. — Az *Uránia* megjelenését is főúri körök pártfogásának köszönhetjük. Különösen egy hazafi volt az, »aki titkosan és rejtekbe summás adakozásával« biztosította a folyóírat nyomtatási költségeit. Az előfizetők között is az értelmiségieken kívül mintegy 25 főrangú embert és ugyanannyi főnemes asszonyt találunk. Az *Uránia* második kötetében a kiadók hálaadó örömmel hirdetik, hogy »nagy születésű és érdemű hazánk fiai és leányi« támogatják törekvéseiket, és a kulturálatlanság vádját a »középrend«-re hárítják, mely »teljességgel nem olvas...« [98].

Kétségtelenül voltak olyan magyar érzésű főurak, akik áldoztak időnként a magyar kultúrára is. Gondoljunk pl. Széchenyi Ferencre, aki gyűjteményeivel a Nemzeti Múzeum alapjait veti meg. Vagy gondoljunk az öreg Ráday Gedeonra, aki a legtöbbször — ha névtelenül is — munkatársa a legmodernebb írói törekvéseknek. Az ország általános szegénysége következtében csak a nagybirtokosok áldozhattak, de méginkább áldozhattak volna a magyar kultúrára. Az általános részvétlenség közepette íróinknak tehát a nemzet csinosítása érdekében főúri körökhöz kell folyamodniok. Bessenyei is hozzájuk intézi *Jámbor szándékát*. Csokonai megírja véleményét ugyan a főúri támogatásról a *Tempe-* főiben, de mégis Koháryhoz és Széchenyi Ferenchez fordul segítségért.

Sajnos azonban még a magyar kultúra sorsa iránt némi érdeklődést mutató nagyurak támogatása is csak átmeneti jellegű volt, és 1790 után a nemesi-nemzeti ellenállás háttérbeszorulásával lassan meg is szűnt. Azok, akik egyedül tehettek volna valamit a nemzeti kultúráért, nem-törődömségből vagy félelemből elmulasztották azt. A rövidéletű folyóiratok és a modern írói törekvések így vagy úgy a felvilágosodás árulkodó jegyeit hordták magukon. A főrendűek nem kívántak abba a gyanúba keveredni a 90-es évek közepe után, hogy felforgató eszméknek a támogatói. Illúzió volt csupán, hogy Kármán is hitt a főúri körök támogatásának. Bár az *Uránia* három kötete ennek köszönheti létét, valószínűleg ennek köszönhető Kármán nemzetnevelő programjának néhány túlságosan óvatosnak tetsző megfogalmazása is. Olyasmira gondolok, mint midőn a *Bévezetésben* nemzeti nyelvünk virágozását »jó királyunk akaratjá«-val megegyezőnek tartja, vagy midőn *A nemzet csinosodása* végén az igaz literátor kötelességei közé sorolja, hogy »a jobbágyot meggyőződésből való kész engedelmmű jobbággyá, az uralkodót a szívek uralkodójává« tegye [99].

X.

Végezetül szóljunk röviden a folyóiratnak és Kármán *gondolatainak fogadtatásáról*. Már említettük, hogy a felhívásra az első kötet kiadásáig mindössze 104 előfizető jelentkezett és ezek száma később sem szaporodott. De nemcsak előfizetője volt kevés a folyóiratnak, hanem munkatársa is. A megjelent darabok legnagyobb részét bebizonyíthatóan Kármán írta, a szerkesztőtársak közül Pajor Gáspár kisebb fordításokat, Schedius egy rövid értekezést ad. Rajtuk kívül csak a fiatal Csokonai küld be néhány verset, Verseghy pedig egyetlenegy költeményét. Hibául lehetne felróni, hogy Kármánék nem igyekeztek megnyerni a féltékeny Kazinczy pártfogását. Kazinczy meg is jegyzi Kiss Jánosnak a folyóiratról: [100] »Nekem eránta nem írtak, és gyanitom, hogy reá okok, jó okok volt.« Tudnunk kell, hogy ő éppen ezidőtájt, 1794-ben újra kísérletet tesz arra, hogy saját folyóiratát, az *Orpheust* feltámassza. Különben az *Uránia* első kötetéről is nyilatkozik, nem nagyon hízelgően [101].

Kármánék egyáltalán nem igyekeztek a mindenáron való elzárkózásra. A második kötet előszavában mindenkit hívogatnak munkatársul. Hogy mégsem sikerült munkatársi gárdát szervezniök, annak magyarázatát aligha a szerkesztők magatartásában, ügyetlenségében, vagy az irodalmi vezérek versengésében kell keresni. Az *Uránia* megindulása-kor a reakció már teljes erővel érvényesült. Alig jelent meg az első kötet, 1794 nyarán letartóztatják Martinovics Ignácot és társait. Decemberben börtönbe kerül Kazinczy is. Batsányi Jánost régóta üldözik *A franciaországi változásokra* c. verséért. Akit pedig nem fognak el, elhallgat, és megkezdődik a magyar irodalom egyik legsúlyosabb korszaka. Kármán még 1795 tavaszán összegyűjti a negyedik kötet anyagát, de ez már hirtelen halála miatt nem jelenhetik meg.

Mi volt Kármán nagyszerű gondolatainak fogadtatása és sorsa?

A korban egy recenzió jelenik meg az Urániáról *A Magyar Merkurhoz tartozó Bibliothekában*, 1795 májusában és júliusában, Bécsben. Ez a korabeli kritika, bár valószínűleg Kármán valamelyik bécsi barátja írja, nem ismeri fel sem a *Fanni hagyományai* kivételes értékeit, de nem ért egyet *A nemzet csinosodásának* alapvető gondolataival sem. Nagyrészt »helyes elmélkedés«-nek mondja, »mellyel mindazonáltal sokakban ellenkezőképpen gondolkodik a Recenzens«. A továbbiakban Kármánt egy megjegyzése alapján megleckézteti, hogy csak a hírnév kedvéért akar író lenni. Nem érti meg *A nemzet csinosodása* fő mondanivalóját, az eredeti alkotások sürgetését sem, azzal az indokolással, hogy juhainkat és szőlőtökünket is idegenből kaptuk, tanulhatunk hát tudományokban is a külföldtől. Félreérti a magát meg nem nevező kritikus Kármánnak a mezei életre vonatkozó gondolatait, és védelmébe veszi a mezőgazdaságot, amely mellett »akinek kedve van hozzájuk, tisztelheti és csendességben gyakorolhatja a muzsákat«.

Kármán levelezést kezdett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titoknokával, Aranka Györggyel is. Aranka levelei elvesztek vagy lappanganak még, de Kármán válaszából látjuk, hogy tőle is hiába várta »a munkának öszvességgel való ítéletét«. Nyelvi kifogásokon túl semmi egyebet nem kapott tőle. Kármán meg volt győződve arról, hogy szándéka helyes, de szeretete volna tudni, hogy gondolatai visszhangra talál-e. Ezt csak »az olvasó-közönség, az értelmes hazabéli tudósok« mondhatták volna meg [102].

Csak néhány adatból következtethetünk arra is, hogy mennyiben olvasták az *Urániát* megjelenésekor és a következő évtizedben. Ezek a gyér nyomok is megszűnnek 1808-ban, Pápay Sámuel irodalomtörténetével [103]. Szerinte a folyóirat »minden megkívánható tökéletességgel« fel volt ruházva, és »beillett volna Európa elsőbb dámáinak csinos kezeibe is«. Mégsem juthatott tovább a harmadik kötetnél, mivel »... dámáink már ekkorra majdnem egészen idegenekké válván, nyelvünket nem igen értették, a középrendnek pedig magyar ízlése még nem volt annyira kifinomodva, hogy a gráciáknak igaz kellemeit *Urániában* érezhette volna«.

A korban az egyetlen, akinél Kármán gondolatainak hatását felfedezhetjük, a folyóirat fiatal munkatársa, *Csokonai Vitéz Mihály*. Csokonai igen nagyra becsülte Bessenyeit, akitől Kármán is sokat tanult. Munkatársa az *Urániának*, és biztosan megkapta az utolsó kötetet is *A nemzet csinosodásával*. *Cultura* c. vígjátékában említés történik sajnálkozva a folyóirat megszűnéséről.

A teljesség igénye nélkül hasonlítsuk össze röviden Kármánnak és Csokonainak felfogását a nemzet csinosodásáról. A legfontosabbnak azt tartom, hogy Csokonai *Cultura* c. vígjátékában az európai és a magyar művelődésnek olyan ötvözetét mutatja be, mely egyezik alapvetően Kármán elgondolásával. Szembenáll a darabban Szászlaki, az idegen majmoló és magyarságából kivetkezett úr Tisztessel, a művelt magyar úrral és családjával. Szászlaki is kénytelen elismerni, hogy »ez az úr nem ideota magyar. Kastélya és háza környéke csinos és együgyű, pedig a magyar minden dolgában vagy ronda, vagy buja és amiatt vagy

paraszt oeconomus, vagy pankrot gavallér». Tisztes házában az *Uránia*-ról beszélgetnek, Lavotta szerzeményeiből játszanak. De a ház leánya olyan szép lélek, aki Schiller Haramiáiból is dalol, akinek udvarlója, Lehelfi német regényt hoz ajándékba. Az európai kultúra igazi értékeit átveszi tehát ez a tisztes magyar ház. Úgy tartják, hogy hasznos a külföldi utazás is, de a külföldmajmolás éppen olyan veszedelmes a szívnek, a bölcsességnek, sőt a nemzeti karakternek, mint a porban szennyeződő alacsonyosság. A ház meghalt asszonya is »egy valóságos kipallérozódott magyar dáma volt«, aki »választást tudott tenni a bécsúszott külföldi módik és szokások között...« Ezért családja nem is korcsosodott el. A külföldieskedés nem kultúra, a grób magyarság sem kultúra, és vétek a kultúra ellen az is, ha a zsidót nemzetiért gyűlöljük.

Csokonainak Koháryhoz és Széchenyihez 1797-ben, illetve 1798-ban intézett leveleiben [104] Kármánnak sok gondolatára ráismerhetünk. Ilyen alapvetően az 1790-es nemzeti felbuzdulás megítélése, melyről sokat hittünk, de amely eltűnt. »Visszabuktunk az éjszakába!« Csokonai is siratja és félti a nemzeti karaktert, annak a magyar literatúráéhoz hasonló ügyefogyott állapotját. Csokonai is vallja, hogy a nyugati nemzetek messze előttünk járnak. Mi még gyengélkedő nemzet vagyunk, melynek édesség kell, mint a gyerekeknek. Ezért a nemzet kiművelését a poézison kell kezdeni. Más műveiben Csokonai is tudatosan hangoztatja az eredetiséget. A *Lillához* írt előszavában ünnepli Kisfaludy Sándort, mint az első magyar költői zsenit. Az *alkalmatosságra írt versei*hez szánt előszavában ír a költői ihletről. Kármánhoz hasonlóan különbözteti meg a költészetet a versgyártástól. A poézisnek ugyanazt a szerepet szánja, mint Kármán: »... a szózatoknak szaporításában áll a nyelvnek bősége, a nyelvnek bőségében a literatura kezdete, a literatura pedig követ, mely utat egyenget a fontosabb tudományoknak [105].

A nyelvújítás kérdésében sem tér el lényegesen Kármán és Csokonai felfogása. Kármán is hangoztatja, hogy nyelvünk szűk és szegény, és bár a nyelv erőszakos újításától félti a közérthetőséget, nem elvi ellensége az újításnak. Ha az új szók nem is éppen kedvesek előtte, és bárcsak »ritkán és nagy tartózkodással« merészel csak néha-néha egyet alkotni, mégis azzal zárja Arankával a vitát, hogy »... mivel elmúlhatatlanul kell gazdagításán nyelvünknek igyekezni, tehát, aki bízik maga erejében, próbálja bár! teremtsen bár!« — Csokonai közfelfogás szerint neológus volt, az újításnak híve. Ő azonban inkább a nyelv belső gazdagságát akarta feltárni. A »... pajkos szófaragóknak törvénytelen ágyból született, csonka, béna idétlenjeik«-ről [106] az a véleménye, hogy azok megfúlnak önnön bölcsőjükben. A nyelvújításnak általa kifejtett programja csak kevésbé különbözik a józan orthológia felfogásától. Ezért is volt lehetséges az, hogy a nyelvújítás később kibontakozó harcában a valóban maradi orthológusok Kazinczy ellen játszhatták ki Csokonait.

Egy ponton azonban Csokonai *messzebb lát* és gyökeresebben fogalmazza meg a nemzet csinosodásának programját Kármánnál, ti. a *nép* és a régi magyar irodalom, a *nemzeti hagyományok* szerepének megítélésében. Kármán keveset beszél a népről. Említi ugyan

a bárdolatlan magyart véghetetlen pusztáinkon, aki »... egészségesebb ítéllettel van felruházva, mint amott a csinos külföldi az ő kevély városaiban...« A telekjeinken vegetáló cím nélkül való, tehát paraszti földművelőket is meglátja, egy meséjében elítéli a ragadozó madarakat, amiért »a szegény paraszt háza felett szállonganak, és jószágát pusztítják«. Kármán azonban mégis izig-vérig városi polgár, és nem látja meg még a népben szunnyadó erők felhasználásának lehetőségét. — Csokonai említett színdarabjában, az igazi kulturált magyar úr udvarában már népdalokat énekelnek, kanásztáncot járnak, és dudaszó hallatszik nem gúnyolódó szándékkal. Maga Tisztes is majdnem eljárja örömében a kállai-kettőst. De házában a Rákóczi-nótát is éneklik, melytől pedig Bécs jobban félt, mint egy egész ármádiától.

Csokonai a magyar nemzet csinosodásában nagy szerepet szán a népnek. Ennek nyelvéből kell megújítani a magyar irodalmi nyelvet is, mert a szegény községnek ma is több zsenije van, mint a tudós községnek, és mer új dolgokat új névvel nevezni. De van mit tanulnunk a 16—17. század elfelejtett íróitól is. A felvilágosodott Csokonai talán minden írónknál többet tanul a külföldtől, egész Európától, de élete végén úgy találja, hogy a magyarság szellemi megújához nemcsak a csinos külföldre, hanem a magyar népi hagyományra és irodalmi hagyományra is kell támaszkodni [107]. Csokonai tehát pontosabb meghatározását adja Kármánnál a nemzeti jellegnek, a nemzeti inspirációnak, és rámutat annak ma is buzgó forrásaira. Követi tehát Kármánt, de egyben tovább is fejleszti gondolatait, és előfutárává válik irodalmunk népi-nemzeti megújulásának, Petőfinek és Aranyinak. Kármán is támaszkodik a magyar régiségre, bár erről nem beszél. *A fejveszteség* c. elbeszélésének tudatosan archaizáló stílusában a legjobb magyar irodalmi hagyományt, a 16. század velős magyarságát újítja fel [108]. Csokonai azonban a népköltészetben már az ősi magyarságot fedezi fel, és a honfoglaló Árpádról akar eposzt írni. Megvédi és a hagyománnyal igazolja a hun-magyar rokonságot egyes német tudósokkal szemben. Nála tehát teljesen kifejtve előttünk áll mindaz, amiből a felvilágosodás ihletésére a magyar tudományt és művészetet európai szinten, de igazán magyarul, magyar módra meg lehet majd újítani. Megújuló művelődésünk eme nemzeti jellegét Kármán csak megsejtette és felviláglantotta, de a teljes kifejtés dicsősége a Csokonaié marad.

Kármán gondolatait alig értette és méltányolta valaki korában. Csokonai nem érthette meg legfontosabb műveinek megjelenését. A költői hagyatéka körül támadt harc jó időre eltakarta igazi nagyságát és jelentőségét. Azt mondhatnók tehát, hogy gondolatai a maguk korában nem hatottak. Ezzel a sorssal mindketten tisztában voltak, érezték, hogy csak haláluk után, talán csak századok múlva válhatnak hatóerővé nemzetük életében. Ez a körülmény azonban jelentőségüket és nagyságukat nem csökkenti. Nemzetünknek egy sorsdöntő fordulatánál világosan meglátták a fejlődés objektív irányát, nemzeti művelődésünknek a haladás és a nemzetiség együttíthatóságában való megújulását. A nemzet csinosodása érdekében az eredeti alkotó zsenik megjelenését sürgették. Ők maguk voltak az elsősülöttek, tudósok, írók és költők egy személy-

ben, kiket a nagy magyar alkotók szakadatlan sora követ máig. A magyar kultúra pedig azóta is és a jövőben is az általuk felismert úton érhetett el és érhet el egyre újabb diadalokat: a nemzetközi haladásnak és a magyar nemzeti jellegnek nemes ötvözetében.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] A holmi. XXIX. Hajdani haza.
- [2] Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. Bp. 1908. — H. J.: A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. 5. Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése. Kármán József. Egyet. előadás, 1933—34. Tanulmányok, 136—142. 1. (Bp. 1956.)
- [3] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1957.
- [4] Pays, a békességes tűrésnek payssa, Isten kegyelméből minden rendbéli embereknek vigasztalásokra... Csiki Kalastromban, 1682. Bevezetés.
- [5] Mentség. Kolozsvárott, 1698. 38. §. 6. c. pontban.
- [6] Közli Kiss Áron a Figyelőben, I. 175—176. 1.
- [7] Bessenyei 18. századi közvetlen előzményeit részletesen feldolgoztam Bessenyei elődei és kortársai c. dolgozatomban. (Egri Ped. Főisk. Évkönyve, III. 1957.) — Szeretném itt is megmondani, hogy e problémafelvetéssel nem volt szándékomban a magyar felvilágosodásnak vagy Bessenyeinek jelentőségét csökkenteni, és az irodalmunkban 1770. körül jelentkező új határvonalait elmosni »téves következtetésekkel«. Én csak az új jelentkezésének módozataira akartam rámutatni, elsősorban a nyelvművelő mozgalom Bessenyei előtti előzményeire.
- [8] Jámbor Szándék. 1781. Bevezető sorok.
- [9] Magyarság. 1778.
- [10] Bessenyei Györgynek. A Bessenyei György Társasága c. kötetben, 1777. Bécsben.
- [11] A mennykő hárító dárdákról. — Barcsainak a Tudományok nevékedéséről írt versére válaszol. (Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, 1789. 209—211. 1.)
- [12] Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről. 1760. — Apollo szájába adja e sorokat, Mária Theresiahoz intézve! (Költeményes holmi egy nagyságos elmétől. 1787. 58. 1.)
- [13] A régi időkét óhajtja. (I. h. 29. 1.)
- [14] Tokajban való érkezés télen.
- [15] (Ültess jázmint...) Anyos Pálnak, 1779. dec. 3. M. Ir. Ritk. 25. 77—78. 1.
- [16] Barcsai kapitánynak. 1779. dec. 21. RMK. 23. 163—4. 1.
- [17] (Scytháknak védelmők.) Anyos Pálnak, 1779. dec. 29. M. Ir. Ritk. 25. 78. 1.
- [18] Barcsai kapitánynak. 1780. jan. 5. RMK. 23. 166. 1.
- [19] A kávéra. M. Ir. Ritk. 25. 45. 1.
- [20] Barcsainak. 1782. RMK. 23. 180. 1.
- [21] A holmi. XXI. Magyar kezdet. 182. 1.
- [22] A magyar néző. 1779.
- [23] Rajnis József: A magyar Helikonra vezérő kalauz. (Pozsonyban, 1781.) II. köny. Régulák. Elöl járó beszéd. »Szeretem édes hazámat, s ugyan azért a magyar nyelvet is szeretem, jól tudván, mely szorosan legyen összekapcsolva akármely hazának szerencséje a maga tulajdon nyelvével... bizonyítják egynéhány hatalmas népeknek elnyomott maradáki. Nyelvökkel együtt virágzott szerencséjük, nyelvökkel együtt elfogyatkozott.« Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv c. röpiratában (Bécsben, 1790.) így fogalmazza ezt meg a jövőre nézve: »Valameddig a magyar nemzet anyai nyelvét serényebben nem műveli, és azt közönségesse nem teszi az egész hazában, addig sem természeti, sem erkölcsi, sem polgári állapotjára nézve boldog nem lehet.« (Egyik fejezet címe.)
- [24] A formalista, minden-áron való nyelvművelésre jó példa Kalmár György: Prodomus... c. munkája. (Posonii, 1770.) Thesaurus Hungaricus: hungarice: Valóságos Magyar ABC címen több ezer magyar hexametert »gyárt«. Honfi-

- társait is biztatja, írjanak bármiről, ami eszükbe jut, csak írjanak és magyarul. »Mondom azért, s kérlek, Magyarom, gyakorold magad ebben, Öránként irogass, ha lehet, ha nem, ava' naponként: Hogy ha nem is minden nap: avagy csak minden hetenként. Nyerj te magadnak időt; a dolog mint hozza magával, Szánj e dologra s időt: az idő mint hozza magával. Minden két heteken írhat száz verset ava' ötvenet. Másnak is adj ösztönt; s irass huszat va' kevesbet...« Ez a felfogás tenyésztí, növeli nagyra a korban a műkedvelő verselgetést.
- [25] Először a Kassai Magyar Museumban, 1788-ban. I. 1. 75. l.
- [26] Bessenyei Györgyről és annak munkáiról. Kassai Magyar Museum. 1788. (Magy. Kl. 202—208. l.)
- [27] Pannoniai Fénisz... 68. l.
- [28] I. h. 70—71. l.
- [29] I. h. 83. l.
- [30] Cultura. II. felv., II. jelenés.
- [31] Levele a magyar kancellárhoz 1784. áprilisában. Vö. Szilágyi Ferenc: A germanizálás történelméből a két magyar hazában II. József alatt. 1876. 7—9. l.
- [32] A Magyar Hírmondóban. Idézi Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái. Bp. 1897. 121. l. — Péczeli József nyilatkozata: Minden Gyűjtemény. 1790. Boldogasszony hava 23-án.
- [33] Hivatalba vezető beszéd, melyet a kassai tudománybeli megye nemzeti oskoláinak legelső királyi visitoraihoz tartott Kassán. 1789. — Kazinczyról és a jozefinizmusról a legújabb írás S. Heksch Ágnesé: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. Ped. Szle 1956. 1—2 sz. 74—108. l.
- [33a.] Vö. Benda Kálmán: A magyar jakobinus-mozgalom története. Bp. 1957. 16—22. l.
- [34] Erről bővebben l. Némedi Lajos: A németiség magyar szemmel. Debrecen. 1935. 40—56. l.
- [35] A régi magyar viseletről. (A nagyszombati nemes ifjúsághoz.) RMK. 23. 87—89. l.
- [36] Péczeli József ismertetése »tekintetes Kazinczy Urnak a normás oskolák látogatójik előtt tartott beszédéről«. Minden Gyűjtemény, 1790. Bőjtelő hava. 6.
- [37] Dugonics András Följegyzései. Az első rész az Etelkának kulcsa. (Kiadta Szinyeyi József, Bp. 1883., az Olcsó Könyvtárban.)
- [38] Kazinczy László Kazinczy Ferencnek 1790. június 22-én. Kaz. Lev. II. 75. l.
- [39] Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonnak 1788. jún. 21. Kaz. Lev. I. 191. l.
- [40] A falusi nótáriusnak elmékedései, betegsége, halála és testámentuma... Pozsony. 1796. — A bajusról való felfogás eléggé általános lehetett a korban, a maradiaknál. Szaitz Leo, aki nem gyanúsítható meg a felvilágosodás terjesztésével, így vélekedik: »Ugyan ezt lehet elmondani a bajusról is (ti. mint a nemzeti viseletről), mely is ekkoráig mindenkor egyik fő címere volt az igaz magyarnak, mely a magyart leginkább különbözteti a németektől, franciáktól, s más afféle bajusztalan nemzetektől.« És csak ezután beszél a magyar nyelvről, éppen úgy, mint Gvadányi. Máriafi István (Szaitz álneve): Igaz magyar... I. Irá Párisban és Berlinben, 1785. I. rész, I. cikkely: Kik legyenek igaz magyarok?
- [41] Csillag néző Sajnovics és Hell hibái cáfoltatnak. (Két nagyságos elmének..., 230—234. l. — Vö. Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathy. Bp. 1952. 32—33. l.
- [42] (Kedvezzenek mások a Muzsának...) Bessenyei Györgynek. 1772. M. Ir. Ritk. 25. 66. l.
- [43] Bessenyei György: Magyarországnak törvényes állása. 1804. Jámbor Szándékában is napkeleti nyelvnek vallja a magyart.
- [44] Kultsár Istvánhoz, 1802. okt. A Harsányi—Gulyás kiadás, II. 2. 729—730. l.
- [44a.] Vö. Benda Kálmán: I. h. 21. l.
- [45] Kazinczy Levelezése, IV. 240. l. (1806. július 24.)
- [46] Uo. IV. 259. l. (1806. augusztus 8.)
- [47] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. 1957. 80. l.
- [48] Kazinczy László Kazinczy Ferencnek 1789. június 19-én: »... régen csudálkoztam én azon, hogy a te Aufklärungod olyan későn wurde reif... Elhidd,

- hogy nagy boldogság az világ bolondságain nevetni. — Ja, Bruder, beharre dabey, dass die Richtschnurr von allen die Vernunft sei. — Nevetek én azon és akkor is nevettem, mikor nekem azt akartad demonstrálni, hogy a Trinitas sit aliquid possibile... dieses bleibt ewig eine Phantasie fanatischer Köpfe. Ein neuer Bund unserer Freundschaft die Einigkeit auch in diesen Grundsätzen...» (Kaz. Lev. I. 391—2. l.)
- [49] Kaz. Lev. II. 51—52. l. (1790. március 25.)
- [50] Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felsőrendeihez. Kvár, 1791. — Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. A Magyar Nyelvmívelő Társaságról újabb elmélkedés. Kvár, 1791. — Kiadta mindkettőt újra Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratai c. kötetében (Bukarest, 1955.)
- [51] Az idézet az Újabb elmélkedésből: II. szakasz. A nyelvművelés második közönséges tárgyról, az eszmét terjesztéséről. A Jancsó-kötetben a 112. l.-on. — Aranka tudományos ismeretterjesztő terveiről és munkásságáról, l. bővebben: Némédi Lajos: Aranka György. Természet és Társadalom. 1954. július.
- [52] Kármán írásainak rövidségét tekintve, nem tartom szükségesnek az idézetek helyét pontosabban megjelölni a továbbiakban. A Magyar Klasszikusok szövegét használok. (Válogatta Némédi Lajos, sajtó alá rendezte Némédiné Dienes Eva.)
- [53] Eldorádó. Egy monda. Id. kiadás, 239. l.
- [53a] Benda Kálmán: I. h. 73. l., 7. jegyzet.
- [54] Vö. Pukánszky Béla: Herder intelme a magyarsághoz. E. Ph. K. 1921., 35—39. és 83—90. l.
- [55] A Kassai Magyar Museum Bévezetésében.
- [56] Barczafalvi Szabó Dávid Szigvart-fordításának bírálatában, a Kassai Magyar Museumban, II. negyed, 180. l. — Ráday elvei részben ugyanazok. Vö. levelét a Kazinczy levelezésében 1788. január 4-ről, I. 159. l.
- [57] Waldapfel József is úgy foglalja össze a helyzetet (i. h. 64. l.), hogy egyelőre (1795 körül) azok győztek, akik »minden újítást éppúgy nemzeti veszedelemnek nyilvánítottak, mint az idegen nyelv behozatalát...«, vagyis a II. József elleni tiltakozó mozgalomnak a maradi szárnya. — Azt hiszem, az újítást itt közelebbről meg kell határoznunk. A nyelv fejlesztésével, szókincsében és stílusban való megújításával minden jelentős írókn egyetértett ekkor. De ugyanilyen egyértelműen tiltakoztak a Barczafalvi-féle erőszakos szógyártás ellen, Csokonait sem kivéve! a jóízűség nevében. A reakció csak külső hatalmi eszközökkel győzött 1795 körül, de az irodalomban nem kerekedtek felül a maradiak. Az orthologia és a neologia ekkor még nem két tábor lobogója élesen elkülönülő frontokkal. Deme László is leszűkíti a nyelvújítás fogalmát (A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. Nyelvünk a reformkorban c. kötetben. Bp. 1955. 12. l.) és így jut arra az eredményre, hogy miként »Martinovicsék elfogatása és súlyos elítélése a reakció győzelme a politikában... az 1795-ös esztendő »az orthologia sorozatos és kellő erővel meg nem válaszolt támadásainak eredményeképpen az marad a nyelvújítási harcban« is. Szerinte tehát »a nemzetté válás törekvése minden vonalán megszakítva, legyőzötteen lép át a következő korszakba...« A Kármán fejtegetései bizonyítják a legjobban, hogy a magyar haladás ügye, az igazi nemzetté válás folyamata nem volt teljesen a nyelvműveléshez kötve, de különösen nem függött ez a nyelvújítás egy erőszakos fajtájának diadalától.
- [58] Isteni igazságra vezérlő kalauz. Posonban, 1613. Bevezetés. Azt is hozzászeli még: »Azon igyekszem, hogy a régiek nyomából ki ne lépjem...«
- [59] A fordításról. Magy. Kl. 195. l.
- [60] Erkölcsi prédikációk. 1790., I. kötet. Bevezetés. XXVIII. l.
- [61] Először a Figyelőben. 1905. »... fogunk-e itt mi valamikor affélét csinálni, amit mostanában különösen nagy erővel csinálnak a népek? Azért vagyunk-e itt, hogy teremtsünk lelkünkkel valamit a lelkünkéből, ami olyan, mint a lelkünk? Valamit, ami a mienk, ami nemcsak más, mint — más, de méltó ékesége lehet felemelt fejünknek... vércse-e a magyar génusz, vagy ügyetlen szajkó madár, vagy Pallas Athéné szent madara, keresem a jeleket.« (A Valomások és tanulmányok c. kötetben, a 78. l.)

- [62] Pályám Emlékezete. I. (1759—1783.) 1775-ben történt.
- [63] Erdemes legalább itt elismételni, amit a költői zsenialitásról ír Kármán A nemzet csinosodásában: »A felséges és érdemes költők... hatalmas szava a pusztá vadonyokat megnépesíti, lelket önt az érzéketlenekbe; a költemény, szép színei által elragad, tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük és az istenek társaivá leszünk... Apolló leszáll az egekből, és lantját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek. Ez a tűz az igaz költők esmértető bélyege... A mérész képek, az eleven költés, ... az az enthusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és a nem tudom mi a szókban és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet.«
- [64] I. h. 82. l.
- [65] A nagy francia Encyclopedia íróit megvédi, szerinte azokat csak »a korcs tudós« gyalázza. (Bévezetés.)
- [66] Részletesebben erről l. Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800. táján. Bp. 1943.
- [67] Pozsonyban, 1748-ban. A Kegyes Olvasóhoz intézett bevezetésben. Az egész tképpen egy frissen katolizált ember erősítése hitében.
- [68] Florinda, azaz Spanyolországnak ezen grófkisasszonyon a Roderig királytól tett erőszak alkalmatosságával a maurusok által lett elfoglaltatásának rövid históriája... Nagyszeben, 1756. — Nagyrészt verses földrajz. A verses forma és a szenzációt ígérő cím csak csalétek.
- [69] (Kedvezzenek mások a Muzsának.) Bessenyei Györgynek, 1772. március 24. M. Ir. Ritk. 25., 67. l.
- [70] Kazinczy Ferenchez írt levelében, 1789-ből. Kaz. Lev. I. 262. l.
- [71] VI. közbeszéd, Argirust, Charicliat és Pamelát említi egy sorban, mint veszedelmes olvasmányokat.
- [72] A mi Urunk Jesus Kristusnak élete, melyet a négy evangeliomból egyet csinálván, rendbe szedett és sok üdvösséges tanúságokkal meg bővített... Pozsonyban, 1772—74. Tudósítás e könyvnek mivoltáról.
- [73] Vitéz Imrének 1789-ben. Kaz. Lev. I. 440. l.
- [74] Elegia. Megtért embernek énekje, melyet nem régen szerzett és egy megkeseredett, de reménységgel teljes lélek képében tett fel egy nevezetes ember. Debrecen, 1775. — Sándor István és mások írtak sorokat és verseket csupa a, e, i, o, ö, ü hangokkal.
- [75] Arithmetica vagy számvetésnek mestersége. Debrecen, 1743. Előljáró beszéd. »... hasznosnak ítéltém mind azok helyett magyar szókat tenni, melyeket még az asszonyi nép is megérthessen.«
- [76] Az Olvasóhoz. »Éppen csak írtam ezt magyarok kedvéért, S azok közt, olvasó asszonyi rendekért...«
- [77] A keresztyén etikának summás veleje, mely ez előtt Piktétus Benedektől... irattatott... 1752. Kvárott. A fordítónak előljáró beszéde.
- [78] Littleton Györgynek... a Szent Pál apostol megtéréséről való jegyzései... Kvárott. 1785. Az Egyenes indulatú kegyes olvasó-hoz címzett bevezetés 1779-ből kelt.
- [79] Egy kisasszonynak levele kedveséhez. (Hogy az asszonyi személyek emberek. Először 1785-ben jelent meg Pesten ily címen: Báró Corberi Anna Kisasszonynak kedveséhez írt levele.) RMK. 23., 202—213. l.
- [80] Egy megmátkásodott ifjúnak. 1761. Egy nagyságos elmének, stb. kötetben, 172—196. l.
- [81] Kazinczy Ferencnek, 1789. február 7-én. Kaz. Lev. I. 269. l.
- [82] Kazinczy Ferencnek 1789. április 8-án. Kaz. Lev. I. 316. l.
- [83] Magyarság, 1778.
- [84] A holmi. XVI. Köznép. 1779.
- [85] Aranka Györgynek 1789. augusztus 26-án. Kaz. Lev. I. 448. l.
- [86] 1790. március 25-én. Kaz. Lev. II. 55. l.
- [87] Máriafi István (Szaitz Leo álneve): Igaz magyar... Irá Párisban és Berlinben. 1785. I. rész, I. cikkely. Kik legyenek igaz magyarok?
- [88] I. h. 81. és 84. l.

- [89] A magyar asszonyok prókátora a Budán összegyűlt rendekhez. Pest, 1790. — Egy másik röpirata: A férfiak felelete az asszonyokhoz. Pest, 1790.
- [90] Külföldi játszó-szinje előtt a Prónayhoz címzett ajánlásban. Megvan a Kaz. Lev. II. 85. l-on.
- [91] 1790. Bőjtelő hava, 17. III. 224. l. A magyar öltözetről.
- [92] Pályám emlékezete. II. 1784—1794. Negyedik szakasz. 1790.
- [93] Gragger Robert: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin. 1923. 26—29. l.
- [94] Uránia a hazához. Magyar Hírmondó, 7. szakasz. 1795. I. 565—573. l. Közli Gálos Rezső: Kármán József. Bp. 1954. 158—160. l. — A nők kulturális szerepéről: Pápay Sámuel: A magyar literatura esmérete. Veszprémben, 1808. 412. l.
- [95] Bécs. 1774. Előljáró beszéd.
- [96] A magyar költészet története. Pest, 1854.
- [97] Vö. Bisztray Gyula: A prenumeráció.- (Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből.) Magyar századok. Bp., 1948. 177—192. l.
- [98] A már idézett utolsó jelentésben (Magyar Hírmondó) enyhítik e vádat. (»Megbántanánk a középrenget« stb.) Gálos tehát téved a közlemények sorrendjében. Vö. i. h. 64. l.
- [99] Kármán forrásai nincsenek még kikutatva. E tekintetben Gálos Rezső sem jutott biztos eredményekhez. Természetesen kapott Kármán sok ösztönzést az európai irodalomból, de mi itt most csak a magyar irodalmi előzményeket és vonatkozásokat kutattuk.
- [100] 1794. május 11. Kaz. Lev. II. 363. l.
- [101] 1794. október 6. Kis Jánosnak. Kaz. Lev. II. 384. l.
- [102] A leveleket először kiadta Waldapfel József az IK-ban. 1933. 137—140. l.
- [103] A magyar literatura esmérete. Veszprémben, 1808. 412. l.
- [104] A Harsányi—Gulyás kiadás. Második Kötet, második fele, 636—647. l.
- [105] Kleist »Tavasz«-ához.
- [106] Uo.
- [107] Az Anacreoni dalok nevezetes 6. jegyzetében. »Magyarjaim! literátorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára; akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványt, amelyeket az olvasott és utazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek.«
- [108] Vö. Némédi Lajos: Kármán műve-e A fejveszteség? Egri Ped. Főiskola Évkönyve. I. 1955.

NEMEDI LAJOS:

»Die Ausbildung der Nation«

Probleme des Fortschrittes und der Nation in der ungarischen Literatur der Aufklärungszeit

Das Ungartum ist im Laufe der 16—18. Jahrhunderte wegen der Türkenherrschaft und der Zerrissenheit des Landes kulturell zurückgeblieben. Die im Zeichen der Aufklärung erwachende ungarische Literatur erblickt um 1770 ihre Hauptaufgabe darin, dieser kulturellen Zurückgebliebenheit der Nation aufzuhelfen.

Georg Bessenyei gibt das Programm: Bildung macht die Menschen glücklich. Die kann man sich aber am leichtesten in der Muttersprache aneignen. Die Dichter sollen also die bisher vernachlässigte Muttersprache pflegen, damit die Bildung der breiten Massen gefördert werden könne. — Bei Bessenyei liegt das Hauptgewicht auf der modernen europäischen Bildung. Viele seiner Zeitgenossen wollen aber im nationalen Eifer eine mehr oder minder formelle Pflege der Muttersprache, und haben Angst vor der modernen europäischen Bildung.

Die Germanisierungspolitik Josephs II. entfacht eine grosse nationale Gegenbewegung. Die Nation fühlt sich als solche bedroht und will keine Kultur, die die Aufgabe der Nationalität erfordere.

Hinter dem nationalen Widerstand verbirgt sich aber auch der Klassenegoismus des Adels, der sich nicht nur gegen das Fremde in Sitte und Kleidung, sondern vor allem gegen die Aufklärung selbst zur Wehr setzt. Besonders ist es der Fall seit 1791. Die grosse französische Revolution erschreckt den Adel und er sucht — auch die nationalen Interessen verratend — die Wege eines Kompromisses mit Wien. Zur gleichen Zeit werden Fortschritt und nationales Gefühl von vielen reaktionären Schriftstellern gegeneinander ausgespielt. (J. Gvadányi zB.) Dies Dilemma: Fortschritt oder Nationalität, wird von Joseph Kármán aufgelöst. Er fordert in seinem berühmten Aufsatz »Die Ausbildung der Nation« (1795.) originelle Werke von den ungarischen Forschern und Dichtern, statt des ewigen Übersetzens. Das ungarische Kulturleben kann sich nur im Zeichen der Aufklärung erneuern. Die originellen ungarischen Werke in Wissenschaft und Dichtung sichern aber den ungarischen nationalen Charakter der neuen, zeitgemässen Bildung.

Kármán war ein Gesinnungsgenosse der ersten ungarischen Republikaner, I. Martinovics und seiner Genossen, also ein entschiedener Gegner des veralteten Feudalismus.

Kármán starb bald nach dem Erscheinen des genialen Aufsatzes. Der Weg, den er darin der ungarischen Bildung zeigte, war richtig, objektiv der einzig mögliche. — Er selbst eröffnet die Reihe der grossen ungarischen Dichtergenies, die die erwünschten originellen Werke schufen und schaffen bis auf heute. Diese Werke erweckten das allgemeine Interesse der Nation und waren so imstande die ganze nationale Bildung zu befruchten. — Grosse ungarische Werke entstanden auch seither nur in Zusammenwirkung und gegenseitiger Befruchtung von fortschrittlichen Ideen und nationalem Geist.

PATAKY LÁSZLÓ tanszékvezető főiskolai tanár:

A TELJES ADYÉRT

(A költő születésének nyolcvanadik évfordulójára)

Nyolcvan évvel ezelőtt, 1877 ködgubás novemberének 22-ik napján, a Szilágy megyei Érdmindszent faluban, Ady Lőrinc uram és a diószemű, kreol arcú, ringó csípejű Pásztor Mária nádfedeles, szegényes otthonában sírt fel az a táltos hat ujjú, sárgásbarna bőrű, csillogó fekete szemű kisgyermek, aki minden nép költői közül egyik legmerészebb és legihletettebb hírnöke, pacsirtaálcás sirálya, viharvadara lett annak a nagy változásnak, amely az első, az egész emberi világra kiterjedő háború után egy új meggyőződésű és újlelkű emberiség és társadalom létrejöttéhez és megvalósulásához vezetett. Nem gondolhatott akkor erre senki, hiszen a szülők, akiknek joga lett volna álmokat szőni az újszülött jövődjéről, tele vannak aggodalommal, mert előbb született kislányukat is, aki pedig testileg jóval erősebb volt, egy éves kora előtt elragadta tőlük a lápos magyar földön akkor oly gyakori csecsemőhalál. Ezért már másnap sietve megkereszteltetik, nevének is a naptárban soron következő valamirevaló férfi nevet választva, amelyet csak később igazítottak a finomabb hangzású Endrére.

Sokan elmondták már Adyról, hogy minden átok és keserv ellenére sorsa szinte gondoskodó kedvezéssel formálta ki benne a magyar földnek és népnek, sőt az egész kor érzés- és eszmevilágának egyik legfinomabb és legrezdülékenyebb műszerét. Gyermekkorának sejtelmes derengéseitől kezdve »emberként, költőként, élete eseményei-élményei rendjén úgy illeszkedett bele földjének, népének, magyar fajának múltjába-jelenébe-jövőjébe, s az Idő talajába, mintha egy eleve elkészített tervrajz megvalósulása lett volna« [1]. De senki nem mondhatja, hogy ez számára sima, göröngyök nélküli utat jelentett volna. Ó, nagyon is sokszor jogos volt a költő kesergése:

Bizonyos, hogy gyönyörű volna,
Ha ezeket a fájdalmakat
Más éli és más panaszolja.

(Új könyvem fedelére)

Igaz, hogy kevés ún. vidéki költő pályafutása indult olyan kedvező feltételek között, mint az övé [2]. Korán publikációs lehetőségekhez

jutott. Majd amikor első önálló kötete megjelent, *Abrányi* Emil, *Herczeg* Ferenc egyaránt elismeréssel illetik és *Rákosi* Jenő lapja is csak dicsérő szavakat talált jóformán az új költőre. Felveszik a Magyarország Vármegyéi és Városai sorozat Bihar megyéről és Nagyváradról kötetének előkelőségei és tekintélyei közé mint »jeles poétát« és valóban úgy látszott, hogy nyitva áll előtte az érvényesülés útja költői és társadalmi téren egyaránt.

Tudjuk azonban, nem ez történt, hanem az ellenkezője és nem is egészen egy évtized múlva *Ady* szokatlan és kíméletlen támadások pergőtüzében állt. Teljesen igaza volt Benedek Géának, a nagyenyedi Bethlen-kollégium egykori diákjának, mikor 1910. április 10-én tollat ragadott és levelet írt az akkor Párizsban tartózkodó Adynak és »tollakodásának« így adta okát: »Roppantul érdekelt az az ember, aki mellett és ellen annyi ember harcolt, akinek munkáit a közönség egy része (s talán ilyenek vannak többen) gúnymosollyal, más része pedig óriási lelkesedéssel fogadja« [3]. Ez a 18 éves árva fiú, aki privát tanításból tartotta fenn magát az enyedi képzőben és így csak némelykor jutott vacsorára is pénz, levelében Adyt, mint költőfejedelmet Felségednek, Felséges Uramnak szólítgatja és arra kéri, hogy küldje el neki kézalírást. »Fényképét is megszereztem a Nyugatból, ágyam fölött van — írja. — Mintha csak mártyrja volna tengernyi bűnnek, megannyi eszmének. És nekem annyira tetszenek azok a vonások, mintha saját magamat látnám bennük.« *Ady* nem őrizte volna meg ennek a »bús, szegény diáknak« a levelét, ha nem érezte volna őszintének, meghatónak és igaznak.

Mi okozta ezt a nagy törést a szépen induló pályán, bűne vagy érdeme ez Adynak? Nem mi, hanem már a polgári irodalomtudomány megállapította, hogy nem hervadás, hanem az igazi kivirágzás következett be a költő fejlődésének útján. Legfeljebb az okát nem tudta megmagyarázni és a felmerülő újabb kérdésre ilyen magyarázatot adott: »Tudomásul kell vennünk, hogy itt ugyanaz a mindennapi csoda történt, ami a kertünkben minden tavasszal: a mag kivirágzott, *Ady* *Adyvá* nőtt, a természet belső törvényszerűségét követve« [4]. Ilyen csodák megtörténnek a természet kertjében, de nem a költészet kertjében. S ma már nem igen okoz gondot számunkra itt a mélyebb, valóságosabb okok felkutatása. *Bóka* László *Ady szimbolizmusa* c. akadémiai székfoglalójában aligha vitatható eredményekhez jutott e kérdésben.

Feltárta, hogy Adynál nagyvárad újságíróskodása idején következett be az a nagy változás, amely az addig is nyílt szívű és bátor, őszinte de az adott körülményeket kissé változtathatatlan tényekként tisztelő ifjút merész, forradalmi nézetek vallójává alakította. Felébredt benne a társadalmi fejlődés harcának vágya, elhatározta — ahogy azt a Nagyváradai Napló szerkesztőjéhez írott nevezetes nyílt levelében írja —, hogy harcolni fog »a butaság, sötétség ránk tornyosodó felhői ellen«. S a társadalmi rendből való kiábrándulásával együtt járt kiábrándulása az akkori irodalom világából. Megnézte jobban a korabeli irodalmat és költészetet és azt sivárnak, meddőnek találta, amelynek nincs hitele és hitető ereje, élettámasztó és életformáló hatalma.



Ady arcképe

Elbúcsúzott hát Siker-asszonyától; mert nem akart az ügyes »kellner-had« és a »cenkek« táborához tartozni:

»Lantot, hitet vígan szegre akasztok.
Kicsit pirulok. En és a Siker?
Jöjjenek a tilinkós álparasztok,
Jöjjenek a nyafogó ifjú-vének,
Jöjjenek a finom kultúrlegények.«

Az ő Pegazus-lelke »véres, tajtékos, pányvás mén« gyanánt vergődik már a magyar mezőn, ahol úgy érzi, gonosz kezek megkötözik a költő

lelkét. Ezért — ahogy a Nyugat 1909. jún. 1-i Ady-számában megjelent önéletrajzi vázlatában megírta — »valami dacos cinizmus görcsölte le itt az ujjaimat: azért nem érdemes írni, hogy az emberből Kiss József legyen« [5]. Tévedne az, aki ebből Kiss József személye elleni haragot vagy megvetést olvasna csupán ki, nem pedig inkább bizonyos személyi kiemelés, de éles támadást a közízlés megkövesedett korlátai ellen. 1913. szeptemberi önéletrajzában már félreérthetetlenebbul is fogalmazza ezt meg: »sokat írtam, de kevés verset, dacból, öntemetésből, mert hát költőnek lenni hóbortos és kómikus dolog« [6].

Ady tehát, aki tipikusan epigon korszakba érkezett, hiábavalónak kezdte látni a költői hivatást és pályájának addigi »sikereiről« elmarasztaló ítéletet mond. Igaz »Még egyszer« megjelenteti kötetét, álmait »mit sem remélve; mit se várva« őrizgetve. Ady később is, mikor valósággal ontotta verseit, azt mondja, hogy ezt »élete, boldogsága, vére és idegei árán« tehette. Milyen szörnyű lehetett azonban a kínja, amikor ezt úgy tette, hogy teljes bizonytalanságban volt hivatásának értelme és értéke felől is! Mutatja ezt az is, hogy ebből a második könyvéből is mindössze hat versét találja méltónak arra, hogy azokat az »Új versek« közé sorolja és új könyvébe felvegye.

Közismert, hogy ebben a kötetében lelte meg Ady igazi hangját, megvalósítva a nagy költő mindenkori feladatát: olyan költői formára lelt, amely alkalmas volt arra, hogy szuggesztív erővel fejezhesse ki új, bátor eszméit, hogy elénekelhesse »új időknek új dalait«.

Tudjuk, hogy Adynak ez az új formája az ő szimbolizmusa. S Bóka László említett tanulmányának egyik érdeméként hadd említsük meg azt is, hogy abban teljes tudományos alapossággal bizonyítja és teszi előttünk kétségtelenné, hogy Adynál már párizsi útja előtt kiforrott szimbolizmus állapítható meg és Párizsban csupán, utóbb említett önéletrajzában szavai szerint »írói bátorságának igazolását« nyerte el. Itt aztán az eddiginél jobban figyelembe kell vennünk azt, amit Ady önmaga keresésével és megtalálásával kapcsolatban elmondhattunk. Irodalomtudományunk ma már elmélyültebben foglalkozik az Ady előtt közvetlenül jelentkezett nagyobb lírikusaink (Reviczky, Komjáthy) költői ábrázolási módjával. Egyre nyilvánvalóbbá válik így, hogy Ady a Vajda Jánosénál is fokozottabb mértékben találhatott itt a szimbolikus ábrázolási módnak szinte szükségszerűen jelentkező kezdeti csapásaira. Ezért most már igazán csak az elfogultság, vagy a nagyfokú tudatlanság állíthatja annak az ellenkezőjét, amit már Tóth Árpád *Ady költészetének viszonya elődeihez és a francia modernekhez* c. cikkének [7] befejezésében így foglalt össze: »A régi igazság, mely szerint a legnagyobb írói egyéniségek sem állnak elszigetelten, hanem fejlődésükön elődek és koruk hatása is megmutatkozik, Ady esetében is érvényesül. Ízléstelen és tudatlan volt azonban támadóinak csökönyös kitartása, mellyel egy csodálatos költői nagyság kivirágzásában nem akartak egyebet látni külföldi divatok kétes értékű, szolgai átvételénél. Adynak a franciákkal való közösségei éppen azt mutatják, hogy a valódi nagyság pályáján az idegen hatások is csak egy bámulatos eredetiség ezer színű megnyilvánulásának önkéntelen és diadalmas eszközei.«

Ady költői fejlődésének ilyen megvilágítása lehetetlen volt mindaddig, amíg nem lehetett azt kertelés nélkül kimondani, hogy Ady költészete a magyar társadalmi valóság talaján fakadt és írásai mindenekelőtt az ott felmerült kérdésekre adtak bátor, kérlelhetetlenül őszinte feleletet. Ebből következik az is, hogy mindaz, ami 1945 óta nálunk történt, hatalmas jelentőségű, kétségbevonhatatlan eredmény. Nem is szólva most részletesebben arról, hogy ez mennyire szükséges volt már csak azért is, mert az Ady-ellenes durva támadásokat az első világháború elvesztése, majd a forradalmak bukása után a finomabb, de veszélyesebb meghamisító kisajátítási kísérletek váltották fel. Ezeken háborodott fel József Attila, írván

Mért békítik a simák alattomba
lányduzzogássá haragvásait?

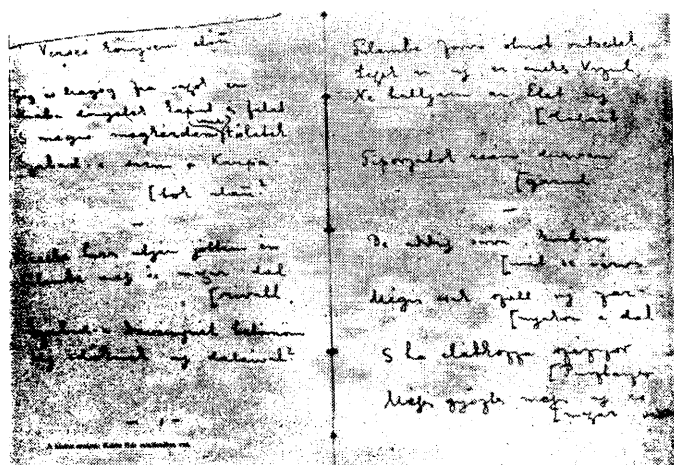
S félreérthetetlenül hirdette, hogy Ady a Horthy-korszak Magyarországn

A televény titokzatos honában
izgat tovább, nem nyugszik, nem feled.
Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.

Ady maga is fennen hirdette, hogy nála a »vers csak cifra szolga«. S bizonyos »művészi igényekkel« szemben így jellemezte életművét: »csak élet ez, summája ezrekének«. (Hunn, új legenda.) Mindez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy ő nem vette volna nagyon komolyan költőművészetét. Sőt, azt mondhatjuk, hogy Ady annyira tudatosan törekedett eszméinek magas művészi fokra való hevítésére, mint talán senki a magyar irodalomban. S bár mindennél távol áll tőlünk a felületes provincializmus üres és hamis hasonlítgató kedve, de mégis ki kell mondanunk azt a véleményünket, hogy az Adyéhoz hasonló művészi igénnyel az élet igazságainak, gondolatainak és érzéseinek lírai kifejezésére senki nem vállalkozott a világirodalomban sem. Joggal állapítja meg Bóka László említett tanulmányában idevonatkozóan azt is: »A döntően új Ady meglelt útjában az, hogy nem egyes szimbolumokat alkot, hanem egy egész szimbolum-rendszert, mely egész költészetét egybefogja« [8]. Megjegyzi ő is, mint mindenki, aki Ady költészetének erről a sajátosságáról ír, hogy ennek felismerésében Földessy Gyula tanulmányai voltak az indítói.

Ady hű barátja, életművének egyik legjobb ismerője Földessy Gyula fejtette fel valóban ma már mindenki számára megközelíthető módon azt az Ady egész költészetét átfogó, azt különleges egységbe foglaló szimbolum-rendszert, amely az ő költészetének lírai műfajban szinte egyedülálló jellegzetessége. Előzőleg mások is megállapítottak Ady költészetében bizonyos művészi összefüggéseket. Így Ignótus, majd később Lukács György is kiemelték Adynak különleges kötet-komponáló képességét. Ám éppen Ignótus közismert kommentálása *A fekete zongorá-ról* bizonyítja, hogy ez a felismerés mennyivel kevesebb annál, amit Földessy Gyula az *Ady minden titkai* c. könyvének bevezetőjében így foglalt össze: »Ady elhunytá után a már kész Ady-művel a kezünk-

ben mind kiteljesedettebb, egészebb, pontosabb jelentése bontakozott ki az Ady-verseknek. Most lehetett igazában ráérezni nemcsak arra, hogy mennyire 'támogatják' egymást az Ady-versek, hanem — amit még Ady életében alig-alig pedzettünk — milyen éles fényt vet egyik verse a másikra, igen sokszor még azokra is, amelyek külön-külön motívumkörbe tartoznak. Behatóbb tanulmányozás után mindegyre jobban kezdett kivilágosodni egy-egy homályos Ady-vers, vagy egy 'érthetetlen' szövegrészlet« [9].



Ady kézírása

Ehhez az eredményhez Földessy Gyula harminc évi állandó és folyton kristályosodó kutatás és írás közben jutott el 1949-ben, de lényegében megállapítja ezt már az Adyról írt első tanulmányában [10]. S eredményét elfogadja pl. Babits Mihály, aki Földessy tanulmányát elolvasva, megállapítja a rokonságot az általa »a világ legnehezebb költőjének tartott« Dante és Ady között [11]. Találó ez a megállapítás. Tudjuk, Dante valóban maga mondja, hogy aki őt érteni akarja, »üljön meg a padkán, és élesítse jól az eszét«. Babits a hasonlóságot így fogalmazza meg: »... Adynál is, mint Danteban, az egész világ szimbolumok óriási láncolata, szimbolumoké, melyek szigorú egymásba illeszkedésükkel, szinte a valósággal egyértékű szövetet alkotnak.« Az Adyt érezhetően szintén Földessy csapásaink megismerő Németh László később vitatja ennek az összehasonlításnak a jogosságát: »mert összehasonlítható-e a szándékos rend és a tervszerű rendetlenség költőinek szimbolizmusa?« —, de elismeri: »a motívumok ilyen osztódására... nemcsak a magyar lírában, de a világ lírájában is bajos példát találni« [12].

Ady költészetének forradalmisága, eszmeisége és vázolt sajátos művészi törekvése között azért sincs és nem is lehet ellentét, mert az ő lírájában organikus egységet teremtő motívum-rendszerében a legfontosabb motívum: az Élet. Ebben a főmotívumban fut össze egységes életművé egész költészete. Ezért annyira kifejező költészetének jellegét

megvilágító »életes« szava. Így jellemezte ő a maga művészetét, szembe-állítva az ún. »irodalmi írók« módszerével, pl. a *Kosztolányiéval*, amikor a *Négy fal között* c. Kosztolányi-kötetről bírálatot ír. Az természetesen már »felnagyítás«, mikor ez a motívum azzal a tudattal bővül ki, hogy mert itt akkor ő oly határtalanul élőnek érezte magát, ránézve nem lehetett élet, amelynek ő részese ne legyen. Nagy élet-halál harcában úgy érezte, hogy minden, ami múlt benne összpontosul, s minden, ami lesz, tevékeny abban az ő szerepe. De vajon nem így látjuk-e ezt mi is: »Népünk nagy szenvedések, tragikus megtorpanások után mégsem hullott ki az idő rostáján. Adyt igazolta is, meg is cáfolta a magyar történelem. És a harminc éves halott diadala, hogy elmondhatjuk: költészetének része van ebben a cáfolatban, népünk győzelmében« — mondotta Révai József a költő halálának harmincadik évfordulóján tartott emlékbeszédében [13].

Ha figyelmen kívül hagyjuk Ady költészetének ezt a sajátos művészi rendszerét, nehezen, vagy alig boldogulunk pl. az ő halál-verseivel. Az élet-motívum mellett Ady költészetében igen jelentős motívum a halál-motívuma, éspedig bizonyos értelemben mint az élet és halál egymásra utaltsága. Attól kezdve, hogy Ady az egyik versében magát a halál rokonának nevezte, ezért is sokan támadták az ő líráját. Pedig ha a kérdést nem egyes kiragadott versek, vagy éppen verssorok alapján nézzük, hanem egész költészetének összefüggéseiben, akkor nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy Ady látásában az élet és a halál úgy kapcsolódnak, mint a fény és az árnyék és a halál jelentősége éppen az, hogy könnyörtelenül bünteti az élettel visszaélőket és így mintegy ösztönzője a teljesebb, igazabb életnek. Ahogy a költő ezt félreérthetetlenül is kifejezte:

Oh Halál, én szeretlek
(százszor, sokszor vallottam)
Es mégse vagy más,
Mint véres kísérlője,
Csöppekre hullott mása,
Artatlan kísérlője
A menekülő Életnek.

Lehet, hogy ez a látás ma már kissé, vagy nagyon is idegen a mi számunkra. De nem szabad elfelednünk, hogy ez a költészet egy haldokló, pusztulás szélén álló társadalmi rend légköréből csendült fel és hogy még erőteljesebben segítse elő, hogy az elkövetkezendő jövőendő ne legyen a teljes pusztulás, hanem a boldog, mert szabad és teljesebb élet.

Szándékosan történt ennek a bonyolult kérdésnek ez a felvillantatása, mert az Ady-kérdésben ma egyik legfontosabb feladatunknak annak bizonyítását kell látnunk, hogy Ady művészi vonásainak a megfigyelése és megismertetése nincs ellentétben azzal, amit az ő költészetének forradalmi jellegéről vitathatatlanul megállapítottunk. Nem tekinthetjük véletlennek azt, hogy éppen Földessy Gyula volt az, aki egyes pontokon korrigálni tudta Révai József nekünk oly sokat mondó és megvilágító Ady-tanulmányainak bizonyos tévedéseit. Kimutatva

pl. azt, hogy Adynak mennyivel mélyebb és alaposabb volt az ismerete az 1905-ös orosz forradalomról, mint ahogy azt Révai József feltételezte. Nem véletlen az sem, hogy éppen ő tiltakozott a közelmúlt nehéz napjaiban a legélesebben Ady nevében is a vörös zászlók, a vörös csillag meggyalázásai ellen.

Hiába, az író munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan annak társadalmi súlyától és szerepétől. Láttuk ezt jól akkor is, mikor az ítéletek és értékelések a társadalmi jelentőséget és okokat hagyták figyelmen kívül. De egyre jobban láthatjuk a fordított hibának a következményeit is. S az Ady-kérdésben is meg kell látnunk, hogy az ő forradalmiságát megvilágító jelentős és szükséges munkát bizonyos értelemben egyoldalúan, mereven végeztük el. Túlságosan elhanyagoltuk az Ady művészi vonásainak, esztétikai értékeinek számbavételét, megfigyelését. Ezekről az értékekről lebecsülve nyilatkoztunk, még akkor is, ha »nagyszerű« jelzővel illettük, mégis csak egyfajta »dadogásnak« minősítettük.

Ezzel nem vitatni akarjuk mindazt, amit Révai József Ady halálának harmincadik évfordulóján mondott emlékbeszédében annak magyarázatára elmondott, hogy mi okozhatja az utóbbi időben az Ady költészete iránti érdeklődés csökkenését. Valószínű, hogy ezek az okok mind hozzájárulhattak ahhoz, hogy költőnk nagyszerű alakja az utóbbi években, mintha valóban szoborrá kezdett volna merevedni közéletünkben és irodalomtanításunkban is. A szabad korszak költő-feledésének okát valami hasonló módon képzelte el József Attila is *A költő hasztalan vonít* c. költeményében:

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...
Bízom, hisz mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kín —
S minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

Ám az Ady esetében mégis csak másról is szó van, és szerintünk legalább is most még elsősorban erről a másról van szó. Nevezetesen az ő költészete esztétikai vonásainak, művészi sajátosságainak eleddig hiányos magyarázatáról, fogytékos értékeléséről. Mert akármilyen jól is látjuk, hogy Adyt milyen történelmi helyzet milyen tragikus ellentmondásai befolyásolták versei művészi sajátosságainak kialakításában, de ha erről a formáról csak felületesen szólunk, azt kellően meg nem világítjuk, azok kezére játszunk, akik oly célzatosan szerettek beszélni Ady költészetének »érthetatlenségéről«. Vagy a Kosztolányi Dezsőjére pl., aki Ady elleni irigységében oly előszeretettel beszélt Ady költészetének művésziatlenségéről. Mert végeredményben saját esztétikai elvünkkel kerülünk ellentétbe, szétszakítva a tartalom és forma egységeről vallott elméletünket.

Hiszen elvileg tisztáztuk és hangoztattuk azt mi, hogy Ady költő volt, nem jövőmondó. A gyakorlatban azonban Adyt mégis inkább

csak a »prófétai« tisztéért becsültük. Hiába énekelt róla már Tóth Árpád is így:

S áldalak, mert újra zengő s ámbrás csókokod ízétől
Ajka ama holt lyánynak, ki a magyar Poézis.

Mily keveset tudunk vitathatatlanul elmondani Adynak arról az »édes ritmuzáról«, amelyről József Attila énekelt. S talán még kevesebbet figyeltünk meg nyelvének tulajdonságairól, amelyről Móricz Zsigmond azt írta, hogy abban »az ég zenéje suhog... az ős szellők, az örökké ifjú zefír, amely mindig táncos, kacarászó«. Pedig ki látta félreérthetetlenből forradalmi költőnek Adyt, mint József Attila, vagy az a Móricz Zsigmond, aki szerint Ady »mint egy fiatal isten szállott ki a magasba, s az égig dobta az új igazságok lángoló ígét« és aki »már akkor a szabadságot zengte«, amikor »az emberiség... még néma nyomorban hevert«.

Bizonyosak vagyunk abban is, hogy az Ady költészetének most éppen csak érintett és felvillantott művészi vonásait egyáltalán nem volna különlegesebben nehéz feladat szélesebb körökben is ismertté tenni. Ennek a lehetőségéről bárkit meggyőzhet Schäffer Gyula szervezett munkásnak a *Népszava* 1909. január 29-i számában közölt nyílt levele, amelyben a *Csizmadia* Sándor által részben hiúságból, önérdekből, részben szektáriánus felfogása következtében megtámadott Ady Endre mellé állt: »... De kiegészítés és igazság szempontját tekintve, hadd beszélje ki magát egy proletár is... Hogy érti, hogy szereti, hogy Adyval együtt érez... A sok felolvasás, amelyet az új, modern emberek megtettek érdekünkben, meghozta az eredményt... Megtanították a munkásokat zenét érteni, képet, minden művészetet, az életet élvezni tudni tartalmasan, igazán. Sőt, Adyt is megérteni, az igazi Adyt. És ha verset akarunk élvezni és a mi sorsunk tükrébe belenézni, belenézünk Ady verseskönyvébe, amely nekünk, munkásoknak szent, ha kávéházban is írták és csodáljuk az ő nagy művészetét.«

Lehet, hogy némileg sötéten látott Földessy Gyula, aki többször említett nevezetes munkájának bevezetőjében így nyilatkozott; »Nekem úgy kezd rémleni, hogy Adynak, a lírikusok lírikusának útja olyanféle széles terjeszkedésű, lassú, ráérő maradozással vezet a földi halhatatlanság felé, mint Shakespeare-nek, akit halála után vagy százötven évre még kifelejtettek a költők sorából.« Shakespeare-nél tudunkkal valóban kétszáz év telt el, míg saját nemzete igazán szívébe zárta alakját. Adyval kapcsolatban úgy véljük, már megtörtént a harc, lényegének, az igazi Adynak az elismertetéséért. Harcolnunk kell azonban azért, hogy népünk a teljes Adyt fogadja szívébe és így verhessen állandó tanyát itt, a Duna táján élő és dobogó szívekben, hogy megénekelte vágya szerint az Értől elindulva befusson a nagy Óceánba is.

J E G Y Z E T E K

- [1] Földessy Gyula: Ady minden titkai. Athenaeum, 1949. 285. l.
- [2] Bóka László: Ady szimbolizmusa. Irodalomtörténeti Közlemények, 1954. 2. sz. 126. l.
- [3] L! Ady Dokumentumok Könyve.
- [4] Szerb Antal: Magyar Irodalomtörténet. Révai, 1935. 453. l.
- [5] Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. Magyar Klasszikusok sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954. 6. l.
- [6] I. m. 8. l.
- [7] Nyugat 1919-es évfolyam. Ady-émlékszám.
- [8] I. m. 134. l.
- [9] Földessy i. m. 20. l.
- [10] Földessy Gyula: Ady Endre. Budapest 1919. Külön-lenyomat a Huszadik század Ady-számából.
- [11] Babits Mihály: Tanulmány Adyról. 1920. L! Gondolat és írás. 1922. 270. l.
- [12] Németh László: Ady összes versei, 1930. Készülődés, I. k. 254. l.
- [13] Révai József: Irodalmi Tanulmányok. Bp. 1950. 261. l.

PATAKY LASZLO:

For the whole Ady

A short remembrance to the anniversary of the great poet, who was born eighty years ago. In the latter years quite often allusion happened to the revolutionary side of Ady's poetry. It was perfectly right and important. But it was a fault, that we neglected the artistical side of his poems. According to the author's opinion the best aids are in this question the studies of Julius Földessy, who was the friend of Ady and the »poet-adminisrator« of his poems. The article, further, makes Known some motives of Ady's marvellous symbol-order.

BERZY ANDRÁS főiskolai adjunktus:

A REALISTA ÁBRÁZOLÁS KÉRDÉSEI BELINSZKIJ IRODALMI KRITIKÁIBAN

I.

A kor, amelyben élt és alkotott, az orosz társadalom egyik legsötétebb és legelviselhetetlenebb korszaka volt, amikor »egyetlen szabadon kimondott szóért börtön, kényszermunka és száműzetés járt«. Ilyen körülmények között számára sem maradt más járható út, mint az irodalom, a kritika területe. A sötét cári cenzura korában a tisztán esztétikai problémákat is művészi módon használta föl politikai mondanivalójának közlésére. Irodalomkritikai elvei mindig szoros egységben jelentkeznek társadalmi és művészetfilozófiai nézeteivel. Akár szépirodalmi, akár tudományos művekről ír, mesteri módon fejt ki művészetelméletét, s egyben a társadalmi életre, az új demokratikus erkölcsre és nevelésre vonatkozó programját. Számára az esztétika, a kritika is a régi világ elleni harc eszköze volt. Műveiben könyörtelen harcot folytat a feudális irodalmi közvélemény ellen, alkotásai a népfelszabadító harcokban, esztétikai nézetei a realista irodalomért folytatott küzdelemben fejlődnek ki. Kritikai elődei, sőt kortársai is csak tevékenységének előfeltételeit teremttették meg, ők maguk azonban fejlődését nem határozták meg, mert kritikai módszere és esztétikai nézetei a velük folytatott szenvedélyes vitákban bontakoztak ki. Alkotó útja, eszmei, világnézeti fejlődése igen bonyolult és ellentmondásos folyamat, amelynek során az új történelmi valóság, az irodalom és esztétika felvetődő problémáira adott pozitív válaszai és feleletei új szakaszt nyitnak meg az orosz irodalomtudomány fejlődésében. Világnézetének kialakulásában számos meghatározó és formáló tényező játszott közre, amelyek közül egyrészt a parasztság és a földesurak, a nemesi forradalmárok és a cári önkényuralom közötti éles ellentétet kell kiemelnünk, másrészt az orosz materialista hagyományt, a francia forradalomnak és eszméinek, valamint a klasszikus német filozófiának — főként Hegelnek — hatását kell a legjelentősebbnek tekintenünk. Filozófiai nézetei a társadalmi valósággal, Oroszország gazdasági és politikai fejlődésével való szoros kapcsolatban formálódnak ki. Filozófiai alapjai kezdetben meglehetősen bizonytalanok, egy ideig Schelling idealista filozófiáját követi, de ezt hamarosan elvetve, rövid *Fichte* rajongás után feltétel nélkül fogadja el Hegel objektív idealizmusát

és dialektikus módszerét, s élete végén művészetelméletében kísérletet tesz a hegeli dialektika és a feuerbach-i materializmus összekapcsolására. Hegel dialektikus módszerének elsajátítása eszmei fejlődésének igen fontos mozzanata lesz, de a hegeli rendszer feltétlen elfogadása emberileg, társadalmilag és esztétikailag — abszurd következtetésekre juttatja.

II.

Belinszkij kritikai módszerének és esztétikai elveinek kialakulása a 19. század harmincas és negyvenes éveire esik. Idealista tanokkal és elképzelésekkel indul, de a klasszikus filozófia nagy eredményeinek, különösen Hegel idealista dialektikájának alkotó tanulmányozása és gyümölcsöző elsajátítása hozzá segíti a művészet és valóság kérdéseinek elmélyült elemzéséhez. Mindez kezdetben igen ellentmondásosan jelentkezik, amennyiben a hegeli filozófia szellemében a valóságot és a művészetet is az »örök ideál« megtestesülésének, illetve megnyílvánulásának tekinti, de magát a valóságot mint az ellentétes erők örök harcát fogja föl, mint a jó harcát a rosszal, amelyet »olyannak kell ábrázolni, amilyen«. Ilyen szöges ellentétbe kerül Belinszkij saját idealista elgondolásaival, mert a művészet és valóság idealista értelmezése mellett realizmust propagál, az élet valóságos ábrázolását, a valóság fény- és árnyoldalainak teljes feltárását követeli meg, a romantikus idealistákkal szemben, akik csak a szép ábrázolásának tulajdonítottak kizárólagos jelentőséget a művészetben. Ilyen ellentmondásosan jut el a *népiesség és realizmus* elszakíthatatlan kapcsolatának felismeréséig. Ez hatja át korai tanulmányait, az Irodalmi ábrándokat, amelyben az orosz irodalom fejlődését vizsgálja Lomonoszovtól Puskinig, és a kor irodalmának leglényegesebb vonásai közül a realizmust és népiességet emeli ki. Ettől kezdve ez a felismerés vezeti egész élete és alkotó tevékenysége folyamán, s ez lesz egyik legfontosabb követelménye az irodalmi alkotásokkal szemben. Gogol elbeszéléseiről írott tanulmányában az idealista és realista költészet kérdéseivel foglalkozik, és azt az esztétikai törvényszerűséget állapítja meg, hogy a művészetben a schilleri eszményi költészettel elvben egyenrangú nagy művészet a reális, a shakespeare-i, gogoli irodalom, amelyben az élet és a valóság hűen és pontosan tükröződik, amely inkább összhangban van a kor szellemével és szükségleteivel, s így egyedül csak ez felel meg az orosz történelmi valóságnak. Tehát már a kezdő Belinszkij a realista költészetet részesíti előnyben, amely »az élet költészete, a valóság költészete...«, amely nem átkölti, hanem művészi módon újra teremti, újra alkotja az életet... Nem »az élet eszményképét« adja, hanem »magát az életet, úgy, ahogy van«. [1]. Az idealista költészetet viszont a széplelkeknek való romantikus eszményítésnek tartja. Belinszkij első alkotásainak kétségkívül van néhány tévedése, mégis ha idealista alapokról is, de támadásainak éle az irodalmi reakció, az uralkodó feudális irodalmi közvélemény, az »irodalmi bálványimádás« ellen irányul. Harci feladatnak tartja, hogy szembeforduljon a hivatalos irodalommal, a nemesi szalonköltészettel s azokkal

a kritikusokkal, akik a művészetben a »világiasságot és eleganciát« prédikálják, s az irodalomra »divatos frakkot és fehér kesztyűt« akarnak húzni. Ebben az állhatatos küzdelemben jut mindenekelőtt és legélesebben kifejezésre kritikájának demokratikus jellege. Harcot indít azért, hogy az irodalom a nép javát szolgálja. Ezért tulajdonít nagy jelentőséget többek között az újságírásnak is, amelynek feladatát a műveltség széleskörű terjesztésében jelöli meg. A felvilágosító Belinszkij ebben látja a társadalmi haladás útját, a kultúrát és népet nem elválasztani, hanem összekapcsolni kívánja, s ezzel a kulturális demokráciával a politikai demokráciát készíti elő. Az irodalmi kritika feladatát egy-egy író életművének sokoldalú és összefüggő feltárásában, a konkrét történelmi fejlődés menetébe való beállításban jelöli meg, hogy ezáltal is tudatosítsa az irodalom és az egyes írók működésének a társadalomra gyakorolt hatását. Irodalmi elemzéseiben már kezdetben kirajzolódnak egy olyan kritikai módszer körvonalai, amely az esztétikai elemzést a tartalmi, történeti elemzéssel összhangban végzi el. Az esztétikai és történeti módszernek ez az összhangja rövid időre csak akkor bomlik fel, amikor Belinszkij a hegeli filozófia szellemében a valósággal való megegyezés ideológiájába tévedett, a valósággal való megbékélés és kiegyezés súlyos világnézeti válságába jutott. Ennek megfelelően úgy vélekedik, hogy a művészet célja önmagában van s az a valóban művészi alkotás, amely kibékíti az embert a valósággal. Kritikáiban nem az objektív valóság visszatükrözését kérte számon az alkotástól, hanem az egyoldalú idealista esztétizálás zsákutójába tévedt. Mindez kritikáiban úgy jut kifejezésre, hogy az irodalmi alkotástól csupán idealista elveinek igazolását veszi számon, elítéli az író bíráló jogát a művészetben, szembeszáll a tudatos irányzatossággal, elveti a szatírárt mint tendenciózus műfajt, s korának irodalmi valóságát a klasszicizmus és romantika békés együttműködéseként szemlélte és fogta föl.

A fordulat ebből a válságból akkor következik be, amikor leszámol a »megbékélés« ideológiájával és annak idealista alapjaival. A negyvenes évek elejétől kezdődően felülvizsgálja viszonyát az idealista filozófiához, s felfedezi és tudatosan végig is viszi egész munkásságában azt, hogy Hegel filozófiájában és esztétikájában kiáltó ellentmondás van a rendszer tudománytalansága és a módszer tudományos természete között. Kiméletlen bírálatban részesíti Hegel misztikus eszményeit és reakciós rendszerét, s a materialista dialektika irányában fejlődik tovább, majd a negyvenes évek közepétől végérvényesen átmegy a filozófiai materializmus álláspontjára. Működésében ez lesz a forradalmi demokratikus eszmék, a harcos materializmus, a teljes kibontakozás periódusa. Belinszkij kritikusai fejlődése szorosan összefügg társadalmi érdeklődésével. A művészetről vallott felfogása, irodalmi kritikáiban kibontakozó művészelmélete hasonló fejlődési folyamaton ment keresztül a romantikától a realizmusig, a felvilágosító jellegű kritikai tevékenységtől a forradalmi demokratizmusig. Az idealista filozófia és esztétika korlátait áttörve, továbbfejlődésének az lesz egyik döntő megnyilvánulása, hogy a gogoli szatirikus társada-

lombíráló művészetben, a leleplező kritikai realizmusban látja az orosz irodalom fejlődésének egyedül szükségszerű útját. Míg válságos korszakában egyedül fontosnak az esztétikai kritikát tartotta, addig a negyvenes évek elején már vele egyenrangúnak ismeri el a történeti, tartalmi szempontot hangsúlyozó bírálatot, amely az elemzés során a művészi valóságtükrözést kéri számon: milyen gazdasági, társadalmi valóság kifejezője, milyen konkrét társadalmi mozgalmak és folyamatok tükröződése, milyen társadalmi szükségletek kielégítése az irodalmi alkotás. Ettől kezdve kritikai módszerében az esztétikai elemzést egyre inkább alárendeli a történeti, tartalmi elemzésnek, mert a szigorúan csak esztétizáló kritika »... csak a költőről és művéről hajlandó tudomást venni, nem törődik a hellyel és idővel, ahol és amikor írt a költő, se a körülményekkel, melyek előkészítették költői hivatására s befolyásolták költői tevékenységét« [1]. A történeti és esztétikai kritika egységét persze nem sikerült egyszerre megteremtenie. Csak 1844—45 táján sikerül egybeforrasztania a két módszert az irodalmi alkotások elemzésében. Ez az új kritikai módszer egyszerre ad már történeti és esztétikai elemzést, s megteremti azt a szorosabb egységet is, amely az irodalmi alkotás rész esztétikai szépségén keresztül bontja ki a művészi valóságtükrözés igazságát [2]. Mindezt elméletileg is megfogalmazva, azt vallja, hogy »a művészet minden termékét a korszakhoz, a jelen történeti pillanatához való viszonyában, a művész és a társadalom viszonyában kell vizsgálni... Másrésztől nem szabad szem elől téveszteni a művészet tulajdonképpeni esztétikai követelményeit. Többet mondunk: a kritikusnak első dolga legyen a mű esztétikai értékének fokát megállapítani. Ha a mű nem bírja ki az esztétikai elemzést, akkor nem érdemes a történeti kritikára.... Ebből egyenesen következik, hogy nincs ok a kritikát különböző fajtákra felosztani, jobb, ha egy kritikát ismerünk el és rábízunk, vegye gondjaiba mindazokat az elemeket és részleteket, amelyekből a művészetben kifejezett valóság összeáll. Történeti kritika esztétikai kritika nélkül, és megfordítva: esztétikai történeti nélkül — egyoldalú, ennél fogva hazug kritika volna«. [3]. A helyes kritikai módszernek ebben a megformálásában fejeződik ki a negyvenes évek közepén a materialista és dialektikus Belinszkij törekvése: a történeti és esztétikai elemzés ötvöződése, egységbe fogása, a tartalom és forma egységes kibontása. Ezt a kritikai módszert igyekszik érvényesíteni legjobb irodalmi tanulmányaiban, amelyeket Puskinról, Gogolról, Krilovról, Lermontovról írt. Ezek a tanulmányok a »*naturális iskola*«, a nagy orosz realista írók felé irányították a haladó erők figyelmét. Az ő példájukra hivatkozva szólítja fel az írókat, hogy témájukat a való életből vegyék, hogy éljék és érezzék át a valóság problémáit, s a nép életét minden szépítés és eszményítés nélkül, az ellentétes oldalak feltárásával, a teljes igazság megmutatásával ábrázolják, hogy alkotásuk a társadalom hú tükre legyen: »Merítsük képeink tárgyát a környező valóságból, ne cifrázzuk fel, ne alakítsuk át, rajzoljuk meg olyannak, amilyen a valóságban, nézzük az eleven jelen szemével, nem pedig a hajdanában igaz morál kormozott szemüvegén át...« [4].

Belinszkij különösen a nép helyes ábrázolását tartotta fontosnak, azt vallotta, hogy az irodalom igazi hősének a népnek kell lennie, le kell számolni azzal a téves nézettel, mintha írni csak művelt emberekről lehetne. Ezzel Belinszkij határozottan a materializmus, a művészeti realizmus útjára lépett.

III.

Belinszkij elsőnek dolgozta ki Oroszországban a valóság realista ábrázolásának alapvető kérdéseit. A realizmus megalapozását főként két nagy tanulmányában, az 1846. és 47. évi orosz irodalom áttekintésében végzi el. Esztétikájának központi kérdése a *művészet és valóság* viszonya. A realista módszert úgy fogta fel, mint az ember és a társadalom reális kölcsönhatásának ábrázolását, s arra törekedett, hogy az irodalmat minél közelebb hozza az élethez. Meggyőződése szerint ez a közeledés fejleszti az irodalmat s elmélyíti realizmusát. Irodalmi kritikáiban kibontakozó művészetelmélete kísérlet a realista esztétika megteremtésére, a realista ábrázolás konkrét problémáinak megvilágítására.

Belinszkij realizmus elméletében a művészet mindenekelőtt a valóság tükrözése, eszköz a valóság megismerésére, éppúgy, mint a tudomány. Mindkettő közös forrása és tartalma a reális valóság, amely »kiapadhatatlan és kimeríthetetlen, mint az igazság maga«. Egyik sem költ »eddig soha nem látott valóságot, hanem abból, ami volt, van és lesz« meríti anyagát, elemeit, a kész tartalmat. E tartalmi egyezés mellett azonban rámutat arra is, hogy az adott tartalom feldolgozásának módjában különböznek egymástól, mert bár »tartalmi oldalát tekintve a költői mű olyan, mint a filozófiai értekezés . . . mégis a költészet egészen más . . ., élesen különböznek egymástól a formában, amely mindegyiknek *sajátos* megjelenést kölcsönöz . . . az egyik ábrázol, a másik bizonyít, de mindkettő meggyőz, csak az egyik logikai érvekkel, a másik képekkel. A költészet is elmélkedik, gondolkodik . . ., mert az igazság éppúgy tartalma, mint a filozófiának, de a költészet alakokban és képekben elmélkedik és gondolkodik, nem pedig szillogizmusokban és dilemmákban. Minden érzést és minden gondolatot képben kell kifejezni ahhoz, hogy költői legyen [5]. A költészet nem tűri az elvont képzeteket: ha alkot, képekben gondolkodik . . .« [6].

Belinszkij itt egyértelműen kiemeli, hogy a művészet és tudomány tartalma és társadalmi rendeltetése azonos, mindkettő a valóság lényeges oldalait és lényeges kapcsolatait ragadja meg, de a tükröződés formája különböző, s ezt a jelentős különbséget abban a mozzanatban látja, hogy a művészi tevékenység *nemcsak képszerű ábrázolás, hanem képekben való gondolkodás is*, s ezzel a művészi ábrázolás sajátos jellegére, a gondolkodás és művészi tevékenység egységére mutat rá, lényegében arra, hogy a művészet nem áll ellentétben a fogalmi gondolkodással, az esztétikai tükrözésből nem zárható ki a gondolati, a logikai elem, »a kor öntudatát kifejező történeti eszme, mint értelmi tartalom«. Belinszkij tükrözés elmélete azonban egyrészt nem tisztázza a művészet viszonyát az objektív valósághoz, másrészt nem

ragadja meg teljesen specifikumát, hanem esztétikai jellegének csupán egyetlen fontos kritériumát emeli ki, mert a tudományos és művészi tükrözés közötti különbség nemcsak a sajátos kifejezési formában, hanem elsősorban a művészet által felfedett és megvilágított tartalom esztétikai sajátosságában rejlik, amely meghatározza a művészi ábrázolás sajátos módszereit és különleges formai eszközeit.

Belinszkij a művészet tárgyát és feladatát a társadalomban élő ember, a társadalmi élet jelenségeinek, körülményeinek, küzdelmeinek művészi hű ábrázolásában jelöli meg: a realista költészet »hőse és tárgya mindig az ember«. Realizmus elméletének egyik sarktétele szerint »a valóság — a reális, érzékelhető világ, amelyet nem teremtett senki és amely saját belső törvényei szerint él: ez a valóság szolgál a művészet tárgyául és talajául... Ami nem lehetséges a valóságban, az hazug a művészetben..., ami nincs a valóságban, az nem lehet költői tárgy« [7]. Ezt a hűséget tartja a költészet első követelményének és feladatának. De az irodalom szerinte nemcsak hű kifejezője, passzív tükrözője a társadalmi kérdéseknek és törekvéseknek, hanem segítője, bírálója, szolgálója, »ellenőre és felügyelője« is: »... kimutatni a társadalom valódi hibáit — annyi, mint szolgálatot tenni neki..., ha megfosztanánk a művészetet attól a jogától, hogy a társadalom érdekeit szolgálja, — nem emelnénk fel, hanem lealacsonyítanánk, mivel életerejétől, értelmétől fosztanánk meg, szibariták élvezeti cikkévé, tunya henyélők játékszerévé tennénk. Sőt ezzel meg is ölnénk« [8]. Halottnak tartja azt a műalkotást, amely csak azért ábrázolja az életet, hogy az élet rajzát adja minden nagyverejű lelki indíték és szenvedély nélkül. Ezek a megállapítások a művészetnek és irodalomnak a társadalomban betöltött aktív szerepére mutatnak rá. Belinszkij határozottan szembeszegült azzal az idealista nézettel, mintha a szép ábrázolása lenne a művészet egyetlen és kizárólagos tárgya és feladata: »...a szépség a művészetben még nem minden..., hogy a szép a művészetnek elengedhetetlen feltétele, hogy szépség nélkül nincs és nem is lehet művészet: ez sarkigazság. De a szépséggel magával a művészet nem jut messzire...« [9]. A művészetnek nem lehet egyetlen célja és feladata a szép megtestesítése, hanem az élet ellentétes oldalainak művészi hű ábrázolásával kell az igazságot kifejtenie, a valóság lényegét, sajátosságát megismernie, amely Belinszkij szerint csak úgy sikerülhet, ha a művész valóban ismeri és értékeli is »azoknak az elveknek az összességét, amelyen a társadalom felépül«.

A valóság hű ábrázolása Belinszkij véleménye szerint nem jelenthet szenvtelen ábrázolást, hanem magában kell foglalnia a művész érzéseinek, az élethez való viszonyának, életszemléletének, világnézeti állásfoglalásának, az élet jelenségeiről formált ítéletének a kifejezését is. S ha a pártosság fogalmát tudományosan megfogalmazni nem is tudta, de az író becsületbeli ügyének tartotta, hogy »meggyőződéséhez hű maradjon és következőképpen pártjához is hű legyen«. Szenvedélyesen ostorozta a politikai indifferentizmust, és azt a határozott követelményt támasztotta az íróval szemben, hogy képeiben tendenciának, »gondolatnak kell lennie, az általuk keltett benyomásnak hat-

nia kell az olvasó értelmére, és az élet bizonyos vonatkozásairól vallott felfogását ilyen vagy olyan irányba kell térítenie» [10], bírálnia vagy helyeselnie kell azokat. Belinszkij tehát a realizmus nevében számol le a művészet öncélúságának gondolatával, mert felfogásában a valóság lényeges vonásainak megragadása, hű bemutatása összefonódik az ábrázolás tendenciózusságával.

Belinszkij a nemzeti jelleget a művészet elengedhetetlen feltételének és nélkülözhetetlen tartozékának tartja. A nemzeti jelleg kritériumát abban látja, hogy az irodalmi alkotás »a nemzet egyéniségének, jellemének visszatükröződése, belső és külső életének kifejezése, minden jellegzetes árnyalatával, színével, anyajegyével... — az irodalom — a nép tudata, ebben tükröződik szelleme és élete«. A nemzeti jelleg képviselőjének elsősorban a népet ismeri el, s egyetért Gogollal, hogy a nemzeti jelleget az irodalomban nem a népieskedés, a közönséges póriaskodás, hanem a nép szelleme adja. De a nemzeti jelleg mellett azt is szükségesnek tartja, hogy a művészi alkotás »egyetemes is legyen, vagyis hogy nemzetiességében... az általános emberi eszmék öltse- nek formát, testet, hús-vér alakot«. Belinszkij az irodalom nemzeti gondolatát nem választja el, nem függetleníti a tartalom és forma viszonyának kérdésétől: »... akik az irodalomban csak a „nemzeti jelleget” követelik, valami délibábos „semmit” követelnek; viszont azok, akik a nemzeti elemnek teljes hiányát kívánják, mert azt hiszik, hogy ezzel az irodalmat mindenki számára egyenlően hozzáférhetővé és általánossá, vagyis általános emberivé teszik, szintén valami délibábos, üres „semmit” követelnek. Amazok a tartalom nélkül való formát hajszolják, ezek a tartalmat forma nélkül... Világos, hogy csak az az irodalom valóban nemzeti, amely egyszersmind általánosan emberi is» [11]. Ez a fejtegetés fényt derít arra, hogy Belinszkij az irodalmi alkotás egyik művészi feltételét az általános emberi tartalom és a nemzeti forma egységében látja, mert az ilyen alkotásokban ítélete szerint »mint tükörben, úgy verődik vissza a nemzet lelke és élete, mint konkrét tényből látható belőle a nemzet hivatása, helye az emberiség családjában, az emberi lélek világtörténeti fejlődésének az a mozzanata, amelyet létével kifejez. Valamely nemzet irodalmának forrása nem lehet kívülről jövő serkentés vagy lökés, hanem csak a nemzetnek a világról alkotott szemlélete...« [12], amelynek szuggesztív művészi kifejezésén, mint művészi élményen keresztül döbben rá az olvasó korának élő, eleven problémáira, egy konkrét történelmi helyzet megrendítő varázsán át a sajátos feladatok elvégzésére s azokra a visszahúzó erőkre, amelyek gátolják, hogy a nemzet az egyetemes emberi progresszió irányában haladjon. Az irodalom népi jellegét ugyancsak a progresszió gondolatában méri fel, s nem a nép hamisan idealizált ábrázolásában látja. Kritikáiban a népi jelleg problematikája úgy vetődik fel, hogy egy-egy irodalmi mű eszmeileg és művészileg a nép érdekeinek megfelelően ragadja és oldja-e meg a kor legdöntőbb társadalmi és történeti problémáit.

Belinszkij esztétikájában a művészi megismerés, a művészi ábrázolás egyik döntő fontosságú eszköze és tényezője a tipizálás, amelyet

a művészi tükrözés egyik alaptörvényének tart, amely nélkül nincs művészet: »Az alkotó eredetiségnek, vagy helyesebben mondva az alkotásnak egyik legkiemelkedőbb ismertető jele a *tipizálás*..., amely az írónak valósággal védjegye« [13]. A tipizálás által nyújtott »művészi kép gazdagsága vagy korlátozottsága szerint kell megítélni a költői alkotás nagyságát« aszerint, hogy miképp tudta megragadni az egyesben a különöst és az általánost, hogyan tudta általános érvényűvé emelni az egyes jelenséget, s milyen művészi fokon volt képes ezeket eleven egységükben gazdagon és sokrétűen, konkrét érzékletes esztétikai formában ábrázolni. A tipizálás Belinszkij szerint feltétlenül általánosítást jelent, amelynek lényege abban áll, hogy az író kiválogatja azokat a jellegzetes és lényeges vonásokat, amelyek számos jelenségben megvannak, s ezeket egy élesen megrajzolt jellemben, egy »eleven és tipikus« képben összesűriti: »az ábrázolás tipikussága — abban áll —, hogy a költő a rajzolt személyek legélesebb, legjellegzetesebb vonásait gyűjti egybe, ugyanakkor elhagy mindent, ami ... esetleges... [14] ... Shakespeare a dráma szűk keretében egy történelmi személy egész életét összesűriti... hősenek életéből csak azokat a jellemvonásokat, a drámai megjelenítés számára kiválasztott eseményből csak azokat a tényeket építi bele, amelyek művének alapeszméjével közvetlen vonatkozásban állanak... — a művészet — nem ismer szétforgácsolt és esetleges jelenségeket, hanem csak eszméket vagy tipikus ábrázolásokat..., amelyek minden egyéniségük és sajátosságuk mellett is magukban foglalják a lehetséges jelenségek egész sorának általános, közösségi ismertető jeleit, amelyek bizonyos eszmét fejeznek ki. Ezért a művészi alkotás minden szereplője egy bizonyos fajta ember számtalan sokaságát képviseli... [15] s ezért a művészetben a valóság jobban hasonlít önmagához, hívebb önmagához, mint a valóság legszolgáibb másolata az eredetihez... [16] A tudomány elvonja a valóság tényeiből annak lényegét, a művészet viszont a valóságból kölcsönözve anyagát, belőle indul ki az általános, jellemző, tipikus vonás felé, s belőlük harmonikus egészet alkot« [17].

Ebből a fejtegetésből világosan kitűnik, hogy Belinszkij esztétikai felfogásában a tipizálás egyrészt sok jelenség jellemző vonásainak megragadása és egy »művészien megalkotott személyben« való általánosítása, ami a tudomány számára egyáltalán nem kötelező, mert ez a művészi tükrözés egyik sajátossága, másrészt azt is felismeri, hogy a tipizálás alkotó eljárás, mert a *művészi kép*, a művészi figura *nem* a valóság szolgái másolata, *nem a tények és életjelenségek empirikus leírása*, hanem »a lehetséges jelenségek egész sorának« visszatükrözése. S végül fény derül arra is, hogy a művész *nem »szétforgácsolt és esetleges jelenségeket« tipizál, »nem az egyedülállót és véletlent fejezi ki, hanem az általánosat, a szükségszerűt, amely korának színezetét és értelmét megadja«* [18]. Belinszkij esztétikai koncepciójában tehát *realizmus és tipizálás* elválaszthatatlanok egymástól, egyik feltételezi a másikat.

Belinszkij a művészi tükrözés speciális jellegét abban látja, hogy az irodalmi ábrázolás — a tudománytól eltérően — sohasem lehet el-

vont, általánosságokban mozgó, hanem mindig konkrétnek kell lennie. Irodalmi kritikáiban megköveteli, hogy a művészi alkotás figurái »konkrét és tipikus személyek« legyenek, s a konkrét jelleg fogalmát kifejtve megállapítja, hogy »a konkrétság az eszmének és formának az a titokzatos és szétszakíthatatlan, szükségszerű összeforrása, amely minden életre jellemző, mely nélkül nincs élet« [19]. Éppen ezért számúzi a művészi ábrázolásból »az elvont erények és bűnök allegorikus alakjait«, »retorikus megszemélyesítőit«, »a kivágott papírbábukat«. Az »eleven ember«, a »valós jellem« — a konkrét emberi arculat megrajzolását a realista ábrázolás egyik alapvető, elengedhetetlen követelményének tartotta: »ha a művész alkotásában embereket ábrázol, akkor először is mindegyikük ember legyen és ne agyrem, — legyen mindegyiküknek arca, jelleme, legyenek szokásai —, egyszóval azok a személyes jellemvonásai, amelyekben minden egyén a valóságban is különbözik bármely más egyéntől. Aztán mindegyikük tartozzék egy bizonyos nemzethez, egy bizonyos korhoz...« De szükségesnek tartja azt is kiemelni, hogy az általános egyénítése a művészi alkotásnál nem merülhet ki a nemzeti jellegben és eredetiségben: »*tipikusság* nélkül nem lehet sem ez, sem az« [20]. A művész által ábrázolt alak csak így lesz »valóságos lény« és nem »elvont fogalom«.

Igen nagyra becsülte Belinszkij Shakespeare, Balzac alkotásait, mert bennük minden személy élő alak: »Shakespeare minden drámai alakja konkrét és eleven..., meghatározott arcvonásai vannak, meghatározott hajszíne, ilyen meg olyan hangja, modora, egyszóval... konkrét élő személy..., minden alakja valamely igazság konkrét kifejezése...« Csodálja Balzac művészetét is, aki »utólérhetetlen művészettel rajzolja meg a jellemeket, egyéniségük minden árnyalatáit«, akinek műveiben »nincsen egyetlen jellem, egyetlen személy, amelyik valamiképpen hasonlítana a másikra«. Gogol típusteremtő művészetéből azt a következtetést vonja le, hogy a »jellemeket teljes egészükben és teljességükben kell ábrázolni, a fajtájukra nézve minden tulajdonságukkal együtt, a haj színétől az arcon levő anyajegyig, a hang csendésétől a ruha szabásáig«. Belinszkij értelmezésében az általános és egyéni dialektikája nemcsak abban áll, hogy az általános az egyéniben nyer kifejezést, hanem abban is, hogy az egyéni, a különös, a sajátos gazdagabb és meggyőzőbb értelmet ad az általános érvényű mondani-valónak, mert »az egyéni nélkül az általános csak elvont lehetőség —, 'fellengző, hideg kárázat' — de nem maga az eleven valóság« [21]. Irodalmi kritikáiban megállapítást nyer az is, hogy ugyanaz az eszme ugyanaz a művészi igazság különböző művészeknél a művészi típusok egész sorában testesülhet meg, mert minden művészi típus egyéni, sajátos módon fejezi ki valamely meghatározott jelenség lényegét, egyes oldalait és mozzanatait: »a fösvenység, a fukar ember eszméje egy, — de típusai végtelenül különbözők. Gogol Pljuskinja utálatos, visszataszító, — Pljuskint komikus alak. Puskin bárója borzalmat ébreszt, tragikus alak. Mindkét alak félelmetesen igaz«. Pljuskint éppúgy, mint a bárót is »ugyanaz az undok szenvedély hevíti, mégis semmiben sem hasonlítanak egymáshoz, mivel egyik is, a másik is

nem a bennük kifejezett eszme allegorikus megszemélyesítői, hanem élő emberek, akiknek közös hibája egyénileg, személyesen fejeződik ki« [22].

Belinszkij tehát felismeri, hogy az általános egyénítése nélkül csak elvont eszme, elcsépelet, »arc nélküli« séma, »szánalmas elvontság« létezik: »az egyéni, egyetemes nélkül: csak fantóm, egyetemesség viszont fantóm a sajátyszerű, egyéni megjelenés nélkül« [23]. Csak a kettő szerves és eleven egységében lehet meggyőző, hiteles alakokat teremteni. Ezt a szerves és eleven egységet a típus fogalmában jelöli meg. Belinszkij a típusalkotást a realizmus egyik alapvető követelményének tartja: »itt a típusok a lényegesek... az igazi tehetség művében minden személy — típus, és az olvasó számára minden típus egy ismeretlen ismerős... [24] a típus a művészetben ugyanaz, mint a nem és a faj a természetben... a típusban történik meg a két szélsőségnek, az általánosnak és egyéninek diadalmas összeolvadása... egy általános eszmének elkülönítése egy művészi megalkotott személyben« [25]. Ilyen megbonthatatlan egységben vizsgálta Belinszkij az általános és egyéni kérdését a típusban. — Realista módjára értelmezi a művészi típus fogalmát, mint az általános érvényű és egyéni vonások eleven kapcsolatát és egységét, sőt Gogol műveit elemezve, történeti, társadalmi jellegét is fölismeri.

Belinszkij a valóságról alkotott művészi kép megteremtésében döntő, de nem kizárólagos szerepet tulajdonít a művészi képzetnek: »... a művészetben a fantázia játssza a legaktívabb és legfontosabb szerepet..., — de — a képzelő erő csak egyike azoknak a képességeknek, amelyek a költőt teszik, de egymaga nem teszi ki a költőt« [26]. Ehhez az is »szükséges, hogy képzeletünkön át tudjuk szűrni a valóság jelenségeit, hogy új életet adjunk azoknak, hogy gondolkodásunkkal a dolgok belső lényegébe tudjunk hatolni... —, hogy felfedezzük — az eszményt az adott tényben, az általános érvényű jelentőséget az egyes tünetben« [27]. Ebben a gondolatban a művész fantáziájának a valósággal való kapcsolata jut kifejezésre. Belinszkij fejtegetése szerint a művész a valóság tipikus képét, a tipikus alakokat nem az élet szolgálai másolása, nem a képzelet korlátlan csapongása útján, hanem az élet megfigyelése és tanulmányozása alapján, a gondolkodás és teremtő képzelet céltudatos, közös munkájával, a művészi kiválogatás eszmei és esztétikai tudatosságával teremti és alkotja meg. Ez a valóság elemeiből való újjáteremtése az életnek, ez a művészi teremtő erő, ez a művészi lelemény feltétlen tartozéka a költői tehetségnek: »... a természetet nem lehet fantázia nélkül leírni, mint ahogy a fejből kiagyalt koholmányok sem hasonlítanak a természetre..., aki nincs megáldva teremtő képzelettel, amely az eszmét képekké tudja átváltoztatni, amely képekben tud gondolkodni, elmélkedni és érezni: abból nem fog költőt csinálni sem az ész, sem a bölcs történeti és korszerű tartalom gazdagsága.« [28]. Csak az alkotó képzelet segítségével lesz »a művészet a valóság újjáteremtése, megismételt, mintegy újból alkotott világ«, amely alkotójától elszakadva éli a maga önálló életét. A teremtő művészi képzelet Belinszkij értelmezésében a tényekből

»az élet külön, önmagába zárt és egész birodalmát kerekíti ki, minden belső összefüggésével és viszonyával, saját jellegzetes színezetével és árnyalatával« [29], a valóság elemeiből rekonstruál egy új világot, amely mégis hű tükörképe a valóságnak. Ily módon lesz Belinszkij realista esztétikájában a művészi tipizálás fontos eszköze a művészi kitalálás, a művészi lelemény, az alkotó képzelet.

Belinszkij esztétikájának sarkalatos része a tartalom és forma egysége, amelyet a művészet alapvető törvényének tart. Világosan meghatározza mindkettő fogalmát: »a művészetben a tartalom nem mindig az, amit az első pillantásra meg lehet nevezni és meg lehet határozni... A tartalom a költő világnézete... A tartalmat általában csak külső mivoltában, mint egy műnek a »tárgyát« fogják fel —, pedig a tartalom ennek a tárgynak a tárgya, lelke, élete...«, a műalkotás eszméje s nélküle nem lehet művészet. A műalkotás formája a konkrét ábrázolás, a »megoldás művészete« [30].

A tartalom és forma véleménye szerint szoros és felbonthatatlan egységet alkot, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen: »a forma nem lehet tartalom nélkül, sem tartalom forma nélkül; mert ha volna is, akkor az első esetben nem lenne egyéb, mint fura és idétlen, üres edény, a második esetben csak délibáb, amelyet mindenki lát ugyan, de mindenki nem létező tárgynak tart...«, a műalkotásban a tartalom és forma elválaszthatatlanok...« [31]. Hangsúlyozza, hogy a kettő viszonyában a költői alkotás formáló elve a tartalom logikája, a művészi forma a mű tartalmából sarjad, viszont a mű tartalmát formái fejezik ki. Az eszme és forma kapcsolatában ezt az összefüggést állapítja meg az irodalmi mű jellemeinek összeszövődő sorsában és viszonyában, abban a kapcsolatban is, amelyben a szerző a konkrét ábrázolás logikája szerint »úgy állítja egymás mellé az általa teremtetett típusokat, hogy ez a kapcsolat kifejezze az alkotásaiban előadni kívánt gondolatait, mondanivalóját«. Ez a kölcsönhatás adja meg a művészi alkotás két összetevőjének »szerves és eleven összhangját«, felbonthatatlan egységét: »Ha a forma a tartalom kifejezője, olyan szorosan összefügg vele, hogy a tartalomtól elválasztani annyit jelentene, mint megsemmisíteni a tartalmat és megfordítva: a tartalmat a formától elválasztani annyi, mint a formát megsemmisíteni. Ez az eleven kapcsolat — az eszme és forma, a forma és eszme egysége és azonos-sága.« [32]. Az elgondolás és megvalósulás, a tartalom és forma viszonyában felismerte, hogy a kettő kapcsolata oly szerves és eleven, hogy a művészi kompozíció kérdése sem csupán formai, hanem eszmei, ideológiai, tartalmi kérdés is, mert a művész gondolkodásában mutakozó legcsekélyebb fogyatékoság is végzetesen tükröződik a költői erényekben, szétrombolja a »művészi egészet«: »az eszme és forma egysége a művészetben olyan teljes, hogy sem hazug eszmei tartalom nem lehetséges szép formában, sem szép forma nem lehet hamis eszme kifejezője. Ha egy műalkotásban a forma elnyomja az eszmét, ez azt jelenti, hogy az eszme nem elég határozott, nem elég világos az alkotó szemléletében és akkor a forma sem lehet tökéletesen szép.« [33]. Ezek a megállapítások a realista ábrázolás egyik leglényegesebb vonását

az eszmei tartalom és a művészi forma dialektikus egységét vetik fel, de hordozója ez az elméleti megfogalmazás annak a realista művészeti elvnek is, hogy mindkét komponens eredeti, művészi volta a valósághoz, az igazsághoz való hűségben rejlik. Tehát az a gondolat is kifejezésre jut itt, hogy a realista művészi alkotás nemcsak tartalmában, de formájában is megeleveníti az életet, tükrözi a valóságot, s az értékelés alapvető kritériuma ez az élethűség kell, hogy legyen.

Belinszkij a realizmus elméleti alapjait kifejtve, rendkívül éles harcot folytat kora idealista művészetfelfogása ellen. Mint a harmincas és negyvenes évek orosz irodalmi életének és fejlődésének legtudatosabb irányítója és szervezője, nemcsak meghirdette, hanem tudományosan is igazolta a »gogoli korszak« realista programját, a művészeti realizmus elméletét, a legfontosabb irodalmi jelenségek értékelésének kritikai módszerét. Irodalmi kritikáiban a realista ábrázolás általános problematikája úgy vetődik fel, hogy vele egyidejűleg a »kritikai irányzat«, a kritikai realizmus számos konkrét problémája, a negatív tendenciák ábrázolásának kérdései is előtérbe kerülnek és elméleti megfogalmazást nyernek. Esztétikai megállapításai ezzel széles kaput tártak az orosz kritikai realizmus fejlődése elé, ráirányították a művészek figyelmét a szépségekkel, szenvedésekkel és ellentmondásokkal teljes életre, s nagyban hozzájárultak az emberiség esztétikai gondolkodásának fejlődéséhez is. Egész életművét az igazság szenvedélyes kutatása jellemzi, ez adja meg világnézeti és esztétikai fejlődésének dinamikus jellegét.

Ez az állhatatos és szakadatlan küzdelem a kritikai igazság megközelítéséért határozza meg gyötrődésekkel és vívódásokkal teli útját az idealizmustól a harcos materializmusig és dialektikáig, — a realizmus esztétikájáig.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] Belinszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp. 1950. Szikra. 48—49.
- [1a] Uo. 428—29.
- [2] Forgács László: Bajza és Belinszkij. Irod. tört. Füzetek. 1955. 61.
S. Smirnowa: Die Hauptzüge der Ästhetik Belinskis. Sowiet-Literatur, Moskau. 1953 : 163.
- [3] Belinszkij: Esztétikai szemelvények. Bp. 1955. Művelt Nép. 251.
- [4] Uo. 297.
- [5] Belinszkij: Eszt. szemelv. 275.
Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 437.
- [6] Belinszkij: Eszt. szemelv. 193.
- [7] Belinszkij: Eszt. szemelv. 16.
Burov: A szocialista realizmus kérdései. Bp. 1953. Művelt Nép. 11.
- [8] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 434.
- [9] Belinszkij: Eszt. szemelv. 247.
- [10] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 447.
- [11] Belinszkij: Eszt. szemelv. 185.
- [12] Belinszkij: Eszt. szemelv. 131.
- [13] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 96.
- [14] Belinszkij: Eszt. szemelv. 106.
- [15] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 134—135.
- [16] Belinszkij: Eszt. szemelv. 267.
- [17] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 135.

- [18] A. M. Drumov: A tipikusság problémája Belinszkij esztétikájában. Világirodalmi Tájékoztató. 1953. május—június; 48.

Nem érdektelen itt megjegyezni, hogy kritikai irodalmunkban a naturalista ábrázolás elleni első, elvileg is megalapozott kritikai állásfoglalás Neustadt Adolf egyik képzőművészeti cikkében nyer megfogalmazást. A bírálat hangja, elméleti fejtegetése 1840-ben, esztétikai-kritikai eszmélkedésünk idején szinte egyedülálló és páratlan: »Die Kunst ist nicht ein Affe der Natur; nicht ein mit Quecksilber bestrichenen Glas, worin sich Alles, wie es eben ist, wieder spiegelt. Daguerreotype... dürfen noch so sehr vervollkommen werden, bleiben für immer blos Kopirmaschinen; und so genau auch jeder Rauchfang an den Häusern, jedes Blümchen auf der Gartentöpfen abgezeichnet wird, es ist nimmer ein Kunstwerk... Der Geist muss über allen Erzeugnissen der Kunst schweben, sonst verdienen sie nicht den Namen Kunstwerke, und die Künstler sind blos stumperhafte Nachdrucker. Die meisten Landschaftler glauben, wenn sie nur eine Gegend, ein Haus, eine Ruine, einen Wasserfall, einen Berg, eine Baumpartie... recht Daguerreotypetreu nachgemacht und auf die Leinwand in blanken Farben gepinselt haben, sie hätten das Höchste und Vollkommenste geleistet; das sind die leidigen Naturalisten unter den Malern...« (Pesther Tageblatt, 1840. II. 166. sz. 664.) »... die Wirklichkeit sei aber die Basis aller Schöpfungen... Wer sich vom Boden entfernt, schwankt, kaumelt und fällt... Denken, Forschen, Erkennen führt zur Wahrheit...« (i. m. 1840. II. 170. sz. 680.)

- [19] M. I. Mordovcsenko: A Don Quijote Belinszkij értékelésében. Irodalomtudományi Ertesítő. 1954. febr. 158. l.

- [20] Belinszkij: Eszt. szemelv. 185—186.

- [21] Belinszkij: Puskin: Bp. 1951. Közokt. Kiadó. 204.

- [22] Belinszkij: Puskin. 461.

Belinszkijjel szinte egyidőben Henszlmann Imre — aki dramaturgiai cikksorozataiban a realizmus első elvi jellegű értelmezését adta — hasonló elméleti következtetéseket von le Shakespeare egyénítő művészetének elemzése során: Shakespeare »még azon drámáinak jellemei is, melyek ugyanazon alkotó szenvedélyekből és tulajdonokból szerkesztvék, mégis annyira különböznek egymástól, miképp mindenikökre mint saját, elkülönözött, bevégzett és minden más hozzájuk hasonló egyedtől különbözőkre könnyen ráismerhetni«. (Kisf. Társ. Évl. 1843—45. V. 1. 200. l.) »Ha Shakespeare három gazembereit, Richardot, Edmundot és Jágót egymással összehasonlítjuk — mind a háromban ugyanazon embermegvetést, miből humoruk eredt, mind a háromban ugyanazon bátorságot, mi elszántságuk kútfeje, mind a háromban ugyanazon tettetést találjuk, mi nélkül gazember semmire sem mehet, *de mégis a gaszág alkotó részei bennök oly különböző módon vegyítvék*, egymást oly különbözőképp módosítják és birtokosaival a különböző célokra oly különböző eszközöket választatnak, hogy mindamellett, hogy Richard, Edmund és Jágó jellemét ugyanazon alkotó részek képezik, mégis *mindenikök tökéletesen bevégzett, egyedi jellem*...« (Regélő Pesti Divatlap. 1843. I. 22. sz. 688—89.) Erdélyi János Egyéni és eszményi c. tanulmányában ugyancsak Shakespeare cselszövő gazembereivel példázza, hogyan »lehet az egyféle eszmét vagy tárgyat is külön egyéniségben előtűntetni«. (Magyar Szépirodalmi Szemle. 1847. II. 7. sz. 99.)

- [23] Belinszkij: Eszt. szemelv. 185.

- [24] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 96.

- [25] Belinszkij: Eszt. szemelv. 187.

A »nem« és »faj« fogalmát reformkori irodalmi kritikánk úgyszólván valamennyi jelentős kritikusa helytel-közzel felhasználja a jellemábrázolás problematikájával kapcsolatban. Alkalmazásának egy kevésbé ismert változatát közlöm, amelyben Vachot Imre a francia romantikus dráma egyik fogyatékoságának tartja, hogy a »charaktereknek csak általános neveit (genus) bírják feltűntetni, de különös fajait (species) gyöngén és ritkán... valamint a növényismerő a rózsát, vagy akármilyen más virágot nemcsak általános nevében, de legkülönbözőbb fajaiban... egyenként híven, sajátosan köteles jellemezni... oly különböztető jelekkel tudja... kül- és belalkatát, vegyületet

színét, tenyésző erejének sajátságát, s egész organicus életének részleteit meghatározni, hogy leírása után millió más virág közt is ráismerhetünk annak eredeti jellemére. Így vagyunk a valódi nagy drámaköltők embereivel is — szinte a drámaköltő is ugyanezt tartozik tenni a lelki tulajdonok és szenvedélyek tömérdek fajaival». (Regélő Pesti Divatlap. 1842. II. k. 75. sz. 778.)

[26] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 427.

Belinszkij: Eszt. szemelv. 297.

[27] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 425.

[28] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 446.

Belinszkij: Eszt. szemelv. 275.

[29] Belinszkij: Vál. eszt. tanulm. 450.

[30] Belinszkij: Eszt. szemelv. 191.

[31] Belinszkij: Eszt. szemelv. 185.

[32] Belinszkij: Eszt. szemelv. 347.

[33] Belinszkij: Eszt. szemelv. 185.

BERZY ANDRÁS:

Les problèmes de la présentation réaliste dans la critique littéraire Belinsky.

Dans la première partie de son essai l'auteur donne un aperçu sommaire du procédé compliqué et plein de contradiction, au cours duquel la méthode de critique littéraire de Belinsky, les principes de la critique esthétique et historique se sont développés.

Le seconde partie de l'essai analyse la pensée centrale de la conception esthétique de Belinsky: problèmes des rapports de l'art de la réalité. L'auteur y démontre les points de cristallisation, autour desquels les thèses théoriques ont pris leur forme définitive. Ces thèses, éparpillées d'abord dans des essais littéraires, — sont le résultat des polémiques suivies avec les représentants des courants anti-réalistes.

En terminant l'essai l'auteur explique la véritable grandeur de Belinsky: celui-ci non seulement professait, mais vérifiait d'une manière scientifique le programme de »l'époque Gogolienne.« Il nous a donné non seulement le premier programme — ayant pour fond des principes — du réalisme, mais il exerçait une influence prédominante sur le développement de la pensée d'esthétique de l'humanité.

FÖLDI PÁL főiskolai tanársegéd:

A MARXI—LENINI MATERIALISTA DIALEKTIKA LÉNYEGE: AZ ELLENTÉTEK EGYSÉGE ÉS HARCA

(Az ellentmondás törvényének néhány kérdése)

Az ellentmondás törvényének szisztematikus elemzése és logikai tárgyalása a marxi—lenini materialista dialektika összes részeinek, vonásainak, elemeinek stb. elválaszthatatlan egységén és kölcsönös kapcsolatán épül fel, mert csakis ezen az alapon érhető el vagy legálábbis közelíthető meg a probléma helyes, tudományos megoldása. Helytelen, kifejezetten dogmatikus, metafizikus, ezért tehát tudománytalan eljárási mód az, amikor a dialektika egy-egy részét, bizonyos elemét vagy vonását önkényesen kiragadják és önmagában, a materialista dialektika egészétől függetlenül akarják megérteni, felhasználni és alkalmazni. E törekvés hívei a dialektikát egyes »önálló« vonások, egymástól független törvények, bizonyos filozófiai kategóriák vagy meghatározások mechanikus, gépies kombinációjának tekintik, és alkalomszerűen kiragadott tételek »odaillesztésével«, sokszor vulgáris magyarázatával vélik megoldottnak a dialektika konkrét alkalmazását. Ezeket arról is meg lehet ismerni, hogy örökös panaszuk van a materialista dialektikára, nemcsak nehéznek, hanem érthetetlennek, felfoghatatlannak is tekintik azt. Ezek hibája — képletesen kifejezve — abban van, hogy a fáktól nem látják vagy nem akarják látni az erdőt.

A materialista dialektika jellemző sajátossága és igen fontos vizsgálati követelménye az, hogy a marxista—leninista filozófiát valamennyi részeinek elválaszthatatlan egységében és kölcsönhatásában kell tanulmányozni és elsajátítani, felhasználni és alkalmazni.

Ennek az alapelvnek megfelelően mindenképp azt kell megvizsgálunk, hogy az ellentmondás törvénye milyen helyet foglal el, milyen szerepet játszik a marxi—lenini materialista dialektikában. Ezzel együtt felmerül a dialektikus mozgási, változási, fejlődési törvények kölcsönös viszonyának problémája.

1. Az ellentmondás törvénye és a materialista dialektika

Lenin életművének, a leninizmusnak egyik alapvonása a materialista dialektikának mint tudománynak meghatározása és kimunkálása. Az objektív valóság dialektikájának feltárásában és megismerésében

Lenin nagy figyelmet fordított az ellentmondás problémájára, s az ellentmondás törvényét a materialista dialektika lényegeként fogta fel és határozta meg. Vitathatatlanul igazolják ezt azok a megállapítások, amelyeket Lenin a *Filozófiai füzetek*-ben tett.

»Az egységes kettéhasadása és ellentmondás részeinek a megismerése — ez a dialektika *veleje* (egyik 'lényege', egyik főbb, ha ugyan nem a legfőbb sajátossága vagy vonása)...

Azt, hogy helyes-e a dialektika tartalmának ez az oldala, a tudomány történetével kell ellenőrizni. A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak elég figyelmet (például Plehanov): az ellentétek azonosságát nem a *megismerés törvényének* (és az objektív világ törvényének), hanem *példák* összességének tekintik, például az árpaszem', például az öskommunizmus'. Ezt teszi Engels is. De csak a 'közérthetőség kedvéért'...

A matematikában: + és —. Differenciál és integrál.

A mechanikában: hatás és ellenhatás.

A fizikában: pozitív és negatív elektromosság.

A kémiában: atomok egyesülése és disszociációja.

A társadalomtudományban: osztályharc« [1].

A *Filozófiai füzetek* más helyein pedig ezeket olvashatjuk:

»A dialektikát röviden úgy határozhatjuk meg, mint az ellentétek egységéről szóló tanítást. Ezzel kimerítettük a dialektika velejét, ez azonban magyarázatra és kifejezésre szorul« [2].

„A dialektika különösen — nem más, mint a magábanvaló dolog (Ansich), lényeg, szubsztrátum, szubsztancia — és a jelenség, 'másértvaló-lét' ellentétének a tanulmányozása. (Itt is egymásba való átmenetet, átfolyást látunk: a lényeg megjelenik, a jelenség lényegi.) Az emberi gondolkodás végtelenül mélyül — a jelenségtől a lényeghez, — hogy úgy mondjuk — az elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez és így tovább, *vég nélkül*. A tulajdonképpeni dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik: nemcsak a jelenségek múlnak el, vannak mozgásban, folynak, hanem a dolgok *lényegei* is, ezeket is csak feltételes határok választják el egymástól, éppúgy mint a jelenségeket« [3].

Mit jelent az és mi következik abból, hogy a materialista dialektika lényege, veleje, legfőbb sajátossága vagy vonása az ellentmondás problémájában, végső elemzésben az ellentmondás törvényében keresendő és jelölhető meg?

E kérdés megértéséhez minden bizonnyal közelebb jutunk, ha megvizsgáljuk a dialektikus mozgási, változási és fejlődési törvények kölcsönös kapcsolatát, belső összefüggését és viszonyát. [Esetleges félreértésekre számítva megjegyzem, hogy a vázolt probléma tárgyalásában a téma megszabta lehetőségek korlátoltsága és más érthető okok miatt meg kell elégednünk egy viszonylag egyszerűbb és lényegében utalásszerű magyarázattal és fejtegetéssel.]

Általában véve a dialektikus fejlődéstörvények rendkívül szervesen összefüggenek egymással, egymáshoz kapcsolódnak, egymással való legteljesebb egységben léteznek. Az ellentmondás törvényének megkülönböztetett helye és szerepe van ebben az egységben.

Lenin tételéből, mely szerint az ellentmondás törvénye kimeríti a dialektika lényegét, logikusan következik az, hogy a *dialektika minden más törvénye lényegében visszavezethető az ellentmondás törvé-*

nyére, mert a dialektika más törvényei tulajdonképpen e törvény megnyilvánulásai. Ezért tekintette Lenin az ellentmondás törvényét a dialektika magvának [4].

Mit jelent az, hogy a materialista dialektika minden más törvénye és tulajdonképpen valamennyi ún. páros kategóriája lényegében visszavezethető az ellentmondás törvényére?

Minden kétséget kizáró ellentmondás nyilvánul meg például a mennyiségi és minőségi változás dialektikus folyamatában, amikor is a mennyiségi és minőségi változás kölcsönösen áthatja egymást: a mennyiség átcsap minőségbe és a minőség ugyancsak átmeny minőségbe.

Vitathatatlan ellentmondásokra bukkanunk továbbá a tagadás tagadásának törvényében, ahol látszólagos, de magasabb fokon való megismétlése nyilvánul meg a réginek, vagyis látszólagos visszatérés történik a régihez.

Szembetűnő az ellentmondás a különböző dialektikus kategóriák viszonyában: az anyag és tudat, a szükségszerűség és véletlen, a lényeg és jelenség, az általános és egyes, a tartalom és forma stb. kategóriáinak ellentmondása.

A marxi—lenini materialista dialektika az ellentmondás törvényén épül fel, s ez a következőkkel bizonyítható:

A természetben és a társadalomban minden tárgy és minden jelenség — közvetlenül vagy közvetve — összefügg egymással és kölcsönösen feltételezi egymást. Az összefüggés és kölcsönös feltételezettség azonban nem egymásmellettiséget, hanem egymásra való hatást, tehát kölcsönhatást jelent. *E kölcsönhatásban* már kifejeződik a mozgás, mert *mozgás* nélkül nem képzelhető el kölcsönhatás.

A fenti gondolatmenet Engels szavaival így foglalható össze:

»Abban, hogy... a testek összefüggésben állanak, már benne foglaltatik az, hogy egymásra hatnak, és éppen ez az egymásra való hatásuk a mozgás« [5].

Lenin ugyanerről a gondolatsorról a következőket írta:

»Minden egyes jelenség *valamennyi* oldalának kölcsönös függése és legszorosabb, felbonthatatlan összefüggése... a mozgás egységes, törvényszerű világfolyamatát adja...« [6].

Már az összefüggésben mint a kölcsönhatásban megvan az ellentmondások mozgása, de maga a mozgás kifejezetten ellentmondás.

Erre vonatkozóan írja Hegel *A logika tudománya* című művében a következőket:

»A mozgás maga a *meglévő* ellentmondás« [7].

Megjegyzem itt, hogy Lenin a *Filozófiai füzetek*-ben megemlíti, hogy Csernov mint Hegel metafizikus ellenfele lépett fel a filozófiai irodalomban, s a fenti koncepcióval szemben tagadta a mozgás dialektikus — ellentmondásos természetét. Szerinte a mozgás azt jelenti, hogy egy test egy adott pillanatban az egyik helyen, egy másik, következő pillanatban pedig másik helyen van. Lenin bírálva Csernov meta-

fizikus felfogását a mozgásról, azt mondotta, hogy Hegellel szemben ez az ellenvetés helytelen, mert:

- a) a mozgás *eredményét* írja le, nem pedig *magát* a mozgást;
- b) nem mutatja meg, nem tartalmazza a mozgás *lehetőségét*;
- c) úgy tünteti fel a mozgást, mint *nyugalmi* állapotok összegét, kapcsolatát, vagyis nem küszöböli ki a (dialektikus) ellentmondást, hanem csak eltakarja, elődázza, elködösíti, elleplezi.

E bírálattal kapcsolatban Lenin szinte szóról-szóra megismétli Hegel szavait:

»A mozgás ellentmondás, ellentmondások egysége« [8].

A mozgás tehát mint ellentmondás — mondjuk az egyszerű helyváltoztató, a mechanikus mozgás — azt jelenti, hogy a mozgó tárgy egyidőben egy meghatározott helyen (ponton) van és nincs is ott, mert ugyanakkor már egy másik helyen (ponton) van.

A *dialektikus mozgás* általában változás, az anyag mozgása: az *anyag változása*. A mozgásról mint változásról Engels a következőket írja:

»A mozgás legáltalánosabb értelmében véve, azaz az anyag létezési módjának, elidegeníthetetlen tulajdonságának felfogott mozgás, a *világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magában foglal*, a pusztá helyváltoztatástól a gondolkodásig...« [9]. (A kiemelés tőle: F. P.)

»A mozgás, az anyagra alkalmazva, annyi mint *változás egyáltalában*« [10].

Vajon ezzel már kimerült a dialektikus mozgás? Ezzel már mindent megmondtunk, amit arról tudni lehet és tudni kell?

Azzal, hogy meghatároztuk a dialektikus mozgást, mint az anyag változását, még csak fel sem vetettük a mozgás, a változás *irányát*. De ha meghatározzuk ezt az irányt, ezzel a számunkra most különösen fontos problémához: a *fejlődés* meghatározásához jutottunk el.

A fejlődés problematikájával kapcsolatban mindenekelőtt fel kell figyelünk arra, hogy a fejlődésnek kétféle koncepciója van. Lenin *A dialektika kérdéséhez* című tanulmányában azt írja, hogy a fejlődés két alapvető koncepciója (felfogása): a fejlődés mint csökkenés és növekedés, mint ismétlés és a fejlődés, mint ellentétek egysége (az egységes kettéhasadása egymást kölcsönösen kizáró ellentétekre és ezek kölcsönös viszonya). »A mozgás előbbi koncepciója homályban hagyja az *önmozgást*, *hajtóerejét*, *forrását*, *motívumát* (vagy *kívülre* helyezi azt a forrást — isten, szubjektum stb.) Az utóbbi koncepció éppen az *ön*-mozgás *forrásának* megismerésére irányítja a legfőbb figyelmet. Az első koncepció holt, szegényes, száraz. A második — eleven« [11].

Nem nehéz felismerni, hogy Lenin a fejlődés két alapvető koncepciójában a metafizikát és a dialektikát különböztette meg.

Ezek alapján hasznosnak tűnik a fejlődés metafizikus és a fejlődés dialektikus koncepciójának összehasonlítása. Ehhez az összehasonlításhoz azonban meg kell vizsgálnunk a fejlődés metafizikus és dialektikus felfogását külön-külön.

Már az idézett lenini megállapításból is érthető, hogy a metafizikus koncepció nem jelenti *általában* a fejlődés tagadását. Ugyanúgy nem jelenti, mintahogy nem jelenti a metafizikus koncepció a mozgás és a változás *általános* tagadását sem.

De a metafizikus koncepció (mint például a XVIII. századi francia materialista gondolkodók vagy Feuerbach) *egyrészt* mereven elszakítja, elszigeteli a mozgást, a változást és a fejlődést egymástól, nem tudja ezeket dialektikus egységükben és kölcsönhatásukban felfogni, vagyis nem tudja meghatározni a mozgást, mint változást és a változást, mint fejlődést; *másrészt* az önmagában felfogott mozgást, változást és fejlődést helytelenül határozza meg. Mert a metafizikus koncepció szerint a mozgás *csak* mechanikai mozgás, tehát helyváltoztató mozgás és semmi más; a változás *csupán* mennyiségi változás, de a mennyiség nem csaphat át minőségbe, és a minőség sem csaphat át mennyiségbe; a fejlődés pedig aligha hasonlít a valóságos, az objektív fejlődéshez.

A fejlődés metafizikus koncepciója a következő alapvető mozzanatokot tartalmazza:

a) A metafizikusok a fejlődést mint csökkenést, mint egyszerű ismétlődést, vagy mint bizonyos körforgást fogják fel; tehát tagadják a fejlődés szakadatlanosságát és objektív, azaz egészében haladó, felfelé ívelő irányát.

b) Az így felfogott és mélységesen eltorzított fejlődésnek is homályban hagyják a hajtóerejét, forrását, kiinduló pontját, belső tartalmát, vagy a tárgyakon és a jelenségeken kívülre helyezik ezt a forrást: mozdulatlan mozgató, ami Aristotelesnél a formák formája volt — vagyis az isten.

c) A metafizikusok ezen a ponton, tehát akkor, amikor a fejlődés igazi alapját, valóságos forrását: az ellentétek belső egységét és harcát, vagyis az ellentmondást nem tudják felfogni és meghatározni, — tehát akkor, amikor teljesen tagadják az ellentmondás törvényét — az idealizmus, a vallás, a papi maszlag, a papi butítás talajára csúsznak át. Más szóval a logikailag végigvitt metafizikus koncepció a fideizmus, a vallás támogatását, az isten igazolását jelenti.

A fejlődés metafizikus koncepciójával szemben dialektikus materialista módon válaszoljunk arra a kérdésre, hogy mi a fejlődés.

A fejlődés lényegében nem más, mint az anyag változásának objektív iránya. Ezzel azonban csak a fejlődés lényegét határoztuk meg, de ez a meghatározás kiegészítésre és magyarázatra szorul. Viszont elfogadhatjuk kiindulópontként, s ennek alapján ki kell fejtenünk a fejlődés dialektikus koncepciójának alapvető mozzanatait.

a) A materialista dialektika, szemben a fejlődés metafizikus koncepciójával, a fejlődést mint objektív irányú, felfelé ívelő, spirális vonalhoz, végnélküli körsorhoz hasonlítható változást fogja fel.

Ez azt jelenti, hogy a fejlődés nem egysíkú, nem egyenes vonalú, hanem tele van fellendülésekkel és visszaesésekkel, emelkedésekkel és hanyatlásokkal, előretörésekkel és visszavonulásokkal, szakadatlanosságokkal és törésekkel stb., stb.

De ha valaki meghúzza a spirális középtengelyét, megkapja azt az egyenes vonalat, amely nem vízszintes és nem is önmagába visszatérő, hanem ferde és felfelé ívelő, de végnélküli vonal.

b) A materialista dialektika ugyanakkor helyesen határozza meg

a fejlődés alapját, forrását, kiinduló pontját és belső tartalmát is. Mert a fejlődés dialektikus koncepciója szerint a fejlődés alapja, oka, forrása, kiindulópontja stb. nem a külső ún. mozdulatlan mozgató, vagyis az isten, hanem a fejlődő tárgyak és jelenségek belső tartalmát jelentő ellentétek egysége és harca, vagyis az ellentmondás. Más szóval a materialista dialektika a fejlődés hajtóerejének, forrásának, belső tartalmának a tárgyakban és jelenségekben meglévő ellentétek egységét és harcát, röviden az ellentmondást tekinti.

c) A fejlődés dialektikus koncepciója szerint nincs tehát szükség semmiféle ún. külső mozgatóra, mozdulatlan mozgatóra, vagyis istenre. Ennyit általában a fejlődés metafizikus és dialektikus koncepciójáról.

Miben áll tehát a dialektikus fejlődéstörvények és kategóriák kölcsönös viszonya?

Minden tárgy és minden jelenség az ellentmondásokban és az ellentmondások által létezik. De egyáltalán minden mozgás és változás az ellentmondásokra vezethető vissza. Az összefüggés is, a mozgás is, a változás is, a fejlődés is csak azért van, mert ellentmondást fejez ki. *Az ellentmondás törvénye tehát kifejezi a materialista dialektika lényegét és nekünk a dialektika minden más törvényeinek és kategóriáinak elemzésében az ellentmondás törvényéből kell kiindulnunk.*

Ezen az alapon kell részletesebben elemeznünk az ellentmondás törvényét.

2. Az ellentétek belső egysége és harca: az ellentmondás törvénye

Mit fejez ki az ellentmondás törvénye?

Az ellentmondás törvénye kifejezi a tárgyak és jelenségek mozgásának, változásának, fejlődésének alapját, forrását, tartalmát képező ellentétek egységének és harcának belső, kölcsönös, tartós, lényeges, szükségszerű összefüggését és viszonyát. *Az ellentmondás törvénye minden dialektikus mozgás, változás, fejlődés szükségszerű folyamatának kifejeződése, tükröződése.*

Mit jelent az ellentmondás törvényének ez a meghatározása?

Főleg azt, hogy minden ellentmondás magában foglalja egyrészt az ellentétek belső egységét, másrészt az ellentétek harcát, tehát az ellentétek mindkét oldalát, mindkét vonatkozását.

De mit fejez ki az ellentét fogalma?

Az ellentét fogalmi körébe tartoznak: *a tárgyak és jelenségek ellentétes, vagyis különböző oldalai, tényezői, elemei* (mint például a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak, az elnyomók és az elnyomottak, az uralkodók és az alárendeltek, a burzsoázia és a proletariátus stb. a kapitalizmusban), *tulajdonságai* (mint például az áru használati érték és érték tulajdonsága stb.), *tendenciái* (mint például a nemzet fejlődésének két tendenciája az imperializmusban), *vagy meghatározásai* (mint például a szükségszerű és a véletlen, az általános és az egyes stb. ellentétes meghatározásai). *Az ellentétek lehetnek tehát különböző, egymással ellentétes oldalak, tényezők, elemek, tulajdonságok, tendenciák vagy meghatározások [12].*

Az így felfogott ellentéteknek két vonatkozása van: az ellentétek belső egységet alkotnak és az ellentétek egymással harcban állanak.

Mit jelent az ellentétek belső egysége?

Az ellentétek elválaszthatatlanul összefüggenek egymással, kölcsönösen feltételezik egymást, egymáshoz tartoznak, csak egymás által létezhetnek. Egyszóval az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek elválaszthatatlanul kapcsolatban állnak egymással, kölcsönösen feltételezik egymást.

Mit jelent az ellentétek harca?

Azt, hogy az ellentétes, vagyis a különböző oldalak, tulajdonságok, elemek, tendenciák, tényezők vagy ellentétes meghatározások nemcsak együtt léteznek, hanem — és ez az ellentétek fontosabb vonatkozása — kölcsönösen ki is zárják egymást, vagy egymás kölcsönös megszüntetésére törekszenek, egymást kölcsönösen előbb-utóbb megszüntetik, vagy kölcsönösen átcsapnak a maguk ellentétébe. Általánosságban, filozófiailag véve, az ellentétek harca kifejezi a tárgyak és jelenségek belső ellentéteinek, vagy azok külső ellentéteinek kölcsönös kapcsolatát és meghatározott viszonyát. Természetesen az ellentétek harca, amely végtelenül sokféle lehet, — az adott tárgyaknak és jelenségeknek megfelelően — mindig konkrét formában nyilvánul meg.

De az ellentétek harcát nem szabad elvonatkoztatni az ellentétek belső egységétől, mert a belső egység és a harc egymástól elválaszthatatlanok és együtt fejezik ki az ellentmondást.

Lenin azt mondta, hogy a dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely magában a tárgyak lényegében rejlik. Ezt a gondolatot azért idézem fel újra, mert Lenin számára soha nem volt kétséges, hogy a tárgyak és jelenségek lényegében az ellentétek belső egysége és az ellentétek harca rejlik, s ez képezi az ellentmondás törvényét, mert kifejezi a tárgyak és jelenségek tartós, lényegi. szükség-szerű, belső összefüggéseit és folyamatait.

Mindez világosan kitűnik a materialista dialektika elemeire vonatkozó lenini fejtegetésből. [Az összefüggések és a teljesség kedvéért idézem azokat a részeket is, amelyek nem vonatkoznak kifejezetten az ellentmondás problémájára.]

»Részletesebben talán így lehetne ismertetni ezeket az elemeket:

1. a vizsgálódás *objektivitása* (nem példák, nem kitérések, hanem a dolog önmagában);

2. e dolog más dolgokra való sokféle *v o n a t k o z á s á n a k* egész összessége;

3. ennek a dolognak (illetőleg jelenségnek) *f e j l őd é s e*, saját mozgása, saját élete;

4. belsőleg ellentmondó *tendenciák* (és oldalak) ebben a dologban;

5. a dolog (jelenség stb.) mint *e l l e n t é t e k* összege és *e g y s é g e*;

6. ezeknek az ellentéteknek *h a r c a*, illetőleg kibontakozása, a törekvések ellentmondó volta stb.,

7. az analízis és szintézis egyesítése, — egyes részek szétbontása és e részek összessége, teljes összegezése;

8. minden dolog (jelenség stb.) vonatkozásai nemcsak sokfélék, hanem általánosak, egyetemesek is. Minden dolog (jelenség, folyamat stb.) összefügg *m i n d e g y i k k e l*;

9. nemcsak az ellentétek egysége, hanem *M I N D E N* meghatározás, minőség, vonás, oldal, tulajdonság *átmenete m i n d e n* másikba (ellentétébe?);

10. új oldalak, vonatkozások stb. feltárásának végtelen folyamata;

11. a dolog, a jelenségek, a folyamatok stb. emberi megismerésének végtelen elmélyülési folyamata. a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez;

12. az egyidejű létezésről az oksághoz és az összefüggés és kölcsönös függés egyik formájától másik, mélyebb, általánosabb formájához;

13. az alacsonyabb fok bizonyos vonásainak, tulajdonságainak stb. ismétlődése magasabb fokon és

14. látszólagos visszatérés a régihez (a tagadás tagadása);

15. a tartalom harca a formával és megfordítva. A forma levetése, a tartalom átalakítása;

16. a menység átmenete minőségbe és vice versa.

(A 15. és 16. a 9. *p é l d á i*)« [13].

A lenini gondolatmenettel teljes összhangban írta Marx a következőket:

»A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma egymáshoz tartozó, egymást kölcsönösen feltételező, elválaszthatatlan mozzanatok, de egyúttal egymást kizáró, illetve ellenkező végletei, azaz pólusai egy és ugyanannak az érték kifejezésnek...« [14].

A fentiekben kifejtett bizonyítási eljárás túlmenőleg egy önálló példán is megkísérlem levezetni az ellentétek belső egységének és harcának dialektikáját. E példát szánom perdöntőnek az ellentmondás tudományos dialektikus materialista értelmezése és meghatározása szempontjából.

Egy meglehetősen elhanyagolt, de igen fontos problémát vetek fel, azonban a kérdést csak mint példát elemzem. A példában az államról, mint társadalmi jelenségről, s ezen belül a diktatúra és a demokrácia objektív viszonyáról lesz szó.

Az állam a diktatúra és a demokrácia belső egysége és harca által létezik. Tehát minden államban megvan a diktatúra és a demokrácia ellentmondása. Enélkül az ellentmondás nélkül nincs állam. Elég, ha hiányzik az egyik, mondjuk a diktatúra, már akkor megszűnik a másik is — a demokrácia. Mind a diktatúra, mind a demokrácia állami fogalom és csakis együtt léteznek, de egyben kölcsönösen ki is zárják egymást: a diktatúra kizárja a demokráciát és a demokrácia kizárja a diktatúrát. Miként azonban minden állam — osztályállam, ennek megfelelően minden demokrácia — osztálydemokrácia és minden diktatúra — osztálydiktatúra. Az államnak megfelelően tehát mind a demokrácia, mind a diktatúra osztályfogalom, vagyis az államnak, azaz a demokráciának és a diktatúrának osztálytartalma van.

Vegyük talán szemügyre a burzsoá állam és a proletár állam fejlődését a vázolt alapelvek szerint.

A burzsoá állam esetében is megvan a diktatúra és a demokrácia ellentéteinek belső egysége, de megvan a kettő harca is. A burzsoá állam fejlődését *általában* az jellemzi, hogy a kisebbség, a burzsoázia számára van demokrácia, és a többség, a proletariátus, a dolgozó tömegek számára nincsen demokrácia, csupán számukra diktatúra van. Általában a burzsoá állam fejlődésének az az iránya, hogy a demokrácia egyre szűkül, s a diktatúra egyre bővül. Mikor már az ellentétes oldalak annyira eltolódnak, hogy lényegében a demokrácia teljesen kiszorul, az ellentétek, a szocialista forradalom révén átcapnak a maguk ellentétébe: a burzsoá diktatúra romjain létrejön a proletárdiktatúra és a burzsoá demokráciát felváltja a proletár demokrácia.

A proletár állam esetében ugyancsak megvan a diktatúra és a demokrácia belső egysége, de ugyanakkor fennáll a kettő kibékíthetlensége, tehát harca is. Ilyenformán a proletárállam is a diktatúra és a demokrácia ellentmondása alapján létezik és fejlődik. De a proletárdiktatúra a többség, a munkásosztály és szövetségesei diktatúrája a kisebbség, a burzsoázia felé, és a proletár demokrácia a többség számára jelent demokráciát a proletár államban.

A proletár államnak az a fejlődési iránya, hogy a demokrácia egyre szélesedik, s a diktatúra egyre szűkül, míg végül is a társadalom fejlődésének megfelelően — megszűnik. De a demokrácia sem marad fenn önmagában, hanem a diktatúrával együtt — a kommunizmus teljes győzelmének időszakában megszűnik a demokrácia is, vagyis *elhal az állam*.

Ezzel kapcsolatban írta Lenin a következőket:

»A proletariátus diktatúrája, a kommunizmusba való átmenet időszaka, először adja meg a demokráciát a nép, a többség számára, és egyben szükségképpen elnyomja a kisebbséget, a kizsákmányolókat. Csak a kommunizmus képes valóban teljes demokráciát biztosítani, és minél teljesebb lesz a demokrácia, annál hamarabb válik majd feleslegessé és hal el magától« [15].

Az elmondottak alapján meg kell jegyezni, hogy teljesen képtelenség és rendkívül megtévesztő dolog a »tisztá« demokrácia, a diktatúra nélküli demokrácia, a »teljes«, a »szabad«, az »igazi« stb. demokrácia követelése és hangoztatása, miként az manapság gyakorta felmerül és különböző változatokban elő-elő bukkan. [Érdemes lenne e problémának nagyobb helyet biztosítani, de nem térhetünk el túlságosan az alaptémától.]

Az ellentmondás alapján végbemenő mozgás, változás, fejlődés dialektikus materialista felfogása és meghatározása szempontjából figyelemreméltó és felhasználható az a hegeli megállapítás, mely szerint *a tárgy és jelenség ha nem képes elviselni önmagában az ellentmondást, tönkremegy az ellentmondásban* [16].

Az elmondottakkal kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ellentmondásnak csak egy meghatározott, objektíve adott egységen belül van értelme, (mert az a kérdés, hogy milyen ellentmondás

van mondjuk Budapest és egy giliszta között — értelmetlenség és komolytalan kérdés). *De egy objektíve adott egységen belül már a különbség is — a lényegtelen és a lényeges különbség is — ellentmondás, már a különbség is kifejezi, magában rejtí az ellentmondást.*

Az ellentétek belső egysége és harca tehát már akkor is ellentmondást jelent, ha az ellentétek lényegtelen vagy lényeges különbségekként szerepelnek [17].

Ebből az következik, hogy elvont, abszolút, teljes azonosság nincs, nem lehet, csupán olyan azonosság van, amely magában foglalja a különbséget, tehát az ellentmondást is, mert a különbség, ha dialektikusan fogjuk fel, már tételezett ellentmondást jelent. Más szóval az azonosság mindig viszonylagos és soha nem abszolút. Mert *egyrészt* minden azonos önmagával, de egyben különbözik is önmagától, tehát egyben nem is azonos önmagával; *másrészt* valami azonos lehet egy másikkal, de különbözik is a másiktól, tehát nem is azonos azzal. Ezzel kapcsolatban írta Engels az *Anti-Dühring*-ben, hogy: egy lény minden pillanatban ugyanaz és mégis más.

Például az ember azonos önmagával, de nem is azonos, tehát különbözik is önmagától, mert szakadatlanul változik, állandóan átalakul. Egyben egy meghatározott ember azonos egy másik emberrel, — mondjuk Péter azonos Pállal —, mert mind a kettő ember, de különbözik is attól, tehát nem is azonos azzal, mert Péter nem Pál és Pál nem Péter.

Az azonosság és a különbség dialektikus kapcsolata különösen ismeretelméletileg indokolt és fontos. Mert *ismeretelméletileg az azonosság és a különbség dialektikus kapcsolatának két vonatkozását, két oldalát, két összefüggését lehet (és kell) megkülönböztetnünk.*

Ismeretelméletileg a logikus (és dialektikus) gondolkodás szempontjából meg kell különböztetnünk:

1. az azonosság és a különbség azonosságát és
2. az azonosság és a különbség különbségét.

A vizsgálódás feladatai határozzák aztán meg azt, hogy az azonosság és a különbség dialektikus kapcsolatának melyik vonatkozását emeljük ki. De soha nem szabad eltekintenünk az azonosság és a különbség dialektikájának egyik vonatkozásától sem.

Lenin például a *Filozófiai füzetek*-ben kiemelve a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének azonosságát — a következőket írta:

»Marx nem hagyott hátra *„Logikát”*, de hátrahagyta a *„Tőke” logikáját*, és ezt alaposan fel kellene használni a szóbanforgó kérdésben. A *„Tőkében”* egy diszciplínára van alkalmazva annak a materializmusnak logikája, dialektikája és ismeretelmélete (nem kell három szó, ez egy és ugyanaz), amely átvett mindent, ami Hegelben értékes volt és továbbfejlesztette azt« [18].

Csak megjegyzem, hogy amikor Lenin kiemelte a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének azonosságát, voltaképpen arra utalt, hogy ez az azonosság Marx *A tőke* című művé-

ben valósult meg, főleg azáltal, hogy ebben az esetben a történeti és logikai sorrend (Áru — pénz — tőke: az abszolút értéktöbblet termelése és a relatív értéktöbblet termelése) teljesen egybeesik.

Az a körülmény azonban, hogy Lenin ebben a konkrét összefüggésben kiemelte a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének azonosságát, nem jelenti azt, hogy más összefüggésben ne lehetne kiemelni a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének különbségét is. Sőt bizonyos körülmények között, mondjuk a logika, a dialektika és az ismeretelmélet tárgyának meghatározásánál vagy kategóriáinak elemzésénél szükségeszerű e három tudományág azonossága és különbsége különbségének kiemelése; természetesen anélkül, hogy az azonosságról — főleg arról, hogy mindhárom elmélete materialista — megfeledez-nénk [19].

Befejezven az azonosság és különbség dialektikus kapcsolatának elemzését, az ellentmondás meghatározását tisztázottnak tekintve szükségesnek tűnik, hogy az elmondottakból levonjuk a megfelelő következtetéseket. E következtetések levonása és elemzése közben bírálat tárgyává kell tennünk egynéhány ezekkel kapcsolatos filozófiai álláspontot; többek között Sztálin állásfoglalását az ellentmondás törvényének értelmezéséről.

Ami Sztálint illeti, ő — mint ez halála óta kiderült, de különösen az SzKP XX. kongresszusa alapján nyilvánvalóvá vált — helytelenül fogta fel az ellentmondás törvényét. Az ő felfogásának helytelensége többirányú, ezért csak a legfontosabb vonatkozásokra térek ki.

A legnagyobb hiba kétségtelenül abban áll, hogy Sztálin az ellentmondás törvényét mint az ellentétek »harcát« határozta meg. E kérdéssel kapcsolatban Sztálin eljárási módjára jellemző, hogy Lenin filozófiai műveiből csak azt vette figyelembe és csak azt idézte, ami az ellentétek harcával kapcsolatos. Így például *A dialektikus és a történelmi materializmusról* című tanulmányában miután az ellentétek belső egységéről, mint az ellentmondás egyik, bár nem fő oldaláról még csak említést sem tesz — úgy állítja be a dolgot, mintha Lenin is azon az állásponton lett volna, hogy az ellentmondás törvénye kimerül az ellentétek harcában. Ennek megfelelően Lenin *A dialektika kérdése* című művének egy részét úgy idézte, hogy az idézetből az ellentétek belső egysége kimaradt, s csak az ellentétek »harca« került be az említett tanulmányba [20].

Ezzel kapcsolatban nem lehet egyetérteni Molnár Erik álláspontjával, aki *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái* című könyvében Sztálin szózatett téves felfogását a következőkkel akarja menteni:

»Sztálin 'A dialektikus és történelmi materializmusról' szóló munkájában az ellentétek egységének fogalmát mellőzi. Ennek az a magyarázata, hogy ez a munka rövid formában foglalja össze a dialektikus materializmus alapelveit. Ilyen ismertetésnél az ellentétek egységének fogalmát mellőzni lehet, mert annak kifejtett alakját, az ellentmondás törvényét kell a figyelem központjába állítani« [21].

Mivel magyarázható az a tény, hogy Sztálin az ellentmondás törvényét egyoldalúan fogta fel és mint az ellentétek harcát határozta meg?

Semmiképpen sem azzal, amivel Molnár Erik az SzKP XX. kongresszusa előtt írt könyvében magyarázza [22].

Feltehetően ez azzal magyarázható, hogy Sztálin ezzel akarta ideológiailag megalapozni azt a politikai axiómát, mely szerint az ellentétek minden körülmények között elkerülhetetlenül és szakadatlanul kiéleződnek. Mert aki nem látja, vagy nem akarja látni az ellentétek belső egységét, csak az ellentétek harcát, annak logikailag el kell jutnia az ellentétek elkerülhetetlen kiéleződésének álláspontjára.

Ez a sztálini axióma aztán bizonyos mértékig érvényesült a Szovjetunióknak mind a belpolitikájában, mind a külpolitikájában.

A Szovjetunió belpolitikájában ezen a helytelen elvi alapon nyugodott az osztályharc, de minden más társadalmi-politikai ellentét, még a pártonbelüli ellentét szüntelen élesedéséről szóló tétel is, amelyet Sztálin 1937-ben mondott ki azzal, hogy meghatározta a osztályharc elkerülhetetlen és szakadatlan kiéleződésének formuláját, azt, hogy az osztályharcnak még a szocializmus felépítése után is állandóan éleződnie kell [23].

Ebből a politikai axiómából aztán az következett, hogy mesterségesen kiélezték az ellentéteket, minden lehető módon fokozták az osztályharcot és ezen az alapon megszüntették a szocialista törvényességet, megsértették a szocialista demokráciát stb. Kétségtelen, hogy hazánkban is a bizalmatlanságnak, a törvénytisértésnek, az elkövetett hibáknak — a személyi kultusz mellett — a vázolt elméleti-ideológiai tévedés képezte az alapját.

Az ellentétek szakadatlan és elkerülhetetlen élesedéséről szóló tétel gyakorlati alkalmazása károsan hatott a Szovjetunió és hazánk külpolitikájára is, különösen abban, hogy kezdett elveszni a béke lehetőségeinek perspektívája, mert a háború eszerint elkerülhetetlennek tűnt.

Csak ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájában lényegében tagadva a háború elkerülhetőségének lehetőségét a »szóbanforgó« háború elhárításáról, »ideiglenes« elődázásáról, a »jelenlegi béke ideiglenes« fenntartásáról, általában a béke »ideiglenes« fenntartásáról beszél [24].

Amikor azonban az SzKP XX. kongresszusán felmerült az említett sztálini séma bírálata és bizonyítást nyert annak tarthatatlansága, egyes »modern« revizionisták (hazánkban Nagy Imre és revizionista társai) jogot formáltak arra, hogy most már »bátrabban« és »nyíltabban« mint azelőtt —, általában tagadják az osztályharc marxista—leninista elméletét, de különösen Leninnek az osztályharcra vonatkozó tanítását, mint idejét múltat, mint hasznavehetetlent. Az osztályharc marxi—lenini felfogásával szemben védelmükbe vették az »osztálybéke« régi, megszürkült jelszavát és azt mondták, hogy ezt az alapelvet kell a magyar sajátos viszonyokra alkalmazni. Az általános

osztálybéke előkészítésének és kivívásának ürügyén azonban, amellyel sajnos, sokakat sikerült megtéveszteniök — egy nyílt ellenforradalmi lázadást szítottak és készítettek elő, olyképpen, hogy a népi demokratikus rendszer nyílt ellenségei, az ellenforradalmárok abban a közhangulatban és helyzetben »nyugodtan« szervezkedhettek és készíthették elő az ellenforradalmat. Sőt Nagy Imre és csoportja nemcsak elméletileg, hanem később gyakorlatilag is (az ellenforradalom napjaiban, amikor Nagy Imre volt a miniszterelnök) mindenben az ellenforradalmárokat segítette, azok kezébe játszották át a hatalmat, s így Nagy Imre és társai ténylegesen forradalmárokká váltak.

Mint kitűnik, az osztálybékéről szóló revizionista elmélet a gyakorlatban az ellenforradalmat és a kapitalizmus restaurálását jelentette. Mert úgy gondolták, hogy az osztálybéke egyenlő a »tisztá demokráciával«, amelyet csak egy ellenforradalommal, a nyugati imperialisták segítségével lehet kivívni és elérni. Egyszóval tehát ezek az újsütetű revizionisták egy nyugati mintájú »tisztá demokráciát« akartak, amelyben állítólag megszűnik az osztályharc és létrejön az osztálybéke.

Látható, hogy az osztályharc helyes, marxista—leninista értelmezésének kétirányú, kétoldalú helytelen elméleti értelmezése alakult ki és nem kétséges, hogy ebben a fő veszélyt a revizionizmus jelentette és jelenti.

De a fentiekből nemcsak az tűnik ki, hogy Sztálin helytelenül fogta fel az ellentmondás törvényét általában, hanem az is kiderül, hogy helytelenül határozta meg az ellentétek harcát is.

Az ellentétek harcának az a helytelen meghatározása, mely szerint az ellentétek elkerülhetetlenül és szakadatlanul kiéleződnek, abból is következett, hogy Sztálin az ellentétek harcát leegyszerűsítette, »az új és a régi, az elhaló és a születő, a sorvadó és a fejlődő« harcára.

Mint kiderül, Sztálin a filozófiai értelemben felfogott harcot, vagyis az ellentétek harcát leszűkítette és ezáltal eltorzította. Mert, mint már az ellentétek harcának meghatározásánál volt róla szó, az ellentétek harca nem mindig az új és a régi küzdelme, nem mindig erőszakos, pusztító, nem mindig élet-halál harc, hanem kifejezheti azt a tényt is, hogy a különböző, ellentétes oldalak, elemek, tulajdonságok, tendenciák, meghatározások stb. kölcsönösen kizárják egymást, kölcsönösen ellentmondanak egymásnak, ellentétben állnak egymással és meghatározott viszony alakul ki közöttük. Ilyen például a plusz és a mínusz, a negatív és a pozitív, a nő és a férfi stb., stb. ellentéteinek a »harca«. Persze ezek csupán egy meghatározott egységen belül fejezik ki az ellentétek harcát, vagyis csak azon belül kerülnek meghatározott viszonyba egymással. Mert mondjuk, a férfi és a nő egy meghatározott viszonya csak a házasságban valósul meg, de nem jelent feltétlenül marakodást a házastársak között, még kevésbé jelenti azt, hogy az egyik fél »megszüntesse«, »megsemmisítse« a másikat. Viszont a férfi és a nő meghatározott viszonya nélkül hamarosan kipusztulna az emberiség.

Nem ragaszkodom feltétlenül a példázat sokoldalúságához és tel-

jességéhez. Azt akarom csupán érzékeltetni, hogy *a harc filozófiai értelmezésben igen általános meghatározása és kifejezése az ellentétek különböző kapcsolatának és kölcsönös viszonyának.*

Az ellentét fogalmának helytelen felfogását bírálva, rá kell mutatnunk arra is, hogy egyáltalában téves az a felfogás, mely szerint az ellentét a kiélezett ellentmondás. Meg kell jegyezni, hogy Rudas László az *Elméleti színvonalunk emeléséért* című tanulmányában azon az állásponton volt, hogy »az ellentét nem egyéb kiélezett ellentmondásnál...« [25]. Ebben a kérdésben megtevesztően hatott Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájának a következő tétele is:

»A vezető szervek helyes politikájának esetén azonban ezek az ellentmondások nem válhatnak ellentété, és itt nem kerülhet sor összeütközésre a termelési viszonyok és a társadalom termelőeri között« [26].

Ennek alapján úgy tűnik, hogy az ellentét kiélezett ellentmondást jelent.

Ezzel szemben Molnár Eriknek igaza van abban,

»hogy helytelen dolog az ellentmondást és az ellentétet a fejlődés különböző fokozatainak felfogni, és az ellentétet, mint kiélezett ellentmondást szembeállítani a közönséges ellentmondással. Ez nem csupán terminológiai kérdés, mert az utóbbi szóhasználat elhomályosítja a dialektikus összefüggéseket« [27].

Mélyebb elemzésben el kell jutnunk ahhoz a belátáshoz, hogy *az ellentétet amikor úgy határozták meg, mint kiélezett ellentmondást, akkor összekeverték azt a konfliktussal, vagy helyettesítették a konfliktust az ellentéttel.*

Ez lehet a magyarázata annak, hogy az SzKP XX. kongresszusával lezárult korszakban a konfliktus szinte még mint kifejezés is megszűnt a filozófiai irodalomban.

Már pedig feltétlenül hiba a konfliktus azonosítása az ellentéttel, vagy a konfliktus kizárása és annak az ellentéttel való helyettesítése. A konfliktus igenis filozófiai probléma, noha a konfliktusnak nagyon sok művészi-esztétikai vonatkozása van. (Nem térhetünk itt ki a konfliktus művészi-esztétikai vonatkozásaira, ezért csupán annak filozófiai összefüggéseit vetjük fel.)

Általában a konfliktus fogalmának tisztázásában abból az alapelvből kell kiindulnunk, hogy *minden konfliktus ellentét, de nem minden ellentét konfliktus.* Ezen az alapon azt kell mondanunk, hogy az ellentét és a konfliktus nem azonos fogalmak: azokat nem szabad összekeverni egymással [28].

Mi tehát a konfliktus?

A konfliktus nem más, mint a kifejtett, a kiélezett, a magasfeszültséget elért ellentét kifejezése, megnyilvánulása. Röviden: a konfliktus az ellentétek kiéleződésének kifejezője.

Ennek megfelelően az ellentét nem jelent mindig konfliktust, még az antagonisztikus ellentmondás sem. Mert például a kapitalizmusban a termelőerők jellege és a termelési viszonyok között mindig antago-

nizmus van, de ez az ellentét nem jelent mindig konfliktust, vagyis nem áll fenn mindig a termelési viszonyok és a termelőerők ellentétének a kiéleződése még a kapitalizmus körülményei között sem.

A konfliktus általában összefügg ugyan az antagonizmussal (az ellentétek kibékíthetetlenségével), de ne gondolja senki, hogy a konfliktus csak a társadalmi-gazdasági antagonizmus talaján keletkezhet. Mert például a szocializmusra (a felépült szocializmusról van szó) gazdaságilag és társadalmilag nem jellemző ugyan az antagonizmus, mégis van és lesz konfliktus a szocializmusban is. Ez abból következik, hogy a konfliktus nem más, mint az ellentét kiéleződésének kifejeződése. Viszont bizonyos (morális, ideológiai, politikai stb.) ellentétek kiéleződése a szocializmus körülményei között is lehetséges.

Tehát amikor azt bizonyítjuk, hogy az ellentét nem kiélezett ellentmondás, ugyanakkor nem tagadható az, hogy az ellentétek bizonyos körülmények között kiéleződhetnek, sőt ténylegesen ki is éleződnek (ez vonatkozik az osztályharc, a gazdasági-politikai és a nemzetközi élet területére is), de ebben az esetben már konfliktusról van szó.

Szükségesnek látszik itt azonban azt is megjegyezni, hogy természetesen a konfliktus, mint a kiélezett ellentét megoldásának, vagy feloldásának módja, nem egysíkú dolog. A konfliktusok feloldódhatnak nagy megrázkódtatások, esetleges katasztrófák közepette — hirtelen, de feloldódhatnak nagyobb megrázkódtatások, esetleges katasztrófák nélkül is — fokozatosan. A konfliktusok megoldása vagy feloldása mindig az adott konkrét társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb szituációtól függ.

Az ellentmondás törvényének szélesebbkörű meghatározása szempontjából szükséges még egy probléma megvilágítása: *az ellentmondásban meglévő ellentétek belső egységének viszonylagosságáról és az ellentétek harcának abszolút jellegéről van szó.*

Lenin *A dialektika kérdéséhez* című tanulmányában behatóan foglalkozott ezzel a problémával. Lenin meghatározása szerint:

»Az ellentétek egysége (egybeesése, azonossága, hatásegyenlősége) feltételes, időleges, átmeneti, viszonylagos. Az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek harca abszolút, mint ahogy abszolút a fejlődés, a mozgás« [29].

E lenini meghatározás alapján vizsgáljuk meg: mit jelent az ellentétek egységének viszonylagossága?

Az ellentétek egységének viszonylagossága lényegében kifejezi a következőket:

A tárgyakban és a jelenségekben meglévő ellentétek egy adott minőségi állapoton belül a maguk egységében léteznek, egymástól elválaszthatatlanok, egymással a legszorosabban összefüggenek. Ha hiányzik az ellentétek egyik oldala, egyik vonatkozása, akkor megszűnik a másik oldal, a másik vonatkozás is. Így például: élet nélkül nincs halál, halál nélkül nincs élet; fent nélkül nincs lent, lent nélkül nincs fent; könnyű nélkül nincs nehéz, nehéz nélkül nincs könnyű; bánat nélkül nincs boldogság, boldogság nélkül nincs bánat; burzsoázia nélkül nincs proletariátus, proletariátus nélkül nincs burzsoázia; impe-

rialisták nélkül nincsenek gyarmatok, gyarmatok nélkül nincsenek imperialisták; a háborúban támadás nincs védelem nélkül, védelem nincs támadás nélkül; előrenyomulás nincs visszavonulás nélkül, visszavonulás nincs előrenyomulás nélkül; győzelem nincs vereség nélkül, vereség nincs győzelem nélkül. Hasonló a helyzet minden más ellentéttel.

De az ellentéteknek ez a viszonylagos egysége csak egy meghatározott minőségi állapot esetén áll fenn, addig, amíg mennyiségi változás történik ugyan, de nem történik gyökeres minőségi változás. A minőségi változás esetén megszűnik, felborul az ellentétek belső egysége, de az új minőségnek megfelelően az ellentétek új egysége jön létre. Ez az egység azonban ugyancsak viszonylagosan áll fenn, s aztán megszűnik.

Egyszóval tehát: az ellentétek belső egységének viszonylagossága a nyugalom viszonylagosságát fejezi ki. De nem a nyugalom viszonylagosságából következik az ellentétek egységének viszonylagossága, hanem az ellentétek viszonylagos egységének következménye a nyugalom viszonylagossága.

Mit jelent ugyanakkor az ellentétek harcának abszolút jellege?

Az ellentétek harcának abszolút jellege lényegében a következőkben jut kifejezésre:

A tárgyakban és a jelenségekben meglévő ellentétes oldalak, tendenciák, törekvések stb. kölcsönösen kizárják egymást, nem tűrik meg egymást, mindig harcban állnak egymással — a fejlődés minden szakaszán, a mennyiségi változások, tehát az ellentétek belső egységének esetén épp úgy, mint a minőségi változások folyamatában és a minőség megváltozása után is.

Az ellentétek harcának abszolút jellege kifejezi a mozgás, a változás, a fejlődés abszolút jellegét. Vagyis az ellentétek abszolút harcának megfelelően a mozgás, a változás, a fejlődés is abszolút.

Az ellentétek viszonylagos egységének és az ellentétek abszolút harcának elemzése során Lenin utalt arra, hogy: *a dialektikában a relatív és az abszolút közötti különbség is viszonylagos (relatív)*. Ez a meghatározás főleg azt jelenti, hogy az abszolútban is van relatív és a relatívban is van abszolút, e kettő különbsége tehát nem abszolút, hanem viszonylagos.

Ez a felfogás az ellentétek egységére és harcára vonatkoztatva kifejezi azt, hogy az ellentétek abszolút harcában megvan az ellentétek egységének viszonylagossága, és az ellentétek viszonylagos egysége egyben kifejezi az ellentétek harcának abszolút jellegét is. Ilyenformán az ellentétek viszonylagos egysége és az ellentétek abszolút harca közötti különbség relatív. Mert az abszolútban benne van a relatív és a relatív magában foglalja az abszolútot. Továbbá az ellentétek belső egysége az ellentétek harcához viszonyítva relatív és az ellentétek harca az ellentétek belső egységéhez viszonyítva abszolút.

Az ellentétek viszonylagos egységének, vagy az ellentétek abszolút harcának önmagában nem lenne semmi értelme.

Viszonyítás nélkül lehetetlen bárminek a meghatározása.

Következésképpen tehát az ellentétek egységének viszonylagosságát az ellentétek harcának abszolút jellegéhez és az ellentétek harcának abszolút jellegét az ellentétek viszonylagos egységéhez kell viszonyítani.

3. A gondolkodás dialektikus ellentmondása és a logika ellentmondási elve

Az ellentmondás törvényének eddigi elemzése és fejtegetése során főleg annak a dialektikának alapproblémájáról volt szó, amelyet Engels objektív dialektikának nevez. Vagyis az eddigiek során, noha a materialista szubjektív dialektika, a dialektikus logika és a dialektikus materialista ismeretelmélet néhány vonatkozása is előfordult, de első sorban azt igyekeztünk megvilágítani, hogy az ellentmondás törvénye — mint objektív törvény — a természet és a társadalom, az egységes anyagi világ legáltalánosabb, egyetemes érvényű törvénye, amely az emberek akaratától és tudatától függetlenül is érvényesül és hat.

Most viszont arra kell figyelmet fordítanunk, hogy az egységes anyagi világban, a természetben és a társadalmi életben meglévő és érvényesülő objektív ellentmondás hogyan tükröződik az emberek tudatában, vagyis, hogy az emberi tudat képes-e egyáltalán az objektív ellentmondást felfogni és tükrözni. Pontosabban szólva azt kell megvizsgálnunk, hogy az objektív valóság ellentmondásainak tudati felfogása és tükröződése nem áll-e kibékíthetetlen ellentétben az elemi (formális) logika ún. ellentmondási elvével, hogy a tudat által felfogott és tükrözött dialektikus ellentmondás, amely egyébként a dialektikus logika szférájába tartozik, — és az elemi (formális) logika ellentmondási elve nem zárja-e ki egymást, nem szünteti-e meg egyik a másikat. Következésképpen azt a problémát kell megoldanunk és megvilágítanunk, hogy hogyan kell az objektív valóság ellentmondásait felfognunk, elgondolnunk anélkül, hogy logikai ellentmondást követnénk el.

Nézzük meg ezt a problémát először történeti fejlődésében.

A vázolt kérdéskomplexum a filozófia története során kifejezetten először *Aristoteles* filozófiájában, illetve *logikájában* jelentkezett.

Az ellentmondás kategóriájának történeti elemzésében volt már arról szó, hogy bár filozófiai alapfelfogásából és filozófiai rendszeréből logikusan következik az a mély belátás, hogy a világ tárgyai és jelenségei a tárgyakban és a jelenségekben rejlő ellentmondások által léteznek és mozognak, de maga *Aristoteles* meghatározott társadalmi okok miatt és megfelelő tudománytörténeti előfeltételek hiányában aligha volt ennek teljesen tudatában; hogy csupán filozófiai rendszerének és okfejtésének mély vizsgálata során fedezhetjük fel abban a dialektikát, s ennek során az ellentmondás dialektikus megalapozását, ami nála lényegében ösztönös és nem tudatos formában jelentkezett, és *Aristoteles* ingadozva az idealizmus és a materializmus, a metafizika és a dialektika között, végső soron idealista-metafizikus végkövetkeztetésre jutott. (Minden elevenség, mozgás és létezés *legvégső oka* a formák formája, a mozdulatlan mozgató, vagyis az isten) [30].

Mindezeken túlmenően most rá kell mutatunk, hogy *Aristoteles*,

aki a formális (elemi) logika megalapozója volt, kidolgozva a helyes gondolkodás három alaptörvényét, nevezetesen az azonosság elvét (principium identitális), az ellentmondás elvét (principium contradictionis) és a kizárt harmadik elvét, vagyis a »két ellentmondó tétel közötti harmadik vagy középső kizárásának elvé«-t (principium exclusi terti sive meddi inter duo contradictoria) — tudatosan lényegében az *elvont azonosság* álláspontját képviselte, s ebből az alapállásból kiindulva fejtette ki az ellentmondásra vonatkozó felfogását.

Hogyan értelmezte tehát Aristoteles *tudatosan* az ellentmondás problémáját?

Aristoteles szerint az ellentmondás logikai viszony két tétel, két ítélet között, amelyek közül csak az egyik lehet igaz. Pontosabban szólva Aristoteles úgy vélte, hogy két egymásnak ellentmondó tétel, két egymásnak ellentmondó ítélet nem lehet egy és ugyanazon vonatkozásban igaz. Képletben kifejezve: logikai értelemben nem mondható, hogy A est A is és non — A is, tehát B is, C is.

Ezen logikai alapelvvel kapcsolatban a következő megállapítások szerepelnek Aristoteles *Metafizika* című művében:

»... az egymásnak ellentmondó állítások nem lehetnek egyszerre igazak...« [31].

A logika ellentmondási elvének teljes és pontos aristotelesi meghatározása így hangzik:

»... lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az állítmány egy és ugyanazon alanyhoz egyszerre és ugyanazon vonatkozásban — s hogy a logikai ellenvetéseket kikerüljük, tételezzük fel, hogy a többi szükséges határozományokat is megjelöljük itt, — hozzá is tartózhassék, meg ne is« [32].

Általában véve tehát Aristoteles azon a véleményen volt, hogy csak a helytelen gondolkodásban vannak ellentmondások, a helyesben nincsenek; csak a helytelen gondolkodás tartalmaz logikai ellentmondásokat, a helyes gondolkodás viszont nélküli a logikai ellentmondásokat.

Aristoteles szerint továbbá a logika ellentmondás elve (ellentmondás törvénye) mind a létezésre, mind az emberi gondolkodásra egyaránt érvényes, tehát egyetemes érvényű.

Az ellentmondási elvet Aristoteles a *létezésre, a létre* vonatkoztatva, a következőket írta:

»Van a létezőkben egy elv, melyre nézve nem lehet tévedni, sőt mindig ennek az ellenkezőjét vagyunk kénytelenek tenni, azaz igazat mondani, s ez az: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog egy időben létezzék is, meg ne is létezzék. S ez másra éppígy érvényes, ha ilyen ellentét áll fenn köztük« [33].

Ugyanerről írta még a következőket:

»Lehetetlen ugyanis, hogy valaki abban a véleményben legyen, hogy ugyanaz a dolog van is, meg nincs is, mint ahogy némelyek állítása szerint ezt Herakleitos tanította« [34].

Aristoteles tehát úgy vélekedett, hogy az objektív valóságban, a létező világban nincsenek, nem lehetnek ellentmondások és ő egészen

természetesnek tartotta, hogy az objektív valóság (a létezés), valamint a gondolkodás (az emberi tudat) alaptörvénye (!) abszolút meg-egyezik, azonos egymással. A vázolt alapelveket betetőzve, végül Aristoteles az ellentmondási elvet (principium contradictionis) az emberi gondolkodás és általában a létezés (az objektív valóság) kétségbevonhatatlan, megcáfолhatatlan elvének, *axiómának* tekintette.

A kiinduló problémákban szereplő kérdés-komplexummal kapcsolatban tehát Aristoteles két tételt állított fel. Nevezetesen:

1. az objektív valóságban (a létezésben) nincsenek (nem lehetnek) ellentmondások,

2. ebből következően ellentmondások semilyen fokon és semilyen vonatkozásban, semilyen összefüggésben és semilyen értelemben nem is gondolhatók, vagyis a tudatban egyáltalán nincsenek (nem lehetnek) ellentmondások [35].

Bár kétségtelen tény, hogy a filozófia története során voltak, akik szembefordultak ezen aristotelesi axiómának különösen a létre, az objektív valóságra vonatkozó részével, mint például az ó-görög atomista-materialista Epikuros, aki történetesen azt mondta, hogy a denevér madár is, meg nem is, egyes növényekről pedig, hogy azok fák is, meg nem is; de végső elemzésben, persze sok esetben eltorzított, elsekélyesített, értékes elemeitől megfosztott formában. — Aristoteles alapfelfogása az ellentmondás elvére vonatkozóan döntő befolyást gyakorolt a logikára, lényegében uralkodó szerepet játszott a logikai irodalomban, s megmásíthatatlan, megdönthetetlen elvnek (axiómának) tekintették egészen Hegelig.

Hegel megalkotva a *dialektikus logikát*, a leghatározottabban leszámolt és végzett az aristotelesi formális (elemi) logikában szereplő ellentmondási elvvel. A már említett aristotelesi kettős tétel első felét (az első tételt) Hegel abszolút módon elutasította.

Hegel szerint ugyanis — szemben Aristoteles formállogikai felfogásával — magukban a dolgokban, a való világban vannak ellentmondások. Hegel felfogásában tehát — mint már az ellentmondás történeti elemzésében rámutattunk — az ellentmondások reálisan léteznek és érvényesülnek [36].

Hegel rámutatva arra, hogy az *ellentmondás a konkrét azonosság, a különbség és az ellentét útján alakul ki* —, kidolgozta az azonosság, a különbség (a különbözőség) és az ellentét, valamint az ellentmondás dialektikus logikai viszonyát [37].

Ennek során kifejtette, hogy a konkrét azonosságból ered (következik, folyik, alakul ki) a különbség (a különbözőség), amely bár még nem kifejtett formában, de csíraszerűen magában foglalja az ellentmondást, s ezért Hegel a különbséget (a különbözőséget) minden tevékenység és minden önmozgás »ősoká«-nak tekintette.

A különbség (a különbözőség) és az ellentmondás között ugyanis ott van még az *ellentét*, amely nem más, mint *kiélezett különbség*. Vagyis Hegel szerint az ellentétben a különbség kiéleződik és betetőződik, azaz az ellentét a legnagyobb különbséget jelenti. Az ellentmondást viszont kiélezett ellentétnek is nevezte.

Hegel tehát egyrészt fokozatilag megkülönböztette az azonosságot, a különbséget, az ellentétet és az ellentmondást egymástól, másrészt meghatározta ezek dialektikus logikai kapcsolatát és kölcsönös viszonyát, de Hegelnek semmiképpen nem sikerült valami lényeges különbséget kimutatnia az ellentmondás és az ellentét között.

Hegel az így felfogott ellentmondást úgy tekintette, mint a valóságnak, a reális világ mozgásának, változásának és fejlődésének általános törvényszerűségét.

De hogyan áll Hegelnél az ellentmondás a gondolkodásban? Vagyis logikai értelemben hogyan fogta fel Hegel az ellentmondást? A jelen problémára vonatkoztatva: milyen volt Hegel viszonya az aristotelesi kettős tétel második feléhez, a második tételhez?

Válaszoljunk erre Hegel szavaival:

»A világot általában az ellentmondás mozgatja, s *nevetséges azt mondani, hogy az ellentmondás nem gondolható.* (A kiemelés tőlem: F. P.) A helyes ebben az állításban csak az, hogy az ellentmondásnál meg nem állhatunk s hogy az megszünteti magát önmaga által. A megszüntetett ellentmondás azonban nem az elvont azonosság, mert ez maga is csak egyik oldala az ellentétének« [38].

Figyelemre méltó, hogy Hegel a fenti kérdésre a választ polemikus formában fogalmazta meg, és félreérthetetlen határozottsággal számolt le azzal az aristotelesi tétellel, mely szerint semmiféle ellentmondás nem gondolható el.

Hegel szerint tehát az ellentmondást a dialektikus gondolkodás (Hegel kifejezésével: a »spekulatív gondolkodás«) révén fel lehet (és fel is kell) fogni és el lehet (és el is kell) gondolni.

De Hegel »leszámolva« mindkét aristotelesi tétellel, az ellenkező végletbe jutott. Ugyanis a gondolkodásban *minden* ellentmondást megengedhetőnek tartott, még a logikai ellentmondásokat is. Vagyis Hegel a logikai ellentmondás elvét elvetette, és a logikai ellentmondásokat a gondolkodásban — helytelenül — megengedhetőeknek tartotta [39].

Aristoteles tehát úgy vélte, hogy az objektív valóságban (a létező világban) nincsenek és nem lehetnek dialektikus ellentmondások, és azok nem is gondolhatók el; Hegelnél viszont hiányzik a logika ellentmondási elvének *helyes* értelmezése, méltatása és megvilágítása.

Ezekben a kérdésekben mélyreható különbség, sőt ellentét áll fenn egyrészt Aristoteles és Hegel felfogása, másrészt a marxista—leninista filozófia között.

Mert a marxizmus—leninizmus elismeri és kellőképpen méltatja mind az elemi (a formális) logika, mind a dialektikus logika létjogosultságát és jelentőségét, valamint pontosan meghatározza az elemi (a formális) logika és a dialektikus logika viszonyát és kölcsönös kapcsolatát. Mindezekről a jelen probléma tárgyalásában konkrétan lesz majd szó.

Ami viszont a fenti kérdéskomplexummal kapcsolatos marxi—lenini filozófiai álláspontot illeti, e helyen a következőkre kell figyelmet fordítanunk:

Marxi—lenini értelemben kétféle ellentmondást különböztetünk

meg: a dialektikus ellentmondást, amely a materialista dialektika, a dialektikus logika és a dialektikus materialista ismeretelmélet tárgykörébe tartozik, valamint a *logikai ellentmondást*, amellyel az elemi (a formális) logika foglalkozik.

Hogyan kell tehát a dialektikus ellentmondást és a logikai ellentmondást megkülönböztetni egymástól? [40].

A logikai ellentmondás és a dialektikus ellentmondás megkülönböztetésének voltaképpen az az értelme és abban áll a jelentősége, hogy az *előbbi* megengedhetetlen a helyes gondolkodásban, az *utóbbit* viszont éppen a helyes gondolkodás tartalmazza és kell is tartalmaznia. Következésképpen, a logikai ellentmondás kizárja és lehetetlenné teszi a helyes emberi gondolkodást, — a dialektikus ellentmondás pedig lehetővé teszi és feltételezi a helyes emberi gondolkodást.

Mindezekre nézve Lenin egyértelmű és világos magyarázatot adott. Lenin ugyanis *A marxizmus karikatúrájáról* című polémiájában határozottan leszögezte, hogy: logikai ellentmondásnak — persze, helyes logikus gondolkodás esetében — *sem* a gazdasági, *sem* a politikai elemzésben nem szabad lennie [41]. Vagyis Lenin ebben az utalásban figyelmeztet arra, hogy logikai ellentmondásoknak a helyes gondolkodásban semilyen értelemben és semilyen vonatkozásban nem szabad előfordulniuk, nem szabad lenniök.

Lenin azonban más összefüggésben és más vonatkozásban határozottan és mélyértelműen kifejtette, hogy *a helyes emberi gondolkodásnak igen is fel kell fognia, el kell gondolnia és tartalmaznia kell a logikai ellentmondásokat*. Lenin erre a *Filozófiai füzetek*-ben több helyütt is felhívta a figyelmet, de különösen figyelemre méltó az a már idézett meghatározás, mely szerint: a tulajdonképpeni dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében rejlik* [42].

Nos, e lenini meghatározásból minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy a gondolkodás dialektikájának (Engels megfogalmazásában a szubjektív dialektikának) az objektív valóságban meglévő (a tárgyak lényegében rejlő) ellentmondásokat kell tanulmányoznia és tükröznie. Vagyis a dialektikus gondolkodásnak az objektív valóság dialektikáját, — végső elemzésben a tárgyak és jelenségek lényegében rejlő objektív ellentmondásokat — kell tanulmányoznia és megértenie, felfognia és tartalmaznia. Minthogy a helyes gondolkodásnak objektív igazságokat kell tartalmaznia, s mivel az objektív igazság nem más, mint a tudatnak, az emberi gondolkodásnak az a tartalma, amely megfelel az objektív valóságnak, amely *helyesen, hűen* tükrözi az objektív valóságot, (s természetesen a tárgyak és jelenségek lényegét is), amely egyezik (egyezik és nem megegyezik) az objektív valósággal, — ezért éppen abban az esetben helyes a gondolkodás, ha felfogja és tartalmazza a tárgyak és jelenségek lényegében rejlő dialektikus ellentmondásokat. *A helyes, az igazi emberi gondolkodás tehát elképzelhetetlen dialektikus ellentmondások nélkül*.

Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy Lenin az emberi gondolkodásra vonatkoztatva határozottan megkülönböztette egymástól a logi-

kai ellentmondásokat (ezek megengedhetetlenek) és az objektív valóság ellentmondásait visszatükröző dialektikus ellentmondásokat (ezek nélkül lehetetlen a helyes gondolkodás).

Mi következik a logikai ellentmondás és a dialektikus ellentmondás fent vázolt megkülönböztetéséből?

Milyen szempontból, és milyen vonatkozásban lehetne (kellene) még megkülönböztetni a logikai ellentmondást és a dialektikus ellentmondást egymástól?

A logikai ellentmondás és a dialektikus ellentmondás megkülönböztetésénél figyelemmel kell lennünk arra, hogy egyrészt az elemi (formális) logika ún. ellentmondási elvének meghatározása esetén *negatív* ítélettel (tétellel) van dolgunk, másrészt a gondolkodásra vonatkoztatott dialektikus ellentmondás fogalmi meghatározása pedig *pozitív* tételt (ítéletet) fejez ki.

A logikai ellentmondás elvének fogalmi meghatározása tehát negatív ítélettel fejezhető ki. Ebből a szempontból is indokoltnak és helyesnek tartom azt a terminológiai korrekciót, melyet Fogarasi Béla akadémikus *Logika* című munkájában eszközölt, s amelyben megállapítja, hogy a logikai ellentmondás elvének hagyományos elnevezése: az ellentmondási elv (principium contradictionis) kifejezés helytelen, sőt félrevezető. »Valójában — írja Fogarasi Béla akadémikus — Aristoteles azt állítja, hogy a létezőben ellentmondás *nincsen* és *nem gondolható*. Tehát *nem-ellentmondási elvről*, a nem-ellentmondás elvéről kell beszélni, s a következőkben a szabatoság kedvéért ezt a kifejezést is fogjuk használni.« [43].

A fenti terminológiai korrekciót is figyelembe véve, azt kell mondanunk, hogy az elemi (a formális) logika ún. ellentmondás törvénye, helyesebben a logika nem-ellentmondási elve *negatív törvény*, amely azt fejezi ki, hogy formállogikai szempontból a helyes emberi gondolkodás nem tartalmazhat ellentmondásokat.

Ámde ezzel a negációval, ezzel a korlátozással a nem-ellentmondás logikai törvénye egyszersmind megköveteli azt a *pozitív* tételt (ítéletet), amely megállapítja, hogy milyen összefüggésben és vonatkozásban tartalmazhat mégis a helyes, az igaz, a logikus, a dialektikus stb. emberi gondolkodás ellentmondásokat. Vagyis az a negatív ítélet (tétel), mely szerint a helyes gondolkodás nem tartalmazhat logikai ellentmondásokat, már utal arra a pozitív ítéletre (tételre), amely megállapítja, hogy a gondolkodás akkor helyes, ha visszatükrözi az objektív valóság ellentmondásait, tehát ha dialektikus ellentmondásokat tartalmaz.

Ezen negatív tételből (az elemi logika nem-ellentmondás törvényéből) következő pozitív tétel meghatározása azonban már kívül esik az elemi (a formális) logika hatókörén, és a dialektikus logika tárgykörébe tartozik. Az elemi (a formális) logika átmenete a dialektikus logikába, az elemi (a formális) és a dialektikus logika kapcsolata ezen esetben rendkívül szembetűnő és nagyon pontosan megfigyelhető.

A gondolkodás dialektikus ellentmondásának az a fogalmi meghatározása tehát, hogy a helyes gondolkodásban az objektív valóság dialektikus ellentmondásai tükröződnek, a dialektikus logika tárgy-

körébe tartozó pozitív törvényt fejez ki, amely nem áll logikai ellentmondásban az elemi (a formális) logika nem-ellentmondási elvével, a nem-ellentmondás törvényével. Pontosabban szólva, *ellentmondás van ugyan az elemi logika nem-ellentmondás törvénye és a dialektikus logika ellentmondás törvénye között*, mert az egyik mint negatív törvény *kizárja* a helyes gondolkodásból a *logikai ellentmondásokat*, a másik pedig mint pozitív törvény *megköveteli* a helyes gondolkodásban a *dialektikus ellentmondásokat*, vagyis a negatív és a pozitív ellentmond egymásnak, *de ez az ellentmondás nem logikai, hanem dialektikus ellentmondás*. A dialektikus ellentmondás viszont — mint már kifejtettük — a helyes gondolkodás számára megengedhető, sőt csakis a dialektikus ellentmondás elgondolása, felfogása, megértése útján valósulhat meg a helyes emberi gondolkodás. A dialektikus ellentmondás jelentkezése a helyes emberi gondolkodásban tehát szükségszerű. Az objektív valóság (a természet és társadalom) dialektikus ellentmondásainak feltárása, megismerése és gondolati tükrözése nélkül nem lehet elképzelni helyes emberi gondolkodást, s mert a dialektikus gondolkodás az objektív valóságot és ennek során a tárgyak és jelenségek lényegében rejlő ellentmondásokat tanulmányozza és tükrözi, ezért a helyes gondolkodásnak szükségszerűen tartalmaznia kell a dialektikus ellentmondásokat. De ugyanakkor a helyes gondolkodás semilyen fokon és semilyen formában sem tartalmazhat logikai ellentmondásokat.

Ez a lényeg, és ebben kell megjelölnünk a materialista dialektika, a dialektikus logika, a dialektikus materialista ismeretelmélet tárgykörébe tartozó dialektikus ellentmondás, — szűkebb értelemben a helyes gondolkodásra vonatkozó dialektikus ellentmondás — és az elemi (a formális) logika tárgykörét alkotó logikai ellentmondás, — a nem-ellentmondási elv — viszonyának marxista—leninista felfogását és meghatározását.

J E G Y Z E T E K

Általános megjegyzés: az itt megjelent írás egy kéziratban lévő hosszabb dolgozat II. fejezetének három pontját tartalmazza.

- [1] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 339. oldal. Szikra, 1954.
- [2] Uo. 197. oldal.
- [3] Uo. 241. oldal. (Lenin ezeket a tételeket Hegel dialektikájának elemzése alapján fejti ki.)
- [4] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 176. oldal. Szikra, 1955.
- [5] Engels: *A természet dialektikája*, 80. oldal. Szikra, 1952.
- [6] Lenin művei 21. kötet, 43. oldal. Szikra, 1951.
- [7] Lenin a *Filozófiai füzetek* 116. oldalán idézi Hegelt.
- [8] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 246. oldal.
- [9] Engels: *A természet dialektikája*, 79. oldal.
- [10] Uo. 257. oldal.
- [11] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 340. oldal.
- [12] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 179. oldal.
- [13] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 196—197. oldal. (Vö. Lenin fejtegetését Mao Csung *A népen belüli ellentmondások helyes megoldásáról* című munkájának megfelelő részeivel. Külön kiadás, 18. oldal. Kossuth, 1957.)
- [14] Marx: *A tőke*. I. kötet, 55—56. oldal. Szikra, 1955.

- [15] Lenin művei 25. kötet, 496. oldal. Szikra, 1952.
- [16] Lenin: *Filozófiai füzetek* című művében idézi Hegelt.
- [17] Ma Ce-tung: *Az ellentmondásról*. Válogatott művei, 2. kötet, 449. oldal. Szikra, 1953.
- [18] A lenini idézet ezen fordítása megtalálható Fogarasi Béla *Tudomány és szocializmus* című könyvének 87. oldalán. Más fordításban ugyanez megtalálható Lenin: *Filozófiai füzetek*, 219. oldalán.
- [19] Vö. Fogarasi Béla akadémikus *A marxista ismeretelmélet kérdései* című előadásával. Megtalálható Fogarasi Béla *Tudomány és szocializmus* című könyvében.
- [20] Sztálin felfogásának bírálatával kapcsolatos Fogarasi Béla *A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és az ideológiai tudományok néhány kérdése* című akadémiai előadása. (Megjelent az »Akadémiai Közlöny« VIII. kötetének 1. számában.)
- [21] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 176. oldal.
- [22] Molnár Erik idézett felfogását Fogarasi Béla is bírálat tárgyává tette az említett előadásában. (A bírálat megtalálható az »Akadémiai Közlöny« VIII. kötetének 1. számában, a 38. oldalon. Akadémiai Kiadó, 1956.)
- [23] Lásd Sztálin: *A pártmunka fogyatékoságairól* című beszámoló 7. pontját.
- [24] Vö. Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkáját az SZKP XX. kongresszusán elhangzott felszólalásával.
- [25] Rudas László: *Elmélet és gyakorlat*, 172. oldal. Szikra, 1950.
- [26] Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. 67. oldal. Szikra, 1953.
- [27] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 183. oldal.
- [28] A konfliktus filozófiai problémáira vonatkozóan lásd A. M. Minaszjan *K boproszu o protyivorecsii mezdu formoj i szogyerazsanyijem* című cikkét. (Megtalálható a *Voproszi Filozofii* című folyóirat 1955. évf. 4. számában, oroszul.)
- [29] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 340. oldal.
- [30] Mindezekkel a dolgozat I. fejezetének első pontja foglalkozik részletesebben.
- [31] Aristoteles: *Metafizika*, IV. könyv, 6. fejezet, 1011/b. (Aristoteles *Metafizika* című művéből vett idézetek Halasy-Nagy József fordításában kerültek közlésre.)
- [32] Aristoteles: *Metafizika*, IV. könyv, 3. fejezet, 1005/b.
- [33] Aristoteles: *Metafizika*, XI. könyv, 5. fejezet, 1062/a.
- [34] Aristoteles: *Metafizika*, IV. könyv, 3. fejezet, 1005/b.
- [35] Fogarasi Béla: *Logika*, 54. oldal. Akadémiai Kiadó, 1955.
- [36] Hegelnek az ellentmondásra vonatkozó felfogásával a dolgozat I. fejezetének 2. pontja is foglalkozik.
- [37] Fogarasi Béla: *Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában*. (Magyar Filozófiai Szemle I. évfolyam, 1. szám.)
- [38] Hegel: *Enciklopédia*, I. kötet, 198. oldal. Akadémiai Kiadó, 1950.
- [39] Fogarasi Béla: *Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában*. (Uo.)
- [40] A gondolkodás logikai és dialektikus ellentmondásának értelmezésére és felfogására vonatkozólag vö. Fogarasi Béla és Szigeti József álláspontját. (Fogarasi Béla: *Logika*, II. fejezet 2. §. és *Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában*. Szigeti József: *A Marx-előtti filozófia története*. I. rész, 168—169. oldal. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1955.)
- [41] Lenin művei, 23. kötet, 33. oldal. Szikra, 1953.
- [42] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 241. oldal.
- [43] Fogarasi Béla: *Logika*, 50. oldal.

SZOKODI JÓZSEF tanszékvezető adjunktus:

A KERESZTÉNY SZOCIALIZMUS NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

Az alábbi rövid tanulmány nem tart igényt arra, hogy a keresztény szocializmus koncepcióját a maga teljességében elemezze. Csupán azt a célt tűzi maga elé, hogy lényegesebb vonásaiban bemutasson egy olyan irányzatot, amely — ha fellépett a modern történelem színpadára, mint az »örök igazságok« képviselője — mindig hajótörést szenvedett. Maga az a tény azonban, hogy a társadalom fejlődésének objektív törvényei érvényesülési útjukból félrelökik a keresztény szocializmus hatástalan törekvéseit, nem jelenti azt, hogy eltekinthetünk kritikájától.

A keresztény szocializmus, mint gazdasági és politikai irányzat, hiába akarta függetleníteni magát a kizsákmányolástól, hiába tűnt úgy fel, mint a társadalmi bajok egyedüli, elhivatott orvoslója, vagy a tőkés társadalom nagy reformátori eszméje, soha nem tudott túl jutni a kizsákmányolás pusztá elismerésén, sőt mindig annak igazolójaként, alázatos szolgálojaként szerepelt.

A keresztény szocializmus eszméjének teljes csődjét igazolta a történelem, de ez a csőd még nem tudatosodott minden vonatkozásában az emberekben. Így — elsősorban a kispolgári tömegek érzésvilágából táplálkozva — aktív szerepet játszik a régi, önmagukat túlélte, reakciós termelési viszonyok védelmében. A keresztény politika és a »nemzeti« gondolat eszméje, amely a legmakacsabb vallási dogmákkal igazolt »örök magántulajdon« elvére épül, a szocializmus ellen harcoló tábor egyik szárnyát képezi.

A keresztény szocializmus eszmevilága elleni harc tehát azt jelenti, hogy szembehelyezkedünk és küzdünk egy olyan — végső kicsengésében — politikai irányzat ellen, amely kifejezője, igazolója a kizsákmányolásnak, az emberek gazdasági, politikai, jogi és szellemi megosztottságának. E tanulmány »A keresztény szocializmus eszméjének csődje« címmel készülő bővebb munkának néhány gondolatát foglalja magában.

Az egyház önigazolása

A XVIII. és XIX. század polgári forradalmi gyökerestől megrázták és kiforgatták azokat a hatalmi és tulajdonviszonyokat, amelyek »istentől rendelt« letéteményese és élvezője addig az egyház volt. A feudális termelési viszonyok fölött győzelmet aratott új termelő erők új osztály, a burzsoázia kezébe adták a hatalmat. Ezt megelőzően és ezzel együtt

a nagy természettudományos felfedezések megdöntötték azokat a vallási dogmákat, amelyek azelőtt az embereket rettegett áhítatba kényszerítették, s amelyek ereje a legnagyobb alázatot diktálta »a túlvilági hatalom földi helytartójával«, az egyházzal szemben. A középkorban uralkodó keresztény szellemet és erkölcsiséget az új termelési módnak megfelelő, ezt igazoló szellemi irányzatok és kialakuló erkölcsi normák szorították háttérbe. Egyszóval: a polgári forradalmak mindenre kiható, minden anyagi és szellemi tényezőt átfogó ereje alapjaiban rendítette meg azt a világot, amelyet az »örök igazságok« hordozójaként és megtestesítőjeként tisztelt a vakbuzgóságra kényszerített ember.

A nagy lelkesedéssel fogadott polgári forradalmakkal, a »szabadság, egyenlőség, testvériség« jelszavával zászlót bontott új társadalmi rendszer azonban nem váltotta valóra azokat a reményeket, amelyeket az emberiség vele szemben táplált. A burzsoázia »a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolást a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sívár kizsákmányolással váltotta fel« [1]. A jelszavak mögött érvényesülő új, objektív törvények, lerombolták a vagyontalan tömegek illúzióit az új renddel szemben és a gépeken való elkeseredett bosszúálláson, a szakmánbelüli és gazdasági harcokon keresztül felnövekedett új osztály, a proletariátus — megszületett forradalmi elmélete birtokában — egyre erősebb és hatásosabb ostromot indított a kizsákmányolás intézménye, a tőkés társadalom és a kizsákmányolást szülő magántulajdon ellen.

A katolikus egyház, amely gazdasági-politikai és erkölcsi hatalmának elvesztése miatt, mint sértett és háttérbe szorított fél, gyűlölködve szemlélte a burzsoázia fékevesztett kapzsiságát és mohóságát, a maga sajátos módján reagált a jelenségekre. Elérkezett számára az az idő (a XIX. sz. második fele), amikor megfelelő tények, erkölcsi és politikai tapasztalatok birtokában nyíltan porondra léphetett. Fellépése *kritikai* támadás volt a burzsoázia ellen. Miben mutatkozott ez meg? Az egyházi ideológusok a társadalmi bajokért a felelősséget a burzsoáziára, ezen belül a liberalizmusra, mint eszmei irányzatra hárították, amelynek a gazdasági életbe való behatolása (gazdasági liberalizmus) végzetes hibákat eredményezett.

Ezek közül a végzetes hibák közül a legsúlyosabb az, hogy a munkások a szocialista tanok iránt igen fogékonyakká és e tanok követőivé váltak. Ezért »elsősorban — írja Való Simon — a modern ál-liberális társadalmi rend segítségével hatalom- és uralomhoz jutott tőkepenzes osztályt, a földi javak urait illeti a vád. Mert vajon a szocialisták voltak-e az elsők, akik életcélul a földi jólét és a pénz összehalmozását tűzték ki?« [2]. Mindez végső soron annak tulajdonítható, hogy az emberek tudatából kiszorult az »Isten«, hogy a »gyönyör«, az »élvezetek« társadalmi bölcelete kiszorította az »áldozat«, az »erény«, a »türelem« társadalmi bölceletét, amely az »Isten által kívánt rendben való megnyugvást« biztosítaná a végokkal, hogy »a jutalom csálhatatlan napja« elkövetkezik. Az anyagi élvezetek társadalmi bölcelete — amit a liberalizmus vitt be az emberekbe — »a gazdagokat megrontja, a szegényeket pedig fellázítja« [3].

Ime, ebben és csak ennyiben tekinthetjük az egyház támadását valóban támadásnak a burzsoázia ellen és csak kritikai támadásnak (erkölcsi, eszmei), mert maguk a támadók (egyházi ideológusok) helyzetük, érdekük, felfogásuk, eszmei beállítottságuk alapján képtelenek voltak, nem mertek objektív következtetéseket levonni. Illetőleg ezek a következtetések csak a hatalom, az örök magántulajdon-adta lehetőségekkel való rossz, erkölcstelen, téves, végzetes, gazdálkodás megreformálására irányuló törekvéseket tartalmaztak.

Természetesen ez a kritikai támadás nemcsak ennyit jelentett, hanem a »bajok« orvoslásának feltételeként magában foglalta azokat a tendenciákat, amelyek világosan mutatták az egyház hatalmi törekvéseit. S ha a burzsoáziának e támadással szembeni dinamikus, vagy a támadást fel nem vevő magatartását első fokon azzal magyarázhatjuk, hogy élete nem eszmékre, hanem az adott gazdasági rendre épül, hogy objektív társadalmi törvények szülte és hordozója, s hogy az adott gazdasági rendszer objektíve termeli ki mindazokat a tényezőket (osztályharc, szocializmus stb.), amelyeket az egyház csupán szubjektív (szellemi, vagy anyagi) termékeknek, alkotásoknak tekint, úgy másodfokon már fennáll a burzsoázia erőteljes szembenállása az egyház minden néven nevezendő hatalmi törekvéseivel.

*

Az egyházi harci riadót az okozta, hogy a szocialista eszmék »a munkások tömegénél szükséges és termékeny talajra találtak« [4].

Ennek pedig az az oka, hogy »a munkásszótály vallási öntudatát és a vallás vígaszai iránt való érzékét elvesztette« [5]. Olyan erkölcsi »fertőbe« jutott, amelyből csak úgy lehet kiút, ha »az egyház szabad tevékenységének gyámolítása által« ismét általánossá, úrrá teszik az emberekben a »keresztény érzületet«, együtt, egyidőben a »szociális reformok« végrehajtásával [6].

A zászló — amit különösen XIII. Leó pápa emelt magasra a múlt század utolsó évtizedeiben — egyik oldalán az »apológia«, a másik oldalán a »nyomor megszüntetésének« jelszava díszlett, a zászló nyele pedig makacsul az ég felé mutatott. (Harc a liberalizmus ellen, mert kitermelte a szocialista eszméket; harc a szocializmus ellen, mert a magántulajdon megsemmisítésére törekszik; harc a hitért, a nyomor vallás-erkölcsi alapon való megszüntetéséért, mert ez az egyház hatalmának visszaállítását eredményezi; — ezek a legkifejezőbb mutatói az egyház politikai törekvéseinek.) Az egyháznak ez a történelmietlen álláspontja történelmileg indokolt. Elsősorban nem azzal indokolható, hogy a liberalizmus — objektív létével — tagadja az egyházpolitikai célokat és az egyház általános politikai vonalát, hanem azzal, hogy olyan eszmei és politikai erő termelődött ki (a szocializmus és a proletariátus), amely a burzsoázia elleni forradalmi fellépésén túl a magántulajdon megszüntetését tartja végső céljának. Mivel azonban a liberalizmus a »szülőanyja« a szocializmusnak, a magántulajdon megmentése, a szocializmus »kiirtása« csak a keresztény szellem uralkodóvá tétele által lehetséges, amely viszont tagadja a liberalizmust. Az egyházi ideológusok párhuzar-

mai az eszmék terén, figyelmen kívül hagyják és tagadják azokat az objektív társadalmi törvényeket, amelyek mind a liberalizmust, mind a szocializmust kitermelték. Ők a »vallástalan erkölcsök« megváltoztatása, a keresztény erkölcsiségnek az emberekbe való beoltása alapján képzelik el mindazt, ami a magántulajdon megmentését lehetővé teszi.

Ahhoz azonban, hogy az egyház a magántulajdon-mentési akcióját valamennyire is realizálni tudja, az volt szükséges, hogy egyrészt, céltudatos és aktív politikai vonalát az »örök«, változhatatlan »isteni« igazságok misztikumába rejtse, illetve azt ezekkel igazolja, s ezek alapján az »egész« emberiséget »megváltó«, »megboldogító« szerepének kellő nyomatékot tudjon adni. Másrészt, hogy leszálljon a »csak« eszmék világából az anyagi valóságba és lehetőleg olyan, ténylegesen még létező, de a kapitalizmus áldozatává vált társadalmi erőket hozzon mozgásba, amely erőknél közvetlen, egyéni céljai nem állnak ellentétben az egyház politikai célkitűzéseivel, ellenkezőleg, annak anyagi és erkölcsi igazolói, támogatói.

Az egyház a szocializmus eszméi elleni eszmei harcban nem tekinthette közvetlen szövetségesének a burzsoáziát. Nemcsak azért, mert a burzsoázia volt az a társadalmi erő, amely az egyház átfogó hatalmát megtörte s mert ennek az osztálynak objektív létezési feltételei kizárnak minden egyházi abszolút hatalmi törekvést. Azért sem, mert a kisémmizett és a burzsoá társadalom vad, fékevesztett törvényei ellen jogosan és szükségyszerűen lázongó proletariátus forradalmi rohamait közvetlenül ez ellen az osztály ellen indította.

Nem tekinthette az egyház közvetlen szövetségesének a proletariátust sem. Ezzel az osztállyal »együtt haladt« annak a ténynek elismeréséig, hogy a tőke brutális támadása és nyomorpolitikája a nincstelenek felé nem tartható fenn, s hogy ezen változtatni kell. (Azt mondja az »anyagelviség« álláspontjára helyezkedett munkás: »Elvettétek tőlem az eget... adjátok hát most ki részemet a földi javakból.«) [7]. Ezen túl azonban a proletariátus és az egyház céljai és eszközei már szétváltak, egymással szembe kerültek.

Az egyház politikai célkitűzéseinek minden vonatkozásban megfelelő társadalmi erőt az ún. középosztályokban (paraszt, kisiparos, kis-kereskedő, kézműves), a kispolgárságban találta meg. A középosztályok sajátos társadalmi-gazdasági helyzetük alapján önzetlen hívei az egyháznak. Kis tulajdonuk, az erre felépülő egyéniségük, egzisztenciájuk, a vakon érvényesülő természeti és társadalmi törvényekkel szembeni tehetetlenségük, az egyház karjaiba hajtja őket, amelynek a misztikumon alapuló, a »túlvilágon túli osztálypolitikája« bizalmat táplál és ébreszt ezekben a rétegekben. Annál is inkább, mivel a létük és fennmaradásuk igazolását szolgáló ideológiák közül is az egyház a »legfrappansabb« ideológia hordozója.

A középosztályok ellenségei a kapitalizmusnak (a nagykapitalizmusnak, s ez a múlt század utolsó évtizedeiben egyre jobban nyomta a kispolgárságot, — monopóliumok stb.), de nem olyan értelemben, mint a proletariátus. A proletariátus, mint az új termelő erők egyrészt anyagi, másrészt szellemi hordozója, objektív és szubjektív helyzete

alapján szemben áll a tőkés termelési viszonyokkal, azok megdöntésére törekszik. A társadalom általános és specifikus fejlődéstörvényei az emberiség történetének ezen a pontján találkoztak úgy össze, hogy a régi termelési viszonyokat megsemmisítő osztály csak úgy tudja történelmi küldetését teljesíteni, ha megsemmisíti saját létezési feltételeit, ami viszont szükségszerűen magával hozza a magántulajdon eltörlését. A proletariátus osztályharca tehát összhangban áll a társadalom fejlődéstörvényeivel, ezért ez a harc progresszív, haladó jellegű.

Ezzel szemben a középosztályok »mind azért támadják a burzsoáziát, hogy középosztályként való létezésüket a pusztulástól megóvják. Ezek tehát nem forradalmiak, hanem konzervatívok. Sőt mi több: reakciók, mert arra törekcsenek, hogy a történelem kerekét visszafordítsák.« [8]. A kispolgárság történelmi szerepe a kapitalizmus elleni harcban csak annyiban értékelhető, amennyiben a proletariátus, saját szövetségeseként, a saját hatalma megszerzésére tudja felhasználni. Amennyiben ez a réteg osztálycélkitűzéseiben önállósítja magát a proletariátustól, úgy szerepe a történelemben ellentmond a haladásnak, s a reakciós erők politikájának eszközévé, végrehajtójává s végül martalékává válik. S itt jelen esetben nem a kapitalizmussal szemben táplált illúziókról van szó, hanem azokról az egyház által közrebocsátott politikai és gazdasági ködképekről, amelyeket a kispolgárság, társadalmi helyzetéből kifolyólag objektív, elérhető valóságként lát maga előtt. Alapjaiban ezek az okok szolgáltatják ki a kispolgárságot, mint objektív társadalmi bázist az egyháznak, ezért tud az egyház az ún. »támadó« politikájában a kispolgárságra apellálni. Természetesen emellett arra törekszik, hogy politikájának lehetőleg minél több hívet szerezzen a többi osztályok között is: a proletariátus soraiban a kispolgári életlehetőségek »békés« úton való elérhetőségének propagandája, a magántulajdon örök, isteni eredetének stb. bizonygatása által; a burzsoázia soraiban pedig annak a tudatnak a felébresztése és terjesztése által, hogy az »örök« igazságok további távoltartása az élettől a magántulajdon tragikus megsemmisülését eredményezheti.

*

Az egyház szövevényes, misztifikált, a vallási eszmék világába rejtett »világi« álláspontjának valóságos politikai vetülete a következőkben foglalható össze:

1. Az egyháznak minden oka megvolt arra, hogy ne álljon ki *nyíltan* a burzsoázia védelmére, de minden oka megvolt arra is, hogy a »magántulajdon szentségének« őrzőjeként, védelmezőjeként lépjen *nyíltan* porondra.

2. Ezt azonban nem tehetette úgy, hogy a burzsoázia ellen lázongó társadalmi erők energiáját e lázongás fenntartása, vagy szítása alapján vezesse le, hogy így magának politikai bázist teremtsen. Nem tehetette először azért, mert a burzsoázia elleni harc zászlóvivője a proletariátus volt, s ez a harc forradalmi elmélete alapján a magántulajdon tagadását jelentette. Másodszor nem tehetette azért, mert a tőkés társadalom által kitermelt, olyan hatalmas társadalmi-politikai erő állt szemben a kizsák-

mányolással, amelynek megzabolázására a burzsoázián kívüli (amelynek a tényleges hatalom a kezében van) minden más reakciós erő képtelennek bizonyult. Harmadszor, az egyházat olyan erkölcsi elvek vezették és kötötték, amelyek az új történelmi viszonyok között, a magántulajdon védelme mellett sem tehették még lehetővé és nem is tették szükségsszerűvé számára a leplezetlen, nyílt politikai szervezkedést, vagy a politikai akciók szervezését.

3. Éppen ezekből következően, a burzsoázia, helyesebben a liberalizmus elleni erkölcsi-kritikai támadás az egyház egyéni politikai, hatalmi törekvésein túl a kizsákmányolás, a nyomor megszüntetését illetően nem bírt semmiféle jelentőséggel; a szociális jelszavak az egyházi érdekek alá voltak rendelve. Ami ezen túl volt, az már — a kritikai vonal fenntartása mellett — közvetlen szövetség a burzsoáziával és minden más reakciós erővel a magántulajdon megmentésére, a proletariátus ellen.

A szövetség az egyház és a burzsoázia között tehát csak a magántulajdon védelmét illetően abszolút. Ezen túl az egyház álláspontja így fest: előre nem lehet lépni, mert akkor győz a szocializmus; az adott állapotokat nem lehet fenntartani, mert az a szocializmus győzelméhez vezet; tehát egy olyan, a magántulajdon alapján álló rendet kell kialakítani, amelyben a liberalizmus és a szocializmus eszméi nem érvényesülhetnek, létezési területet nem kapnak, amelyben a keresztény szellem és keresztény erkölcs az uralkodó, mindent átfogó tényező.

Ennek az »új« rendnek a kiépítése nem tételezi fel az osztályharcot, ellenkezőleg, tagadja azt. Illetőleg, az osztályharc megszüntetéséből áll, ami viszont — a valláserkölcset uralkodóvá tétele alapján — a társadalmi-gazdasági élet területén bizonyos »szerkezeti« változásokat, »eltolódásokat« von maga után. Ennek az »új« rendnek a koncepciója — amit képviselői »keresztény szocializmusnak« neveznek — úgy viszonyul a kapitalizmushoz, mint valami »karbunkulus«-hoz, az emberi társadalom testén lévő gennyes bőrgyulladásához, amit az »örök« erkölcsi elvek háttérbe szorítása idézett elő. Tehát nem kell mást tenni, mint újból törvénné tenni a gyakorlati létezésüktől megfosztott törvényeket és a gennyes bőrgyulladás eltűnik, s visszatér a régi jó világ, esetleg egy kissé modernizált — a technikai vívmányokat és egyéb társadalmi objektumokat átalakítva megtartó — formában. Így igazolja az egyház önmagát.

Az emberiség megváltása és a magántulajdon

A keresztény szocializmus eszméjének megvalósítása, az egyházi ideológusok szerint megszünteti a társadalmi bajokat. Ez az eszme érvényesülése érdekében nem követel forradalmat, mivel olyan »örök igazságok« összefoglalója, amelyek érvényesülésének az emberi történelem nem szab határt. Mint azonban kiderül, az egyházi ideológusok — bár ezeket az »örök igazságokat« az istentől származtatják — mégis azon fáradoznak, hogy az embereket olyan társadalmi szituációba vigyék bele, amely anyagi valóságát, egyáltalán, a tényleges lehetőségét teremti meg ezen »igazságok« érvényesülésének. Ők úgy akarnak történelmet

csinálni — az egyház nevében —, ahogyan a történelem létrehozta a vallást és az egyházat; s ahogy a történelem, mint objektív társadalmi folyamat, tagadja a vallást és az egyház hatalmát, ők ugyanúgy tagadják a történelmet.

A liberalizmust az egyház úgy fogadja, mint a kereszténység — erkölcsi törvényekbe ütköző — pusztító félrelökését, s a pogányság újkori felelevenedését, amely a kultúra terén a humanizmusban és a renaissance-ban, a vallás terén a reformációban, a politika terén, a forradalmakban, szeparációkban, szekularizációkban, egyházpolitikai beavatkozásokban, a gazdasági élet terén pedig a szabad versenyben és a koncentrációban és centralizációban öltött testet. Ilyen értelemben a liberalizmus nem új keletű, s az emberi ész »jobb« útra térítése ugyanolyan követelmény, mint az »antik« pogányság elleni harc volt. Az egyház örök jogot formálva az emberi haladás »zászlóvivője« címére, tagadás alá vesz mindent, ami tagadja őt, magát, a megszemélyesített földi istent. XIII. Leó pápa ezzel kapcsolatban a következőket írta: »Nagy okunk van... nekünk katolikusoknak... az állam kormányzásában is résztvenni, hogy a katolikus vallás bölcs tanát és erejét, mint egészséges nedvet és éltető vért az államszervezet ereibe bevezessék.« [9].

Ezt a »bevezetést« XIII. Leó és az egyház úgy képzelte el, hogy a politikában — az államéletben és törvényhozásban — a keresztény állameszme és erkölcs szempontjainak kell ismét érvényesülni; a művelődést — közoktatás, népművelés, tudomány, művészet, irodalom, sajtó — a keresztény szellem és erkölcs alapjaira kell helyezni; a gazdasági és szociális élet területén pedig a »nagyító« hatalmi túltengésének megszüntetése útján a középosztályt és a vagyontalanokat kell felkarolni.

Végső soron az egyházi ideológusok, az egyház egész politikájából, ami ténylegesen nem más, mint az apológiára épülő hatalmi politika, szociális kérdést csinálnak, amit viszont az »erkölcs« elsődlegességének elve alapján akarnak megoldani. »A szociális kérdés — írja az egyik apologeta — morális kérdés és nem szabad felednünk, hogy az emberi természet még az evolúció hipotézise szerint is meg van rontva. A társadalmi kérdés megoldását nem a természetrajz analógiáiban (szociológusok); az állam hatalmának zsarnoki kiterjesztésében (szocialisták); a társadalmi rend lerontásában (anarchisták) kell keresni; hanem a morálisban, az egyén önuralmával.« [10]. XIII. Leó ugyanerről a következőket írja:

»... ha egyáltalában van orvoslás az emberi társadalomra nézve, az nem lehet más, mint a köz- és magánéletnek ismét keresztény alapokra való fektetése... bármely társaságnak, mely belsőleg újjászülni óhajt, eredetéhez kell visszatérnie.« [11].

Ahhoz, hogy valami eredetéhez visszatérjen, az kell, hogy megtagadja jelenét és jövőjét és a múltat tegye jelenévé és jövőjévé. Az egyház ebben a folyamatban azzal az igénnyel lép föl, hogy föntartsa az »isten törvény jogfolytonosságát« s így a társadalom alapjait megszilárdítsa, hogy ébren tartsa és erősítse az emberekben az államnak járó tiszteletet, amely »minden osztály« javának elhivatott szolgálója.

Az egyház ebből a pozícióból erőteljes támadást indít a szocializmus ellen (a liberalizmus elleni kritikái hadjárat már valóban csak pusztá hatalmi torzskodássá válik: a liberalizmus önmagában még nem szünteti meg az »isteni törvény jogfolytonosságát«, s ezért elégséges, ha az egyház, mint sértett és mellőzött fél, az égi törvények földi képviselőjének jogán első helyet követel magának), amely a magántulajdon és az erre épülő minden jogfolytonosság tagadása, s elsődleges feladatának a magántulajdon védelmét tekinti.

A szociáldemokrácia — az egyházi ideológusok szerint — nem a közösség érdekeinek védelme alapján áll. Az osztályharcnak és az osztályérdekeknek egyoldalú képviselője, más osztályok rovására, az állami élet egyensúlyának felborítását eredményezi. Ezek az ideológusok elismerik azt, hogy Marx és Engels »jogosan kelt ki« a liberalizmus ellen, de nagyot és »végzeteset« tévedtek, amikor nem az erkölcs, az igazságosság és a szeretet nevében protestáltak, hanem a természeti törvények érvényesítéséért szálltak síkra.

Marx és Engels valóban nem az igazságosság és szeretet prédikátorai voltak, hanem az objektív történelmi igazságok feltárói. Ezek az objektív történelmi igazságok összhangban állnak a társadalmi törvényekkel, e törvények érvényesülésének tükrözői. Amennyiben ezek a társadalmi törvények objektív érvényesülésük során éppen az adott korban érték el azt a fokot, amikor a további haladás kritériuma a magántulajdon alapján álló tőkés társadalmi és államrend megsemmisülése, annyiban Marx és Engels nem tett mást, mint tudományos alapon bizonyította a »bajok« orvoslásának szükségszerűen kitermelődött feltételeit. Amennyiben azonban a társadalmi törvények az emberek tudatos vagy nem tudatos cselekvéseinek keresztül érvényesülnek, annyiban valóban azt tették, hogy a társadalmi haladást képviselő progresszív erő, a proletariátus soraiban tudatosították mindazt, aminek egyébként öntudatlan állapotban is ez az osztály hordozója és végrehajtója.

A szocializmust és annak képviselőit az egyházi ideológusok azzal vádolják, hogy letérnek az igazságosság és szeretet útajáról és a vad, állatias ösztönök birodalmába vezetik a nyomorgó népet. Szerintük, aki nem ismeri el a magántulajdonjog örök elvét, az szembe kerül mindazzal, ami »az ember földi rendeltetése«. Ennek a földi rendeltetésnek egyedüli képviselője az egyház, a maga keresztény szocializmusával. Milyen indokok alapján?

»A keresztény tan szerint az Isten az embert, mint társas lényt, a földre helyezte, hogy a társadalomban az Istentől rendelt tekintély alatt, minden tehetségét a Teremtőnek dicséretére és dicsőségére tökéletesen kiművelje és kifejlessze és hivatását hűségesen betöltve, ideiglenes és örökkévaló boldogságát megszerezze.« [12]. A keresztény szocializmus ennek alapján ad egyenlő emberi jogot és méltóságot mindenkinek. De hogyan? Az igazságosság és méltányosság alapján, azaz, kinek-kinek észbeli mértéke, tehetsége, jellembeli és vagyoni ereje szerint. Az emberek megosztottságát adottnak, istentől származottnak veszi, amelyre az isten földi országa épül. Ez ellen az »örök és boldog« végzet ellen való lázadás az ember öncsonkítása és megsemmisítése, mert támadás az ember közös eredete és egysége ellen. Az apostol szerint: »nincs zsidó, sem görög, nincs sem rabszolga, sem szabad, mert mindnyájan egyek vagyunk az Úrban«.

A fentiekből kiderül a keresztény szocializmus álláspontja a tulajdon kérdését illetően is. »A magántulajdon nem emberi eredetű, hanem Istentől származik.« [13]. (Magát a jogviszonyt a törvény szabályozza, az államnak joga van azt körülírni, de meg nem szüntetheti, sem az öröklési jogot. A magántulajdonból folyó jogok viszont erkölcsi kérdést képeznek csupán, az erkölcsi törvények szabályoznak, így tehát ebbe az államnak beleszólási joga nincs.) Ez a dogma azután természet-szerűen maga után vonja az embernek a magántulajdon istentől adott feltételeibe való »beleteremtését«. Mégpedig olymódon, hogy az ember megjelenése (teremtése) a földgolyón nem jelentett lényegében mást, mint az öröktől fogva létező isteni akaratnak (az ember és a magántulajdon egységének) az anyagi valóságba való átültetését.

Az egyháznak ezt a történelmietlen álláspontját az emberiség őstörténetével foglalkozó tudósok (Morgan) és a múlt században, valamint napjainkban is felfedezett primitív törzsek (Amerika, Ausztrália) életviszonyai gyökereiben megcáfolják. Az egyházi ideológusok szerint a civilizáció és az ember, valamint az ezzel együtt megjelent magántulajdon egyazon isteni teremtetési aktus eredménye.

Marx a rendelkezésére álló őstörténeti kutatások alapján a tőke és a bér munka kérdését vizsgálva, az alábbi lényeges következtetéseket vonta le: a bér munka előfeltétele és a tőke egyik történelmi feltétele »a munkás elválasztása a földtől, mint természetes műhelyétől (Laboratorium), ennél fogva mind a kis szabad földtulajdon, mind a keleti községen (Kommune) alapuló közös földtulajdon felbomlása. Mindkét említett formában a munkás, mint tulajdonához viszonyul munkája objektív feltételeihez; ez a munkának dologi előfeltételeivel járó természetes egysége. A munkás tehát a munkától függetlenül, tárgyi létezéssel bír. Az egyén úgy viszonylik önmagához, mint tulajdonoshoz, mint valósága feltételeinek urához. Ugyanúgy viszonylik másokhoz is, mégpedig — aszerint, hogy ez az *előfeltétel* úgy van-e tételezve, mint ami a közönségből ered, vagy pedig úgy, mint ami a községet alkotó egyes családokból ered —, vagy mint társtulajdonosokhoz, mint a közös tulajdon megannyi megtestesüléséhez, vagy pedig mint hozzá hasonló önálló tulajdonosokhoz, önálló magántulajdonosokhoz, akik mellett maga a korábban mindent felölelő és mindenre kiterjedő közös tulajdon, mint a sok magánföldtulajdonos mellett fennálló külön ager publikus van tételezve.« [14]. »A föld a nagy műhely, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot, mind a helyet, a közösség *bázisát* adja. Az emberek naiv módon viszonyulnak a földhöz, mint a közösség, az eleven munkában magát termelő és újratermelő közösség, *tulajdonához*. Minden egyes csak mint e közösség tagja viselkedik tulajdonosként vagy birtokosként. A munkafolyamat útján történő valóságos *elsajátítás* ezek mellett az *előfeltételek* mellett megy végbe, amelyek maguk nem *termékei* a munkának, hanem természetes vagy *isteni* eredetű előfeltételként jelennek meg.« [15].

Marxnak ez a bizonyítási módja tudományos, megfelel annak az objektív, elfogultságtól mentes történelem-szemléletnek, amely az emberiség múltjának, történetének, az emberi társadalom gyökereinek fel-

tárására törekszik. A keresztény szocializmus ideológusai azonban képtelenek arra, hogy fantáziájukat felszabadítsák a vallásos dogmák béklyója alól és az objektív tudományos vizsgálódás színterére lépjenek. A vallási dogmák történelemhamisításra készítetik őket. A kereszténység a magántulajdon elvére épülő társadalom, az osztálytársadalom terméke. Tükrözője azoknak a társadalmi viszonyoknak, amelyek megszületésekor uralkodtak, amelyek létrehozták. Ebből eredően elvonatkoztatatta és rögzítette azokat az állapotokat, amelyek létrehozták, kiinduló pontként tette meg őket, amelyhez már nem kellett más, csak egy túlvilági lény (isten) kapcsolása (vagy fordítva), a kiütöző élekek lefaragása, gondolati egyengetése és így mindennek az emberi akaraton és történelmen kívül való helyezése. Lényegében ez történt a magántulajdonnal is. A magántulajdont, mint jogi képződményt, — amelynek az emberiség történetében bizonyíthatóan igen hosszú előtörténete van, amelynek során kialakult és tökéletesedett —, kiemeli a történelmi valóságból, az isteni kinyilatkoztatás egyik aktusává teszi meg, az »örök« erkölcsi törvények mellé rangsorolja és így az emberi társadalom örök lényegévé teszi. Amikor ezt megtette, akkor és ezen az alapon, a társadalmi fejlődés nyomasztó ténye alatt elismeri a »fejlődést«, de csak így: »A magántulajdon fogalma fejlődésképes...« [16] és ez beteljesedik végül a keresztény szocializmus *fogalmában*, míg végül is minden a misztikum ködvilágában oldódik fel és omlik szét semmivé.

Mi tehát végül is a keresztény szocializmus álláspontja a magántulajdont illetően és mi következik ebből?

»Domini est terra, et plenitudo ejus.« [17]. (Az Úré a föld és minden, ami rajta van.) Miután az isten az embert a föld királyává, birtokosává tette, ezzel egyúttal feljogosította arra is, hogy mindazt eltulajdonítsa a maga számára, ami szükséges; a magántulajdon eszerint isten adta jog, s hogy kinek mennyi jut stb., az nem is perdöntő. Ennek az isteni elvnek alapján a keresztény szocializmus elsősorban és csak annyiban harcol az adott társadalmi rend »ellen«, amennyiben *a feltétlen egyéni szabadság és a teljes társadalmi egyenlőség túltengésével helyezkedik szembe*. Ezek szerint — és ez álláspontjából logikusan következik — a társadalomban az egyenlőség mellett az egyenlőtlenségnek is meg kell lennie, de harmonikus összhangban, úgy, hogy az egyik a másikat elismerje és előmozdítsa. Ezt a koncepciót Prohászka Ottokár egyik könyvében így foglalta össze: az isten országa az istennel telített lélek, amely teljes öntudattal mondja »Atyám«; ez a tudat az ő meggyőződése s uralkodó érzelve és ettől megnyugszik. Van sok rossz a világon, mely az ember ellen küzd, de ne kérdezzük, hogy honnan jöttek, ne okoskodjunk, hogy mire valók, csak érvényesítsük isten fiainak tudatát minden körülmények között, mindannak dacára, ami aggaszt, ami gyötör és nyomorgat, s megtaláljuk szívünk békéjét [18].

XIII. Leó pápa azért fordul olyan határozottan szembe a szocializmussal, mert az »a magántulajdon lerontását, a társadalmi egyenlőtlenség nivellírozását tekinti céljának« [19]. »A társadalmi egyenlőtlenség... föltételezett s megkívánt állapot, abszolút egyenlőség tehát a természeti rendbe ütköző agyrém.« [20]. Hol van hát az egyenlőség?

»Az emberiségnek az egy isten atyaságában való testvérisége, ebben a mindent győző szeretet... a legnagyobb egyenlőtlenség mellett is a legdicsőbb egyenlőség: az egy közös örök üdv, ennek mindent feledtető, gyógyító reménye; annak egy közös útja csak: az erény, s ebben a gazdagok, a szegények egyenlően nyitott versenye.« [21]. A gazdagnak a szegény »Krisztusban egyenjogú testvére, szeretettel kell lelkét megosztani vele, gondozva lelke ügyét« [22]. Ez az abszolút, istenben való egyenlőségi lehetőség a keresztény szocializmus szerint tehát teljesen ki van zárva az anyagi életviszonyok terén, s csak ennyiben érvényesül: »A kereszténység mérsékli a meggazdagodás vágyát... megparancsolja, hogy a fölöslegből a szegényeknek is kell juttatni.« [23].

A marxizmus azt tanítja, hogy a tőkés tulajdon a magántulajdon legkifejlettebb és egyben legutolsó formája, hogy tehát a kapitalizmus megszüntetése szükségszerűen maga után vonja a magántulajdon intézményének megszűnését. A keresztény szocializmus ideológusai ezt a történelmi tényt tagadják. Szerintük »igen nagy tévedés a kapitalizmust a magántulajdon rendjével azonosítani: a magántulajdon az emberiség történetének kezdete óta alapja a gazdasági életnek, a kapitalizmus pedig még nincs 200 esztendőse, a kettő tehát nem lehet egymással összeforrvá, hogy egyik a másik nélkül nem állhat fenn. A magántulajdon intézménye a világtörténelem folyamán csak vasúti sín volt, amelyen a gazdasági élet vonatát különböző gazdasági rendszerek mozdonyai vitték előre; most a kapitalizmus mozdonya jár a sineken, de aki ezt a mozdonyt ki akarja cserélni, annak nem kell a sineket is feltétlenül kicserélnie« [24].

Amint kiderül, az egyházi ideológusok a külön társadalmi alakulatokat csupán egy olyan társadalmi »képződménynek« fogják fel, amely nem egyéb, mint az emberek agyában megszületett elképzelés időleges megvalósítása, kipróbálása, a magántulajdon lényegét, stabilitását egyáltalán nem befolyásoló illusztratív életforma, hogy ti. így is lehet élni, de ha nem boldogít, az örök törvények változhatatlanságának alapján változtatható. Azonban egyáltalán nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy a keresztény szocializmus a liberalizmussal és a szocializmussal, mint két veszedelmes egyoldalúsággal szemben két ideális eszményt állít az emberiség elé: a (szociális) igazságot és a (szociális) szeretetet. »Abból kell kiindulnunk, — írja az egyik egyházi ideológus —, hogy a szociális igazságosság és a szociális szeretet... nem konkrét gazdaságpolitikai célkitűzések, hanem gazdaságbölcseleti eszmények, tehát olyan célok, amelyeknek nem a tényleges elérése a fő, hanem az, hogy állandóan törekedjünk elérésükre...« [25]. »A szociális igazságosság és a szociális szeretet eszményének... van egy igen nagy előnye, az ti., hogy nem valósítható meg... és ezért az emberiség bátran közeledhet feléjük.« [26].

A szerző a legnagyobb komolysággal és őszinte hittel vallja fenti álláspontjának realitását. Szerinte az emberiség boldogságának, óhajának tényleges megvalósítása, konkrét, a valóságban elérhető közeli, vagy perspektivikus célok kitűzése az emberiség elé, nem vezethet jóra. Ezek az ún. »anyagi célkitűzések« egyrészt elvonják az egyént »maga-

sabbrendű» hivatásának teljesítésétől, másrészt pedig, ha megvalósulnak, újabb célkitűzések után kell nézni, amelyek megvalósítása akár sikerül, akár nem, az emberi társadalom felbolygatását eredményezi. Vagy az emberiség egyszerűen meg sem meri valósítani őket, attól való félelmében, hogy utána nem tudja, mit csináljon, s így végtelen anarchia áll elő és különböző szélsőséges irányzatok egymás elleni harcába torkollik minden reményteljes cél, anélkül, hogy bármi is megvalósulna. Ez is tehát egy támadási felület a szocializmus ellen, hogy ti. a szocializmus megvalósítható célokat állít az emberiség elé, amely az »alacsonyrendű« dolgok iránti törekvést vagy rajongást oltja az emberekbe. »Kiöli« belőlük a földöntúli boldogság iránti vágyakozást, valamint az ahhoz szükséges feltételeket, — a földi dolgok megvetését stb., leszűkíti az emberiség céljait, feloldja azokat az anyagi világban [27].

*

Amint az eddigiekből is kitűnik, a katolikus egyház igen aktívan beleavatkozott abba a társadalmi »vitába«, ami a múlt század utolsó évtizedeiben a két alapvető osztály, a proletariátus és a burzsoázia között egyre élesebbé vált. Az egyház hadat üzent a liberalizmusnak és hatalmas arányú ideológiai offenzívát indított a szocializmus ellen. Tekintettel arra, hogy a szocializmus a magántulajdon megszüntetését tűzte zászlajára és a cél megvalósításának anyagi erejévé szükség-szerűen a proletariátus vált és amely a burzsoázia megsemmisítésével, mint feltétellel kapcsolódott össze, az egyház objektíve arra kényszerült, hogy a magántulajdon mentése és egyben saját hatalmának növe- lése érdekében olyan társadalmi-gazdasági koncepciót vessen a harcban álló felek közé, amely a helyzeten való felülemelkedést és a forrongó viszonyok békés, türelmes levezetését biztosítja.

E cél érdekében született meg az egyház politikájának újkori kiadása, a (vallási, etikai, erkölcsi) keresztény szocializmus. A keresztény szocializmus a reakciós, kizsákmányoló osztályok politikájának közvetlen és közvetett úton való igazolása.

Mi bizonyítja ezt? A keresztény szocializmus egy olyan társadalom- bölcseleti rendszert alkot, amely nem ismeri el, tagadja a társadalom fejlődésének objektív törvényeit; az emberi társadalom létét, lényegét olyan »örök« igazságokból vezeti le, amelyek arra hivatottak, hogy az emberiség progresszív törekvéseit az anyagi valóságból a tudatba helyet- tesítsék be, a valóságos és igazi emberi életformát misztifikálják és a végecélt a »túlvilágba« helyezték át. Az (szociális) igazságosság, a (szociális) szeretet, a türelem stb. keresztény erkölcsi törvények azok a bölcseleti mankók, amelyek segítségével az egyház mindig igazolni tudja feddhetetlenségét és igazolni igyekszik — haladónak feltüntetve — a társadalmi kérdésekben elfoglalt konzervatív, reakciós álláspontját.

A keresztény szocializmus az apológiának egy új, modern formája, amelynek a valóságban nincsen sem múltja, sem jelene, sem jövője, amelyet a társadalmi-gazdasági viszonyok, a történelem objektív tör- vényei megcáfolnak és útkjából félrelöknek.

Keresztény szocialista törekvések Magyarországon 1917 és 1920 között

(A »Keresztény Szocializmus« című újság tükrében)

A kapitalizmusnak a századfordulón kialakult új történelmi szakasza, az imperializmus, tovább mélyítette a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondásokat. Kialakultak — világviszonylatban — azok a feltételek, amelyek a proletár szocialista forradalmakat objektív történelmi ténnyé tették. Az első világháború nem gyengítette, ellenkezőleg, erősítette a forradalmi bázisokat.

A néptömegek elégedetlenségének növekedése a háborúval és az imperialista kormányokkal szemben, az állandó és gyors balra tolódás, a szocialista forradalom perspektíváinak közvetlen reális lehetőségei, a reakciót arra kényszerítették, hogy megpróbálja kézbe venni az események fonalát és megakadályozzon minden olyan kísérletet, amely a szocializmus megvalósítását tekinti céljának.

Az előállott új helyzet alapján a keresztény szocialista törekvések is lényeges változáson mentek át. A magyar uralkodó osztályok a háborús hangulat további fenntartása és szítása útján próbálják aláásni a szocialista forradalmi törekvéseket. Politikájuk megvalósításában hasznos szövetségesekre akadtak. Ezek a keresztény szocialisták voltak.

Már az első világháború kezdetén az egyházi ideológusok és politikusok egy része határozottan követeli a keresztény szocialista mozgalom kiszélesítését és dinamikusabbá tételét [28]. 1917-ben új lapot indítanak *Keresztény Szocializmus* címmel (később a keresztény szocialista párt hivatalos lapja), s nagy lendülettel fognak hozzá a mozgalom szervezéséhez (ebben az időben a keresztény szocialista mozgalom bázisai: a Magyar Gazdaszövetség; a Hangya; az Országos Központi Hitelszövetkezet; a Gazdák Biztosító Szövetkezete; 1919-ben megalakul a Keresztény Földművesek Országos Szövetkezete), amelynek kötelékébe akkor 2441 szövetkezeti fiók tartozott [29]. A mozgalom gyors felkarolását az tette szükségessé, hogy egyrészt a vezetés az előző években »avatatlan« kezekbe került, másrészt pedig, hogy a szociáldemokrácia »elhódította a tömegeket«, s ezek visszaszerzését a leglényegesebb feladatuknak tekintették [30]. Ebben a lapban — amely a kispolgárság adott helyzetét és törekvéseit tükrözve és ugyanakkor kihasználva, félredob mindenféle vallási és főpapi szentimentalizmust — nyoma sincs az egyházi folyóiratokban tapasztalt szemérmességnek, érzelgősségnek. Az a törekvés fűti a lap köré csoportosuló politikusokat, hogy keresztény szocialista politikai tömegmozgalmat produkáljanak, s a kispolgári kiábrándultság »forradalmi« pátoaszával, feudális — és nagytőke — ellenes jelszavak hangoztatása közepette elszigeteljék, közömbösítsék a dolgozó tömegeket a proletár forradalmi törekvésekkel szemben.

Hogyan tükröződik mindez a jelzett lap hasábjain 1917. és 1920. között?

Az »új« keresztény szocialisták alapvető törekvései lényegében nem térnek el az előző törekvésektől. Ami módosulás található náluk a korábbi mozgalomhoz viszonyítva, az sem nekik köszönhető, hanem

a megváltozott politikai viszonyoknak: ahogy alakult a belső helyzet, úgy formálódtak — igyekezve minden lehetőséget felhasználni — jelzavaik, a lényeg azonban maradt. A századvégi agitátorok a liberalizmus és a szocializmus elleni hadjáratukat egyben a feudális nagybirtok és a monarchikus államrendszer érdekében végezték, s minden egyéb szólam csupán fügefalevél volt. A létrehozott gazdasági-szociális szervezetek sem mondtak ellent tényleges célkitűzésüknek. Ettől az állástól az »új« keresztény szocialisták sem tértek el még 1917-ben. Általános célkitűzésük teljesen egyezik a korábbi politikai elvekkel: »A köz- és társadalmi életben, törvényekben és intézményekben kidomborítani kívánjuk a magyar állam keresztény jellegét.« [31]. Gazdasági vonatkozású törekvéseiknek politikai oldala szintén egyezik, s a keresztény erkölcsiség, a keresztény humanizmus deklarálásába csúcsosodik ki: »Az ő elemük« (a szocialistáké) »harc a tőke ellen, ellenben a szövetkezetek a legelső kezdettől fogva mindig az ellentétek kiegyenlítésén és a társadalmi béke megteremtésén fáradoztak...« [32]. Emellett, mint a haza őszinte hívei, a leglelkesebb szónokai is egyben a háborúnak, s felszólítják a népet, hogy a haza ügyét a »véráldozat mellett« pénzzel is támogassa [33]. A néptömegeknek a háború, a nyomor elleni elégedetlenségét a haza diadalmas ügyének a szolgálatában akarják feloldani, s hogy a politikai élet terén szót kérnek, annak végső célja az, amit így fogalmaznak meg: »... nem nézhetjük némán, ölbe tett kezekkel, mint használja ki az ellentábor egészen zavartalanul a mi tétlenségünket... Látjuk a szociáldemokráciát irányító szabadkőművességnek... a kereszténység ellen készített vakmerő, de tagadhatatlanul félelmetes, hatalmas koncepciókkal a legapróbb részletekig kidolgozott, immár teljesen készenálló, sőt megvalósulásba indult haditerveit...« [34].

Az »új« keresztény szocialisták taktikai célkitűzése, vagy politikai manőverezése, amint látszik, teljesen összhangban áll a háborút viselő és a háborúban érdekelt uralkodó osztályok célkitűzésével; közvetett igazolása mindannak, ami ellen a tömegelégedetlenség egyre jobban növekszik. A keresztény zászló, a kereszténység »egyetemes« ügyének jelszava az a mézesmadzag, amellyel le akarják zárni a forradalmi mozgalom zsilipjeit. A forradalmi szocialistákat, mint a magyarság ügyének mindenkori ellenségeit támadják, akik az »izgatással«, »lázítással«, »forradalom-szítással« tévútra viszik a népet [35]. Erőteljes hadjáratot indítanak a szociáldemokrata szakszervezetek ellen, s felszólítják a dolgozókat, hogy a nemzetközi, államellenes stb. szociáldemokrata szervezetek helyett a keresztény szocialista szervezetekben vegyenek részt [36].

A politikai események azonban — különösen 1918-ban — romba döntöttek minden keresztény szocialista politikai illúziót. A magyar dolgozó tömegek is egyre világosabban látták, hogy a történelmi fejlemények mindenben a forradalmi szociáldemokráciát igazolták. Magyarországon a forradalmi tömegmozgalom 1918 őszén leszámolt a régi önmagát túlélte politikai hatalmi formával és köztársaságot hozott létre. Az »új« keresztény szocialisták, hogy befolyásukat megtartsák, arra kényszerültek, hogy egyet lépjenek »balra«. Megalakul a Magyarországi Keresztényszocialista Párt; álradikalizmusával arra törekszik, hogy

kiragadja a néptömegeket a forradalmi hullámból és békés megállapodottságba terelje őket. A Keresztény Szocializmus c. lap letér az előző évben követett »hivatásos« politikai vágányról, s a demagógia új formáját találja, amely az M. Ksz. P-t úgy tünteti már fel, mint a »régi rendszernek mindenkor engesztelhetetlen ellenségét«, amely a »gyökeres rendszerváltozásnak elnémíthatatlan sürgetője, a feudális és bankáruralomnak, a kapitalisták embernyúzó cselekedeteinek legkeményebb ostromozója«, s a kisemberek érdekeinek következetes képviselője [37]. A lap »következetesen« a kibontakozó pozitív politikai fejleményeknek az ellenkezőjét produkálja. A kispolgári kiábrándultságra nemcsak szükségszerűen, de taktikailag is felépített lázadása a legreakciósabb, ami tudatosan a forradalom osztálybázisának a demoralizálására irányul. Minden pozitívnak látszó, vagy a forradalmi történelmi lépés felé megmutakozó törekvés és e törekvések lehetőségeinek feloldása a céltalanságban, a hasztalan és perspektívátlan politikai síránkózás, a kispolgárság szubjektumánál való esztelen kilincselés, olyan mélységes válságot tükröz az »új« keresztény szocialistáknál, amely a legféltetlenebb reakcióhoz viszi el őket a későbbiek során. Kétélű kardot rántanak elő és kétfelé vagdalkozva, ürességet teremtenek, amelyben ők a magyar valóságot látják. »Ki nem látja ma már, — olvasható a Mérgezett jelszavak c. cikkben —, hogy mily feneketlen ingoványba vittek bennünket az ántánt sugallatára közénk röpitett energiatörő, ernyesztő frázisok, mint a pacifizmus, annexió nélküli béke, népek szövetsége... stb.? Ki nem fáradt bele ma már e lidércclángok kergetésébe? Ki hisz még nekik? Ki hisz továbbá... a szociáldemokrata földi mennyországban? Ki hisz ma a szabadságban, egyenlőségben, testvériségben? Hiú ábrándok, elérhetetlen ideálok, utópisztikus álmok ezek mind...« »Ezek adtak be nekünk, szegény magyaroknak, ezek ásták meg sírunkat.« [38]. A lap végső, de egy új periódusának fő eszközeként, féktelen nacionalista és antiszemita uszításba kezd, mintegy előrevetítve a későbbi esztendők magyar fasizmusának árnyékát. Tóth Kálmán zászlós »Magyarok, keresztények előre!« c. cikkében így ad ennek hangot: »Ha egy talpalatnyi is marad a drága magyar földből, amit magyar hazának mondhatunk, ez a talpalatnyi föld is csak magyar és csak keresztény lehet!« [40]. A fentiekre céloz Bognár J. is (»Keresztények! Ébredjete!«), amikor kijelenti, hogy a magyar »beengedte a vendéget és most ez őt utolsó kincseitől is meg akarja fosztani« [41].

Az 1919-es esztendő új lapot nyit a magyar nép történetében. A proletár diktatúra megteremtésének feltételei, e feltételek helyes és tudatos felhasználása a kommunisták részéről, belpolitikai vonatkozásban megadja a lehetőségét egy maradandó történelmi tett végrehajtásának. Az »új« keresztény szocialisták — látva ezt a lehetőséget — féktelen politikai lármát csapnak, s mint a szeizmográf, úgy reagálnak a legkisebb forradalmi perspektívát sejtető tényezők villanására is. A Magyar Kommunista Párt megalakulása után (1918. november) a keresztény szocializmus a legvadabb éhséggel veti rá magát mindarra, ami szocialista törekvéseket tartalmaz. Fokozza a nacionalista, antiszemita, kommunista és általában szociáldemokrata-ellenes agitációját. Követeli, hogy

a kormány »erős kézzel nyúljon a darázsfaszekbe«, s ugyanakkor a legdurvább hangon támadja a kommunistákat [42].

1919. februárjában ismét megnyergeli a háború paripáját s érzelmileg igyekszik az uralkodó osztályok szekeréhez kötni azokat, — mint »érdekelteket« —, akik a háborúban elvesztették rokonaikat, hozzátartozóikat. Kiadja a jelszót: »Ébredjetek, magyarok!« — s a szebb, boldogabb »keresztény Magyarország« reményében szólít harcra minden »testvért«, aki a »magyar rög« igazi fiának vallja magát — a kommunisták ellen [43].

A Keresztény Szocializmus a maga »népszerű« agitációja mellett — mivel azzal nem sokra megy — elméleti, propaganda munkával is igyekszik elhódítani a tömegeket a szocialistáktól. Ennek érdekében még attól sem riad vissza, hogy az egyházatyák által oly érzélgősséggel dédelgetett és önigazoló »őskeresztény kommunizmust« áldozatul és csaléteknek bevesse. Leander »A keresztény kommunizmus« című vezércikkében azt bizonygatja, hogy a szocializmus nem valami új elmélet, — »csupán divatszerű tudományos mezbe öltözött«. A kommunizmus — mint írja — találkozunk már az őskereszténység idején is, de ha akkor felbomlott, hogyan gondolhatjuk el, hogy az ma megvalósítható. S egy ilyen elmefuttatás alapján megállapítja, hogy a kommunizmusnak »ellensége a józan ész«, s hogy — idézi Werner Sombart-t — »a mindennapos életet csak egy föltétel alatt építhetjük nem egoista lelkiállapotokra: ha vallási fanatizmus él a tömegekben« [44].

[Szükséges itt megjegyezni vázlatosan a következőket: a keresztény szocialisták váltig bizonygatják a magántulajdon isteni eredetét. Ugyanakkor igen pozitívan értékelik az »őskeresztény kommunizmust«. Igaz, hogy lényegében úgy, mint egy emberi jótékonyaságon alapuló szociális aktust, mint a segíteni akarás reprezentatív formáját. A lényeges a mi szempontunkból most az, hogy a) a vagyon eladása, vagy felajánlása a közösségnek, azaz az őskeresztény kommunisztikus törekvés b) ellentmond annak az álláspontnak, miszerint a magántulajdon örök és változhatatlan, hogy nincs joga senkinek elvenni azt; c) Leander szerint az »őskeresztény kommunizmust« a hamisság, huncutság stb. bontotta fel. Következésképpen a magántulajdon a hamisságon, huncutságon stb. alapul; d) ebből viszont az következik, hogy elveti a magántulajdont, mint »isteni jogtényt«, mint olyant, ami ellen tenni semmit nem lehet, sőt — »vesszenek, akik a magántulajdonra kezet emelnek«. Az »új« keresztény szocialisták elméleti vonalának hitelességét ez az ellentmondásosság önmagában is aláássa.]

Az nem csoda, hogy az ilyen és ehhez hasonló álbölcselekedések igen meghökkentették az egyházi ideológusokat, aminek néha kifejezést is adtak, s az is tény, hogy ezekkel a »szellemi fékezőkkel« az objektív történelmi folyamat mit sem törődött; az »új« keresztény szocialisták azonban nem tudtak megállni, minden áron meg akarták előzni — szavakban — a forradalmat, le akarták hagyni, a tömegbefolyás kedvéért minden áron meg akarták cáfolni önmagukat. Bergendey Szilveszter már kijelenti, hogy a M. Ksz. P. »az összes keresztény felekezetek számára nyitva lévő politikai párt, nem reakciós párt, nem a grófi és főpapi bir-

tokok kitartott védelmezője, hanem a radikális forradalmi eszmék lelkes követője és harcosa, de egyben... híve a maximumhoz kötött magántulajdonnak» [45]. Az, hogy mit jelent: »nem reakciós«, »radikális forradalmi«, »a maximumhoz kötött magántulajdon«, már szerinte nem is fontos, csak az a lényeg, hogy a tömegek politikai hóbortjává váljanak ezek az átmeneti rögeszmék.

A Magyar Tanácsköztársaság megszületése a politikai életen kívül helyezte az »új« keresztény szocialistákat. Az a hatalmas politikai tömegmozgalom, amely a városokat és falvakat ellepte, azt mutatja, hogy a keresztény szocializmus »fellegvára« nem tudta megteremteni azt a bázist a néptömegek között, amelyre állandóan, irreálisan apellált, de nem mondott le egy ilyen bázis megteremtésének lehetőségeiről, illetve e lehetőségek kiépítéséről. A Tanácsköztársaság bukása után újult erővel fogott hozzá a szervezkedéshez minden »új« keresztény szocialista. Fő sajtóorgánumuk továbbra is a Keresztény Szocializmus, de emellé számos más új lap sorakozik fel, vagy a régiéik felélénkülnek.

A keresztény szocialista szervezkedés lényegéről az Egri Népújság a következőket írja: »A keresztényszociális szervezkedés két irányban halad, úgy mint: politikai és gazdasági téren. A politikai szervezkedés a politikai párt keretei között történik; a gazdasági szervezkedés pedig a keresztényszociális egyesületek és szakcsoportok kebelében valósul meg. E két alapon építi ki és védi meg a keresztény szocializmus a nemzeti és keresztény művelődést. A keresztényszociális munkának is programjához tartozik az osztály-érdekek védelme, biztosítása, de nem az osztályharc alapján és egy osztálynak kizárólagos uralma által, hanem az osztályöntudatot ápoló és az osztályok között való összhangzó együttműködés biztosítása által.« [46].

A M. Ksz. P. mint valami fergeteges politikai erő lép ismét a magyar élet porondjára. »Egy isten, egy párt« jelszóval ki akarnak takarítani mindent ebből az országból, ami nekik nem tetszik. Úgy lépnek fel, mint »minden jognak és történelmi kötelességnek« [47] az örökösei; nekik ismét nem kell semmi, ami régi, nem kell semmi, ami új, csak az, amit ők akarnak.

Mit akarnak? Nacionalista álláspontra helyezkednek, s ebből a pozícióból támadnak, úgy tüntetve fel magukat, mint a kisemberek érdekeinek védelmezőit. Egy proletárdiktatúra után, bármennyire szeretnék is, nem tehetik meg azt, amit a feudálisok és nagytőkések, valamint azok képviselői megtehetnek. Ők, mint a kispolgárság fel nem kért szónokai, közvetlenül kispolgári politikai vágányon futva, olyan szemléletmódot érvényesítenek, amelybe a szavak ellenére belefér minden, ami nem progresszív, ami reakciós. Így válnak igazolóivá a későbbi eseményeknek is. Biztosítják a népet, hogy a feudálisok és kiváltságosok Magyarországa »a rettentő világháború romjai alatt marad eltemetve«, s arra, ami volt, ők sem áhítoznak. Ők keresztény Magyarországot akarnak, olyant, hogy abban a »valódi testvériség, szeretet legyen az úr« [48]. Természetesen, most nem hívnak a zászlajuk alá minden honfiút; a forradalom hajótörést szenvedett, a hatalom ismét »biztos helyen« van, nincs szükség tehát arra, hogy vallás-egyveleget csináljanak politiká-

jukból. Harcot hirdetnek a felekezeti széttagoltság ellen. Vallásfelekezeti politikájuk megfelel egy nyílt, agresszív katolikus keresztény politikai törekvésnek. Lenéznek, mellőznek, gúnyolnak minden más vallási »érdekeltséget«. Egyszóval, ők olyan Magyarországot akarnak, ahol a katolikus keresztényi »demokrácia« minden jognak egyedüli és kizárólagos hordozója. Ez a véleményük a munkáról is: »jogot a munkához«, de »keresztényi kötelességtudatot a joghoz« [49]. Egy ilyen politikai koncepció gyakorlati megvalósítása nem vezethet máshoz, mint a legféltelenebb diktatúrához. A Horthy-fasizmus a szerénytelenség legkisebb gyanúja nélkül nevezhette volna az »új« keresztény szocialistákat az eszméje »szülőanyjának«, amihez már más nem kellett, csak a gyakorlatba való átültetés és egy kis átformálása az adott irányzatnak. S mindezek után — ami az ő logikájuk szerint érthető — az »ideális erkölcsi élet közelgő uralmát« bizonygatták [50].

Annyira természetesen nem voltak bizonyosak ügyük szükségszerű győzelmében, hogy mellőzhették volna a kommunisták elleni konkrét támadást politikai és eszmei síkon. Ezért tehát azon igyekeztek, hogy megkíséreljék a Tanácsköztársaság temetésével együtt a kommunizmus eszméjének az eltemetését is. A vörös zászlóval és csillaggal — állapítja meg az egyik cikk — az egész világ ellen egy »borzalmas merénylet« készült [51]. Szükségesnek tartották, hogy a vörös zászló és csillag nemzetköziségevel egy másik nemzetköziséget állítsanak szembe. Ezért a »világ proletárjai egyesüljete« jelszó ellen kiadták a »világ munkásai egyesüljete« jelszavát és ebbe a jelszóba belefért minden és mindenki, legyen az proletár, kistulajdonos, igazi keresztény tőkés stb., csak egy ne legyen: kommunista. Ebben a jelszóban feloldották az egyes társadalmi osztályokat, rétegeket; »kiküszöbölték« az osztályellentéteket, miután kijelentették, hogy ebben a nemzetköziségben a »jólét gondolata« domináljon, a kereszténység nemzetközisége szellemében. Mit jelentett ez a nemzetköziség náluk? »Fel a nemzeti zászlóval, rajta a kereszttel!« — ezt és semmi többet, a legvadabb nacionalista ideológia kereszttel való propagálását.

Más vonatkozásban, — elméleti síkon —, egy kissé realisabb elemzését próbálják adni a forradalmi eseményeknek, de csupán azért, hogy meggyőzzék a népet — Marx alapján — a kommunisták és általában a forradalmi szocialisták »tévedéseiről«. Hegedüs Andor »A gazdasági harc és a keresztény szocializmus« c. folytatólagos cikkében [52] arról elmélkedik, hogy mi volt az oka a kisemberek elkeseredésének és mi lett volna a szociáldemokraták feladata. (Itt lényegében a kommunistákról beszél, mert érveit a jobboldali szociáldemokratáktól lopta nagyrészt.)

Szerinte egyik súlyos ok az volt, hogy a rohamos gazdasági fejlődés nálunk nemcsak a nagytóke gazdasági beruházásait növelte, — ami önmagában még nem baj —, hanem együtt járt a pazarlás növekedésével; a nagytőkések arra törekedtek, hogy arisztokrata módon rendezkedjenek be és így elhanyagolták a munkásjóléti intézmények fejlesztését.

Ez azt vonta maga után, hogy egyrészt gyorsan növekedett a tömegek elkeseredése és másrészt pedig ez megkönnyítette a szociáldemok-

raták szervező munkáját az államrendszer ellen. És mindez olyan körülmények között ment végbe, amikor az alkotmányos élet és a tőkés termelés még nálunk a nyugati országokhoz viszonyítva, igen elmaradott volt. Véleménye szerint a magyar szocialisták igen súlyos hibát követtek el, amikor mindezt látva, vagy nem látva, eltértek Marx tanításától, mert Marx azt mondja: »a tőkés termelés rövid osztályuralma tömérdekebb, tengernyibb termelő erőt alkotott, mint az előtte élt nemzedékek együttesen«. »És ha ez így van, — mondja a szerző —, annak, ki a fejlődés alapján áll, nem gyűlöletet kell szítani ellene (a kapitalizmus ellen), hanem támogatást kell nyújtani, hogy hivatását minél előbb betöltse.« Ime, a szociáldemokraták, mint a történelem »mostoha gyerekei« megérdemelték, — következik a cikkből —, hogy alaposan rájuk paskoljon az újból győzedelmeskedett, restaurált kapitalizmus, a maga fasiszmusával, s a bocsánatot csak úgy nyerhetik el, ha e rendszer támogatóivá válnak. S ha ezt nem teszik, akkor vesszenek. Miután a keresztény szocializmus, mint szociális rendszer, nem önállósulhat, — hiszen olyan új, önálló tulajdon formák létrehozására lényegéből eredően képtelen, amelyek az emberiség »igazi« megváltását eredményeznék —, csak szavakban jut el — Heller Farkas szavaival szólva — addig, hogy kinyilatkoztassa: a keresztény szocializmus a »legtökéletesebb, legjózanabb« tartalmú életformának a megteremtése [53].

*

Az »új« keresztény szocialisták, akiket a forradalmi hullám legreakciósabb ellenhatásaként dobott a magyar belpolitikai élet a felszínre, 1919. után eszmeileg teljesen azonosultak a fasiszmussal, s gyakorlatilag a politikai segítséget különböző formákban szolgáltatták Horthyéknak (keresztényszocialista szakszervezetek, szövetségek stb.). A magyar fasiszmus nagyszerűen felhasználta mindazt, ami az ő eszmei fegyvertárukban szerepelt, s ami soha nem jelentett mást, mint »a fasiszta diktatúra ellen fellépő proletariátus harcának bomlasztását és nyílt hátbatámadását...« [54].

Az »új« keresztény szocialisták, akik a keresztény szocialista teoretikusok (XIII. Leó stb.) tanítványaiként léptek porondra, természetesen — minden újdonságok mellett — nem tettek mást, mint alkalmazni igyekeztek a gyakorlatban mindazt, amit a keresztény szocializmus magyar vonala előttük egészen, vagy részben kidolgozva lefektetett és más, kevésbé »forradalmi« módszerekkel — nem támadva azt, amit az »újaknak« már szavakban támadni »kellett« — megvalósítani igyekezett. Ennyiben »új« és másban mindenben közös az eszmei talaj.

Néhány adat a keresztény szocializmus agrárpolitikájáról

Az alábbiakban vizsgáljunk meg néhány adatot magyarországi vonatkozásban, a keresztény szocializmus agrárpolitikájának tanulságaként.

A keresztény szocialisták egyik vesszőparipája a gazdaság és a politika egymástól való teljes függetlenségének bizonygatása. Erre különö-

sen akkor kényszerülnek, amikor konkrét gazdasági programot igyekeznek adni. Ugyanis a tények arra kényszerítik őket, hogy elismerjék azokat az óriási vagyoni különbségeket, a fényt és a nyomort, ami alapjaiban megosztja az embereket, sőt hogy elismerjék a helyzet megváltoztatásának szükségét. Erre az elismerésre olyan okok kényszerítik őket (a forradalomtól való félelem; a keresztény eszme stb.), amelyek figyelmen kívül hagyása önmaguk megtagadását jelentené, s a keresztény szocializmus gyors és teljes lejárátását vonná maga után. Itt azonban nem az a lényeges, hogy mit és miért ismernek el, hanem az, hogy mit nem ismernek el és miért.

Már az előző fejtegetésekből is kiderült, hogy a keresztény szocializmus határozottan szembehelyezkedik a forradalommal. Ezt azzal indokolja, hogy az anyagi jólét megteremtése nem függ a politikai rendszertől, hogy attól függetlenül lehet célhoz érni, hogy más a gazdaság és más a politika, a kettő egymástól teljesen független, hogy az »örök« erkölcsi törvények általánossá tétele az egyedüli és lehetséges eszköz a jólét megteremtésében, s minden olyan törekvés, amely ezt mellőzi, istentelen és üldözendő. Maga az a tény azonban, hogy a keresztény szocialista ideológusok annyit bizonygatják a gazdaság és a politika »teljes függetlenségét«, hogy ők maguk annyira politizálnak annak érdekében, hogy a jólét elérésének útját a tömegek tudatában politika-mentessé tegyék, azt mutatja, hogy az egyháznak a törekvései — a kisemberekért — nem mentesek a politikától, s hogy következőképpen ebben valami távolabbi hatalmi törekvés rejlik.

A hatalmi viszony (politikai értelemben) nem lényeges, — mondják —, csak úrrá kell tenni a jólétet. Rá kellett jönniök azonban arra, hogy az a bűvös kör, — örök erkölcsi törvények érvényesítése a jólét érdekében stb. —, amiben mozogtak, nem vezet célhoz, hogy elvontsága képtelenségeket eredményez. Ezért egy olyan konkrét gazdasági programot dolgoztak ki, amely már szükségessé teszi az aktív társadalmi mozgást. A jólét megvalósítását »a tömegakarat demokratikus érvényesítésétől« teszik függővé. Ez a demokratizmus azonban nem politikai demokráciát jelent, csupán a gazdasági életre terjed ki [55].

Hogyan képzelik el ezt az úgynevezett gazdasági demokráciát? Úgy, hogy »a munkából élők többségének akarata szabja meg a gazdasági élet haladásának útját« [56]. Ha azonban ez az »akarat« mégsem érvényesül, akkor nem tehetnek semmit, mert ők csak munkások. Így pl. az üzemvezetésbe stb. már nem szólhatnak bele. Az egyház demokráciájának ez a »politika-mentessége«, a kapitalizmusban a dolgozók legnyitabb kiszolgáltatása az uralkodó osztályok politikájának.

Ami a keresztény szocializmus agrárpolitikáját illeti, ott még világosabb fény derül a lényegre. A mezőgazdaságban a gazdasági demokráciát a földbirtokreform alapján képzelel el, azaz úgy, hogy az új tulajdonos a réginek megfizeti a föld árát. Nem ért egyet a földosztással, mert a kártalanítás nélküli elsajátítás ellenkezik az »igazi« demokráciával. A földreform »áldásában« természetesen csak olyanok részesülhetnek, akiknek erre már eleve megfelelő gazdasági bázisuk van.

Miről van szó tulajdonképpen?

A keresztény szocializmus számára »csak az a cél fontos, hogy megerősítse számban és anyagi erőben a kisgazdaosztályt, továbbá, hogy lehetővé tegye a mezőgazdasági munkásosztály kiválóbbjai részére a magántulajdon megszerzését« [57]. Már maga ez az elv megfelelő korlátokat állít a birtokszerzési lehetőségek elé, s ugyanakkor kategorikus kijelentésével elejti a nincstelen földmunkások döntő részének földhözjutását. De mi akadályozza ezt? Milyen volt a birtokmegosztás két véglete 1930-ban Magyarországon? A statisztikai adatokból kiderül, hogy amíg az 1—5 kat. holdig terjedő 540 580 kisgazdaság kezén összesen 1 462 256 kat. hold föld volt, addig mindössze 1 644 biztos (ezer holdon felül) 3 778 567 kat. hold földdel rendelkezett. Ezen belül az egyház kezén 851 321 kat. hold föld volt, míg a hitbizományi birtokok 832 540 kat. holdat tettek ki [58].

Nyilván azt várnánk, hogy a keresztény szocializmus »agrárdemokráciája« kiküszöböli majd ezt a kiáltó ellentmondást. Ez azonban a fenti elv szerint sem következhet be (a három millió nincstelen elesik), amihez még hozzákapcsolódik a nagy latifundiumok sérthetetlenségének elve. Ezt az elvet az egyik szociálpolitikus így indokolja még 1914-ben: »Magyarországon a latifundiumok nagy része királyi adományozás folytán keletkezett és nem a kapitalista fejlődés hatása alatt, s így ezen a viszonyon csak részben lehet változtatni.« [59]. Mikos Ferenc 1934-ben ezt úgy konkretizálja, hogy egy birtokreform nem érintheti az egyházi, hitbizományi és egyéb kötött birtokokat, azok tehát változatlanul megmaradnának [60]. (Ez a birtokterület a legenyhébb számítás szerint is kb. 4,5 millió kat. hold.) Azt, hogy ehhez a birtokterülethez miért nem nyúlhat egy esetleges birtokreform — megváltás útján! —, a szerző különböző, szerény, erkölcsi magyarázatásokkal kerüli meg, a magántulajdonjog általános hangoztatásával üti el a probléma lényegét.

Az egyház tehát kibújt az általa hirdetett keresztény szocializmus gazdasági eszméjének konzekvenciái alól, mégpedig abban a reményben, hogy ha ezt a törekvését elfogadja az »emberiség«, akkor ismét ő lesz az egyedüli és kizárólagos gazdasági és politikai hatalom, s ha vért izzadva is a gazdasági demokrácia »áldásaitól«, ismét neki fog hódolni az egész világ.

Magyarországon az 1945-ös földosztás nem ilyen »eszményi« törekvéseket valósított meg, hanem *megváltotta* azt a 3 millió magyar koldúst, akiknek »megváltását« az egyház istenre bízta, hogy ő maga földi hatalom maradhasson. 1945. után eltűntek Magyarország agrártérképéről a feudalista nagybirtokok, s bár ez nem egyezett a keresztény szocializmus gazdasági demokráciájával, kiderült, hogy igazibb és »eszményibb« annál, amit a keresztény szocialisták örök eszményként könyveltek el.

Összefoglalás

A keresztény szocializmus, mint a katolikus egyház gazdasági és politikai reflexiója a múlt század utolsó évtizedeiben igen felélénkült. A liberalizmus elleni kritikai támadásával azt akarta elérni, hogy a saját múltját igazolva egy reakciós történelmi fordulatot hajtson végre,

amelynek közvetlen célja — a proletariátus szocialista törekvéseinek megakadályozásán keresztül — saját feudális, egyházi hatalmának visszaállítása volt. Ebben a harcában elsősorban a középosztályokra apellált, de szociális demagógiájával igyekezett leszerelni és maga mellé állítani a kizsákmányolt tömegeiket is. A magántulajdon megváltoztatlan szentségének bizonygatása, valamint ennek alapján a »mindenkinek« beígért jólét, fő ideológiai eszközei voltak. Ezen keresztül igyekezett igazolni a fennálló társadalmi és államrend sérthetetlenségét, amely ugyanakkor nem zárja ki, sőt szükségessé teszi a szociális reformokat.

A keresztény szocialisták az első világháború után Magyarországon politikailag is igen aktivizálódtak és a szocializmus, a kommunisták elleni harc fő szónokaivá váltak. Nacionalista, antiszemita propagandájuk a Horthy-fasizmusnak mintegy előzetes eszmei, ideológiai igazolását jelentette.

J E G Y Z É K

- [1] Marx—Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. (Szikra, 1952. 35. l.)
- [2] Dr. Való Simon: A szocializmus orvoslása a modern társadalmakban. (Katholikus szemle, 1891. V. köt. 391. l.)
- [3] Dr. Való Simon: Vallás és szocializmus a modern társadalmakban. (Uo. 263. l.)
- [4] Dr. Való Simon: A szocializmus orvoslása... (388. l.)
- [5] Uo. (388. l.)
- [6] Uo. (401. l.)
- [7] Uo. (392. l.)
- [8] Marx—Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. (44. l.)
- [9] XIII. Leó pápa: Az állam szervezetéről szóló enciklikája. (1885. nov. 1.)
- [10] Dr. Szilvek Lajos: Vallás, tudomány, közjólét. (Kath. Sz. 1895. IX. köt. 521. l.)
- [11] XIII. Leó pápa: A munkáskérdésről szóló enciklikája. (1891.)
- [12] Dr. Mikos Ferenc: A quadragosimo anno gazdasági rendje. (Bp. 1934. 76. l. idézi XI. Pius pápa hasonló kezdetű enciklikáját.)
- [13] Uo. (115. l.)
- [14] Marx Károly: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. (Szikra, 1953. 7. l.)
- [15] Uo. (8. l.)
- [16] Dr. Mikos Ferenc: A quadragosimo anno... (14. l.)
- [17] Zsol. 28. l.
- [18] Prohászka Ottokár: A diadalmas világnézet. (Székesfehérvár, 1925. 208. l.)
- [19] Párvy Sándor: XIII. Leó pápa és a munkásügy. (Kath. Sz. 1891. 501. l.)
- [20] Uo. (502. l.)
- [21] Uo. (507. l.)
- [22] Uo. (507. l.)
- [23] X. Y.: Keresztényszocializmus (Kath. Sz. 1895. IX. köt. 8. l.)
- [24] Dr. Mikos Ferenc: A quadragosimo anno... (36. l.)
- [25] Uo. (83. l.)
- [26] Uo. (83—84. l.)
- [27] Uo. (84. l.)
- [28] Lásd: Katholikus Szemle, Magyar Kultúra c. folyóiratok.
- [29] Keresztény Szocializmus. I. évf. 1. szám.
- [30] Keresztény Szocializmus. I. évf. 1. szám.
- [31] Uo.
- [32] Uo.
- [33] Uo.
- [34] Uo.
- [35] Keresztény Szocializmus. I. évf. 20. szám.
- [36] Uo.

- [37] Keresztény Szocializmus. II. évf. 48. szám.
- [38] Uo.
- [39] Uo. (Tóth Kálmán: Magyarok, keresztények előre c. cikke.)
- [40] Uo.
- [41] Uo.
- [42] Keresztény Szocializmus. III. évf. 5. szám. (Leander: »Ébredő Magyarok« c. cikke.)
- [43] Uo.
- [44] Keresztény Szocializmus. III. évf. 7. szám. Leander szerint az őskeresztény kommunizmus azért bomlott fel, mert »beékelődött a közösségbe a hamisság, mert akadt huncut az emberek között, vajon ki hiteti el velünk, hogy az megvalósítható most, amikor az idealista, a becsületes ember a ritka kivétel, ellenben millió és millió az egoista, a huncut, aki többet akar a másiktól. Vajon mivel győzik le a kommunisták az önzést? Mivel változtatják meg a mások rovására is telhetetlenkedő emberi természetet?«
- [45] Uo.
- [46] Egri Népújság, 1919. szeptember 3. szám.
- [47] Keresztény Szocializmus, 1919. augusztus 8. szám. (Rendkívüli kiadás.)
- [48] Uo.
- [49] Uo.
- [50] Uo.
- [51] Keresztény Szocializmus, III. évf. 20. szám.
- [52] Keresztény Szocializmus. 1919. október 17. és 19. szám.
- [53] Keresztény Szocializmus. 1919. október 26. szám.
- [54] Nemes Dezső: A KMP harca 1919. augusztusától 1929. őszéig. Szikra, Bp. 1952. 17. l.
- [55] Dr. Mikos Ferenc: A quadragesimo anno... 144—146. lap.
- [56] Uo. 146. lap.
- [57] Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1914. 372. lap.
- [58] Az adatokat a Magyar Statisztikai Szemle 1931. évfolyamából és a Katolikus Lexikon I. kötetéből vettem.
- [59] Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági... 375. lap.
- [60] Dr. Mikos Ferenc: A quadragesimo anno... 280. lap.

SZOKODI JÓZSEF:

Einige Fragen des christlichen Sozialismus

Der christliche Sozialismus, als die ökonomische und politische Reflexion der katholischen Kirche, wurde in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts neubelebt. Die Kirche wollte mit diesem kritischen Angriff auf den Liberalismus — ihre eigene Vergangenheit rechtfertigend — einen geschichtlichen Umschwung erreichen. Das unmittelbare Ziel dessen war die Wiederherstellung der kirchlichen Macht, durch die Verhinderung der sozialistischen Bestrebungen des Proletariats. Die Kirche stützte sich in diesem Kampf vor allem auf die Mittelklassen, aber sie war bestrebt durch ihre soziale Demagogie auch die ausgebeuteten Massen für sich zu gewinnen. Ihre ideologischen Waffen waren vor allen Dingen die Verteidigung des Privateigentums als unveränderliches Heiligtums, sowie die auf Grund des Privateigentums versprochene allgemeine Wohlfahrt. So rechtfertigte die Kirche die Unantastbarkeit der bestehenden sozialen und staatlichen Ordnung, was aber die soziale Reform nicht ausschliesse, sondern geradezu notwendig mache.

Die Christlich-Sozialen aktivisierten sich politisch seit 1917, auch in Ungarn, und waren die ersten Wortführer im Kampfe gegen den Sozialismus und gegen die Kommunisten. Ihre nationalistische und antisemitische Propaganda bedeutete schon im voraus eine ideologische Rechtfertigung des Horthy-fasismus.

Dr. SZÁNTÓ IMRE tanszékvezető főiskolai tanár:

A FEHÉR TERROR RÉMURALMA HEVES MEGYÉBEN

1919—1921.

A Tanácsköztársaság, a magyar proletariátus első hatalma, négy és fél hónapos hősies harcok után elbukott [1]. Elsősorban azért bukott el a magyar nép forradalma, mert nem volt, aki támogassa, amikor az imperializmus erői a magyar reakció segítségére siettek. A szovjet-hatalom akkor még élet-halálharcban állt az imperialisták támogatta ellenforradalmi hadsereggel, hogy pusztá létét biztosítsa. A magyar dolgozó népre 1919-ben rászakadt a fehér terror népgyilkos uralma, a Horthy-reakció negyedszázados gyalázata. 1944 után azonban más-képp alakult a helyzet. A szovjet hadsereg űzte ki hazánkból a német hódítókat és tette lehetővé a független magyar állam helyreállítását, hogy a magyar demokrácia népi demokráciává, a magyar történelem második proletárdiktatúrájává lett.

A belső reakciós erők — mint ismeretes — az imperialisták támogatásával 1956. október—novemberében hazánkat újra a fasiszmus áldozatává, háborús tűzfészekké, népünket pedig a nyugati imperialistákkal szövetkezett tőkés és nagybirtokos reakció prédájává szerették volna tenni. Ezért volt nagy nemzeti tett az, hogy a forradalmi munkás-paraszt kormány — a Szovjetunió segítségét kérve és igénybe véve — biztosította a magyar dolgozó nép hatalmát és visszaverte az imperialista beavatkozási és restaurációs kísérletet. Ezzel megakadályozta a régi vagyonos osztályok uralmának visszaállítását és elhárította hazánkról az 1919-es fehér terror népgyilkos uralmának visszatérését. Éppen ezért — úgy gondoljuk — tanulságos lesz visszaidézni a Magyar Tanácsköztársaság bukását nyomon követő fehér terror rémuralmát Heves megyében, hogy annál jobban meg tudjuk becsülni a proletár-internacionalizmus, a munkásosztály nemzetközi összetartásának nagy eszméjét.

Egertől északra és nyugatra a Vörös Hadsereg és az imperialista cseh csapatok között a harc 1919 május második felében váltakozó sikerrel hullámozott mindaddig, amíg június közepén a mieinknek sikerült Miskolc és Kassa elfoglalásával az imperialista támadókat teljesen szászorítani [2]. Ezután Heves megyében visszatért az élet normális vérkeringése egészen július végéig, midőn az imperialista román csapatok a Tisza mentén megkezdték támadásukat. A szociáldemokraták és az ellenforradalmi tisztek azonban összeomlásba fullasztották a Vörös Hadsereg júliusvégi támadását.

A megye székhelyén, Egerben, már július 30-án elterjedt annak a híre, hogy a Vörös Hadsereg csapatai Egyek—Tiszafüred között súlyos vereséget szenvedtek. Hasonló kedvezőtlen hírek érkeztek a Tisza-vonal más részeiről is [3]. Az eddig meglapult burzsoák sugárzó arccal jártak-keltek az utcákon, nem titkolva a proletárdiktatúra összeomlása miatt érzett örömeiket. De az egeri kommunisták nem estek kétségbe. Az Egeri Munkás július 31-i száma arról ír, hogy korai a burzsoák öröme. Hiába dugják össze fejüket, mindenütt győz a vörös zászló. Majd amikor augusztus 1-én elterjedt a hír, hogy már Heves is elesett, s az imperialista román csapatok elérték Bessenyőtelket, aznap este Giffka Ferenc, a katona- és munkástanács elnöke vezetésével a párthelyiségben gyűlést tartottak, s elszánt határozatokat hoztak: a munkáscsapatok fegyverrel állnak ellen a román invázióknak. Nemcsak Egert védelmezik, hanem a füzesabonyi vonalat is biztosítják [4]. Jackwerth Ede kormányzótanácsai biztos pedig a 60. pótzászlóalj politikai biztosával megjelent Hevesi Gusztáv katonai referensnél és követelte tőle a besorozottak azonnali bevonultatását. Kérését azonban Hevesi vármegyei másodfőjegyző hadügyi népbiztossági rendelet hiányára hivatkozva, megtagadta. Csak július 29-én érkezett meg a népbiztosság távirati rendelete, amely kizárólag a kereskedelmi és járási alkalmazottak behívását rendelte el [5]. Sajnos, már késő volt! Az egeri elvtársak csak másnap éjjel tudták meg, hogy augusztus 1-én Budapesten a szociáldemokrata vezérek keresztülvitték a Tanácskormány lemondatását, s hogy megalakult az ellenforradalom első kormánya: a szociáldemokrata Peidl-kormány.

Az egeri kommunisták közül sokan nem akartak belenyugodni a változásba. Giffka Ferenc úgy vélekedett, hogy még nincs minden elveszve. Kurucz katonai megbízott azonnal a postára rohant, amikor augusztus 2-ára virradó éjjel telefonjelentés jött Budapestről, hogy megalakult a szociáldemokrata Peidl-kormány, s magától Kun Bélától akarta megtudakolni a való helyzetet. Rettenetes volt elkeseredésük, amikor megtudták a Tanácsköztársaság bukásának hírét. Kurucz katonai megbízottat még ez a lesújtó hír sem tudta leverni lábáról. Még azon éjjel mintegy 40 emberrel Füzesabony felmentésére indult.

Augusztus 2-án reggel nyolc óra tájban az Egeri Vörös Hírlap nyomdája előtt már nagy tömeg hullámozott. A kirakatban a Peidl-kormány névsora és kiáltványa volt kifüggesztve. Mindenki az utcán tolongott és várta az újabb híreket. Szájról-szájra adták: elesett Kálkapolna, Vámosgyörk, Füzesabony. A tokaji frontról már csak egy visszavonulási útvonal állt nyitva a vörös csapatok előtt: Eger—Bakta—Gyöngyös—Gödöllő—Budapest. A Vörös Hadsereg megtépázott egységei fáradtan, rongyosan, kimerülten éjjel-nappal vonultak át Eger városán. Kistálya felől egyre érkeztek a keresztülvonuló katonai egységek teherautókon, parasztszekereken. A visszavonuló vörös egységeket nem kis aggodalommal kísérték az újjongásukat eltitkolni nem tudó burzsoá tekintetek.

Augusztus 3-án, vasárnap reggel Egerben nyomtatott cédulákat osztogattak, hogy minden tisztviselő jelenjék meg a városházán délelőtt 9 órára. Ott azután a megjelenteket a direktórium tagjai fegyverbe szólították. Lájér Dezső az elnöki asztalt verve, öntudatosan jelentette ki:

»Lesz még a proletárökökben erő, hogy lesújtson azokra, akik megvédelmezni nem akarják.« Akkor tette ezt a bátor kijelentést, amikor a visszavonuló vörös seregek utolsó csapatai vonultak vissza Egeren át, s amikor már a vasútállomáson lövöldöztek a román katonák [6].

Midőn a legközelebbi pályaőrök távbeszélőn jelentették, hogy az első román járőrök őrházai mellett már elhaladtak, és erről a magyar katonaságot és a vörös őrséget értesítették, ez csak ekkor kezdte meg Eger kiürítését. Csak tűzérségük állt fel a város nyugati szélén, a kisasszonytemetői vámház mögött, hogy a visszavonulást fedezze. S amikor a románok már nagyobb erővel közeledtek a város felé és megszállták a vasútállomást, a vörös tűzérség a pályaudvart gránátokkal kezdte löni, amit a románok viszonoztak. Bár a pályaudvar hosszabb ideig ágyútűz alatt állott, egyes épületek és kocsik sérülésén kívül nagyobb kár nem esett. A városban is megsérült néhány ház, de emberéletben nem esett kár [7]. Az első román járőr $\frac{3}{4}$ 12 órakor jelent meg az Almagyar és Káptalan-utca találkozásánál, a román megszálló csapat, egy lovaszázad csak este érkezett be a városba. Az őrnagyuk a katonai- és munkástanácsot tette felelőssé a rendért.

Augusztus 4-én reggelre aztán megtörtént véglegesen Egerben a román katonai megszállás. Az imperialista román megszálló csapatok parancsnoksága előtt a vármegye képviselőjében Isaák Gyula alispán és helyettese, a vármegyei főjegyző távolléte folytán Hevesi Gusztáv másodfőjegyző jelentek meg, akik parlamenterként a román csapatok elé mentek. »...a megszállás keserű piruláját kénytelenek vagyunk lenyelni — mondotta később mentegetőzve az alispán a vármegyei közigazgatási bizottság szeptember 29-én megtartott ülésén —, mert csak ezen áron sikerült a bolsevizmust letörni...« [8].

A város ideges félelemmel volt tele. Ellenőrizhetetlen, kósza hírek terjedtek mindenfelé. A kommunisták még ekkor sem akarták elhinni, hogy a Tanácskormány lemondott, úgy hitték, hogy Budapesten szilárdan kezében tartja a hatalmat és Egert csak átmenetileg szállták meg az imperialista román csapatok [9]. Azt rebesgették, hogy három hét múlva visszaáll a proletárdiktatúra, Munkácsnál kétmillió orosz bolsevik katona áll, Aszódon pedig a magyar vörös csapatok szívós ellenállást fejtenek ki [10].

A várost plakátáradat öntötte el. Georgescu román százados, az Egert megszálló román imperialista csapatok parancsnoka, augusztus 4-én kelt rendeletében visszaállította az 1918. november elsejei állapotot. Elrendelte, hogy minden állami és magántisztviselő, aki azon a napon hivatali állást töltött be, azonnal foglalja el hivatalát. Az utcán való tartózkodást reggel 4 órától este 11 óráig engedélyezte, a csoportosulásokat szigorúan betiltotta. Elrendelte, hogy az összes lőfegyvereket, robbantószerkeket, töltényeket, kézigránátokat stb. augusztus 5-én déli 12 óráig a városi fogyasztási adóhivatal helyiségében szolgáltatassák be, mert halálbüntetés jár a fegyverrejtegetőknek. Minden katona, aki a Vörös Hadseregnek szolgált, önként jelentkezék a városházán [11].

Georgescu megszálló parancsnok a következő napon, augusztus 5-én elrendelte a magyarországi szocialista, kommunista országos párt egri

csoportjának, pártvezetőségének, titkárságának és összes szervezeteinek feloszlását. Feloszlatta továbbá a munkás-, katonai és paraszttanácsok megyei, járási, városi és községi intézőbizottságait, az összes szakszervezeteket, a vörös őrség összes alakulatait, valamint minden szakszervezeti alapon létesített karhatalmi alakulatot [12]. Majd másnap, augusztus 6-án elrendelte, hogy a feloszlalt szocialista, kommunista párt, valamint az összes szakszervezetek pénztárosai 7-én délelőtt 10 órakor a városháza nagytermében felszámolás és az értékek átadása végett a felszámoláshoz szükséges okmányokkal és pénzkészletükkel együtt jelentkezzenek [13]. Az »új rendet« újabb hirdetmény adta tudtára a lakosságnak: »A román katonaság bejöttével megszűnt a bolsevizmus, megszűnt a kommunizmus... Újra életbe lép a háború előtti törvényes rend. Minden közalkalmazott és bármely állású egyén foglalja el régi hivatalát, amint e hirdetmény tudomására jut...« [14].

Ezen az alapon vette át hivatalának vezetését Egerben Jankovics Dezső polgármester, Trak Géza városi főjegyző, Fridl Gyula rendőrkapitány és Alpáry Gyula tanfelügyelő stb. A román megszálló csapatok parancsnokságának rendelkezése folytán megszűnt a vármegyei munkás-, katonai és földművestanács intézőbizottságának és elnökségének a működése is, s így Isaák Gyula, a vármegye alispánja átvette hivatalának vezetését [15]. A járásokban visszahelyezték a volt főszolgabírákat, a községekben pedig a volt előljáróságokat.

Az úri »rend és nyugalom« biztosítása érdekében az alispán helyettese augusztus 7-én azonnal külön intézkedett a régi csendőrsők visszaállítására. Elrendelte a csendőrök azonnali felállítását mindazokban a községekben, amelyekben azelőtt csendőrök voltak. Utasította az illető községek előjáróit, haladéktalanul intézkedjenek, hogy a kikerülő csendőrlégénység elhelyezésére a volt csendőrlaktanyát, esetleg más alkalmas férőhelyet okvetlenül biztosítsanak. Elrendelte továbbá, hogy az összes fegyvereket haladéktalanul szolgáltatassák be a csendőrséghez [16]. Ennek értelmében Soltész Imre karhatalmi parancsnok, volt csendőrőrnagy, felhívta azokat a továbbbszolgáló altiszteket, akik az 1918. november elseje előtti időben a hadseregnél vagy a honvédség kötelékében szolgáltak, hogy Müller Bodó századosnál, a karhatalmi parancsnokságnál csendőrszolgálat teljesítésére jelentkezzenek [17]. Így jött létre Egerben az ellenforradalom söpredékéből az ún. »önkéntes karhatalmi alakulás« a román megszállók árnyékában — csendőrök, határrendőrök, volt városi rendőrök, pénzügyőrök találhatók közöttük.

Az egeri Városi Tanács augusztus 6-án a háztulajdonosok megnyugtatására hirdetményben közölte, hogy folyamatba tette a köztulajdonba vett lakóházaknak egykori tulajdonosaiknak leendő visszaszolgáltatását [18]. Megalakultak a Városi Tanács liquidáló bizottságai a proletárdiktatúra intézményeinek, a szocialista, kommunista párt és a szakszervezetek felszámolására.

Gyöngyösön a Tanácsköztársaság bukása után a rendfenntartást a régi csendőrség igyekezett kezébe kaparintani. Alakult egy polgári karhatalom is, amelyet a bevonuló románok rögtön lefegyvereztek. A vörös őrség tagjai azonban vonakodtak fegyvereiket átadni a polgári

karhatalmat szervező Szentimrey századosnak. A burzsoázia erre vaklármat csapott, hogy a »vörösök« gyűjtogatásra és retorzióra készülnek. Ezzel koholtak ürügyet arra, hogy több tiszt és gazdag polgár siettesse az imperialista román csapatok Gyöngyösre történő bevonulását. Mátyás alezredes és Szentimrey százados a város kocsián lementek Vámosgyörkre, onnan pedig mozdonyon Kálkapolnára, hogy az oda már bevonult román lovashadosztálytól segítséget kérjenek a »vörösök« ellen. A román tábornok a két hazaáruló, ellenség-vezető magyar tiszt előtt tett ígéretet, hogy Georgescu őrnagyot egy századdal sürgősen útba indítja Gyöngyösre. Amikor a küldöttség ennek hírével visszatért a városba, a burzsoák kezdték visszakapni önbizalmukat, s a szervezkedő polgárőrséggel karöltve, a csendőrség ura maradt a helyzetnek az augusztus 5-én történő román megszállásig [19].

Kemény János gyöngyösi polgármester arra kérte üdvözlő beszédében a bevonuló román parancsnokot, hogy akadályozza meg »a kommunisták merényletét a polgárság ellen«. Georgescu őrnagy ezt meg is ígérte és hangoztatta, hogy nem mint bosszúálló, megszálló ellenség vonult be a városba, hanem mint »felszabadító«. S amikor arra kérte a polgármestert, hogy adja át neki a főbb kommunisták névsorát, Szentimrey százados szolgálatkészén azonnal át is adta neki a már előre elkészített névsort [20]. A polgármester mindig a legnagyobb előékenységgel, sőt — mint ahogy egy polgári helytörténetíró megjegyzi — »túlzott udvariassággal« teljesítette az imperialista román helyőrség minden kívánságát [21].

Gyöngyösön Georgescu őrnagy engedélyével ugyancsak megszervezték magyar tisztek parancsnoksága alatt a polgári karhatalmat. Augusztus 9-én a polgármester utasítást adott ki, hogy a lakosság azonnal szolgáltasson be minden fegyvert. De akadtak kommunisták, akik fegyvereiket megtartották, valamint olyanok is, akik a város környékén és a Mátrában fegyveresen bujdosnak. Mivel a városi rendőrség mindössze öt emberből állott, a csendőrség pedig inkább a járás községeiben foglalatoskodott, a közbiztonsági szolgálatot a városban fegyvertelen polgárőrök által kísért román katonai járőrök és román ellenőrzés alatt álló fegyvertelen polgári karhatalom látta el [22]. De augusztus hó derekán Gyöngyösön a karhatalmi alakulat már magában foglalt két tisztből és 200 főnyi legénységből álló fizetési őrséget, 200 »megbízható«, vagyonos polgárból álló önkéntes őrséget és köztisztviselőkből álló mintegy 86 főnyi őrséget [23].

Alig tette be a lábát az imperialista román megszálló katonaság Heves megye területére, a reakció — mint látjuk — azonnal szervezkedett. Pogromra uszított a szocialisták, kommunisták ellen; véres megtorlást követelt. A díszruhában páváskodó fehér tisztek sűrögték-forogtak, a templomokban a legféltelenebb izgatás folyt. A burzsoáziára felvirradt a bosszúállás napja. Egerben a Nemzeti-kávéház különtermében mindjárt az első napon bankettet tartottak »a polgárság felszabadulása« megünneplésére. Öblös tósztok hangzottak el, míg végül is a sok pezsgő teljesen leverte lábukról ezeket a nagy »honmentőket«. A kisebb-nagyobb bankettek egymást érték, ellenforradalmi örjöngéstől volt han-

gos ez a bosszút lihegő, papoktól felizgatott város, ahol gátlástalanul tombolt az erőszak, az izgatás és a féktelen terror szabadjára eresztett minden aljassága [24].

A szocialista, kommunista elvtársak összefogdosása Egerben augusztus 5-én este vette kezdetét. Az ún. »önkéntes karhatalmi alakulás«-ból rendszeren egy magyar tiszt, két rendőr vagy csendőr és három román katona alkotott egy csoportot. Az összefogdosott kommunistákat a veresektől fekete foltokkal, megkötözve, összeszaggatott ruhában, kisebb-nagyobb csoportokban hurcolták a városon végig a törvénytörő épületbe. Némelyik közülük menni sem tudott, úgy támogatták ketten-hárman. A tömeg pedig, ez a burzsoáziától és papságtól mesterségesen fanatizált és megvadított népség szidkolózott és gyalázkodott [25].

A proletárdiktatúra egyes megyei vezető embereinek az utolsó percekben sikerült elmenekülniök a gátlástalan fehér terror bosszúja elől. Elmenekült Molnár Dániel, a helybeli vörös őrség politikai biztosa, Demmer Dezső, a forradalmi törvénytörő elnöke, Jackwerth Ede, Heves megye kormányzótanácsai biztosa. Az itthonmaradtak közül Eger város tanácsa a román kir. megszálló csapatok parancsnokának rendeletére számosat mindjárt letartóztatott. Felhívta a város közönségét, hogy a letartóztatottak ellen birtokukban lévő adatokat bocsássák a Törvénytörő épületében működő bűnügyi nyomozó osztály rendelkezésére [26].

Az Egri Népújság augusztus 7-i száma már hozta is a legelső letartóztatottak névsorát: Giffka Ferenc, a munkástanács elnöke, Ádám Jakab vörös nyomozó, Németh Kálmán vörös nyomozó, Vályi István, Riha Erzsébet, Riha Gyula, Prókai Mária, Csépán Etel, Fischer Jenő, Lájser Dezső, Valkóczi Gyula, Szabó Ernő, Szatmári István, Sáfár Kornél dr., Szabó Ferenc, Huszár János, Benedek János, Bertalan József dr., Keilinger Zoltán, Kocsis Béla, Csór Elemérné, Schwartz Zoltán, Kardos Lipót, Veress Ferenc, Margittai Imre dr., Klein József [27].

A bűnügyi osztály vezetését Berencz Leó kapitány vette át. A törvénytörő külön szobájában hallgatta ki mindazokat, akik akár a letartóztatottakról, akár más kommunistákról »terhelő« adatokat tudtak, de a feljelentést írásban is, névaláírással ellátva, meg lehetett tenni. A bűnügyi osztály a második hullámban a következő kommunistákat tartóztatta le: Stéger Ignác, Herskovics József, Hizsa Aladár, Jakab József, Veress Kálmán, Csetényi László, Kürthi Teréz, Magyar József, Fischer Manó, Grósz József, Pacsirszka Antal, Stark Zsigmond, Fenyő Lipót, Fischer László, Csank Kálmán, Szántó József, Kleiszig Antal, Tamási György és Szőke Tivadar [28].

A bűnügyi osztály letartóztatta a felsoroltakon kívül a következőket is: Fischer József, Frank Ida, Schif Sámuel, Hendrik Lajos, Barbusztyák István, Bóta Sándor, Stern Zoltán, Kolozsi Gyula, Molnár Márton, Megyvig Dezső, Ádány István, Dienes János, Dancza Lajos, Csank István, özv. Riha Mártonné, Abonyi Ervin, Csutak Dániel, Somfai János, Kesztenbaum Gyula [29], Ficsár József, Bátкаи Sándor, Kövesi Adolf, Kovács János, Holló János, Perger Kálmán, Felicz Damján, Dobai Ferenc, Kaics Iván, Elefánt Salamon, Koperdák Gyuláné, Schreiber

Hermin, Kolacskovszky Lajos, Molnár László Etele, Braun Zsigmond, Losonczi Béla, Prókai József, Bakos János, Istvánfi János [30].

A fehér terrorista vérebeknek sikerült elfogniuk Petrenka András vörös nyomozót, augusztus 17-én hozták vissza Budapestről Jackwerth Ede volt kormányzótanácsi biztost, Hencsey Béla volt városparancsnokot, Burányi Lajost, aki politikai megbízott volt a Vörös Hadseregben, Nagy János volt vádbiztost és Váradi Gyulát, a jóléti osztály volt vezetőjét. Füzesabonyban letartóztatták Kovács Györgyöt, Jackwerth volt kormányzótanácsi biztos egyik legmeghittebb munkatársát. A fővárosból hozták vissza Egerbe Nemes Gyula volt direktóriumi tagot, Szepesi Andrást és három politikai detektívet. Pápán fogták el és szállították Egerbe Zwanziger Lajos volt őrmestert, az egri vörös katonaság bizalmiját [31].

1919. augusztus 19-én az eddig közölt személyeken kívül még a következők voltak az egri fogházban: Fleiszig Antal, Jelicei Demjén. Juhász Aladár, Varga István, Ankli József, Barta József, Vermes Ármin. Pifko Gizella, Zwanziger Ede, Zwanziger Edéné, Kohn Hermann, Pálincás Ferenc, Kovács Domokos, dr. Nagy Sándor, Schuller József, Gellér Dezső [32].

Georgescu román őrnagy a kapott névjegyzék alapján azonnal hozzálátott Gyöngyösön is a kommunisták összefogatásához. A román városparancsnokok meggyeszerzte egész sereg embert lövettek főbe. Így Gyöngyösön Georgescu parancsára augusztus 8-án délután 6 órakor az alábbi egyéneket végezték ki a nagy lovassági laktanya udvarán: Reiszmann Herman gazdatiszt, Zukker Sándor magántisztviselő, Sima Dávidné, szül. Lux Katalin, Donovár János földmunkás, Palcsó Antal ácssegéd, Tóth Géza mészárossegéd. Azért lakoltak mindnyájan, mert tanuként szerepeltek májusban a gyöngyösi ellenforradalmárok (Csipkay Albert és Welt Ignác) ellen folyamatba tett pörökben. Másnap Kiss Antal gyöngyösi napszámost lőtték agyon a románok a pesti köhídnál, a hatvani országút mellett. Kiss Antal a Tanácsköztársaság idején a munkástanács tagja volt [33].

Hatvanban Elefánt József 23 éves hitoktató, Oláh János asztalos és Szénási László MÁV fűtő az első áldozatok. Elefánt Józsefet és Oláh Jánost augusztus 14-én, a fűtőt pedig augusztus 25-én végezték ki. Szeptember 2-án ugyancsak Hatvanban az alábbi hat zagyvapálfalvi bányászt lőtték agyon: Alacsányi Lajos, Godharink Vendel, Kiss József, Trajbiár Pál, Hatvani Miklós és Kutsera Ferenc [34].

Nem egyszer indult büntető-expedíció a falvakba is. A fehér külnítménynek megérkezése után első dolga volt összeírni a községházán a zsidókat, a szocialista-kommunista gyanúsakat, általában a »destrukatív« elemeket. Ezután következett a közhírré tétel, leginkább dobszóval, hogy ekkor és ekkor nyilvános botozás lesz a piacon vagy a templom előtt. Tiszafüreden a román fogságból hazatért 84 éves Szokolai Mihály földművest, mint »javíthatatlan szocialistát«, száz botütésre ítélték. Tekintettel mégis aggkori gyengeségére, a száz botot »kegyelemből« 50 napra porciózták ki. Az aggastyánnak 50 napon át kellett jelentkeznie a községházán, hogy elszenvedje a két botot. Az öreg ember a bántalmazásokba belebetegedett, ágynak esett és meghalt [35].

Augusztus 12-én Károly román trónörökös nagyobb kísérettel Egerbe érkezett és az érseki palotában szállt meg. Másnap reggel azonban tovább ment ezredével, hogy a Vörös Hadsereg maradékától megtisztítsa a területet a cseh demarkációs vonalig [36]. Akadtak ugyanis olyan kommunisták, akik a Mátrában fegyveresen bújkáltak. Szárnyra kapott a hír, hogy a Vörös Hadsereg északra menekült csapatai egyesültek a csehekkel, s úgy vonulnak dél felé. E kőszá híresztelésnek az adhatott alapot, hogy Egercsehiben a szervezett munkások nem akarták átadni fegyvereiket [37]. A román trónörökös István király napját és az utána következő napokat Egerben töltötte. Magához hívatta Isaák Gyula alispánt, Trak Géza helyettes polgármestert, Soltész Imre csendőrnagyot és Bánó Iván határrendőrségi főtanácsost, a rendőrkapitányi hivatalt vezetőjét, s hosszasan tanácskozott velük a vármegye és a város »közbiztonságáról«, majd a közéleti helyzetről [38]. Az augusztus 20-iki körmenetet, mely »az átkos és nemzetvesztő bolsevizmus feletti győzelem« jegyében zajlott le, maga Szmrecsányi Lajos érsek vezette nagy papi segédlettel [39]. De az utcán igen sok szomorú arcú, könnyes szemű nőt lehetett látni, akiknek hozzátartozói börtönben synylódtak. A letartóztatott kommunisták sorsáról bizonyosat senki sem tudott. A fogház környékén nem volt szabad járni, az arra járókat, ha közel merészeltek menni az épülethez, elkergették [40].

Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban, Tiszafüreden vésztörvényszékeket alakítottak. Az ítéleteket »a József főherceg kormányzásával és a magyar kormánnyal történt megállapodás értelmében a román katonai törvények alapján« hozták. A periratokat átadták a román katonai parancsnokságnak, mely statáriálisan ítélkezett. Az egri vésztörvényszék augusztus 19-re virradó éjjel összesen kilenc egyént ítél halálra, úgymint Giffka Ferencet, a munkás-, paraszt- és katonatanács elnökét, Nagy Jánost, a forradalmi törvényszék vádbiztosát, Jackwerth Ede kormányzótanácsai megyei biztost, Kolacs kovszky Lajos volt vörös alispánt, a megyei ötös direktórium tagját, Burányi Gyulát, a 65. vörös dandár politikai megbízottját, Klein katonáirnokot, Petrenka András vörös nyomozót, Schiffer Miklós vörösőrt és Riha Erzsébet városházi gépírónőt [41].

A nyilvános kivégzést augusztus 19-én délután 5 órára tűzték ki. A halálraítéltek a siralomháznak kinevezett fogházi ref. imaházban borzalmasan összeverve, megbilincselve, nyugodtan várták sorsuk beteljesülését. A fogház körül ezrekre rúgó felheccelt tömeg tolongott. A hullakocsi is előállt már. A látványosság azonban elmaradt. Egy honvédszázados »sajnálattal« volt kénytelen közölni a közönséggel, hogy a román fegyveres erő parancsnoka »még« nem járult hozzá az ítélethez és így nem hajthatják végre [42].

Hogy miért maradt el a kivégzés, erre vonatkozólag érdekes felvilágosítással szolgál Heves vármegye és Eger város karhatalmi főparancsnokának a belügyminiszterhez augusztus 18-án írt levele: »Budapesten szóbelileg adott rendelet alapján megkerestem Davidovglu román tábornokot és Dragumirescu román királyi őrnagy térparancsnokot, hogy az általam és a bűnügyi osztály által átvizsgált és a kommunista terro-

rizmus üzelmeire vonatkozó vizsgálati iratokkal együtt mindazon veszedelmes kommunistákat, kik Heves vármegyét és Eger városát rémületben (!) tartották, megfelelő büntetés céljából vegyék át. Ezen megkeresésemre fent jelölt román királyi katonai parancsnokok, dacára annak, hogy előzetesen közös megállapodásra jutottunk, hivatkozással a román megszállott főparancsnokság központi vezetőségének irányítására, egyelőre az átvételt megtagadták és felettes hatóságuk utasítását bevárándónak jelezték... tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, méltóztassák oda hatni a román katonai főparancsnokságnál, hogy előbbeni megállapodásunk szerint a román katonai megszálló csapatok főparancsnoksága utasítsa alantas és itt parancsnokló közegeit, hogy az általam a törvényszéki bírák és ügyészekből megalkotott véleményező tanács javaslatai alapján statáriális módon ítélkezzenek és az általuk áttett egyéneket bűnügyi irataikkal együtt vegyék át. Amennyiben pedig ez bármely szempontból nehézségekbe ütköznék, méltóztassék az Igazságügyi Miniszterrel közösen oíy irányban intézkedni, hogy egy statáriális bíróság állíttassék itt fel, mely az itt, általunk elfogott, kb. 150 kommunista felett sürgősen... ítélkezzék...» [43].

Hozzájárulhatott a kivégzés elmaradásához az egeri román fegyveres erő felingerlése is. Egy kéttagú fehér járőr, Lugosi Ferenc szakaszvezető és Molnár Ferenc közlegény augusztus 20-án este 10 óra tájban egy leány védelmében összeszólalkozott az Érsek-utcában két román katonával. A szóváltásból dulakodás kerekedett, melynek során a magyar szakaszvezető tüzet vezényelt, s a lövésre halva rogyott össze mindkét román katona. A román városparancsnokság megtorlásképpen nyomban golyó általi halálra ítélte a lövöldöző fehéreket. Az ítéletet augusztus 22-én reggel 7 órakor hajtották végre a törvényszéki épület hátánál [44]. A román katonai parancsnokság kétszázezer korona hadisarcot vetett ki Eger városára. A városi tanács plakátokon hívta fel a közönséget, hogy adja össze megfelelő fehér pénz ellenében a kék pénzben követelt sarcot. A város lakossága össze is adta a 200 ezer korona kék pénzt, s beszolgáltatta a román parancsnokságnál [45].

A román katonai parancsnokság az augusztus 20-i esetből okulva, lefegyverezte a karhatalmi csoportot. Erre a városi képviselőtestület elhatározta, hogy küldöttséget meneszt az itt tartózkodó román trónörökshöz, hogy az sajnálkozását fejezze ki a történetek miatt, s kérje a karhatalmi csoport felfegyverzését olyan kikötéssel, hogy a román és magyar katonák együttesen teljesítsenek járőrszolgálatot, mégpedig mindenkor tiszt vezetésével [46].

A letartóztatott és halálraírtelt egeri kommunisták felett való rendelkezés jogát a román parancsnok magának igényelte [47]. Az »egyelőre életben hagyott« egeri kommunistákat külön büntetőzárkába csukták. A halálraszántakat csaknem két hétig kínozták sorsuk bizonytalansága. A nyomozó közegek állandóan mámoros fejjel jártak-keltek. Éjjel fogatosították a letartóztatásokat, éjjel eszközölték a kihallgatásokat is. Kedvelt vallató szerszámuk a lovaglókorbács és a bikacsek. De vallattak sós vízbe áztatott, hajlékony nyírfavesszőkkel is. Az áldozat kezét, lábát farkasgúzsba csavarták, úgy verték vesszővel a meztelen talpát. A meg-

talpaltak természetesen napokig képtelenek voltak lábra állni. A nőket is bántalmazták. Sírásuk, jajveszékelésük a nyitott ablakon keresztül messzire elhangzott az éjszaka csendjében.

Szepesi András, Nagy János, Burányi Gyula, Scheffer Miklós, Jackwerth Ede teste a naponként megújuló verések miatt valóságos gyűjteménye a kék-zöld foltoknak, a sebeknek, a véraláfutásoknak. Giffka Ferenc súlyos szívbajt kapott a bántalmazások következtében. Petrenka Andrásnak az ölét rúgták le. Zwanziger Lajost, Riha Erzsébetet megkorbácsolták. Medveczky János tanítót a csendőrök pisztolyaggal pofozták. Braun Jakab péksegéd nem élte túl a talpalást, belehalt sérüléseibe, Csór Tamás egri lakatos pedig megőrült [48.].

Egerben a törvényszéki fogházat az ügyészség szeptember 1-én vette vissza a karhatalmi alakulattól. Az alakulat vérebei azonban továbbra is »hasznosítani« akarták magukat. Heteken, hónapokon át lankadatlan buzgósággal úzték az embervadászatot. Az áldozatok többnyire iparosok, gyári munkások, bányászok, nincstelen parasztok voltak. 1919. őszén, s a rákövetkező tavaszon a rendőrségi fogdák, a csendőrszobák, s községházak pincéi tele voltak »gyanusítottakkal«. Egy elszólás, egy tekintet, egy mosoly elegendő okot szolgáltatott a letartóztatásra. Hoitsy László vámosgyörki segédjegyzőt azért internálták, mert borozgatás közben tréfából gyászmiséhez hasonlította a Horthy-terrort. Az áldás (benedictio) hiányzik ennél is, annál is.

A fogyűjtőhely Eger volt. Gyöngyösről, Hatvanból, Pásztórol, Hevesről, Tiszafüredről stb. ide szállították kisebb-nagyobb csoportokban a letartóztatottakat. Gyöngyösről szeptember 14-én erős csendőri fedezettel a következő egyéneket hozták át Egerbe: dr. Waldner Fülöp ügyvéd, Gergely Danó, Hablicsek Ferenc, Tímár Béla, Endrész József, Nádas Márton, Csiba Julianna, Fenyvesi Gábor, Pölös Balázs stb. [49], Tiszafüredről Roffa Lajost, Szabó Józsefet, Petrik Györgyöt, Szabó Jánost az egri ügyészségnek, Szilágyi Zsigmondot, Boda Lászlót, Gönczi Lászlót, Róna Sándort, Rózsa Balázst stb. az egri csendőrkülönítménynek adták át. Október 3-án a törvényszéki fogház lakóinak a száma már 450 körül volt. Ezenkívül üzembe helyezték a még Mária Terézia idejéből való, félig rombadőlt, sötét, nyirkos megyei börtönt is. A csak »gyanús« szocialistákat, kommunistákat a Vár elhagyott raktárhelyiségeiben és a török korból fennmaradt pincebörtönökben gyűjtötték össze. Jellemző a Várban elhelyezett internáltak helyzetére, hogy bár a szökés kísérlete életveszélyes volt, mégis egyre jobban elharapózott; több fogolynak sikerült Csehszlovákiába átszöknie [50].

A zsúfoltság, a bűz ezekben az egri börtönökben leírhatatlan volt. Még a büntetőzárkákban is 10—15 ember szorongott egymás hegyénhátán. Ágy, szalmazsák, pokróc, szalma nem volt. A foglyok a puszta földön háltak. Aludni, pihenni a kiéhezett bolhák tömege miatt lehetetlen volt. A megyei börtönben az ablakdeszkák alatt ujjnyi vastagon éltek a poloskák. Nyáron a hőség, télen a hideg csigázta a letartóztatottakat. Az élelmezés nagyon silány [51].

Október 3-án az egri törvényszéki fogházban letartóztatottak száma 450 volt, de október végéig ez a szám 530-ra emelkedett, akik közül 116

egyént utóbb a Várba kísérték át internálótáborba leendő továbbítás céljából. A Várban külön 1919. augusztus elejétől az év végéig állandóan 300 egyén raboskodott. Egyetlen nagy raktárhelyiségbe zsúfolták őket össze. A Népszava október hó folyamán »Az egri igazságszolgáltatás« cím alatt cikket hozott az egri teletömött fogházakban sínylő rabokról, kiknek nagy részét »személyes bosszúból származó feljelentésre« tartóztatták le [52]. A klerikális Egri Népújság október 25-i számában durva hangon utasítja vissza a Népszava állításait és szemforgató módon azt meri állítani, hogy »hatóságaink figyelme folytán a leghumánusabb elbánásban részesülnek« [53].

A Népszava november 7-i száma aztán leírja az egri börtönökben uralkodó siralmas állapotokat: »...Az első vármegyei fogház piszkos, nedves és cementpadlózatú celláiban rothadt szalmán 250 ember sínylődik. A siralmas odúk a férgek ezreivel vannak tele. A szerencsétlen foglyok nagyrésze a piszoktól bőrbajt és egyéb betegséget kapott. Az élelmezésük gyalázatos. Ha a hozzátartozók nem élelmeznék őket, éhenhalnának, mert a fogházi koszt élvezhetetlen. A »nyújtó«-nak nevezett cellában vallatnak Solyom Petiéket. A gúzsba kötött embereket úgy helyezik el, hogy a talpukra és meztelen testükre 100–150 botütést verhetnek bikacsökkal. Kínzás előtt a delikvens fejére katonahátizsákot helyeznek, hogy jajkiáltásait felfogják és ne hallhasson ki semmi ...« [54].

A hírhejt 4039/1919. M. E. sz. kormányrendelet 7. §-a kimondja, hogy »a kommunista bűnügyek a gyorsított eljárás szabályai szerint folytatandók le« [55]. Az ítélet ellen fellebbezésnek helye nincs, az ítélet a kihirdetés után azonnal jogerős. A gyorsított bűnvádi eljárás szabályai szerint működő rendkívüli törvényszéknek öt tagja volt, elnök és négy bíró, ezenkívül pótbírája és jegyzőkönyvvezetője is. Egerben az ötös tanács elnöke dr. Miskovics Flóris, bírái: Ficzer Béla, Kiss Balázs, Polák Pál és Búzás Iván, pótbírája dr. Imregh Lajos, jegyzői: dr. Papp Péter és dr. Mlinkó Vencel. Az igazságügyminiszter dr. Imregh Lajos losonci járásbíró az egri törvényszékhez, dr. Fögel Zoltán törvényszéki jegyzőt pedig a kommunista ügyek elintézésének tartamára az egri ügyészséghez osztotta be szolgálatátételre [56].

Az ügyészség, miután szeptember elején a politikai foglyokat átvette a karhatalmi alakulatoktól, nyomban munkához látott, s éjjelnappal buzgólkodott. Október hó végéig az egri államügyészségnél 615 olyan ügyet tettek folyamatba, melyben a terheltek kommunisták. A letartóztatásban volt egyének száma 539, akik közül 110-et kísérték át a rendőrhatalmásokhoz az internálás kérdésében való határozattal, 68-at szabadlábra helyeztek és 20 vádlottat más államügyészséghez kísérték át [57]. A románok elvonulása után (november 16.) az ember vadászat még nagyobb arányokat öltött. A spiclik, a besúgók fáradhatatlanok voltak. Az egri ügyészség 1919. december 1-ig összesen 700 kommunista pert tett folyamatba és 168 egyén ellen nyújtott be vádindítványt az ötös tanácshoz [58].

Az ötös tanács az ítéletek kiszabásánál jóformán sohasem észlelt enyhítő körülményt. A leg súlyosabban elítéltek: Szatmáry Béla aszta-

lossegéd, Tóth János gépészkovács, Endrész József vasesztergályos, Jakab Rudolf gépszerelő, Kovács Ernő szerelő, Varjú István borbély, Csiba Julianna és Hersch Izsák gyöngyösi lakosok, Nádas Márton gyöngyösi, Csank István egri lakos, Nagy János pincér stb. Szatmáry Béla és Tóth János az ellenforradalmár rábolypusztai egri főkapitányi gazdasági intéző agyonlövése miatt bűnhődtek. Életfogytiglani fegyházat kapott mind a kettő. Endrész Józsefet és Jakab Rudolfot az ötös tanács 15—15 évi fegyházzal sújtotta. Amaz a gyöngyösi járási direktorium elnöke, emez a kisépsti munkásszázad parancsnoka volt. Kovács Ernő vöröskatona 10, Varjú István vörösőr 8 évi fegyházat kapott, mert résztvettek a hatvani ellenforradalom leverésében. Csiba Julianna, Hersch Ignác, Nádas Márton és Csank István vörösőr büntetése egyenként 5—5 évi fegyház. Nagy János egri volt vádbiztos összbüntetése 6 évi fegyház [59].

Az egri törvényszék ötös tanácsa Kolacskovszky Lajost, volt vármegyei aljegyzőt, majd a megyei ötös direktorium tagját, volt vörös alispánt — igen súlyos tüdőbaja ellenére — másfél évi börtönbüntetésre ítélte. Az államügyészség két rendbeli izgatás címén kérte a vádlott megbüntetését. Az egyik izgatás tárgyát Kolacskovszkynak a helyi lapokban megjelent cikkeinek egyes »izgató kitételei« képezték, a másik »izgatás« pedig — a vádirat szerint — abban állott, hogy a vádlott a főispáni lakban, az akkori direktoriumi épületben, mintegy 60 főnyi ember előtt, mikor a munkás zászlóalj felállításáról volt szó, olyan kijelentéseket tett beszédében a burzsoáziáról, »melyek alkalmasak voltak arra, hogy a vagyonos osztály elleni gyűlöletet szítsanak« [60]. Lájér Dezső, a Heves megyei direktorium volt elnöke tíz havi börtönt kapott, akit a törvényszék két rendbeli izgatás miatt mondott ki bűnösnek. Nyomatékos enyhítő körülménynek fogadta el a bíróság Lájérnak »azon köztudomású tényeit, melynél fogva Eger város polgárságát olyan veszedelmektől mentette meg, amelyeket más hasonló nagyobb városokban nem kerülhettek el« [61].

Több egri nő, akiknek férjük a kommunizmus vádjá miatt le volt tartóztatva, küldöttségileg kereste fel dr. Zoltán Béla igazságügyminisztert, hogy börtönben sínylődő férjük számára enyhébb bánásmódot kérjenek. Panaszt emeltek az ügyészség ellen, s többek között bejelentették, hogy az egri ügyvédek nem hajlandók védeni a kommunistákat, miért is budapesti védőügyvédek kiküldését kérték a minisztertől [62]. Ugyanakkor az egri klerikális sajtó elégedetlenségének adott hangot az ítéletekkel kapcsolatban. Nem szűnt meg szemrehányásokkal illetni a polgárságot »lagymatag magatartása« miatt, s gyengeséggel vádolni a magyar igazságszolgáltatást: »A kormány nem lett volna igazságtalan akkor sem, ha egy rendeletében a kommunizmus alatt elkövetett bűncselekményekre új, az eddiginél jóval súlyosabb büntetési ítéleteket állapított volna meg; ezt a rendkívül viszonyok, sőt a kivételes hatalomról szóló törvény is megengedték volna. Megengedték volna ezt a krisztusi elvek is, mert a bűnt szabad üldözni. Krisztus is kiverte a seftelőket, a kufárokat a templom pitvarából. A kormány azonban túl jószívú a kommunistákkal szemben.« [63].

A román megszállás eleinte hangzatos jelszavakkal indult. Az Eger megszálló csapatok parancsnoka is váltig hangoztatta, hogy csak a kommunizmus letörése végett, s nem mint ellenség jöttek megyénkbe [64]. A magyar hatóságok a megszállás idején túlzott udvariassággal teljesítették a román helyőrségek minden kívánságát, de csakhamar kitűnt a megszállás ellenséges, megtorló jellege. A román helyőrségek napról-napra túlzottabb követelésekkel léptek fel. Az imperialista román csapatok harácsoló különítményei a lakosságtól az általuk megállapított aránytalanul alacsony árakon, sőt, fizetés nélkül is összeszedtek mindent, ami csak megtetszett nekik. Csupán Heves megyében 282 millió koronára becsülhető az általuk okozott kár [65]. Szürkület után tisztességes nő alig mert kimenni az utcára a román katonák tolakodása miatt. Nagyrédén a lakosság erőszakkal állt ellen a harácsoló katonáknak [66]. Hiába igyekeztek tagadni a vármegye urai azt a nép között állandóan élő meggyőződést, hogy ti. »a román megszálló csapatokat az urak, papok hívták be«, hogy »a románokat a gazdag emberek« hozták a nyakunkra [67], hiszen az Egri Egyházmegyei Közlöny 1919. december 16-i számában a nagyiványi plébános, Újhelyi Kálmán, a románok kivonulása után is a következőket írja: »A vallásos román nemzet meg is könyörült rajtunk, s hadseregét elküldötte, hogy megmentsen minket a kommunista proletár borzasztó uralmától« [68].

1919. november 15-én felhívás adta tudtul a megye lakosságának, hogy a román királyi csapatok kivonulnak, »miután befejezték feladatukat, hogy a bolsevizmus terhétől megszabadítsák a magyar népet« [69]. A megyei alispán azonban már jóval korábban megtette a szükséges intézkedéseket »a közrend és közbiztonság fenntartására« arra az esetre, ha az imperialista román megszálló csapatok a megye területéről kivonulnának. Már szeptember 16-án szigorúan bizalmas formában meghagyta a hatvani, hevesi, gyöngyösi és pétervásári főszolgabíráknak, továbbá a gyöngyösi rendőrkapitánynak, hogy járásuk területén községenként írássák össze mindazokat a »kifogástalan és feltétlenül megbízható, lehetőleg katonaviselt embereket, akik karhatalmi szolgálat teljesítésére alkalmasak« [70]. Gunther Bertalan helyettes rendőrkapitány Gyöngyösről már szeptember 22-én jelentette az alispánnak, hogy a városban a románok kivonulása esetére megtette a kellő intézkedéseket »a közrend és közbiztonság fenntartására«. Önkéntes őrszolgálatra 382 »teljesen megbízható« egyén jelentkezett. Ehhez a létszámhoz hozzájárul a csendőrség 22 emberrel, továbbá a mintegy 30 továbbszolgálós altiszt, s végül a rendőrség 12 fővel [71].

Az imperialista román csapatok november 16-án kivonultak megyénkől. Kivonulásuk után a katonai állomásparancsnokságot Lederer Henrik tábornok, Heves vármegye karhatalmi parancsnokságát Szita Mihály alezredes, Eger város parancsnokságát Leőchey Géza őrnagy vette át [72]. Horthy Miklós ugyanazon a napon, november 16-án bevonult Budapestre. Heves vármegye törvényhatósága és a klérus leírhatatlan örömmel üdvözölte Horthy ellenforradalmi hadseregét [73]. Horthy december 11-én ellátogatott Hatvanba, Egerbe, Gyöngyösre, megsejmelte az itt elhelyezett csapatokat és fogadta a hatóságok és

testületek üdvözlését. Szmrecsányi Lajos egri érsek főkáptalanja társágában fogadta az érseki diszfogaton érkező »fővezért« és meleg szavakkal üdvözölte »a magyar nemzeti hadsereg megalapítóját«. Este 40 teritékes vacsorát adott az érsek, s felköszöntőt mondott arra a Horthy Miklósról, aki eszközökben nem válogatva, fegyveres seregeire és az antant támogatására hagyatkozva, a finánctóke és a nagybirtok legvérengzőbb hatalomravágyó képviselőjeként tört diktatori hatalomra [74]. Az egri főkáptalan e látogatás alkalmával 100 ezer koronát ajánlott fel a nemzeti hadsereg céljaira [75].

A Heves megyei klerikális reakció a legszégyenteljesebb módon támogatta az ellenforradalmat. 1919. augusztus 22-én Eger város képviselőtestülete egyhangúlag a város diszpolgárává választotta Szmrecsányi Lajos egri érseket, ugyanakkor egyhangú határozattal törölte Eger város diszpolgárai sorából gróf Károlyi Mihályt, mint a magyar nemzet »megrontóját« [76]. Az Egri Egyházmegyei Közlöny örömeinek adott kifejezést, hogy »a sötét emlékezetű rémuralom immár a múltté ... és elérkezett végre a szabadulás órája« [77]. Szmrecsányi Lajos érsek a székvárosi papságnak 1919. október 23-án tartott első gyűlésén a papság »korszerű« feladatairól szólva, többek között ezeket mondta: »... A munka, mely reánk vár, nem kisebb a honalapítás munkájánál, melyhez nem foghatunk ötletszerűen szétfecsérelt, hanem csak egyesített erővel. Nekünk is, mint a Makkabeusok nemes nemzetségének, elszánva kell lennünk arra, hogy kiemeljük nemzetünket a gyalázatból és harcoljunk a mi népünkért és szentélyünkért« [78].

A Tanácsköztársaság bukása után azonnal megkezdte működését Egerben a klérus vezetésével az Egri Kaszinó, a Katolikus Kör, a Keresztény Iparoskör, a Földműves Olvasókör és a Katolikus Legényegylet, a Mária-Kongregáció és egyéb katolikus egyesület [79]. A klérus propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy a nemzet »vezető osztályai« tömörüljenek a MOVE-ba, az Egyesült Keresztény Nemzeti Ligába, az Ébredő Magyarok Egyesületébe, a Magyar Asszonyok Szövetségébe, de a fiatal nemzedék, az ifjúság eszét, lelkét, akaratát, szívét, játékát, sportját, dalát, erkölcsét is szerette volna »a nemzeti élet szolgálatába« állítani [80]. A papság azt igyekezett bizonygatni, hogy a »keresztény kurzus« nem büntetőexpedíció a forradalmak, a kommunizmus bűnőseivel szemben, hanem »erkölcsi megújulás« [81]. Lázasan kereste a »szérumokat« a kommunizmus ellen [82].

A »keresztény« jelszó segítségével — nacionalista és antiszemita demagógiával kísérve — igyekezett szembeállítani a parasztságot és a városi kispolgárságot az internacionalista szellemű, hősi múltú proletariátussal. Nagy János, Eger pap képviselője, egyik cikkében amiatt panaszkodik, hogy »eddig csak egyetlen eggyel találkoztam a föld népe közül, aki magyar lelkének fájdmával csak arra kért, hogy arról beszéljek, miképp szerezhetjük vissza országunk határát«. A »föld népe« tehát Nagy János képviselő szerint sem volt sovinizta, de az urak szeretnék volna belecsepegtetni a sovinizmus, a revizionizmus mérgét. A pap képviselő leplezetlenül azt is elárulja, hogy miért. »Ez az egy

emberem nem kért sem földet, sem fát, sem állást, sem mást, csak a hazát...» [83].

A kommunista szellemi termékek (röpiratok, könyvek stb.) beadására már Georgescu román királyi százados felhívta a megye lakosságát [84]. Majd 1919. októberében megalakult az Egri Keresztény Sajtószövetkezet, amelyet a klérus propaganda-irodának szánt a »hazafias és vallásos« szellem felrázására, megszilárdítására [85]. E propaganda-vállalatnál — amelynek elnöke Dutkay Pál apátkanonok lett — csakis keresztény napilapokat (Nemzeti Újság, Szózat, Új Barázda, Új Nemzedék, Virradat, Népakarat, Budapesti Hírlap, stb.), heti folyóiratokat (Képes Krónika, Herkó Páter, Magyar Törekvés, Magyar Élet, Gondolat stb.) és különféle ellenforradalmi röpiratokat lehetett vásárolni [86]. A helyi katolikus orgánusok újra megjelentek, mint pl. az Egri Népszózat, az Egri Egyházmegyei Közlöny, a Gyöngyösi Katolikus Egyházi Tudósító (főszerkesztője Bozsik Pál plébános). Ugyanakkor a klerikális reakció kigyót-békát kiáltott az ún. »destruktív« sajtóra. Aki a Népszózatot, a Pesti Hírlapot, vagy esetleg az Estet és a Világot olvasta, vagy ha a zsebében meglátták az utcán, örülhetett, ha meg nem verték az ellenforradalom »kultúrlovagjai« [87].

A Heves megyei klérus örömmel vállalta, hogy segíti a keresztényszocialista szakszervezetek létrehozását, vagyis »keresztényi« alapon ellenforradalmi tömegbázis megteremtését a munkásosztály soraiban. Egerben már 1919. augusztus 24-én megalakult a keresztény-szocialista párt megyei szervező bizottsága. A klerikális Egri Népszózat szerint »a magyar munkásokat a szociáldemokrata-kommunizmus meggyalázta... és lemossák, ha szervezkednek a keresztény-szocializmus tiszta zászlaja alatt [88]. Októberben már a gyöngyösi és hatvani kerületben is erősen folyt a párt szervezkedése. Gyöngyösön a szervezkedés élén Bozsik Pál, a proletárdiktatúra idején bebörtönzött plébános állott [89]. A pártvezetőség Egerben elhatározta, hogy megalakítja a keresztényszocialista Földművesek és Kisgazdák Országos Szakszervezetének helyi csoportját, hogy »megóvják« a parasztokat »a kommunista sztrájk kellemtelenségeitől« [90].

De a klérus minden propagandája ellenére is »a kommunista uralomnak hatása — jelenti 1921. januárjában a dohánygyár igazgatója Egerből — még mindig megérezhető a munkásság viselkedésén, s hosszú, erélyes bánásmód és a viszonyoknak lehető leghumánusabb elbírálása vezetheti vissza a munkásokat arra a nivóra, melyről lelketlen agitátorok... letérítették« [91]. Az egri hóstyákon szelvében-hosszában izgattak a sorozásra felszólított hadkötelesek között. Amíg a klerikális Egri Népszózat úgy üdvözölte egyik cikkében a magyar nemzeti hadsereget, mint »hazánk biztató reménysugarát, létünk, függetlenségünk biztos oszlopát, s jövő nagyságunk zálogát« [92], addig a nép fiai vonakodtak a sorozáson megjelenni, s a sorozási plakátokat leszaggatták [93]. A csendőrség elfogta a sorozás ellen izgatók közül Veres Kálmán, Ádám Miklós cipészeket és Dedinszki János pincért. Veres Kálmán Egerben december elején a sorozóhelyiség előtt, mintegy 60—80 hadköteleshez a következő kijelentést intézte: »Nekem is ma kellene menni, de nem

megyek. Számár az, aki megy. Menjenek az urak és a papok!« A bíróság Verest három évi börtönre ítélte ezért a kijelentéséért [94]. A miskolci katonai körletparancsnokság 1920. január 4-i távirata szerint »Heves megyében Huszárvecs község lakossága a sorozáson való megjelenést megtagadta«. Az ellenszegülő lakosságot karhatalom állította elő a sorozásra [95]. A bíróság 1920. februárjában Bóta József egri földművest azért vonta felelősségre, mert a putnoki vonaton egy nagy utazó társasághoz azt a felhívást intézte, hogy »sorozásra nem kell menni«. Bóta két havi fogházat kapott [96].

1920. januárjában a terrorválasztás eredményeképpen az egri választókerületben dr. Nagy János teológiai tanár, a keresztény nemzeti egyesülés pártja jelöltje, a gyöngyösi kerületben dr. Bozsik Pál plébános, a hatvani kerületben dr. Somogyi István gyöngyösi ügyvéd, a keresztény nemzeti egyesülés pártja jelöltje, a hevesi kerületben Mayer János államtitkár, a kisgazdapárt jelöltje, a pétervásári kerületben Plósz István aldebrői kisgazdapárti földbirtokos és a tiszafüredi kerületben Vedlik Béla kisgazdapárti tiszánánai községi főjegyző kerültek be a nemzetgyűlésbe. A Keresztény Nemzeti Egyesülés 32 740 és a kisgazdapárt 53 033 szavazatot kapott Heves megyében [97]. Horthy Miklóst a különítményes bandák segédletével 1920. március 1-én államfővé, kormányzóvá választotta a parlament. A magyar nép legelvetemültebb hóhéra, az ellenforradalom legvérengzőbb különítményeinek vezére lett Magyarország fasiszta diktátora, aki április 11-én újból ellátogatott Egerbe, hogy részt vegyen a nemzeti hadsereg eskütételén.

Miközben a helyőrség, az újonnan felállított 14. gyalogezred zászlót szenteltetett a törvényszéki palota közelében lévő vásártéren, az egri börtönökben kommunisták százai raboskodtak. Az ügyészség jóval az ünnepély megkezdése előtt a politikai foglyokat a vásártérre néző oldalról mind áttelepítette a fogház ellenkező oldalára, hogy a rabok, ha netalán szándékukban volna, akkor se zavarhassák az ünnepséget. Fehér tisztek (akik erről az egész áttelepítésről nem tudtak) mégis hallani vélték, hogy a rabok a Himnusz éneklése közben az Internacionálét dúdolták. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a fehérek részéről provokáció történt; egy jóhangú énekest felbéreltek, hogy a törvényszék ablakából énekelje az Internacionálét. Ez az aljas provokáció szolgáltatott aztán ürügyet a foglyokkal való újabb kíméletlenségekre. A fogház három napos katonai megszállás alá került. A fogházőröket állig felfegyverzett katonák váltották fel. Három nap, három éjjel sem étel, sem ivóvíz, sem pedig mosdóvíz nem állt a foglyok rendelkezésére. Közben a fehér tisztek kedvükre komizkodtak, verekedtek. Giffka Ferencet arcul verték, hogy vért köpött. Cseglédi Lajos volt fogházőrön próbaakasztást hajtott végre. Csirmaz Dezső, volt forradalmi törvényszéki bírónak kihallgatása közben lovaglóostor nyelével verték az ujjá hegyét [98].

Heves vármegye közigazgatási bizottságának 1920. április 12-én tartott rendes gyűléséről levelet írtak a belügyminiszternek, amelyben mint való tényről számoltak be az április 11-i provokációról, s arra kérték a minisztert, hogy »a legsürgősebben intézkedjék az ügyészségnél letartóztatásban lévő kommunisták szigorúbb bánásmódban leendő

részesítése, általában a velük szemben követendő legszigorúbb eljárás életbeléptetése iránt... Ugyancsak lehetetlen állapotok azok, amelyek a várban és a régi vármegyeházán internált kommunista-gyanús egyének őrzésénél tapasztalhatók. Ezek az egyének akkor szöknének el, amikor akarnak...» [99]. A belügyminisztérium a Heves megyei közigazgatási bizottságnak 1920. április 12-én tartott üléséből előterjesztett jelentését vizsgálat tárgyává tette, s megállapította, hogy »a kommunista ügyek elintézése, az ítéletek végrehajtása és a foglyokkal való bánásmód terén szabálytalanság nem fordult elő« [100].

A helybeli fehér hatalmasságok azonban nem nyugodtak bele, hogy a belügyminisztérium csak a »kisebb fokú hiányok és szabálytalanságok megszüntetése iránt« intézkedett. Május elsején a törvényszéki fogház újabb katonai megszállás alá került. Ez azonban már nem három napig, hanem teljes egy hónapig tartott. A fogház őrszemélyzetét, mint megbízhatatlant, végkép szélnek eresztették. Ezentúl szuronyos, kézigránátos katonák látták el az őrszolgálatot. Az ellenforradalom tömegmészárlásra készülődött. Mivel azonban közvetlen békekötés előtt állott az ország, a gaztett kieszelői célszerűbbnek látták jobb időkre hagyni a terv kivitelezését.

Az egri ötös tanács két kommunistát ítelt halálra. Az egyik Nemecz József volt, a gyöngyösi karhatalmi parancsnok a Tanácsköztársaság idején, a másik Nagy József, a Debrecenben alakult egyik munkás-zászlóalj parancsnoka.

Nemecz József a május 2-i gyöngyösi ellenforradalom leverése miatt kapta a halálos ítéletet, elnöke volt a gyöngyösi forradalmi törvényszéknek. Miután megérkezett a kormányzó leirata, amely szerint Nemecz József ügyében kegyelmezési jogát nem kívánja gyakorolni, 1920. július 29-én végrehajtották rajta az ítéletet. Nemecz meglepő nyugalommal viselte sorsát. Midőn közölték vele, hogy immár legfelső helyen is szabad folyást engedtek a törvény szigorú alkalmazásának, kihúzta magát, s a vele szemben álló rabirnoknak kemény hangon oda kiáltotta: »Engem ne sajnáljatok barátaim! Fő az, hogy a Szovjetunió él és virágzik. Ti még megéritek a világforradalmat!« [101]. Nemecz a Kommünt éltetve bátran halt meg. Még a klerikális Egri Népújság is kénytelen elismerni, hogy »az önuralomnak... iskolapéldáját adta. Konok arccal, a megbánás legcsekélyebb jele nélkül lépett az akasztófa alá a világforradalom mérgezett lelkű bajnoka« [102].

Nagy Józsefet szintén az egri fogház udvarán akasztották fel 1921. február 19-én. Éppen olyan bátran nézett szembe a halállal, mint Nemecz. Nagy József a románokkal folyvást harcolva, április végén Poroszlónál kelt át csapataival a Tiszán. A környék ekkor már tele volt ellenforradalmárokkal. Borsodivánkán a segédjegyző szervezte a fehérreket. A rábolypusztai egri főkapitányi gazdaság intézője élelemmel, igavonó állatokkal segítette a burzsoá román csapatokat. Ezért az intézőt, mint hazaárulót, Nagy József parancsára május 3-án agyonlőtték. A debreceni születésű 28 éves Nagy József ugyanolyan »dacos fanatizmus« viselte sorsát, mint a halálban társa, »a megindultság és megbánás legkisebb jele nélkül« [103]. Nemecz mellé, a Hatvani-temető

árkában temették el Egerben. Sokáig nap mint nap piros szekfű virított mind a két síron. A piros szekfűket maga a temetőőr csempészte a sírokra temetőzárás után. Mindkét mártír díszsírhelyet kapott 1948. dec. 1-én a megyei pártház előtt, a szocialista vértanúk emlékműve két oldalán.

Az egri Várba internáltakat időnként kisebb-nagyobb csoportokban dunántúli gyűjtőtáborba szállították. Az első csoportot, mintegy 160 személyt, 1920. január elején indították útnak Hajmáskérre. Még ugyanazon év tavaszán azonban Hajmáskérről Zalaegerszeg mellé helyezték át a tábort. Itt a politikai foglyok zöme budapesti volt, de létszám tekintetében rögtön Heves megye következett a főváros után. A szerencsétlen internáltak sorsát az alábbiakban rajzolta meg a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének felhívása a nemzetközi proletariátushoz: »... Már ez év (1920.) elején 9000 férfi és nő volt a hajmáskéri, 4000 a csepeli, 2400 a zalaegerszegi, 2000 az egri, 3000 a ceglédi és 2000 a komárom-homokhegyi fogolytáborban. Összesen 50 000 férfit és nőt fogtak el. A fogházak a városokban túlszűfoltak. A foglyokat a legkegyetlenebb és legraffináltabb módon kinozzák. 5000 munkást már ez év elején halálra »ítéltek«. A tiszti bandák sokezer embert előzetes bírói eljárás nélkül lemészároltak. Ezrek pusztulnak el lassú éhhalállal, a silány táplálkozás és betegség miatt. A reakciós tiszti különítmények mindenhatóak. Aki a kezükbe kerül, elveszett; áldozataikat megkínozzák, azután agyonverik. Megtörtént, hogy a szerencsétleneket megkalkolták, karjukat, lábukat eltörték, kényszerítették őket, hogy saját ürüléküket meg egyék, vagy emberhúst egyenek. Férfiakat kiheréltek, másoknak nemzőszerveit kövekkel zúzták össze... Férfjüket és apákat feleségük és gyermekeik szemeláttára kínozták és gyilkolták le, asszonyokat és leányokat férjük és apjuk szemeláttára becstelenítették meg...« [104].

De azért a szerencsétlen áldozatok nem veszítették el reményüket. A börtön népe Kelet felől várta a szabadítót. »Nézd csak, nézd csak, Kelet felől fúj, süvölt a fergeteg...« A várakozás, a reménykedés talán soha sem volt nagyobb, mint 1920 nyarán, a lengyel intervenció idején. Az egri megyeháza börtönének ismeretlen poétája az alábbi versben fejezi ki a szerencsétlen rabok reménykedését: [104a]

»Rab vagyok, rab vagyok,
A vármegye rabja,
Rámnehezedik
Hatalom vaskarja;
Kínok között fekszem,
Bánat között élek,
Hiába is kérdem,
Hogy még meddig élek!

Sötét börtönömet
A szél általjárja,
Megrázza az ajtót,
Csikorog a zárja;
De nem nyílik az ki,
Mert száz lakat tartja,
Mért nincs hát a rabnak
Acélból a karja!

Ha lesz majd a rabnak
Acélból a karja,
Szétzúzza a börtönt,
Bár száz lakat tartja.
Szétzúzza a börtönt,
Uri huncutságot,
Igazság legyőzi
A rabszolgaságot.

Istenem, istenem!
Bosszúálló isten!
Hamisak törvénye
Téged mért nem ismer!
Mért nem süjt le rájuk
Bosszúzó villámod,
A sok gazember közt
Tennél igazságot.

Az ellenforradalom felülkerekedése, a tőkés tulajdon helyreállítása együtt járt a nép nagy tömegeinek életszínvonala ellen intézett brutális támadással. A munkabéreket leszorították, a közalkalmazottak fizetését leszállították, a Tanácsköztársaság idején folyósított munkanélküli segélyt megszüntették. A Heves megyei alispán a cseléd- és munkabéreket a Tanácsköztársaság bukása után közvetlenül 20—30 százalékkal csökkentette, ugyancsak »szabályozta«, illetve csökkentette a szüreti munkabéreket is [106]. A Tanácsköztársaság idején megállapított kollektív szerződéseket az alispán »a termelés és közellátás biztosítására« hivatkozva, megváltoztatta és 1919. augusztus 18-án a munkabéreket az alábbi módon »szabályozta«:

A harmadik negyedévi terményjárandóságokat még a kollektív szerződés megállapítása szerint kell kiadni, a készpénz járandóságok az 1919. január 1-én fennálló megállapodás szerint fizetendők ki, a negyed végével. A tehéntartás ott, ahol az már az 1919. évet megelőzőleg szokásban volt, ugyanúgy meghagyandó, más helyeken az 1919. év eleji állapotok az irányadók. Ugyanez áll a tehéntartás helyett adott tejkonvencióra is. A terményföldek (kukorica, burgonya stb.) termését egész mennyiségben ki kell adni. A negyedik negyedévi cselédbérekre az 1919. év elején a gazdaságban fennálló bérek maradtak irányadók.

Az alispán az aratórészt kiadását a következőkben állapította meg: Ahol a gazdaság a kollektív szerződés megjelenését megelőzőleg kötött aratási szerződést, ott ennek a megállapodásnak a feltételei maradnak érvényben. Ahol a gazdaság a kollektív szerződés kiadása előtt nem tudott aratókat szerződtetni és az aratást csak a kollektív szerződés alapján tudta biztosítani, ott a kollektív szerződés pontjai érvényesek. De ebben az esetben az aratók a terményföldek után ugyanolyan szolgáltatásokat tartoznak végezni, mint az a korábbi években szokásban volt. Ugyanez érvényes az aratórészt cséplésre és behordására nézve is.

A napszámbérek megállapítását illetően az alispán elrendelte, hogy a járási főszolgabíró (polgármester) a járási mezőgazdasági bizottság útján a vármegyei gazdasági felügyelő segítségével sürgősen állapítsa meg járása területére a napszámbéreket és ezt közegeivel kihirdetés végett azonnal közölje [107].

Az alispán rendelkezése igen nagy elégedetlenséget okozott a munkásság körében [108]. Az infláció következtében a széleskörű spekuláció, a »lánckereskedelem« szípolozta a soványabbra szabott keresettel rendelkező dolgozó népet [109]. Már 1919. október elején súlyos élelmezési nehézségek merültek fel a korona romlása, másrészt pedig a szállítási nehézségek miatt. Megyénkben rossz volt az 1919. évi búzatermés, burgonya is alig termett. Az állatállomány megcsappant, különösen a szarvasmarha és a sertés. Az imperialista román megszálló csapatok mindent elrekvíráltak, amihez csak hozzáférhettek [110]. A hatóságok még a szükséges vetőmagot sem tudták biztosítani. A közéleti állapotok 1920 telén olyan elszomorító képet nyújtottak megyénkben, hogy a vármegye urai is komoly bajoktól tartottak, ha közben segítség nem érkezik [111]. A lisztet el nem látottak számát az alispáni jelentés április hó folyamán már 60 000-re becsülte [112]. A közellátás problé-

máját csak úgy tudták valahogy megoldani, hogy fejadagokat utaltak ki az egyes családoknak [113]. Az árak egyre emelkedtek, s a korona árfolyama egyre esett.

A pénz elértéktelenedése miatt nagy idegesség kapott lábra. Rém-hírek terjedtek el a devalválásról, új pénz kibocsátásáról, lebélyegzéséről, kényszerkölcsonról stb. Ezért mindenki félt a pénztől, s a leglehetőlenebb árakon vásárolt össze mindenféle haszontalan holmit abban a meggyőződésben, hogy annak több az értéke, mint a pénznek. Arattak a lánckereskedők és a valutaspekulánsok [114]. Megindult az ún. »battyuzás«; a városi ember kigyalogolt falura és ruháját váltotta fel élelmiszerekre [115]. Vasárnap délutánonként sűrű rajokban húzódtak Eger lakói a szomszédos falvakba — »teperni«. Nagy batyukkal mentek, kicsivel jöttek vissza [116].

A lakáskérdés, főként Egerben és Gyöngyösön, szinte vígasztalan volt. De még szükség lakások építésére sem lehetett gondolni, mert nem volt építőanyag [117]. A hűvös idők beálltával még inkább elviselhetlenné vált a lakáshiány. A lakáshivatalt valósággal megostromolták a hajléktalanok. Az állomás pedig népes volt a vasúti kocsikban lakó menekültekkel. Főleg Csehszlovákiából kiutasított hivatalnokok tengettek ott életüket. De olyanok is akadtak, akik egy-egy iskola padjain húzták meg magukat, vagy a kapuk alatt aludták át a hideg őszi éjszakákat [118]. Igen súlyos időket élt át különösen a városi lakosság, de még inkább a letartóztatott kommunisták hozzátartozói. A társadalmi bojkott rájuk is kiterjedt. Munkát nem kaptak, szegény-segélyezésben nem részesültek. Mivel képtelenek voltak lakbért fizetni, kiszorultak mind a város peremére. Nem egy család pincegátdorban vagy roskatag szőlőkunyhóban húzta meg magát [119]. Egerben 1921-ben társadalmi akció útján »a nyomor enyhítése céljából« négy hónapig népkonyha működött [120].

De nemcsak a városokat ülte meg a nyomor, hanem a falvakat is. Sarud község elöljáróságától az alispán a következő jelentést kapta: »Az Észak-Amerikába való kivándorlás itt nagyobb mérvet akar ölteni, s amint félfülhegygel hallom, nemcsak egyesek, hanem egész családok szándékoznak kivándorolni, s azok is, akik most néhány száz-ezer koronával hazajöttek, családotól együtt vissza ki akarnak menni, s a kint lévők pedig a hozzátartozójukat vitetik ki inkább, minthogy hazajönnének. A nép földéhes — bizalmasan jelentem az alispán úrnak —, hogy általános elkeseredést szül, miszerint a nép itt nem tud hasznos földhöz hozzájutni, örökáron pedig annál kevésbé, mert eladó föld nincs...« [121]. Az alispán azonnal helyszíni vizsgálatot rendelt el az ügyben a szatmári püspöki uradalom harapófogójában sínylődő Sarud községben, ahol természetesen az derült ki, »hogy a panasz alapja a forradalom által elkapott lakosság szertelen igénye.«

A világi és egyházi földesurakat nagy nyugtalansággal töltötte el a falusi szegénység földkövetelése és az ellenforradalom földreform-demagógiája. Ennek szellemében írt fel Heves vármegye törvényhatósági bizottsága 1920. október havában a nemzetgyűlés elnökségéhez: »... mérlegelve az ország súlyos helyzetét, megfontolva azon nehézsé-

geket, melyekkel egy radikális földbirtokreform esetleges megvalósítása folytán a többtermelésre hárulnának, azon véleményének ad kifejezést, hogy ezen nagy fontosságú kérdést csak a legnagyobb tapintattal és mérséklettel szabad kezelni«. A megye törvényhatósági bizottsága arra kérte a nemzetgyűlést, hogy »a nagybirtok túlságos felaprózását minden körülmények között akadályozza meg« [122]. A klérus a nagybirtokos osztállyal együtt a földreform-demagógia mielőbbi levezetését és óriási birtokainak minél teljesebb megővését kívánta biztosítani.

A dolgozó parasztság zömében nagy várakozással tekintett a földreform elé, de az uralkodóosztály arra törekedett, hogy a lehető legalacsonyabbra szorítsa le a földigénylők számát, s hosszas huza-vona után csupán látszat-földreformot hajtott végre. Az 1920. évi 36. tc. alapján végrehajtott »Nagyatádi-féle földreform« Heves megyében 36 350 kat. holddal csökkentette a nagybirtok összes területét. Ez a földmennyiség, vagyis a juttatott földek és házhelyek együttes területe a megyei összes földbirtok területének csupán 5 százalékát, az összes szántóföld-területnek pedig 10 százalékát jelentette. Heves megyében is alapjában véve érintetlenül maradt a nagybirtokrendszer. A parasztság évszázados sóvárgása és küzdelme a föld után egészen 1945-ig kielégítetlen maradt [123].

Nemcsak a gazdasági, szociális viszonyok lezüllöttsége vádolta Heves megyében a fehér terroristákat, hanem a kulturális elesettség is. Az állami tanfelügyelőség, ahelyett, hogy a megye elmaradott elemi iskoláztatásán próbált volna segíteni, a proletárdiktatúra idején magukat »exponált« pedagógusok megbüntetésével foglalatoskodott elsősorban. Alpáry Lajos áll. tanfelügyelőnek a közigazgatási bizottsághoz 1919. szeptemberében benyújtott jelentése szerint a tanítók közül igen sokan a proletárdiktatúra hívei közé szegődtek. Ezért a fehér terror idején több pedagógust — főleg tanítót — elmozdítottak állásából, mint pl. dr. Kalovits Alajost, aki a Tanácsköztársaság idején a megyei művelődési osztálynak volt a vezetője, Joó György hatvani áll. elemi iskolai tanítót, Gállné, Vojtsek Irma gyöngyösi tanítónőt stb. A kommunista diákok ellen lefolytatott vizsgálatok eredményeképpen az egri főreáliskolai tanulók közül Vermes Bélát kizárták az ország összes középiskoláiból, többeket pedig csak a helybeli reáliskolából. A ciszterciek egri főgimnáziumából Berkes György, Endre Emil, István László, Óvári János és Ferenc nevű tanulókat zárták ki [124].

A világháború alatt a tanítóságnak több mint a fele hadba vonult, az iskolatermeket katonai és más egyéb célokra vették igénybe. Azokban az iskolákban pedig, melyek a tanítás rendelkezésére álltak, fűtőanyag hiányában hónapokon át szünetelt a tanítás [125]. Heves vármegyében volt 1920-ban összesen 117 népiskola, de ezek közül csak 19 volt megfelelő állapotban. 82 iskolában kevés a tanterem és a meglévők is rosszak, dűledezők, egészségtelenek és sötétek, csak a betegségek csíráit terjesztették. A beiskolázás igen gyenge eredményekkel járt. Ha beköszöntött a tavasz, az iskolák napról-napra néptelenebbé váltak, mivel a gyermekeket befogták a mezei munkákra. Vizsgák felé már alig lézengett egy-két tanuló a falusi elemi iskolákban [126].

A Heves megyei dolgozó nép nem felejtette el a dicsőséges Tanácsköztársaságot. A munkások a gátlástalan fehér terror ellenére harcban szálltak a tőkés támadással szemben. A kommunisták szervezett mozgalma, az illegális magyarországi kommunista párt, alig másfél évvel a szörnyű csapás után, újra felemelte a magyar proletariátus forradalmi lobogóját. A magyar kommunista párt bécsi szervezetének segítségével megindult az első tervszerű illegális kommunista szervezkedés Magyarországon. Az illegális pártszervező munkát ebben az időben Andics Erzsébet, Berei Andor és Vas Zoltán elvtársak vezették. Az épülő kommunista pártszervezetek ebben az időben elsősorban propagandatevékenységet fejtettek ki és erőteljes harcot indítottak a szociáldemokrácia reformista ideológiája és az ellenforradalom nyílt kiszolgálásának áruló gyakorlata ellen [127].

A felvidéki demarkációs vonal menti vidék hangulatképe 1920. augusztus hó végén arról győzhette meg a magyar uralkodó köröket, hogy »az ipari- és bányamunkások érzései sem nemzeti szempontból, sem a kommunista iránytól való eltávolodás szempontjából meg nem felelő. Keresztény-szocialista kevés van köztük, egy részük közömbös, másik részük épp hajlamos a bolsevizmusra...« [128]. A kezdeti időben szervezeti életéről beszélni sem lehetett. Ezekben az időkben az egeri munkások az Érsek-kertben tudtak egymással találkozni veszélymentesen, vagy ketten-hárman a félreesebb utcákban, hogy kicseréljék híreiket és bizalmat, bátorságot, erőt merítsenek egymástól [129]. Még csak az első lépéseket tette meg a kommunista pártépítő munka, a megye urai már ettől is megrettentek. Heves megye közigazgatási bizottsági ülésén dr. Bobory György elnöklő főispán-kormánybiztos 1920. április 13-án rámutatott arra, hogy »a kormány erélytelen intézkedései következtében a kommunisták úgyszólván veszély nélkül fejthetik ki átkos propagandájukat«. Javasolta, hogy a közigazgatási bizottság forduljon felirattal a belügyminiszterhez, melyben kéri, hogy »a kommunisták ellen a legszigorúbb rendszabályok alkalmaztassanak« [130].

Eger és Gyöngyös város képviselőtestülete elhatározta a szabadkőműves páholyok megszüntetését és vagyonuk elkobzását [131]. 1920. május 30-án Bobory György főispán felszólító rendeletére a rendőrség lefoglalta a gyöngyösi »Akác a Mátraalján« nevű szabadkőműves páholy irattárát, jelvényeit, továbbá egész ingó és ingatlan vagyonát [132].

1920. február 27-én a hatvani palagyr munkásai órabértöbblet követelés címén sztrájkba léptek. Hiába volt minden egyezkedési kísérlet, tárgyalás, a munkát csak beszüntették. Előbb azonban a gépeket teletöltték feldolgozásra váró cementanyaggal, ami ily módon tönrement, s a gépek is megrongálódtak. Ezután a munkások dorongokkal szerelték fel magukat, s így cirkáltak egész nap a gyár körül, hogy eltávolítsák az esetleges sztrájktörőket. A sztrájk egybeesett a többrendbeli »izgatással és kommunista üzemekkel« vádolt Vigh Vilmos palagyrári igazgató letartóztatásával. Az ún. »felbújtókat«, Angyal Zoltánt és Zachorák Istvánt internálták, a többi letartóztatott munkást szabadlábra helyezték [133].

Bobory György, Heves vármegye főispánja, 1920. október 1-én

az alábbi bizalmas levelet juttatta el a megyei alispán kezéhez: »... arról értesültem, hogy Heves vármegyében nagyszámú wieni kommunista agitátor, továbbá egyenesen ezen célból hazaküldött volt orosz fogoly a lakosság, de különösen a bevonult legénység családja körében erős hadsereg-ellenes, vörös-irányú agitációt fejt ki. Jóllehet a beérkezett jelentések szerint az állapítható meg, hogy a vármegyében nyílt kommunista izgatás nem folyik, mégis a szombathelyi huszárezred ebben találja a magyarázatát annak, hogy az ezred Heves megyei legénysége a nemzeti ügyünk iránt teljes közömbösséggel viselkedik, s ámbár a magasabb korosztályhoz tartoznak, hosszas békekiképzésben részesültek, szolgálatukat önállóan, állandó ellenőrzés nélkül mégsem látják el. Felkérem Alispán Urat, szíveskedjék a járási főszolgabírákat utasítani, hogy azok a jegyzői értekezleten hívják fel a jegyzőket, hogy a községi nemzetvédelmi alakulatok bevonásával az ily irányú mozgalmakat legéberebb figyelemmel kísérik, s az e téren tapasztalt legcsekélyebb jelenséget hozzám telefonon, személyesen vagy írásban azonnal jelentsék be« [134].

Az 1921. évi politikai helyzetet a szovjetellenes intervenció kudarca, az uralkodó osztályok félelme a nemzetközi forradalomtól, ugyanakkor a munkásság ellenállásának a növekedése és a kommunista mozgalom erősödése jellemezte. Nem egy Heves megyei faluban fordult elő, hogy automobil futott végig az utcán, s a röpiratok százai repültek le a gépkocsiról, amelyekben — az uralkodó körök véleménye szerint — »a legotrombább izgatás foglaltatott« [135].

A fehér terror súlyos csapást mért a Heves megyei munkásmozgalmra is, de a munkásság hamar felocsudott kábultságából. A Tanácsköztársaságot letiporta az imperialista túlerő, de a dolgozó nép többé nem felejtette el, hogy ha rövid időre is, de egyszer már képes volt lerázni magáról a kizsákmányolás igáját. Az egri dohánygyár igazgatója 1921. január 13-án írja: »... a kommunista uralomnak hatása még mindig megéreztető a munkásság viselkedésén.« [136]. Az aléltság nem tartott sokáig, mert 1922-ben, ha nem is szervezetten, nem is egységesen ugyan, de már voltak megyénkben kőműves és cipész bérmozgalmak — egyes műhelyeken belüli leállások —, amelyek már a munkások öntudatosodását, a letargiából való felébredését bizonyítják [137]. A munkásság és a dolgozó parasztság nem szűnt meg tovább harcolni a Horthy-fasizmus ellen.

J E G Y Z E T E K

- [1] *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Bp. 1953. 9—18. l.
- [2] *Nagy József*: A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének hadmozdulatai Heves megye területén. Kézirat.
- [3] *Egri Népiújság* (ENU) 1921. júl. 30.
- [4] ENU 1921. júl. 31.
- [5] *Heves Vármegye Hivatalos Lapja* (HVHL) 1919. október 2. Alispáni jelentés.
- [6] ENU 1921. aug. 3.
- [7] *Egri Állami Levéltár* (EÁL). Tanácsköztársasági iratok (Tk. iratok). Eger állomás szereplése a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság idejében.
- [8] HVHL 1919. okt. 2.

- [9] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [10] ENU 1921. aug. 4.
- [11] ENU 1919. aug. 7.
- [12] ENU 1919. aug. 7.
- [13] ENU 1919. aug. 7.
- [14] ENU 1919. aug. 8.
- [15] ENU 1919. aug. 7. HVHL 1919. aug. 14.
- [16] HVHL 1919. aug. 14.
- [17] ENU 1919. aug. 7.
- [18] ENU 1919. aug. 8.
- [19] D. Bachó László: Gyöngyös város 1918—19-ben. Gyöngyös, 1940. 189—190. l.
- [20] Uo. 190—191. l.
- [21] Bachó 196—197. l.
- [22] Bachó 191. l.
- [23] EÁL Alispáni iratok, 11387/1919. alapsz. — 1919. aug. 21.
- [24] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [25] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [26] ENU 1919. aug. 10.
- [27] ENU 1919. aug. 7.
- [28] ENU 1919. aug. 9.
- [29] ENU 1919. aug. 10.
- [30] ENU 1919. aug. 12.
- [31] ENU 1919. aug. 17., aug. 19., aug. 22., aug. 26., szept. 12.
- [32] ENU 1919. aug. 19.
- [33] Bachó 192. l.
- [34] Kolacskovszky Lajos: A fehér terror Heves megyében. Kézirat.
- [35] Uo.
- [36] Békássy Jenő: Heves vármegye újjáépítése Trianon után. Bp. 1931. 67. l.
- [37] ENU 1919. aug. 15.
- [38] ENU 1919. aug. 22.
- [39] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [40] Uo.
- [41] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [42] EÁL El. I. B. 6/7. sz. 1920.
- [43] MMI Archivum Heves m. Eger város közig. iratok, 1919. aug. 18.
- [44] ENU 1919. aug. 23.
- [45] ENU 1919. aug. 22.
- [46] ENU 1919. aug. 23.
- [47] Nemes Dezső: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Bp. 1953. 174—175. l.
- [48] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [49] Bachó 203 l.
- [50] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [51] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [52] ENU 1919. okt. 19.
- [53] ENU 1919. okt. 25.
- [54] Népszava 1919. nov. 7.
- [55] Budapesti Közlöny 1919. augusztus 20.
- [57] ENU 1919. nov. 6.
- [58] ENU 1919. dec. 7.
- [59] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [60] ENU 1919. dec. 23.
- [61] ENU 1920. jan. 22.
- [62] ENU 1919. okt. 14.
- [63] ENU 1919. nov. 26.
- [64] HVHL 1920. jan. 1.
- [65] ENU 1919. nov. 18.
- [66] Bachó 196—202. l.
- [67] ENU 1919. aug. 22., okt. 14.

- [68] *Egri Egyházmegyei Közlöny* (EEMK) 1919. dec. 16.
- [69] 1919. nov. 16.
- [70] EÁL Alispáni iratok, 11387/1919. alapsz.
- [71] EÁL Alispáni iratok, 11387/1919. alapsz.
- [72] ENU 1919. nov. 18.
- [73] Békássy 18. l.
- [74] ENU 1919. dec. 11., dec. 12., dec. 16., HVHL 1920. jan. 1. Alispáni jelentés.
- [75] ENU 1919. dec. 12.
- [76] ENU 1919. aug. 22.
- [77] EEMK 1919. okt. 1.
- [78] EEMK 1919. nov. 1.
- [79] ENU 1919. aug. 7.
- [80] ENU 1921. febr. 25.
- [81] ENU 1921. márc. 2.
- [82] EEMK 1920. dec. 1., Pogány Bernát: Szérumok a kommunizmus ellen.
- [83] ENU 1920. május 23.
- [84] ENU 1919. aug. 8.
- [85] EEMK 1919. okt. 1.
- [86] EEMK 1919. dec. 1.
- [87] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [88] ENU 1919. aug. 26—27.
- [89] EEMK 1919. okt. 1., Véber János: Gyöngyös a kommunizmus után, ENU 1919. okt. 12.
- [90] ENU 1919. nov. 27.
- [91] EÁL Eger városi lt. Tanácsközt. iratok, M. kir. dohánygyári igazgatóság. Adatok a bolsevizmus történetéhez, 1921. jan. 13.
- [92] ENU 1919. nov. 18.
- [93] ENU 1919. dec. 5.
- [94] ENU 1919. dec. 11.
- [95] Nemes, Az ellenforradalom hatalomrajutása 235. l.
- [96] ENU 1920. febr. 8.
- [97] ENU 1919. dec. 14., HVHL 1920. febr. 26.
- [98] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [99] MMI Archivum Heves m. Közig. Biz. (5) 1921—26.
- [100] Uo.
- [101] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [102] ENU 1920. júl. 29.
- [103] ENU 1921. február 20.
- [104] Nemes, Az ellenforradalom hatalomrajutása 365—366 l.
- [104]/a. Csirmaz Dezső 19-es kommunista, emlékezetből.
- [105] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [106] HVHL 1919. okt. 2., Nemes, Az ellenforradalom hatalomrajutása 152. l.
- [107] EÁL Eger város polgármesteri iratok, 5687/1919. alapsz.
- [108] ENU 1919. okt. 2., 1921. jún. 5.
- [109] Nemes, Az ellenforradalom hatalomrajutása 40—47. l., Békássy 71—72. l.
- [110] ENU 1919. aug. 15., HVHL 1919. szept. 29. Alispáni jelentés.
- [111] HVHL 1920. jan. 29. Alispáni jelentés.
- [112] HVHL 1920. ápr. 15. Alispáni jelentés.
- [113] Békássy 71. sköv. l.
- [114] Uo. 72. l.
- [115] Békássy 26. l.
- [116] ENU 1919. okt. 9.
- [117] ENU 1919. okt. 3.
- [118] ENU 1919. okt. 22—23.
- [119] Kolacskovszky, A fehér terror.
- [120] ENU 1921. júl. 7., 1921. dec. 25.
- [121] HVHL 1920. márc. 11.
- [122] EÁL Közgy. jkv. 1920. Heves vármegye törvényhatósági bizottságától, 446—kgv./13 770/a. 1920.

- [123] Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 99. köt. Bp. 1936., 245. l.
- [124] HVHL 1919. okt. 9., Alpáry Lajos áll. tanfelügyelő előadó jelentése a köz-
igazgatási bizottsághoz; MMI Archivum Heves m. Közig. Bizottság (5),
1923—III—2604., Dr. Kalovits Alajos fegyelmi ügye, Uo. Közig. Biz. (5),
1921—26., Gállné, Vojtsek Irma fegyelmi ügye; ENU 1919. szept. 30. (az egri
kommunista diákokra).
- [125] ENU 1920. okt. 10.
- [126] ENU 1920. jan. 6.
- [127] Nemes, Az ellenforradalom hatalomrajutása 96—98. l.
- [128] MMI Archivum Heves m. Alispáni, 1920—16 810.
- [129] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.
- [130] ENU 1920. ápr. 13.
- [131] EÁL Tanácsközt. iratok, 1920. május 22.
- [132] ENU 1920. jún. 8.
- [133] ENU 1920. május 23.
- [134] EÁL Alispáni iratok, 16 494/920. alapsz.—1920. okt. 1.
- [135] ENU 1921. márc. 23.
- [136] EÁL Tanácsközt. iratok, 1921. jan. 13.
- [137] Zbiskó Károly visszaemlékezései. Kézirat.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE:

EÁL = Egri Állami Levéltár, Eger.
 EEMK = Egri Egyházmegyei Közlöny.
 ENU = Egri Népújság.
 HVHL = Heves vármegye Hivatalos Lapja.
 MMI = Magyar Munkásmozgalmi Intézet, Budapest.

SZÁNTÓ IMRE:

Die Schreckensherrschaft des weissen Terrors im Komitat Heves 1919—1921.

Der Aufsatz behandelt die Machtergreifung und die Greuelthaten des weissen Terrors nach dem Sturz der Räterepublik im Komitat Heves. Auf der einen Seite wird die Terrorherrschaft der Herrenklassen, auf der anderen Seite aber die Leiden und das Märtyrertum der Kommunisten und anderer fortschrittlichen Menschen geschildert. Die klerikale Reaktion unterstützte auf die schändlichste Weise die Gegenrevolution. Der Klerus war bestrebt, zusammen mit den Grossgrundbesitzern, seine riesengrossen Latifundien durch Bodenreform-Demagogie und die Scheinbodenreform von Nagyatádi, vor den bodenhungrigen Bauern möglichst vollständig zubewahren.

Der Sieg der Gegenrevolution und die Wiederherstellung des kapitalistischen Privateigentums ging Hand in Hand mit einem brutalen Angriff auf das Lebensniveau der grossen Massen. Der weisse Terror bedeutete für die Arbeiterbewegung des Komitats Heves einen schweren Schlag. Die Arbeiterschaft und die kleinen Bauern erhielten sich aber bald von der Betäubung und setzten ihren Kampf gegen der Horthy-fasismus fort.

SZOKODI JÓZSEF tanszékvezető adjunktus:

ADATOK AZ EGRI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL

Balázs Ignác élete

A magyarországi kommunista mozgalom sok kiváló harcosát, szervezőjét, agitátorát, propagandistáját nevelte fel a szocializmus nemzetközi és hazai ügyének. Ismert és eddig ismeretlen, vagy csak kevesek által ismert kommunista mártírok százai és ezrei életükkel és vérükkel tettek hitet a szocializmus legyőzhetetlen ügye mellett. Ezek közé a kommunista harcosok közé tartozik *Balázs Ignác* is.

Balázs Ignác, Eger város illegális kommunista harcosa 1945-ben mártírhalált halt. Hazánk már csaknem teljesen szabad volt (a Dunántúl egy kis része volt még a német fasiszta csapatok kezén), amikor őt, hazájából kihurcolva, Németországban kivégezték. »Nem vágyom többre, csak arra, hogy megérjem a kommunizmus győzelmét Magyarországon« — ez volt minden vágya, ezért dolgozott, ebben, csupán ebben látta egész élete értelmét. Vágya nem teljesülhetett, de amiért élt és harcolt, amiért állandó üldöztetése ellenére sem szünt meg dolgozni, megvalósult.

E tanulmánynak az a célja, hogy emléket állítson és olvasóit megismertesse egy olyan ember életével, munkájával, akire méltán büszkék lehetnek Eger város kommunista és nem kommunista dolgozói, akiknek élete és jövője a szocializmus ügyéhez kapcsolódik.

Mint minden életrajz-tanulmánynak, úgy ennek is meg van a történetisége. Nemcsak úgy, hogy a kommunista mozgalom egyik harcosának élettörténetét adja elő, hanem úgy is (és úgy elsősorban), hogy egyben feltárja az érintett kor egri munkásmozgalmának azokat a lényeges vonásait, amelyek nélkül nem érthető meg *Balázs Ignác*; és viszont, nélküle nem adhat és nem kaphat senki teljes képet a helyi mozgalomról. A történetiség mellett megvan az aktualitása is, amely elsősorban a kommunistáknak a tömegek megnyeréséért, vezető befolyásuk érvényesítéséért vívott harc módszereinek, a kommunista példamutatás lényeges vonásainak ismertetése alapján nyer kifejezést.

Munkámban a feltüntetett irodalom és rendőrségi anyag mellett azoknak a régi kommunista harcosoknak visszaemlékezéseire támaszkodtam, akik őt ismerték és vele együtt dolgoztak. Ezúton is köszönetet mondok Balázs Sándor, Bodonyi József, Bóta Ferenc, Buzás Gyula,

Grégász József, Hajnal Mihály, Karaszek Mihály, Nagy Imre, Pénz Dezső, Stadler József és Zbiskó József elvtársaknak, akik önzetlen segítségükkel hozzásegítettek munkám eredményesebb elvégzéséhez.

I.

A fasizmus a magyar kommunistákat mélyen a föld alá kényszerítette. Az úgynevezett »alkotmányos parlamentarizmus«, ami Horthyék nyílt, terrorista diktatúrájának egyik fügefalevele volt, nem volt másra jó, mint arra, hogy az »ellenzéki« pártokat, vagy azok áruló képviselőit a maguk politikai bűvkörébe vonják és azok felhasználásával, azokkal együtt végezzék el azt, amit Hitler egymaga is elvégzett. Ez az »aktív« közömbösítési politika nem vált hasznára egyáltalán a munkásmozgalomnak, olyannyira, hogy egyes szociáldemokrata vezetők — akikkel szemben túl enyhe az a vád, hogy illúzióik voltak a fasizmus »alkotmányos demokráciájával« szemben — a proletáriátus osztályérdekeinek első fokon való elárulása után (marxizmus talajáról való lelépés) azt másodfokon is elárúlták: lepaktáltak a fasizmussal és annak érdekvédelmi szónokai lettek. Ebből természetesen az következett, hogy minden közösséget megtagadtak a kommunistákkal, s ha ellenzékiekieskedtek, azt csak azért tették, mert ők szociáldemokraták voltak és nem fasiszták [1].

Horthyéknak kétségtelen, hogy mindez igen kapóra jött, ami a munkásmozgalom szervezeti demoralizálása mellett annak politikai és ideológiai megosztottságát számukra kedvező körülménnyé tette a kommunisták elleni harcban. Ebben a harcban a fasizmusnak biztos helyi bázisai is voltak, amelyek megfelelő szellemi és politikai irányzatukkal kiegészítették a kommunistákra nehezedő hatalmas rendőrségi nyomást egyrészt, másrészt pedig a »vörösök« elleni harc zászlaját fátyolként borították azokra a gazdasági és politikai bajokra, amelyek a magyar társadalmat emésztették.

Egerben ennek a harcnak éber vigyázója és irányítója volt a maga vonalán a klerikális reakció. Antikommunista, nacionalista, keresztény szocialista vonalával igazolni igyekezett mindent, ami a társadalmi életben hivatalos irányzat volt. Subik Károly kanonok »Nagymagyarország« eszméjének egyik lehangosabb szónoka volt, aminek 1929-ben így adott kifejezést: »Krisztus országát, Nagymagyarországot kell... helyreállítani a földön.« [2]. Az Egri Népújság óva inti a politikai vezetést attól, hogy a »baloldalnak« valamilyen vonatkozásban is lojalitást adjon, mert mint írja: »A magyarság már egyszer megégette magát a baloldali demokrácia tüznél, többet nem kér belőle.« [3]. Ez az egyenes vonala a lapnak mindvégig megmarad és egyáltalán nem szemérmeskedik, ha a proletár-mozgalom elleni harcról van szó. A szakszervezeti bizottság 1929. áprilisában egy beadvánnyal fordult a város tanácsához, melyben egy Munkásotthon létesítésének engedélyezését és anyagi támogatását kérte. Erre az »Eger« [4] című újság így reagált: »Szociáldemokrata munkásotthon építésére... igazán nincs pénze a városnak..., erélyesen tiltakozunk az ellen, hogy a gondolkodásában egy-

séges Eger egy fillérrel is hozzájáruljon egy szociáldemokrata tűzfészek megteremtéséhez.» [5]. Ugyancsak 1929-ben voltak a társadalombiztosító választások, amelyen feltehetően már — Egerben is — a szociáldemokrata párt égisze alatt kommunisták is indultak. A reakció a lap hasábjain keresztül is mindent elkövet, hogy megakadályozza a »vörösök« ajánlási íveinek aláírását. Felszólítja a munkaadókat és a munkásokat: ne írják alá azokat az íveket, hogy így kiessenek jelöltjeik a választásból [6].

Ezzel párhuzamosan a lap erős propagandát folytat azért, hogy éket verjen a szociáldemokraták és a kommunisták közé. Erősen bizonygatja, hogy »a szociáldemokraták nem azonosítják magukat a marxista elveket megtestesítő... kommun-tannal« [7]. A reakciónak az ilyen és ehhez hasonló manőverezése, — amely egyben reagálás és jelzés volt a hivatalos politikai fórumok felé az egyre élénkülő baloldali mozgalomra, — nem tudta megakadályozni a következő évek kommunista mozgalmának felélénkülését.

* * *

Az 1929/33-as világgazdasági válság tényekkel bizonyította a kapitalizmus életképtelenségét és igazolta a kommunistáknak a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizálódásáról vallott nézeteit, ill. azt, hogy a kapitalizmus általános válsága rendkívül kiélezi a szükségszerűen bekövetkező gazdasági válságokat, s hogy mindez a kizsákmányolt tömegek éles politikai reagálását vonja maga után. A világválság Magyarországot is erősen megrázta: a gazdasági élet minden területére egyre jobban behatolva a minimum alá szorította a dolgozó tömegek életlehetőségeit. A válság igen súlyosan érezte hatását Heves megyében és Egerben is. A munkanélküliség a máról-holnapra való megélhetést is reménytelenné tette. »Emberek lézengenek itt — írja az Eger —, falszürke arccal álldogálnak a fal mellett, vagy ülnek a lócákon, lecsüggedt kézzel, napok hosszán néma szájjal. Már a keserűségre sem futja, mert a keserűséghez is erő kell, erő pedig nincs, mert kenyér nélkül elgyengül a test és elfonnyad a lélek.« [8]. Egyre több kisparaszti birtok kerül újra, kisiparos és kiskereskedő jut csődbe. »Nap-nap után a falvak utcáin megperdülnek a dobok, az udvarházakból elviszik a háziállatot, az aprójószágot, elveszik a földet, lefoglalják a házat, úgy, hogy rövidesen minden polgár a koldúsbottal veheti a kezébe.« [9]. Nem különben a helyzet a szellemi munkások körében sem, akik minden alkalmat igyekeznek megragadni, hogy fenntarthassák magukat. Helyzetükről a polgármesternek írt levélben így adnak képet: »mi, érettségizett, főiskolát végzett ifjak, akik hosszú éveken itt csavargunk állás nélkül, szegény szülők fiai s kénytelenek vagyunk szüleink, rokonaink nyakán tengődni, már-már reméltük, hogy kereshetünk egypár krajcárt, legalább annyit, amennyivel télikabátunkkal fedett, jó pár éve viselt rongyos ruhánkat felválthatjuk...« [10].

A város ezen a nagyarányú munkanélküliségen és éhségen úgy próbált enyhíteni, hogy közmunka végzése fejében (heti két nap) inségakciót szervezett, népkonyhát állított fel. A Keresztény Szocia-

lista Párt elindította a »katholikus karitás« mozgalmat s a felebaráti szeretetre apellálva igyekezett »enyhíteni« a nyomort. »A szegénységen — hirdették — a segélyezés vérátömlesztésével kell segíteni« [11], s ezzel egyidőben a legradikálisabban közbe kell lépni minden olyan esetben, amikor »lázítással«, politikai szervezkedéssel akarnak »egyesek« operálni. A válság ideje alatt a rendőrség is állandó éberséggel figyelte a munkáskörzeteket. A kritikusabb időszakokban (1930. szept. 1.) kettőzött járőrszolgálatok figyelték az utcákat. Különösen ügyelt a szociáldemokrata párt Mecset utcai székházára, nehogy valami nyílt politikai szervezkedés, tüntetés elindulhasson, ill. hogy arra azonnal le tudjon csapni. Ilyen volt főbb vonalaiban az általános helyzet Egerben akkor, amikor itt a kommunista mozgalom gyökeret vert és illegálisan zászlót bontott.

II.

A Kommunisták Magyarországi Pártja a fasiszmus viszonyai között igen nehezen tudta kiépíteni szervezeteit. A kommunistáknak számtalan akadályt kellett leküzdeni ahhoz, hogy vidéken is megszervezzék az illegális pártot, s hogy a munka összhangját a központi irányítás alatt biztosítani tudják.

Egerben a központ által irányított illegális szervező munka 1928/29-ben kezdődött: Zbiskó József kapta azt a feladatot, hogy megfelelő tájékozódás, a legális és illegális lehetőségek pontos felmérése után szervezzen egy szűkkörű illegális sejtet, a szervezkedést fokozatosan terjessze ki a megye területére és építse ki a kapcsolatot a központtal. Ő a későbbi évek során — a lebukásig — Neuman Jenőtől kapta az instrukciókat [12]. Mellette az operatív munkában elsősorban Zbiskó Károly és Grósz Ernő vettek részt.

A munka igen óvatosan haladt előre, de viszonylag rövid időn belül sikerült megteremteni azokat a feltételeket, amelyek az illegális akciók megindítását lehetővé tették. Nem nagy létszámú, de megbízható, az illegális munkaviszonyokat könnyebben felismerő és kihasználni tudó kommunista 1930/31-ben már tervszerű munkát végzett. Ez a munka nem foghatta át a dolgozók széles tömegeit, de lépésről-lépésre alakította ki a párt helyi tömegkapcsolatának alkalmazható formáit. (Ezek a formák első fokon a négyszemközti agitációt jelentették, majd kapcsolódik ehhez az illegális sajtóterjesztés, V. S. (Vörös Segély) bélyegek árusítása, röplapok terjesztése és az illegális összefüvetek (előadás) szervezése.) A munkastílus kialakításánál figyelembe kellett venni Eger sajátos helyzetét és ahhoz szabni a feladatokat. Egerben ipari proletariátus nem volt, illetve a csekély létszámú munkásság (Dohánygyár, — ahol legnagyobb százalékban nők dolgoztak; Lakatosárugyár) nem képviselt olyan osztályerőt, amely a kommunista mozgalom fő objektumává válhatott volna. Ezért az illegális munka elsősorban a szegényparaszti negyedekre, valamint a kereskedelmi alkalmazottakra, iparos-segédre és egyéb vállalkozóknál alkalmazott segédmunkásokra terjedt ki.

Az illegális munka formáinak megválasztása — mivel a terület

igen színes volt — attól függött, hogy milyen foglalkozású egyénnel vették fel a kapcsolatot. Általánosan alkalmazott módszerük — amit az illegális viszonyok kényszerítettek a pártra —, a négy szemközti beszélgetés volt. Egyedül, vagy legfeljebb párosával keresték fel azokat, akiket be akartak szervezni a pártba, vagy szimpatizánsnak akartak megnyerni. Ez a konspiráció egyik szabályának helyes alkalmazása is volt. Az illegális sajtótermék, röpcédula, vagy V. S. bélyeg továbbadására csak akkor került sor, amikor meggyőződtek az illető őszinteségéről és így biztosítékot kaptak a rendőrségi feljelentés ellen.

A szervező és propaganda munka eredményeként 1931. május 1-én, 12 évvel 1919. május 1. után ismét megjelentek a város különböző részein a falakon a plakátok és a jelszavak: »Éljen a vörös május!« »Éljen a forradalmi Magyarország!« »Éljen a kommün!« [13]. 1932. szeptemberében Felnémeten szórtak röpcédulákat [14]. Ugyanebben az évben több községben is megindul az illegális munka, amit az Egerben megalakult kommunista pártsejt irányít. A kommunisták illegális összejöveleteket tartanak, ahol előadások hangzanak el Marx gazdasági tanairól, a bolsevizmusról, a dialektikus és történelmi materializmusról stb. Grósz Ernő, aki ideológiailag igen jól képzett kommunista volt, 1932-ben nyolc előadást tartott a fenti témákból. 1932. novemberében ünnepi előadáson emlékeztek meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. Az előadó ugyancsak Grósz Ernő volt, aki »A bolsevizmus 15 éve« címmel ismertette a Szovjetunió gazdasági és politikai fejlődését és helyzetét [15].

A rendőrség és a helyi reakció azonban nem nézte ölbetett kézzel a kommunisták propaganda munkáját. Okolicsányi Imre alispán 1932. áprilisában szükségesnek tartja, hogy felhívja a törvényhatóság figyelmét a kommunistáknak »az elmúlt félév folyamán a vármegye területén folytatott nagyobb szabású agitációjára« [16]. Az Eger című helyi újság pesszimista hangon ír arról a szellemi változásról, ami a közelmúltban az egri lakosság körében végbement. »Az egri nép — írja a lap — mélyen vallásos volt egészen a közelmúlt időkig.« Hogy csak volt, annak »a mindjobban elharapózó szocialista izgatás« az oka, amely »titkos utain és sötétben forgatja fel az egyszerű lelkeket...« [17]. Úgy ír a szocialista »izgatásról«, mint amely a maga jól kigondolt »demagógiájával« az életnek »évszázados, becsületes alapjait« fenyegeti [18]. Az egri reakció nagy ovációval fogadja Sallai és Fürst elvtársak letartóztatását és kivégzését. »Senki sincs, aki józan ésszel azt merné állítani, hogy a járványok ellen való védekezés bűn« — írja az Eger [19]. A klerikális reakció is mozgósítja erőit. Új lendülettel lát munkához a Katholikus Népszövetség egri csoportja, amely a »kommunista aknamunka« ellensúlyozásaként a katolikus világnézeti erők egyesítésére törekszik [20].

A reakció fokozódó kommunistaellenes akciói is mutatják a mozgalom biztató fejlődését. Ezt a fejlődést azonban átmenetileg megakasztották az 1932-es nagyarányú letartóztatások, amelynek az egri illegális kommunisták közül is nagyon sokan áldozatául estek. Egerben

1932. novemberében 15 kommunistát tartóztattak le — köztük Zbiskó Józsefet, Zbiskó Károlyt és Grósz Ernőt. A letartóztatásokra az Eger »Az aláaknázott élet« c. cikkében így reagál: »Egy hét óta ebben a csendes városban ... döbbsen vették tudomásul az emberek, hogy a csendes felszín alatt szenvedélyek forronganak ... a békésnek címzett polgár ... ki tudja, mióta vulkán fölött alszik ...« Egy nagy küzdelem indult el és folyik, s »ennek az ütközetnek Krisztus és Lenin között kell eldőlnie« [21].

A letartóztatások oka elsősorban a konspiráció fogyatékaiban keresendő, amelyből az következett, hogy a rendőrség rajtaütésszerűen csapott le az »illegális fészkekre« és vette őrizetbe a kommunisták tömegeit. Hozzájárult a letartóztatáshoz és »az ügyek eredményes felgöngyölítéséhez« egyes áruló szociáldemokrata vezetők munkája is. Mónus Illés 1932. végén egy Egerben tartott értekezleten nyíltan beszélt a kommunisták elleni harcról, kijelentve, hogy azoknak »sem a céljuk, sem az eszközüik nem azonos« a szociáldemokratákéval [22]. Az ilyen munkásáruló központi vezetők természetesen arra törekedtek, hogy helyi megbízottaik is hasonló elveket valljanak és gyakorlatot kövessenek. Egerben ugyanezt a politikai vonalat képviselte Okos Miklós, a szociáldemokrata párt vezetője, aki rendőrségi tanúvallomásaival konkrétan tette a letartóztatottak egy része ellen a vádat, arra hivatkozva, hogy ő nem ért egyet a »bolsevistákkal«. Ő — és egy-két társa — volt az, aki kiszolgáltatta a rendőrségnek Grósz Ernőt, aki — mint vallomásaiban Okos mondotta — »az oroszországi bolsevizmust dicsérő beszédet tartott. Én ezen elcsodálkoztam és tiltakoztam ..., szavait megcáfoltam« [23].

Az egri kommunisták ügyét — Neuman Jenővel együtt — 1933. február 17-én tárgyalta a Budapesti Királyi Büntető Törvényszék. »Az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló büntett miatt« emeltek ellenük vádat [24]. »Nem kétséges — hangzik a vádirat —, hogy a III. Kommunista Internacionálé elvei alapján szervezkedett egyének célja a fennálló törvényes állami és társadalmi rend erőszakos felforgatása és megsemmisítése, a magát proletárnak nevező osztály kizárólagos uralmának létesítése.« [25]. Magából a vádiratból, de a rendőrségi jegyzőkönyvekből is az derül ki, hogy a mozgalom még kezdeti stádiumban volt. Erről az egri rendőrkapitányság vezetője a budapesti rendőrfőkapitányságnak a következőket jelenti: »A nyomozás eddigi adataiból azt állapítottam meg, hogy a szervezkedés egészen kezdetleges állapotban volt akkor, amikor az napfényre került, s a szervezők a tervezgetésen és egyes kitiltott sajtótermékeknek terjesztésén túl hatóságom területén nem jutottak.« [26]. Egy másik rendőrségi jelentés az egri pártsejt vidéki kapcsolatairól a következőket írja: »Egerben egy kialakulóban volt kommunista felnőtt kerületi bizottság működött, melyhez Kömlő, Erdőtelek, Felnémet és Kál községek tartoztak ... valószínűnek látszik, hogy Monosbél, Ostoros, Felsőtárkány és Aldebrő községekben hasonló eredmények lesznek« a nyomozás alapján [27]. A bíróság a nyomozati anyag és a tanúvallomások alapján hosszabb-rövidebb

börtönbüntetést szabott ki, s csak néhány vádlottat mentett fel. Neuman Jenőt, mint a »kommunista hierarchia magasabb fokán álló« személyt; Zbiskó Józsefet, mint a helyi (Eger és vidéke) mozgalom szervezőjét és irányítóját, a »kommunista mozgalom személyi feltételeinek elsőrendű megteremtőjét« ítélte el a bíróság, míg a többiek elleni ítélet a mozgalomban való tevékeny részvétel alapján született meg [28]. Azok a kommunisták, akiket a bíróság felmentett, szabadulásuk után folytatják előző munkájukat, amiért néhány hónappal később ismét letartóztatják és 1934-ben börtönbüntetésre ítélik őket. Ekkor ítélik el az 1933-ban felmentett Zbiskó Károlyt is szervezkedés, sajtóterjesztés és V. S. bélyeg árusítása címén.

Az 1933-as és 1934-es bírósági perek »pozitív« lezárásával az egri reakció úgy vélte, hogy a helyzetet a maga javára végérvényesen konszolidálni tudta. Ez a várakozása azonban nem következett be: az elmúlt esztendőekben az illegális kommunista mozgalom elég mélyen gyökeret vert a városban ahhoz, hogy a letartóztatások ellenére is tovább fejlődjön s újabb harcosokat szerezzen a kommunizmus ügyének.

III.

Zbiskó József szabadulása után nem maradhatott Egerben. Az állandó rendőrségi megfigyelés lehetetlenné tette volna számára a mozgalomban való aktív részvételt. Éppen ezért Budapestre megy és onnan tartja a kapcsolatot az egri kommunistákkal. Így a baloldali mozgalom helyi szervezése és irányítása 1935-től más kezekbe kerül. Ekkor lép fel — sok illegális tapasztalat birtokában — Balázs Ignác, aki a későbbi évek során egyik irányítója lesz az illegális munkának és a reakció elleni harcnak.

Balázs Ignác 1910. január 10-én született Egerben. Alig múlt el három éves, félárvaságra jutott, anyja meghalt. Az anyai szeretetet — bármennyire szerették volna is — nem tudták pótolni sem testvérei (Lajos és Sándor), sem apja. Apjának kevés szőlője volt és így a három gyermek eltartása szükségessé tette, hogy a szőlő gondozása mellett még napszámos munkát is vállaljon; a küzdelem a család fenntartásáért, a földért, a fiatal gyermek elhanyagolását eredményezte. Legtöbbször felügyelet nélkül, bezárt szobában hagyták, vagy kora hajnalban puttonyba téve vitték a szőlőbe. A Balázs-család életviszonyai rendkívül rosszak voltak. Mint Sándor, Ignác bátyja mondja: »az elképzelhető legnagyobb nyomorban éltünk, amihez — érthetően — még kapcsolódott apánk zsugorisága is, mert nem akarta a szőlőt elprédálni; tíz körmével ragaszkodott kis birtokához, hogy öregségére legyen miből megélnie« [29].

Amikor elérte azt a kort, hogy iskolába járjon, szembe találta magát apjának tiltakozásával, aki nem tudott vállalkozni arra, hogy a lassan fizikailag munkaképessé váló gyermekét az iskola miatt elvessze. Éppen ezért nem is engedte iskolába, s a két elemi, apjának akarata ellenére végezte el úgy, hogy rendszeresen elszökött hazulról. Az iskolában egy életre szóló barátságot köt a könyvekkel. Első osztá-

lyos, amikor Bodonyi Józseffel Gál Mózes »Vak Bottyán« című könyvét szótárgolják. 14—15 esztendő korától kezdve — ha kevés pénze akad — rendszeresen könyvekre költi. Nem szereti a társaságot, rendkívül szerény, állandó kisebbségi érzés uralkodik rajta — amit testi fogyatékosága is táplál — s így szűkkörű baráti körben tölti el élete ifjúkorát.

1925/26-ban teljesen reménytelenné válik jövője. Apja elöregedett, s ennek, valamint a meglévő családi kötelek alapján a mostoha nővére pert indított, amelynek eredményeként az apa a birtokkal együtt a nővér gyámsága alá került, s így az örökségtől való elesés veszélye fenyegette, ami nála azért is súlyos volt, mert szakmát nem tanult, — nehéz fizikai munkát nem végezhetett — a megélhetését tehát az örökségre (kb. 1000 négyszögöl szőlő) alapozta. Egy újabb törvényes eljárás alapján vált lehetővé számára (1928-ban) az örökség megszerzése, de tekintettel arra, hogy még kiskorú volt, a testvérek vállalták az eltartását.

Amíg a munkásmozgalomba be nem kapcsolódott, a szőlőművelés és az olvasás mellett nagy szenvedélye volt a festészet, amihez iskolázatlansága ellenére is tehetséget árult el [30].

A munkásmozgalommal való ismerkedése 1928/29-ben kezdődött el. Bátyja (Sándor) tagja volt a szociáldemokrata pártnak, s így a lassan férfivá érett Ignáccal a beszélgetési téma gyakran a mozgalmi élet volt. Sokat vitatkoztak, s meglepetésre, a fiatal Balázs Ignác igen sok és okos ellenérvet vetett fel a szociáldemokrata mozgalmat illetően. Nem a tudatosság fokán állva —, kételyeit fejezte ki sok mindennel szemben. Elsősorban mint olyan ember, aki a paraszti élet viszonyai között kialakult világszemléletet vallja helyesnek és elfogadhatónak, de egyben nem elégedett, s érzi, hogy a társadalom életében súlyos bajok vannak, amiket orvosolni kellene. Kritikája, vagy lázadása a fennálló viszonyok ellen kommunistává fejlődésének pozitív lehetőségeit jelenti. Ezt bizonyítja az, hogy a szocializmus forradalmi eszméivel való megismerkedése és ezeknek az eszméknek magáévá tétele rendkívül gyorsan következett be.

1928-ban ismerkedik meg Zbiskó Józseffel, aki az illegális kommunista mozgalom szervezője Egerben. Ez a találkozás és a későbbi rendszeres kapcsolat az egyik kútforrása annak, hogy megismerje a marxizmus-leninizmus tanításait.



B. I. mozgalmi tevékenysége
első színtere

1929-től egyre gyakrabban jár a szociáldemokrata párt helyiségébe, majd 1930-ban belép a pártba. Sok ideológiai, politikai tárgyú könyvet olvas, s növekszik érdeklődése a munkásmozgalom iránt. Hamarosan feltűnik neki a szociáldemokrata irodalom és a marxista-leninista tanítások közti különbség, ami válaszut elé állítja. Sokat vitat-

kozik, mint baloldali szociáldemokrata fejt ki nézeteit a gazdasági és politikai kérdésekről, ugyanakkor nem látja még tisztán a kommunista mozgalom célkitűzéseit. Illúziói vannak a szociáldemokrata párt reformtörekvéseinek helyességéről, de erősen vonzódik a kommunisták felé. Ilyen alapon mondja Zbiskó József, hogy »megismerkedésünk után rövidesen rá lehetett mondani Balázs Ignácra, hogy szimpatizáns« [31].

1931-ben már tevékenyen részt vesz az illegális munkában, amiről a konspiráció következtében csak egy-két ember tudott. Erről Buzás Gyula illegális kommunista így emlékezik meg: »1931 második felében kaptam egy csomagot azzal az utasítással, hogy adjam át Balázs Ignácnak. A csomagban rölapok és V. S. bélyegek voltak. Azokat kellett a parasztok között szétosztani, illetve eladni. Ekkor tudtam meg, hogy Ignác is beszervezett illegális munkás, s hogy a parasztok szervezésével van megbízva.« [32].

Ideológiai-politikai fejlődésében határkövet jelent az 1932-es esztendő. Ebben az időben már céltudatossággal tanulmányozza a marxista—leninista irodalmat, részt vesz illegális előadásokon, amelyeknek eredményeként egyre intenzívebb munkát végez a dolgozók között.

Szoros kapcsolatot tart továbbra is Zbiskó Józseffel, s nagy hatással van rá Grósz Ernő, akinek előadásait rendszeresen hallgatja. Kialakul benne a kommunista társai iránti őszinte ragaszkodás és a mozgalom igazságába vetett mélységes hit. Társait védi a rendőrségi leleplezésektől, s a rendőrségi »pofonok« ellenére sem nyilatkozik konkrétan olyan kérdésekről, amelyekkel a mozgalom aláásását érné el. Jellemző erre a következő eset: amikor 1932. novemberében Zbiskóékát a rendőrség letartóztatta, őt is kihallgatták, miután kiderült, hogy a »Grósz-féle« szemináriumok részvevője volt. A rendőrséget különösen az érdekelte, hogy Grósz Ernő mit beszélt a Szovjetunióról a novemberi előadásában [33]. Tekintettel arra, hogy az előtte megtett tanuvallomások egy része (Okos Miklós) részletes ismertetést adott az előadásról, ő sem tagadhatta le, nem mondhatta, hogy ilyen nem volt. Ellenben kitérő választ adott a nyomozó kérdésére: »Én Grósz Ernő szemináriumi előadásaiból néhányat... végighallgattam. Múlt év november havában, amidőn a szovjetről beszélt, szintén jelen voltam, azonban előadására nem figyeltem, mivel akkor igen rosszul éreztem magam.« [34]. 1932-ben már mint az illegális kommunista párt tagja dolgozik és az őszi letartóztatások után néhány esztendőn belül a helyi mozgalom szervezőjévé és irányítójává női ki magát. Csiszolódik politikai érzéke, szélesedik látóköre, és ideológiai képzettségével, széleskörű politikai irodalomismeretével mások tanulását, fejlődését is befolyásolja. Erről az utóbbiról Karaszek Mihály a következőket mondja: »Balázs Ignácot mindig érdekelte a véleményünk az egyes politikai kérdésekről. Mint a későbbiek során kiderült, ez a véleménycsere mellett egyik módszere is volt, hogy ti. meggyőződjön ideológiai képzettségünkről. Ezt abból következtetem, hogy egy-egy politikai beszélgetés után mindig ajánlott valami marxista irodalmat, amely rendszerint kapcsolódott azokhoz a kérdésekhez, amelyekről beszélgettünk vagy vitatkoztunk.« [35].

Ugyanerről Grégász József így nyilatkozik: »Balázs Ignác igen nagy gondot fordított arra, hogy társai gazdag irodalomismeretre tegyenek szert. Nem vette egyszerűen tudomásul, hogy elolvastam a könyvet. Mindig kikérte véleményemet s utána ő is megmagyarázta, hogy mi a könyv lényege, mi benne a politika. Az új, beszervezett embereket rendszerint szépirodalmi könyveken keresztül vezette el Marxhoz.« [36].

1935-től — miután Zbiskó Józsefnek el kellett mennie Egerből — Balázs Ignác lesz az egri illegális mozgalom egyik irányítója. Zbiskó



Balázs I. és elvtársai. (Balról az első)

Józseftől azt az utasítást kapta, hogy maradjon benn a szociáldemokrata pártban és azon belül végezzen elsősorban munkát egyrészt, másrészt pedig a szociáldemokrata párttagoknak biztosított legális mozgási lehetőséget használja fel az illegális munka folytatására. Ez a lépés (hogy ti. maradjon benne a szoc. dem. pártban) helyes volt, amit a Kommunista Internacionálé 1936-os határozata később elő is írt [37].

Balázs Ignác 1935-től

Lakatos P. Pál pesti lakos

útján kapja az illegális sajtóanyagot és ő továbbítja. Hajnal Mihállyal és Hajnal Bernáttal igen gyakran fordul meg a parasztok között és megfelelő »szimpla« ismerettség után politikai agitációs munkát végez. 1935-ben az ő vezetésével megszervezik a mozgókönyvtárat, amelynek részére ugyancsak Budapestről szerzik meg az irodalmat. A könyvtár 1942-ig funkcionált.

1936-ban az egri munkásság addigi — viszonylag csendes — nyugalmát megtörik a különböző foglalkozási ágban dolgozó segédek, segédmunkások bérharcai. 1934. július 5-én (akkor a szabómunkások 9 napos sztrájkot indítottak a béremelésért és a kollektív szerződésért, ami Egerben csak a nyomdászoknak volt) nem volt sztrájk a városban. 1936. májusában ismét a szabómunkások lépnek akcióba [38], majd követik őket szeptember elején egyhetes sztrájkjal a cipészsegédek [39] és szeptember végén ugyancsak egyhetessel a csizmadia segédmunkások [40], akik 1937. szeptemberében ismét sztrájkba lépnek [41]. 1937. tavaszán egy sztrájkkísérlet volt a festőknél is, ami azonban rendőrségi besúgás miatt nem sikerült [42] Valamennyi sztrájk béremelésért folyt.

Bár dokumentumokkal nem bizonyítható, hogy az egri kommunisták mennyiben vettek részt a sztrájkok szervezésében, Bodonyi József azonban úgy emlékezik vissza, hogy pl. a festőknél a követeléseket

Balázs Ignác is ismerte és javaslatokkal élt. »Balázs Ignác azt tanácsolta, hogy egyrészt a béremelés követelését tegyük egészen konkrétá, másrészt pedig ne fogadjuk el az érdem szerinti béremelést, mert ezzel csak kevés munkás jut előnyhöz, hanem az évek szerinti béremelésért harcoljunk, s így legalább az idősebb munkások sem esnek ki a „szórásból”, sőt érdekeltté tesszük őket a harcban.« [43].

A szociáldemokrata párt hivatalos vezetése (Okos Miklóssal az élen) nemcsak a sztrájkokat nem tudta hasznosítani a mozgalom érdekében, de arra sem volt képes, hogy a párt tagságát összefogja és legalább a pusztá pártéletet biztosítsa. A keresztény szocialista szervezetek, a klerikális rakció ideológiai munkája, a pártvezetés közömbös magatartása erősen veszélyeztette a baloldali mozgalom számára még meglévő egyetlen legális szervezetet, a szociáldemokrata pártot. Okos Miklós több esetben kísérletet tett arra, hogy a baloldali elemeket kiszorítsa a pártból. Már 1932-ben tett indítványt arra nézve, hogy megakadályozza Grósz Ernő előadásait. A későbbi évek során pedig amellet, hogy nem helyeselte azt, hogy Balázs Ignác előadásokat tart (pl. dialektikus materializmus), de még azzal sem értett egyet, ha a párt-helyiségben a baloldaliak leültek valakivel beszélgetni. Az ellentétet tovább szította a spanyol polgárháború értékelésének különbözősége, t. i. Okosék nem értettek egyet a spanyol szabadságharc aktív támogatásával, míg a baloldal emellet szállt sikra.

Ilyen alapon vetődött fel Okos Miklós pártból való kibuktatásának gondolata már 1936-ban. A baloldalt Balázs Ignác vezette és megerősítette pozícióját a párton belül. A vezetés átvételére azonban 1936-ban még nem kerülhetett sor, s a nagy harc eredménye csupán az lett, hogy Balázs Ignác mint »veszélyes kommunista egyén« került be a rendőrségi jelentésbe.

Az 1936-os gyűlésen Balázs Ignác Okos Miklóst korrupcióval vádolta, amire Okos őt nyíltan kiszolgáltatta a rendőrségnek, mivel a gyűlés résztvevőinek tudomására hozta (a gyűlésen nyomozók is résztvettek; sőt az egri rendőrkapitány is), hogy »Balázs Ignác kommunista szervezkedést folytat« [44].

A baloldal azonban 1937. első felében ismét akcióba lép a jobboldal ellen. »Ennek a mozgolódásnak — írja az SzDP kerületi titkára egyik jelentésében — Balázs Ignác a vezetője... Eredete az a néhány év előtti bolsi mozgolódás, melyben Balázs is tevékenyen részt vett...« s az a törekvés, hogy »Balázsek kezébe kerüljön a vezetés« [45].

Balázsek (baloldal) az 1937-es választáson bizalmatlansági indítványt nyújtottak be a vezetőség ellen és önálló listával indultak. A választásból a baloldal került ki győztesen. Ennek ismét az lett a következménye, hogy a központ részéről leutazott Peyrer Károly és Szeder Ferenc és felszólították a baloldalt, hogy amennyiben nem hajlandók lemondani a vezetésről, úgy a rendőrség beavatkozását kéri. Balázs Ignácéknak nem volt más választása, mint az, hogy soraik egységének védelme érdekében átadják a vezetést. Ezután gyakorlatilag beszüntették a párton belüli tevékenységet, — a párthelyiségben vég-

zett agitációt nem látták célszerűnek — a munkát kihelyezték területre; elsősorban a parasztok közé jártak és sajtóterjesztés útján építették a kapcsolatokat. Szociáldemokrata párttagságukat megtartva, természetesen a legális lehetőségeket a továbbiakban is igyekeztek felhasználni.

A jobboldali vezetés azonban a későbbiek során sem szüntette be a támadást a baloldal ellen; igyekezett minden lehetőséget felhasználni a teljes visszaszorításra. Példa erre Okos Miklós titkár egyik, 1938. májusában a város polgárainak küldött körlevele, amelyben a következőket írja: »Az a meglátásunk, hogy megfelelő anyagiakkal meg tudjuk szervezni a munkásság és a polgárság ellenállását és az egész szélsőséges mozgalmat így a kellő értékére tudjuk leszállítani.« [46]. Ezek azok a főbb tényezők, amelyek egyrészt Balázs Ignác tevékenységét, másrészt pedig a jobboldal és a baloldal teljes szembekerülését kifejezik a 30-as években.

IV.

Az 1939/40-es esztendő fordulópontot jelent a világpolitikában: a fasiszta Németország és szövetségesei kirobbantják a II. világháborút. A magyar uralkodó osztályok a megfelelő és két évtizeden át áhított jutalék reményében teljes energiával arra törekszenek, hogy a háborúban olyan pozíciót foglaljanak el, amely számukra »megfelelő« eredménnyel jár. A magyar fasizmusnak a német fasizmussal kötött minden vonatkozású vérszerződése, a »trianoni gyalázat« lemosásának jelszava nem tette kétséggé, hogy Horthyék a legféltelenebb gazdasági és katonai szövetségig is elmennek azért, hogy szovjetellenes álláspontjukat a gyakorlatban is valóra váltsák. Ez 1941. nyarán be is következett, amikor Németország oldalán hadat üzentek a Szovjetuniónak.

Az egri reakció nacionalizmusa és sovinizmusa ezzel a »teljes ki-elégülés útjára lépett«. Hiszen két évtized óta várta azt a napot, amikor »igaz« hazafiságának és örök szovjetellenességének a háború aktív támogatásában adhat kifejezést. Az egri reakciós körök tehát Horthyban nem csalódtak. Nem hiába üdvözölték már 1919-ben mint olyan férfit, »kinek személyében látja a leroskadtt, letört nemzet azt, ki őt az ígért földjére elvezeti« [47].

Most úgy látták, hogy eljött az idő, amikor »Nagymagyarország fehér térképéből« kitörölhetik a »feketén kiemelkedő csonka országot« [48]. Egyben igazolva látták 1934-es álláspontjukat is, amelyben helytelenítették a Szovjetunió elismerését a magyar kormány részéről, mondván, hogy ezzel a kormány »az alattomos és szívós orosz propaganda lehetőségét közelebb engedte a nemzet testéhez« [49].

A második világháború új viszonyokat teremtett a munkásmozgalm életében is. A kommunista párt politikája a haladó nemzeti erők összefogására irányult; egy széleskörű antifasiszta, háborúellenes front létrehozását tűzte ki célul a Szovjetunió oldalán. Ezt a politikát a kommunistáknak a legféltelenebb fasiszta terror közepette kellett

megvalósítani, s olyan körülmények között, amikor a munkásmozgalom egysége is hiányzott.

Egerben a szociáldemokrata párton belüli frakcióharc, ami évekkel előbbre nyúlt vissza, a világháború időszakára tespedtté, akcióképtelenné tette a pártot. Ezen a helyzeten már az sem változtatott, hogy 1940-ben egy — a jobboldallal szembenálló — ötös bizottság vette át a pártvezetést. (Az ötös bizottság 1944-ig funkcionált.)

A világháború időszakában a rendőrség fokozta a hajszát Egerben is és megkülönböztetett éberséggel figyelte a baloldali egyének tevékenységét. A legkisebb gyanút keltő lépésre is letartóztatta és hosszú kínvallatás után engedte el, vagy internálta őket. Az illegális tevékenység ebben az időszakban sem szűnt meg. Budapestről rendszeresen kapták az egri kommunisták a sajtóanyagot, röpcédulákat és azokat osztották szét a dolgozók között. Emellett rendszeres összejöveteleket tartottak; közösen vásároltak rádiót, s azon hallgatták (Pérez Dezső lakásán) Moszkva magyar nyelvű adásait, s annak alapján értékelték a helyzetet és határozták meg agitációs feladataikat.

* * *

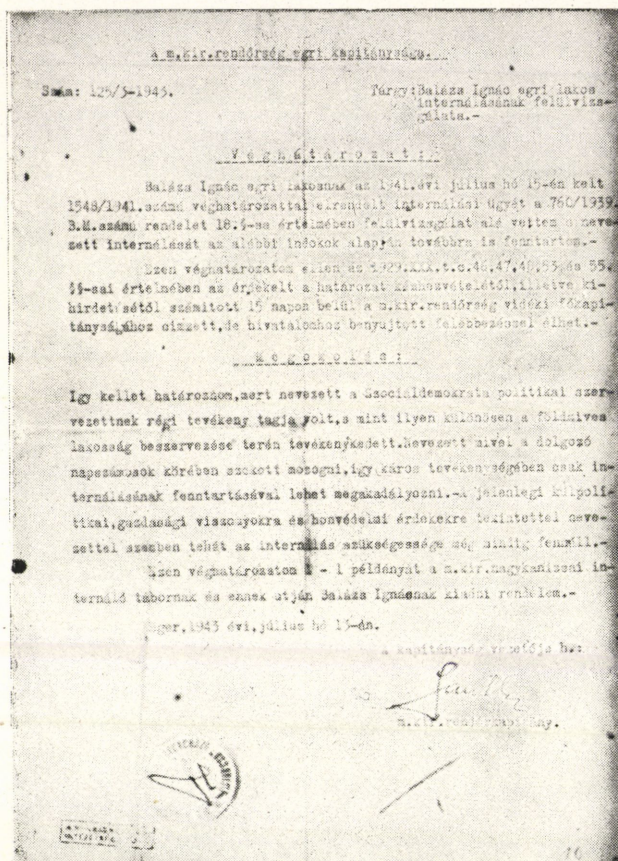
A rendőrségi hajszának Balázs Ignác először 1941-ben esett áldozatul s utána a sorozatos letartóztatás és internálás az osztályrésze társaival együtt.

Első ízben hosszabb időre 1941-ben vették őrizetbe. Letartóztatása után Miskolcra vitték, ahonnan csak két hét múlva engedték haza. Illegális tevékenységét azonban tovább folytatta, s így még 1941-ben újra letartóztatták és Kistarcsára internálták.

A szabadulásra nem sok reményt látott, amit mutat Bodonyi Józsefnek 1941. november 19-én írt levele, amelyben kéri, hogy látogassa meg, »mert — amint írja — arra nem nagyon van kilátás, hogy elengedjenek. Ezért nincs is kedvem, hogy beadványokkal áraszam el a hatóságot. Ha a hatóság úgy gondolja, hogy internálásom közérdek, akkor elugrálhatok ahogy nekem tetszik... Magamról nem sokat tudok írni. A napok, hetek egyhangúan telnek. Változás csak akkor van, ha valaki szabadul. Megindul a csevegés — és vannak vérmes optimisták, akik már ilyen kis eseményekből arra következtetnek, hogy rövid időn belül, a vagányok kivételével, mindenki szabadulni fog« [50].

Ebben az időben Balázs Ignác már súlyos beteg volt [51], s az internálótáborból kórházba kellett szállítani. Állapotának enyhé javulása után Nagykanizsára viszik, ahol ugyanakkor van internálva Kiss Károly elvtárs is. A nagykanizsai internálótábor még embertelenebb volt, mint a kistarcsai. A kettőt összehasonlítva, mondta Balázs Ignác egy látogatás alkalmával bátyjának: »A kistarcsai tábor szanatórium a nagykanizsaihoz képest. Itt naponta 4—5 ember hal éhen.« [52]. Éppen súlyos betegségére való tekintettel rokonai és elvtársai kérvényt nyújtottak be a rendőrkapitányságnak, hogy hatálytalanítsa az inter-

nálási határozatot. A rendőrség azonban az ügy felülvizsgálata után továbbra is szükségesnek tartotta Balázs Ignác fogvatartását. Ezt az egri rendőrkapitányság 1943. július 13-i határozatában ezzel indokolja: »Így kellett határoznom, mert nevezett a szociáldemokrata politikai szervezetnek régi tevékeny tagja volt, s mint ilyen, különösen a föld-

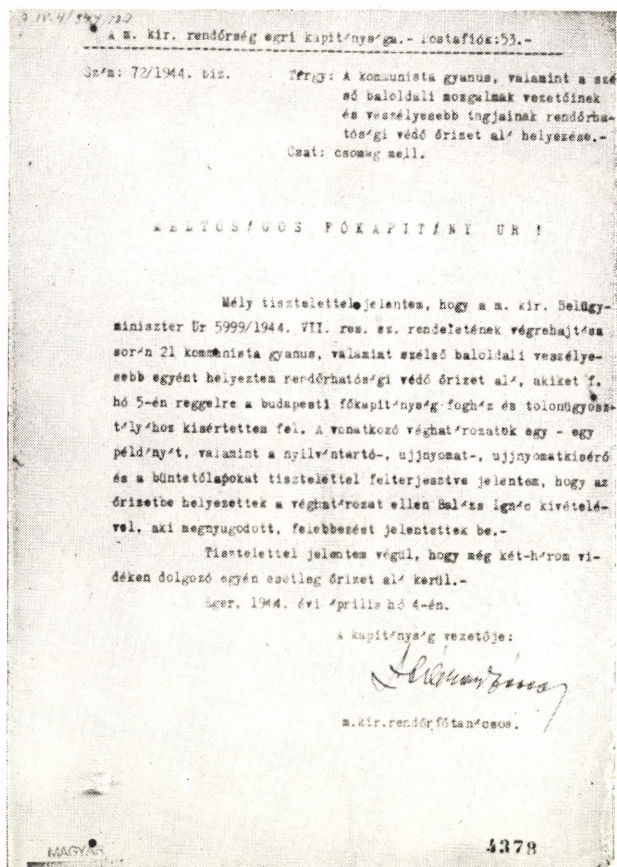


Internálási véghatározat

műves lakosság beszerzése terén tevékenykedett. Nevezett, mivel a dolgozó napszámok körében szokott mozogni, így káros tevékenységében csak internálásának fenntartásával lehet megakadályozni. — A jelenlegi külpolitikai, gazdasági viszonyokra és honvédelmi érdekekre tekintettel, nevezett szemben tehát az internálás szükségessége még mindig fennáll.« [53].

Végül 1943. decemberében sikerült kiszabadulnia, s rövid idő után, 1944. januárjában Grégász Józseffel és még néhány elvtársával együtt

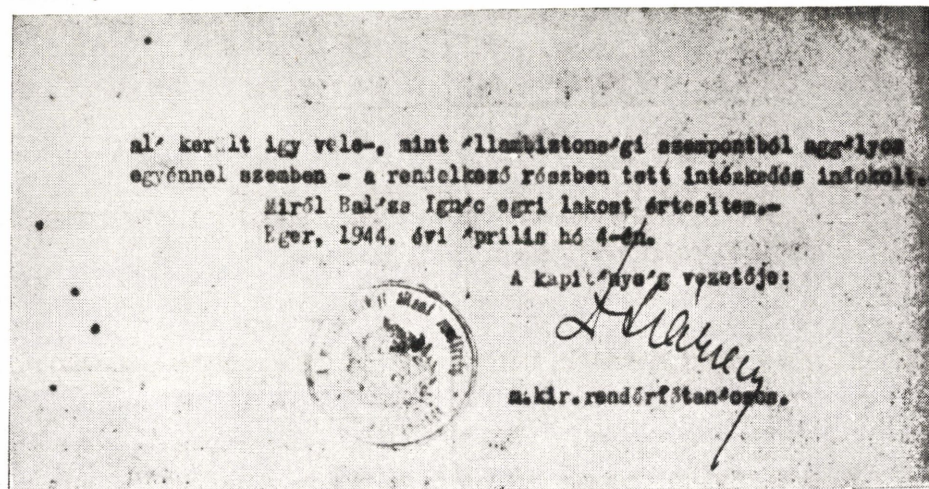
hozzákezd a szociáldemokrata párt égisze alatt a mozgalom szervezéséhez, azonban nem igen jutnak előre, mert a német fasiszta megszállás után két nappal (1944. március 21-én) a rendőrség megtiltotta a párt funkcionálását, a helyiséget pedig lezárta. Ezzel csaknem egyidőben a belügyminiszter kiadott egy titkos utasítást, amelyben a kommu-



Jelentés a letartóztatásokról

nistagyanús, valamint a szélső baloldali mozgalmak vezetőinek és veszélyesebb tagjainak letartóztatását rendelte el [54].

Ennek a rendeletnek értelmében 1944. április 4-re virradóra az egri rendőrség 21 kommunista és baloldali egyént tartóztatott le, köztük Balázs Ignácot is, akiket április 5-én Budapestre kísérték fel. Az egri rendőrkapitány kísérő levele erről a következőket írja: »Mély tisztelettel jelentem, hogy... 21 kommunista gyanús, valamint szélső baloldali veszélyesebb egyént helyeztem rendőrhatalmági védőőrizet



Internálási végzése 2. lapja

Balázs Ignác szabadulása után még lélegzeni is alig tudott rendőri felügyelet nélkül. Illegális kapcsolatait azonban nem szüntette meg, ill. újból kiépítette. Ügyesen konspirált, s így a rendőrség ellene konkrét tényanyagot felsorakoztatni soha nem tudott, illetőleg semmiféle nyomozati anyagot nem találtak nála, ami más elvtársak letartóztatásához vezetett volna el. Az egri illegális kommunisták és baloldali szociáldemokraták a kommunista párt újjászületése után fokozták politikai tevékenységüket. 1944. októberében Horthy politikai kapitulációját és a nemzetőrség felállítását — ami hírként terjedt el — arra akarták felhasználni, hogy felfegyverezzék a baloldali egyéneket és kedvező alkalommal szervezeten, fegyveres akcióba lépjenek a hatalom átvétele érdekében. Balázs Ignácnak erre vonatkozó határozott álláspontját Pénz Dezsőné így mondja el: »Amikor Horthy 1944. őszén lemondott, megjelent nálunk Balázs Ignác és szólt az uramnak, hogy talpon kell lennünk, majd megyünk az Olvasókördbe, és átvesszük a szükséges fegyvereket. Közben Szálasi gyors fellépése és az azt követő vad terrorista intézkedések a tervet meggyúsították.« [58].

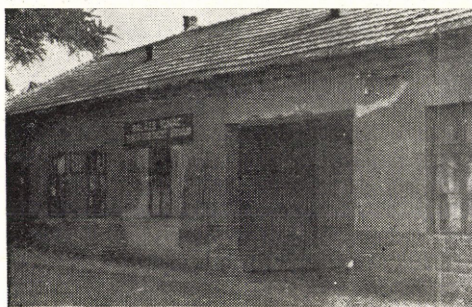
Szálasi fellépésével a Horthy-fasizmus időszakában állandóan permanenciában tartott kommunistaellenes hajsza még jobban fokozódott, s az üldözés még kegyetlenebbé vált. Uralomrajutása után a rendőrség azonnal megkezdte a letartóztatásokat. Egerben október 17-én letartóztatnak minden »gyanús (baloldali) elemet«, köztük Grégász Józsefet, Hajnal Mihályt, Kelemen Ignácot, Kuzman Jánost és még sok más egyént. Braun Gyulát elfogatása után felakasztják [59]. Balázs Ignác ezekben a napokban nem tartózkodott a városban, de 19-én bejött, s a rendőrség őt is letartóztatta. Az elfogottakat Kistarcsára vitték, s onnan jelentős részüket — köztük Balázs Ignácot is — Németországba hurcolták.

Hogy Kistarcsa után mi történt Balázs Ignáccal, azt Grégász József — aki együtt volt vele — a következőkben mondja el: »Kistarcsáról november 6-án vittek el bennünket. Körülbelül 200-an lehettünk. Gödöllő, Veregyháza, Vác és Tahitófalú érintésével, Esztergomban álltunk meg hosszabb időre. Itt 3 napig voltunk. Enni nem adtak semmit. Utána Komáromba vittek, ahol egy hétig tartózkodtunk, majd átadtak bennünket az SS-legényeknek, akiknek az őrizete alatt Sachsenhausenba mentünk. Ott egy gyűjtőtábor volt, ahonnan különböző helyekre osztottak szét bennünket dolgozni. Én Balázs Ignáccal és még néhány ismerőssel a Hänkel Művek Repülőgépgyárába kerültem. Balázs Ignác a gyárba érkezésünkön súlyosan megbetegedett, kórházba vitték, ahonnan 1945 március elején került vissza, de egészségi állapota súlyos maradt. A kórházban többször meglátogattam. Mivel ismerte a német nyelvet, — rendszerint újságolvasás közben találtam —, így általa értesültem a front helyzetéről. A kórházból való kikerülése után a gyárban udvarsepregetőnek osztották be. Én, mivel műhelymunkás voltam, csak ritkán találkoztam vele vagy az udvaron, vagy az óvóhelyen, ahova bombatámadás idején tereltek bennünket. Március végén hozzáfogtak a gyár evakuálásához. Akkor a betegeteket és a fizikailag legyengülteket visszavitték Sachsenhausenba és ott kivégezték őket. Balázs Ignácot is visszavitték.« [60]. Balázs Ignác politikai pályafutása a mártírhallal ért véget.

* * *

Balázs Ignác élete, tevékenysége egy építőköve volt a munkásmozgalomnak. Amikor tudatosodott benne a kommunizmus eszméinek igazsága, egész énjével az ügy mellé állt. Mint propagandista, agitátor és szervező, másfélévtizedes mozgalmi tevékenységével egy önfeláldozó harcos példaképét adta a munkásosztály ügyének. Nem volt nagyra-vágyó, nem vágyott a fény után [61]. Osztályához, a kizsákmányolt dolgozókhoz élete utolsó percéig hű maradt.

Neve és emléke mélyen bevésődött a város dolgozóinak tudatába



Balázs Ignác Tsz.

és kegyelettel adózik neki a magyar kommunista mozgalom. Harcos életének és a szocializmus ügyéért végzett fáradhatatlan munkájának elismerése jeléül Egerben 1949-ben az ő neve alatt alakult meg az egyik termelőszövetkezet. Emellett utcát neveztek el róla, emléktáblát állítottak, majd 1957. augusztus 25-én a zászlóavató ünnepségen az Egri Járási Munkásörtség is Balázs Ignác nevét vette fel.

Összefoglaló.

A dolgozat témája Balázs Ignác egri illegális kommunista élet-története. Balázs Ignác politikai pályafutásának kezdete egybeesik az illegális kommunista mozgalom megszervezésével Egerben. Intenzívebben 1931—32-ben kapcsolódik be a mozgalomba; 1935-től pedig már mint a helyi illegális munka egyik szervezője és irányítója szerepel. A dolgozók között végzett politikai agitáció és az illegális sajtó, — röpcédula terjesztése mellett mint ideológiailag jól felkészült kommunista illegális előadásokat tart és az áruló jobboldali szociáldemokrata vezetés ellen irányítja a harcot.

A II. világháború kitörése után állandó rendőrségi felügyelet alatt áll; többször internálják, s végül 1944. novemberében Sachsenhausenba hurcolják és ott 1945. március végén kivégzik.

J E G Y Z E T

- [1] Mónus Illés egy 1933-ban kiadott körlevélben a munkásmozgalomban megvalósítandó egységfrontot elveti, mert — mint írja — »ezzel elismerjük a bolsevik párt létjogosultságát«. Kéthly Anna egy interjúban azt bizonygatja, hogy a fasizmus nem a munkásosztályt tiporja el, hanem »ami a talpa alá kerül, az a polgár szabadsága, léte, történelmi élete«. Népszava, 1933. március 12. szám.
- [2] Egri Népújság, 1929. február 19. szám.
- [3] Uo. január 8. szám.
- [4] Az Egri Népújság utóda.
- [5] Eger, 1929. április 21. szám.
- [6] Eger, 1929. április 14. sz. A lap szerint 100 ajánlási ívet hoztak forgalomba a szocialisták.
- [7] Eger, 1929. augusztus 2. szám.
- [8] Eger, 1930. március 23. szám. Idézi Szántó Imre. Kézirat.
- [9] Eger, 1931. február 13. szám.
- [10] Eger, 1932. december 23. szám.
- [11] Eger, 1932. június 7. szám.
- [12] Neuman Jenő az illegális központ által megbízott vidéki szervező volt.
- [13] Szántó Imre: A munkásmozgalom története Heves megyében a Horthy-fasizmus idején. Kézirat.
- [14] Eger, 1932. december 1. szám.
- [15] Munkásmozgalmi Intézet Archivum (Archiv.) A. III. 17/8. szám. (Okos Miklós rendőrségi tanúvallomása, valamint az előadáson résztvevő kommunisták visszaemlékezése.)
- [16] Eger, 1932. december 1. szám.
- [17] Eger, 1932. június 19. szám.
- [18] Uo.
- [19] Eger, 1932. július 31. szám.
- [20] Eger, 1932. dec. 7. szám.
- [21] Eger, 1932. december 4. szám.
- [22] Archiv. A. III. 30/15. szám. Rendőrségi jelentés.
- [23] Archiv. A. III. 17/8. szám.
- [24] Archiv. A. III. 45/1932/20. szám.
- [25] Uo.
- [26] Archiv. A. III. 17/14.
- [27] Uo.
- [28] Archiv. A. III. 45/1932/20. szám.
- [29] Balázs Sándor szóbeli visszaemlékezése.

- [30] Egy festménye bátyja (Sándor) tulajdonában van, a többi képei Pestre kerültek, jelenleg még ismeretlen helyre.
- [31] Zbiskó József szóbeli visszaemlékezése.
- [32] Búzás Gyula szóbeli visszaemlékezése.
- [33] Az 1932-es novemberi előadásról van szó, melyben Grósz Ernő a Szovjetunió 15 esztendejét értékelte.
- [34] Archiv. A. III. 17/8. szám.
- [35] Karaszek Mihály szóbeli visszaemlékezése.
- [36] Grégász József szóbeli visszaemlékezése.
- [37] A Kommunista Internacionálé 1936-os határozata a KMP-ről.
- [38] Archiv. A. XIV./3/25/1936/8. szám.
- [39] Archiv. A. XIX./3/34/1936/4. szám.
- [40] Uo.
- [41] Uo.
- [42] Bodonyi József szóbeli visszaemlékezése.
- [43] Uo.
- [44] Balázs Sándor szóbeli visszaemlékezése.
- [45] Archiv. A. XVII. 1./1937/86. sz.
- [46] Archiv. A. XVII. 1/1938/58. szám.
- [47] Egri Népújság 1939. december 11. szám.
- [48] Eger 1934. június 7-i száma közli, hogy az egri Polgári Asztaltársaság elhatározta, hogy a vár nyugati bástyáján »Trianoni Kereszt«-et állít fel, amelyen »Nagymagyarország fehér képéből feketén emelkedik ki a csonka ország.«
- [49] Eger, 1934. február 11. szám.
- [50] A levél Bodonyi József tulajdonában van.
- [51] Tüdejét megtámadta a kór; Budapesten is kezeltette magát, de teljesen nem tudták kigyógyítani.
- [52] Balázs Sándor szóbeli visszaemlékezése.
- [53] Archiv. 25 258. szám.
- [54] Lásd: Bm. 5999/1944. VII. res. számú rendeletét.
- [55] Archiv. 11 027. szám.
- [56] Archiv. 14 798. szám.
- [57] Archiv. 14 798. szám.
- [58] Pénz Dezsőné szóbeli visszaemlékezése. (Hasonló értelemben nyilatkozott Pénz Dezső, Grégász Józsefné, Grégász József és Karaszek Mihályné is.
- [59] Szántó Imre, Kézirat.
- [60] Grégász József szóbeli visszaemlékezése.
- [61] Hajnal Mihály mondja el, hogy 1937-ben a város polgármestere felajánlott Balázs Ignácnak egy igen jó fizetésű állást (kb. havi 200 pengő) azzal a feltétellel, hogy hagyja abba a forradalmi tevékenységét, adja fel kommunista nézeteit és szakítsen baráti körével. Ő ezt az ajánlatot visszautasította. (Hasonlóképpen nyilatkozott erről Balázs Sándor is.)

SZOKODI JÓZSEF:

Ignaz Balázs

Der Aufsatz schildert den Lebensweg des illegalen Kommunisten aus Eger, Ignaz Balázs. — Seine politische Laufbahn beginnt mit der Organisierung der illegalen Kommunistenbewegung der Stadt, obzwar er nur in den Jahren 1931—32 einen intensiveren Teil darin nimmt. Seit 1935 ist I. Balázs einer der Organisatoren und Lenker der illegalen Arbeit in Eger. Ein ideologisch gutgebildeter Kommunist, hält er illegale Vorträge, führt die politische Agitation unter den Werktätigen und ist mit an der Arbeit der illegalen Presse beteiligt. I. Balázs gehört zu denen, die die rechte sozialdemokratische Führung bekämpfen. — Nach dem Ausbruch des II. Weltkrieges wird er unter Polizeiaufsicht gestellt, öfters interniert, schliesslich nach Sachsenhausen deportiert und Ende März 1945. dort hingerichtet.

CSÓKA JÁNOS főiskolai tanársegéd:

AZ EGRI DOHÁNYGYÁR 60 ÉVE

(1895—1955.)

A dohány a szubtrópusi, mediterrán és meleg kontinentális területek növénye. Oshazája Amerika. Az európaiak Amerikában ismerkedtek meg a dohánynal, ahol az indiánok különböző formában használták. Használták mint izgatószer (stimuláns), füstölték, rágták és levét is itták. Amerika felfedezése után, 1498-ban érkezett az első dohányszállítmány Európába. Az első dohánymagot pedig — az eddigi ismeretek alapján — Jean Nicot liszaboni francia követ hozta be Európába [1]. A dohány növénytani elnevezése is igazolni látszik e feltevést. Ugyanis »Nicotianának« neveztek el. Valószínű, hogy Nicot iránti tiszteletből kapta e nevet.

»Európai elterjedésének kezdetén legtöbb országban por, kenőcs, szirup, fű, stb. formájában gyógyszerként használták. A dohányt vélték annak a csodálatos gyógyszernek, amely minden betegségben biztosan hat« [2]. »Nicola Monardes francia orvos... a rövid dohányleveleket száraz borogatásra, fej-hasfájásra és gyomorgörcsök gyógyítására, a dohány levét pedig fogfájás és belférges irtására használta« [3]. A füsttől való használata is gyógyítási céllal kezdődik. Ezt tükrözik azok a dohányt dicsőítő versek is, melyek a XVIII. századból maradtak fenn. Ezek közül egyben ez olvasható: [4]

Jöllehet a dohány ha meg metéltetik,
Arra készített zatskóba tétetik,
Pipába töltetik, a tűz reá vettetik,
Száj a dohány fülstől megkeserítettetik...
Reggeli pipázás lehet orvosságul,
Mert attól szorult has gyakorta megtágul,
Pestises időben pedig bátorságul,
Pipázással élnek, és nem mulatságul.

A XVIII. és XIX. században általánosan elterjedt a dohány élvezete pipázás, tubakolás (dohánypor felszippanthása), majd szivar és végül cigaretta formájában.

Nem lebecsülendő azonban a dohány az olajosmagvakat termő növények sorában sem. 35—40 százalékot kitevő olajtartalma van [5]. Viszonylag nagy magtermése ugyancsak nagymennyiségű olaj nyerését teszi lehetővé.

De jelentős a dohány nem utolsó sorban nikotin tartalma miatt is. A nikotin igen fontos és jó növényvédelmi anyag, s ezt főleg az ún. kapadohányból állítják elő [6].

A dohány európai elterjedése idején csakhamar megjelent hazánkban is. Magyarországra 1568-ban hozták be és a soronkövetkező országgyűlés törvényileg tiltotta használatát. Termesztését és élvezetét hiába tiltották az egyházi és világi körök, használata általánossá lett és nemcsak a férfiak, de a nők is hódoltak élvezetének.

1851-ig a dohánytermesztés hazánkban szabad volt. Ekkor azonban

az osztrák jövedék hatáskörét Magyarországra is kiterjesztették, s ezzel sikerült a szabad termesztést megszüntetni.

A magyarországi dohánytermesztés meghonosításában Heves megye kezdettől élen járt. Aldebrón már 1742-ben dohánykertész-községet alapított Mária Terézia [7]. Az 1780-as években pedig Kompolton, Kápolnán, Szalókon, Deménden, Kerecsenden és Makláron indult virágzásnak a dohánytermesztés.

Magyarországon 1851-ig a pesti, a pozsonyi és a fiumei dohánygyárak működtek, mint magánvállalatok. Ezeken kívül az osztrák dohányjövedék is tartott fenn egy gyárat Temesvárott. 1851-től 1867-ig még három dohánygyárat létesítettek Magyarországon: Kolozsvárott, Kassán és Pesten. 1867-ig mindannyi a bécsi központi igazgatóságnak volt alárendelve. 1867-ben vette át a magyar állam az osztrák egyedáruságtól az ország területén lévő gyárakat, beváltó hivatalokat és áruraktárakat. Az önálló magyar állami dohányjövedék megteremtése után szélesebb körben épülnek ki a dohánygyárak az ország területén: Debrecen, Pápa, Szeged, Pécs, stb., 1895-ben már 18 dohánygyár működött az ország területén.

»Az egri dohánygyár 1894-ben létesült. A gyári munkát a mai „Korona” vendéglőben kezdték meg 1894. évi május hó 21-én 3 munkásnővel. Ez a létszám az év végéig 92-re emelkedett« [8]. Előbb csak ideiglenes vezetőséggel működött. Ideiglenes jellegűnek tekintették a gyárat, hogy az átmenetileg megnövekedett szivarszükségletet ki tudják elégíteni. Az egri dohánygyár tehát elsősorban szivargyártás céljából jött létre. Mivel a szivarkereslet nem csökkent, hanem mindinkább felülmúlta a kínálatot, 1895. szeptember elsején [9] véglegesítették az egri dohánygyárat, s kinevezték élére az igazgatóságot.

Az egri dohánygyár kiépülése és termelési kapacitásának fejlődése

A mai dohánygyárat lényegében a századforduló időszakában, 1895. és 1900 között építették ki. 1895. november 12-én volt az egri dohánygyár »bokréta« ünnepe. Az ünnepséget abból az alkalomból tartották, hogy befejeződött a dohánygyár első ciklusépitkezése.

Ekkor épült az igazgatósági épület, a svájci típusú kapuslak, amely magában foglalt egy férfi és egy női motozót is. Ebben a ciklusban épült továbbá a kétemeletes gyártmányraktár, vasszerkezettel és facement fedélszerkezettel, valamint felvonógéppel és légfűtéssel ellátva. Ez az épület, a kész szivargyártmányok raktározására szolgált. Végezetül ebben a ciklusban épült az ún. melléképület is. Ez magában foglalt egy őrszobát, egy orvosi rendelőt, konyhát, éttermet, szertárat és egy asztalosműhelyt [10].

Ezen a nevezetes ünnepélyen *Pavlik* Ágoston főpallér a következőket mondotta: »Azon eszme hirdetésére vagyok a falak magaslatán, hogy hirdessem az ipar és haladás korszakát, mely Eger városának is felvirágozására fog szolgálni . . . Hitünk és reménységünk van arra, hogy a szorgalmas és munkás emberek hasznot, és jövedelmi forrást is fognak ebből élvezni« [11]. És valóban, az egri dohánygyár létrehozása jelentős lépés volt előre nemcsak Eger, de egész Heves megye ipari fejlődése tekintetében is.

Az a kérdés azonban nem eléggé tisztázott, hogy miért éppen Egerben hozták létre a dohánygyárat a múlt század végén. Egyesek szerint azért, mert a nyersanyagforrás közelben volt. (A verpeléti és a hevesi dohány.) A dohánygyári szakemberek véleménye szerint azonban ezeket a dohányokat az egri dohánygyár sohasem használta és használhatta, már csak azért sem, mert a Heves megyében termelt dohányok minőségét tekintve, nem alkalmasak szivargyártásra. *Egerben pedig a kezdeti időszakban csak szivart készítettek.* Vannak olyan nézetek is, melyek szerint a fogyasztó piac tette szükségessé a dohánygyár Egerben való megépítését. Sőt, olyan vélemény is van, hogy a dohánygyár megépítését az Egerben akkor dúló járványos betegségek elleni küzdelem tette szükségessé. Azaz a dohánynal való foglalkozást tekintették a járványos betegség ellenszerének. Vannak végezetül olyan nézetek is, melyek azzal indokolják az egri dohánygyár megalapítását, hogy abban az időben a munkanélküliek száma Egerben viszonylag magasabb volt, mint az országos átlag, s ezek számát kívánták csökkenteni a dohánygyár megépítésével. Heves megye alispánjának 1901. évi jelentése is azzal indokolja a dohánygyár Egerben való létrehozását, hogy közel van a nyersanyag. Elősegítette-e a munkanélküliség csökkentését az egri dohánygyár alapítása? Egerben is akkor sok munkanélküli volt, de az országos átlag jóval magasabb. Eger és környéke iparilag fejletlen volt, a dolgozók túlnyomó többsége nem az iparban, hanem a mezőgazdaságban vált munkanélkülivé. Ennek oka pedig az 1890-es évek közepéig tartó nagy agrár válsággal magyarázható. Csakhogy a viszonylagos agrár túlnépesedés éppen csökkenni kezd a 90-es évek közepén, mert fellendül a mezőgazdasági termelés és növekszik a munkaerő kereslet. Ezért mondta az alispán 1901-ben, hogy »az egri dohánygyár létesítése óta folytonosan cseléd szükséglet van« [12]. Hozzá kell még tenni azt is, hogy egri viszonylatban a munkanélkülieknek nagyon csekély hányada volt nő, márpedig a dohánygyárban nőket alkalmaztak munkára. Miért került tehát Egerbe a dohánygyár? Mert itt találtak *megfelelő* munkaerő-forrást.

Ebben az időszakban ugyanis a szocialista eszmék kezdenek tért hódítani a munkásság körében. Megalakulnak a szociáldemokrata pártok. A munkásság ösztönös mozgalma kezd *tudatossá* válni. Ilyen viszonyok közepette nagyon lényeges volt a tőkésék számára, hogy olyan munkásokat alkalmazzanak, akik mentesek a szocialista eszmék »fertőzésétől«. Egerben ez a feltétel leginkább adva volt, hiszen Eger többnyire mélyen vallásos dolgozóit az érsekség és a főkáptalan tűrésre, békességre, hitre és alázatosságra nevelte.

1897—98-ban történt a második cikluscsoport megépítése. Ekkor épült a gyártási épület, a nyersdohányraktár, a víztorony, a szivattyúház, a gazdasági épület, a szénraktár, a kocsutak, a járdák, a légfűtési és szellőző berendezések, a vízvezeték, az iparvágány, a házitelefon. A melléképületre 1900-ban építették rá az emeletet [13].

Az egri dohánygyár egészen az 1930-as évek elejéig csak szivart gyártott. Főleg ún. *általános* szivart, de készítettek *minőségi* szivarokat is. A szivar minőségétől függően, különböző fajta dohányokat hasz-

náltak és használnak fel: a belföldi dohányok közül elsősorban szabolcsit, debrecenit, tiszait, szulokit, külföldiek közül pedig főleg brazilt, jávát, szumátrát és havannát. Persze ezeken kívül a szivarka, illetve pipadohány gyártás terén jelentős helyet foglalnak el a híres török és bolgár dohányok is.

A szivarokat két csoportra lehet osztani: minőségi és általános szivarokra. A minőségekhez tartoznak a ma is gyártott és ismert szivarok közül a Jáva, Dózsa, Táncsics, Árpád. A »Csongor« az általános szivarhoz tartozik, az »Eger« elnevezésű szivar pedig átmenet a minőségi és általános között.

A szivargyártásnak három fázisa van: 1. előkészítés, 2. gyártás, 3. csomagolás. Az előkészítő szakaszban történik azoknak a báláknak a kibontása, melyekben a nyersanyagot kapja a gyár a különböző dohánybevéltő hivataloktól, vagy külföldről. Ezek különböző súlyúak. A bálák felbontása után a dohányleveleket szétválasztják egymástól, s az így ládába rakott dohányleveleket addig nedvesítik — locsolással —, amíg a feldolgozáshoz szükséges nedvesség-tartalmat el nem éri. Ezután a válogatás következik. A válogatást különböző tényezők befolyásolják. Elsősorban az, hogy milyenfajta szivart akarunk előállítani. Sőt, egyes szivarfajták előállításához is megfelelő arányban különböző minőségű nyersanyagokat kell felhasználni. Az előkészítés lényege abban foglalható össze, hogy a gyártáshoz szükséges boríték, burok és bél kitermelése, előkészítése megtörténik. Az előkészítés után a gyártás következik. A gyártás lényegében bábkészítésből és fonásból áll. Ezt az egész folyamatot egészen a legutóbbi időkig kézi erővel végezték. 1951-ben kapta a gyár az első bágépet.

Az általános szivar előállítás lényegében gépesítve van. Báb- és fonógépek végzik a munkáknak helyett a nehéz fizikai munkát. Nem így van azonban a minőségi szivar készítésénél. Itt az egész gyártási folyamat kézzel történik. Nem könnyű gépesíteni a minőségi részleget, mert a szivarok megkívánt és előírt formázatát, domborúságát, szabályos alaknyúlványát megoldani tudó gépek hiányoznak. És éppen ez a különbség van az általános és minőségi szivarok között. Az általános szivar egyenes törzsű, s nem fonott végű, viszont a minőségi szivarok nem egyenes törzsűek, domborúak, s végük hegyesre fonottak. (Természetesen ezek csak külső formai különbségek, a tartalmi különbséget az adja, hogy más minőségű nyersanyagokat használnak a minőségi szivarokhoz, mint az általános szivarokhoz.)

Vannak, akik úgy vélik, hogy »jó szivart csak kézzel lehet előállítani«. 8—10 évvel ezelőtt még a dohánygyári szakembereknek is ez volt a véleménye. Mikor azután az általános szivar és szivarka részleget gépesítették, megváltozott a nézetük, s remélik, hogy hamarosan eljön az ideje annak is, amikor gépesíteni tudják a *minőségi* részleget is.

A felszabadulást megelőzően — amikor csaknem minden munkát kézi erővel végeztek — alig termeltek általános szivart. Sokkal magasabb jövedelmet biztosított a minőségi szivar. Ezt igazolják az alábbi adatok:

	Minőségi szivar	Általános szivar
1910-ben	31 836 548 db	2 039 500 db
1929-ben	27 595 500 db	— db
1955-ben	2 047 600 db	42 788 200 db

A legfrisebb adatokat összehasonlítva a régebbiekkel, vagyis a gépesítés időszakát egybevetve a gépesítetlen időszakkal, a minőségi és általános szivarok mennyiségi arányát tekintve, fordított arány jön létre. Persze, sok más is befolyásolja, vagy befolyásolhatta ezt a változást. Pl. a kereslet és kínálat változása egyes fajták iránt, a rentabilitás, stb., de mégis tükrözi bizonyos mértékig a társadalom arculatát és *a termelés célját* is.

1895-ben, a gyár első teljes termelési évében, kapacitás szempontjából az ország legkisebb dohánygyára volt. A szóban lévő termelési évben a debreceni dohánygyár évi feldolgozásra 7 912 q nyersanyag dohányt kapott, a budapest-ferencvárosi dohánygyár 2 543,4 q, a temesvári 2 229,8 q, az egri dohánygyár mindössze 17,3 q-t kapott. Erre utal a hivatalos statisztikának a munkáslétszám alakulásával foglalkozó része is. Az egri dohánygyárban 1895-ben 193 munkást alkalmaztak; 168 nőt, 20 gyermeket és 5 férfit. Ugyanakkor a nagyobb dohánygyárakban (Debrecen, Budapest-Ferencváros) 1200—1300 munkást foglalkoztattak. 1895-ben az egri dohánygyárban 2 366 200 darab minőségi szivart és 2 331 300 általános árjegyzékbeli szivart készítettek. Ha ez utóbbit is minőségi szivarra számítjuk át, összesen 2 932 460 darabot készítettek. Ebből az egy főre eső termelés darabban: 15 194.

Ez az egy főre eső termelés lényegesen kevesebb, mint a már jól bevált üzemekben. Ez érthető is, teljesen új üzembről van szó, amelyben a munkások még nem sajátíthatták el a termeléshez szükséges precizitást, kezdetlegesebb a technológia, nincsenek megfelelően a tárgyi feltételek sem biztosítva. A Dohányjövedéki Központi Igazgatóság úgy próbált segíteni ezen a helyzeten, hogy egyrészt kiváló dohánygyári munkáshelyeket helyezett át a kassai, debreceni, pesti, stb. dohánygyárakból, másrészt pedig nyolc hetes »bedolgozási« időre tanoncokat vett fel [14].

Milyen a termelés színvonala az I. világháborút megelőző időszakban?

1910-ben 31 836 548 darab minőségi szivart és 2 039 500 darab általános árjegyzékbeli szivart készítettek az egri dohánygyárban [15]. Ez minőségi szivarra átszámítva: 32 244 448 darab. Ha ezt a mennyiséget a gyár első termelési évének — 1895. — eredményeivel összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy közel tizenegyszeresére növekedett az egy évben előállított késztermék mennyisége. Pontosabban: ha 100-nak vesszük az 1895. évi termelési szintet, 1910-ben, vagyis 15 év alatt 1 099,6 százalékkal növekedett a termelt szivarmennyiség. Ez nemcsak és nem is elsősorban termelékenység emelkedés volt, hiszen ugyanolyan kézi erővel dolgoztak 1910-ben is, mint 15 évvel korábban. A kész termék évi mennyiségi növekedése főleg több munkaerő alkalmazásának volt az eredménye. A termelés bővítése, több munkáskéz foglalkoztatása, s a munka intenzitásának fokozása képezte alapját a termelés növekedésének, 1895-ben 193 munkással dolgozott a gyár, de 1910-ben már 781-el [16]. Nőtt a munka intenzitása, s a munkások is egyre jobban elsajátították a szivargyártás precizitását, s ezzel igazolhatjuk elsősorban az egy főre eső termelés növekedését.

Az első világháború alatt nem csökkent a dohánygyár kapacitásának kihasználása. Kívülállóknak ugyan úgy tűnhetett, hogy igen, mivel nem lehetett dohányféleségeket kapni. Az Egri Újság a dohányért vívott »forradalmat« a következőképpen jellemezte. »Tegnap ismét meleg napjuk volt a trafikosoknak. Dohányszállítmány érkezett, aminek természetes következménye lett, hogy ismét felgyűlt a trafikok előtt az a rettenetes tolakodás és tülekedés, amelynek sem a polgári, sem a katonai hatóságok nem tudnak véget vetni, s amely egyik-másik helyen valóságos kis utcai forradalommal nőtt — ütötték, pofozták egymást« [17].

Kétségtelen, az országosan jelentkező dohánykeresletnek egyik oka az volt, hogy a háború következtében csökkent a dohánybehozatal, s így nyersanyag hiány miatt országosan csökkent a dohánygyárak termelési szintje. Hozzájárult a dohányhiányhoz ezenkívül az is, hogy a front emésztette fel a termelés zömét. Az egri dohánygyárban nem csökkent a termelés a háború alatt sem. Ezt legjobban a munkáslétszám alakulásán lehet lemérni. Nem arról van szó, hogy munkaerő fluktuáció nem volt, de amennyit elbocsátottak, vagy nyugdíjaztak, annyit fel is vettek. Röviden azt lehetne mondani erről az időszakról, hogy »depresszió«, pangás időszaka volt.

Az 1920-as évek elején már más a helyzet. Ekkor a termelési kapacitás kihasználásának nagyméretű csökkenése következett be. 1922-ben 764 nő és 41 férfi dolgozott a gyárban, 1923-ban már csak 700 nő és 39 férfi, 1924-ben pedig 327 nő és 37 férfi [18]. E rövid idő alatt a munkások 55 százalékát bocsátották el. A munkások elbocsátását és a termelés apasztását a túltermelési gazdasági válság idézte elő, ami 1920—1923. között végigsöpört egész Európán. Mivel a dohányiparban igen alacsony a tőke szerves összetétele, az állandó tőke értéke minimális, lényegében a munkáslétszám változásának, ingadozásának megfelelően változik, s ingadozik a termelés színvonala is. Érthető tehát, hogy 1924-ben a létszámapasztásnak megfelelően a termelés is csökkent. S ha némi különbség van is az egy főre jutó termelés tekintetében, az csakis az intenzitással van kapcsolatban.

1926—27-ben a termelés újból fellendült. Új munkaerőket vettek fel, s a termelés szintje megközelítette a háborút megelőző időszak termelési szintjét. Az egy főre jutó termelés pedig felülmúlta a háború előtti szintet. 1929-ben már 610 munkást foglalkoztatnak a gyárban, s 27 595 500 darab minőségi szivart gyártottak.

Ez, a termelés összmenyiségét tekintve, közel 15 százalékkal kevesebb az 1910. évben termelt mennyiségnél, de ha figyelembe vesszük, hogy a munkáslétszám ugyanakkor közel 20 százalékkal csökkent 1910-hez viszonyítva, érthető, hogy az egy főre eső termelés 12 százalékos emelkedést mutat.

Az 1929—33-as világgazdasági válság az egri dohánygyárban is éreztette hatását. 1930-tól 1934-ig fokozatosan csökkent a munkások száma, s ezzel együtt a termelés színvonala is. Most azonban nem olyan ugrászerűen következett be az apasztás, mint az 1920-as évek elején, hanem az volt a jellemző, hogy az elbocsátott, vagy nyugdíjba ment dolgozók helyett újakat nem vettek fel. Az 1930-as évek elején a válság hatása

abban is megmutatkozott, hogy felhalmozódott a szivarkészlet — bár némi igénybeli változások is hozzájárultak ehhez — s a gazdaságosság érdekében (a profit érdekében) kénytelenek voltak szivarka gyártásra átállítani a gyárat. Nem túl sokat gondolkodtak e profil változtatáson, hiszen nem kellett kidobálni a gépeket, s egyáltalán nem tette szükségessé az állótoke tömeges felújítását már csak azért sem, mert nem volt. A szivarka előállítását is teljesen kézi erővel, manufaktúrális alapon végezték. Ezzel magyarázható az, hogy 1938-ban a termelés színvonala 60 százalékkal csökkent 1929-hez viszonyítva, a munkáslétszám pedig csupán 12 százalékkal. Az egy főre eső termelés is több mint 50 százalékkal csökkent a jelzett időben.

A szivar és szivarka termelés, valamint a munkáslétszám alakulása 1895-től 1955-ig terjedő időszakban:

Év	Termelvények 1000 db			Termelés M. szivarra átszámítva 1000 db	Termelt mun- nennyi- ség vál- tozása %-ban	Mun- kás- létsz. alaku- lása	Egy főre eső terme- lés %-ban	Egy főre eső terme- lés db-ban
	M. szivar	A. szivar	Szivarka					
1895	23 662	2 831,3	—	2 932,4	100	193	15 194	100
1910	318 365	2 039,5	—	32 444,5	1 100	781	41 286	272
1929	27 595,5	—	—	27 595,5	941	610	45 238	298
1938	—	—	95 001,7	11 176,6	381	538	20 736	136
1949	—	506	469 497	55 336,1	1 890	382	144 859	593

Megjegyzés: A = általános.
M = minőségi.

A második világháború alatt a dohánygyárat hadiüzemmé nyilvánították. Ez a munka intenzitásának fokozását méginkább növelte. Katonai fegyelmet vezettek be a gyárban, s a legkisebb fegyelmi vétség is komoly következményekkel járt. Ezzel magyarázható, hogy a munkáslétszám változatlansága mellett is mutatkozott némi javulás az egy főre eső termék mennyiségben.

1944-ben a fasiszta hadsereget űzve, Egert is felszabadította a Szovjetunió Vörös Hadserege. Ez fordulatot jelentett a dohánygyár történetében is. Mint az ország egész területén, a dohánygyárban is csak romot hagyott a fasiszta hadsereg. Rombadöntötték az épületeket, az utakat, stb., s ez a dohánygyárban közel egymillió pengő kárt okozott. A magyar fasiszták segítségével igyekeztek minden mozgatható értéket nyugatra szállítani. Arra törekedtek, hogy a hátrahagyott területeket gazdaságilag teljesen megbénítsák. A dohánygyárból is elvittek egy darab esztergapadot, egy fűrőgépet, egy csiszológépet, egy motorfecskendőt... [19]. A raktári készletet és a nyersanyagot is úgy megdézsmálták, hogy szinte semmi nem maradt a gyárban. Ilyen viszonyok között kellett 1945-ben megindítani a termelést. Néhány hónapig a szovjet katonai egységek ellátása céljából termelt a gyár. Amint azonban vége lett a háborúnak, létrejött a békeszerződés, a szovjetek 1945. június 27-én átadták a gyárat polgári célra. A termelés azonnal nem indulhatott be, mert előbb

el kellett a háborús romokat takarítani, helyre kellett üzemeket is állítani, stb., s nem volt nyersanyag sem. Mindössze 166,7 q kocsány, 54 q dohánypor, 29 q dohányszemét és 960 q vágott dohány volt a gyár területén [20]. Ezzel a készlettel nem lehetett megkezdeni a termelést még a legminimálisabbra csökkentve sem. Ezért időlegesen kényszer-szabadságra kellett küldeni a dolgozókat. Csupán a tisztviselő gárda maradt a gyárban: 3 nő és 7 férfi.

Később javult a helyzet. A szovjet katonai egységek nyersanyagot szállítottak a gyárnak, megfelelő késztermékért cserébe, s ezzel megteremtődött a lehetősége a termelés beindításának. 1946. januárjában — mindössze félév múlva — már azt jelenthette a dohánygyár igazgatója, hogy amikor átvettük a gyárat, 100 főben állapították meg a létszámot — ez a gyár munkáslétszámának 1945. előtti szintjéhez viszonyítva kb. 25 százalék — s 1945. novemberében már csak 104 munkás van kényszer-szabadságon, jelenleg pedig kb. 60 fő [21]. 1946. elején pedig elérte a háborút megelőző szintet. 1946. szeptemberében már szivarkát exportált a gyár Csehszlovákiába, s megérkezett a háború után először a brazil dohány is. Rossz felszereléssel, nehéz viszonyok között, de megindult az élet a dohánygyárban. Nehézséget okozott az infláció, a jegyrendszer, mégis, a kommunista párt szavára hallgatva, a munkások harcba indultak a termelés emeléséért, mert megértették, hogy az objektíve adott nehéz helyzetből csak ez a kivezető út lehetséges. Hogy a nehézségek ellenére is lelkiismeretesen dolgoztak a munkások, mutatják a következő tények: 1945. november hónapban, amikor még sok munkás kényszer-szabadságon volt, 180 000 darab »Faintos« szivart, több mint 5 millió szivarkát állítottak elő. Továbbá: a szén szükséglet 1945-ben 1000 q volt, 1946-ban már 3000 q. A villamosenergia használat ötszörösére növekedett egy év alatt. 1946. március óta már 18 millió szivarka volt az előirányzat, ami a háború előtti időszak átlagos termelési szintjének felelt meg, teljes kapacitás mellett. 1947-ben pedig már egy munkahéten több mint 9 millió szivarkát állítottak elő.

1949-ben a proletárdiktatúra győzelmének első évében a gyár termelési színvonala minden korábbi időszakot felülmúlt. A termelt mennyiség (ha minőségi szivarra számítjuk át) 1949-ben 38,6 százalékkal volt több, mint 1938-ban. Ehhez még tudni kell, hogy a munkások létszáma ugyanezen idő alatt 28 százalékkal csökkent. Az egy főre eső termelés pedig közel 600 százalékkal növekedett, ugyancsak az 1938-as színvonalhoz viszonyítva. Ez az óriási fejlődés azzal magyarázható, hogy a felszabadulás után, már a 3 éves terv időszakában nagymértékben bontakozott ki a dolgozók kezdeményezése és aktivitása. 1949-ben pedig a szocialista munkaverseny, a Sztahánov-mozgalom, az újítási és munkamódszer átadási mozgalmak kibontakozása adott lendületet a munka-termelékenység emelésének. 1949-től kezdve a termelés fokozatosan növekedett. 1951—52-ben új gépeket kapott a gyár. A Német Demokratikus Köztársaságtól kapott »Rapid« szivarka készítő gép egy nyolc órás műszak alatt annyi szivarkát tud előállítani, mint korábban 400 dolgozó. Érthető, hogy a munka termelékenysége óriási mértékben megnövekedett.

A termelési színvonal és a munkáslétszám alakulása 1949—1955. között a következő:

Év	Termelvények 1000 db			Termelés M. szivarra átszámítva 1000 db	Termelt Mun- mennyi- ség vál- tozása %-ban	Mun- kás- létsz. alaku- lása	Egy főre eső terme- lés db-ban	Egy főre eső terme- lés %-ban
	M. szivar	A. szivar	Szivarka					
1949	—	506	469 497	55 336,1	100	382	144 859	100
1950	3 040	11 832	592 772	72 408,3	130,9	318	227 699	157,2
1951	1 334	30 207	892 284	112 350	203	352	319 176	220,3
1952	3 163	34 906	1 072 564	136 328,2	246,4	374	364 514	251,6
1953	3 271	34 658	1 261 077	158 564,6	286,5	387	409 728	282,8
1954	1 820	43 320	1 225 966	154 715,3	279,6	478	323 672	223,4
1955	2 047,6	42 788,2	1 412 236	166 145,4	300,2	503	330 309	228

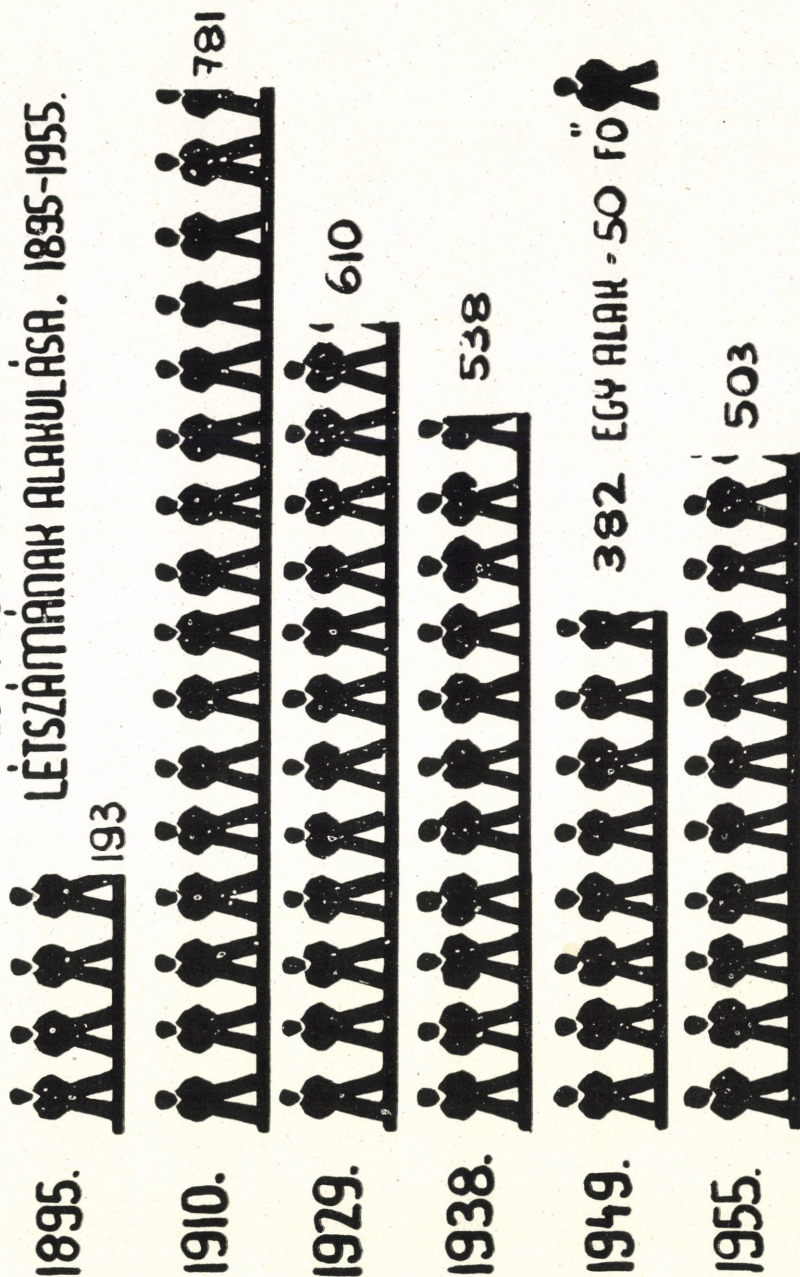
A táblázat mindenekelőtt tervszerűsége, arányos fejlődésre vall. A fejlődés üteme meglehetősen gyors, mert hiszen ha az 1955-ben elért termelési eredményt hasonlítjuk az 1949., illetve 1938-as évhez, azt látjuk, hogy 200 százalékkal termelt többet a gyár, mint 1949-ben és 138 6 százalékkal többet, mint 1938-ban. Azaz a termelés színvonala a második világháborút megelőző évhez, 1938-hoz viszonyítva, közel tizennégy-szeresére növekedett. Törés csupán az 1954-es termelési évben mutatkozik. Ennek oka abban keresendő, hogy az 1953-as kormányprogram általános liberalizmust szülő hatása ekkor mutatkozott meg a termelésben. Nemcsak az egri dohánygyárra volt jellemző a termelés színvonalának csökkenése az 1954-es évben, hanem a népgazdaságnak szinte minden ágára. Hiszen Nagy Imrének — ez ma már világos — nem a szocializmus felépítése volt a célja, hanem az, hogy általános demagóg jelzavakkal, ígéretésekkel maga mellé állítsa a dolgozókat, hogy azután ezekre apellálva, keresztül vigye jobboldali opportunistá, revizionista nézeteinek a megvalósítását. A jelzett termelési év nagyon világosan mutatja, ezen üzemen keresztül is, hogy ennek a politikának előbbutóbb a szocialista iparosítás csődjé lett volna a vége. Tudniillik, számba kell venni, hogy a termelés színvonalának csökkenése úgy következett be, hogy közben a munkáslétszám növekedett. A termelés összmenyisége az 1953. évéhez viszonyítva, közel 3 százalékkal csökkent, amikor a munkáslétszám ugyanilyen viszonyítás mellett 23,5 százalékkal növekedett. Érthető, hogy az egy főre eső termelés 22 százalékkal csökkent, s éppen ez fejezi ki a tényleges termelési szintben beállott visszaesést, mert ez már függvénye a létszám változásának. Világos, hogy az egy főre eső termelés csökkenése vagy emelkedése, azaz változása fordított arányban áll az önköltség alakulásával. Ha növekszik az egy főre eső termelés, csökken az önköltség és fordítva. Az önköltség növekedése pedig szükségszerűen odavezet, hogy egyrészt csökken a nemzeti jövedelem — ha legalább annyit fordítanak a társadalmi össztermékből az elhasznált termelőeszközök pótlására, mint az előző évben volt —, vagy pedig a fogyasztási alap aránytalanul megnövekszik a felhalmozási alap rovására, tehát a termelésnek rendszeresen bővített fokon való megújítása nem lehetséges. Ez viszont már egyenlő a szocialista iparosítás elveinek tagadásával.

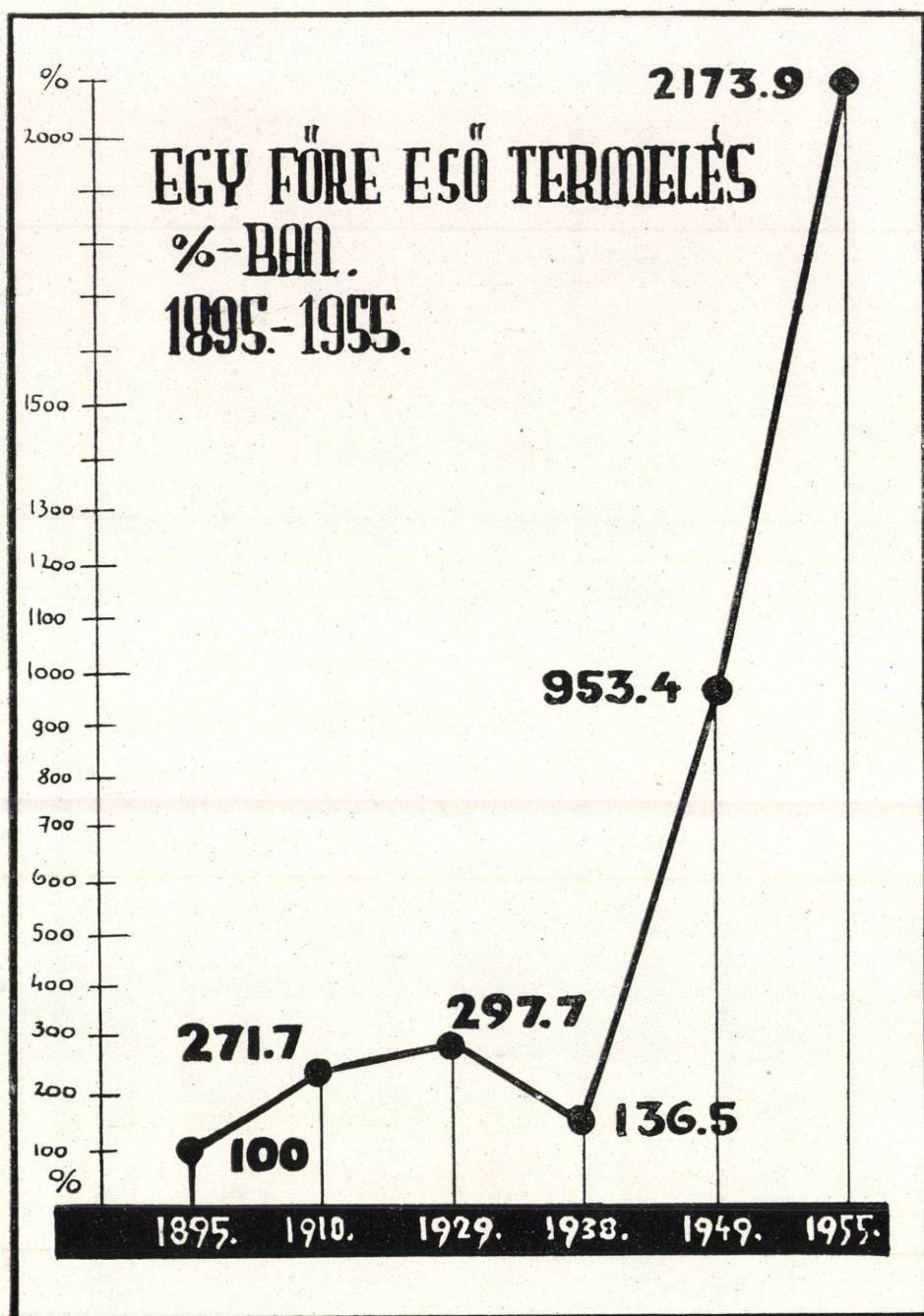
AZ ÉGRI DOHANYGYAR TERMELÉSÉNEK
NÖVEKEDÉSE MINŐSÉGI SZIVARRA ÁT-
SZÁMÍTVA. — 1895-1955.

1895.	1	2932460	
1910.	32	244448	
1929.	27	595500	
1938.	11	176600	
1949.	55	336600	
1955.	166	145410	

☛ = 5 MILLIÓ SZIVAR

AZ EGYRI DOHÁNYGYÁR MUNKÁS- LÉTSZÁMÁNAK ALAKULÁSA. 1895-1955.





És még egy megjegyzés a táblázathoz. Itt kifejezetten a termelékenység emelkedéséről van szó és nem a munka intenzitásának fokozásáról. Mert például 1941. elején egy nyolc órás műszakban 1500 darab »Levente« szivarkát kellett előállítani egy munkásnőnek, s ezt a normát néhány hónap múlva — teljesen azonos technikai szint mellett — 1600 darabra emelték; ez ténylegesen intenzitás fokozás volt. Most viszont az egy főre jutó termékmennyiség növekedése a technikai szintben bekövetkezett lényeges fejlődés mellett ment végbe, az NDK-tól kapott szivarka készítő gép 600 000 darab szivarkát készít el egy nyolc órás műszak alatt, annyit, mint azelőtt 400 dolgozó. Ez tehát a termelékenység emelkedés. Noha alapvető feltétele a termelékenység növekedésének a technikai színvonal emelkedése, de nem egyedüli. Általában minden olyan új eljárásnak, módszernek a bevezetése elősegíti a termelékenység emelkedését, amivel időt lehet megtakarítani. Ilyenek pl. az újító-mozgalmak, a munkamódszert átadó mozgalmak, stb. Az egri dohánygyárban elég korán kibontakozott a munkaverseny. Már a hároméves tervvel kapcsolatosan szép felajánlások születtek. Mégis azt kell mondanunk, hogy a valóban szocialista munkaverseny csak 1949. végével kezdődik meg. Ezzel veszi ugyanis kezdetét itt is a Sztahánov-mozgalom. Megkezdődnek az újítási, a munkamódszer átadási, az anyagtakarékossági és a munkaidő pontos kihasználásáért harcoló mozgalmak is. 1952. január hónapban a 463 dolgozó közül már csak egy volt olyan, aki 100 százalékon alul termelt, mert a 71 munkamódszer-átadó és a 22 sztahánovista hozzásegítette a gyengébb dolgozókat, hogy az átlagos szintre emelkedjenek. Februárban már nincs 100 százalékon alul termelő. A munkamódszer-átadók száma 201, a sztahánovisták száma pedig 26-ra emelkedett. Hasonló arányban növekedett az újítások száma is. Februárban még négy újítás volt, márciusban már kilenc. S ez nem kampányszerűen ment és megy a dohánygyárban, hanem rendszeresen, folyamatosan. 1955-ben az első negyedév alatt kétfélmillió forintot takarítottak meg a dohánygyári dolgozók, illetve ennyivel csökkentették az önköltséget. Ebben az évben fontos újítások születtek: a dohány szelektálását elősegítő korszerű rostáló gép elkészítése, a szivargyártó gépek fonófej vezetésének gépi irányításúvá tétele, a vágott dohányoknak infrásugárakkal történő szárítása, stb. Ezzel elérték, hogy a korábbi négy nap helyett két nap alatt szárítják meg ugyanazt a dohánymennyiséget, stb. Mindezek együtt az önköltség jelentős csökkenését eredményezik, megteremtik anyagi alapját a dolgozók életszínvonala állandó emelésének.

Gazdasági túltermelési válságok hatása az egri dohánygyárra

Mivel a dohányipar állami monopólium, sok emberben azt a hiedelmet kelti, mintha a dohányipar mentes lenne a kapitalizmusra jellemző válságoktól, s egyáltalán azoktól az elemi erővel ható gazdasági törvények okozta romboló hatásoktól, amelyek végső soron a gazdasági túltermelési válságban éreztetik leginkább hatásukat. Kétségtelen, hogy mint állami vállalatok, a dohánygyárak előnyben vannak a magánvállalatokkal szemben. Ez az előny abban mutatkozik meg, hogy egyrészt

a munkások élet- és munkaviszonyai viszonylag jobbak, mint a magánvállalatoknál, másrészt abban, hogy a gyár anyagi finanszírozása biztosítottabb, aminek alapján a felhalmozást tovább bírja a dohányipar, mint a magánvállalatok. Ez az oka annak, amit az egri dohánygyár példája igazol, hogy a dohányiparban általában akkor kezd éreztetni hatását a válság, amikor más vállalatoknál már a depresszió, vagy a megélénkülés tapasztalható. Az egri dohánygyárban az 1920—23-as válság hatása 1924-ben mutatkozott meg legélesebb formában. A munkásoknak 1924-ben több mint felét elbocsátották, csökkentették a termelést, s egyes üzemágak termelését teljesen leállították. A fellendülés csak az 1920-as évek végére következett be, ami 1930—31-ben érte el tetőfokát. Ettől kezdve újból kezdi a válság éreztetni hatását. Most ugyan nincs tömeges elbocsátás, de a termelés apasztása mégis végbe megy azzal, hogy a nyugdíjba ment, vagy elbocsátott munkások helyett újakat nem vesznek fel, így is 1933-ban kb. 100 munkással dolgozott kevesebb, mint 1930-ban. E folyamat azonban még 1933-ban sem ért véget, amit egy 1933-ban kelt körrendelet is bizonyít: »A megüresedett munkahelyek betöltése... a munkaalkalom teljes hiánya miatt ezidőszerint szünetel... egyben szükségesnek tartom, hogy ezúttal is szigorúan figyelmeztessem — mármint az igazgatót: Cs. J. —, hogy munkásokat saját hatáskörében még időszaki munkára sem alkalmazhat« [22].

Az 1929—33-as világgazdasági válság a dohányiparban olyan mély nyomokat hagyott, hogy még fel sem lendült a termelés, máris kezdett jelentkezni az újabb gazdasági megrázkódtatás. Még 1935—36-ban is a termelés pangása volt jellemző a gyárra, mert új munkaerőket nem vehettek fel, mégis már 1936-ban és 1937-ben egyes gyártmány-minőségek árát leszállították. 1936-ban pl. a »Cigarellós«, 1937-ben pedig a »Joviales« árát csökkentették. És később más minőségekre is kiterjedt az árcsökkentés. Csupán az 1940-es évek elején tudták fellendíteni a termelést, amikor már hadiüzemmé nyilvánították a gyárat, és a front ellátása igényelte a termelés növelését.

A válság hatása a dohánygyári munkásokra

A válság legsúlyosabban a dolgozókat érintette. Bármilyen vonatkozásban is vizsgáljuk e hatást, mindenképpen azt látjuk, hogy a munkások reálbérének és fizetőképes keresetének csökkenését eredményezte. Mindenekelőtt a munkások nagyrészenek elbocsátását eredményezte, pl. az 1920-as évek elején 441 munkást bocsátottak el. Azt persze nem vallották be, hogy a válság miatt bocsátották el a dolgozókat, hanem a burzsoáziára jellemző körmönfont módszereket és eszközöket vettek igénybe. Lényegében az elbocsátást is arra kívánták felhasználni, hogy bizonyítsák a burzsoá társadalom életrevalóságát és humanitását. Több mint 120 munkásnőt erőszakkal nyugdíjaztak, azt a látszatot keltve, hogy a burzsoá társadalom legfőbb kötelességének tekinti a dolgozókkal való törődést. Ugyancsak ekkor 60 fiatal munkásnőt azzal a mondva csinált ürüggyel küldtek el egyetlen nap alatt, hogy pazarolják az anyagot, és nem alkalmasak a munka végzésére.

Valójában pedig szükségszerűen csökkenteni kellett a termelést, mert felhalmozódott a raktári szivarkészlet. A leginkább importáló nyugati tőkés államok nem vették gyártmányainkat, hiszen saját gyártmányaik is realizálatlanul heverték. S e felhalmozódást még csak fokozta az, hogy bizonyos igénybeli változások is előtérbe kerültek, kezdett általánosan elterjedni a cigaretta használata, s ezt nyilván figyelembe kellett venni az iparnak is.

Jellemző volt az egri dohánygyárra az is, hogy válságos időszakban csökkentett munkanappal foglalkoztatták a dolgozókat. Hat, illetve hét órás műszakok voltak az 1920-as évek elején, illetve az 1930-as években. Természetesen ez kihatott a munkabérre is, mert a munkások egy része órabérben, másik része szakmánybérben dolgozott, s mindenképpen csökkent a napi kereset. Éppen ebből következőleg növekedett a munka intenzitása, ami a dolgozók fizikai tönkretételét még tovább fokozta.

A dohánygyári munkások egészségügyi, szociális viszonyainak alakulása

Amikor 1894-ben létrehozták a gyárat, Egerben nem voltak a dohánygyártásban járatos szakemberek. Ezért egyrészt más dohánygyárakból hoztak ide szakembereket, másrészt pedig nyolc hetes bedolgozási időre tanoncokat vettek fel. A tanonc a bedolgozási idő letelte után a szivargyártás valamelyik ágazatában szakmánybéres munkássá válhatott. Voltak azonban elég szép számmal olyanok, akik a tanoncidő letelte után újra kívül kerültek a gyár kapuin. Ahhoz ugyanis, hogy valaki végleges alkalmazást nyerjen a dohánygyárban, végtelen nagy protekcióra volt szükség, s lényeges megkötések voltak. Mindenekelőtt a vallást tisztelő és a klérus bizalmát élvező »jó keresztények« jöttek szóba. A dohánygyári igazgatósághoz beadott felvételt kérő iratokból nem hiányozhatott, hogy »őskeresztény családból származom«, »római katolikus vallású vagyok«, stb. Ezenkívül orvosi bizonyítványra és az 1920-as évek végén »erkölcsi« bizonyítványra is szükség volt a felvételhez. Ez utóbbi nélkül semmiféle, még a legnehezebb fizikai munkára sem lehetett felvenni senkit. Ezek beszerzése pedig nem volt könnyű dolog. Ehhez pénz, protekció és »rendőrségileg« kifogástalan magatartás kellett. A burzsoá állam tehát nagyon is megnézte, hogy ki érdemli meg kegyét, hiszen volt kikből válogatnia, a munkanélküli agrárproletárok sokasága várt munkaalkalomra, de a szegény vagy törpebirtokos egri parasztasszonyok is szívesen mentek munkát vállalni a dohánygyárba. De nemcsak egriek, hanem a környező falvak szegényei is kalapoltak felvételért a dohánygyárba.

A felvételt nyert munkásoknak 10—15 százaléka általában fiatalkorú volt. 1895-ben, amikor még csak 193-an dolgoztak a gyárban, 20 gyermek volt alkalmazásban. Viszont csekély négy év múlva, 1899-ben már 91 gyermek volt alkalmazva a dohánygyárban. Ezek közül 82 volt 12—14 év közötti és 9 volt 11 éven aluli [23]. Legtöbbjük csak három vagy négy elemi iskolai végzettséggel rendelkezett. Bár a »Nagytekin-tetű Dohányjövédéki Központi Igazgatóság«, alázatos alattvalóinak tisz-

teletteljes kérelmére elrendelte a gyáron belüli ismétlő iskola felállítását, a tanköteles gyermekek részére heti két órai működéssel, de akárhogyan is kötelezték őket ennek látogatására, nem sokat segített, mert a munka fizikailag és szellemileg is korcsra tette a gyerekeket. Pedig az ismétlő iskolát vezető plébános a tiszteletdíj fejében nagy buzgalommal osztogatta a 60 filléres büntetéseket [24] a hiányzóknak, de nem volt fogantatja.

A századforduló időszakában — mint az ország legtöbb gyárában és üzemében — napi 10 óra volt a munkaidő. Még 1910-ben is csak az ország munkásságának 7,5 százaléka dolgozott 9 óránál kevesebbet. Az egri dohánygyárban is egészen 1922-ig 9–10 óra volt a napi munkaidő. Általában nyáron — »szezonnak« idején — 10 óra volt, télen pedig 9 óra. 1912-ben rendeletileg szabályozták a munkaidőt. Reggel fél 7-től 12 óráig tartott a munka, ezután másfél óra ebédszünet következett, s délután fél 2-kor kezdtek és negyed 5-ig dolgoztak. Azaz nyolc órában állapították meg a napi munkaidőt, de egy negyed órát még rá kellett dolgozni, hogy szerény kis reggelijüket elfogyasszák a dolgozók. A nyolc órát pontosan le kellett dolgozni. Kezdet előtt öt, illetve tíz perccel figyelmeztető csengetések voltak, s a későbbjövöket nagyon keményen bírságozták. A munkaidő különben meglehetősen sokszor változott, de 1912-től kezdve a nyolc — nyolc és fél óra volt a felső határ — leszámítva a kivételes túlórákat. Csupán a második világháború időszakának a vége felé engedélyezte a Dohányjövődéki Központ, hogy ha a front úgy kívánja, meg lehet hosszabbítani a munkaidőt. Az viszont a válságos időszakokban jellemző volt, hogy hat, illetve hét órára csökkentették a napi munkaidőt, de nem azért, mert a dohánygyár eléggé egészségtelen munkahely, hanem, mert csökkenteni kellett a termelést.

A munkásnők heti átlagkeresete — az 1910-es évet véve alapul — 14 korona volt. Ez a jelenlegi vásárlóérték alapján forintra átszámítva, kb. 150 forintnak felel meg. A napibér pedig ugyanilyen viszonyítás mellett másfél–két korona volt, ami 20–25 forintnak felel meg. (Ma a dohánygyári munkásnők átlag havi keresete 1180 forint.) A tanoncok csupán 50–60 krajcárt kaptak naponta és semmi egyéb támogatást.

Különösen szembetűnő, milyen óriási különbségek voltak a női és férfi munkabérek között. Országosan is jellemző volt, hogy a nők ugyanazon munkavégzés után csak kb. 50 százalékat kapták a férfiak bérének. S ez a dohánygyárakban óriási profit többletet jelentett, hiszen majdnem kivétel nélkül női munkaerőt alkalmaztak. A dohánygyárban még az 1930-as években is 30–40 százalékat kapták a nők a férfiak munkabérének. Ezt igazolja az alábbi kimutatás:

Sorsz.	A munkások csoportosítása	Munkáslétszám		Kifizetett munkabér		Egy főre eső átlagos kifizetett heti kereset	
		munkában lévő férfiak	nők	P	f	P	f
1.	Hetibéres férfiak	33	—	812	13	24	61
2.	Szakmánybéres férfiak	5	—	127	14	25	42
3.	Összesen	38	—	939	27	24	72
4.	Hetibéres nők	—	84	1 410	06	16	79
5.	Szakmánybéres nők	—	427	6 341	89	14	85
6.	Összesen	—	511	7 751	95	15	17

Ha összehasonlítjuk a hetibéresek keresetét, láthatjuk, hogy a nők csupán kétharmadát kapták a férfi hetibéresek keresetének. Sokkal nagyobb a különbség, ha a szakmánybéresek keresetét hasonlítjuk össze. Itt már azt látjuk, hogy a nők mindössze 59,6 százalékát kapták annak a bérnek, amit a szakmánybéres férfiak kaptak. És ehhez még hozzá kell tenni, hogy a férfiak még plusz jövedelemhez jutottak, mert egészen a felszabadulást közvetlen megelőző időszakig, csak a férfiakat illette meg a természetbeni juttatás.

Népi demokráciánk bérrendszere igazságot szolgáltatott a nőknek, amikor kimondta, hogy egyenlő munkáért egyenlő bér jár, nemtől és minden egyébtől függetlenül.

A fizetési szabadság alakulása

1913-ig egyáltalán nem volt fizetési szabadság a dohányiparban. Ekkor jelent meg egy rendelet, mely szerint hat nap fizetett szabadságot lehet adni annak a dolgozónak, aki egész évben nem hiányzott, munkája ellen kifogás nem merült fel, stb. Tehát a hat nap fizetett szabadság megkapásának is komoly feltételei voltak. Különbözik ennek a rendeletnek az alapján a szolgálati idő nem befolyásolja a fizetett szabadságot olyan értelemben, hogy tíz, tizenöt stb. szolgálati év után is csak hat nap adható. Azt azonban kimondja a rendelkezés, hogy csak az ötödik szolgálati év betöltése után kaphatja meg a munkás, amennyiben a követelményeknek megfelel. A fizetett szabadságnak ez a rendszere 1943-ig volt érvényben.

1943-ban az alábbiak szerint változtatták meg a fizetett szabadság rendszerét:

A b e t ö l t ö t t i d ő					
1	5	8	11	14	17
évi megszakítás nélküli szolgálati idő után járó szabadságidő					
6	8	9	10	11	12

A fizetett szabadságnak ez a rendszere már lényeges előre lépést jelentett a korábbihoz viszonyítva. A fizetett szabadság maximumát a korábbi hat nappal szemben, tizenkét napban állapítja meg, s az a megkötés is hiányzik belőle, hogy csak öt évi szolgálat után adható fizetett szabadság. Most már egy évi szolgálat után is kaphat a munkás hat napot. (Megjegyzés: ez a szabadságolási rendszer csakis a dohánygyári munkásokra vonatkozott, a tisztviselőknek más, előnyösebb formában szabályozták.) A fizetett szabadságnak ez a rendszere 1945. szeptember 5-ig volt érvényben.

1945. szeptemberében az ideiglenes nemzeti kormány újból szabályozta a dohánygyári dolgozók fizetett szabadságát:

1—10 évi szolgálati idő után	6 munkanap
10—20 évi szolgálati idő után	12 munkanap
20—30 évi szolgálati idő után	18 munkanap
30—40 évi szolgálati idő után	24 munkanap

E változásnak igen lényeges előnyei vannak a korábbiakkal szemben. Mindenekelőtt az, hogy ez minden üzemi dolgozóra érvényes, függetlenül beosztásától. Másrészt határt szab a szolgálati időnek, mert kimondja, hogy a 40 éves szolgálati idővel rendelkező munkásokat nyugdíjazni kell, s a fizetett szabadság határát, illetve maximumát 12 napról 24 napra terjeszti ki.

A jelenleg érvényben lévő Munka Törvénykönyve szerint pedig már hat hónapi szolgálat után adható hat nap fizetett szabadság. Egy évi szolgálat után 12 nap adható, s utána pedig minden munkában töltött két év egy munkanappal meghosszabbítja a fizetett szabadságot, egészen addig, amíg a 24 munkanapot el nem éri.

Ennek a fizetett szabadságnak sok előnye van. Kevesebb szolgálati idő szükséges a fizetett szabadság maximumának elnyeréséhez. Ez törvény, és mindenkit megillet. A 18. életévüket be nem töltött fiatalok még hat nap pótszabadságot is élveznek. Akik tanulnak, külön tanulmányi szabadságot kapnak. Szülés esetén 12 hét fizetett szabadság is biztosítva van.

A dohánygyári munkáslétszámban levő dolgozók nyugbérszabályzata elég sokszor változott. Mégis bármelyiket vizsgáljuk, — még az 1944-ben megjelent nyugbérszabályzat is —, az alábbi megkötések tartalmazza:

1. Először mindenkit csak ideiglenes jelleggel nyugdíjaztak, függetlenül korától és szolgálati idejétől. Ahhoz, hogy valakit véglegesen nyugdíjazzanak, még jónéhányszor orvosi felülvizsgálatra kellett mennie. Az ideiglenes nyugdíj összege lényegében kevesebb volt, mint a végleges.

2. Nem az volt a mérvadó, hogy elért-e az illető egy meghatározott korhatárt, vagy a szolgálati ideje megvan-e, hanem az, hogy fizikailag alkalmas-e munkavégzésre, vagy nem alkalmas. Ezért volt még a 30-as évek végén is három-négy olyan dolgozó a dohánygyárban, akik a 70. életévüket is betöltötték.

3. Nyugbérézésnél nem számították be a 18. életév előtt ledolgozott éveket. Márpedig elég sok volt azoknak a száma, akik 12—13 éves korukban alkalmazást nyertek a dohánygyárban. A dohányipar statisztikai évkönyveiből éppen az derül ki, hogy a betegek és munkaképtelenné vált munkások többsége 24—25 éves volt. S ezek hiába váltak munkaképtelenné, s hiába volt meg a 10 évet meghaladó szolgálati idejük, nem kaphattak nyugdíjat.

Pedig a dohánygyári munkások körében nem volt ritka vendég a sápkór, vérszegénység, az idült csúsz, hevenycsúsz, kötőhártyalob, a gümő- és görvénykór, de a tüdőbaj sem. Igen elterjedt volt a szembetegség. Dohányporos, nikotinos kézzel csak meg kellett dörzsölni a szemet és máris jelentkezett a szembetegség. Ezért volt az, hogy általában a dolgozók létszámának másfélszerese volt az évi összbetegség száma. Ma már ezek a betegségek teljesen elenyészőek. Államunk gondoskodik arról, hogy védőételek, italok és egyéb eszközök segítségével teljesen megelőzzük a betegségeket (tej, sós süteményt kapnak a dolgozók, s rendszeres orvosi vizsgálatot vezettek be).

A nyugdíj összege is meglehetősen minimális volt, pl. Körtvélyesi Pálné 1912-ben 15 évi szolgálat után 120 korona évi nyugdíjat kapott. Ez forintra átszámítva, kb. 1450 forintnak felel meg. Turai Istvánné 1934-ben 33 évi szolgálat után 49 pengő havi nyugdíjat kapott. Ez kb.

300 forintnak felel meg. Szegedi Bernátné 1932-ben 11 évi szolgálat után havi 18 pengő nyugdíjat kapott, ami kb. 100 forintnak felel meg. Ezekkel szemben ma a dohánygyári nyugdíjasok átlagosan havi 600 forintot kapnak. Munkásüdülés a felszabadulást megelőzően egyáltalán nem volt. Csupán a tisztviselők részére volt üdülési lehetőség 1938-tól kezdődően, de ez is teljesen önköltséges alapon.

Az üzemen belül, mint szociális létesítmény, csupán a csecsemőotthon létezett. Ezt 1916-ban hozták létre. Mivel az érsekség anyagi támogatásával jött létre, a papság jogot formált magának ahhoz, hogy felügyeletet gyakoroljon a bölcsőde felett. Apácákat ültettek a gyerekek, de méginkább a szülők nyakára. Különben nem valami nagy szociális létesítményről van itt szó. Ugyanis a felszabadulást megelőzően maximálisan 20 gyermek gondozását látta el. Ugyanakkor meg volt határozva, hogy csak nyolc hónapos koráig lehet a csecsemőotthonban gondozni a gyereket. Népi demokráciánk igazságot szolgáltatott a dolgozó anyáknak, eltörölte a nyolc hónapos korhatárt, s a csecsemőotthont óvodával és napközivel egészítette ki. Ma már a korábbi hússzal szemben 120 gyermek ellátásáról gondoskodnak e szociális intézményekben.

A dohánygyári dolgozók politikai mozgalmának kibontakozása és fejlődése

A dohánygyári munkások politikai mozgalmának kibontakozása az első világháború éveire tehető. Már 1916-ban történtek elbocsátások azért, mert egyesek a háborúval és a háború okozta nyomorral szemben elégedetlenségüket fejezték ki. Ezek azonban elszigetelt jelenségek voltak, hiányzott még a munkások egységes kiállása, összefogása. Nem volt még semmiféle szervezet, ami összefogta volna a dohánygyári munkásokat, s a klérus is igen nagy hatással volt a dohánygyári munkásnőkre. Mégis, 1917-ben a háborús nehézségek fokozódása, valamint az orosz forradalom lelkesítő hatásának eredményeként megkezdődött a dohánygyári munkásnők szervezkedése. 1917. elején a dohánygyári munkásnők aktivitásáról tudomást szerezve, szervezőket küldött a szociáldemokrata párt központja az egri dohánygyárba. A szociáldemokrata küldöttek közreműködésével létrejött a dohánygyári munkások szociáldemokrata szakszervezete. A szakszervezet megalakulását követő néhány nap alatt kialakult a sztrájk-hangulat. Az »Egri Újság« 1917. október 11-i száma már »Sztrájk készül a dohánygyárban« címmel közöl cikket. Azt írja, hogy »a megélhetési nehézségek, a drágasági viszonyok nem múlhattak el nyomtalanul az egri dohánygyár nagyszámú alkalmazottja felett, a megélhetés nagy szociális problémái itt is előtérbe léptek« [25]. Az a tény, hogy létrejött a szociáldemokrata szakszervezet, önmagában is nagy eredmény volt, hiszen az érsekség minden eszközt felhasznált arra, hogy a szocialista eszméknek a dohánygyári dolgozók közé való behatolását megakadályozza. Érthető, hogy a klérus azonnal ellentámadásba kezdett. Arra törekedett, hogy a szociáldemokrata mozgalommal a keresztény-szocialista mozgalmat állítsa szembe. Mintegy 15–20 munkást sikerült is beszervezniük a Keresztény Szocialista Szakszerve-

zetbe [26]. Ez azonban már nem tudta megakadályozni a kibontakozott szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom továbbfejlődését. Sőt, sokkal inkább előre lendítette azt. A munkásnők a munkásegység jegyében követelték, hogy mindenki lépjen be a szociáldemokrata szakszervezetbe, ha pedig nem akarnak belépni, zárja ki őket az igazgatóság. Ez igazolja az »Egri Újság«-nak azt a megállapítását, hogy a dohánygyárban bérmozgalomról szó sincs, a dohánygyár belsején belül a munkásnők között politikai harc dúl, ami könnyen magával sodorhatja a többi üzemben, gyárban dolgozó munkásokat is [27]. A dohánygyári dolgozók azonban nagykorúak lettek, megedzették őket a háború éveinek nehézségei. A klérus minden mesterkedése ellenére, 1917. október 12-én sztrájkba léptek. A gyár igazgatója megrémülve a munkások mozgalmától és az igazgatóság elé való felvonulásától, karhatalmi egységeket kért az alispántól. »A nemzetközi szocialista izgatások következtében a munkások sztrájkja kitörőben van, 100 emberből álló karhatalmi osztag kivezenylése iránt haladéktalanul intézkedni méltóztassék« [28] — írta a dohánygyár igazgatója. A katonák a dohánygyárba érkezve, megtisztították a telepet a dolgozóktól. A munkásnők azonban nem mentek haza, hanem csendes, tüntető sétát rendeztek a városban. Természetesen ez nem maradt hatás nélkül az egri dolgozókra. A rendőrség ugyan tömegével tartóztatta le a mozgalom szervezőit, de az általános, minden területre kiterjedő sztrájk kitörésének elkerülése érdekében a különböző munkásküldöttségek követelésére mindannyiszor kénytelenek voltak kiengedni őket. Még a sztrájk kitörésének napján akcióba lépett a katolikus papság. Az »Egri Katolikus Tudósító«-nak külön száma jelent meg, amelyben Subik Károly kanonok óvja a dohánygyári dolgozókat a szociáldemokráciától, a szakszervezettől. Subik azt hangsúlyozza, hogy nem lehet valaki egyszerre szociáldemokrata is, meg jó keresztény is. Vagy az egyik, vagy a másik, de a kettő kizárja egymást, s felszólítja a dohánygyári dolgozókat, hogy lépjenek ki a szociáldemokrata szakszervezetből. Sőt, a fenyegetés eszközehez is nyúl. Többek között a klérus támogatását — anyagi segítséget adott a dohánygyári csecsemőotthon felépítéséhez — emlegeti. Az érsekség adott, s »a szociáldemokraták viszont nem adnak, csak elvesznek« [29] — mondja Subik a röplapjában.

Ezek alapján érthető, amit az *Egri Újság* 1917. október 18-án írt, az ti., hogy »vörösök és feketék ... ennek a két társadalmi irányzatnak a harca folyik jelenleg a dohánygyárban« [30]. Ha később sikerült is tért hódítani a dohánygyári munkásnők között a feketéknek, 1917-ben nem. Hiába tiltotta be a rendőrség az általuk kívánt népgyűlést, titokban megtartották. Leginkább a »Diófakút-utcai« munkásotthonban jöttek össze. Az *Egri Újság* 1917. október 28-i száma ekként emlegeti a munkások jól bevált taktikáját a rendőrséggel szemben: a rendőrségen besűgják, hogy gyűlés lesz itt és itt, s a rendőrség kimegy a megjelölt helyre és nem talál senkit, ellenben a város másik részén megtartották a gyűlést [31]. A dohánygyáriak mindenféle sztrájkötést megakadályoztak, több mint két hétig sztrájkoltak, bementek ugyan az üzembe, de nem dolgoztak, hanem énekeltek, főleg munkásdalokat. Nem dolgoztak

mindaddig, amíg az igazgatóság a munka továbbfolytatása érdekében 1917. október 29-én ki nem elégítette a munkások követelését [32].

A szociáldemokrata és keresztény-szocialista mozgalom között egyre jobban kiéleződött a harc a munkások megnyeréséért. E harc a Tanácsköztársaság időszakában kissé alábbhagyott, de a Tanácsköztársaság után sokkal jobban feléledt. A Tanácsköztársaság bukása után a reakció együttes erővel kezdett támadást a szociáldemokrata szervezetek ellen. »Ne mondjátok, hogy a szociáldemokrácia nem kommunizmus! — írja az *Egri Újság* 1919. november 13. számának szerkesztőségi cikke. — Hisz egy az apja mindkettőnek: Marx; egy a célja mindkettőnek: a termelőeszközök társadalmazása; a szociáldemokrácia adta a kommunizmus vezéreit. Itt nem lehet kisgyermek módjára másra tolni a kártételt. A szociáldemokrácia mindig teherben van, és rendesen elvetél és megszüli a kommunizmust.

Nem lehet különbséget tenni a szociáldemokrácia és a kommunizmus között, hanem igenis éles különbséget kell tenni a munkáskérdés és a szociáldemokrácia között.

Hát elismeritek-e már munkások, hogy nincs nagyobb ellenségtek, mint a szociáldemokrácia...« [23].

A legkülönbözőbb adminisztratív intézkedéseket foganatosították a dohánygyárban azokkal szemben, akik szervezték, irányították a szociáldemokrata mozgalmat. A munkások több mint 12 százalékát fegyelmi úton elbocsátották [34], kifejezetten azért, mert politikailag megbízhatatlannak nyilvánították őket. Napirenden voltak az internálások, rendőri felügyelet alá helyezések, stb., ugyanakkor a papság szervező munkát végzett a dohánygyárban, a munkásoknak egyre nagyobb hányadát vonták be a keresztény-szocialista mozgalomba. Mindezek ellenére a dohánygyári munkások nem felejtették el könnyen a Tanácsköztársaság dicső 133 napját. Ezt maga a dohánygyár igazgatója igazolta 1921-ben, amikor azt írta, hogy »bár a proletárdiktatúra bukása után a régi rend teljesen visszatért — azonban a kommunisták uralmának hatása még mindig megérezhető a munkások viselkedésén és csak hosszú, erélyes bánásmód vezetheti vissza a munkásokat arra a nivóra, amelyről lelketlen agitátorok letérítették« [35].

Es valóban nem hiányzott az »erélyes« eszköz. Szinte tüzzel-vassal irtották a dohánygyári munkásokból a szocialista eszme »fertőzéseit«. A munkás fluktuáción kívül a nacionalizmus, sovinizmus és irredentizmus minden eszközét felhasználták erre. Tiszti és altiszti beosztást ígértek azoknak a munkásoknak, akik önként feladatokat vállalnak a második világháborút előkészítő munkálatokban [36]. 1938-ban, amikor a Felvidéket elfoglalták, kiadták az ún. »Felvidék« elnevezésű szivarkát. De hogyan? »A Felvidéknek a Szent Koronához való visszacsatolása alkalmából 1938. november hó 1-től kezdődően 25-ös egységű dobozokban 'Felvidék' elnevezésű szivarkát bocsátanak ki... A 25-ös dobozka ára 1 pengő 30 fillér lesz. De a dobozkaiban csak 24 darab szivarka van elhelyezve, a huszonötödiket egy elismervény pótolja, mellyel a m. kir. dohányjövedék nyugtazza, hogy a dobozka vásárlója a huszonötödik szivarka árát a 'Magyar a magyarért' akció javára fordítja« [37]. Ugyan-

csak a »Magyar a magyarért« alapon gyűjtéseket rendeztek, nemcsak a gyáron belül, hanem a gyáron kívül is. Hiszen nem volt mindegy az, hogy hány embernek adagolják be ezt a nacionalista pirulát.

Mindezzel párosult a klérus szerepe. A 30-as évek végére szinte a dohánygyári dolgozók egészét átfogják a vallási szervezetek. 1938-ban alig volt 15—20 dolgozó, aki ne lett volna valamilyen vallási szervezetnek tagja. A gyár 558 munkása és tisztviselője közül 366 tagja volt a »Keresztény-szocializmus... Dohánygyári Alkalmazottak Országos Szövetségének«. Már ez maga is beszélő példája a klérus befolyásának a dohánygyári munkásokra. Ezenkívül azonban még igen sok katolikus szervezet működött. Ilyenek voltak: »Római Katolikus Olvasó Kör.« Ennek több tagozata is volt. Működött még a »Jézus Szt. Szíve Szövetség«, a »Katolikus Legényegylet«, a »Ferenciek Rózsafüzér Társasága«, a »Szent Ferenc Harmadrend«. Ezeken kívül megalakult a gyárban a »Frontharcosok Országos Szövetsége« és a »Nemzeti Munkavédelem« [38] is.

Ezeknek a szervezeteknek a pusztta léte is elég bizonyítéka annak, hogy a második világháború időszakára az egri dohánygyárban a politikai irányvonal kizárólagos képviselője a klérus volt.

Ilyen viszonyok közepette nem lehet csodálkozni azon, hogy a felszabadulást közvetlen követő időszakban csupán 12 dolgozó állt be a Kommunista Pártba. A dolgozók nagy többsége a Szociáldemokrata Pártba lépett be. Persze, még a felszabadulás után is voltak vallási szervezetek a dohánygyárban, de jelentőségük és befolyásuk napról-napra csökkent. Igaz, a papság még a felszabadulás után sem akart lemondani a dohánygyári munkások irányításáról, amit az a tény is igazol, hogy 1946-ban, amikor a gyár 50 éves jubileumát ünnepelte, Czapik Gyula egri érsek személyesen jelent meg az ünnepségen, s a minisztériumi kiküldött is annak örvendezett hozzászólásában, hogy végre egyszer a katolikus egyház fellelgyarába is eljöhett. De nem így a munkások. Így ír erről az »Igazság« című lap: A jubileumon résztvettek a testvéergyárak küldöttei is, »friss, szocialista munkásmozgalmi szellő fut át a termen. A szónokok hangsúlyozzák, hogy a munkásság építette újjá az országot, leszögezik a munkás szolidaritás feltétlen fontosságát és kemény szavakkal bírálják a munkásságot elnyomó, kiuzsorázó régi rendszert és hitet tesznek az újjáépítés mellett« [39].

És valóban, a dohánygyári munkások már a népi demokrácia első időszakában felsorakoztak a Kommunista Párt mellé, s együtt indultak harcba a proletárszocializmus megteremtéséért. A fordulat évének időszakára már több mint 50 tagja van a Kommunista Pártnak. Mindezt azzal érték el a kommunisták, hogy élenjártak az újjáépítésben, a termelésben, s minden tekintetben kiálltak és őszintén, bátran képviselték a munkásság érdekeit. A fordulat éve után pedig a kommunisták kezdeményezésére megindul a szocialista munkaverseny, s ennek alapján széles körben kibontakozik a dolgozók aktivitása, alkotó készsége, s a dohánygyári dolgozók együttes erővel harcba indultak a szocialista társadalom megvalósításáért.

J E G Y Z E T E K, I R O D A L O M

- [1] Gärtner Károly: A dohány és gyakorlati hasznosítása.
- [2] Takács Lajos: A rendes pipázás privilégiumjai. Ethnographia. 1954. 210. oldal.
- [3] Gärtner Károly: I. m.
- [4] Takács Lajos: I. m. 211. oldal.
- [5] Kisfaludi Mihály: Dohánytermelés. 1951. 72. old.
- [6] Kisfaludi Mihály: I. m. 75. old.
- [7] Takács Lajos: A Tolna megyei dohánytermesztés kibontakozásának kérdéseihez. Ethnographia. 1954.
- [8] Majzik Viktor: A Heves megye alispánjának jelentése, Heves vármegye 1901. évi állapotáról. 169. oldal.
- [9] Egri Állami Levéltár (röviden EÁL) dohánygyári iratok.
- [10] Egri Újság 1895. november 12.
- [11] Uo.
- [12] Majzik Viktor: I. m. 157. old.
- [13] EÁL. Dohánygyári iratok.
- [14] EÁL. Dohánygyári Főnöki iratok.
- [15] Dohánygyári Statisztikai Évkönyv. 1910.
- [16] Uo.
- [17] Egri Újság 1917. október 12.
- [18] EÁL. Dohánygyári iratok.
- [19] Uo.
- [20] Uo.
- [21] Uo.
- [22] Uo.
- [23] Uo.
- [24] Uo.
- [25] Egri Újság 1917. október 11.
- [26] Nagy József: Az 1918-as Polgári Demokratikus Forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében. 5. old.
- [27] Egri Újság 1917. október 12.
- [28] EÁL. Dohánygyári iratok.
- [29] Egri Újság 1917. október 12.
- [30] Egri Újság 1917. október 18.
- [31] Egri Újság 1917. október 28.
- [32] Nagy József: I. m. 5. old.
- [33] Egri Újság 1919. november 13.
- [34] EÁL. Dohánygyári iratok.
- [35] Nagy József: I. m. 41. old.
- [36] EÁL. Dohánygyári körrendeletek, 1938.
- [37] EÁL. Dohánygyári iratok.
- [38] Uo.
- [39] »Igazság«, Eger, 1946. november 14.

MEGJEGYZÉS: A statisztikai adatokat és általában a számszerű kimutatásokhoz szükséges anyagokat a Dohánygyári Statisztikai Évkönyvből, az EÁL-ban lévő Dohánygyári iratokból, körrendeletekből és főnöki iratokból, valamint a dohánygyári tervosztály hivatalos anyagából gyűjtöttem.

CSÓKA JÁNOS:

Sechszig Jahre der Tabakfabrik in Eger (1895—1955.)

Der Aufsatz fasst die wichtigsten Ereignisse und die Entwicklung der Tabakfabrik in Eger zusammen. In erster Linie werden hier die Entwicklung der Produktionskapazität der Fabrik und die der Produktivität der Arbeit analysiert auf Grund der Ergebnisse verschiedenen Zeitabschnitte. Wir bekommen ein Bild auch von dem sozialen, hygienischen und sonstigen Verhältnissen der Tabakfabrik. Es werden weiterhin die Entstehung und Entwicklung des politischen Kampfes der Fabrikarbeiter ausführlich behandelt.

Dr. HAHN ISTVÁN főiskolai tanár:

PROKOPIOS UZURPÁCIÓJÁNAK TÁRSADALMI ALAPJAI

Prokopios, a Constantinus család utolsó sarja, Valens ellencsászáraaként 365 szeptember 28-án vette fel a császári bíbort és nyolc hónapi — kezdeti szakaszában feltűnően sikeres — harc után 366 május végén esett árulás következtében ellenségeinek kezébe [1]. Az usurpator története, aki tiszavirágéletű uralmának első hónapjaiban a birodalom keleti területeinek jelentős részét: Thrákiát, csaknem egész Kisázsiaét és magát a fővárost is uralma alatt tartotta, felkeltette kortársainak és az utókornak érdeklődését egyaránt. A IV. század nagy kortárs-történetírója, Ammianus Marcellinus hosszú fejezetet szentel neki. Bőven foglalkozik szerepével Zosimos is, aki Prokopiosról szóló fejezetben a korai V. század pogány történetírójának, Eunapiosnak ma már csak töredékekben meglévő munkáját használhatta fel [2]. Személye mellett nem megy el közömbösen az újabb kutatás sem [3]. Mindennek ellenére a trónbitorlás történelmi, társadalmi hátterének tisztázása mind mostanáig nem történt meg kielégítő mértékben. A polgári tudomány — bár látja a Prokopios mögött felsorakozó társadalmi erők széles skáláját, fellépésében és kezdeti sikereiben elsősorban a dinasztikus gondolat érvényesülését keresi [4]. A szovjet tudomány ezzel szemben joggal mutatott rá a thrákiai és kisázsiai parasztság támogatásának jelentőségére Prokopios mozgalmában és annak kezdeti sikereiben [5]. A Prokopiosszal foglalkozó szovjet kutatók emez eredményét teljesen átvehetjük, de ki kell egészítenünk olyan tényekkel, amelyek pontosabban határozzák meg uzurpációjának történeti helyét és jellegét.

Vizsgálódásunk kiinduló pontja az a tény, hogy Prokopios fellépése alapvetően nem-katonai, hanem polgári jellegű. Julianus császár halála után, félve az üldözéstől, vidéken és egyes nagyvárosokban, Chalkedonban és Konstantinápolyban rejtőzött. Itt ismerte meg a Valentinianus dinasztia szempontjából kedvezőtlen közhangulatot [6] és erre támaszkodva öltötte fel 365 nyarán a császári bíbort.

Felesleges a Prokopios felkelés sorsfordulatait, a kezdeti meglepően gyors sikerektől a váratlan árulás által előidézett bukásig részletesen taglalni. A két, rendelkezésünkre álló terjedelmesebb, összefüggő forrás: Ammianus Marcellinus és Zosimos közlései egymással lényegükben összhangban vannak. Csak azokat a mozzanatokat kell kiemelnünk, amelyek Prokopios felkelésének társadalmi hátterét képesek megvilágítani.

Forrásaink révén Prokopios híveinek: alvezéreinek és segítőtársainak, másrészt pedig ellenfeleinek egész sorát személy szerint ismerjük. Jórészükről a pusztá néven kívül egyebet nem tudunk. Egyikük-másikuk személyi körülményei azonban bizonyos következtetésekre adnak lehetőséget.

Prokopios hívei:

1. *Strategius*, volt miles palatinus, később konstantinápolyi senator, aki Prokopios bujkálása idején házában rejtegette. Neve és társadalmi állása alapján jómódú, görög származású embernek tarthatjuk. Nem tudni, mikor távolították el a császári testőrgárdából. Sértődöttsége, ellenzéki álláspontja arra vall, hogy ez Valentinianus és Valens trónralépésekor történhetett. Ez esetben feltehető, hogy annak idején Julianus környezetéhez tartozott [7].

2. *Phronemius*, Prokopios praef. urbi Constantinopoli-ja és

3. *Euphrasius*, ugyancsak Prokopios által kinevezett magister officiorum. Mindketten galliai származású és rétorikus műveltségű emberek [8].

4. *Araxius*, Julianus bizalmas híve, volt vicarius. Prokopios a praef. praet. Or. rangjára emelte [9].

5. *Andronicus*, előkelő konstantinápolyi család sarja, Libanios barátja; pogány; volt consularis Phoenices [10]. Prokopios felkelésébe a nagybátyjával, Nebridiussal való személyes ellentét miatt keveredett bele; hamarosan consularis Bithyniae, majd vicarius Thraciarum rangját viselte. A felkelés leverése után a kevésszámú kivégzett listájára került.

6. *Helpidius*, cinikus filozófus. Julianus uralma alatt hozzá keresett közeledést, de nem nagy eredménnyel. A császár az ő eszméi ellen írta VII. számú beszédét. Prokopios felkelése idején azonnal hozzá csatlakozott [12].

7. *Heraclius*, cinikus filozófus. Julianus uralma alatt hozzá keresett közeledést, de nem nagy eredménnyel. A császár az ő eszméi ellen írta VII. számú beszédét. Prokopios felkelése idején azonnal hozzá csatlakozott [12].

8. *Hyperechius*, jómódú decurio-származék, elbocsátott apparitor castrensis, Libanios tanítványa és pártfogoltja. A rétor annakidején vállalkozott arra, hogy őt Julianus környezetébe juttatja és erre a császár korai halála miatt már nem kerülhetett sor. Prokopios seregében egy katonai egység parancsnoka, mint ilyen, fogságba esett és valószínűleg halállal lakolt [13].

9. *Eugenius*, Valens alatt elbocsátott udvari eunuch, a felkelés egyik kezdeményezője [14].

10. *Gomoarius*, Vetrano alatt trib. scutariorum, majd Julianus galliai caesari uralma idején magister militum, később azonban, árulás gyanúja miatt elvesztette Julianus bizalmát. Constantiuszhoz csatlakozott, aki azonban szintén nem méltányolta szolgálatait, így 361 óta magánemberként élt. Prokopioshoz csatlakozott, de a döntő összecsapás idején csapataival átment Valens táborába. Árulásával kezdődik Prokopios bukása [15].

11. *Agilo*, alemann származású katonatiszt. Julianus környezetéhez tartozott, egyike volt a császár által Constantius hívei ellen szervezett 6 tagú chakedoni vizsgálóbizottságnak. Julianus halála után mély kegyvesztettségben élt. Prokopioshoz csatlakozott, később pedig árulója lett [16].

12. *Hormisdas*, a perzsa királyi ház rokona, akinek atyja Róma-barát magatartása miatt hagyta el hazáját. Prokopios alatt provinciai helytartóságot vállalt [17].

13. *A tungricani és*

14. *divitenses* katonai alakulatok tagjai, akik elsőként csatlakoztak Prokopioshoz. Mindkét alakulat nevéből következtetve — galliai eredetű volt. Az előbbieket a Gallia Belgica-beli tungri törzsből (v. ö. mai Tongern), az utóbbiak az ugyancsak galliai Divitia (mai Deutz) városból kerültek ki. A Notitia dignitatum (Oriens VIII. 4,43) divitenses Gallicani néven említi őket [18].

Prokopios többi személyes hívéről (Rumitalca, Aliso, Florentius, Barchalba, stb.) oly kevés adatunk van, hogy ezek nem adnak alkalmat semminő következtetésre.

Prokopios ellenfelei:

1. *Sophronius*, keresztény vallású notarius, aki elsőnek hozott hírt Valensnek a felkelés kitöréséről [20].

2. *Nebrius*, a már említett Andronicus nagybátyja, Constantius régi híve, 360-ban mint praef. praet. Galliarum Julianussal igen rossz viszonyban volt és csak a császár halála után, 365-ben kapott kinevezést a praef. praet. Orientis tisztségére. Prokopios letartóztatta, s attól kezdve nyoma vészett. Feltehetően a börtönben pusztult el [21].

3. *Caesarius*, kilikiai származású, 365-ben, mint Konstantinápoly praefectusát tartóztatta le Prokopios [22].

4. *Clearchus*, előkelő származású pogány, Constantius híve és Julianus ellenfele. Julianus halála után Jovianus nevezte ki a vicarius Asiae rangjára [23].

5. *Maximus*, gazdag »philosophus«, Julianus jó barátja. Az apostata császár alatt befolyását keresztények demunciálására és hatalmas vagyon gyűjtésére használta fel. Ezért Julianus halála után a tömeg cirkuszi tüntetéseken követelte megbüntetését, a katonák meglincseléssel fenyegették. Valens előbb súlyos pénzbüntetésre ítélte, s amikor azt nem fizette meg, súlyos kínzásoknak vetette alá. Később mégis megkegyelmezett neki. Prokopios a korábbi pénzbüntetést be akarta rajta hajtani, ezzel a »philosophus«-t szembefordította magával. Prokopios usurpációjának idejét börtönben töltötte és csak annak bukása után szabadult. Néhány évvel később belekeveredett a Theodorus-féle antiochiai trónbitorlási kísérletbe, ez végül életébe került. 372-ben kivégezték [24].

6. *Equitius* (vagy *Aequitius*), pannon származású magister utriusque militiae per Illyricum, a felkelés idején Valentinianus egyik támasza maradt [25].

7. *Serenianus*, illyr származású, Valentinianus »vad erkölcsihez« hasonló, engesztelhetetlen felfogású, magister equitum, a felkelés végén Marcellus kezei közé esett, aki kivégeztette [26].

8. *Arbetio*, Constantius egykori nagynevű, már nyugállományt élvező magister militum, aki Prokopios indokolatlan provokációja miatt ment át Valens táborába és személyes befolyásával hozzájárult a hadsereg hangulatának megváltoztatásához [27].

9. *Lupicinus*, Julianus ellenfele, annak galliai caesari tevékenysége idején. Jovianus mag. equitum per Orientem rangjára emelte; a felkelés idején Valens egyik hadvezére volt [28].

Prokopios többi személyes ellenfeléről (Julianus comes, Vado-marius »ex duce et rege Alemannorum«, Arinthaesus stb.) adataink semmitmondóak.

A felsorolt tények és személyi adatok némi világot vetnek Prokopios híveinek és ellenfeleinek táborára.

Prokopios hívei elsősorban Julianus egykori környezetéből kerültek ki, éspedig: a) Valens uralkodása alatt politikai vagy vallási okokból kegyvesztetté vált emberek, b) rétorok, filozófusok és környezetük tagjai, c) a galliai udvari klikk tagjai és hozzájuk közelálló személyek. A »galliaiak« szembenállása az »illyrekkel« meggyőzően mutatja a politikában érvényesülő partikularisztikus jellegű és a birodalom kezdődő szétesésére valló klikk-szellemet. Maga a Constantinus dinasztia, de különösen Julianus, szoros galliai kapcsolatokkal rendelkezett, míg a Valentinianus dinasztia az illyricumi elemet juttatta egy időre előtérbe. Az udvarban és a hadseregben meglévő gallus elemek féltékeny-

sége egyik mozgatóereje volt Prokopios felkelésének. — A fentiek után várható lett volna, hogy Maximus is Prokopioshoz csatlakozzék. Ket-
tőjük közül Prokopios volt a támadó fél azzal, hogy a már régebben
kivetett súlyos pénzbüntetést tőle be akarta hajtani. Ennek célja
a pénzszerzésen kívül az is lehetett, hogy ettől a közgyűlésben álló
személytől nyilvánosan elválassa magát.

Prokopios ellenfelei, ill. Valens hívei részben Constantius egy-
kori hívei és Julianus régi ellenfelei, részben pedig illyr és pannoniai
származású személyek soraiból kerültek ki.

Ezek a tények Prokopios fellépését bizonyos fokig új színben tűn-
tetik fel. Usurpatiója nem, vagy legalábbis nem elsősorban constanti-
nusi-dinasztikus jellegű, hiszen éppen Constantius volt leghűségesebb
emberei fordultak vele szembe. Sokkal erőteljesebben érvényesül fel-
lépésében a Julianus párti restauráció igénye. Mindenesetre egy fontos
eltéréssel: Prokopios — óvakodva a Julianus által elkövetett hibáktól
— minden, a kereszténységgel szemben provokáló lépéstől tartózko-
dott. Ez is közrejátszott a denunciáns hírében álló Maximussal szem-
ben elkövetett eljárásában. Bár pogányok elég nagy számban csatla-
koztak hozzá, pénzverése megőrzi a keresztény szimbolumokat [28].
A vallási ellentétek Prokopiosszal kapcsolatban egyik táborban sem
kerültek előtérbe.

Az egyes *személyek* szerepére vonatkozó adatokat kiegészítik
az egyes *társadalmi csoportok* magatartásával kapcsolatos ismereteink.
Az események menete azt mutatja, hogy elsődlegesen a keleti területek
polgári lakosságának megmozdulását kell az usurpatióban látnunk, míg
a hadsereg egyes kötelékeinek, bár nélkülözhetetlen, de csak másod-
lagos szerepük volt. Prokopios először a polgári — és pedig közvetlenül
a konstantinápolyi és chalkedoni — városi lakosság közhangulatát
igyekezett kifürkészni [29]. Ammianus szerint csak akkor gondolt
arra, hogy »elegendő hadi erőt gyűjtsön«, amikor sikereinél fogva már
azt hihette, hogy pártja szilárdan meg van alapozva. (»Ubi per haec
et similia factio firmiter videbatur composita«) [30].

Forrásaink továbbá arról értesítenek, hogy Prokopios mellett fog-
laltak állást a *keleti nagyvárosok plebejus tömegei* is. Bár kikiáltása-
kor Ammianus közlése szerint »a nép nem mutatott sem ellenküzést,
sem lelkesedést«, ez a nép mégis hamarosan »nekimelegedett« [31] és
az usurpator »akadozó és elhaló hangon elrebegett« bemutatkozó beszé-
dét már »a csöcselék viharos éljenzéssel« fogadta — nyilván nem
a beszéd rétorikus hevének hatására. Az új császár első hívei »hitvány
csemegeárusok, a császári palotából s a hadseregből eltávolított szemé-
lyek voltak« [32]. Felfegyverezték a rabszolgákat is és az önként jelent-
kezőkből kevés fáradtsággal nagy tömeget gyűjtöttek egybe [33]. A köz-
nép, vagy ahogy Ammianusszal arisztokratikus szemlélete mondatja,
»a nép söpredéke« (ex vulgari faece nonnulli desperatione consiliisque
ductantibus caecis) csatlakozott a bitorlóhoz, míg »fényes nevű férfiak
(quidam orti splendide) a halál és számkivetés örvényébe süllyedtek.«
De már Zosimos tudósítása szerint »a nagy lázongás az egész várost
hatalmába kerítette« [34]. Ezek után joggal mondhatja Libanios, hogy

»az a nagy város [Konstantinápoly] szívesen fogadta ama tyrannosnak [Prokopiosnak] merészségét és lakossága sok mindent tett és mondott, amivel annak a zsarnoknak elbizakodottságát táplálta« [35]. A főváros közvéleményét röpiratok is befolyásolták [36], — mindez eléggé indokolja a fővárosi lakosság tömegei között uralkodó »hatalmas lázongást«.

A mozgalom Konstantinápolyon kívül hamarosan magával ragadta elsősorban az Oriens többi városait is. Megnyerésükre Prokopios egyébként is súlyt vetett. Ammianus azzal magyarázza a kezdeti sikerek utáni váratlan bukását, hogy sikerei csúcspontján, ahelyett, hogy gyors katonai döntést igyekezett volna kierőszakolni, propaganda-körútra indult egyes asiai városok megnyerésére (*erga alliciendas quasdam civitates Asiae*) [37]. Kivételes elszántsággal harcoltak Prokopios oldalán Chalkedon és Kyzikos lakói. Amikor Valens Chalkedon ostromához fogott, »a város falairól szitkokat szórtak rá és csúfolódva sabaiaariusnak hívták — sabaia ui. Illyricumban a szegény emberek itala, amelyet árpából vagy másféle gabonából kotyvasztanak«. A gúnyolódó szavak a borívó görögök megvetését is kifejezik a sörívó illyr »barbárokkal« szemben. A védők ellenállása itt visszavonulásra is készítette Valenset [38]. Az epizód nemcsak a védők elszántságára, hanem a Prokopios féle mozgalom »antipannon« jellegére is élénk fényt vet. Ammianus közléséből nem derül ki, a város polgárai, vagy a Prokopioshoz csatlakozott hivatásos katonák, pl. a galliai *tungricani et divitenses* ajkáról hangzottak-e el a merész gyalázkodások. Annyit tudunk, hogy Chalcedon plebejus lakossága kitartott még a bukott usurpator halála után is annak ügye mellett. Marcellus, Prokopios rokona itt ragadhatta magához egy időre — ahogy Ammianus mondja — »néhány elvetemült ember lármás támogatásával az uralkodásnak valami szánalmas árnyékát« [39].

A város Marcellus veresége után súlyosan bűnhődött, falait Valens lerombolta, éspedig — mint az V. századi egyháztörténeti író, Sokrates és a késői, de jó forrásanyagot felhasználó Zonaras mondják, »azért, mert polgárai Prokopios pártján állottak« [40]. Mindezek után teljes joggal tételezhetjük fel, hogy a város fegyveres védelmében is részt vettek annak polgárai. A Chalkedonra vonatkozó adatok bátorítanak arra a feltevésre, hogy minden esetben, ahol a Prokopios párt makacs ellenállására vonatkozó adatokkal rendelkezünk, nem csupán az ott elhelyezett helyőrség, hanem a polgári lakosság fegyveres ellenállására is kell gondolnunk: Kyzikosban, Nikaiában, Philippopolisban és másutt [41]. Libanios kb. másfél évtizeddel e felkelés után azt mondhatta, hogy annak leverése »a városokat teljes romlásba döntötte« [42], — nyilván a más forrásokból is ismert megtorló intézkedésekre gondolva.

A falusi lakosság nagy tömegei is támogatták Prokopioszt. Ammianus arról tudósít, hogy Prokopios sikerei csúcspontján »minden ellenállás nélkül, sőt a lakosság készséges beleegyezésével bátran terjeszkedhetett volna a keleti tartományokban, amelyek elégedetlenek voltak a szigorú kormányval és ezért türelmetlenül vártak valamely változást« [43]. Lupicinusnak, Valens hadvezérének gyors lykiai előre-

nyomulását a helyi lakosság ellenséges hangulata akadályozta meg [44]. Julius comesnek, a thrákiai haderők parancsnokának letartóztatása után Prokopios »vérontás nélkül nyerte meg Thrákia harcias népeit« — nyilván nemcsak az itt állomásozó zsoldos katonaságot [45]. Dmitrev találó értelmezése szerint [46] a *Rómaiön tagmata* mellett említett *barbarón pléthos* a thrákiai barbár eredetű colonusok (laetusok) tömegeire utalt. Teljesen helytálló tehát a szovjet kutatóknak [47] az a fel fogása, amely a Prokopios féle felkelésben a kisázsiai parasztok, a barbár zsoldosok, a colonusok és rabszolgák mozgalmát látja, — ezt a megállapítást kiegészítve azonban feltétlenül melléjük kell helyezni a terület plebejus városi lakosságát is. Prokopios felkelése olyan mozgalom, amelyben a városi és falusi plebejus elemek egymás oldalán vettek részt, azonos célok érdekében.

Itt azonban néhány fenntartással is kell élnünk. Megtévesztő lenne a Prokopios felkelésben kizárólag a falusi és városi alsó rétegek mozgalmát látnunk. Valens apósának, Petronius patriciusnak közfelháborodást okozó tevékenysége »a szegény vagyonúakat éppúgy sújtotta, mint az előkelőket« [48]. A senatusnak egyes, igaz, hogy jórészt jelentéktlenebb tagjai, köztük pl. a mozgalom kitörése körül bábáskodó Strategius konstantinápolyi senator, azonnal csatlakoztak hozzá [49]. Előkelő származású személyeket küldött követként az Istroszon túl lakó »skytákhoz« [50]. A felkelés leverése után több hívét vagyonek Kobzásra ítélték [51] — nyilván nem a szegények közül. Az udvari nemesség egy részének Prokopioshoz való csatlakozására Dmitrev is rámutatott [52]. Prokopios a Constantinusok egy oldalágának, származására büszke tagja volt. Bár fellépésekor a széles tömegek elégedetlenségére és rokonszenvére épített, közvetlen céljai aligha mentek túl azon, hogy a császári trónt megszerezze. Az ezzel járó megmozdulás azonban Thrákiában és Kisázsia egyes területein olyan széleskörű, népi mozgalmat váltott ki, amelynek céljai rányomták bélyegüket Prokopios további terveire és tevékenységére.

A felkelés szociális programja elég határozottan kibontakozik forrásainkból; nemcsak azokból a Dmitrev által is idézett egykorú megállapításokból, amelyek az usurpator híveit csöcselékné és aljanépnek bélyegzik [53]. Themistios, bizánci rétor a felkelés leverése után Valens előtt tartott magasztaló beszédében, amelyet e szempontból a kutatás eddig nem használt fel, többet és főként konkrétabbat mond ennél. Prokopios mozgalmát egyenesen Spartacus és Crixus rabszolgafelkeléséhez hasonlítja, sőt azoknál is veszedelmesebbnek minősíti [54]. Prokopios és Spartacus meg Crixus felkelése között nem egy rokonnant fedez fel. Azok is, Prokopios is, rabszolgákat mozgósítottak [55], mindkét felkelésben súlyos vereségeket mértek a legatusokra, praetorokra, consulokra és imperatorokra. A rétor — ez politikai éleslátására vall — ezeket a megdöbbentő sikereket nem néhány vezér egyéni képességeivel, hanem a lakosság mély elégedetlenségével magyarázza, amelyet »az átkos sykophanták« (= agentes in rebus) és vészthozó pribékjeik (prosagogeusok, prosecutores) tevékenysége arra készítetett, hogy »szívesen fogadják a fennálló állapotok bármilyen változását« [56].

A Prokopioshoz csatlakozott népi tömegek kívánságai hatottak mozgalmának legalábbis propagandisztikus célkitűzésére. Themistios szerint Prokopios *adósságelegendést* és *földosztást* hirdetett, és — ha a rétor szavait nem tekintjük tartalmatlan toposznak, valamilyen *utópikus kommunizmust* is megcsillantott hívei előtt [57]. A konkrét intézkedések során mindebből csak kevés valósult meg. Az uszupátor rendkívüli adóval sújtotta a szenatori rendet (egy hónapon belül két évi adót hajtott be tőlük) [58], a kisemberek felé ez a különben mogorva, szótlán férfiú barátságosnak, mosolygósnak mutatkozott és ilymódon nagy tömegeket meglepően rövid idő alatt a saját oldalára állított [59]. A tömegeknek azonban valóságos előnyöket nem nyújtott, Konstantinápolyban pedig éppenséggel súlyos éhínség dühöngött [60] — nyilván azért, mert a kormányzatnak sikerült a fővárosba irányuló egyiptomi gabonaszállítmányokat megállítania. (Egyiptom soha nem állt Prokopios ellenőrzése alatt.)

Prokopios bukását végül is nem a tömegek hangulatának megváltozása, hanem merőben katonai tényezők, pontosabban: két alvezérének, Gomoariusnak és Agilonak tisztázatlan okokból történt átállása idézte elő. Legelszántabb hívei, köztük a chalkedoni városi plebejus elemek — Ammianus szerint »néhány lármás ember« — Marcellus vezetésével még az uszupátor halála után is kísérletet tettek a mozgalom feltámasztására: tanúlságaként annak, hogy egy meghatározott személy trónrajuttatásának szándékán túlmenő szenvedélyek is fűtötték őket [61].

Az eddig elmondottak elég meggyőzően tanúsítják, hogy a Prokopios trónbitorlását elősegítő mozzanatok között a szociális törekvéseknek mind a városi, mind pedig a falusi plebejus rétegek részéről mily nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Az eddigi kutatásokon túlmenően talán sikerült tisztáznunk *egyrészt* a falusi lakosság mellett a városi plebejus elemek erőteljes részvételét is ennek az uszupatiónak kitörésében, *másrészt* az ösztönösségen túlmenő, programmatikus és a szociális forradalom utópikus-kommunista eszméivel rokon *meghatározott célokat* is.

A felkelés aligha múlhatott el nyomtalanul az uralkodók szem-pontjából sem. Petronius, Valens apósa, akinek rossz kormányzása a felkelést kirobbantotta, annak leverése után eltűnt a közéletből, — bár nincs adat arról, hogy a felkelés folyamán életét vesztette volna. Kisebb-nagyobb jelentőségű reformok a szegénysorsú lakosság osztályharcának tompítását szolgálták. Az adószedést kivették a curialisok kezéből és az officiumok feladatává tették abban a kifejezett — bár aligha megalapozott — reményben, hogy ez megszünteti a behajtás visszaéléseit. Az alsó társadalmi rétegek függését a központi hatalomtól erősítette a defensores plebis hivatalának bevezetése. Themistios szerint a Prokopios-felkelést követő néhány évben nem történt újabb adóemelés — tudjuk, hogy a felkelés egyik kirobbantó oka az adóhátralékoknak Aurelianus koráig visszamenő hatályú behajtása volt [62]. A főváros lakosságának elégedetlenségét kellett enyhíteniök az ott megindult közmunkáknak, így a Valensről és Valentinianusról

elnevezett hatalmas vízvezetéknek, amelynek építése 372-ben fejeződött be [63].

Az asiai városok gazdasági helyzetét bizonyos fókig rendezte a fundi rei publicae-ból eredő jövedelmük egyharmad részének visszaszolgáltatása. A városi közhangulat javítása érdekében, ugyancsak Ásiában, ismét bevezették a provinciális ünnepi játékokat [64]. A hadsereg fegyelmének és a közkatonák ellátásának megjavítása megszüntette a katonai élelmezés körüli visszasságokat [65].

A kegyetlen retorziós intézkedéseken kívül [66] a felkelés tehát Valens és Valentinianus kormányzatát pozitív, részben szociális jellegű intézkedések megtételére is készítette.

J E G Y Z E T E K

- [1] Prokopios felkelésének kronológiájához: Chron. minora ed. Mommsen I. 240 l. (a kezdeti dátum) és Sokr.: Hist. Eccl. IV. 8., 9. (a végső dátum).
- [2] Prokopios uzurpációjának legfontosabb eredeti forrásai: Amm. Marc.: XXVI. 5., 8–13.; 6., 4. — 10., 6.; Zos. IV. 4., 3. — 8., 4.; Them.: Or. VII. Sokrates: H. E. IV.: 3., 5., 8., 9.; Sozomenos: H. E. VI. 8.
- [3] Prokopios felkelésével kapcsolatos irodalom: Seeck: Gesch. V. k. 46–57. Stein: Gesch. I. 270–272. Piganiol: L'empire chrétien 155–156. Ensslin: PW. s. v. Prokopios (uo. régebbi irodalom is).
Stajerman: Viz. Vr. VII. (1954.) 329. l. Dmitrev: VDI. 1950:1. 66–80. (= Sz. R. VIII. 133. kk. főként 136. kk.). E. Engelmann: a Vom Mittelalter zur Neuzeit c. kötetben.
- [4] A constantinusi-dinasztikus jelleget hangsúlyozza: Piganiol i. m. 154: »la foule de ceux, qui révéraient encore le nom de Constantin«, — Stein i. m. 271. l.: »durch... demonstratives Betonen seiner Zugehörigkeit zum konstantinischen Hause«. Seeck i. m. V. 50: Procop suchte seinen verwandtschaftlichen Zusammenhang mit der Constantinischen Dynastie auch dadurch bemerkbar zu machen, dass er ihre alten Diener wieder zu Ehren brachte.
- [5] Lásd Stajerman, Dmitrev és az eredményeiket átvevő E. Engelmann megállapításait a 3. j.-ben id. helyeken.
- [6] Amm. XXVI. 6., 6–9.
- [7] Amm. XXVI. 6., 5. v. ö. Seeck: Briefe 284. s. v. Strategius V.
- [8] Amm. XXVI. 7., 4.
- [9] Amm. XXVI. 7., 6.; Julianus: Epist. ad. Themistium 259. D. (Hertlein p. 336., 7) szerint valószínűleg pogány, v. ö. Seeck: Briefe 82. l. — Julianus alatt több jelentős állami hivatalt viselt.
- [10] Lib. Or. 1., 171. v. ö. Seeck: Briefe 71. és kk. s. v. Andronicus II.
- [11] Seeck: Briefe 170. s. v. Helpidius II.; Philost. VII. 10.
- [12] Lib. Or. 17., 16.; 18., 157.; Eunapius: FHG. IV., frg. 31., 3.
- [13] Amm. XXVI. 8., 5., v. ö. Seeck: Briefe 182. kk. s. v. Hyperechius I.
- [14] Zos. IV. 5., 3.; 6., 4.
- [15] Amm. XXI. 8., 1.; 13., 16., v. ö. PW. s. v. Gomoaruis.
- [16] Amm. XXII. 3., 1.; XXVI. 7., 5., v. ö. PW. s. v. Agilo; Thompson: The historical work of Amm. Marc. 74. l.
- [17] Amm. XXVI. 8–12.; atyja a perzsa trónvillongások következtében a rómaiakhoz menekült, majd Julianus oldalán a perzsa hadjáratban vett részt: Amm. XVI. 10., 16.; XXVI. 1., 12.; 1., 8.; 2., 4. — Solari: La crisi del impero I. k. arra gondol, hogy Hormisdas részvétele Prokopios perzsa-barát tendenciájára vall; nézetét joggal veti el Ensslin PW. s. v. Prokopios. A Hormisdas atyjára vonatkozó adatok éppen ellenkezőleg, ugyancsak a felkelés »julianusi« jelleget támasztják alá.
- [18] Divitenses: PW. s. v. Divitia (IX. k. 1238–1239), Tungricani: PW. s. v. Tungri II. sor. XIV., 1357 k.) — Tungri és divitenses az Oriens területén együtt szerepelnek: Amm. XXVI. 6., 12.; 7., 14.; — Galliában: XXVII. 1., 2.

- [19] Piganiol i. m. 155. l. PW. s. v. Libanius. Figyelemreméltó, hogy Lib. levelezése 365. közepén megakad — talán azért, mert a kompromittáló leveleket megsemmisítette.
- [20] Amm. XXVI. 7., 2., v. ö. Seeck: Briefe 279. k. Sophronius baráti viszonyban állt Nazianzosi Genrgellyel és Basiliosszal.
- [21] Amm. XXI. 5., 11—12.; 8., 1. Zos. IV. 6., 2. Lib. Or. 18., 110. V. ö. Seeck: Briefe XXVI. 7., 4. 219., s. v. Nebridius I.
- [22] Amm. XXVI. 7., 4.; Zos. IV., 6., 2., v. ö. Seeck: Briefe: 98. l.
- [23] Seeck: Briefe 108. k.
- [24] Themistius: Or. VII. (99—100). Seeck: Briefe 208. kk. PW. s. v. Maximus.
- [25] Amm. XXVI. 1., 6.; 5., 10—11.; 10., 4.
- [26] Amm. XIV., 11—2.; XV. 2., 4.; 8., 17.; XVI. 8., 13.; XVIII., 3., 3.; XX., 2., 2.; XXI. 13., 3.; XXII. 3., 1.; XXVI. 9., 4. V. ö. Thompson: The historical work of Amm. Marc. 42. kk., 74. k. Arbetio (gör. Arbetion) nevét Amm. egyes kézíratai Arbetio, ill. Arbitio-val írják át.
- [27] Amm. XX. 4., 3.; XXVI. 5., 2.; 8., 4. Julianus: Ep. ad. Athenienses 282. D. (Hertlein 364., 5.).
- [28] Piganiol i. m. 155. l. 3. j.
- [29] Amm. XXVI. 6., 5—6.; Zos. IV. 5., 3.
- [30] Amm. XXVI. 7., 8.
- [31] Amm. XXVI. 6., 17.
- [32] Amm. XXVI. 6., 18. és 7., 1.
- [33] Zos. IV. 5., 5.: *Δούλους δὲ πρὸς τούτους ὀπίσσαντες, καὶ σὺν οὐπόλλῳ πόνῳ πλείους οὐκ ὀλίγον συναγαγόντες*
- [34] Zos. IV. 6., 1.
- [35] Lib. Or. 19., 15/a. 387. (amidőn az antiochiaiak mentségére más városok hasonló császárelenes megmozdulásait példaként felhozza).
- [36] Lib. Or. 20., a. 387. Alighanem ezekre a röpiratokra vonatkozik C. Th. 34., 7. a. 365. »De famosissimis libellis« kiadott rendelet, amely a névtelen röpiratok szerzőit halálbüntetéssel fenyegeti.
- [37] Amm. XXVI. 8., 14.
- [38] Amm. XXVI. 8., 12.
- [39] Amm. XXVI. 10., 3.
- [40] Sokr.: H. E. IV. 8. (PG. 67., 476.) Zonaras XIII. 16., 31.
- [41] Amm. XXVI. 8., 11.; 10., 1.; 10., 4—6.
- [42] Lib. Or. 24., 13. a. 383. k. (l. a 960. jegyzetet a beszéd keltezéséhez).
- [43] Amm. XXVI. 8., 14; Cum obsistente nullo se in orientales provincias effundere libenti cunctorum assensione iam licentius potuisset, *avidas novitatem quandam visere taedio aspernari imperii*, quo tunc tenebantur. — Amm. megállapításaihoz v. ö. Themistiusnak az 56. jegyzetben idézett megállapításait.
- [44] Amm. XXVI. 9., 3.
- [45] Amm. XXVI. 7., 5.
- [46] Sz. R. VIII. 137. l. Zos. IV. 7., 1—2. alapján.
- [47] Dmitrev i. h., Stajerman: Viz. vr. VII. (1953.), 329. l.
- [48] Amm. XXVI. 6—9.
- [49] Amm. XXVI. 6., 18.
- [50] Zos. IV. 7., 2.
- [51] Zos. IV. 10., 1.
- [52] I. c. 136. l.
- [53] Amm. XXVI. 6., 14. és 18.; 7., 7. és 10., 3.; Chron. minora ed. Mommsen I. k. 240. l.
- [54] Or. VII. (86. CD). *Ὑπὲρ τὸν Κρίξον, ἐπὲρ τὸν Σπάρτακον ἐθρασύνετο*
- [55] Uo. *Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι τῶν δημοπρατῶν ὁπλοῖς ἐνεσχεύασαν* (vö. 33. j.)

- [56] *Ὁ. Αἴτιον δὲ ἦν καὶ τῆνικαὐτα οὐ δοῦν οἰκοτροίβων ἀνδρία, ἀλλ' ἀλιτήριοι συκοφάνται καὶ παλαμναῖοι προσαγωγεῖς, οἱ συναναγκάσαντες Ἰταλιώτας ἔλασαν ἀμείνωνς προσεῖσθαι τῶν καθεστηκότων μεταβολῇν*

Ezt a szöveget Petavius latin fordítása a következőképpen tolmacsolja: »Atque illo etiam tempore motus omnis atque tumultus causa non duorum vernarum virtus exstitit, sed perditissimi sycophantae et emissarii exsecrandi, qui ea Italos compulerunt, omnem ut rerum mutationem libenter admitterent.« Ez a fordítás és a hozzáfűződő magyarázat: »hoc ad Crixum et Spartacum refero. Quorum non tam virtute factum asserit, quam emissariorum calliditate ac nequitia, ut ad illos se Italia omnis adiungeret« — a felkeléseket a vezérek propagandistáinak és »emissariusainak« tulajdonítja. Az eredeti szöveg nem ezt mondja. A sykophantái-ban nem nehéz felfedezni az *agentes in rebus*, másnéven »curiosi« a császári titkos rendőrök közgyűlésében álló csoportját, az utóbbiak pedig ezek *pribékjei* (*prosecutores*). Ilyen kapcsolatban említi őket Lib. Or. 18., 136. is. Sykophanták és prosagógeusok, mint a tyrannis gyűlölt eszközei egymás mellett fordulnak elő már Plutarchosnál is: De curiositate 16. (522. F — 523. A), a szöveget idézi: Stephanus: Thes. 1. Graecae VI. 1847., s. v. prosagógeus. Ez a szöveg nyilván elkerülte a nagy tudású Petavius figyelmét, különben nem érthette volna félre Themistios célzását. Them. szavai tehát a dominátus visszaélései és bűnei által kiváltott közhangulatról szólnak, amely az elnyomó rendszer »bármilyen változását« szívesen fogadta. — Ennyiben rétorunk szokásához híven, magasztalásba rejtett éles bírálatot gyakorol a dominátus népelnyomó rendszere fölött és Valenset a felkelés leverése alkalmából burkolt formában ennek megváltoztatására szólítja fel. Néhány évvel később, 368-ban, Valens quinquennáliája alkalmából mondott VIII. sz. beszédében a rétor hasonló, talán valamivel nyíltabb bírálatot gyakorolt (v. ö. különösen 113—115. lapokat). — Az *agentes in rebus* intézményekhez: Hirschfeld: Kleine Schroffen 624. l. és kk.

- [57] Them. Or. VII. (91. C): *Χρόνῳ ἀποκοπᾶς, γῆς ἀναδαμοῦς, τὴν ἐπὶ Κρόνον καὶ Ρέας εὐδαιμονίαν πικρὰ δολεάσματα τοῖς ἐπὶ τούτων ἀλικομένοις*

A Kronos és Rea aranykorára való utalás félreérthetetlen célzás annak a legendás időszaknak utópikus-kommunista viszonyaira, amellyel a föld közös tulajdonát is asszociálták. V. ö. pl. Vergilius: Georg. I. 126., Hor. Carm. III. 24., 12. Ovidius: Metam. I. 135. k. Hésiodos: Munkák és napok (Bp. 1954.) akadémiai kiadásban: Trencsényi—Waldapfel: Az aranykor — mitosz és a boldogok szigetei; u. a.: Mitológia (Bp. 1956.), 80. l.

- [58] Them. Or. VII. (92. A).

- [59] Them. Or. (91. C) uo. 90. A és 86. B.

- [60] Them. Or. VII. (91. D).

- [61] Amm. XXVI. 10., 1—3.

- [62] Themistios Or. 279. l., irodalommal. Azóta: Dalman: Der Valens-Aquäduct in Konstantinopel (Indogerm. Forschungen III., 1933.).

- [64] Schulten: Zwei Erlässe des Kaisers Valens über die Provinz Asien (Jahresh. des österr. Arch Instituts IX. [1906.] 40. kk.)

Bruns: Fontes Juris Romani No. 97. a-b; Abbott—Johnson: Municipal administration in the Roman Empire p. 500—505., No. 157—158.

- [65] Them. Or. VIII. (116. A), a. 368.

- [66] Piganiol i. m. 155—156. l. Ugyanitt a 155. l.-on azonban tárgyi tévedés van; Maximus pénzbüntetése és torturája megelőzte a Prokopios felkelést, tehát nem annak retorziója. Maximus egyébként, mint láttuk, szembenállt Prokopiosszal. Sőt, éppen ez a szembenállása egy ideig még rangemelkedést is biztosított számára: az őt megkínzó Salutiust éppen ezen a jogcímen fosztották meg hivatalától. Maximus visszakapta vagyonát és Konstantinápolyban jártakor tiszteletben is részesült. V. ö. Eunapius FHG IV. p. 479—480.

Dr. HAHN ISTVÁN:

Die Gesellschaftlichen Grundlagen der Usurpation des Prokopios

Die marxistische Geschichtsforschung erwies schon vor etlichen Jahren (vgl. die Arbeiten Dmitrevs und Je. Stajerman), dass wir in der Usurpation des Prokopius (Sept. 365—Mai 366.) lediglich eine sozial-revolutionäre Bewegung der Kleinasiatisch—Thrakischen Landesbevölkerung, in erster Reihe der Laeten und Colonen sehen müssen. Anknüpfend an diese Ergebnisse, versucht dieser Aufsatz die folgenden Thesen auszuführen:

1. Auf Grund prosopographischer Indizien wird erwiesen, dass diese Bewegung keinen Constantinisch-dynastischen, sondern viel eher einen ausgesprochenen Julianischen Charakter getragen hat. Die ehemaligen Mitarbeiter Constantius' standen auf Seite der Regierung, während der Julianische Kreis sich dem Usurpator anschloss.

2. Als soziale Base der Bewegung gelten neben dem Bauertum die städtisch-plebejischen Schichten der Hauptstadt, und der grössten thrakisch—kleinasiatischen Städten, Chalcedon, Cyzicus, etc. Die städtische Bevölkerung zeigt sich in dieser Bewegung eben so revolutionär gefärbt wie der ländliche Kolonat.

3. Anhand einer — bisher unbeachteten — Aussage des Themistius kann das soziale Program der Bewegung konkreter als bisher gefasst werden; es sind die sozialen Losungen der »*chreôn apokopê* und des *gês anadasmus*, die in einen utopischen Kommunismus münden. Eben deshalb konnte Themistius diese Bewegung der Sklavenerhebung des Spartacus und Crixus gleichsetzen.

4. Dieses konkrete soziale Programm kann mit der Person des cynischen Popularphilosophen Heraclius in Zusammenhang sein, dessen initiative Teilname an der Usurpation durch Eunapius bezeugt wird.

Dr. BIHARI JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

OROSZ—MAGYAR HASONLÓSÁGI SZÓTÁR

I. Bevezetés

A magyarság már vándorlásának utolsó szakaszában is találkozott szláv törzsekkel, a szláv jövevényszavak azonban többségükben a honfoglalás utáni 1—2. évszázadban kerültek át nyelvünkbe [7]. A honfoglalók ugyanis, néhány apró szigettől eltekintve, főleg szlávokat találtak a Kárpátokon belül és tőlük vették át azoknak az új fogalmaknak a neveit, amelyek megváltozott életmódjukkal szükségszerűen együtt jártak. Fejlettebb kultúrájú szláv népek éltek a Dunántúl, sűrű volt a szláv lakosság a Vág és a Garam alsó folyásának a vidékén és az Alföldet északról félkörben szegélyező hegyvidék folyóvölgyeiben. Nagyobb szláv telepek voltak még a Felső-Tisza vidékén, a Szamos folyó mentén, továbbá a Nyírségben és az Ecsedi-láp környékén. Éltek szlávok az Erdélyi Medence peremvidékein, a Maros és a Temes völgyében is [1].

A magyar—szláv érintkezés tehát több mint 1000 éves múltra tekinthet vissza, történelmünk folyamán szinte állandó jellegű és hatása ma is, a felszabadulásunk óta különösen tart [2]. Nem tekinthetjük azonban most feladatunknak, hogy ennek az érintkezésnek nyelvünkben meglévő minden nyomát megvizsgáljuk. A probléma sokrétű, érdekes, az ősmagyar nyelv hangrendszerének a megállapítása szempontjából pedig fölötté fontos is. Évtizedeken át olyan kiváló nyelvtudósokat foglalkoztatott, mint Miklosich, Asbóth, Melich, Kniezsa, MOÓR stb. Ellenértés nézetek csatáznak egymással, a vita folyik és Kniezsa nagyszerű (egyelőre még befejezetlen) műve is sok kérdést nyitva hagy még. Valószínű, hogy a magyarság a honfoglalás előtt legelőször bolgárokkal érintkezett, hogy jövevényszavaink sorában erős a dunántúli szlovén hatás, de gyakran vitás, hogy a jövevényszavakat illetően pontosan melyik szláv nyelv az átható. Más szóval: a szűkebb nyelvi eredet, a közvetítő nyelv problémája a szláv nyelveken belül nehezen állapítható meg. Problematikus ugyanis még sok keresztnév, személynév és helynév eredete, bővebb feldolgozást igényelnek a különböző átvételi rétegek is. Mindezek a problémák azonban témánkkal csak kapcsolatban vannak, de közvetlenül nem érintik. Számunkra a legfontosabb csupán annak a megállapítása, hogy szókészletünkben elég sok a szláv jövevényszó és köztük sok szó ma már alapszókincsünk tagja. Ez a tény fordította

figyelmünket arra, hogy a szláv jövevényszavakkal foglalkozzunk, mégpedig ezúttal nem is nyelvtörténeti, hanem pusztán *didaktikai* szempontból.

Ismeretes, hogy a didaktika a tanítás tartalma mellett nagy jelentőséget tulajdonít a tanítás mikéntjének is. Ebből a szempontból az orosz nyelvoktatásra vonatkozó módszertani irodalom nálunk még mindig nem bontakozott ki a megkívánt mértékben. Még ma sincs orosz módszertani folyóiratunk. A továbbképzés néhány hasznos füzetje megjelent ugyan, de pl. az orosz—magyar minimum szótár megjelenése még mindig várat magára. Nincsen orosz—magyar hasonlósági szótárunk sem. Effajta kísérlet ugyan történt dr. Csánk Béla részéről a negyvenes években Beregszászon [3], azonban őt kizárólag mnemotechnikai szempontok vezérelték, ezért közli csak ábécé sorrendben, még hozzá *hibás, latinbetűs átírásban* az orosz szavakat. Helyenként a közvetítő nyelvre is utal (a latinra, franciára, vagy németre), azonban sok olyan szót is felvesz az orosz nyelv szókincsébe (a hasonlóság kedvéért), amelyek az oroszban vagy nincsenek meg, vagy csak egészen ritka nyelvjárási alakok. (Vö.: бабка — boka, ярок — árok, пыр — rúd stb.) Szaporítják továbbá szótáranyagát olyan szavak, amelyeknek nincs a magyarban hasonló hangzású alakjuk és legfeljebb egy másik idegen (német, olasz vagy francia) szóhoz hasonlítanak csupán, pl. бюст — mellszobor (német: Büste). Bár az előszóban Csánk hangsúlyozza, hogy a pusztá véletlenül alapuló hasonló hangzású szavakat is feltünteti, azonban az ilyen hasonlóságokat gyakran túlzásba viszi és gyakorlati értékük még így is aligha támad. (Vö.: дохлый — döglött.) Tömegével ráncigálja továbbá elő azokat a szavakat is (ugyancsak a hasonlóság kedvéért), amelyek ma már elavultak. (Vö.: брадобрей — borbély, ma csak: парикмахер). Hasonló célból, de gyakran minden alap nélkül közli a képzett szavak tömegét is, pedig azoknál többnyire nincs már hasonlóság a legtöbbször teljesen eltérő magyar képzők miatt.

Mindent egybevetve, mégsem vitatható el a szerző elsőségének érdeme, azonban a sok filológiai pontatlanság, a romantikus nyelvészkedés, a sok, forradalom előtti szóanyag felhasználása, viszont az egész gyakoriak hiányzása mégis nagyrészt elavulttá teszi ma már ezt (az egyébként itt nem is kapható) kísérletet.

A mi szótárunk — helyhiány miatt — nem törekedhetik teljességre. Elsősorban azokat a szavakat vettük fel, amelyek

1. mind a mai oroszban, mind a mai magyarban *hangzásra* szinte teljesen egyformák. Pl.: баран, совет, паприка, колхоз, мак, стража, мама, щука, барка, тесто, борона, галушка, слива stb.,

2. továbbá azokat, amelyek a két nyelvben, ha nem is egészen, de nagyon hasonló hangzásúak. Pl.: сосед, стреха, милость, куколь, артишок, горлица stb.

Ebből látható, hogy szótárunk, bár magvát a szláv jövevényszavak alkotják, mégsem támaszkodik pusztán azokra. Didaktikai szempontból ugyanis nem hanyagolhatók el teljesen azok a nemzetközi szavak sem, amelyek mind a mai oroszban, mind a mai magyarban hasonló hangalakúak.

Nem vettük fel viszont azokat a szavakat, amelyek még megvoltak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a magyar szavakkal hangzásra és jelentésre csaknem teljesen megegyeztek, vagy legalábbis belőlük könnyen (hangtanilag szabályosan!) leszármaztathatók — *de a mai oroszban már nincsenek meg*. Pl.: óbolgár: празднь (üres, tétlen, hiú, rest stb., mai bolgár: prázen — üres) — parázna, (mai orosz: блудный, развратный), annak ellenére, hogy az óbolgár hangalak más, de az eredeti jelentéssel összefüggő szavakban ma is felfedezhető, pl.: праздный — tétlen, празник — ünnep. Kimarad ugyanezért az óbolgár дрягъ — *dorong* is, mely a mai oroszban: дрючок (ami viszont a »dorong«-hoz aligha hasonlít!), vagy az óorosz гряда — *gerenda*, mert a mai oroszban csak: бревно, балка, брус alakok vannak meg, amelyek közül egyik sem hasonlít az ősi alakhoz, éppen ezért nem is szerepel a szótárunkban. Az ilyen összefüggések feltárása ugyanis — bármilyen érdekes is lenne az — egyrészt már általában megtörtént a hivatkozott szlávisták műveiben, másrészt eltérítene eredeti célunktól — attól, amit már hangsúlyoztunk fentebb, hogy ti. *elsősorban* azokat a szavakat közöljük, amelyek a mai oroszban is megvannak és amelyeknek *hangzásra és jelentésre nézve* egészben vagy részben megfelelő magyar párjuk is van. Ez alól csak akkor teszünk kivételt, amikor az összefüggés (még a filológiai képzetlenség előtt is) egészen kézenfekvő. Pl.: квас — kovász (bár ma »kovász« = закваска).

A nemzetközi szavak sorában a képzett szavak (származékszavak) közül csak azokat közöljük, amelyek megőrzik hasonlóságukat a megfelelő magyar képzéssel. Pl.: декан — dékán; деканат — dekanátus. (De már деканство nem szerepel!)

Nem vesszük fel a véletlenül egyforma hangzású szavakat sem, ha egyébként semmi közük sincs egymáshoz, pl.: шип- (tövis) — síp; бор (csónak) — bot; рыба (ajak) — guba; перец (bors) — perec; хорда (mért húr) — horda; уборка (aratás) — uborka.

Ha éppen ilyen szavak fordulnának elő tanítás közben, akkor vegyük igénybe a szemléltetés minden lehető eszközét ahhoz, hogy a hasonló hangzású orosz szó jelentését jól el tudjuk különíteni a vele megegyező magyar hangalaktól.

Nagyon növelnék továbbá a nyelvjárási szavak is a hasonlósági szavak mennyiségét. Pl.: лавица — lóca, чуха — csuha, луг — lúg, надраги — nadrág, палата — palota, полова — polyva, постав — posztó, сольница — szelence (eredetileg: sótartó), сукня — szoknya, зоб (= »evés«, főleg lovaké) — zab (innen: zabál = нyj: зобать), чемер — csömör, бир — bér, обрус — abrosz. Ennek ellenére azonban az eddig kifejtetteknek megfelelően nyelvjárási szavakat csak a legritkább esetben közlünk.

Már említettük, hogy a közvetítő nyelvet néha lehetetlen meghatározni. Bizonyos, hogy a magyar nyelv szláv szavai többnyire délszláv eredetűek, az ún. nagyorosszággal csak felszabadulásunk óta vagyunk közvetlen kapcsolatban. Szótárunk azonban nem veti fel az eredet kérdését sem, mert központjában a hasonlóság elve áll, éppen ezért pl. a король — *király* szót közli, bár közismert, hogy germán eredetű

(KARL), de a szláv nyelvekben is gyökeret vert, hozzánk onnan került és a mai oroszban is megvan.

Általában (néhány kivételtől eltekintve) arra törekedtünk, hogy *elő* hasonlósági szókinccset közvetítsünk, mert bármennyire is nem szótanulás a nyelvtanulás, mert a nyelvnek csak építőanyagát alkotják a szavak, de mint ahogy az építésnél az építőanyagokat sem lehet nélkülözni, szavak nélkül sem képzelhető el semmiféle nyelv. Persze, aki a nyelvtanítás vagy nyelvtanulás helyes módszerét keresi, nem a szótanulás módszerére gondol, mert tudhatja valaki egy nyelv teljes szókinccsét, beszélni mégsem tud azon a nyelven [4]. A beszélés azonban csak olyan szavakból szerkesztett mondatok segítségével végezhető, amely mondatok szókinccsét érti — vagy legalábbis könnyen megértheti — a tanuló, ezért a szókinccs kérdése nagyon is lényeges az eredményes nyelvtanításban.

A nyelvtanulás is munka, mégpedig komoly munka. A nyelvoktató története folyamán sok kísérlet történt már arra vonatkozólag, hogy a nyelvtanulás munkájával, mint minden munkával termésszerűen vele járó nehézségeket a minimumra csökkentsék. Az ún. direkt módszer játékos kedvvel, az anyanyelv kikapcsolásával ugyanezt a célt akarja elérni, de mennyivel könnyebben el is érheti ezt, ha a hasonlósági szókinccs anyagát jól kiaknázza. Honti Rezső orosz nyelvtanában [6] 60 olyan orosz szót közöl, amelyeknek a megtanulása sem a gyerekeknek, sem a felnőtteknek nem okoz különösebb nehézséget, éppen a megfelelő magyar szavakkal való nagyfokú hasonlósága miatt. (сено, жир, ключ, шуба, пой, казак stb.) Ezt a számot mi most a sokszorosára növeljük szótárunkkal. Ez a szókinccs már az első orosz nyelvórán jól gyümölcsöztethető, mert ha a nevelő az osztály érdeklődésének-összetételének megfelelően válogatja ki belőle azt a néhány szót, amelyen keresztül először kívánja bemutatni tanítványainak az orosz nyelvet, éppen az ismerős szavak következtében maradandó élményt fog nyújtani nekik és a gyerekek meg lesznek győződve arról, hogy az orosz nyelvvel kapcsolatosan felmerülő nehézségek a jövőben is — ha nem is mindig ilyen könnyedén —, de leküzdhetők lesznek.

A hasonlósági szókinccs segítségünkre siethet még a következőkben:

1. A tanterv előírja az ún. szervezési szavak fokozatos bevezetését. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a VI. o.-tól kezdve egyre több nehézséget okoz e szavak kitalálása, mert a kötelező szókinccs ismerete egyre jobban szűkíti a még bevezethető szavak számát. Ellenben: a tankönyv eddig egyféle volt, pedig részben más szavak járnak falun, mint városban. A hasonlósági szótár lehetőséget nyújt arra, hogy a nevelő viszonylag könnyen kiegészíthesse az egyes olvasmányok szókinccsét.

2. Az iskolai orosz társalgás óráit élvezetessé teheti a nevelő a hasonlósági szótár felhasználásával, mert kevés munkával sok ismeretet adhat át tanítványainak.

3. Segédeszközzül szolgálhat a már régóta ígért és várt orosz-magyar minimum szótár megszerkesztésénél, valamint

4. a következő orosz tankönyvek megírásánál is, hiszen az elsajátításra kijelölt szavak sorrendjében a fokozatosság, a »könnyebbről a nehezebbhez« elvének érvényesülését misem biztosíthatja jobban, mint a hasonlósági szótár anyagának a tantervi követelmények szellemében való módszeres felhasználása.

5. Az anyanyelvre való támaszkodás elvének egyre fokozódó hangsúlyozása mellett önmagunkkal kerülnénk ellentmondásba, ha — míg a nyelvtan területén felhasználjuk a leglazább összefüggéseket is, sokszor még meg is előzzük az anyanyelv nyelvtanát (főnévi igenév az V. o.-ban stb.), — a szókincs tanításában pedig figyelembe sem vesszük, amit készen kínál anyanyelvünk.

6. Megkönnyíti az orosz nyelv tanítását, ha az orosz helyesírás és fonetika szabályait a hasonlósági szókincs példáin mutatjuk be. Így pl. kitűnően szemléltethetjük a *redukció* jelenségét a *коса, дыня, чудо* szavakon, mert ezeknek a szavaknak a magyar kiejtése nagyon hasonlít a megfelelő orosz kiejtéshez is. (Kasza-dinnye-csoda.) Az átvett szláv szavakban általában egy fokkal nyíltabb hangzót ejtünk, erre gondolva mindjárt könnyebb lesz az orosz *стол* után az *asztal* megtanulása.

7. Hasonlóképpen jól felhasználható a hasonlósági szókincs tanítása felsőbb fokon is, pl. a történeti nyelvtanban a nazálisok tanításánál. Amikor arról beszélünk, hogy a régi orosz nyelvben, mint minden más szláv nyelvben is, a tiszta vokálisokon kívül még nazálisok is voltak, akkor megint csak a hasonlósági szókincs példáival mutatjuk ezt be. A *menta* — *мята*, *péntek* — *пятък*, *rend* — *ряд*, *szent* — *свят-ой* szépen illusztrálja, hogy a j+a hangkapcsolat gyakran a j+ę-ből (orrhangú e, amelyik -en- szótagból származott mássalhangzó előtt) származott és a magyar szó éppen ezért még a régibb kiejtésre utal ugyanúgy, mint a *donga* (дуга), *konkoly* (куколь), *goromba* (гроб), *korong* (крыг), *abroncs* (обруч), *galamb* (голубь) szavak, amelyek viszont a j+u hangsorra derítenek fényt (ahol ugyanis szláv jövevényszavainkban ma magánhangzó + m vagy n [ŋ] hangkapcsolatokat találunk, ott a mai oroszban mindenkor »у« vagy »я« van).

Szótárunk számít természetesen nevelőink bizonyos fokú nyelvi alapműveltségére. Akiknél ez megvan, azoknál nem fog nehézségbe ütközni, hogy rámutassanak pl. a *застава* és *пристав* szavaknál az *szt* — *szl* váltakozásra és tanítványaikhoz azonnal közelebb kerülnek a látszólag nem egészen hasonló hangalakok (zászló, poroszló). Ugyanígy villantunk rá néha egy hangátvetésre: *плесень* *pelész*n-peniszl-penész, a *x/k* váltakozásokra (különösen, ha idegen szavakról van szó): *хром* — *króm*, *холера* — *kolera*, *хмель* — *komló*, vagy arra, hogy az orosz »ист« képzőből, mely általában a foglalkozást jelentő szavakat jellemzi, a magyarban rendszerint »-ista« lesz: *гимназист* — *gimnazista*.

A filológiaiilag kevésbé képzettek figyelmét pedig az összefüggések felismerésére hívjuk fel. Ha észreveszik, hogy az orosz *зима* szó emlékeztet *jelentésénél fogva* is a »zimankó«-ra, a *пых* szó a »puha« melléknévre, a *скачок* »ugrás« pedig a *szöcskére*, ezek a szavak még akkor is könnyebben bevésődnek az emlékezetbe, ha néha tudományosan

nem is sikerül mindig bizonyítanunk az összefüggéseket (mint pl. éppen a скачок esetében, ahol az egyeztetés *hangtanilag* nem mutatható ki).

A felnőttek tanításánál a hasonlósági szótár anyagából — ha lehet — azt a szókincset kezdjük tanítani, amely szókincs a felnőtt tanuló szakmájának a szókincese.

Kétségtelen továbbá, hogy mind a felnőttek, mind az iskolás gyermekek tanításában fontos szempont a szó gyakoriságának és gyakorlati-
latiságának szempontja mellett a szó hangsora is. Minél ismertebb egy hangsor, annál könnyebben megtanulható. Így nyer értelmet a hasonlósági szótár, mely főleg ismert hangsorú szavakat tartalmaz.

Lehet ugyan, hogy a szavak hangsorát tekintve, nincs könnyű és nehéz szó — fejtik ki véleményüket a már hivatkozott könyv szerzői [5]. Nehézség tekintetében nincs ugyanis nagy különbség — ezt elismerjük — e két szó hangsora között: школа-карандаш. Mégsem vitás azonban, hogy annak, aki még csak kezdő az idegen nyelv tanulásában, előbb kell megtanulnia a школа szót, mint a карандаш szót. *Bakonyi Hugó*: A gyermeknyelvi szókincs fejlődése stb., *Cser János*: A magyar gyermek szókincese, *Tettamanti Béla*: A legszükségesebb német szavak és fordulatok című könyve azt a minimális szókincset nyújtja, amelyet a kezdőnek elsősorban tanulnia kell. Ha ebbe a szókincsbe fokozatosan és ugyancsak a gyakoriság szempontjának megfelelően beolvasztjuk az orosz-magyar hasonlósági szókincs anyagát, akkor olyan mondatok beszélgetésével történhetik a tanítás, amelyekben már szótanulási probléma szinte alig van, tehát sokkal több alkalom és idő adódik a nyelv egyéb titkainak megismerésére.

Didaktikai szempontok vezettek bennünket, amikor a szokásos ábécé rendtől eltérően fogalomkörök szerint csoportosítottuk a szóanyagot. Sok szóról nehéz eldönteni, hogy melyik fogalomkörbe tartozik, némelyik szó több körbe is besorozható. Ilyenkor rendszerint olyan szavak között adjuk a kérdéses szót, amelyek társaságában leggyakrabban fordul elő.

Az orosz szó után zárójelben mai jelentése, esetleg rétegbeli jelzése: *rég* = régies, *nyj* = nyelvjárási stb. következik. A gondolatjel után mindig azt a szót közöljük, amelyhez a címszó hasonítottuk. Ha utána még () is következik, ez a hasonított szó mai orosz megfelelőjét adja meg. Pl.: квас (savanykás hűsítő ital) — kovász (закваска).

A gondolatjel után álló külön jelzések csak a magyar szóra vonatkoznak.

*

A pedagógiai főiskolák immár egy évtizede büszkén hivatkoznak arra, hogy dolgozói a tudományok művelése mellett minden erejüket és képességeiket a *gyakorlati oktatás* szolgálatába kívánták állítani. Nagyon örülnénk, ha ez a kis munka is növelné azoknak a számát, akik mindig törekedtek a fenti cél elérésére, és abban a reményben bocsátjuk útjára, hogy nemcsak a hivatásos pedagógusok és az iskolás ifjúság, hanem az orosz nyelvet megtanulni kívánó felnőttek érdeklődését is magára fogja vonni.

II. A SZÓTÁRI RÉSZ

Állam, hivatal, társadalom

дипломат — <i>diplomata</i>	делегация — <i>delegáció</i>
дипломатия — <i>diplomácia</i>	делегировать — <i>delegálni</i>
мандат — <i>mandátum</i>	интервенция — <i>intervenció</i>
министр — <i>miniszter</i>	канцлер — <i>kancellár</i>
парламент — <i>parlament</i>	картотека — <i>kartoték</i>
сенат — <i>szenátus, felsőház</i>	консул — <i>konzul</i>
сенатор — <i>szenátor</i>	Кремль — <i>Kreml</i>
совет — <i>szovjet, tanács</i>	либерал — <i>liberális</i>
султан — <i>szultán</i>	либерализм — <i>liberalizmus</i>
трон — <i>trón</i>	кулак — <i>kulák</i>
urna — <i>urna</i>	кули — <i>kuli</i>
демократ — <i>demokrata</i>	мужик — <i>muzsik, parasztember</i>
демократизация — <i>demokratizálás</i>	пария — <i>pária</i>
демократизм — <i>demokratizmus</i>	слуга — <i>szolga</i>
демократия — <i>demokrácia</i>	сосед — <i>szomszéd</i>
фашизм — <i>fasiszmus</i>	хулиган — <i>huligán, csibész</i>
фашист — <i>fasiszta</i>	саботаж — <i>szabotázs</i>
товарник — <i>árufognök (tárnok)</i>	бал — <i>bál</i>
стольник — <i>asztalnok</i>	банда — <i>banda</i>
жулан — <i>zsupán</i>	беседа — <i>(beszélgetés) — beszéd</i>
дворник — <i>(házmester) udvarnok</i>	деспот — <i>deszpota</i>
царевич — <i>cárevics, a cár fia</i>	диктатор — <i>diktátor</i>
царизм — <i>cárizmus</i>	диктатура — <i>diktatúra</i>
царь — <i>cár</i>	капитализм — <i>kapitalizmus</i>
цензор — <i>cenzor</i>	капиталист — <i>kapitalista</i>
цензура — <i>cenzura</i>	конгресс — <i>kongresszus</i>
шах — <i>sah (perzsa uralkodó)</i>	визит — <i>vizit</i>
король — <i>király</i>	генерация — <i>generáció</i>
воевода — <i>vajda</i>	юнкер — <i>junker, nagybirtokos</i>
цесарь — <i>(római) császár</i>	герольд — <i>herold, hírnök</i>
бан — <i>bán</i>	герцог — <i>herceg</i>
межа — <i>(mezsgye) — megye</i>	клуб — <i>klub</i>
паша — <i>basa</i>	банкёт — <i>bankett</i>
чинóвник — <i>(forr e hivatalnok) — csi-</i> <i>novnyik</i>	парламентаризм — <i>parlamentarizmus,</i>
сéктор — <i>szektor, osztály</i>	прокламация — <i>proklamáció, прокла-</i>
агрéссор — <i>agresszor</i>	мировать — <i>proklamál, протекторат</i>
агрéссия — <i>agresszió</i>	— <i>protektorátus, путч — puccs, pérent</i>
лига — <i>liga, szövetség</i>	— <i>régens, стáроста — (bíró) — sztarosztá,</i>
плéнуm — <i>plénium</i>	суверенитét — <i>szuverénítés, суверен-</i>
погрóм — <i>pogrom</i>	ный — <i>szuverén, террор — terror, тер-</i>
престйж — <i>presztizs, tekintély</i>	роризм — <i>terrorizmus, террорист —</i>
раб — <i>rab</i>	<i>terrorista, тоталитарный — totalitárius,</i>
делегат — <i>delegátus</i>	тотальный — <i>totalis, трибун — tribun,</i>
	федерализм — <i>föderalizmus, szövet-</i>

ségi államrendszer, федералист — föderalista, федералистический — föderalisztikus, федеральный — föderális, федеративный — föderatív, федерация — föderáció, феодализм — feudalizmus, феодальный — feudális, халиф — kalifa, халифат — kalifátus, шериф — serif, шифрованный — sifrirozott, реjtjeles, шифровать — sifriroz, rejtjelez, шифровка — sifrirozás, rejtjelezés, печать — pecsét, декларация — deklarálás, kijelentés, руссофия — russzofil, oroszbarát, синдикализм — szindikalizmus, синдикалист — a szindikalista, синдикат — szindikátus, уния — unió, egyesülés, эмир — emír, указ — ukáz, rendelet, земство — zemszvo, helyi önkormányzat (a cári Oroszországban), национализация — nacionalizálás, államosítás, ликвидатор — likvidátor, набоб — nábob, националист — nacionalista, национализм — nacionalizmus, начальник — (előjáró) — nacsátnyik, нимб — nimbusz, нормализация — normalizáció, олигарх — oligarcha, падишах — padisah, szultán, патрон — patronus, pártfogó, патронизм — patronázs, védnökség, пацифизм pacifizmus, пацифист — pacifista, печать — pecsét, позиция — pozíció, префект — prefektus, префектура — prefektúra, протектор — protektor, pártfogó, протекция — protekció, рационализация — racionalizálás, реакционер — reakciós egyén, реакционный — reakciós, реакция — reakció, репутация — reputáció, hírnév, референт — referens, előadó, ратор — rator, szóнок, вотум — votum, szavazat, декрет — dekrétum, rendelet, демагог — demagóg, демагогия — demagógia,

депутация — deputáció, империализм — imperializmus, империалист — imperialista, инспектор — inspektor, коммуна — kommuna, közösség, консерватизм — konzervativság, консолидация — konszolidáció, космополит — kozmopolita, легитимист — legitimista, лакэй — lakáj, магнат — mágnás, снобизм — sznobizmus, социолог — szociológus, фиаско — fiaskó, kudarc, флирт — flört, цель — cél, шунюкание — sugdosás, шунюкаться — sugdos, карьера — karrier, карьерист — karrierista, карьеризм — karrierizmus, төрлөл, саботажник — szabolőr, друзья — (barátok) — drusza, анан — apacs, аристократ — arisztokrata, аристократия — arisztokrácia, артель — artel, беремот — behemót (ember), беи — bej, бег, компания — kompánia, компромисс — kompromisszum, конвенциональный — konvencionális, фазис — fázis, fejlődési fok, экспозе — expozé, előadás, элита — elit, felső réteg, эндогамия — endogámia, törzsön belül való házasodás, эндогемный — endogém, этикет — etikett, юбилей — jubileum, гарем — hárem, гейша — gёsa (japán leaházi énekesnő), честь — (becsület) — tiszt, пристав (реж оросз rendőrjөнök) — poroszló, автономия — autonómia, önkormányzat, автохтонность — autochtonitás, автократический — autokratikus, автентичный — autentikus, абсолютизм — abszolutilizmus, önkényuralom, робот — robotember (gép), работа — (munka) — robot, (барщина), витьязь — vitész, шатёр — (cigány) sátor, свободный — szabad.

Állattenyésztés

Наси — jászol
сечка — szecska
бырька, бырка (nyj sz) — birka
чередá — (költ sor, nyáj) — csorda
крупá — (kása, gríz) — korpa (отруби)
нажить — pázsil, legelő
рой — raj, (méhraj)
обрóк: (lőrt дёззма) — abrak
бык — bika
стеня — szleppe, puszta
йго — iga
ярмó — járom
хомут — hámtiga
голубь — galamb
пáва — páva (tyúk)

пастух — pásztor
пастырь (көлт, egyh.) — pásztor
баран — bárány
подкова — patkó
фокстерьер — foxterrier
шиншилла — csincsilla (házinylul fajta)
як — jak (tibeti szarvasmarha)
сүка — szuka, nősténykutyа
пони — póni, törpe lo
кулярка — pulár, kappan
щүка — csuka
горлица — gerlice
буйвол — bivaly
пáвучка — pávácska
кóпыто — kapla, pata

Állatvilág

чик — *csiz*
 сойка — *sajkó*
 сойка — *szarka*
 воробей — *veréb*
 блоха — *bolha*
 гилет, гилста — *giliszta*
 кобра — *kobra*, *pápaszemes kígyó*
 рак — *rák*
 видра — *vidra*
 паук — *pók*
 моль — *moly* (*lepke*)
 попугай — *papagáj*
 бабка — *báb*
 ворона — *varjú*
 газель — *gazella*
 гидра — *hidra*
 гиена — *hiéna*
 горилла — *gorilla*
 жираф — *zsiráf*
 зебра — *zebra*
 какаду — *kakadu*
 крокодил — *krokodil*
 кукушка — *kakuk*
 кукуватъ — *kakukol*
 лама — *lama*
 леопард — *leopárd*
 медуза — *meduza*
 навиан — *pávián*
 шакал — *sakál*

тигр — *tigris*
 фазан — *fácán*
 фауна — *fauna*, *állatvilág*
 фламинго — *flam. gó*
 хамелеон — *kaméleon*
 шимпанзе — *csimpánz*
 скорпион — *skorpió*
 соболь — *coboly*
 пеликан — *pelikán*
 пингвин — *pingvin*
 полип — *polip*
 пума — *puma*
 росомáха — *rozsomák*, *torkosborz*
 саламáндра — *szalamandra*
 нутрия — *nutria*
 прототип — *prototípus*, *ősminta*
 скачек — *szöcske* (*kuznecik*)
 эму — *emu*
 ягуар — *jaguár*
 пиявица, пиявка — *pióca*
 слюка — (*erdei*) *szalonka*
 скунс — *szkunksz*
 гуано — *guáno*, *madártrágya*
 зебу — *zebu*
 клоп — *poloska*
 медведь — *medve*
 муфлон — *muflon*
 мандрил — *mandrill*
 выхлец — (*kopó*) — *vizsla*

Növényvilág

куколь — *konkoly*
 буйк — *bükk* (*fa*)
 мох — *moha*
 лён — *len*
 артишок — *árticsóka*
 паприка — *paprika*
 боб — *bab*
 кукурүза — *kukorica*
 диня — (*sárga*) *dinnye*
 кактус — *kaktusz*
 канна — *kanna*
 люцерна — *lucerna*
 мак — *mák*
 малина — *málna*
 мальва — *mályva*
 мята — *menta*
 осёт — *aszal*
 мандрагóra — *mandragóra*
 ментол — *mentol*
 парк — *park*
 хна, хénна — *henna*
 хризантема — *krizantém*
 морковь — *murok*
 цикламен — *ciklámen*
 явор — *jávör* (*fa*)
 голъ (*rég pusztaság*) — *gally* (*vettes*)
 губа — (*laplógomba*) — *gomba*

соя — *szója* (*bab*)
 спáржа — *spárga*
 сурепица — *repece*
 тис — *tiszafa*
 тополь — *topoly* (*fa*)
 тюльпан — *tulipán*
 укрóп — *kapor*
 резедá — *rezeda*
 ренклод — *ringló*
 репа — *répa*
 рожь — *rozs*
 слива — *szilva*
 капуста — *káposzta*
 гроздь — (*szőlő*) *gerezd*
 огурец — *ugorka*
 свёкла — *cékla*
 каша — *kása*
 абрикós — (*kajsi*) *barack*
 фасоль — *paszuly*
 черешня — *cseresznye* (*fa*)
 сóрго — *szorgo*, *durvaköles*
 редька — *retek*
 луч — (*sugár*) — *lucfenyő* (*ель*)
 бузина — *bodza*
 лопух — *lapu*
 напоротник — *páfrány*, *rég paprad*
 бегония — *begónia*

беленá — *beléndek*
 вербена — *verbéna, vasfü*
 гербарий — *herbárium*
 гиацинт — *jácint*
 лебедá — *laboda*
 лилия — *liliom*
 магнолия — *magnólia*
 мимóза — *mimóza*
 мирт — *mirtusz*
 нарцисс — *nárcisz*
 олеáндр — *(o)leander*
 оливо — *olajfa*
 бамбúк — *bambusz*
 анис — *ánizs*
 агáва — *agávè*
 цитрус — *citrusz*
 эвкалипт — *eukaliptusz*
 элодея — *elodea*
 берёка — *barkóca (fa)*

бурьян — *burján, dudva*
 хворост — *(röze) — haraszt*
 шишка — *siska, toboz*
 гибрид — *hibrid*
 имбирь — *gyömbér*

лавáнда — *levendula*, филодэндрон — *philodendron*, флора — *flóra, növényvilág*, шафран — *sáfrány*, тамаринд — *tamarind*, тамариск — *tamarisk (fa)*, туберóза — *tubarózsa*, туя — *tujafa*, фикус — *ficus*, цедрат — *cedrát (fa)*, пальма — *pálma*, пастернак — *paszternák*, примула — *primula*, лавасзи канкалин, рута — *ruta*, скабиóза — *szkabioza (mezei virág)*, петрушка — *petreszelyem*, петунья — *petunia*, рицин — *ricinus*, рóза — *rózsa*, розмарин — *rozmaring*, платан — *plátán (fa)*

Családi élet

челядь — *(rég) belső cselédség) — család*
 брат — *(fivér) — barát*
 внук, внúка — *unoka (fiú ill. lány)*
 баба — *(nőszemély) — bába*
 кум — *koma*
 máма — *mama*
 мамочка — *mamuska*
 мáтка — *(anya) — mátká*
 папа — *papa, apuka*
 мáчеха — *mostoha (anya)*

мáтрóна — *matróna*
 дед (*nagyapa*) — *déd* (прадед)
 песту́ня (*rég gondos nevelőnő*) — *pesztolka* (няня)
 мáтушка — *matuska, anyácska, néné*
 ба́тюшка — *bátyuska, öregem*
 патриархальный — *patriarhális*
 патриархат — *patriarkátus*
 пелёнка — *pelenka*

Egészség, betegség, orvostudomány

массáж — *masszázs*
 нормальный — *normális*
 сéрум — *szerum*
 витамин — *vitamin*
 санаторий — *szanatórium*
 маникюр — *manikür*
 педикюр — *pedikür*
 фризúра — *frizura*
 бритва — *borotva*
 пúдра — *púder*
 грот — *(mesterséges barlang, üreg) — garat* (глóтка)
 бе́дро — *(takácsborda) — borda*
 аптека — *patika*
 диагно́з — *diagnózis*
 диагно́ст — *diagnosztá*
 доктор — *doktor*
 инфéкция — *infekció*
 инфлуэнца — *influenza*
 поликлиника — *poliklinika*
 психолог — *pszichológus*
 ва́та — *vatta*
 опи́й — *ópium*
 пло́мба — *plomba, fogtömés*

та́бес — *tábesz, hátgerincsorvadás*
 гной — *(genny) — ganaj* — (навоз)
 зонд — *szonda*
 стру́ма — *struma*
 трахо́ма — *trahoma*
 фельдишер — *felcser*
 холéра — *kolera*
 пульс — *pulzus*
 реце́пт — *recept*
 рецепту́ра — *receptura*
 инъéкция — *injekció*
 ипохóндрик — *hipochonder*
 ипохóндрия — *hipochondria*
 истэ́рик — *hisztériás (beteg)*
 истэ́рия — *hisztéria*
 конси́лиум — *konzilium*
 кри́зис — *krízis*
 лазарéт — *lazaret, kórház*
 наркóз — *narkózis*
 наркóтик — *narkotikum*
 немóй — *néma*
 немéть — *megnémul*
 онемéлый — *elnémult*
 онемéть — *elnémul*

операция — *operáció*
 психиатр — *pszicháter, elmeorvos*
 борода — (*szakáll*) — *borda*
 опиум — *ópium*
 плесень — *penész*
 аборт — *abortusz*
 эпилепсия — *epilepszia*
 горб — (*púp*) — *görbe* — (горбатый)
 корча — *görcs*
 тиф — *tífusz*
 туберкулёз — *tuberkulózis*
 туберкулин — *tuberkulin*
 неволя — (*kényszer*) — *nyavalya*
 бандаж — *bandázs*, доза — *dózis*, порча — *porús*, саркома — *szarkóma*, ирригатор, лилипут — *liliputi*, törpe, мазохизм — *mazochizmus*, пигмей — *pigmeus*, törpe, пигмент — *pigment*, festőanyag, плазма — *plazma*, помада — *romádé*, kenőcs, протез — *protézis*, művégtag, протоплазма — *protoplaszma*, рефлекс — *reflex*, садизм — *szadizmus*, садист — *szadista*, тинктура — *tinktúra*, автопластика — *autoplasztika*, (azonos szövetből való pótlás), электрокардио-

грамма — *elektrokardiogram*, электрокардиография — *elektrokardiográfia*, электротерапия — *elektroterápia*, элэфантиаз (ис) — *elefántiázis*, (elefántkór, эликсир — *elixir*, эмбрион — *embrió*, эпидемия — *epidémia*, járvány, эпилептик — *epileptikus*, евнух — *eunuch*, идиот — *idióta*, идиотизм — *idiotizmus*, инвалид — *invalidus*, rokkant, complicация — *komplikáció*, лаборатория — *laboratórium*, скорбунт — *skorbul*, стрихнин — *sztrichnin*, таблетка — *tabletta*, тампон — *tampon*, термотерапия — *termoterápia*, gyógygyógykezelés, тетанус — *tetanusz*, уролог — *urológus*, урология — *urológia*, фагоцит — *fagocita*, sejtjelő, фармаколог — *farmakológus*, gyógyszerelankutató, фармакология — *farmakológia*, gyógyszerelán, фистула — *fisztula*, sipoly, фобия — *fóbia*, френолог — *frenológus*, френология — *frenológia*, koponyatan, фурункул — *furunkulus*, хилус — *hilus* — пинзофрения — *szkizofrénia*, экзема — *ekcéma*, пестовать — *pesztrál*, ápol, шамань — *sampon*

Egyéni tulajdonságok

наивный — *naív*
 наивность — *naívság*
 изжога (*gyomorégés*) — *izgága*
 фривольность — *frivolság*, ledérség
 эгоизм — *egoizmus*, önzés
 гнус — (*jéreg*, utálatos) — *gonosz* (злой)
 кавалер — *gavallér*, udvarló
 конгениальный — *kongeniális*
 чин — *csin*, szépség
 блуд — (*feslettség*) — *bolond*
 инкогнито — *inkognitó*
 интрига — *intrika*
 креатура — *kreatúra*, báb
 ригоризм — *rigorizmus*
 титан — *titán*
 филигран — *filigrán*
 филистер — *filiszter*, nyárspolgár

грубый — *goromba*
 эгоист — *egoista*
 фортель — *fortély*, csel
 цинизм — *cinizmus*
 циник — *cinikus* (ember)
 жест — *gesztus*
 коллега — *kolléga*
 благой — (*nép bolond*) — *balga*
 буйный — (*szertelen*) — *buja*
 гримаса — *grimasz*
 интимность — *intimitás*
 компрометировать — *kompromitál*
 ламентация — *lamentálás*
 сибарит — *szibarita*, elpuhult
 уникум — *unikum*, nagy ritkaság
 хохот — *hahota*
 хохотать — *haholázik*
 хулиган — *huligán*, csibész

Fémek, ásványok

смарagd — *smaragd*
 топаз — *topáz*
 хром — *króm*
 мрамор — *márvány*
 базальт — *bazalt*
 бензол — *benzol*
 бриллиант — *brillians*
 гранит — *gránit* (kő)
 патина — *patina*

платина — *platina*
 диамант — *gyémánt*
 иод — *jód*
 кристалл — *kristály*
 опал — *opál*
 олово — (*ón*, cin) — *ólom* (свинец)
 геолог — *geológus*
 Селитра — *salétrom*
 магнит — *mágnés*

рутил — *rutil*
 уранит — *uranit*
 шпат — *pát*
 гнейс — *gnejsz*
 туф — *tufa*
 цинк — *cink*
 торф — *túrfa, tőzeg*
 бензин — *benzin*
 брикет — *brikett*
 бронза — *bronz*
 лигнит — *lignit, barnaszén*
 пирит — *pirit*

гипс — *gipsz*
 доломит — *dolomit*
 кокс — *koksz*
 никель — *nikkel*
 рубин — *rubin*
 барит — *barit*
 порфир — *porfir*
 магnezит — *magnezit*
 малахит — *malachit*
 соль — *só*
 халцедон — *kalcedon*
 агат — *achát*

Filozófia, lélektan

эмпириокритицизм — *empiriokriticizmus*
 эмпирик — *empirikus (filozófus)*
 рационализм — *racionalizmus*
 реализм — *realizmus*
 пессимизм — *pesszimizmus*
 позитивизм — *pozitivizmus*
 схоластик — *skolasztikus*
 гуманизм — *humanizmus*
 оптимизм — *optimizmus*
 проблема — *probléma*
 психология — *pszichológia*
 сангвинический — *szangvinikus*
 талант — *talentum, tehetség*
 эстетизм — *esztétizmus*
 этика — *etika*
 юморист — *humorista*
 летаргия — *letargia*
 норма — *norma*
 фанатизм — *fanatizmus*
 фантазия — *fantázia*
 фатализм — *fatalizmus*
 философ — *filozófus*
 формализм — *formalizmus*
 формальный — *formális*
 фрейдист — *freudista*
 эмпиризм — *empirizmus*
 эмоция — *emóció*
 рационалист — *racionalista*
 реалист — *realista*
 пессимист — *pesszimista*
 позитивист — *pozitívista*
 схоластика — *skolasztika*
 гуманист — *humanista*
 оптимист — *optimista*
 проблематика — *problematika*
 сангвиник — *szangvinikus*
 структура — *struktúra*
 эстет — *esztéta*
 эстетика — *esztétika*
 юмор — *humor*
 доктрина — *doctrína, tan*
 логика — *logika*
 пассивность — *passzivitás*
 фанатик — *fanatikus*

фантаст — *fantasztá*
 фаталист — *fatalista*
 философия — *filozófia*
 формалист — *formalista*
 фрейдизм — *freudizmus*
 новинизм — *sovínizmus*
 дуализм — *dualizmus*, дуалистический — *dualisztikus*, интуиция — *intuició*, иррационализм — *irracionalizmus*, нигилизм — *nihilizmus*, нигилист — *nihilista*, номинализм — *nominalizmus*, номиналист — *nominalista*, объективизм — *objektívizmus*, оккультизм — *okkultizmus*, онтология — *ontológia*, политизм — *politeizmus*, сенсуализм — *szenzualizmus*, скептицизм — *szepticizmus*, субстанция — *szubsztancia*, талмуд — *talnud*, талмудист — *talnudista*, теза — *téza*, тезис — *tézis*, утилитаризм — *utilitarizmus*, утопия — *utópia*, универсализм — *universalizmus*, фикция — *fiktio*, *költött dolog*, блаженный — *balga, boldog*,гой — *hajh*!, дефиниция — *definíció*, интеллекция — *intelligencia* комплекс — *komplexus*, критерий — *kritérium*, мания — *mánia*, нормативный — *normatív, szabályszerű*, полемика — *polémia*, постулат — *posztulátum, követelmény*, реагировать — *reagál*, реминисценция — *reminiszcencia*, visszatekintés, сарказм — *szarkazmus*, саркастический — *szarkasztikus*, сентенция — *szentencia*, *bölcs mondás*, сентиментализм — *szen-timentalizmus*, система — *szisztéma*, селекция — *szelekció, kiválasztás*, стадия — *siádium*, suggestивность — *suggestívitas*, эгоцентризм — *ego-centrizmus*, экзистенциализм — *existencializmus*, эклектизм — *eklekticizmus*, эклектик — *eklektikus (filozófus)*, эпикуреец — *epikureista*, эссенция — *esszencia, valami lényege*, идеал — *ideál*, идеализм — *idealizmus*, идеа-

лист — *idealista*, импульс — *impulzus*, индивидуалист — *individualista*, индивидуум — *individuum*, еггени, лаконизм — *lakonizmus*, медиум — *medium*, паника — *pánik*, пассия — *passzió*, фатум — *fátum*, феминизм — *feminizmus*, феминист — *feminista*, феномен — *fenomén*, *jelenség*, феноменализм — *fenomenalizmus*, феноменальный — *fenomenális*, csodás, феноменология — *fenomenológia*, фидейзм — *fideizmus*, флегма — *flegma*, флегматик — *flegmatikus* (*filozófus*), флегматический — *flegmatikus*, флегматичность — *flegmatikusság*, характе-

ристика — *karakterisztika*, химера — *kiméra*, átomkép, шовинист — *sovénista*, эволюционизм — *evoluzionizmus*, эволюция — *evolúció*, эгалитаризм — *egalitarizmus*, абсурд — *abszurdum*, képtelenség, абстракция — *absztrakció*, elvonatkoztatás, абстрагировать — *absztrahál*, elvonatkoztat, абсолют — *abszolútum*, темперамент — *temperamentum*, тенденция — *tendencia*, irányzat, теоретик — *teoretikus*, транс — *transz*, révület, филантропия — *filantrópia*, emberszeretet, мотив — *motívum*

Fizika, kémia

катод — *katód*
микрон — *mikron*
микроскоп — *mikroszkóp*
микрофон — *mikrofon*
радио — *rádió*
спектр — *spektrum*, színkép
спектроскоп — *szpektroszkóp*
статика — *sztatika*
термос — *termosz*, hőpalack
физик — *fizikus*
физика — *fizika*
фокус — *fókusz*
электромагнит — *elektromágnes*
электрон — *elektron*
электроскоп — *elektroszkóp*
энергия — *energia*
искра — *szikra*
генератор — *generátor*
индуктор — *induktor*, áramgerjesztő
индукция — *indukció*
калория — *kalória*
конденсатор — *kondenzátor*
масса — *massza*
призма — *prizma*, hasáb
проектор — *projektor*, vetítőkészülék
база — *bázis*
лакмус — *lakmusz*
молекула — *molekula*
нафталин — *naftalin*
реторта — *retorta*
сульфат — *szulfát*
уран — *urán*
формалин — *formalin*
химия — *kémia*
циан — *cián* (*gáz*)
воск — *viasz*
ляпис — *lápisz*, pokolkö
парафин — *parafin*
гумми — *gumi*
электролиз — *elektrolízis*
эмульсия — *emulzió*, keverék
сульфит — *szulfít*, kénessav sója

натр — *nátron*
фенол — *fenol*
фенил — *fenil*
оксидация — *oxidáció*
сублимат — *szublimát*
метил — *metil*
нитрат — *nitrát*
стеарин — *stearin*
интерференция — *interferencia*, ión — *ión*, ионизация — *ionizáció*, линза — *lencse*, протон — *proton*, радий — *rádium*, радиограмма — *radiogramm*, радиотехника — *rádiótechnika*, регенератор — *regenerátor*, релятивизм — *relativizmus*, релятивист — *relativista*, рефрактометр — *refraktométer*, fénytörési szögmérő, рефрактор — *refraktor*, csillagászati lávcső, термоскоп — *termoszkóp*, hőkülönbségmérő, ультрамикроскоп — *ultramikroszkóp*, электрод — *elektród*, электродинамика — *elektrodinamika*, электродинамометр — *elektrodinamóméter*, электролит — *elektrolit*, электромагнетизм — *elektromagnetizmus*, электрометаллургия — *elektrometallurgia*, электрометр — *elektrométer*, электромеханика — *elektromechanika*, электромотор — *elektromotor*, электроника — *elektronika*, электростатика — *elektrosztatika*, электротехник — *elektrotechnikus*, эманация — *emanáció*, эмиссия — *emisszió*, энергетика — *energetika*, перископ — *periszkóp*, пухлый — *puha*, редкий — *ritka*, конденсор — *kondenzor*, тара — *tára*, göngysúly, ультрафиолетовый — *ultraviolel*, ржавчина — *rozsdá*, катализ — *katalízis*, натрий — *nátrium*, неон — *neon*, пектин — *pektin*, препарат — *preparátum*, рутений — *ruthenium*, сублимация — *szublimáció*, сульфид — *szulfid*

fid, kénvegyület, суперфосфат — *szuperfoszfát*, танін — *tannin*, cсersav, термохимия — *hőkémiа*, торий — *tórium*, филтрат — *filtrátum*, leszűrt anyag, фильтрация — *filtrálás*, фосфат — *foszfát*, фосфор — *foszfor*, фосфорит — *foszforit*, химик — *kémikus*, хлор — *klór*, хлорал — *klorál*, хлорал-гидрат — *klorálhidrát*, хлорофил —

klorofil, хлороформ — *kloroform*, цианнизация — *ciánózás*, цианка́ли — *ciánkáli*, цианоз — *ciánózis*, электрохимия — *elektrokémia*, эти́л — *etil*, желатин — *zselatin*, каучу́к — *kau-csuk*, пар — *pára*, па́рить — *párol*, порошóк — *por*, редукция — *redukálás*, сзűкítés, эбонит — *ebonit*, хлорид — *klorid*

Földművelés, mezőgazdaság

борозда — *barázda*
борона — *borona*
грабли — *gereblye*
йго — *iga*
перелог — *parlag, ugar*
сéно — *széna*
сенокóс — *szénakaszulás (ideje)*
ра́фия — *raffia*
солóма — *szalma*
токай, токайское — *tokaji (bor)*
косá — *kasza*
косéц — *kaszás*
косилка — *kaszálógép*
неп — *csép*
ярém — *(rég) — járom, iga*
ярмó — *járom*
пята — *(sarok : a láb része) — pata*
жéлоб — *(csatorna) — zsilip (шлюз)*
дух — *(lehellet) — doh (затхлость)*
копáть — *(ásni) — kapálni (оконать)*
грéбень — *gereben*
рожь — *rozс*
кóлос — *kalász*
межá — *mezsgye*
лén — *len*
тáчáк — *takács*
феллáх — *fellah (arab paraszt)*
хомýт — *hámiga*
стук — *(kopogtatás) — ösztöke*

амбáр — *hombár*
тра́ктор — *traktor*
тракторист — *traktorista*
совхóз — *szovhoz*
колхóз — *kolhoz*
брига́да — *brigád*
бригади́р — *brigadéros*
арéк — *(öntöző) árok*
агротéхника — *agrotechnika*
коллективизация — *kollektivizálás*
вйлы — *(vas) villa*
культивáтор — *kultivátor*
лопáта — *lapát*
чабáн — *csobán, juhász, pásztor*
ярóвизация — *jarovizáció*
прост — *(egyszerű) paraszt*
вéник — *(vesszőnyaláb) — venyige*
кóзёл — *(bakkecske) — kazal (стор)*
череслó — *(nyj) — csoroszlya*
решетó — *(nagylyukú) rosta*
сýто — *szita*
сурéпица — *repce*
кóкóль — *konkoly*
стор — *asztag*
мотовéло — *motolla*
тáчка — *talicska*
филлоксéра — *filoxera*
кóломазь — *táj kulimáz, kocsikenőcs*
пáсмо — *pászma*

Földrajz, csillagászat

бóлóто — *(mocsár) — Balaton*
пустóй — *pusztá*
берлóга — *(medvebarlang) — barlang*
потóк — *palak*
пóрох — *(lőpor) — por*
вулкáн — *vulkán, tűzhányó*
гéйзир — *gejzir*
хрáтер — *kráter, vulkántölcsér*
лáва — *láva*
оáзис — *oázis*
хýтор — *(tanya, közárfalu) — határ*
спýтник — *szputnyik, mesterséges hold*
урáн — *Uránusz*
геóграф — *geográfus*
ровни́на, равни́на — *róna*

край — *(széle vminek) — karéj*
скáла — *szikla*
холм — *halom*
холмистый — *halmos*
кóнтинéнт — *kontinens*
кургáн — *kurgán*
лавина — *lavina*
тайгá — *tajga*
буй — *bója*
провинция — *provincia, vidék*
обсерватория — *obszervatórium, csil-lagvizsgáló*

Áвстрия — *Ausztria*, Áзия — *Ázsia*,
Амériка — *Amerika*, А́фрика —

Afrika, Еуропа — *Európa*, Австралия — *Ausztrália*, глетчер — *gleccser*, Дунай — *Duna*, Евразия — *Eurázia*, Невá — *Néva*, субарктический — *szubarktikus*, субполярный — *szubpoláris*, Иордан — *Jordán*, Ирак — *Irak*, Иран — *Irán*, Италия — *Itália*, Каир — *Kairó*, Корея — *Korea*, лагуна — *laguna*, океан — *óceán*, прерия — *préri*, топограф — *topográfus*, терképész, тундра — *tundra*, фиорд — *fjord*, фирн — *firn*, csonthó, формация — *formáció*, alakulat, циклон — *ciklon*,

визави — *vízavi*, зенит — *zenit*, космология — *kozmológia*, космос — *kozmosz*, одадь — *odább*, периферия — *periféria*, пустота — *pusztaság* региональный — *regionális*, táji, сейсмограмм — *szeizmogram*, földrengésjelzés, топология — *topológia*, триас — *geol triász* экзотика — *egzotikum*, котлина котловина — *kallan*, Сатүрн — *sztaturnusz*, стратосфера — *sztatoszféra*, хромосфера — *kromoszféra*, эклиптика — *ekliptika*

Halászat, vadászat

вёрша, вёрша — *versa*
карась — *kárász*
сардина, сардиния — *szardínia*
пеструшка — *pisztráng*
устрица — *osztriga*
лопáта — *lapát*
ветрילו — *(rég költ)* — *vitortla*
челнок — *csónak*
столб — *cölöp*
мёртвая вода — *morolva*, „holtág”
(затон)

нарвал — *narval*
икра — *(halikra)* — *ikra*
сардель — *szardella*
щúка — *csuka*
то́ня — *(halászó hely)* — *tanya*
поток — *patak*
погоня — *pagony*, üldöző csapat
лодка — *ladik*
чёлн — *(fátörzsből vájt)* csónak
дámба — *(gát, töltés)* — *domb*
вобла — *(volgai pontyfajta)* — *vobla*

Ház, lakás, berendezés

дежá (nyj) — *dézsá* (кадка)
котёл — *kallan*
балкон — *balkon*, erkély
ведро — *veder*
вилка — *villa*
газ — *gáz*
диван — *dívány*
душ — *tuss*
калитка — *(kiskapu)* — *kalitka*
камера, камерка — *kamra*
ключ — *kulcs*
лампа — *lámpa*
решето — *rosta*
самоварчик — *szamovárocška*
стеллаж — *(polc)* — *stelázi*
чаша — *csésze*
чере́п — *(koponya)* — *cserép*
па́ста — *paszta*
руйна — *rom*
те́рем — *(tűrt emeleti szoba)* — *terem*
жа́р (nyj) жароток — *zsarátnok*
па́лица — *(rég buzogány)* — *pálca*
це́бер (nyj) — *csöbör*
при́твор — *(templom pitvara)* — *pitvar*
ру́чка — *(fogantyú)* — *rocska*
вокс — *viász*
матра́с, матра́ц — *matrac*
затво́р — *závár* (fegyveren)
дуга́ — *(ív)* — *donga*

комо́д — *komod* (fiókos szekrény)
ва́за — *váza*
ве́ранда — *veranda*
ви́лла — *villa*, nyaraló
дво́р — *udvar*
до́ска — *deszka*
застрéха, стрéха — *creszalja*
клéтка — *kalitka*
канапе́ — *kanapé*, pamlag
ку́пол — *kupola*
по́лка — *polc*
самова́р — *szamováár*
си́то — *szita*
сто́л — *asztal*
чере́пица — *(tető)* cserép
паркé́т — *parketta*
пи́лон — *pillér*, oszlop
та́релка — *tányér*
фа́нел — *fáklya*
све́тник — *(fagygyúlámpa)* — *szóvéltnek*
носи́ла (hordágy) — *nyoszolya*
пе́рына — *(toll)* párna
пане́ва, по́нява, по́нёва — *(lakaró)* —
ropnya
ро́зга — *(vesszőnyaláb)* — *rőzse*
ку́хня — *konyha*
ка́мень — *(kő)* — *kemence*
ла́вка — *(lerögzített pad)* — *lóca*

барák — *barak*, барók — *barokk*, бетон — *beton*, будка — *bódé*, комфорт — *konfort*, гарнитúra — *garnitúra*, жалюзй — *zsalu*, столп — *oszlop*, столб, столп — *cölöp*, канделябр — *kandeláber*, коридор — *korridor*, ключарь (régy) — *kulcsár* (ключник), лампион — *lampion*, мансарда — *manzárd*, padlásszoba, павильон — *pavilon*, kerti ház, пуф — *puf*, kerek párnázott szék, решётка — *rostély*, ридикюль — *relikül*, női kézitáska, сервиз — *szervíz*, asztalkészlet, терраса — *terrasz*, фаянс

— *fajánsz*, kőedény, фундамент — *fundamentum*, цемент — *cement*, цементация — *cemenkezés*, шамбр — *samott*, мазь — *(kenőcs)* — *máz*, драпировка *drapériázás*, отель — *hotel*, салфетка — *szalvéta*, asztalkendő, туба — *tubus*, целлофан — *celofán*, цистерна — *ciszterna*, тупой — *lompa*, линолеум — *linoleum*, лифт — *lift*, кубок — *(régy serleg)* — *kobak*, (serleg szaruból), автоклав — *autoklav*, gyorsfőzőfűző, мотоцикл — *motolla*, кроватъ — *kerevel*

Idő és időjárás

среда — *szerda*
четверг — *csütörtök*
пятница — *péntek*
суббота — *szombat*
барометр — *barométer*
самум — *számmum*
сирокко — *sírokkó*
тайфун — *tájfün*
вихрь, вихорь — *vihar*
дэла — *dátum*
зефир — *zefír*, enyhe nyugati szél
климат — *klima*
метеорология — *meteorológia*
ураган — *orkán*

январь — *január*
февраль — *február*
март — *március*
апрель — *április*
май — *május*
июнь — *június*
июль — *július*
август — *augusztus*
сентябрь — *szeptember*
октябрь — *október*
ноябрь — *november*
декабрь — *december*
темь — *tempó*, sebesség
зима — *(tél)* — *zimankó* — (стужа)

Ipar, technika, kereskedelem

тач — *takács*
целлулоид — *celluloid*
цех — *régy céh*
комбинат — *kombinát*
хрусталь — *kristály (üveg)*
бания — *(fürdő)* — *bánya*
гончар — *gerencsér*
мельник — *molnár*
оптик — *optikus*
юноша — *inas*
мұка — *(kin)* — *munka*
спбрый — *(sikeres)* — *szapora*
техник — *technikus*
техничзм — *technicizmus*
турбина — *turbina*
элеватор — *elevátor*, emelőgép
базар — *bazár*
купец — *(kereskedő)* — *(ló) kupec*
гарантия — *garancia*
лимит — *limit*, *határ*
сак — *zsák*
хартя — *hártya*
целлюлоза — *cellulóz(e)*
шкатулка (ékszerdoboz) — *skatulya*
обруч — *abroncs*
гуж — *gűzs*, *vastag kötél*

бондарь — *bodnár*
мастер — *mester*
механик — *mechanikus*
пéкарь — *pék*
круг — *korong*
стахановец — *sztahanovista*
секйра — *szekerce*
техника — *technika*
трансформатор — *transzformátor*,
áramátalakító
экскаватор — *exkavátor*, *kostrógép*
радио — *rádió*
дброго — *drága*
пульта — *pult*
залог — *zálog*
провизия — *provizió*
агэнт — *ágens*, *ügynök*

коватъ — *kovácsol*, дуга — *(ív)* — *donga*, клéпка (бóчки), мануфактура — *manufaktura*, матрица — *matrica*, трест — *tröszт*, факсимиле — *fakszimile*, hasznadás, компрессор — *kompresszor*, шаблон — *sablon*, minta, шарлатан — *sarlatán*, конлар, индустриализм — *indusztrializmus*, цинкóграф

— cinkográfus, цинкография — cinko-gráfia, цистерно — ciceró (betű), шпация — nyomd, spácium, térző, гута — (üveg) huta, корректор — korrektor, лаборант — laboráns, мазать — mázolni, мазилка — mázó, мазня — mázol-mány, норма — norma, пренаратор — preparátor, asszisztens, привязь — póráz, ротационный — rotációs, рутинёр — rutinos, рутинность — rutinos-ság, рутин — rutin, megszokottság, автогенный — autogénhegesztő, сепаратор — szeparátor, технолог — technológus, технология — technológia, трансмиссия — transzmisszió, фаза — fázis, электрофор — elektrofor, villamos melegítő, гребень — műsz. gereben, автогенный — autogén, автомат — automata (gép), биржа — börze, нетто

— nettó, пассив — passzív, спекуляция — spekuláció, экспорт — export, exportёр — exportőr, эмбарго — embargo, kiviteli v. behozatali tilalom, концессия — koncesszió, проспект — prospektus, tájékoztató, реализации — realizálás, реализовать — realizálni, ревизия — revízió, ревизор — revízor, дефицит — deficit, жир — zsír, forgalmány, информация — információ, компенсация — kompenzáció, конкурент — konkurens, конкуренция — konkurencia, конкурировать — konkurrálni, макулатура — makulátúra, нерентабельный — nem rentábilis, флуктуировать — fluktuálni, ingadozik, щербина — csorbulat, щипчики — csipesz, рапира — ráspolg

Irodalom, művészet

реализм — realizmus
реалист — realista
проза — próza
романтизм — romantikus
романтика — romantika
стиль — stílus
тип — típus
типизация — tipizálás
типизировать — tipizálni
элегия — elégia
эпос — eposz
критик — kritikus
критика — kritika
символ — szimbólum
символизм — szimbolizmus
символика — szimbolika
символист — szimbolista
карикатура — karikatúra
портрет — portré
тушь — tusz (festék)
умбра — umbra (barna festék)
натурализм — naturalizmus
натуралист — naturalista
пролог — prológos
сатира — szatíra
сатирик — szatirikus, szatirairó
тема — téma
трагедия — tragédia
трилогия — trilógia
футурист — futurista
эпика — epika
декадент — dekadens
лирик — lírikus
пародия — paródia
фреска, фреска — freskó
экспрессионист — expresszionista
декоратор — dekorátor
декорации — dekoráció

плакат — plakát
реклама — reklám
ультрамарин — ultramarin, halvány-kék
сёрый — szürke

сатирический — szatirikus, сонет — szonett, стилист — stíliszta, стилистика — stílisztika, сюрреализм — szürrealizmus, сюрреалист — szürrealista, тавтология — tautológia, szószaporítás, тематика — tematika, триада — triász, троп — trópus, szókép, фольклор — folklór, népköltészet, фольклорист — folklórlista, фольклористика — folklórisztika, футуризм — futurizmus, эклога — ekloga, эпигон — epigon, итáнзó, эпиграмма — epigramma, эпизод — epizód, эпилор — epilógus, эпистола — epistola, költői levél, эротика — erotika, эротизм — erotizmus, ямб — jambus, глосса — glossza, széljegyzet, гнома — gnóma, bölcs mondás, публицист — publicista, újságíró, публицистика — publicisztika, разночинец — raznocsinyec (nem nemesi származású értelmiségi a 19. sz.), обломовщина — oblomovcsina, tunyaság, окуровщина — okurovcsina, kispolgári életmód, шеллак — sellak, зелёный — zöld, зигзаг — cik-cak (vonal), индиго — indigó (festék, — cserje), майолика — majolika, обелиск — obelisk, профиль — profil, рама — ráma, реконструировать — rekonstruálni, újjáépíteni, рекламировать — reklámoz, схема — séma, терракота — terrakotta, диалог — dialógus, интервью — interjú,

комментатор — *kommentátor*, компендиум — *kompendium*, компилятор — *kompilátor*, каталог — *katalógus*, кон-

фликт — *konfliktus*, меценат — *meccénás*, мýза — *műzsa*, памфлет — *pamflet*, пафос — *pátoosz*

Iskola, műveltség, tudományok

школа — *iskola*
педагог — *pedagógus*
лицей — *liceum*
картон — *karton (lemez)*
лектор — *lektor*
лектура — *lektóráus*
аспирант — *aspiráns*
аспирантура — *aspirantúra*
диссертация — *diszertáció*
профессор — *professor*
факультативный — *fakultatív*
доцент — *docens*
ренессанс — *reneszánsz*
цивилизатор — *civilizátor*
экслибрис — *exlibrisz, könyvjel*
кандидатура — *kandidatúra*
социология — *szociológia*
статистика — *statisztika*
гимназист — *gimnazista*
гимназия — *gimnázium*
диктовать — *diktál*
диктовка — *diktálás*
декан — *dékán*
деканат — *dekanátus*
парадигма — *paradigma*
диплом — *diploma*
ректор — *rektor*
проректор — *rég prorektor*
факультет — *fakultás*
культура — *kultúra*
фолиант — *foliáns, nagy alakú kötet*
цивилизация — *civilizáció*

энциклопедия — *enciklopédia*
музей — *múzeum*
физиология — *fiziológia*
физиолог — *fiziológus*

пергамент — *pergament*, пластилин — *plasztilin, gyúrósanyag*, риторика — *retorika, szónoklattan*, синдетикон — *szindetikon*, табель — *(munkaellenőrző tábla)* — *tábla, táblыца* — *tábla*, табулятор — *tabulátor (írógépen)*, автодидакт — *autodidakta*, дьяк — *(tört. íródeák)* — *diák*, индекс — *index*, интернат — *internátus*, магистер — *magiszter*, ментор — *mentor*, папирус — *papirusz*, баллада — *ballada*, бард — *bárd, kelta költő, vírши* — *(régí orosz szillabikus vers)* — *vers*, мадригал — *madrigál (versforma)*, метафора — *metafora, szókép*, метонимия — *metonímia*, ода — *óda*, просодия — *prozódia, verslan*, ритм — *ritmus*, ритмизация — *ritmizálás*, ритмичность — *ritmikuság*, рифма — *rím*, строфа — *strófa*, трохей — *trocheus*, статистик — *statisztikus*, фенология — *fenológia*, цитология — *citológia, sejtlan*, экология — *ökológia*, эмбриология — *embriológia*, эмбриолог — *embriológus*, энтомология — *entomológia, rovarlan*, эпидемиология — *epidemiológia*, электрофизиология — *elektrofiziológia*

Jog

натурализация — *naturalizáció, állampolgárság megadása*
параграф — *paragrafus*
гангстер — *gangszter*
инсульт — *inzultus*
прецедент — *precedens*
пропозиция — *propozíció, javaslat*

эманципация — *emancipáció, egyenjogúsítás*
эманципировать — *emancipál*
жюри — *zsűri*
инцидент — *incidens*
привилегия — *privilegium*
санкция — *szankció, szentesítés*

Katonaság, hadászat

стража — *(őrség)* — *strázsa, őr*
бой — *(harc)* — *baj*
визирь — *vezér*
вербовать — *verbuwál*
воевода — *vajda, hadvezér*
гетман — *hetmán*

капитан — *kapitány*
капрал — *káplár*
ментик — *(huszár) mente*
панцырь — *páncél*
пишак — *sisak*
кадет — *(lorr. e.) — kadet, tisztjelölt*

ташка — (rég) — (katonai) láska
 окно — (ablak) — akna
 ангар — hangár
 ракета — rakéta
 револьвер — revolver
 танк — tank
 танкист — tankista
 шанец, шанц — sánc
 поручить — (megbíz) — parancsol
 чапрак — csáprág, nyeregtagaró
 гайдук — hajdú
 башня — (torony) — bástya
 бункер — bunker
 гусар — huszár
 витязь — (költ.) — vitéz
 гарнизон — (helyőrség) — garnizón
 драгун — dragonos
 карабин — karabély
 копье — kopja
 палаш — palos
 партизан — partizán
 маркиз — markotányos
 сотня — (forr. e.) szolnya (kozák, kozák század)
 гарповать — (lovon száguld) — harcol
 гарпование — (lovaglás) — akna
 пушка — (ágyú) — puska
 ранг — rang
 сабля — szablya
 улан — ulánus
 флот — flotta
 честь — (tisztesség) — tiszt

табор — tábor
 доломан — dolmány
 граната — grándt

ряд — (sor) — rend, адмирал — admiralis, арсенал — arzenál, баррикада — barikád, башлык — baslik, csuklya, блокада — blokád, гвардеец — gárdista, гвардия — gárda, генерал — generális, гладиатор — gladiátor, дезертировать — dezertál, дефензива — defenziva, диадема — diadém, инвазия — invázió, ланцет — lándzsa, легион — légió, легионер — légionárius, маневр, manőver — manőver, маршал — marsall, милитаризм — militarizmus, миномет — srapel, батальон — (zászónalj) — batalion, декорум — dekorum, tisztesség, скалы — skaip (le-húzott fejbőr), ятаган — jalagán, бердыш (rég) — bárd, петарда — petárda, дуррано, пика — pika, lándzsa, пистолет — pisztoly, понтон — ponton, pontonhid, стратер — stratéga, стратегический — stratégiai, hadászati, стратегия — stratégia, hadászat, тактик — taktikus, тактика — taktika, торпеда — torpedó, трофей — trófea, hadizsákmány, флотилия — flotilla, фрегат — fregatt, фронтальный — frontális, цитадель — citadella, фелгвар, фронт — front, милитарист — militarista

Közlekedés, posta

авто — autó
 барка — bárka
 вагон — vagon
 виза — vízum
 гондола — gondola
 караван — karaván
 лодка — ladik
 метро — metró
 перрон — perron
 почта — posta
 такси — taxi, bérautó
 тарантас — tarantász, utazókosci
 толмач (rég) — tolmács
 тройка — trojka, hármasfogat
 улица — utca
 экспресс — expressz (vonat)
 kibитка — kibitka, födeles kocsi
 порто — portó
 корма — (hajófar, tat) — kormány
 автобус — autóbusz
 бричка — (rég) — bricska
 виадук — viadukt
 гараж — garázs
 кабель — kábel
 кучер — kocsis

матрос — matróz
 омнибус — omnibusz
 пилот — pilóta
 сани — szán, szánkó
 санки — szánkó
 телефон — telefon
 телефонист — telefonos
 троллейбус — trolibusz
 шофер — sofför
 гать — (rőzsegát) — gát
 дрожки (rég) — droska, könnyű kocsik
 телера — (szekér) — taliga
 автомобиль — automobil

автогараж — autógarázs, автобензин — autóbenzin, балласт — ballaszt, баллон — ballon, бегекек — bédekker, útikalauz, дефект — defekt, каюта — kajüt, семафор — szemafor, jelzőlámpa, таксометр — taxaméter, транзит — tranzit, átmenő forgalom, бурлак — (hajóvonlató) — burlák, рикша — riksa, авиатика — aviatika, repülés

Nép-, személy- és helynevek

казák — *kozák*
 негр — *néger*
 румын — *román*
 самоёд — *szamojéd*
 татарин — *tatár*
 хорват — *horvát*
 чех — *cseh*
 швед — *svéd*
 Бела — *Béla*
 Соль — *(só)* — *Szolnok*
 Вера — *Vera*
 Одесса — *Odessza*
 Украина — *Ukrajna*
 мадьяр — *magyar*
 немец — *német*
 серб — *szerb*
 словак — *szlovák*
 финн — *finn (férfi)*
 цыган — *cigány*
 шваб — *sváb*
 половец — *palóc*
 болото — *(mocsár, láp)* — *Balaton*
 тополь, тепло — *(topolyafa), — Ta-*
polca

Москва — *Moszkva*
 Сибирь — *Szibéria*
 Чехословакия — *Csehszlovákia*

киргиз — *kirgiz (férfi)*, курд — *kurd (férfi)*, маньчжун — *manyszi (férfi)*, vogul, нанай — *nanáj, gold (Az Amur-medencében élő nép tagja)*, ненец — *nyenyenc, oszták — osztják, прусский — porosz, русин — ruszin (férfi)*, креол — *kreol*, перс — *perzsa, сарацин — szaracén, финно-угорский — finn-ugor, финно-угры — finn-ugorok, черкес — cserkesz, чуваш — csuvas (férfi)*, элени — *hellén (férfi)*, эст — *ész (férfi)*, якут — *jakut (férfi)*, янки — *jenki, yankee*, индус — *hindu, Николай — Miklós*, Португалия — *Portugália*, Румыния — *Románia*, Сербия — *Szerbia*, Сиам — *Sziam*, Югославия — *Jugoszlávia*, Австрия — *Ausztria*, австриец — *osztrák (férfi)*, Австралия — *Ausztrália*, австралиец — *Ausztráliai*, Абиссиния — *Abesszinia*, абиссинец — *abesszin*

Nyelvtan, nyelvészet

синоним — *szinoním szó*
 флексия — *flexió, ragozás*
 фонема — *fonéma*
 фонетика — *fonetika*
 фонетист — *fonetikus*
 спеления — *pletyka*
 жаргон — *zsargon*
 толмач — *(rég)* — *tolmács*
 диалект — *dialektus, nyelvjárás*
 модус — *mód*
 аблаут — „*Ablaut*”, *tőhangzováltakozás*
 синтагма — *szintagma, szó szerkezet*
 терминология — *terminológia, szak-*
nyelv
 транскрипция — *transzkripció*
 филолог — *filológus*
 филология — *filológia*
 фразеология — *frazeológia*
 интервокальный — *intervokális*
 пуризм — *purizmus*
 пурист — *purista*

эвфемизм — *eufemizmus*
 эвфония — *eufónia, jóhangzás*

семантика — *szemantika, jelentéstan*, фонограмма — *fonogramm, hangfelvétel*, фониграф — *fonográf, beszélőgép*, формант — *formáns, képző, rag*, элизия — *elízio, hangkivétel*, эллинизм — *hellénizmus*, эсперанто — *eszperantó*, эсперантист — *eszperantista*, этимолог — *etimológus*, этимология — *etimológia*, иероглиф — *hieroglif*, латынь — *latin (nyelv)*, лексиколог — *lexikológus*, *szótörténész*, назализация — *nazalizáció, orrhangú ejtés*, не — *ne, nem*, нет — *nem*, ориенталист — *orientalista*, тары-бары — *terefere, locsogás*, тирада — *tiráda, szóáradat*, агглютинация — *(nyelv) agglutináció*, славист — *szlávista*

Pártélet

агитатор — *agitátor*
 агитация — *agitáció*
 агитпроп — *agitprop (osztály)*
 активист — *aktivista*
 диалектик — *dialektikus*
 диалектика — *a dialektika*

догматизм — *dogmatizmus*
 меньшевизм — *mensevizmus*
 меньшевик — *mensevik*
 партия — *párt*
 партийность — *pártosság*
 партийкола — *pártiskola*

пролетариат — *proletariátus*
 пролетарий — *proletár*
 ревизионизм — *revizionizmus*
 ревизионист — *revizionista*
 сектант — *szektáns*
 социализм — *szocializmus*
 социалист — *szocialista*
 Коминтерн — *Komintern*
 народник — *narodnyik*
 идеолог — *ideológus*
 идеология — *ideológia*
 кадр — *káder*
 кампания — *kampány*
 коммунизм — *kommunizmus*
 коммунист — *kommunista*
 комсомол — *komszomol*
 комсомолец — *komszomolc*
 марксизм — *marxizmus*
 материализм — *materializmus*
 материалист — *materialista*
 пропаганда — *propaganda*
 пропагандист — *propagandista*
 хвостизм — *hvosztizmus, uszálypoli-
tika*
 хвостист — *hvosztista*
 товарищ — *társ, elvtárs*

большевик — *bolsevik*
 большевизм — *bolsevizmus*
 Социал-Революционер — *eszer*
 Политбюро — *politbüro*
 фракция — *frakció*
 октябрист — *októbrista*, политик — *politikus*, политика — *politika*, интернационал — *internacionálé*, интернационализм — *internacionalizmus*, коллективизм, — *kollektívizmus*, коллективист — *kollektivista*, НЭП — *NEP (új gazdasággpolitika)*, пропагандировать — *propagál*, социал-демократ — *szociáldemokrata*, социал-демократия — *szociáldemokrácia*, социализация — *szocializálás*, троцкизм — *trockizmus*, троцкист — *trockista*, фракционер — *frakciónér*, фракционный — *frakciónér*, функционер — *funkcionárius*, функция — *funkció*, централизм — *centralizmus*, большевизация — *bolsevizálás*, большевизировать — *bolsevizál*, кадет — *kadet (párt)*, отзываться — *(visszahívni)* — *otzovista*, отзыв — *(visszahívok)* — *otzovizmus*, диверсант — *diverzáns, felforgató*, московский — *moszkovita, moszkvui*

Pénzügy

рубль — *rubel*
 банк — *bank*
 банкир — *bankár*
 такса — *taksa, díj*
 инфляция — *infláció*
 копейка — *kopek, kopejka*
 обол — *obulus*
 доллар — *dollár*
 грош — *garas*
 форинт — *forint*
 чек — *csekk*
 касса — *kassza*
 корона — *korona*
 залог — *zálog*
 базис — *(alap)* — *bázis*, базисный —

baksis, девиза — *deviza*, финансирование — *finanszírozás*, флорин — *forint*, франк — *frank*, ценз — *cenzus*, цент — *cent*, йена — *yen, (japán pénz)*, марка — *márka* плутократ — *plutokrata*, плутократия — *plutokrácia*, рупия — *rupia (indiai pénzegység)*, сальдо — *szaldó, maradék*, санация — *szanálás*, тариф — *tarifa, díjszabás*, физиократ — *fiziokrata*, червонец — *cservonec, (őrtől v. tízrubeles aranypénz)*, шиллинг — *silling*, «петак» — *peták (rég Magyar pénz)*, премия — *prémium*, стабилизация — *stabilizáció*, стабильный — *stabil*, субвенция — *szubvenció, segély*

Politikai kifejezések

оппозиция — *oppozíció*
 оппозиент — *opponens*
 оппортунизм — *opportunizmus*
 оппортунист — *opportunista*
 оптант — *optáns*
 оптация — *optálás*
 реформа — *reform*
 реформатор — *reformátor*
 реформист — *reformista*
 рецепция — *recepció, befogadás*
 сепаратизм — *szeparatizmus*

центризм — *centrizmus*
 экономизм — *ökonomizmus*
 экономист — *ökonomista*
 экспансия — *expanszió*
 экспансионизм — *expansionizmus*
 эмигрант — *emigráns*
 эмиграция — *emigráció*
 вето — *vétó*
 провокация — *provokáció*
 obstructионизм — *obstrukció*, obstruct-

пионист — *obstrukció*, обструкция — *obstrukció* — ремилитаризация — *remilitarizálás*, роялист — *royalista*, талер — *tallér*, эмигрировать — *emigrál*, кокárда — *kokárda*, патриот

— *patrióta*, патриотизм — *patriotizmus*, провокатор — *provokátor*, саботаж — *szabotázs*, кárтевэс, комиссар — *komiszár*, радикал — *radikális*, радикализм — *radikalizmus*

Rendőrség, bíraskodás

темница — *(rég)* — *tömlöc*
бандит — *bándita*
жулик — *zsulik*, *tolvaj*
пагода — *pagoda*
раб — *rab*
нагайка — *nagajka*, *korbács*
Чрезвычайная Комиссия — *(forr. e.) cseka*

прибег — *(odasietett, átszökött)* — *pribék*
каземат — *kazamata* (*földalatti tömlöc*)
детектив — *detektív*
милиция — *milícia*
чекист — *csekista*
кордон — *kordon*
канчук — *(nyj)* — *kancsuka*
охрана — *ohrana*, *cári jegyveres őrség*

Ruházkodás, divat, pipere

бекéша — *bekecs*,
канва — *kanavász*
колпак — *kalap*
парик — *paróka*
позумент — *paszomány*
санда́л — *(szantálfa)* — *szandál*
чистить — *tisztít*
шаль — *sál*
шуба — *suba*
плащ — *palást*
доломан — *dolmány*
кафтán — *kaftán*
бритва — *borotva*
пеленá — *pelenka*
пелёнка — *(pólya)* — *pelenka*
шёлк — *selyem (anyag)*
чисто — *(tisztán)* — *tiszta*
ша́пка — *sapka*
гу́нька — *gúnya*
кучма — *kucsma*

fazon, szabás, фес — *fej*, фи́брин — *fibrin*, rostanyag, костюм — *(ruha)* — *kosztüm*, кринолин — *krinolin*, аб-ронессзюкnya, мýфта — *muff*, пелерина — *pelerin*, körgallér пия́ма — *pizsama*, плюш — *plüs*, понлин — *puplin*, пулóвер — *pulóver*, реглán — *raglán*, сарафан — *szarafán* (*orosz nők régi ujjnélküli felső ruhája*), смóкинг — *szmoking*, тафта — *taft*, трико — *trikó*, фланель — *flanell*, корáлл — *korall*, лак — *lakk*, модель — *modell*, несесёр — *neszeszer*, помпа — *pompa*, *dísz*, пух — *pehely*, репс — *ripsz*, санда́лия — *szandál*, сару́, флёр — *flór*, гимнастёрка — *gimnasztjorka*, katonazubony, мéнтик — *(rég)* — *mente*, фрак — *frakk*, чалма́ — *csalma*, turbán, чекмёнь — *csekmén*, korcos kaftán (*közé-koknál stb.*), шевирóт — *seviót*, шеврó — *sevró* (*bőr*), шифон — *sifon* (*finom pamut v. selyemszövet*), штóпальный — *stoppoló*, штóпанье — *stoppolás*, штóпать — *(be) stoppol*, штóпка — *stoppolás*, креп — *krepp* (*selyemanyag*)

батист — *batiszt*, берёт — *beret*, bírói kalap, жакёт — *zsakett*, манжéта — *mandzsella*, сáржа — *serzs*, nyers-selyem, сáтин — *szatén*, свёртер — *szvetter*, тюрбáн — *turbán*, фасон —

Sport

спорт — *sport*
стадион — *stadion*
турист — *turista*
футболист — *futballista*
сбóд — *(maláta)* — *szalad* (бежáть)
рекорд — *rekord*
старт — *start*
ревáнш — *reváns*

трéнер — *tréner*
трéнинг — *tréning*
эстафéта — *staféta*
пинг-понг — *pingpong*
трамплин — *trambulin*, ugródeszka
тéннис — *tenisz*

ринг — *ring*, стáртер — *starter*, indító, туризм — *turistaság*, хоккéй — *hockey*,

jégkorong játék, яхта — jacht, vitorlás, яхтклуб — jachtklub, дерби — derby (hároméves lovak versenye), кórнер — kórner, крикёт — krikett, крокёт — krockett (gyepjáték), матадор — matador,

профессиона́л — professzionista, hivatásos, тореадо́р — toreádor, ура́ — isz hurrá!, эквилибри́ст — ekvilibrista, egyensúlyozó művész

Сzámtan, mértan, súly- és mértékegységek

па́ра — pár
верста́ — verszt
ме́рять — mér
се́рия — széria, sorozat
пу́д — (rég) — pud (16,38 kg)
а́ко — akó (50,80 l)
миллиа́рд — milliárd
симме́трия — szimmetria
фо́рмула — formula, képlet
шка́ла — skála, beosztás
о́браз — ábra
пункт — pont
ли́тр — liter
ме́тр — méter
вершо́к — versok (4,4 cm)
арси́н — arsin (0,711 m)
шепо́ть, шепо́тка — egy csipet (nyi)
ну́ль — nulla
фо́рма — forma, alak
цилин́др — cylinder
дро́зь — (töredék) — darab (kucóit)
то́нна — tonna

гекта́р — hektár, ка́рат — karát, ром-

бина́ция — kombináció, компонент — komponens, матемáтик — matematikus, ме́рка — mérés, один — egy, пара́бола — parabola, позити́в — pozitív, порцио́н — porció, проекция — projekció, ве́тулет, сантигра́мм — centigramm, сантили́тр — centiliter, сантиме́тр — centiméter, ситуáция — szituáció, helyzet, у́нция — uncia (régii súlymérték), це́нтр — centrum, миллигра́мм — milligramm, миллио́н — millió, ордина́та — ordináta (tengely), триго́нометрия — trigonometria, триллио́н — trillió, формáт — formátum, méret, функцио́нальный — funkcionális, фунт — (rég) — font, центигра́мм — centigramm, центили́тр — centiliter, центиме́тр — centiméter, эквивале́нт — ekvivalens (elem), элимина́ция — eliminálás, kiűzőbölés, элли́пс — ellipszis, эллипсис — ellipszis, эллипсоид — ellipszoid, гро́мада — gróda — garmada, rengeteg, дека́литр — dekaliter, декаме́тр — dekaméter, доро́гой — drága, абсцисса — abszcissza

Színház, szórakozás

програ́мма — program
дра́ма — dráma
комедия́ — komédia
конфе́ранс — konferálás
поза́ — póz, helyzet
репертуа́р — repertoár, műsorterv
фильм — film
баяде́ра — bajadér
галоп — galopp (túlszázadbeli tánc)
по́лька — polka
та́нец — tánc
шах — sakk
ла́нтá — labda (játék)
кара́мболь — karambol (billiárdban)
пролонга́ция — prolongálás
пролонгиро́вать — prolongál
ку́лиса — kulissza
ку́гля — kugli (játék)
лото́ — lottó (játék)
балет — balett
гаво́т — gavotte (régii francia tánc)
гопа́к — gopák (ukrán népi tánc)
танго — tangó
танцова́ть — táncol
дураки́ — durák (kártyajáték)
каба́ре — kabaré

гроте́ск — groteszk, интерпрета́тор — interpretátor, комедиáнт — komédiás, корчма́ — korcsma, маска́ — (halotti maszk) — maszk, овáция — ováció, lelkes ünneplés, пикник — piknik, батюба́, покер — póker (kártyajáték), префе́ранс — preferánsz (kártyajáték), руле́тка — rulett, сенсáция — szenzáció, студия́ — studio, гаво́т — gavott, мелодра́ма — melodráma, менюэ́т — menüett, пая́ц — pojáca, bohóc, премье́ра — premier, примаба́лерина — primaballerina, примадо́нна — primadonna, репрíза — repriz, жу́жжтáс, статист — statisza, ретушь — retusáló, ретушь — retusálás, субре́тка — szubrett, сценáрий — szcenárium, forgáтáкóу, танцóвщик — táncos, таранте́лла — tarantella (olasz tánc), тра́гик — tragikus (szerepeket alakító) színész, трагикомедия́ — Magi-komédia, фести́вáль — fesztivál, фо́кстрóт — foxrott, фотогра́мметрия — fotogrammetria, жéныкэ́ртмэ́рэс, фотогра́ф — fotografus, фотомонта́ж — fotomontázs, фотохи́мия — fotokémia, фотоцинногра́фия —

folotcinkográfia, koreográfia — koreo-
gráfia, цирк — cirkusz, чардаш —
csárdás, частушка — esaszlaska (tréfás
vers), чубук — csibuk, hosszúszerű pipa,
шах и мат — sakk és matt, экзотично-

вать — fényk. exponál, megvilágít,
кофейн — koffein, венгерка — ven-
gerka, magyar láncosnő, нани-нани —
nasivasi (kártyajáték neve)

Táplálkozás, étel, ital, élvezeti cikkek

галушка — galuska
гуляш — gulyás
жир — zsír
мёд — méz
обед — ebéd
калач — kalács
каша — kása
кольраби — kalarábé
редька — retek
кукуруза — kukorica
сало — szalonna
свекла — cékla
тесто — tészta
тыква — tök
хмель — komló
ншинат — spenót
махорка — mahorka (dohányfajta)
сморчок — (kucsmagomba) — szömör-
csök
вечеря — vacsora
водка — vodka
квас — kvász (savanykás hűsítő ital)
муст — must
огурец — ugorka
капустя — káposzta
колбаса — kolbász
печенье — (stílemény) — pecsenye (жа-
ренное)
самородный — (természetes, eredeti) —
szamorodni
салат — saláta
сахарин — sacharin
сода — sóda
лапша — laska
ужин — nyj ўжина — uzsonna
черешня — cseresznye

марципан — marcipán
сигарета — cigareta
лакомый — (ízletes) — lakoma (пир)
пюре — püré, десерт — desszert,
коньяк — konyak, лимонад — limo-
nádé, citromos víz, миндаль — mandula,
пантэт — páslétom, карамель — kara-
mella, кафе — (kávéház) — kávé, кекс
— keksz, компот — kompót, консервы
— konzerv, кофе — kávé, мандарин —
mandarin, манны — manna, маргарин
— margarín, пудинг — puding, каштан
— gesztenye, кўбок — (régy serleg) —
kobak (serleg), ром — rum, сандвич —
szendvics, сахар — cukor, сырón —
szirup, спирт — (alkohol) — spirítusz,
таверна — taverna, kocsmá, тост —
lószt, фіга — füge, цикорий — cikória,
манюш — saslík (nyárson sült birka-
hús) шэф — szj, фэзакэс, шоколад —
csokoládé, югурт — joghurt, корчма —
(régy) — kocsmá, корчмари — kocsmá-
ros, елей — (oliva) — olaj, брионь —
bríos, fonott kalács, грог — grog (rumos-
cukros forró víz), кокаин — kokain,
крем — krém, кулич — (húsvéti)
kalács, лактоза — laktoze, лежукор,
майонез — majonéz, пунш — punes,
рулет — rolát, хисостекерес, сигара —
szivar, творог — túró, обварить —
abárol, abál, шипать — csíp (étel),
шипол — csipés, квас (savanykás ital)
— kovász, (запасака), лепешка —
lepény, абсент — abszint

Történelem, néprajz

декабрист — dekabrista (az 1825. dec-i
felkelés híve)
историзм — historizmus
проскрипция — proskripció, feketelista
форум — fórum
янычар — janicsár
сераль — szerály, hárem
этнограф — etnográfus
этнолог — etnológus
барон — báró
граф — gróf
стрелец — sztrelic, lövész

хроника — krónika
орда — horda
чартизм — chartizmus
этнография — etnográfia
этнология — etnológia

каннибал — kannibál, каннибализм —
kannibalizmus, жид — zsidó, ката-
строфа — katasztrófa, оргия — orgia,
палеограф — paleográfus, régi írás
szakértője, палеография — paleográfia,
régі írás tudománya, примитив — pri-

mitív (ember), примитивность — *primitívesség*, провизорный — *provizórikus*, традиция — *tradíció, hagyomány*, урбанизация — *urbanizálás, városiasítás*, урбанизм — *urbanizmus*, цикл — *ciklus*, чартист — *chartista*, боярин — *bojár*, дума — *duma (parlament a cári Oroszországban)*, пристав — *(rég) orosz rendőrőrnök* — *poroszló*, бастион — *bástya*, жирондист — *girondista*, коммуна́р — *kommunard*, туника —

tunika, római ing, фаланга — *falang, csatasor*, фаланстер — *falanszter*, фараон — *fáraó*, колода — *kaloda*, хаи — *kán*, хронолог — *kronológus*, хронология — *kronológia*, időrend, хронометр — *kronométer*, хроноскоп — *kronoszkóp*, időmérő, эдикт — *ediktum, rendelet*, энциклопедист — *enciklopédista*, эпиграфика — *epigrafika, felirattan*, яacobинец — *Jakobinus*

Vallás, egyházi élet, babona, mitológia

крест — *kereszt*
вечерня — *vecsernye*
апостол — *apostol*
жаба — *(varangyos béka)* — *zsába*
ренегат — *renegát, elpártolt*
чудо — *csoda*
догма — *dogma*
икона — *ikon*
капеллан — *káplán*
митрополит — *metropolita*
тонзура — *tonzúra*
фурия — *fúria*
шаман — *sámán, varázsló*
пёкло, пёкло — *(áltv.) — pokol*
странник — *zarándok*
милость — *malaszl*
поп — *pap, rópa*
поганец — *(piszkos)* — *pogány*
маг — *mágus*
табу — *tabu, szent és sértheletlen dolog*
бальзам — *balzsam*
демон — *démon*
кантор — *kántor*
магия — *mágia*
пасха — *(húsvét)* — *pászka*
фетиш — *fétis, bálvány*
хаос — *káosz*
могила — *(sir, siremlék)* — *máglya*
ворожить — *(rég)* — *varázsol*
каноник — *kanonok*

месса — *mise*, христианин — *keresztény*, креститель — *keresztelő (személy)*, крестить — *keresztel*, Христос — *Krisztus*, епископ — *püspök*, святой — *szent*, алтарь — *oltár*, кум — *koma*, хвала — *(dicséret)* — *hála*, служба — *(mise)* — *szolozsma* (псалом), синод — *zsinat*, ўтрена — *veternye (reggeli istentisztelet)*, клир — *klérus*, кропить — *karapol, meglocsol*, корочун, карачун — *(nép. hirtelen halál)* — *karácsony*, (рождество), хор — *kórus*, ертик — *eretnek*, ангел — *angyal*, аббат — *apát*, геенна — *gyehenna*, гекатомба — *hekatomba*, мечеть — *mecset*, мина-

рет — *minaret*, гяур — *gyaur, nem mohamedán*, инквизитор — *inkvizítor*, инквизиция — *inkvizíció*, лабиринт — *labirint(us)*, легенда — *legenda*, мавзоль — *mauzoleum*, нунций — *nunciatus*, мумия — *múmia*, найда — *najád*, неологизм — *neologizmus*, нимфа — *nimfa*, профан — *profán*, профанация — *profanáció*, профанировать — *profanál*, пуританин — *puritán*, саркофаг — *szarkofág*, сатир — *szatír*, сфинкс — *szfinksz*, тотем — *totem*, тотемизм — *tolemizmus*, факир — *fakír*, фарисей — *farizeus*, православный — *pravoszláv*, архангел — *arkangyal*, дьякон — *diakónus*, аскет — *aszkéta*, базилика — *bazilika*, библия — *biblia*, викарий — *vikárius*, деист — *deista*, дервниш — *dervis*, евангелие — *evangélium*, евангелист — *evangelista*, литургия — *liturgia*, иегова — *Jehova*, иезуит — *jeszuita*, перемирие — *jeremiád*, иконостаз — *ikonosztáz*, кардинал — *kardinalis*, католик — *katolikus*, конвент — *konvent*, конгрегация — *kongregáció*, коран — *Korán*, культ — *kultusz*, valósággyakorlat, лавра — *lavra, gör. kel. jókolostor*, мадонна — *madonna*, хараккири — *harakiri*, церемония — *cere-mónia*, шайтан — *sátán*, шарлатан — *sarlatán*, курузлó, шейх — *sejk*, эдем — *eden*, paradisom, эльдорадо — *eldorádó*, mesés ország, янсенизм — *janzenizmus*, янсенист — *janzenista*, кабала — *kabala*, кабалистика — *kabalisztika*, папа — *pápa*, темьян — *tömjén*, мистика — *misztika*, окрестить — *megkeresztel*, патриарх — *patrjárka*, прелат — *prelátus*, пресбитер — *presbiter*, примас — *primás*, протестант — *protestáns (férfi)*, протестантизм — *protestantizmus*, рабби — *rabbi*, реформация — *reformáció*, hitújítás, ритуальный — *rituális*, секта — *szekta, felekezet*, секуляризация — *szekularizáció*, egyházi vagyonnak világi célra való le-

foglalása, синагога — *zsinagóga*, схизма — *skizma*, egyházszakadás, схизматический — *skizmatikus*, талисман — *talizmán*, теократия — *teokrácia*, *papi uralom*, теология — *teológia*, униат — *uniátus*, *görög katolikus*, фетишизация — *jétisizálás*, фетишизм — *jétisizmus*,

авреоль — *aureola*, дicsfény, брат — (*testvér*) — *barát* (*szerzeles*), автокефальный — *autokefál*, önálló vezetővel bíró, авгур — *augur*, madárjós, абстиненция — *absztinencia* агиография — *hágiográfia* (*szentek életének irodalma*)

Zene

оргán — *orgona*
 ария — *ária*
 гармоника — *harmónika*
 гитара — *gítár*
 окарина — *okarina*
 синкóпа — *szinkópa*
 филармония — *filharmónia*
 цимбалы — *cimbalom*
 романс — *románc*
 тамбур — *tambura*, *rég dob*
 дудá — *duda*
 балалайка — *balalajka*
 гимн — *himnusz*
 мелодия — *melódia*
 óпера — *opera*
 сонáта — *szonáta*
 флэйта — *nép flóta*
 цйтра — *citera*
 серенáда — *szerenád*
 árфа — *hárfa*

аккóрд — *akkord*, баритон — *bariton*, баркарóла — *barkarola*, *gondoladal*, вибрáтор — *vibrátor*, виóла — *viola*, виртуóз — *virtuóz*, гармония — *harmónia*, граммофóн — *gramofon*, гýсли

— *guszlá*, *orosz népi hangszer*, гусляр — *guszlár*, гóбой — *oboá*, дудка — *duda*, дуэт — *duett*, интонация — *intonáció*, концерт — *koncert*, ксилофóн — *xilofon*, *facimbalom*, лира — *lira*, мандолина — *mandolin*, оперётка, оперётта — *operett*, оратория — *oratórium*, саксофóн — *szakszofon*, саксофонист — *szakszofonista*, скáла — *skála*, сóло — *szóló*, солист — *szólista*, такт — *taktus*, тенор — *tenor*, трйó — *trió*, триóль — *triola*, фaгóт — *fagott*, бугóсип, флажолёт — *flazsolel*, *üveghang*, фýга — *fúga*, хроматизм — *kromatizmus*, хроматический — *kromatikus*, цимбалист — *cimbalmos*, цыгáнщина — *cigányosság*, электрофóн — *elektrofon*, *villamos zenegép*, зуммер — *zümögő*, композиция — *kompozíció*, органист — *orgonista*, партитýра — *partitúra*, педáль — *pedál*, пиáно — *piano*, рефрén — *refrén*, симфóния — *szimfonia*, туш — *tuss*, фрáза — *frázis*, хор — *kórus*, *kar*, хорист — *kórista*, хормейстер — *karmester*

J E G Y Z E T E K

- [1] Vö.: Melich János: Szláv jövevényszavaink. 1—2. Budapest, 1903., 1905., Bakos József: Szókincs, Budapest, 1954. (Kézirat.)
- [2] Vö.: Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. 1—2. Akad. Kiadó, Budapest, 1955.
- [3] Erdődi József: Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945. után c. tanulmányában (MNY.: 77—79. évf.) mintegy 40 olyan szót gyűjtött össze, amelyek a felszabadulás után terjedtek el nyelvünkben. Minthogy ezeknek a szavaknak egyrésze csak átmeneti életű és a másik részéről sem állapítható ma még meg, hogy gyökeret vernek-e nyelvünkben, vagy eltűnnek az idők folyamán, munkám szótári részébe nem vettem fel őket.
- [4] Vö.: Dr. Csánk Béla min. oszt. tanácsos: Orosz—magyar hasonlósági szótár, Beregszász, 1940.
- [5] Vö.: Vincze László—Vincze Flóra: Német—magyar hasonlósági szótár, Aczél Testvérek kiadása, Budapest, 1944.
- [6] Vö.: Honti Rezső: Orosz Nyelvtan, Budapest, Szikra R. T. kiadása.
- [7] Az eddigi véleményekkel ellentétben *Perényi József* (*Studia Slavica* II., 1—29.) megbízható adatok alapján bizonyítja, hogy a magyarság jelentős része új hazájába való érkezése előtt *hosszantartó* érintkezésben volt szlávokkal, (a Volga és Don között), a *keleti szlávokkal* való kapcsolatai pedig a VI—VII. századig nyúlnak vissza. Perényinek ez az utóbbi megállapítása lényegében meg fogja változtatni a magyar nyelv szláv jövevényszavairól eddig vallott nézeteket. Amíg ugyanis idáig az a felfogás uralkodott, hogy szláv jövevényszavaink többségükben a honfoglalás után kerültek át nyelvünkbe, és hogy a magyarság keleti szlávokkal csak legfeljebb futó kapcsolatban állhatott valaha, Perényi véleménye szerint a földműveléssel és halászáttal kapcsolatos jövevényszavainkat a keleti szlávoktól is átvehettük *még a honfoglalás előtt*. Bár ő is elismeri, hogy az átdó nyelv meghatározása kellő fonetikai adatok hiányában nagyon nehéz, sőt néha lehetetlen is, mégis az a véleménye, hogy pl. a *borona* szót sokkal könnyebb megmagyarázni az orosz *борона*-ból, mint a délszláv *brana*-ból. Ugyanígy keleti szláv kölcsönzésnek minősíti a *vajda*, *német*, *Duna*, *halom*, *rab*, *szolga*, *cseléd*, *marázsháló*, *szégye*, *tanya* szavakat is. Amíg tehát nyelvészeink eddig csak a *lengyel* (поляк) szót tartották kétségtelenül keleti szláv eredetűnek, addig Perényi szerint újabb és alaposabb kutatások az általa felvázolt új történeti adatok és főleg a még fel nem tárt, de remélt archeológiai adatok alapján a keleti szláv kölcsönzések kimutatásának egészen új perspektívája előtt állunk.

Йожеф Бихари:

Русско-венгерский сравнительный словарь

Материал настоящей работы состоит из двух частей: 1. введение, 2. словарная часть.

Введение даёт некоторые указания, как использовать словарь на практике, и подчёркивает, что автор обсуждает свой материал только с точки зрения дидактики, а не с точки зрения истории языка. Поэтому вторая часть работы, словарь заключает в себе лишь те венгерские и международные слова, которые как по звучанию, так и по значению почти совсем или отчасти похожи на соответственные русские слова.

Все слова даны не по алфавиту, а по тематическому порядку.

**TANULMÁNYOK
A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL**

Dr. HORTOBÁGYI TIBOR tanszékvezető főiskolai tanár:

A HORTOBÁGYI HALASTAVAK ALGÁI ÉS A VIZSGÁLT HALASTAVAK TERMELŐKÉPESSÉGE

9 eredeti grafikonnal

I. Bevezetés

Magyarország haltenyésztésre alkalmas vizeinek a haltermelő-képessége mennyiségileg és minőségileg egyaránt nagy eltéréseket mutat. Egymás közelében lévő tavak, folyók, folyórészletek, holtágak is igen lényegesen különbözhetnek mind a kihalászott hal mennyiségében, mind az előforduló halfajokban. Hogy ezen a tényen változtathassunk, a biológusoknak meg kell tanulniuk tudatosan irányítani a biológiai termelőképeség folyamatát, amint azt *Zságyi* is mondja [25].

Vizeinkben a táplálkozásbeli összefüggések alapja a *nyíltvíz autotróf planktonja* és a *parti öv makrovegetációja*. Ezért tehát elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt alapvető vizeink planktonjának és a parti részletek makrovegetációjának a felkutatása. A halastavak esetében különösen jelentős a nyíltvíz konstruktív (= producens) szervezeteinek a vizsgálata, mert a halastavakban a nyíltvíz felülete az egész év folyamán sokkal nagyobb, mint a vízínövényekkel benőtt parti (litorális) öv. A Nap sugárzó energiájának potenciális energiává való átalakítását a szárazföldön túlnyomóan a makroszkópikus növények, míg a vizekben, s különösen a halastavakban a mikroszkópikus méretű phytoplankton algák végzik. Különösen a lebegő életmódú fotoszintetizáló algák a jelentősek, mert obligatóriusan és általában a legnagyobb számban élnek a biodinamikus térben. A fotoszintetizáló algák egymagukban képesek a vizek autarchiáját autochton módon biztosítani (Maucha, 14).

Az algák a *Hutchinson — Lindeman*-féle 5 táplálkozási szint, helyesebben energiaszint A_1 szintjét alkotják. A pelagiálban ez a szint a fotoszintetizáló mikroszkopikus autotrof szervezetek birodalma. A A_0 szintből, azaz a Naptól érkező sugárzó energiát először az algák kötik meg különböző szerves vegyületek alakjában. A megkötött sugárzó energia az algák elfogyasztása révén jut az energiátároló állatok 3 szintjébe, mint a A_2 szint növényevő planktonállataiba, a A_3 szint planktonragadozó állataiba, amelyek a növényevő

planktonállatokat fogyasztják, s utóljára a A_4 energiaszintet képviselő, többnyire nagytermetű ragadozókba (nektonikus ragadozók).

Valamennyi vízi szervezet tehát közvetlen, vagy közvetett kapcsolatban áll a tápláléklánc első lépcsőjén található algákkal. A halak kisebb részben közvetlenül, nagyobb részben pedig közvetve, a többi szintek közvetítésével az algáktól függenek; az algák jelentik számukra az alaptáplálékot. *Poljanszkij* szerint [6] a planktoni algák, másnéven a hallegelő tápérték szempontjából nem marad el a jóminőségű széna mögött.

A halastavak élővilágának a vizsgálata, a környezettel való kapcsolatok, igények felderítése a korszerű halgazdálkodás számára nélkülözhetetlen követelmények. Különösen fontos a domináló fajok kvalitatív és kvantitatív viszonyainak az ismerete. Ha nem ismerjük a biocoenosis tagjait, a *minőségi és mennyiségi állapotokat*, nem állhat tiszta kép előttünk, nem nyúlhatunk tervszerűen a *takarmányozáshoz*, a *trágyázáshoz*, valamint a *biocoenosis esetleges megváltoztatásához* sem. A vizek életének irányítása, a belvizek maximális táplálékforrásul történő kihasználása pedig a hidrobiológusok egyik központi feladata.

Ilyen megfontolások alapján láttam hozzá a Hortobágyi Halgazdaság *leggyengébb termelőképességű I—II. sz. halastava*, és a *legjobb termelőképességű VII. sz. halastava* mikroszkópikus növényvilágának a vizsgálatához. A Halgazdaság 14 nagy tóból és a hozzájuk tartozó több kisebb teleltető, szaporító (ivó) medencéből áll. A főrendszert a Tiszából kapja. A tógazdaság vízzel borított területe 2426 katasztrális hold, hazánk legnagyobb tógazdasága. A tavak átlagos mélysége 1 m. A legrosszabb termelőképességű I—II. sz. tó degradált szikes talajon van, β -limnotípusú, területe 469 kat. h. Valamikor két különálló tó volt, azonban az elválasztó gátat a víz elmosta. A VII. sz. halastó kevésbé szikes talajon van, ugyancsak β -limnotípusú, területe 264 kat. hold.

A mezőgazdasági termelésünk fejlesztéséről szóló határozataink a haltenyésztés fokozott fejlesztését is célul tűzik ki. Növelnünk kell halastavaink területét és a halhozamot. Ennek egyik s talán a leg-takarékosabb útja a csekély termelőképességű halastavaink termelőképességének a megjavítása és a jól termelő halastavak hozamának a fokozása. Ez a legsikeresebben és a leggyorsabban a *halastavak módszeres tanulmányozása* révén érhető el.

A Hortobágyi Halgazdaság említett két tavaról megjelent tanulmányaimban eddig a mikroszkópikus növényvilág kvalitatív és kvantitatív analizisét ismertettem [7, 8, 9, 10]. *Jelen dolgozatomban az autotróf mikroszervezetek és a termelőképesség viszonyát vizsgálom.*

II. A megvizsgált tavak halhozama a gyűjtést megelőző évben és a két gyűjtőévben

A) I—II. sz. tó.

1950.

A halastó területe 469 kat. hold. Ebből a hozamba * beszámítható terület 450 kat. hold, a Hortobágyi Halgazdaság ennyit tekint hasznos vízterületnek. A hátralévő 19 kat. hold meddő nádas szerintük.

A halastavakban kétéves üzemeltetés folyik. 1950-ben kihelyeztek:

117 000 db,	1698 kg	összsúlyú, db-ként	1,45 dkg-os	egynyaras pontyot,
800 db,	780 kg	összsúlyú, db-ként	975,— dkg-os	tenyészharcsát,
431 db,	94 kg	összsúlyú, db-ként	21,8 dkg-os	harcsaivadékokat,
192 db,	77 kg	összsúlyú, db-ként	40,1 dkg-os	tenyészszüllőt.

118,423 db, 2649 kg összsúlyú halat helyeztek ki összesen 1950-ben.

Az őszi lehalászás eredményei:

Ponty	71 000 db = 22 800 kg
Harcsa	800 db = 1 200 kg
Harcsaivadék	1 000 db = 200 kg
Szüllő	500 db = 150 kg

Hal: 73 300 db = 24 350 kg

Az ősszel lehalászott halak súlya 24 350 kg

A kihelyezett halak súlya 2 649 kg

Az összes hozam: 21 701 kg*

Egy kat. holdra eső összes hozam: 48,2 kg (21 701: 450).

A feletetett takarmány

Csillagfürt	13 450 kg
Malomhulladék	600 kg

A természetes hozam Erős módszerével számítva: 40 kg/kat. hold.

* Az összes hozam a természetes, a trágyázási és a takarmányozási hozamok összege. A tó összes hozamát úgy kapjuk meg, hogy a lehalászási eredményekből kivonjuk a tavasszal kihelyezett ivadékok vagy a nyújtott hal súlyát.

A természetes hozam Maucha szerint »az a kilogrammokban kifejezett pontymennyiség, amely valamely mesterséges halastó 1 kat. holdján egy üzemvad alatti, trágyázás és etetés nélkül termelhető, feltéve, hogy a halastavat kiváló minőségű tenyészponttyal a legkedvezőbben népesítettük.«

A trágyázási hozam a trágyázás hatására elért halhústöbblet.

A takarmányhozam a feletetett takarmánnyal elért halhústöbblet.

1951.

Kihelyezés:

Egynyaras ponty	20 000 db =	696 kg, darabsúly: 3,48 dkg
Kétnyaras ponty	80 000 db =	24 200 kg, darabsúly: 30,25 dkg
Anyaharcsa	25 db =	187 kg, darabsúly: 7,48 kg
Tenyészharcsa	956 db =	1 483 kg, darabsúly: 1,55 kg
Harcsaivadék	1 000 db =	200 kg, darabsúly: 20,— dkg
Anyasüllő	27 db =	37 kg, darabsúly: 1,37 kg
Tenyészsüllő	884 db =	285 kg, darabsúly: 32,2 dkg

102 892 db = 27 088 kg súlyban helyeztek ki
halat 1951-ben.

Az őszi lehalászás eredményei:

Ponty I. b. oszt.	2976 db =	7228 kg
Ponty II. oszt.	3366 db =	4252 kg
Ponty III. oszt.	5770 db =	4329 kg
Ponty IV. oszt.	7609 db =	2666 kg
Anyaharcsa	12 db =	109 kg
Tenyészharcsa	1610 db =	4769 kg
Harcsaivadék	2300 db =	864 kg
Süllő	389 db =	413 kg
Vadhal	? =	7296 kg

Hal: 24 032 db = 31926 kg

Az ősszel lehalászott halak súlya	31 926 kg
A kihelyezett halak súlya	27 088 kg

Az összes hozam: 7 838 kg

Egy kat. holdra eső összes hozam: 10,75 kg (7838 : 450).
A feletetett takarmány: 46 075 kg kukoricadarának felel meg.
A természetes hozam Erős módszerével számítva: 5,1 kg/kat. hold.

1952.

Kihelyezés:

Egynyaras ponty	122 800 db =	5 119 kg, darabsúly 4,5 dkg
Kétnyaras ponty	16,205 db =	1930 kg, darabsúly 11,9 dkg
Harcsa	650 db =	231 kg, darabsúly 35,5 dkg

139 655 db = 7 280 kg súlyban helyeztek ki
halat az I—II. sz. tóban 1952-ben. Egy kat. holdra 34 db 11,9 dkg-os
és 290 db 4,5 dkg-os ponty jut.

A próbahalászatok eredményei:

1. VI. 1-én a 11,9 dkg-os kihelyezési súlyú hal 40 dkg-os volt,
VI. 1-én a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú hal 14 dkg-os volt.

Május 15-től feletetett takarmány 700 kg kukorica.

2. VII. 1-én a 11,9 dkg-os kihelyezési súlyú hal 75 dkg-os,
VII. 1-én a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú hal 20 dkg-os volt.

Június 1-től feletetett takarmány 5800 kg kukorica.

3. VII. 15-én a 11,9 dkg-os kihelyezési súlyú hal 73 dkg-os,
VII. 15-én a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú hal 26 dkg-os volt.

Július 1-től feletetett takarmány 4900 kg kukorica.

4. VIII. 1-én a 11,9 dkg-os kihelyezési súlyú hal 74 dkg-os,
VIII. 1-én a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú hal 28 dkg-os volt.

Július 15-től feletetett takarmány 6900 kg kukorica és 1000 kg korpa.

5. VIII. 15-én a 11,9 dkg-os kihelyezési súlyú hal 72 dkg-os,
VIII. 15-én a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú hal 33 dkg-os volt.

Augusztus 1-től feletetett takarmány 4100 kg kukorica és 4500 kg korpa.

Az őszi lehalászás eredményei:

Ponty	58 000 db = 27 300 kg
Harcsa	600 db = 600 kg
Süllő	2 000 db = 200 kg

Hal: 60 000 db = 28 100 kg

Az ősszel lehalászott halak súlya	28 100 kg
A kihelyezett halak súlya	7 280 kg

Az összes hozam: 20 820 kg

Egy kat. holdra eső összes hozam: 46,27 kg (20 820 : 450). — A *természetes hozam Erős* módszerével számítva: 20 kg.

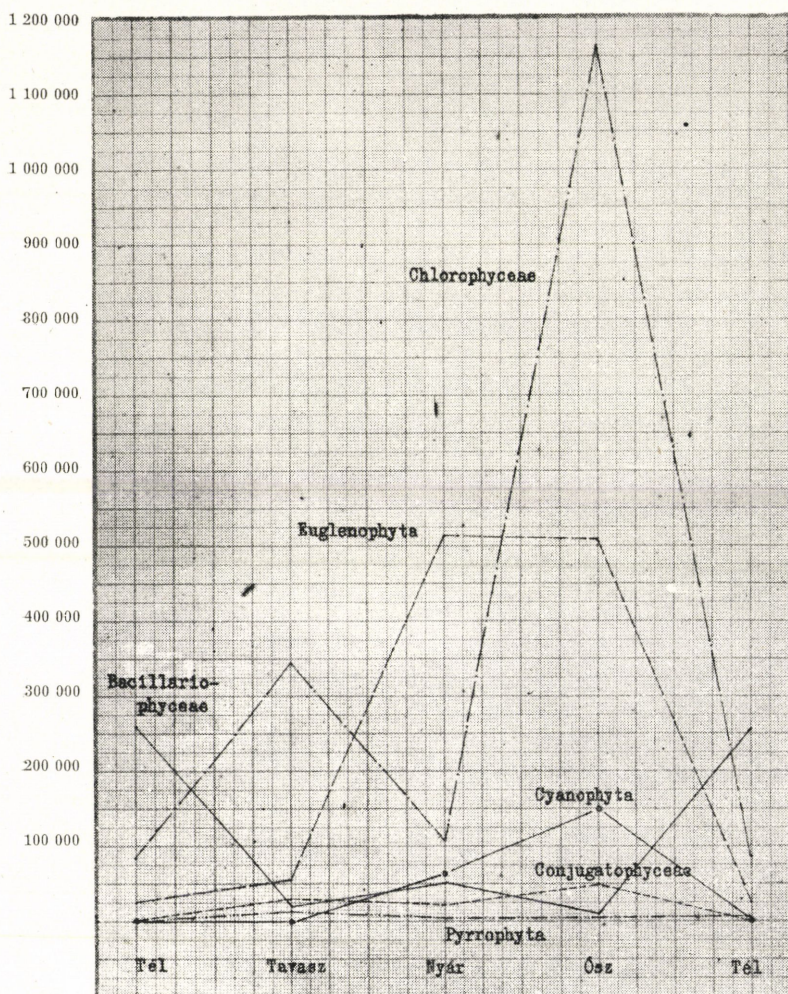
Sajnos, csupán erre az évre állottak rendelkezésemre pontos próbahalászati adatok. Nagyon feltűnő a 11,9 dkg-os kihelyezési súlyú halak nyári testsúly stagnálása, sőt súlybeli visszaesése. Míg a kihelyezéstől június 1-ig 28,1 dkg-ot, s június folyamán halanként átlagosan még 35 dkg-ot gyarapodtak, addig július 1-től augusztus 15-ig testsúlyuk 3 dkg-mal csökkent!

Június 1-től hasonló, de kisebb mérvű gyarapodás figyelhető meg a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú halaknál is (l. a 8. grafikont). Súlycsökkenés azonban nincs!

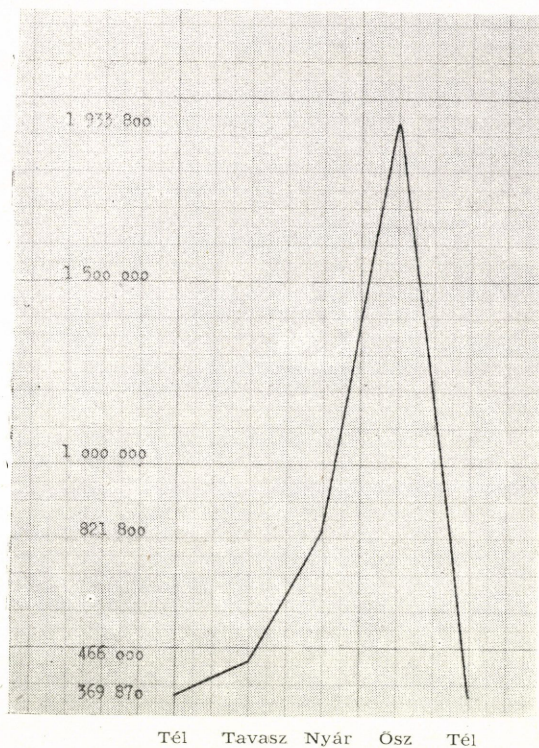
Vessük össze a gyarapodási görbéket az egyes algacsoportok évszakonkénti literszámát jelző görbékkel. A *halak nyári növekedési*.

gyarapodási, visszaesése teljesen egybe esik a Chlorophyceák kisszámú előfordulásával és az ostorosok maximális elszaporodásával (l. az 1. grafikont). Nem jelentéktelen annak a megemlítése sem, hogy a zöldalgák emellett még kistermetűek, míg az ostorosok nagy egyedszámuk mellett aránylag nagytermetű fajokból is állanak.

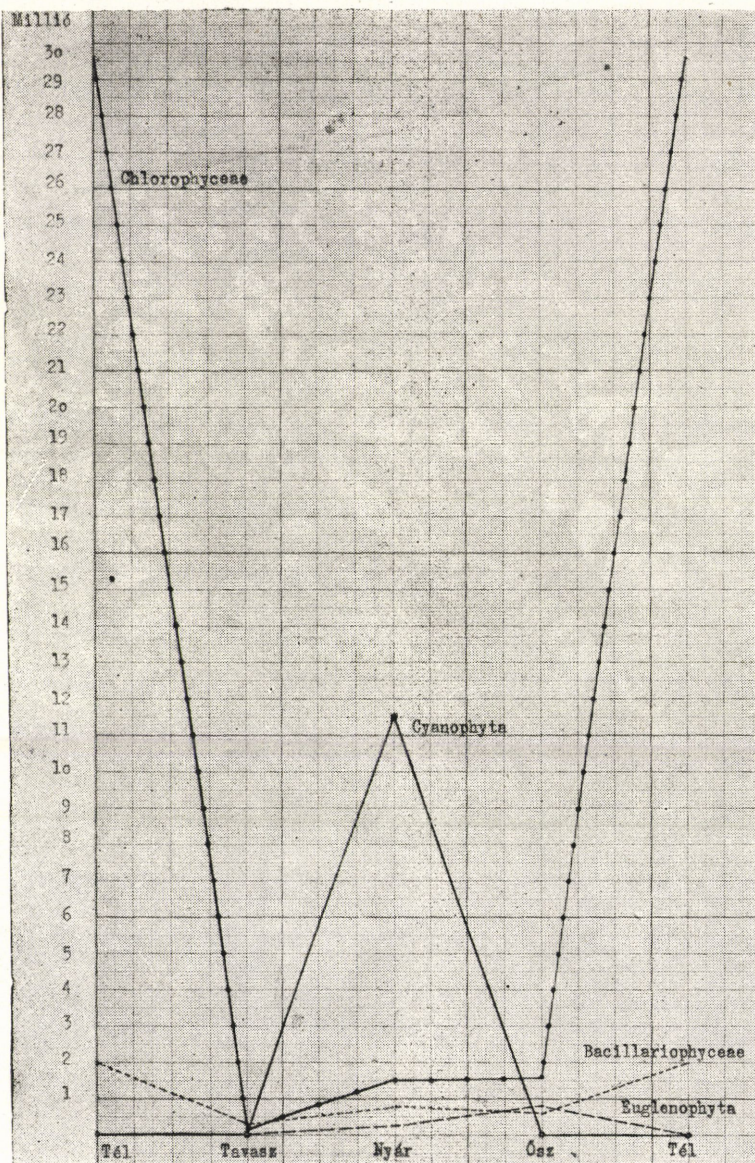
Az I—II. sz. halastó természetes hozamának 18 évi (1936—1953) átlaga 21 kg/kat.hold. A természetes hozam — amint azt Erős is megállapítja — minden egyes halastóra többé-kevésbé jellemző. Ismerete a korszerű termelésben alapvető. Az I—II. sz. tó természetes hozama rendkívül alacsony. Halastavaink természetes halhozama ugyanis 20—300 kg/kat.hold között ingadozik. Az országos átlag 90—100 kg. között mozog.



Az I—II. sz. halastó szervezeteinek literszáma az egyes algacsoportokban.

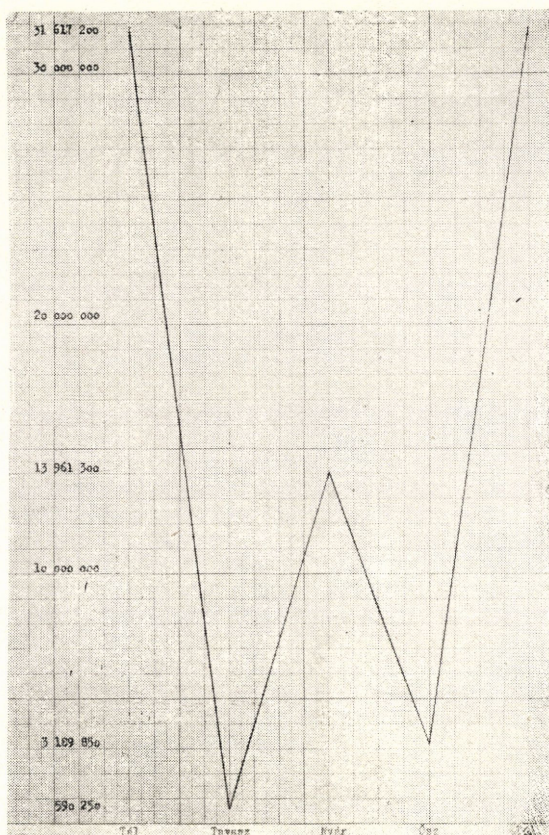
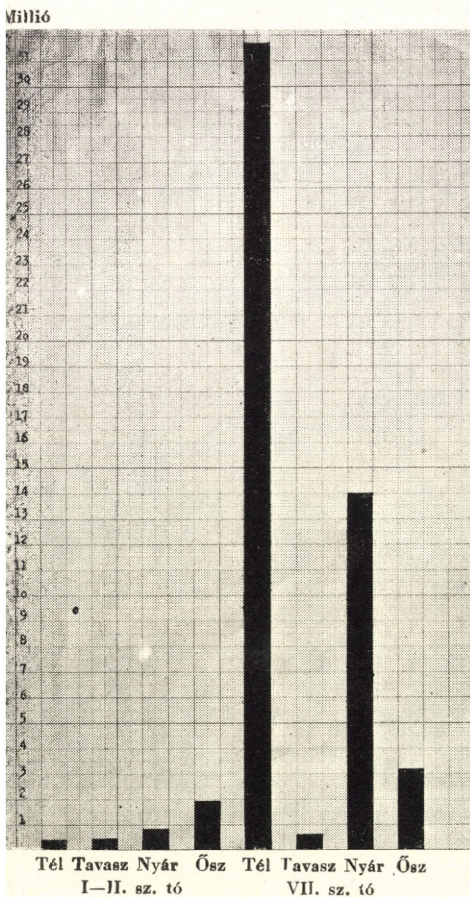


Az I—II. sz. halastó algáinak összesített
litérszáma.



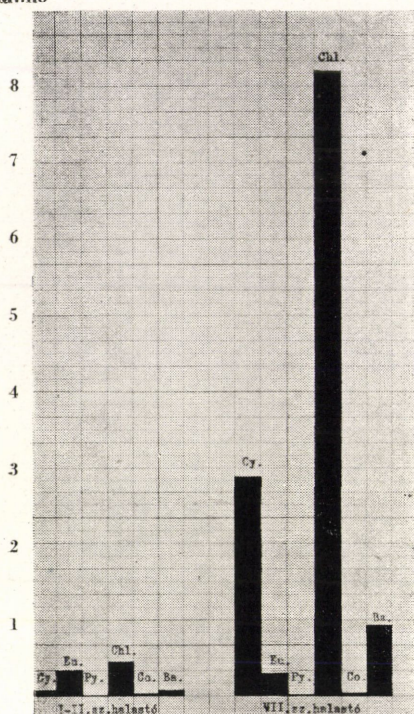
A VII. számú halastó algáinak literszáma az egyes algacsoportokban.

A VII. számú halastó algáinak
összesített literszáma.



Az I—II. és a VII. számú halastó évszakos
összesített algaliterátumai

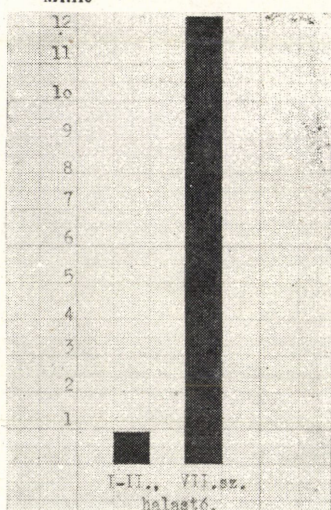
Millió



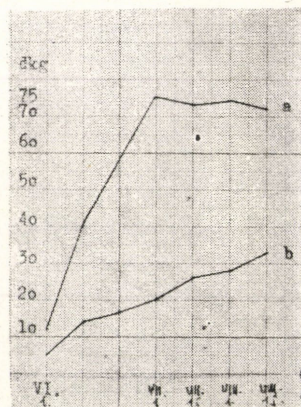
Az I—II. és a VII. sz. halastavak algacsoportjainak évi literátlagai.

Cy. = Cyanophyta, Eu. = Euglenophyta, Py. = Pyrrophyta, Chl. = Chlorophyceae, Co. = Conjugatophyceae, Ba. = Bacillariophyceae.

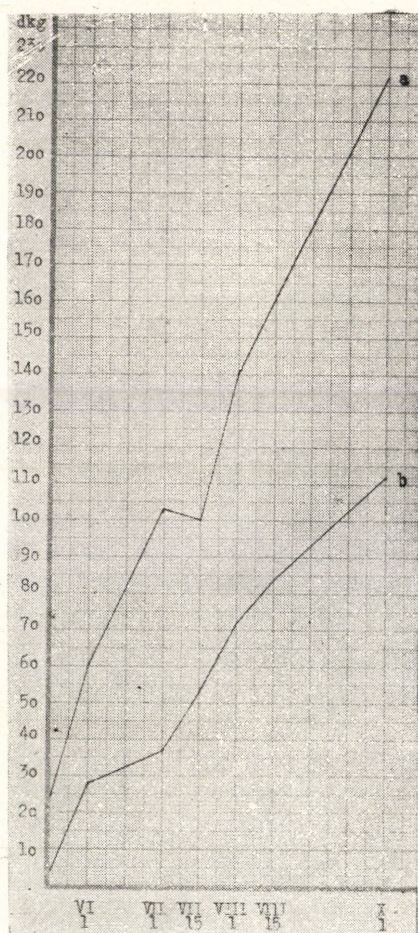
Millió



Az I—II. és a VII. sz. halastavak összesített évi algaliterátlagai.



Az I—II. sz. halastóban a 11,9 dkg-os (a) és a 4,5 dkg-os (b) kihelyezési súlyú pontyok testsúlygyarapodása



A VII. sz. halastóban a 24,5 dkg-os (a) és a 3,6 dkg-os (b) kihelyezési súlyú pontyok testsúlygyarapodása.

B) VII. sz. tó.

1950.

A halastó területe 246 kat. hold; az egész hasznos vízterület. Az üzemeltetés itt is kétéves.

Kihelyezés:

Egynyaras ponty	12 000 db =	1 200 kg, darabsúly 10 dkg
Kétnyaras ponty	55 000 db =	31 000 kg, darabsúly 56,4 dkg
Anyaharcsa	28 db =	238 kg, darabsúly 8,5 kg
Tenyészharcsa	1 200 db =	783 kg, darabsúly 65,2 dkg
Harcsaivadék	106 db =	23 kg, darabsúly 21,7 dkg
Tenyészsüllő	1 267 db =	268 kg, darabsúly 21,2 dkg
	69 601 db =	33 512 kg súlyban helyeztek

ki halat 1950-ben.

Az őszi lehalászás eredményei:

Ponty I. oszt.	7 379 db =	12 475 kg
Ponty II. oszt.	27 590 db =	36 727 kg
Ponty III. oszt.	2 057 db =	1 693 kg
Ponty IV. oszt.	1 468 db =	654 kg
Anyaharcsa	22 db =	263 kg
Piaci harcsa	1 453 db =	2 241 kg
Harcsaivadék	916 db =	57 kg
Piaci süllő	4 145 db =	1 450 kg
Süllőivadék	20 db =	2 kg
Vadhal	? =	93 kg

Hal: 45 060 db = 55 655 kg

Az ősszel lehalászott halak súlya 55 655 kg

A kihelyezett halak súlya 33 512 kg

Az összes hozam: 22 143 kg

Egy kat. holdra eső összes hozam: 90 kg (22 143 : 246). — A fel-
 etetett takarmány 60 400 kg csillagfürtnek felel meg. — A tó *termé-
 szetes hozama* Erős módszere szerint 30 kg/kat. hold.

1951.

Kihelyezés:

Anyaponty	100 db =	180 kg, darabsúly 1,8 kg
Egynyaras ponty	14 200 db =	481 kg, darabsúly 3,4 dkg
Kétnyaras ponty	33 475 db =	19 552 kg, darabsúly 58,— dkg
Harcsa	776 db =	742 kg, darabsúly 95,6 dkg
Anyasüllő	70 db =	95 kg, darabsúly 1,36 kg
Tenyészsüllő	868 db =	208 kg, darabsúly 24,— dkg

49 489 db = 21 258 kg súlyú halat helyez-
 tek ki a VII. sz. tóba 1951-ben.

Az őszi lehalászás eredményei:

Ponty I. b. oszt.	17 255 db = 38 105 kg
Ponty II. oszt.	5 635 db = 7 205 kg
Ponty III. oszt.	225 db = 208 kg
Pontyivadék	1 020 db = 4 117 kg
Harcsa	458 db = 735 kg
Piaci süllő	860 db = 680 kg
Süllőivadék	600 db = 62 kg
Vadhal	? = 770 kg

Hal: 26 053 db = 51 882 kg

Az ősszel lehalászott halak súlya 51 882 kg

A kihelyezett halak súlya 21 258 kg

Az összes hozam: 30 624 kg

Az egy kat. holdra eső összes hozam: 124,5 kg (30 624 : 246). — A feletetett takarmány 78 200 kg tengeri darának felel meg. — A természetes hozama Erős szerint 120 kg/kat. hold.

1952.

Kihelyezés:

Anyaponty	15 db = 44 kg, darabsúly 2,93 kg
Egynyaras ponty	54,150 db = 1 950 kg, darabsúly 3,6 dkg
Kétnyaras ponty	3 900 db = 956 kg, darabsúly 24,5 dkg
Tenyészharcsa	680 db = 280 kg, darabsúly 41,6 dkg
Harcsaivadék	600 db = 34 kg, darabsúly 5,7 dkg
Süllőivadék	440 db = 46 kg, darabsúly 10,5 dkg

1952-ben 59 785 db = 3 310 kg súlyú halat helyeztek ki.

A próbahalászatok eredményei:

- VI. 1-én a 24,5 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 60 dkg-os, VI. 1-én a 3,6 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 28 dkg-os volt.

Május 15-től feletetett takarmány 300 kg kukorica.

- VII. 1-én a 24,5 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 103 dkg-os, VII. 1-én a 3,6 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 37 dkg-os volt.

Június 1-től feletetett takarmány 1 100 kg kukorica.

- VII. 15-én a 24,5 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 100 dkg-os, VII. 15-én a 3,6 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 53 dkg-os volt.

Július 1-től feletetett takarmány 1 800 kg kukorica.

- VIII. 1-én a 24,5 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 140 dkg-os, VIII. 1-én a 3,6 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 72 dkg-os volt.

Július 15-től a feletetett takarmány 7 300 kg kukorica.

5. VIII. 15-én a 24,5 dkg-os kihelyezési súlyú pontyból nem fogtak,
VIII. 15-én a 3,6 dkg-os kihelyezési súlyú ponty 84 dkg-os volt.

Augusztus 1-től feletetett takarmány 9 600 kg kukorica és 3 700 kg korpa.

6. X. 1-én, a lehalászáskor a 24,5 dkg-os ponty 222 dkg-os,
X. 1-én, a lehalászáskor a 3,6 dkg-os ponty 112 dkg-os volt.

Augusztus 15-től feletetett takarmány 17 500 kg kukorica, 4 000 kg korpa és 2 000 kg csillagfürt.

Katasztrális holdanként az év folyamán 162 kg teljes értékű kukorica került a halastóba.

Az őszi lehalászás eredményei:

Ponty I. b) oszt.	2 044 db = 4 544 kg
Ponty II. oszt.	9 620 db = 12 852 kg
Ponty III. oszt.	9 108 db = 7 988 kg
Pontyivadék	1 360 db = 205 kg
Compó	? = 45 kg
Harcsa	1 194 db = 1 478 kg
Süllő	467 db = 453 kg
Vadhal	? = 1 555 kg

Hal: 23 793 db = 29 120 kg

Az ősszel kihalászott halak súlya 29 120 kg

A kihelyezett halak súlya 3 310 kg

Az összes hozam: 25 810 kg

Egy kat. holdra eső összes hozam: 104,9 kg (25 810 : 246). — Az Erős-féle módszerrel megállapított természetes hozam: 75 kg.

A VII. sz. halastóban a testsúly visszaesése csupán a 24,5 dkg-os kihelyezési súlyú halaknál július 1—július 15-e között tapasztalható. A 3,6 dkg-os kihelyezési súlyú halak testsúlygyarapodásában nincs visszaesés. *A két halastó halainak fejlődésében nagyok az eltérések* (l. a 9. grafikont).

A halak testsúlynövekedését feltüntető görbék milyen kapcsolatban állanak az évszakonkénti literszámot mutató görbékkel? Július 1—15-e között, amikor a halak súlyukban nem gyarapodtak, a *Chlorophyceák* elszaporodásában nagymérvű lelassulás állt be, ugyanakkor viszont az *Euglenophyta* elszaporodása megkezdődött. A *Cyanophyta* is ebben az időben nyári maximumát mutatta. A *Chlorophyceák* termete itt sokkal nagyobb, mint az I—II. sz. tóban. Az I—II. sz. tóban nyáron 566 300/l *Euglenophyta* és 108 400/l *Chlorophyceae* volt, míg a VII. sz. tóban az *Euglenophyta* egyedszáma nyáron 255 400/l, a *Chlorophyceae* ellenben 439 800/l. Az *Euglenophyta* őszi maximumakor 762 150 egyeddel vesz részt egy liter vízben, míg a *Chlorophyceák* egyedszáma ugyanakkor egy literben 1 635 700. Ez magyarázata lehet

annak, hogy a VII. sz. halastóban miért olyan jelentéktelen a visszacsésés a halak testsúlyában. (L. a 2. grafikont.)

Mindkét tóban a 3,6, illetve a 4,5 dkg-os kihelyezési súlyú halak görbéje nem mutat törést. Még az I—II. sz., rossz termőképességű tóban is csupán meglassul a kis testsúlyú halak gyarapodása (l. a 8—9. grafikont).

Talán a kisebb súlyú, a fiatalabb halak jobban hasznosíthatják az Euglenophytonokat? Talán a rossz termőképességű tavakban a halivadékot csupán bizonyos korig szabad hagynunk?

A VII. sz. tó természetes hozamának 18 évi (1936—1952) átlaga: 106 kg/kat .hold. Ez az I—II. sz. halastó természetes hozamának ötszöröse. Az országos átlagot (90—100 kg) meghaladja. A két halastó közötti nagy eltéréseket az eltérő táplálkozási viszonyok okozzák. A 3, 4. és az 5, 6, 7. grafikonok ezt világosan szemléltetik.

* * *

Hazánkban a tógazdasági haltenyésztés főhala a ponty. A hortobágyi halastavakban is 1950—1952-ben a lehalászott halak között a ponty és egyéb halak viszonya így alakult:

	I—II. sz. halastó		VII. sz. halastó	
	Ponty	Egyéb hal	Ponty	Egyéb hal
1950	95,3 %	4,7 %	92,6 %	7,4 %
1951	57,2 %	42,8 %	95,7 %	4,3 %
1952	97,2 %	2,8 %	87,9 %	12,1 %

Wunder 1949-ben megjelent munkájában több évtizedes kutatásai alapján ismerteti a plankton jelentőségét a ponty táplálkozásában. Wunder planktonon elsősorban alsóbbrendű rák-planktonot értett. Viszont az alsóbbrendű rákok csaknem kivétel nélkül növényi planktonszűrő szervezetek, tehát egyedszámuk, fajaik elsősorban a rendelkezésre álló algatápláléktól függenek. A közvetett kapcsolat a halhúshozam és az algavegetáció között tehát világos.

Wunder szerint az *egynyaras pontyok* első életévükben főtáplálékuk $\frac{1}{4}$ -ét a planktonból, $\frac{1}{4}$ -ét a tófenékről, felét a parti övből veszik. Ezek számára csupán júniusban és júliusban jelentősebb a plankton. Am ezek életében is a $\frac{1}{4}$ résznél jelentősebb a plankton, mert a tófenékről szerzett táplálék szintén a plankton függvénye.

A *kétnyaras* és *háromnyaras* pontyok táplálékának már fele közvetlenül a plankton, 10 %-át a fenék, 40 %-át a parti öv szolgáltatja. A *négynyaras* halak táplálékának 75 %-át adja már a plankton. A halak korával tehát a parti öv nyújtotta táplálék és a fenéktáplálék fokozatosan csökken, míg a plankton egyre jelentősebbé válik. Ha a ponty fő természetes tápláléka a plankton, akkor a halastó jó termelőképességű, míg ha a parti táplálék dominál, a halastó rossz hozamú.

Wunder fenti megállapításai kapcsolatba hozhatók a hortobágyi tavak növényi planktonjával és a halfejlődési görbékkel (l. a grafi-

konokat). Az egynyaras pontyok részére a plankton aránylag a legkevesbé jelentős, hiszen táplálékuk negyedrészt veszik közvetlenül a planktonból. Az egynyaras pontyok fejlődési grafikonjai nem is mutatnak törést, vagy stagnálást (8, 9. testsúlygrafikon »b« görbéi). Az egynyaras pontyok számára a plankton csupán júniusban, júliusban jelentősebb. Ez különösen a VII. sz. tó testsúlygyarapodás görbéjén látszik jól.

A kétnyaras pontyok táplálékának már fele közvetlenül a planktonból kerül ki. Világosan igazolja ezt az I—II. sz. tó testsúlygyarapodási görbéje (8»a«): július 1-től a kétnyaras pontyok testsúlya a lehalászásig nem gyarapodik, hanem csökken. A phytoplankton a napforduló tájáig eléggé megfelelő táplálékot jelent, ezután azonban kvalitatíve összetétele erősen megváltozik (1. grafikon). — A VII. sz. tóban a fő táplálék = a plankton kedvezőbb összetételű és bőségesebb, itt a kétnyaras pontyok görbéje meredeken ível felfelé s csupán a napforduló okozta planktonviszsaesés tükröződik rövid ideig a testsúlygyarapodási görbe futásában (1. a 2. grafikont).

Az I—II. sz. tóban az egynyaras pontyok görbéje a tó rossz termelőképességének megfelelően lassan, de egyenletesen, megtorpanás, vagy visszaesés nélkül emelkedik. Ebben a tó 19 kat. holdnyi nádas lehet az egyik döntő tényező, mert hiszen *W u n d e r* alapos megfigyelései szerint az egynyaras pontyok táplálékuk felét a parti övből fedezik.

III. A természetes hozamot befolyásoló tényezők

A természetes hozamot egyrészt állandó jellegű természeti tényezők: talajviszonyok, tápláló víz, időjárás, fény-, hőmérsékleti viszonyok stb., másrészt változtatható tényezők: tókezelés, benépesítés stb. szabja meg.

Nagy hatású a természetes hozamra a *talaj minősége*. Az alföldi halastavak általában jó természetes hozamúak, de a talaj összetétele szerint nagy eltéréseket mutathatnak. Homokos, szikes talajú halastavak természetes hozama kisebb, mint a humuszos, agyagos, löszös talajú tavaké. A hortobágyi két megvizsgált halastó közötti nagy hozamkülönbséget főképpen ez magyarázza meg. A degradált szikes talajon elterülő I—II. sz. tó talaja erősebben szikes, mint a VII. sz. tóé. Más természeti tényezőt aligha vehetünk számításba, mert egymás közvetlen szomszédságában fekszenek. időjárási és vízellátási körülményeik azonosak.

Az I—II. sz. tó rossz termelőképességének további oka a fenéken felhalmozódó anorganikus kolloid anyagokban gazdag híg iszap (»latyak«). Ezt a nagyobb fajsúlyú réteget a függőleges, konvekcionális irányú áramlás nem töri át. Így a felszíni rétegekbe az oldott ásványi anyagok és a CO₂ alig jut el, a felszínről pedig az O₂ nem ér a fenékre. Akadozik az aërob szervesanyag lebontás, a haltáplálék állatok elszaporodása stb. A tó aránylag sekély, így a hullámozás segíthetne az O₂ és a CO₂ eloszlásában, azonban a fenékgig terjedhető hullámok felkavarják a leülepedett anyagot, a szerves és szervetlen törmelék, az átlátszóság erősen az optimális alá esik, ami kihat a termelésre.

Az átlátszósági vizsgálatok szerint az I—II. sz. tó fényviszonyai lényegesen rosszabbak, mint a VII. sz. tóé. Utóbbi vize kevésbé zavaros.

Az I—II. sz. tóban a fehér porcelánkorong januárban már 4 cm mélyen nem látszott. Az átlátszóság áprilisban érte el a mélypontot: 3,8 cm. A víz júliusig tisztul. A júliusi átlátszóság 6,5 cm; innen fokozatosan csökken. Decemberben, januárban 4 cm. — A VII. sz. tóban a víz októberben volt a legzavarosabb. A fehér korong 7,5 cm mélyen tűnt el a szem elől. Januárban és áprilisban a víz a legtisztább: 18, ill. 19 cm. Júliusban 8,5 cm. Az átlátszóság a VII. sz. tóban január—áprilistól októberig fokozatosan csökken, innen emelkedik. Az I—II. sz. tóban áprilisban a legrosszabbak a megvilágítási viszonyok, míg ugyanakkor a másik tóban a legjobbak. Ugyanilyen állapotokat látunk télen is. Az I—II. sz. tóban a lebegő iszap mennyisége sokkal több.

A megvilágítási viszonyokkal függ össze a A_1 szint növényeinek nyári elszaporodása is. Az I—II. sz. tóban az optimálisnál rosszabb megvilágítási viszonyok, az ezzel együtt járó csökkent asszimiláció, kevesebb O_2 termelés nagyobb teret enged a bomlási folyamatoknak, s nyárra rohamosan alászáll a *Chlorophyceák* száma, míg a szennyezettebb vizeket kedvelő *ostorosok* hirtelen az élre törnek. A szennyezettebb vizet előnyben részesítő *Cyanophyta* is elszaporodik. A VII. sz. tóban a bomlási folyamatok kisebb mérvűek, az *ostorosok* nem is szaporodnak el jelentősen. A kisfokú szennyeződés hatására viszont a kéalgák ugranak ki.

A A_1 -szint, a phytoplankton lényei a hortobágyi VII. sz. tóban, amely átlag 1 m mély, a nyári hónapokban még a fenéken is az optimálisnál nagyobb fény mennyiségben részesülhetnek. Ez általában áll a többi hazai halastavakra is. A túl erős fényben a szervesanyag termelés viszont már csökken, ami különösen a napforduló idején, június 21-e körül kulminálhat. A phytoplankton kevesebbet termel, csökkent minőségű táplálék jut a fejletlenebb állatok számára s így a halak elesése is romlik.

Mivel a halhozamot kedvezőbb környezeti feltételek biztosítása révén a *planktonszervezetek elszaporításával*, valamint szerves és szervetlen tápsók segítségével a planktonszervezetek *tömeges tenyésztésével* fokozhatjuk, elsőrendű feladat különösen az I—II. számú halastó *javítása*, majd *trágyázása*.

Egyedül takarmányozással a halastavak hozama korlátlanul nem fokozható. Megfelelő természetes táplálék (mikroszervezetek) nélkül a takarmány ugyanis nem használódik jól ki.

IV. Az algológiai vizsgálatok jelentősége a halastavak takarmányozásában és trágyázásában

Erős szerint »A ponty természetes táplálékát a vízben élő alsóbbrendű növényi és állati szervezetek alkotják. A takarmány, amit a tóba juttatunk, csak kiegészítő tápláléknak tekinthető. A ponty emésztőszervei a természetes táplálék megemésztéséhez alakultak ki és a kiegészítő táplálékként szereplő takarmányt csak akkor emésztheti meg

és értékesítheti, ha megfelelő mennyiségű a természetes tápanyag is. Már ebből következik az a tény, hogy csak bizonyos mértékig lehet takarmányozni és ez a mérték összefügg a természetes táplálékmeny-nyiséggel, a tó természetes hozamával. Ebből következik, ha a tó természetes hozama kevés, akkor, hogy ugyanúgy hasznosítsa a ponty a takarmányt, kevesebbet szabad takarmányoznunk, mintha a tó természetes hozama nagyobb.« [5]. Halastavaink kvantitatív vizsgálata nélkül nem állapítható meg pontosan a takarmány mennyisége, mert *W o y n á r o v i c h* szerint is »a takarmány kielégítően csak akkor értékesül, ha a halak összes táplálékának egyharmad-egyötöd része természetes táplálék« [21].

A kvantitatív vizsgálatok nagy jelentőséget nyernek a tudományos alapokon nyugvó takarmányozásban. A halak ugyanis a takarmányt a vegetatív periódusban nem egyenlő hatásfokkal értékesítik. Az elérhető takarmányhozam és a kívánt, a szükséges takarmánymennyiség a természetes hozamtól függ. Jó természetes termelőképességű tóba több takarmányt szórhatunk, mint a rossz természetes hozamú tóba. A természetes hozam pedig végeredményben a A_1 szinten, a fotoszintetizáló mikroorganizmusokon, az algákon nyugszik. Tehát ha helyesen, takarékosan, de mégis maximális hatásfokkal akarjuk a halastavakat takarmányozni, ismernünk kell az algaszervezetek literszámát, azok térfogatát, sőt tovább menve: az algaegyüttes kvalitatív összetételét is, mert a mikroszervezetek a természetes táplálék szempontjából nem egyenlő értékűek.

A takarmányozás hatásfoka a természetes hozamtól, végeredményben az algáktól függ, ezért különböző hónapokban az algaegyüttes eltérő kvalitatív és kvantatív összetételétől függően a takarmány mennyisége is más és más.

A hortobágyi halastavakon végzett kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok világosan elénk tárják, hogy a nyári napforduló táján, júniusban és július első felében az eddigieknél kevesebb takarmányt kell adnunk a halaknak. Az I—II. sz. tóban ebben az időben a legkiválóbb természetes eleség, a *Chlorophyceák* literszáma erősen megcsappan, míg a szennyezettebb vizeket kedvelő *ostorosok* kulminálnak (1. grafikon). A VII. sz. tóban sokkal tompítottabbak az ellentétek. A *Chlorophyceák* száma lényegesen magasabb, mint a másik tóban; a VII. sz. tóban még az őszi és a tél is megelőzi az I—II. sz. tó nyári adatát! Az *ostorosok* elszaporodása elmarad az I—II. sz. tóé mellett, viszont a *kékalgák* kulminálnak, azonban ezek kevésbé szaprobiont növények, mint az *ostorosok* (2. grafikon).

E r ő s P á l megállapítja, hogy a halastavak takarmányozásának tavasztól ősziig általában 6 periódusa van (l. c. p. 129). Az első a kihelyezéstől általában május 15-ig tart. A második időszak május közepétől június első harmadáig vehető. A harmadik június második harmadától július közepéig tart. Jellemzi a magas vízhőmérséklet, a nagy haléltvágy. A napsugárzás a legerősebb s a phytoplankton algák asszimilációja lecsökken. Kicsi a természetes hozam; a csekély természetes tápanyag következtében a takarmányt a halak rossz hatásfokkal érté-

kesítik. Sok ezer vagon takarmány fecsérlődik így el. Vizsgálataimból kimutatható, hogy a *plankton lények mennyiségi állapota mellett azok kvalitatív viszonyai is figyelembe veendők*. Hiába szaporodnak el ugyanis ezidőtájtban a *Cyanophyceák* (VII. sz. tó) és az *Euglenophyceák* (I—II. sz. tó), ezek nem helyettesíthetik a minimum körül álló kiváló *Chlorophyceás* táplálékot.

A negyedik időszak július közepétől augusztus végéig, az ötödik innen a lehalászásig tart.

Az alacsony természetes hozamú tavakat tehát egyedül takarmányozással döntően aligha változtathatjuk meg, mert az ilyen tavakban a szervezetek a takarmányt is rosszabbul használják fel. Ilyen tavakban sokkal jobb eredményt érhetünk el, ha *először trágyázunk*, mert ezúton a mikroszkópikus élővilágot, a természetes táplálékmennyiséget fokozzuk. *A trágyázás a természetes hozam emelésének a módja halastavainkban*. Csupán ezután takarmányozunk, mert ezután már a takarmányozás jobb határfokú lesz.

Az elmondottakból következik, hogy a jó természetes hozamú tóban, mint a hortobágyi VII. sz. halastó, többet takarmányozhatunk, mint a gyengébb természetes hozamú I—II. sz. halastóban.

V. Néhány javaslat a termelőképesség fokozására

Nagyon éles hozambeli eltérések tapasztalhatók a megvizsgált halastavakban, pedig egymás közelében fekszenek és tápláló vizük is azonos tiszavíz. A termelőképesség fokozásának kísérletes megvizsgálására az alábbiakat javasolnám, feltételezve a tavak egyforma, egy időben történő vízellátását, valamint a próba- és lehalászások egy időben történő elvégzését.

1. Mindkét halastóból lehetőleg kéthetenként azonos módon történő vízminták vétele, azok kémiai, botanikai és zoológiai feldolgozása. A tavak hasznosítható CO_2 forgalmának a megállapítása.

2. A nádas kémiai vizsgálata, valamint a mikroszkópikus növény- és állatvilágnak a feldolgozása.

3. Milyen hatású az I—II. számú halastó 19 kataszteri holdnyi nádasa a kihelyezett halak fejlődésére? A nádasban, a nádas és a nyíltvíz érintkezésénél, valamint a nyíltvízben azonos nagyságú területek körülkerítése, azokba azonos számú és fejlettségű ivadékok kihelyezése, s a halak fejlődésének rendszeres ellenőrzése mind a három térben.

4. Mindkét halastóban azonos nagyságú, elkerített területen élő halaknak meghatározott kinttartózkodás után történő kölcsönös kicserélése abból a célból, hogy milyen hatással van az új környezet a halak további fejlődésére?

5. Mindkét tóban a fenék fizikai alkatának, ásványi sógazdagtságának, rothadó szervesanyag tartalmának, vegyhatásának, O_2 tartalmának és ellátottságának, valamint élővilágának a vizsgálata. A halastavak vize és a fenéktalaj ugyanis egymással szorosan összefüggő produktíósbiológiai egység.

6. Laboratóriumban azonos méretű, nagyobb akváriumokban túlnyomóan Cyanophyceás, Euglenophyceás és Chlorophyceás növényegyüttesek létesítése és az azokba helyezett megegyező számú, súlyú és fejlettségű halak fejlődésének a megfigyelése.

7. A halastavakból izolált tiszta Cyanophyceás, Euglenophyceás és Chlorophyceás tenyészetek vegyi analizálása, tekintettel a Cyanophyta, Euglenophyta elszaporodására, a Chlorophyta megcsappanása és a pontyok fejlődési stagnálása közötti kapcsolatok további felderítésére.

8. Tenyésztett halaink tápigényének pontos megállapítása fiatal és idősebb korban.

9. Az I.—II. sz. tó állandó gyenge hozama milyen kapcsolatban áll a tó beiszapolódásával, esetleg kifáradásával (ugaroltatás?, trágyázás?).

10. A két halastó fényviszonyainak produkciósbiológiai szempontból való vizsgálata. Az egyes algacsoportok optimális fény mennyiségének kísérleti laboratóriumi felderítése.

11. Árnyékolási kísérletek beállítása az optimális fény mennyiség megállapítására s így a nyári halfejlődési visszaesés kiküszöbölésére. A maximális fényintenzitás elsőgítése gyorsan növvő terebélyes fáknek a halastavak szélére történő ültetésével.

12. A hőmérséklet és a produkciósbiológiai jelentős szervezetek életfolyamatai közötti kapcsolat kísérleti vizsgálata.

13. Tóvízi és fenékiszap trágyázási kísérletek beállítása szilárd, oldott szerves trágyákkal és foszfortrágyákkal.

14. Az I.—II. számú alacsonyabb és a VII. sz. nagyobb természetes hozamú tavak helyes takarmányozásának a megállapítása. A biocoenosis és a takarmányozás közötti viszony felderítése.

15. A környezeti tényezők leggyengébb láncszemének a megállapítása, mert »Valamely szervezet állományának mennyiségi kifejlődését azok a feltétlen szükséges környezeti tényezők szabják meg, amelyek intenzitása — összehasonlítva a többi tényezőkkel — a minimumban van« (Thienemann).

16. Nagyobb tógazdaságaink, így a Hortobágyi Halgazdaság központjában halastókutató állomások létesítése, s azokon vízkémikusokból, botanikusokból és zoológusokból álló munkacsoportok szervezése.*

* * *

Hazánk haltermelésének több, mint a felét a 18 000 kat. holdnyi tógazdasági halastavak adják, pedig a szabad vizek területe 218 000 kat. hold. *A tógazdaságok tehát aránylag kis területen sokat termelnek.* Emellett tógazdaságaink fejlesztésére kiválóak a természeti adottságok. Alföldi halastavaink vize a tenyészidő alatt 26 °C-nál magasabbra csupán kivételesen emelkedik, a halhozam pedig 25—30 °C-ig fokozódik. Terméseredményeink alacsonyak. Éppen ezért a halastavak tudományos alapokra fektetett üzemeltetése hazánkban sürgető feladat. A hal-

* Néhány javasolt teendő elvégzése termelőfeladatokkal megbízott tógazdaságokban akadályokba ütközhet. Ezek kísérleti tógazdaságokban kerülhetnek megvalósításra.

tenyésztés szakemberein kívül a mikroszervezetek vizsgálatával foglalkozó botanikusaink és zoológusaink is tevékenyebben kapcsolódnak be a halastavak, haltenyésztésre alkalmas vizeink kutatásába, mert — amint e tanulmány is mutatja — elméleti és gyakorlati vonatkozásokban egyaránt igen hálás kutatási területek.

Természetes vízmedencéink, víztárolóink és halastavaink tudományos vizsgálatára, szabadvízi és laboratoriumi ellenőrző kísérletek révén hazánk halprodukciója néhány éven belül a mai többszörösére emelkedhetne.

A *Maucha*-féle *produkciósbiológiai* és az abból kiágazó *Erős*-féle *haltakarmányozási* elmélet, a *Woynárovich*-féle *trágyázási eljárás* és halastavaink tervszerű *biológiai vizsgálata* azok a tényezők, amelyekkel a tógazdasági haltenyésztés a legeredményesebben fokozható.

I R O D A L O M

- [1] Entz, B.: A Balaton termelésbiológiai problémái. — Magyar Tud. Akad. Biol. és Orvosi Tud. Oszt. Közl. V. 4. Budapest, 1954 : 433—448.
- [2] Erős, P.: A pontyos tógazdaságok takarmányozásának törvényszerűségei és tervgazdálkodásunk új irányelvei. — Hidrológiai Közlöny, 1950 : 131—139.
- [3] Erős, P.: A halastavak természetes hozamának vizsgálata. — Hidrológiai Közlöny, 1950 : 384—389.
- [4] Erős, P.: A természetes hozam. — Tógazdasági haltenyésztés a gyakorlatban. Budapest, 1954 : 104—111.
- [5] Erős P.: A takarmányhozam. — Tógazdasági haltenyésztés a gyakorlatban. Budapest, 1954 : 120—132.
- [6] Gollerbah, M. M.— Poljanszkij, V. I.: Presznovodnűje vodoroszli i jih izucsenyije. — Opregyelityelj presznovodnüh vodoroszlej SzSzsR. Vűpuszk 1. Obcsaja csaszty. Moszkva, 1951.
- [7] Hortobágyi, T.: Les nouveaux micro-organismes de l'établissement piscicole de Hortobágy et du lac de Szelid. — Acta Botanica I. 1—2. Budapest, 1954 : 89—123.
- [8] Hortobágyi, T.: Algák két hortobágyi halastóból. — Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Eger, 1957 : 361—408.
- [9] Hortobágyi, T.: Két hortobágyi halastó algáinak kvalitatív analízise. — Hidrológiai Közlöny, 1957 : 2—15.
- [10] Hortobágyi, T.: A Hortobágyi Halgazdaság I—II. és VII. számú halastavai algáinak kvantitatív vizsgálata. — Hidrológiai Közlöny, 1957 : 289—305.
- [11] Maucha, R.: A planktonikus algák biológiai jelentősége. Die biologische Bedeutung der planktonischen Algen. — Borbásia, V—VI. 4—10. Budapest, 1946 : 47—53.
- [12] Maucha, R.: A természetes vizek és mesterséges halastavak népesítésének tudományos alapjai. — Halászat, 1948.
- [13] Maucha, R.: Kölcsönhatások a vizek anyagforgalmában. — Magyar Tud. Akad. Biol. Oszt. Közl. Budapest, 1952 : 17—26.
- [14] Maucha, R.: A vizek halgazdasági hasznosításának elméleti alapjai. — Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1952 : 442—449.
- [15] Maucha, R.: A vizek produkciós-biológiája és a halászat. — Magyar Tud. Akad. Biol. Oszt. Közl. Budapest, 1953 : 393—455.
- [16] Maucha, R.: Hozzászólás Entz Béla: A Balaton termelésbiológiai problémái c. előadásához. — Magyar Tud. Akad. Biol. és Orvosi Tud. Oszt. Közl. V. 4. Budapest, 1954 : 449—451.
- [17] Soó, R.: A magyar biológiai tudományos kutatás története, eredményei és a jövő feladatai. — Magyar Tud. Akad. Biol. és Agrártud. Oszt. Közl. III. Budapest, 1952 : 397—419.

- [18] *Varga, L.*: A halastavak életközössége és annak változásai a Kaposvári Erdőgazdaság V. tógazdaságaiban. — Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1950 : 390—396.
- [19] *Varga, L.*: A mesterséges halastóroszatok tagjainak egyedisége. — Magyar Tud. Akad. Biol. Oszt. Közl. Budapest, 1952 : 185—211.
- [20] *Voronyihin, N. N.*: A florisztikai kutatások elvei a kontinentális vizek algológiája terén. — A botanika problémái, Budapest, 1953 : 200—225.
- [21] *Woynárovich, E.*: A trágyázási hozam. — Tógazdasági haltenyésztés a gyakorlatban. Budapest, 1954 : 111—120.
- [22] *Woynárovich, E.*: Hozzászólás Entz Béla: A Balaton termelésbiológiai problémái c. előadásához. — Magyar Tud. Akad. Biol. és Orvostud. Oszt. Közl. V. 4. Budapest, 1954 : 451—454.
- [23] *Woynárovich, E.*: A vizek táplálék- és energiakörforgalmának mennyiségi általánosított ábrázolása. — Állattani Közlemények, XLIV. Budapest, 1954 : 279—286.
- [24] *Wunder, W.*: Fortschrittliche Karpfensteichwirtschaft. — Stuttgart. 1949.
- [25] *Zernov, Sz. A.*: Obscsaja gidrobiologija. — Moszkva—Leningrad, 1949.
- [26] *Zságyin, V. I.*: A hidrobiológia jelenlegi állása és feladatai. — Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1952 : 215—218.

Dr. HORTOBÁGYI TIBOR tanszékvezető főiskolai tanár:

A SZELIDI SZÍKESTÓ ÚJ SCENEDESMUSÁRÓL

(1 ábrával és 1 diagrammal)

A Duna—Tisza közén, Kalocsától mintegy 12 km-re északra, Dunapataj község határában, a községtől 4 km-re keletre fekszik a Szelidi tó. Hossza kerekén 5 km. Két végéhez nádas csatlakozik. Ezzel együtt a tó hossza eléri a 6—7 km-t. Átlagosan 100—140 m széles, legszélesebb helyén a vízállástól függően 250—300 m-t is elérheti. Mélysége ugyancsak a vízállástól függ. Legnagyobb mélysége alacsony vízállás-kor is meghaladja az 5 m-t, átlagosan azonban 3—4 m mélységű. A tengerszintfeletti magassága mintegy 90 m. A parti talaj homokos, löszös áradmányos talaj. A szél a tó felszíni rétegeit gyakran felkavarja, hatása azonban a mélyebb részekig nem hatol le, mivel partjai aránylag közel fekszenek egymáshoz s a part elég magas, helyenként több m. Ez valószínűsíti, hogy a tó régen elhagyott Duna-ág. A magas partok mentén széljáráskor is akad csendes tórészlet.

A Szelidi szikestó azokhoz a Duna—Tisza közén található szikes-tavakhoz tartozik, amelyek a csapadékviszonyoktól függően kisebb-nagyobb kiterjedésűek. *Donátszy* szerint a tavat *Wesenberg-Lund* (1939) felosztása alapján a »Perennierende Kleinwässer« csoportba kell osztanunk. Kémiaileg alfa-limnohalin típusú, az édes és a sós víz között áll. Eutroph tó, amelyet a csekély fajszám és a nagy egyedszám jellemez. A pH az év folyamán (1951) 8,62—9,36 között ingadozik.

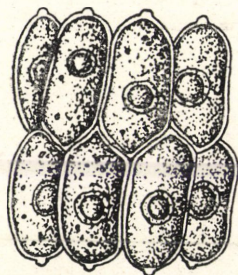
Vizsgálataim folyamán az 1950—1951-ben gyűjtött anyagot dolgoztam fel. Alföldi tavaink élővilágának, anyagforgalmazásának a felderítése elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos. *Varga Lajos* említi (1931), hogy az Alföldön sok érdekes és rendkívül változatos biotop van, »... melyeknek felkutatása és feldolgozása a magyar biológia egyik sürgős feladata, mert az Alföldnek ma még meglévő állóvizei mind úgy tekinthetők, mint a hajdani nagy vízterületek utolsó maradványai«. Továbbá: »A ma még meglévő alföldi állóvizek felkutatásával megfelelhetünk arra, hogy milyen lehetett Alföldünk egykori állóvizeinek faunája és flórája.« — Különösen égető e feladat manapság, amidőn a mind belterjesebb mezőgazdasági művelés hatására sok állóvizünk is megsemmisül, illetve átalakul.

Gyakorlatilag is fontos az alföldi, a hazai tavak biológiai felderítése, mert az élővilág pontos minőségi és mennyiségi számbavétele, a vízkémiai vizsgálatok, a környezeti tényezők ismerete után kerülhet sorra vizeink tudományos alapokon nyugvó, belterjes halászati kihasználása, a tavak természetes alaphaltáplálék készletének a feljavítása, esetleg átalakítása.

Kutatásaim során a Szelidi tóban 168 féle növényi mikroszervezetet ismertem fel. Ebből 91 *Chlorophyceae* volt. A zöldalgák között 29 féle *Scenedesmus* került elő. A 29 féle *Scenedesmus*ból kettő a tudományra újnak bizonyult, ezek egyikét, a *Scenedesmus acutus* var. *globosus* Hort.-ot már leírtam. Jelen tanulmányomban a másik új alakot, a *Scenedesmus ecoris* var. *disciformis* nova forma *granulata* Hort. algát ismertetem.

Az új forma az 1951. augusztus 29-én gyűjtött, 460. számú vízmintából került elő. A minta 3 m mélyről a felszínig megszűrt 5 vízoszlop hálós sestonját tartalmazta (vertikális seston). A nova forma *granulata* leírása a következő:

A coenobiumok 8 sejtűek, két sejtsorosak. A sejtek szorosan, hézag nélkül illeszkednek egymáshoz. A telep eléggé ívelt. A sejtek hossza 12—13,2 μ , szélessége 5,5—5,9 μ . A sejtvégeken egy-egy kis dudor figyelhető meg. A Chodat által leírt var. *disciformis*től a sejtvégeken látható dudorok különböztetik meg.



Scenedesmus ecoris
var. *disciformis* n. f.
granulata Hort. —
1500 X

Az új alak hajlott coenobiumaival nagyon emlékeztet a *Scenedesmus arcuatus* var. *capitatus* G. M. Smith zöldalgára, azonban ennek a sejtjei érintkezésénél meglehetősen nagy üregek tűnnek elő, a telep is erősebben hajlott. A coenobiumok erősebb-gyengébb hajlottsága egyébként nem jelent lényegesebb megkülönböztető bélyeget, mert ugyanebben a vertikális sestongyűjtésben a lapos telepő *Scenedesmus ecoris* var. *disciformis* Chod. példányai mellett bőven akadtam meghajlott telepű alakokra is.

A vizsgált augusztus gyűjtésben összesen 21 féle növényi szervezetet találtam, köztük a *Scenedesmus*okat 6 féle alak képviselte.

A vízminta mikroszervezeteit s azok százalékos jelenlétét az alábbi összeállítás tünteti fel:

Cyanophyta:

1. <i>Anabaena Bergii</i> f. <i>minor</i> (Kissel.) Kossinsk	0,3 ‰
2. <i>Anabaenopsis Nadsonii</i> Woronichin	+
3. <i>Lyngbya bipunctata</i> Lemm.	0,2 ‰
4. <i>Lyngbya limnetica</i> Lemm.	0,7 ‰
5. <i>Oscillatoria limnetica</i> Lemm.	53,— ‰
6. <i>Spirulina abbreviata</i> f. <i>minor</i> Hort.	+
7. <i>Synechocystis salina</i> Wislouch	34,— ‰

Euglenophyta:

8. Colacium vasiculosum Ehr.	1,1	‰
9. Euglena polymorpha Dang.	+	

Chrysophyta:

Xanthophyceae:

10. Tribonema vulgare Pascher	0,1	‰
<i>Bacillariophyceae:</i>	9,8	‰

Pyrrophyta:

Cryptophyceae:

11. Cryptomonas ovata Ehr.	+	
----------------------------	---	--

Chlorophyta:

Chlorophyceae:

12. Crucigenia quadrata Morren	+	
13. Pediastrum Boryanum (Turp.) Menegh.	+	
14. Scenedesmus arcuatus Lemm.	+	
15. Scenedesmus armatus var. typicus Chod.	+	
16. Scenedesmus ecornis var. disciformis Chod.	+	
17. Scenedesmus ecornis var. disciformis n. f. granulata Hort.	+	
18. Scenedesmus ellipsoideus Chod.	+	
19. Scenedesmus quadricauda Chod.	+	
20. Tetraëdron minimum (A. Br.) Hansg.	+	

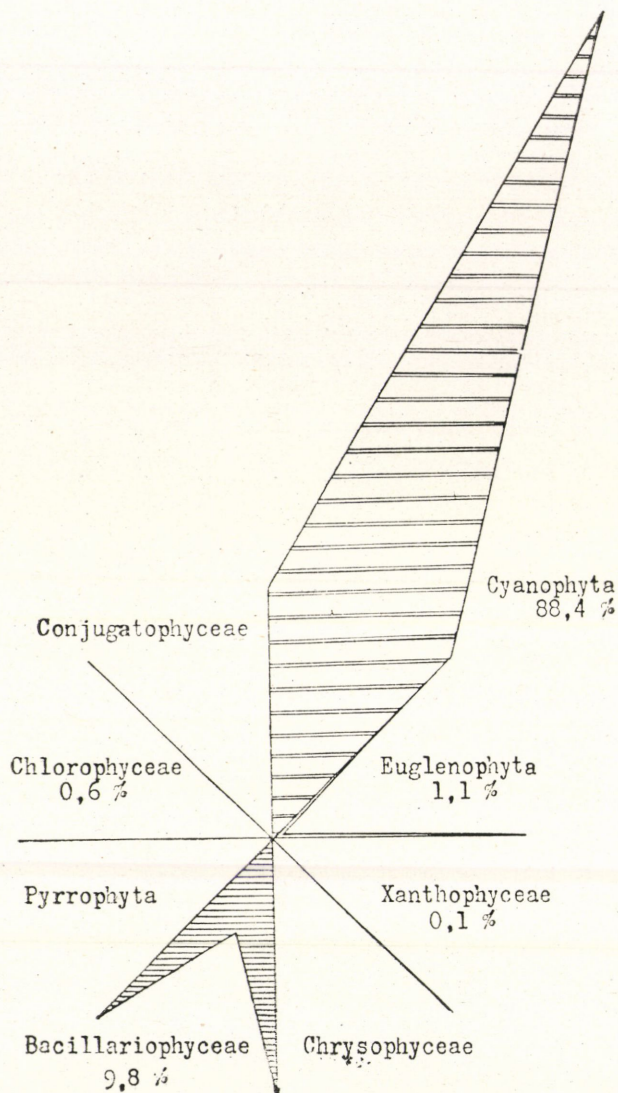
Mycophyta:

Adelomycetes:

21. Planctomyces Békefi Gim.	+	
------------------------------	---	--

A növényegyüttesre a Cyanophytonok a jellemzőek (a + igen ritka, 1—2 példányszámban való előfordulást jelez):

Csoport:	Fajszám:	‰-os előfordulás:
Cyanophyta	7	88,4
Euglenophyta	2	1,1
Chrysophyta, Xanthophyceae	1	0,1
Chrysophyta, Bacillariophyceae		9,8
Pyrrophyta, Cryptophyceae	1	+
Chlorophyta, Chlorophyceae	9	0,6
Mycophyta, Adelomycetes	1	+
Összesen:	21	100,—‰



Az algaegyüttes quantitativ diagrammja a gyűjtés idején

Az új forma csupán a 460. számú augusztusi gyűjtésben fordult elő. Rendkívül ritka alga, a tó coenoxen szervezete.

L I T E R A T U R A

- [1] Chodat, R.: Scenedesmus. Extrait de la Revue d'Hidrologie III. Année No. 3/4. Aarau, 1926.
- [2] Donászy, E.: Adatok a Szelidi-tó limnológiájához. 1. A Szelidi-tó és nyári planktonja 1943-ban. — Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1946 : 1—23.
- [3] Varga, L.: Adatok az Egyesült Körös két holt-ágának limonológiájához. — Magyar Biol. Kut. Munk. Tihany, 4. 1931 : 1—16.

Über einen neuen *Scenedesmus* des natronhaltigen Szelidi-Sees

Während meiner Untersuchungen in dem zwischen der Donau und Theiss (Tisza) gelegenen natronhaltigen eutrophen (alfa-limnohalin) Szelidi-See habe ich 168 Algenarten festgestellt, mit Ausnahme aber der Bacillariophyceen. Von diesen 168 Algen waren 91 Chlorophyceen. Der Genus der *Scenedesmen* war durch 29 Organismen vertreten, deren zwei sich auch für die Wissenschaft als neue bewiesen haben. Einen der Beiden, den *Scenedesmus acutus* var. *globosus* Hort. habe ich bereits beschrieben. In dieser Abhandlung erörtere ich nun die andere Form, den *Scenedesmus ecornis* var. *disciformis* nova forma *granulata* Hort.

Diese neue Form habe ich dem, am 29. VIII. 1951. gesammelten Prüfungsmaterial Nr. 460. gefunden. Dieses Prüfungsmaterial — aus einer Tiefe von 3 Meter — enthielt das Netzseston von fünf bis zur Oberfläche durchgesehenen Wassersäulen (verticales Seston). Die Coenobien sind 8 zellig, zweireihig, und \pm gebogen. Die Zellen reichen sich dicht aneinander, ohne Lücken, ihre Länge beträgt 12 — 13,2 μ , ihre Breite 5,5 — 5,9 μ . An den Zellenenden ist je eine Warze zu beobachten. Diese Form unterscheidet sich von der von Chodát beschriebenen var. *disciformis* eben durch diese kleinen Wülste an den Zellenenden.

Die neue Form mit ihren gebogenen Coenobien erinnert sehr an die Grünalge *Scenedesmus arcuatus* var. *capitatus* G. M. Smith, wo aber bei den Zellenfühlungen bedeutend grosse Lücken sind, und wo auch das Coenobium stärker gebogen erscheint. Eine mehr oder weniger vorhandene Gebogenheit der Coenobien ist übrigens kein bedeutendes Unterscheidungsmerkmal, da ich schon oft in derselben vertikalen Sammlung neben Exemplaren des flachen *S. ecornis* var. *disciformis* Chod. auch reichlich-viele Formen mit gebogenen Coenobien fand.

Bei dieser Probe habe ich im Ganzen 21 Algenarten gefunden. Der ungarische Text enthält deren Vorzählung, sowie auch die Angabe der perzentuellen Verteilung derselben. Diese neue Form konnte lediglich im Monat August gefunden werden. Sie ist eine äusserst seltene Alge, ein coenoxener Organismus des Sees.



D^r. HORTOBÁGYI TIBOR tanszékvezető főiskolai tanár:

MEGJEGYZÉSEK AZ ANKISTRODESMUSOK RENDSZEREZÉSÉHEZ

ANKISTRODESMUS SETIGERUS N. VAR. MULTIPYRENOIDA HORTOBÁGYI

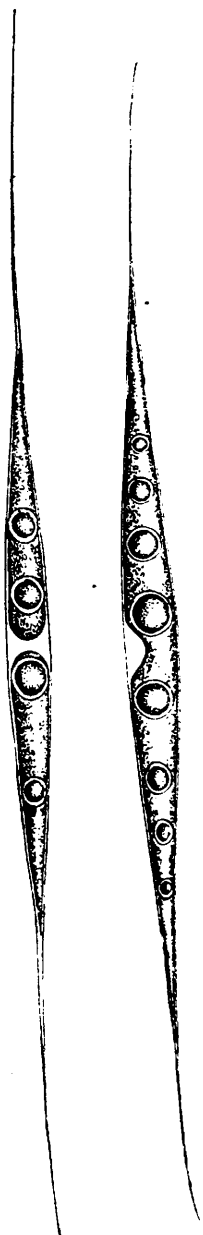
(2 eredeti ábrával)

A Szeged mellett elterülő Fehértó X. számú halastavában 1954 őszén jelentős halpusztulás volt tapasztalható, amelyet kétségtelenül egy *Cyanophyton* tömegvegetatio okozott. Az egy literben élő szervezetek száma meghaladta a 34 milliót s ennek 48 % -át az *Anabaenopsis Nadsonii* W o r o n i c h i n, 41 % -át az *Anabaena aphanizomenoides* F o r t i, 10,5 % -át az *Anabaena spiroides* K l e b a h n foglalta le. A hátramaradó 0,5 % -on 29 féle mikroszervezet osztozott. A hihetetlen egyedszámmal mutakozó kéalgák hatására O₂ hiány lépett fel s ez volt a közvetlen oka a tömeges halpusztulásnak.

A halastó növényeiről szóló dolgozatomban többek között egy »Ankistrodesmus species« névvel jelzett növényről is megemlékeztem. Akkor még közelebből nem tudtam meghatározni e zöldalgát. Időközben az utóvizsgálatok és az irodalom behatóbb tanulmányozása révén, különösen G. M. S m i t h idézett munkája alapján [7] a fehértói növényben a »*Closteriopsis longissimum* var. *aciculare* (C h o d.) G. M. S m i t h comb. n.« szervezetre ismertem. Ezt a növényt B r u n n t h a l e r a Pascher-sorozatban *Ankistrodesmus longissimus* f. *aciculare* C h o d. néven közli, de ábrát nem ad róla (1., p. 191). S m i t h munkájában lévő rajzok teljesen megegyeznek a hazai példányok alakjával.

A növénykéek megnyúlt orsóalakúak, közepükön kihasasodnak, majd hosszú, finoman kihúzott egyenes vagy gyengén hajlott nyúlványban végződnek. A sejtekben rendszeren egy falmelletti chloroplastis található, amely a középtájon kissé beöblösödhet. Az osztódásra készülő sejtekben a chloroplastis már két félből állhat. A fehértói sejtekben 4—8 egymás mögött elhelyezkedő pyrenoida van. A pyrenoidok a középtájon a legnagyobbak, a végek felé fokozatosan kisebbednek. A sejtek hossza 114—125 μ , szélessége 4,2—5,6 μ . A túszerűen hegyes, szintelen nyúlványok hossza 21—25 μ . A növénykéek mindig egyenként mutakoznak. Az 1954. szeptember 6-i gyűjtésben igen ritka szervezet.

B r u n n t h a l e r határozókönyvében C h o d a t felfogásának megfelelően formaként tárgyalja e szervezetet, de méretét nem közli. Méretet csupán a tőalaknál találhatunk (225 — 530 \times 3,8 — 7,5 μ).



Ankistrodesmus setigerus n. var. *multipyrenoida* Hort. —
Nagyítás: 1300×

Smith szerint az általa varietasnak tartott alga hossza $158-175 \times 4,5-5 \mu$. A fehértói példányok tehát valamivel rövidebbek az amerikaiaknál.

Brunnthaler határozókulcsában (l. c. p. 187—188) a nagy és fokozatosan elkeskenyedő alakokat sorolja az *Ankistrodesmus longissimus* (*Lemm.*) *Wille* körébe, míg az orsóalakú és a végtüskébe hirtelen átmenőket az *Ankistrodesmus setigerus* (*Schröder*) *G. S. West* fajba utalja. Összevetve ábráit (fig. 304,300; p. 192), a két faj között az eltérés határozottan kiviláglik.

A fehértói alakok a határozókulcs alapján az *Ankistrodesmus setigerus*hoz sorolandók, mivel alakjuk teljesen megegyezik *Schröder* eredeti rajzával. *Smith* növényei is teljesen azonosak a fehértóiakkal. Tehát azokat sem lehet az *Ankistrodesmus longissimus* körében tárgyalni. — *Smith* az amerikai példányokat a több pyrenoidás chloroplastis alapján tartja *Ankistrodesmus longissimus* typusúaknak.

A magam részéről úgy tartom helyesebbnek, ha *Smith* növényeit és a fehértói példányokat is az *Ankistrodesmus setigerus* új varietásának fogjuk fel, annyivál is inkább, mert az *Ankistrodesmusok* sejtalakja constansabb elkülönítő bélyegnek látszik, mint a pyrenoidok száma. A növény neve a fentiek alapján a következő: *Ankistrodesmus setigerus* var. *multipyrenoida* *Hort.* [= *Closteriopsis longissimus* var. *aciculare* (*Chod.*) *G. M. Smith*]. Ide sorolandó a balatonboglári kikötő októberi sestonjából *Ankistrodesmus longissimus* (*Lemm.*) *Wille* néven általam leírt alga is (3, p. 18). Ezek figyelembe vételével az *Ankistrodesmus setigerus* var. *multipyrenoida* *Hort.* mérete: $114-275 \times 4,5-7,5 \mu$. A pyrenoidok száma 4—8, olykor 14—16 is lehet. Ha a pyrenoidok száma kisebb, akkor nagyobb átmérőjűek. A tőalaktól

1. Jóval nagyobb méretével (2—3-szor hosszabb),
2. Több pyrenoidjával tér el.

Hazánkban az *Ankistrodesmus longissimus* a Tisza Nagyfa-haloványából [2], a Körösökből [8] és Kőszegfalváról [6] előkerült. A balatonboglári nyíltvíz december—márciusi sestonjában a f. *minor* *Hort.* alakját találtam. Ugyanez a növény újabban a Szelidi-tó 1951. júliusi vízmintájából is előkerült. Itt is, mint a Balatonban, coenoxen

szervezet. A Hortobágyi Halastavakban is él, itt gyakoribb. Különösen ősszel szaporodik el a VII. számú halastóban.

Az *Ankistrodesmus longissimus* és az *A. setigerus* algákkal kapcsolatban tisztázandó lenne az *A. longissimus* f. *septatum* Chod. rendszertani helye. Úgy látom, hogy a septált alak rendszertani kategóriaként nem tartható fenn. Valószínű, hogy a chloroplastis osztottsága az autospóráképződés bizonyos állapotát tükrözi. A Hortobágyi Halgazdaság VII. számú halastavában tavasszal elég sok példányt figyelhettem meg s ezek sejttartalma rendszerint 8—16 részre tagozódott. Mindegyik részben 1—1 pyrenoida is volt. Igen gyakran előfordult, hogy a sejttartalom osztottsága nem volt világosan megállapítható. Valószínűen az *Ankistrodesmus longissimus* f. *septatum* alak a most felállított *A. setigerus* var. *multipyrenoida* fejlődési alakja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] *Brunnthaler*, J.: Chlorophyceae II. — in Paschers Süssw.-Fl. 5. Jena, 1915.
- [2] *Hortobágyi*, T.: A Tisza »Nagyfa«-holtágának phytoplanktonja qualitativ vizsgálata. Qualitative Untersuchungen des Phytoplanktons des toten Armes »Nagyfa« der Tisza. — Folia Cryptogamica 3. num. II. vol. Szeged, 1939 : 151—216.
- [3] *Hortobágyi*, T.: 33 eddig ismeretlen mcszat a Balaton sestonjából. 33 Algae adhuc e seston lacus Balaton (Hungaria) ignotae. — Botanikai Közlemények XLIII. Budapest, 1947 : 11—21.
- [4] *Hortobágyi*, T.: Hét új mikroszervezet a Balatonból és coenológiai viszonyaik. Seven new Microorganismus from the Balaton and their Coenologic Relations. — Annales Biol. Univ. Hungariae I. Budapest, 1952 : 233—244.
- [5] *Hortobágyi*, T.: The Autumnal Mass Death of Fish in the Pond of Fehértó near Szeged and the Phytocenosis of the Pond. — Acta Botanica Acad. Sc. Hungariae II. 1—2. Budapest, 1955 : 83—88.
- [6] *Kiss*, I.: Adatok Kőszeg környékének algavegetációjához. Angaben zur Kenntnis der Algenvegetation der Umgebung von Kőszeg. — Dunántúli Szemle IX. 7—8. Kőszeg, 1942 : 287—296.
- [7] *Smith*, G. M.: The plankton Algae of the Okoboji Region. — Transact. of the American Microscop. Soc. XLV. 3. 1926 : 156—233.
- [8] *Szalai* I.: Adatok a Körösök Phytopseudoplanktonja ismeretéhez I. Beiträge zur Untersuchung des Phytopseudoplankton des Körös-Gebietes. — Szeged, 1942 : 1—42.

Dr. TIBOR HORTOBÁGYI:

Bemerkungen zur Systematik der Ankistrodesmen. *Ankistrodesmus setigerus* n. var. *multipyrenoida* Hortobágyi

Mit zwei Originalabbildungen.

Die obenbezeichnete neue Varietät habe ich unter den im Herbst (September) 1954 im Fischteich Nr. X. des Fehér-tó bei Szeged beobachteten Algen gefunden. Die Zellen sind lang spindelförmig, in der Mitte bauchig angeschwollen und enden in einer nadelartigen Spitze. Sie haben gewöhnlich nur eine Chloroplastis, an der Wand liegend, die in der Mitte oft einen Ausschnitt hat. Die Pyrenoiden erscheinen hintereinander, ihre Zahl ist gewöhnlich 4—8, manchmal aber auch 14—16. Die Grösse der Zellen ist $114\text{--}275 \times 4,2\text{--}7,5$. Sie unterscheiden sich von *Ankistrodesmus setigerus* (Schröd.) G. S. West durch ihre mehreren Pyrenoiden. Im Fischteich ist diese Pflanze ein sehr seltener Organismus.

Die Exemplare aus dem Fehér-tó stimmen mit der *Closteriopsis longissimum* var. *aciculare* G. M. Smith vollkommen überein. Brunnthaler erwähnt diese Pflanze unter dem Namen *Ankistrodesmus longissimus* f. *aciculare* Chod. Diese Algen sind aber — auf Grund der Abbildung von Smith und auf Grund der Abbildungen von Fehér-tó — in den Formenkreis des *A. setigerus* zu setzen, da ihr Körper spindelartig sind und plötzlich in einen Endstachel übergehen. Meiner Meinung nach wäre es angebrachter dieser Pflanze den Namen *Ankistrodesmus setigerus* n. var. *multiplyrenoida* Hort. zu geben. Die aus dem Oktober-Seston des Hafens von Balatonboglár beschriebene Chlorophyceae *A. longissimus* (Lemm.) Wille wäre gleichfalls hieher einzureihen.

Die systematische Lage von *Ankistrodesmus longissimus* f. *septatum* Chod. sollte des näheren untersucht werden, denn es ist wahrscheinlich, dass die Segmentierung der Chloroplastis einen gewissen Zustand der Autosporenbildung darstellt. Im Frühling konnte ich im Fischteich Nr. VII. der Hortobágyer Fischwirtschaft viele Exemplare dieses Gewäches beobachten und dabei festgestellt, dass deren Zelleninhalt sich regelmässig in 8—16 Teile zergliederte. In jedem Teil war auch je eine Pyrenoide vorhanden. Es ist aber sehr oft vorgekommen, dass die Segmentierung nicht genau beobachtet werden konnte. Es ist wahrscheinlich, dass das f. *septatum* eine Entwicklungsform des soeben aufgestellt *A. setigerus* var. *multiplyrenoida* sei.

Dr. HORTOBÁGYI TIBOR tanszékvezető főiskolai tanár:

A JONATHAN ALMA RITKA ABNORMITÁSA

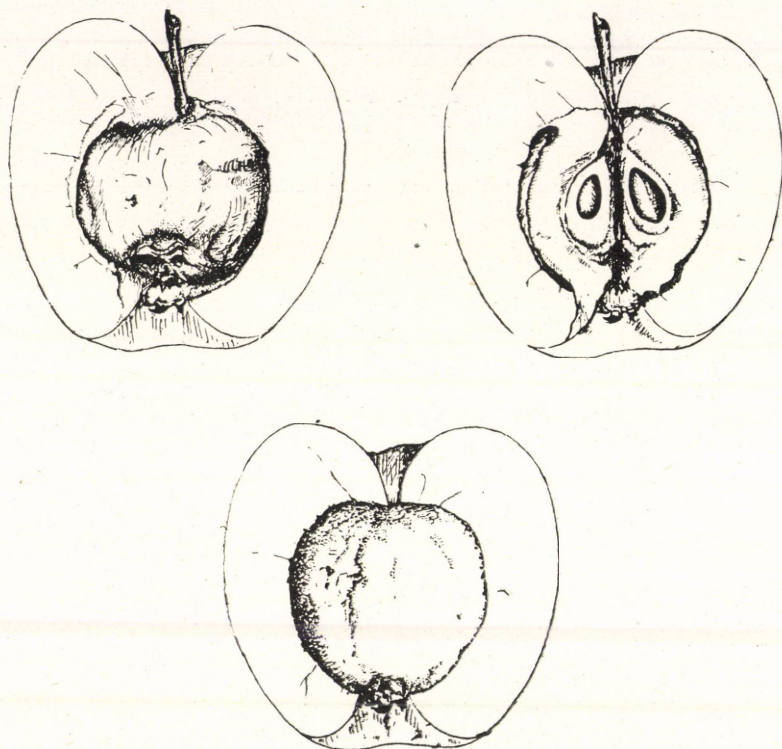
3 eredeti ábrával

Rendellenes, teratologikus alakulások a növények között a legegyszerűbb felépítésű kékalgákon épp úgy megtalálhatók, mint a legfejlettebb virágos növények legkülönbözőbb szervein. Aránylag sok abnormis képződmény jelenik meg egyes gyümölcsfák termésein. Ilyen pl. az összenőtt szilva, cseresznye, meggy, kajszis- és őszibarack, dió, mandula termése; vagy ilyen a gerezdes paradicsom is. Ezek legtöbbje synanthiából eredő syncarpia, azaz az ikertermés összenőtt virágokból alakul ki. A teratológiák megfigyelése, gyakoriságuk megállapítása elméleti (törzsfelföldés, rokonsági viszonyok tisztázása, atavizmus. stb.) szempontból olykor igen jelentős, különösen amikor a rendellenességek (monstrositások) módosult és redukált szerveken jelentkeznek.

A gyakorlat is felhasználja a rendestől eltérő növényalakulásokat. Az abnormitások kiinduló pontjai lehetnek a növény-nemesítésnek, mint pl. a laposodott, szalagosodott szár (fasciatio) a *Celosia argentea* var. *cristata* L. esetében öröklődő kakastaréjszerű virágzatot hozott létre. A közismert karfiol is rendellenes káposztaváltozat: az egész virágzati tengelye megrövidült, vastagabbá vált, elszalagosodott. Teratológiás eredetű új fajta a kertészek peloriás, azaz zygomorph virágú helyett actinomorph oroszlánszája, a gloxinia-szerű *gyűszűvirágja* (*Digitalis purpurea* var. *gloxiniaefolia*) stb. [2]. Mezőgazdasági szempontból is jelentős lehet a teratologikus esetek tanulmányozása, amint arra éppen kukoricakísérleteink eddigi eredményei engednek következtetni [3].

Főiskolánk Növénytani Tanszéke rendszeresen gyűjti és figyeli a teratológiákat. Így jutott hozzánk 1956. februárjában *Gönczy Lajosné* tanárnő révén a most ismertetendő abnormitás: egy jól fejlett, 65 mm széles és 63 mm hosszú meggypiros Jonathan alma. A látszatra teljesen normális almában a kettévágás után még egy kisebb alma volt a magház helyén. A külső alma húsa 11–18 mm széles volt, a kis alma szélessége 37 mm, hossza 33 mm. A külső alma ugyan látszatra rendes kialakulásúnak tűnt, közelebbről megvizsgálva azonban, a burkoló alma hiányosan fejlődött ki. A kehelyszerűen bemélyedt vacokból származó (cf. 5, p. 76–77; az almatermés áltermés) színes héj s alatta a jóízű húsos, nedvdús rész volt látható csupán. A normális almatermés (pomum) legbelső része, a kemény és pergamentszerű peri-

carpium hiányzott; helyette egysejtrétegű hártya határolta el a külső almaburkot a belső alma felé. A belső kisebb alma felületével nem érintkezett mindenütt a nagyobb almával. A kis alma a külsővel szemben teljes felépítésű. Terméshéja természetesen nem színes és a rendes almabőrnél vékonyabb, ami a teljesen zárt és napfény nélküli állapot következménye.



Mindkét alma kocsánya közös. Mind a nagy, mind a kis almának jól fejlett, 5—5 levélkéből álló csészéje volt. Magház csupán a belső almában alakult ki a szabályszerű módon; ennek szélessége 21,5 mm, hossza 20 mm. A kis alma magházában 5 db 9—11 mm hosszú és 4—5 mm széles világosbarna mag foglalt helyet.

E rendellenesség nagyon emlékeztet a »paprika a paprikában« abnormitásra. Csemegepaprika-fajtáinknál találkozhatunk olyan paprikatermésekkel, amelyekben leginkább egy, néha több kis, fejletlen paprika is kialakul. A paprikatermésben rendszerint egy-egy mag helyén jön létre a torzképződmény. A fent leírt almában a pericarpium és a magvak helyén volt a teljesen rendes alakulású kis almatermés. A papriákban előforduló kis paprikák viszont mindig egészen kisméretűek s bennük csiraképes magvak megfigyeléseim szerint nincsenek.

Hogyan jött létre e rendellenesség? Amint azt *Jávorka Sándor* akadémikus is említette (1957. X. 31.), valószínűen átnőtt virágból (diaphysis) keletkezhetett, mivel a két termésnek a kocsánya közös. Mivel az abnormitásnak két teljesen kialakult, 5—5 levélkéből álló csészéje volt, azért *diaphysis floripare* virágabnormitásból fejlődhetett, tehát olyan virágból, amelyben az átnőtt virágtengely a virág fölött közvetlenül újabb virágot hozott. Ilyen diaphysis floripare az almához közel rokon *meggyen* (*Prunus cerasus* L.), Spiraeae, Rosae is előfordul [1]. Az egri abnormitás egészen olyan, mint a *Penzig* által ismertetett »körte a körtében« elnevezésű rendellenesség, amely szerinte is a termőlevélkörön történő központi átnövés eredménye [4].

Az egri esetben valószínűen az átnőtt virágból csupán a felső termékenyülhetett meg s ebből alakult ki a belső alma normális magházal, benne ép magvakkal. Az alatta lévő virág a vele igen szorosan érintkező felső virág terméskepző hormonjai hatására indult fejlődésnek s fejlesztette ki terméshéját és húsát, amely azután teljesen beburkolta a megtermékenyített virágból származó belső almát. Az alsó virágból azért jöhetett létre nagyobb termésű alma, mert az magvakat nem hozott s a magképzésre fordítandó energiát az almahéj és hús kialakítására vehette igénybe.

O. *Penzig* összefoglaló munkájában a körténél említ ilyen abnormitást, ellenben az almánál ilyenről nem emlékezik meg. A körténél is ez a rendellenesség a ritkább jelenségekhez tartozik.

IRODALOM — LITERATUR

- [1] *Filarszky, N.*: Növenymorphologia. — Budapest, 1911.
- [2] *Kárpáti, Z.*: Kertészeti növénytan I. — Budapest, 1953.
- [3] *Lengyel, Á.*: A kukorica ágasságának és többsövűségének kapcsolata. — Az Egri Ped. Főisk. Évk. III. Acta Acad. Paedag. Agriensis III. Eger, 1957: 409—424.
- [4] *Penzig, O.*: Pflanzen-Teratologie II., Berlin, 1921.
- [5] *Troll, W.*: Praktische Einführung in die Pflanzenmorphologie II., Berlin, 1957.

Dr. HORTOBÁGYI TIBOR:

Eine seltene Abnormität des Jonathanapfels

Mit 3 Originalabbildungen.

In einem 65 mm breiten und 63 mm langen Apfel habe ich einen vollständig normalen, kleineren, 37 mm breiten und 33 mm langen Apfel gefunden. Der Fruchtsiel der beiden Apfel war gemeinsam und beide Apfel hatten aus je 5 Blättchen bestehende, gut entwickelte Kelchblätter. Die Samen bildeten sich bloss im kleinen Apfel aus.

Die Abnormität darf auf die durchgewachsene Blüte (Diaphysis), genauer auf die Abnormität, Diaphysis floripare genannt, zurückgeführt werden. Aus den durchgewachsenen Blüten konnte nur die obere befruchtet werden und daraus entwickelte sich der innere Apfel normalen Aufbaus. Die darunter befindliche Blüte dürfte auf Wirkung der fruchtbildenden Hormone der oberen Blüte zur Entwicklung gekommen sein. Das grössere Ausmass des unteren Apfels, der keine Kerne trug, wird erklärt durch die Tatsache, dass derselbe auch die zur Samenbildung nötige Energie auf die Ausformung der Frucht anwenden konnte.

I. ENGYEL ADÁM főiskolai tanársegéd:

AZOTOBACTEROK HATÁSA A KUKORICA FEJLŐDÉSÉRE

Az egri Pedagógiai Főiskola Növényteni Tanszékének kísérleti telepén már két éve végzünk kísérleteket a kukoricavetőmag *Azotobacter*tal történő baktériumos kezelésére.

Mielőtt az *Azotobacter*tal való baktériumos kezelés technikáját, eredményeit ismertetném, azelőtt röviden vázolom a légköri nitrogén megkötését, valamint egyes mikroorganizmusok szerepét.

A légköri nitrogén megkötése

A levegő szabad nitrogénjének megkötésében egyes mikroorganizmusok nagy szerepet játszanak. Ezek a baktériumok két nagy csoportra oszthatók. Egyesek szabadon fordulnak elő a talajban, mások a fejlettebb növényekkel (*Leguminosae*) szimbiózisban élnek.

Kísérleteink szempontjából a talajban szabadon élő mikroszervezetek jöhetnek számításba. Ezek közül legfontosabbak az *Azotobacter* és a *Nitrobacter* genuszok, amelyek a *Bacteriaceae* család tagjai; valamint a *Clostridium*-fajok, az utóbbiak a *Bacillaceae* család tagjai.

A *Clostridium* főként a talaj levegőtlenebb (anaérob) rétegeiben fordul elő, ahová nehezen jut be a levegő. A *Clostridium*nak igen kicsi a nitrogénmegkötőképessége, azonban mégsem jelentéktelen.

Gyakorlatilag sokkal nagyobb jelentőségük van az *Azotobacter* és a *Nitrobacter* genuszoknak. Az *Azotobacter* a levegő N-jét köti meg, a *Nitrobacter* a nitrátokat oxidálja nitrátokká.

Kísérleteink szempontjából az *Azotobacter* genus tagjai a legértékesebbek. Kísérleteink lényege abban áll, hogy ezeket a mikroszervezeteket kedvező életfeltételeket biztosítva elszaporítjuk, majd szolgálatunkba állítjuk. Az *Azotobacter* csak akkor köti meg a levegő szabad nitrogénjét, ha a talajban nem talál salétromot. Az *Azotobacter*nek nagy a levegő- és hőigénye. Működéséhez foszfor- és káliumvegyületekre van szüksége. A talaj okszerű művelése, a tarlóhántás, a kedvező mészállapot a talajban, nagyobb mennyiségű foszfor- és kálisók jelenléte, a talaj nitrogénkötésének legfontosabb tényezői.

Azotobacteros kísérlet beállítása.

1956. év tavaszán a Heves megyei Magtermeltető Vállalat révén hozzájutottam egy adag tömény *Azotobacter* készítményhez. Az *Azotobacter*okat sok szervesanyagot tartalmazó táptalajon (különböző trágyáknak langyos tejjel való keverékében) 20—25 C° hőmérsékleten elszaporítottam. Vetés előtt a különböző kukoricafajták vetőmagjait ebben a baktériumflóra-szuszenzióban 6, 12, 18, 24, 30, 36 óráig

áztatattam. A vetés tehát az előzőleg Azotobacterokban ázott magvakkal történt. A vetésnél arra kell ügyelni, hogy a magvak lehetőleg nedves földbe kerüljenek. Legjobb borús, esős időt választani a vetésre. 1956-ban máj. 2-án, 1957-ben ápr. 30-án történt a vetés.

Az első évben 16, a második évben 21 Azotobacteros kísérletet állítottam be. A kísérletben részben saját törzseink, részben hibrid- és tiszta fajták szerepeltek. A kísérletet mindkét évben 3 sorozatban, 3 ismétlésben állítottam be. Összehasonlításként (standardként) ugyanazon fajták szerepeltek.

Azotobacteros kísérleteink 1956. évben:

1. kísérletben	Magyar sárga simaszemű (tisztá fajta)	szerepelt
2. kísérletben	Fehér lófogú (tisztá fajta)	szerepelt
3. kísérletben	Fleischmann korai (tisztá fajta)	szerepelt
4. kísérletben	Mv. 5-ös (beltenyésztéses hibrid)	szerepelt
5. kísérletben	Ó. 5-ös (fajtahibrid)	szerepelt
6. kísérletben	Kátolyi Aranyözön	szerepelt
7. kísérletben	Egri sokcsövű (saját fajtahibridünk)	szerepelt
8. kísérletben	»P« sokcsövű (saját törzsünk)	szerepelt
9. kísérletben	»L« sokcsövű (saját törzsünk)	szerepelt
10. kísérletben	347-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
11. kísérletben	286-os törzs (saját törzsünk)	szerepelt
12. kísérletben	288-as törzs (saját törzsünk)	szerepelt
13. kísérletben	312-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
14. kísérletben	364-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
15. kísérletben	283-as törzs (saját törzsünk)	szerepelt
16. kísérletben	324-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt

Azotobacteros kísérleteink 1957. évben:

1. kísérletben	Magyar sárga simaszemű (tisztá fajta)	szerepelt
2. kísérletben	Fehér lófogú (tisztá fajta)	szerepelt
3. kísérletben	Fleischmann korai (tisztá fajta)	szerepelt
4. kísérletben	Red King (tisztá fajta)	szerepelt
5. kísérletben	Mv. 5-ös (beltenyésztéses hibrid)	szerepelt
6. kísérletben	Ó. 5-ös (fajtahibrid)	szerepelt
7. kísérletben	Kátolyi Aranyözön	szerepelt
8. kísérletben	Egri sokcsövű (saját fajtahibridünk)	szerepelt
9. kísérletben	»P« sokcsövű (saját törzsünk)	szerepelt
10. kísérletben	»L« sokcsövű (saját törzsünk)	szerepelt
11. kísérletben	»H« sokcsövű (saját törzsünk)	szerepelt
12. kísérletben	347-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
13. kísérletben	286-os törzs (saját törzsünk)	szerepelt
14. kísérletben	288-as törzs (saját törzsünk)	szerepelt
15. kísérletben	312-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
16. kísérletben	364-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
17. kísérletben	283-as törzs (saját törzsünk)	szerepelt
18. kísérletben	324-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
19. kísérletben	359-es törzs (saját törzsünk)	szerepelt
20. kísérletben	408-as törzs (saját törzsünk)	szerepelt
21. kísérletben	426-os törzs (saját törzsünk)	szerepelt

Kétéves Azotobacteros kísérleteink eredményei:

Kísérlet- szám	Törzsszám	Fészkek száma töréskor		Csövestermés töréskor kg-ban		Terméstöbbiet kg-ban %-ban kifejezve	
		kezelt	kezelet- len	kezelt	kezelet- len		
1.	Magyar sárga	39	40	6,45	6,00	0,45	7
2.	Fehér lóf.	40	40	9,25	7,70	1,55	20
3.	Fk.	37	37	8,70	7,35	1,35	18
4.	Mv. 5-ös	40	40	9,65	8,05	1,60	20
5.	Ö. 5-ös	39	39	8,05	7,00	1,05	15
6.	Kátolyi Ar.	36	36	6,00	6,00		
7.	Egri sokcs.	39	40	10,45	8,55	1,90	22
8.	»P« sokcs.	36	37	5,20	5,30		
9.	»L« sokcs.	32	34	5,00	4,60	0,40	8
10.	347-es törzs	38	39	8,25	7,10	1,15	16
11.	286-os törzs	36	37	6,30	5,70	0,60	10
12.	288-as törzs	37	38	7,30	6,60	0,70	10
13.	312-es törzs	34	36	6,40	5,80	0,60	10
14.	364-es törzs	35	39	7,30	6,35	0,95	15
15.	283-as törzs	40	40	8,70	7,75	0,95	12
16.	324-es törzs	38	39	9,00	7,80	1,20	15
17.	Magyar sárga	40	40	7,30	6,60	0,70	10
18.	Fehér lóf.	40	40	9,35	7,80	1,55	20
19.	Fk.	39	40	8,65	7,35	1,30	18
20.	Red King	39	40	6,05	5,50	0,55	10
21.	Mv. 5-ös	40	40	9,95	8,30	1,65	20
22.	Ö. 5-ös	38	40	7,55	6,75	0,80	12
23.	Kátolyi Ar.	32	34	5,60	5,60		
24.	Egri sokcs.	38	40	10,20	8,50	1,70	20
25.	»P« sokcs.	32	34	4,70	4,90		
26.	»L« sokcs.	39	39	6,65	6,05	0,60	10
27.	»H« sokcs.	37	39	6,10	5,65	0,45	8
28.	347-es törzs	40	40	9,10	7,70	1,40	18
29.	286-os törzs	39	40	6,75	6,20	0,65	10
30.	288-as törzs	32	38				
31.	312-es törzs	40	40	5,70	5,90		
32.	364-es törzs	40	40	7,70	6,85	0,85	12
33.	283-as törzs	40	40	9,10	7,90	1,20	15
34.	324-es törzs	38	39	9,20	8,00	1,20	15
35.	359-es törzs	39	40	8,30	7,55	0,75	10
36.	408-as törzs	40	40	7,60	6,75	0,85	12
37.	426-os törzs	39	40	9,80	8,30	1,50	18

Mivel kísérleteinket még csak két éve végezzük, valamint eddig csak igen kevés számú kísérletet tudtunk beállítani (16+21=37 kísérlet), így kísérleteink korántsem mondhatóak kielégítőeknek, mert távolról sem merítettük ki az összes lehetőségeket. A kísérletek során kapott eddigi eredményeink azonban — véleményem szerint — mégis lehetőségeket nyújtanak a baktériumos kezelés sikeres gyakorlati bevezetésére. A baktériumos kezelés a kukorica növekedésére, valamint

zöldtömeg mennyiségére és csőtermésére igen serkentően hatott. A vizsgálat céljából beállított 37 kísérletből 31 kísérlet pozitív, 3 negatív, 2 eredmény egyenlő volt a standarddal, 1 kísérletből pedig nem lehetett következtetést levonni, mert nem volt kiértékelhető.

A kapott eredmények tehát alátámasztani látszanak az irodalmi adatokat (*Meskov, Berezov, Stanková, Opocenska* stb.), valamint azt a feltevésünket, hogy a kukoricavetőmag *Azotobacter*-rel végzett baktériumos kezelésével nagyobb zöldtömeg és csőtermést érhetünk el. A termésnövekedés átlagosan 10–15 %-os, de vannak 18–22 %-os eredményeink is.

A termés növekedése szempontjából az is szükséges, hogy a baktériummal kezelt növények növekedése kedvező viszonyok között menjen végbe. Tájékozódó kísérletünket közép-kötött, agyagos-vályog talajon végeztük. A baktériumos kezelés hatékonyságát különböző időjárási és talajtényezők kedvezőtlenül befolyásolhatják. Ha a hőmérséklet ebben a kritikus időszakban több napon át 13 °C alá süllyed, ez kedvezőtlenül hat a baktériumosan kezelt növények növekedésére.

A különböző fajtákkal végzett tájékozódó jellegű kísérleteink azt mutatják, hogy a korai fajták baktériumos kezelésére kevésbé alkalmasak, mint a középkései és kései beérésű fajták.

A tájékozódó jellegű kísérleteinkből az alábbiakat foglalom össze:

1. A kukoricavetőmag *Azotobacter*-os kezelését sikerrel használhatjuk, vele termésnövelés érhető el.

2. Megfelelőnek látszik a szuszpenziós kezelési módszer.

3. A 12–18–24 órás szuszpenzióban való áztatás egyformán jó eredményt mutatott.

4. A kukoricavetőmag baktériumos kezelésére lehetőleg friss készítményt használjunk.

5. Legmegfelelőbb töménységű a baktériumszuszenzió, ha ml-ként 20 millió *Azotobacter*-t tartalmaz.

Az alábbiakban egy fényképet mutatok be az *Azotobacter*-rel kezelt kukoricavetőmagból származó sokcsövű törzseinkből. A kezelt tövek átlagosan 60–80 cm-rel voltak magasabbak a kezeletlenekkel szemben.



Azotobacter-rel kezelt sokcsövű kukorica törzseink

FELHASZNÁLT IRODALOM

LITERATURA

- [1] *Fehér* Dániel: Talajbiológia. — Akadémiai Kiadó. Budapest, 1954.
- [2] *Grábner* Emil: Szántóföldi növénytermesztés. — Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 1956.
- [3] *Soó—Jávorka*: A magyar növényvilág kézikönyve. — Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951.
- [4] *Stanková—Opocenská*, E.: Bakterisace osiva zvysuje vynosy kukurice o 10—20 procent. — Zemedelské Noviny. Praha, 1954, 56 : 6—12.

ÁDÁM LENGYEL:

L'influence des Azotobactéries sur le développement du maïs.

Il y a bientôt deux années que nous faisons des expériences à la base expérimentale de l'Institut Botanique de l'Académie Pédagogique d'Eger concernant le traitement bactérique du maïs par l'Azotobactéries.

Nos recherches ont nettement un caractère d'orientation. J'ai préparé une suspension avec du terrain nutritif, riche en flore bactérique d'Azotobactéries. J'ai multiplié les Azotobactéries à une température de 20—25 C°. De Les grains des espèces différentes furent mouillés dans cette culture riche de bactéries pendant 12, 24, 36 heures. Les semailles furent faites en temps couvert, le 30 avril et le 2 mai.

Le maïs ainsi traité donnait une masse de verdure plus compacte, une récolte d'épis plus riche.

Le surcroît de récolte est en moyenne 10—15 %.

Le mouillage en suspension de 24 heures semble être le plus efficace. La concentration de la suspension bactérique est le plus apte ayant 20 millions Azotobactéries par millimètres-cube. Une culture fraîche est à recommander.

LENGYEL ADÁM főiskolai tanársegéd:

BELTENYÉSZTÉSES ÁGASKUKORICA KÍSÉRLETEINK

A) Beltenyészteses kísérleteinkről általában

Beltenyészteses ágaskukorica kísérleteink hároméves múltra tekinthetnek vissza. 1954. dec. 16-án a MTA. Növénynemesítési Főbizottsága előtt beszámoltam kétéves kísérleti eredményeinkről. A Főbizottság több pozitív értékelést, útmutatást adott. Ezen az értekezleten merült fel annak a gondolata, hogy a következő évben meg kellene kezdeni beltenyészteses ágas törzsek előállítását.

1955. év tavaszán 196 ágas és 90 sokcsövű törzzsel megkezdtem a beltenyészteses ágas-, illetve beltenyészteses sokcsövű törzskísérletet. Ezek a törzsek már két éven keresztül szabad beporzás útján ágasságot, illetve sokcsövűséget mutattak. Összesen 800 tövön végeztem el az izolációt az első évben, minden törzsrre átlag 3—3 szigetelés jutott.

Előjáróban felvetődik két kérdés:

1. mi a beltenyésztes és
2. miért szükséges a beltenyésztes?

Mielőtt a részletek ismertetéséhez fognék, előbb röviden szeretnék válaszolni a két kérdésre.

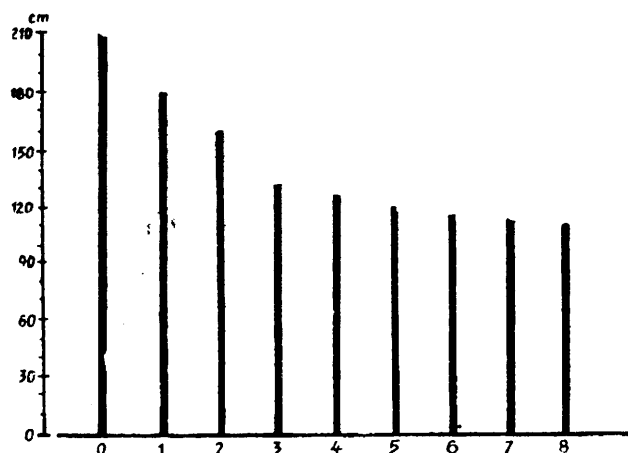
Beltenyésztesnek nevezzük az *önmegporzó* tenyésztésnek azt a formáját, amikor gondosan ügyelünk arra, hogy a megtermékenyítés a *saját virággal* történjék az *egymásután következő nemzedékekben*. Az *önmegporzó* tenyésztés a növénytermesztésnek az a formája, amelynél az egyes nemzedékeket úgy kapjuk, hogy az anyanövények termőjét saját virággal termékenyítjük meg. Az *önmegporzó* tenyésztésnek kétféle formáját különböztetjük meg:

1. természetes *önmegporzó*-tenyésztést és
2. mesterséges *önmegporzó*-tenyésztést.

A mesterséges *önmegporzó*-tenyésztést az idegen magporzó növényeknél alkalmazzuk, éppen ezért csak ezt ismertetem. A tenyésztés lényege abban áll, hogy a növényeket vagy saját virággal önként hagyjuk megporzódni, vagy virággal rákenjük a bibére. A mesterséges *önmegporzó* tenyésztést, amelynél nemzedékekben át gondosan kizárjuk az idegen megporzás érvényesülését, *beltenyésztesnek* nevezzük. A beltenyésztes a legjobb módszer arra, hogy a kevert öröklöttségű növényeket tiszta öröklöttségűvé alakítsuk át.

A *kukorica leromlásos idegen megporzó növény*, ez azt jelenti, hogy saját virággal megporozva néhány nemzedéken át *beltenyésztes leromlás* következik be. Ez a tenyésztést elcsökevényesedésében és a termékenység csökkenésében nyilvánul meg, de legjobban kifejezhető ez a testmagasság csökkenésével.

A beltenyészteses leromlás egyik formája a *letalitás*. Letalítason életképtelenséget, vagy legalább is a nagyobb fokú fejlődési rendellenességet okozó anyagok hatását értjük. Ezek az anyagok homozygotás állapotban, de esetleg már hete-



A kukorica leromlásának menete beltenyészésben.

A függőleges vonal a növénymagasságot, a vízszintes vonal és a számozás a beltenyészés évszámát jelenti.

rozygotás állapotban is a szervezet súlyos defektusát, esetleg halálát is okozhatják. Plate (1932) ezen anyagokat *defektust okozó faktoroknak* nevezte és az alábbiak szerint csoportosította:

1. *Letalis faktorok* már a csírasejt, vagy a zygota halálát okozzák.
2. *Subletalis faktorok* (nosofactor) születése után idéznek elő többé-kevésbé súlyos rendellenességet, nem ritkán halált.

3. *Sterilitást okozó faktorok* terméketlenséget okoznak.

A letalis anyagok már az ivarsejtek pusztulását is okozhatják (gametikus letalitas), ami a növénynevelésben közismert a pollen terméketlenségekor. De okozhatják a letalis anyagok a már megtermékenyített petesejt pusztulását is (zygotikus letalitas).

A letalis anyagok sokszor csak klorofildefektusokat okoznak, amelyek közül az albina-, xantha-, lutescens- és virescens-variációk ismeretesek.

Az albina- és xantha-változatoknál a csíranövény fehér, vagy sárga színeződésű és mielőtt az endospermium felhasználódott, a növény elpusztul. Beltenyésztes kukoricakísérleteinkben gyakori e jelenség. Kísérleteink során gyakran előfordul a klorofildefektus albino változata is.

A klorofildefektus lutescens változata kukoricánál nem fordul elő, viszont a virescens változattal már találkozunk. A növény előbb fehéres sárga, később többé-kevésbé világos zöld (klorotikus) lesz.

A terméketlenséget okozó anyagok vagy már meggátolják a normális csíranövény fejlődését, vagy csak másodlagosan hatnak a nemi szervekre, s így az egyébként normálisan fejlődő növény magot nem fejleszt.

Müntzig (1939) elmélete szerint a beltenyésztes leromlás okai a gyakori kromoszómarendellenességek, amelyek homozygotás állapotban a növények életképességét csökkentik, ha a heterozygotás egyént saját virágporával porozzuk meg, majd az utódokat ismét önmegporzással tovább tenyésztjük. A tenyésztést több nemzedéken keresztül végezzük. Az első nemzedéktől kezdve rendszeresen tapasztaljuk a fokozatos leromlást. A leromlás az ún. beltenyészési mélypontig (minimumig) tart, azután a további nemzedékekben a leromlás után már nem fokozódik, hanem a növények abban az állapotban maradnak, mint amikor a beltenyészési mélypont elérésekor voltak. A leromlott egyének megállapíthatóan homozygotás állapotban vannak.

Ha a beltenyésztési leromlást szenvedett növényeket összekeresztezzük egymással, akkor mutatkozik a túlfejlődés, a *heterózis*. A túlfejlődött egyén, vagyis a keresztezés utáni első nemzedék egyes esetekben a kiindulási állapotban lévő növényeket is felülmúlja termésmennyiségben, betegség, fagy, szárazság iránti ellenállóképességben. Heterózis kukoricáink 15–30 %-al nagyobb termést adnak a tiszta fajtáknál, vagy a kiindulási anyagnál. Ez a terméstöbblet viszont igen komoly eredmény.

A túlfejlődésnek (a heterózisnak) a hatása a kukoricánál csak az első nemzedékben mutatkozik meg, a második nemzedékben már nincs túlfejlődés. A heterózis-vetőmagot évről-évre rendszeresen elő kell állítani. A beltenyésztett törzsek keresztezésével kapjuk a heterózis-vetőmagot.

Felvetődik a kérdés, lehet-e a heteróvizt a magról szaporított növényeknél állandósítani? Elméletileg lehetséges. Erre kétféle mód van:

1. visszakeresztezés és
2. az autopolyploida előállítása.

*Visszakeresztezés*kor a túlfejlődött (heterózis) növényt egyik szülőjével keresztezzük, amivel a heteróvizt okozó anyagok homozigotosságot érhetjük el, s ez a túlfejlődést néhány évig tartósíthatja. A visszakeresztezéssel azonban már nem is heterózis, hanem *transgressio* következik be.

Tartósítható a heterózis azzal is, ha a túlfejlődött egyén kromoszómaszerelvényét valamilyen módon megkészszeresszük. Ezzel *autopolyploidát* kapunk és vele együtt a heteróvizt okozó anyagok sokszorozódását is elérjük, így a túlfejlődést bizonyos mértékig tartósíthatjuk.

B) Beltenyésztéses kísérleteink módszere

Első évben a beltenyésztésre beállított 196 ágas törzs közül 17 törzsnél sikerült izolálva ágascsvet létrehozni. Ez a 17 törzs nem sok, az egész anyagnak mindössze 8,67 %-a. Azonban mégis komoly eredménynek mondható, mert így meg van a remény arra, hogy néhány évi önbeporzás után tiszta ágasvonalak jönnek létre és a tiszta vonalú ágak összekeresztezésével elő fogjuk tudni állítani az ágaskukoricát, mint egy új *convarietast* és meg van a remény arra is, hogy az ágaskukorica további nemesítése terén is eredményeink születnek.

90 sokcsövű törzseinkből 8 törzsnél sikerült sokcsövűséget beltenyésztve előállítani. Az egész sokcsövű anyag 8,8 %-ban örököltette szigetelten a sokcsövűséget. Azonban a sokcsövűek között esetleg több fajtahibrid előállítására alkalmas partner akadhat, tehát ezen a téren is remélhető eredmény. A másik biztató a sokcsövűséggel kapcsolatban az, hogy egyes törzseink kiváló bokrosodást, fattyasodási hajlamot mutatnak, ezekből a törzsekből viszont esetleg jó silótörzseket nyerhetünk.

Beltenyésztéses kísérleteinkben szigetelést végzünk. A szigetelés célja az idegen virágpor távoltartása és a virágok megőrzése a mesterséges megporzás céljaira. Kísérleteink során a zacskózási és a térbeli szigetelési módokat együttesen alkalmazzuk.

A *zacskózás* (szigetelés, izolálás) lényege abban áll, hogy mind a porzós, mind a termős virágzatra szigetelőzacskót húzunk. Igen fontos az idő pontos megválasztása, a szigetelés műveleténél már néhány órás mulasztás is komoly hibát okozhat. Izolálni akkor szoktunk, amikor a porzós virágzat (címer) a hajtáscsúcs végén kezd kibújni. A porzós virágzatban lévő virágok portokjai ekkor még éretlenek, a virágzás csak néhány nap múlva következik be, és mivel a hajtáscsúcsból még nem bújott elő a porzósvirágzat, így kicsi a valószínűsége annak, hogy

a levegőből idegen virágpor (pollen) jusson. Az izolálózacskó felfogja a beéredő virágport és azzal a mesterséges beporzást a legmegfelelőbb pillanatban elvégeztetjük. — A termős-, vagy torzsavirágzatra szintén szigetelőzacskót kötünk, mielőtt a bibeszálak előjöttek volna. A nemek fejlődésében eltérések vannak. A porzós virágzat virágzása a termősvirágzat előtt 1—6 nappal következik be, viszont a termő virágzása valamivel hosszabb ideig tart, mint a porzók virágzása.

C) Beltenyésztéses kísérleteink eredményei

1955. évben 17 beltenyésztéses ágas (I/1) törzset és 8 beltenyésztéses sokcsövű (I/1) törzset sikerült létrehozni. Beltenyésztéses ágastörzseink száma a második kísérleti évben: 1956-ban (I/2-ben) 38, illetve 23. A beltenyésztéses törzseink száma évről-évre növekedik. 1957-ben ágastörzseink száma 47-re, sokcsövű törzseink száma pedig 33-ra emelkedett.

A második kísérleti évben ágastörzseink öntermékenyítve 10—40 százalékban örökítették ágasságot, de voltak olyan kiemelkedő törzseink, mint a 320-as, 396-os és a 399-es törzsek, ahol az örökítés százaléka 60, sőt 80 százalékos. Sokcsövűink sokcsövű örökítése átlagosan 30—50 %-os.

Hároméves (I/3) beltenyésztéses ágastörzseinknél eredményeink még magasabbak és átlagosan kiegyenlítettebbek, egyes törzseinknél komoly a haladás a tiszta származéksorok felé.

A 399-es törzs 10 ismétlésben, önbeporozva a következő eredményt adta: 27,3 %, 41,0 %, 27,3 %, 70,0 %, 49,2 %, 65,6 %, 45,5 %, 65,6 %, 90,0 %, 54,6 %. E törzsnél 53,61 %-os az átlagos ágasodás.

A 320-as törzs 10 ismétlésben, öntermékenyítve az alábbi eredményt mutatta: 32,8 %, 30,0 %, 20,0 %, 41,0 %, 36,4 %, 73,8 %, 90,0 %, 65,6 %, 90,0 %, 73,8 %. E törzsnél 55,34 %-os az átlagos ágasodás.

A 396-os törzs 10 ismétlésben, beltenyésztve a következő eredményt adta: 45,5 %, 91,0 %, 20,0 %, 80,0 %, 82,0 %, 45,5 %, 41,1 %, 30,0 %, 45,5 %, 22,2 %. E törzsnél 50,27 %-os az átlagos ágasodás.

A 368-as törzs 5 ismétlésben, szigetelve az alábbi eredményt mutatta: 45,5 %, 41,0 %, 45,5 %, 45,5 %, 30,0 %. E törzsnél 41,50 %-os az átlagos ágasodás.

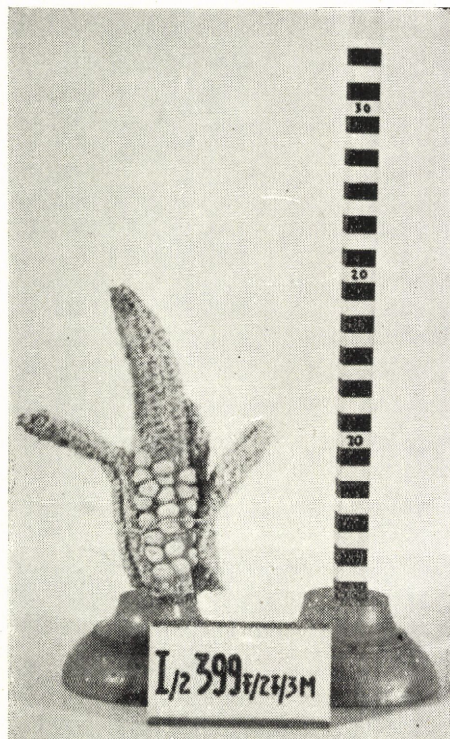
A 288-as törzs 5 ismétlésben, izolálva az alábbi eredményt mutatta: 30,0 %, 60,0 %, 77,7 %, 33,3 %, 40,0 %. E törzsnél 48,20 %-os az átlagos ágasodás.

A 286-os törzs 5 ismétlésben, beltenyésztve az alábbi eredményt mutatta: 41,0 %, 20,0 %, 30,0 %, 50,0 %, 33,3 %. E törzsnél 34,86 %-os az átlagos ágasodás.

A 296-os törzs 5 ismétlésben, önbeporozva a következő eredményt adta: 36,4 %, 30,0 %, 20,0 %, 11,1 %, 55,5 %. E törzsnél 30,60 %-os az átlagos ágasodás.

A 324-es törzs 5 ismétlésben, öntermékenyítve az alábbi eredményt mutatta: 49,2 %, 65,6 %, 31,8 %, 16,4 %, 8,2 %. E törzsnél 34,20 %-os az átlagos ágasodás.

Az átlagos beltenyésztéses ágasörökítés hároméves kísérleteinket tekintve: 43,57 %-os.



I/2. 399. F/2F/3M törzs

Egyszeri beporzás



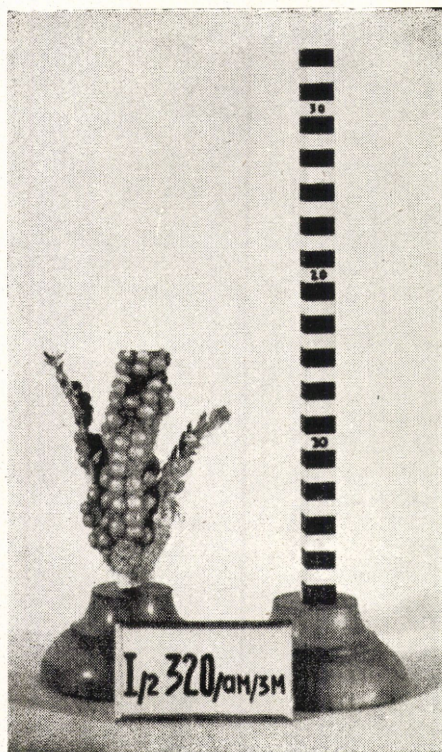
I/2. 399. F/2F/3M törzs

Kétszeri beporzás



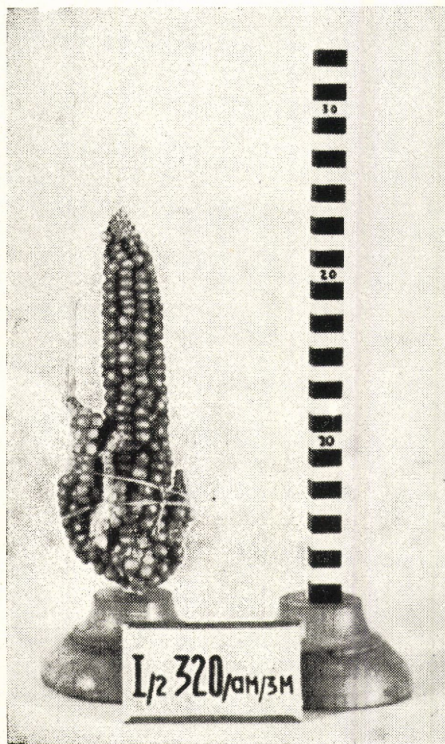
I/2. 399. F/2F/3M törzs

Háromszori beporzás



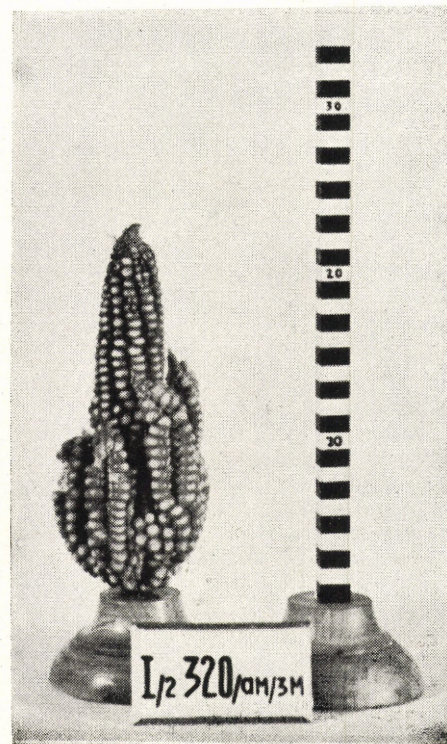
I/2. 320/aM/3M törzs

Egyszeri beporzás



I/2. 320/aM/3M törzs

Kétszeri beporzás



I/2. 320/aM/3M törzs

Háromszori beporzás

Beltenyésztes kísérleteinkkel kapcsolatban még két dolgot szeretnék ismertetni:

1. Egyes törzseket kétszer-háromszor is mesterséges megporzásban részesítettem. Ezt úgy végeztem, hogy $\frac{1}{2}$ —1 napos periódussal a porzós virágra visszakötött izolálózacskóba újabb virágport (pollent) gyűjtöttem és az önbeporzást ismételten elvégeztem. A többszöri megporzással jóval több szemtermést nyerhetünk, mintha csak egyszer végeztük volna el a megporzást.

A következőkben két beltenyésztes ágastörzset (I/2 399F/2F/3M és I/2 320/aM/3M) mutatok be. Mindkét beltenyésztes ágastörzsről 3—3 fényképet készítettem. Az első fényképen a beporzás egyszer, a másodikon, kétszer, a harmadikon háromszor történt. (Lásd 487—488. old.)

2. Az 1957. évben az előző két beltenyésztes évben jó ágasörökítést mutató törzseinkkel keresztezéseket végeztem, s az eredmény nem maradt el, mert nem ritkaság a 700, a 800 gr-os, sőt akad közel 1000 gr-os cső is. A keresztezésekben főleg a 320-as, a 399-es és a 396-os törzsek tűntek ki komoly terméseredményeikkel. A keresztezés terén mutatkozó kétségtelen eredmények mellett azonban az idén egy elég súlyos hiba is szembeötlött: a szár gyöngének bizonyul a nagy ágascső tartására. A jövőben fokozott gondot kell fordítani a szár szilárdságának a megjavítására is.



Az eredmény nem marad el.

Az izolálózacskóban beletenyészte ágascsövek jöttek létre.

Az alábbiakban néhány felvételt láthatunk beltenyésztéses kísérleteinkből.



Ágaskukoricák között.

A cimkés tővek mind ágasok.



Kétéves beltenyésztéses kereszteződésből származó óriás csövek.

Nagy várakozással tekintünk további beltenyésztéses kísérleteink elé.

IRODALOM

LITERATURA

- [1] *Dr. Hortobágyi Tibor*: Ágaskukorica kísérleteink Egerben. — Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I. Eger, 1955 : 419—426.
- [2] *Lengyel Ádám*: Kétéves kukoricakísérletünk eredményei. — Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I. Eger, 1955 : 427—444.
- [3] *Lengyel Ádám*: A heterózis-kukoricanevelés jelentősége Heves megyében. — Egri Ped. Főisk. Évkönyve II. Eger, 1956 : 561—580.
- [4] *Lengyel Ádám*: A kukorica ágasságának és többcsövűségének kapcsolata. — Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Eger, 1957 : 409—424.
- [5] *Dr. Mándy György*: Növényneveléstan. — Kézirat. Budapest. 1948.
- [6] *Dr. Villax Ödön*: Növénynevelés. — Budapest, 1944.

ÁDÁM LENGYEL:

Expériences concernant le maïs rameux de culture autogamique.

A la base expérimentale de la Faculté Botanique de l'Académie Pédagogique d'Eger nous faisons des expériences, suivies depuis 5 ans concernant le perfectionnement du maïs rameux.

Le caractère rameux, obtenu non seulement par xénogamie, mais aussi par autogamie, se montre héréditaire. Le résultat des expériences ayant une durée de 3 ans concernant l'hérédité de la ramosité: 43,54 %. Nos séries d'expérience sont plus homogènes que les plantes issues de xénogamie; trois de nos séries montrent une hérédité rameuse très élevée. (Séries 399, 396, 320).

Le but de nos expériences autogamiques: la création des lignées pures par autogamie, puis par le greffage de celles-ci la création d'une conviété nouvelle.

Dr. LUKÁCS DEZSŐ főiskolai tanszékvezető docens:

**ADATOK A FONTICOLA ALBISSIMA VEJD.
(PROBUSARIA [TRICLADIDA PALUDICOLA])
ÖKOLOGIÁJÁHOZ**

A Bükk-hegység DNy-i részében végzett ökológiai és zoogeográfiai vizsgálataim során 1957 áprilisában *Stimecháza* mellett a hazai faunára nézve új planária fajt találtam, a *Fonticola albissima* V E J D.-t. Tekintettel arra, hogy ez az állatnak az egyetlen eddig ismert hazai lelőhelye, kissé foglalkozom az itteni névtelen ér, amelyet a későbbiekben *Lambotházai-érnek* nevezek, — fizigráfiai viszonyaival. Az ér forrása *Lambotháza* mellett van. A vize agyagpala rétegek között fakad, állandó és hideg (télén 0—3, nyáron 8—9 C°). Az ér vize azonban nem állandó, időszakos. A meder általában elég változatos. Sok helyen a középső triász alsó ladini emeletéből származó sötétszürke agyagpala és homokkőrétegek között csörgedezik a víz. Másutt különböző kőzetekből származó durva homok és iszap alkotja a meder fenekét. A *Lambotházától* kiinduló és *Stimecházánál* torkolló *Lambotházai-érnek* a torkolatától számított mintegy 60—70 m hosszú szakasza érdekel közelebbről bennünket, mert ez a *Fonticola albissima* V E J D.-nek az elterjedési területe, az areája. Itt a meder három lépcsőt alkot. A legmélyebben fekszik ezek közül a *Vöröskövölgyi* torkolathoz csatlakozó rész. Ebben április 3-án, 6-án, 17-én, május 19-én és 21-én, tehát helyszíni vizsgálatai idején folyt a víz. A második lépcsőt rövid száraz szakasz különítette el mind a legfelső, harmadik lépcsőtől, mind a torkolatot is magába foglaló legalsó lépcsőtől. A harmadik lépcsőtől a forrás felé haladva, a meder egyes részei szárazak voltak. A *Lambotházai-érnek* tehát ez a jellegzetessége, hogy a száraz és vizes szakaszok váltogatják egymást. Igen gyakran azonban egész hosszában is kiszárad, amint ez 1957. júliusában is bekövetkezett. Jellegzetesen időszakos ér tehát.

Az alsó lépcső mintegy 8—10 m hosszú, a talajból előszivárgó víz csendesen folyt benne a torkolat felé. Méréseim középértékeként a víz sebességét 10 cm/sec.-nek állapítottam meg. Április 3-án 11 óra 55 perckor a víz hőmérsékletét 4 C°-nak mértem, ugyanekkor a levegőt 11 C°-nak. A második lépcső vizes szakaszában, — amely *Stimecházától* kb. 10 m-re kezdődött — 20 cm/sec sebességet állapítottam meg április 3-án és 6-án, hőmérsékletét 13 óra 20 perckor pedig 4,5 C°-nak mértem. Ebben a szakaszban találtam meg a 3-i gyűjtésemkor a *Fonticola albissima* V E J D. néhány egyedét. Hazaszállítás közben ezek saj-

nos elpusztultak. Április 17-én ismét gyűjtöttem a *Lambotházai-ér* vizes szakaszaiban. Méréseim szerint a víz hőmérséklete ekkor 4 C° volt. Május 18-án a víz hőmérsékletét 7 C°-nak találtam. Május 21-én ismét gyűjtöttem ezen a szakaszon, ekkor borús időben a léghőmérséklet 10 óra 40 perckor 18 C° volt, ugyanekkor a víz hőmérséklete pedig 9 C°. A víz sebességét ekkor 50 cm/sec-nak mértem. Ez alkalommal kevesebb kiszáradt szakasza volt a *Lambotházai-érnek*. 1957. július 29-i gyűjtőutam alkalmával tapasztaltam, hogy az ér csaknem teljes hosszában kiszáradt. A szeptember, október és novemberi esők után is megmaradt a *Lambotházai-ér* ebben a kiszáradt állapotban.

Helyszíni vizsgálataimmal megállapítottam, hogy a *Fonticola albissima* V E J D. a *Lambotházai-érnek* az előbbieken ismertetett részében fordul elő. A *Lambotháza* felé eső fentebbi érszakaszon nem találtam meg állatunkat, pedig alaposan átkutattam a területet. Ugyancsak nem találtam meg a Vöröskővölgyi csermelyben sem. Rendkívül érdekes, hogy a *Fonticola albissima* V E J D. areaja ennyire kis terület.

1957. április 3-án és 6-án mindössze 6 *Fonticola albissima* V E J D. példányt gyűjtöttem, ugyanekkor 10 *Trichoptera* lárvát, 24 *Nemura* sp. lárvát, 2 *Niphargus* sp. példányt. Ez utóbbi valószínűleg ugyancsak új fajt fog jelenteni a hazai faunára vonatkozólag. Április 17-én egyik gyűjtési helyen 2800 cm² felületű avaron (bükk, tölgy avar) 19 *Fonticola albissima* V E J D. egyedet számláltam meg. Egy másik avarcsomó 1250 cm² felületén 4 *Fonticola*, 1 *Nemura* sp., egy *Trichoptera* sp.-ből 8 példány, egy másik *Trichoptera* sp.-ből 1 példány, 1 *Niphargus* egyed volt. Május 18-i gyűjtésben 1 *Fonticola albissima* V E J D., 3 *Niphargus*, sok *Nemura* és *Trichoptera* álca volt. Eddigi gyűjtésemben a *Fonticola albissima* V E J D.-t mindig vízbehullott leveleken találtam. Május 21-i helyszíni vizsgálataimnál megállapítottam, hogy a mederben lévő kövek alján is előfordul.

Tekintettel arra, hogy a *Fonticola albissima* V E J D. eddig hazánk-ból nem volt ismeretes, és B Ö H M I N G sem ad róla részletes leírást, közlök az általam begyűjtött és megvizsgált példányok alapján néhány adatot az állatról. A *Fonticola albissima* V E J D. hosszúra nyúlt állat, hossza 8—12 mm, szélessége 1—1,25 mm. Fejének élvonala középen kis csúcsszerű kiemelkedést mutat. A fej két oldalán lapszerű, lekerekített kiszélesedés található. A fej formája hasonlít tehát a *Dendrocodides hankói* G E L E I és a *Polycladodes alba* S T E I N M A N N fejvonalához, de két oldalán erősebben lekerekített és a középső kis csúcs jobban kiálló. A fej elülső szegélye és két oldalkaréja valamivel áttetszőbb, mint a fej és test többi része. Ennek következtében egy lekerekített, tompahegyű belső fejkúp különül el látszólag. A fej és a test között nyakszerű elkeskenyedés alakult ki. Az állat színe hófehér. A nyak közepén helyezkedik el a két ovális, fekete pigment-szem, olyan helyzetben, mint a *Crenobia alpina* D A N A-nál. A két szem egymás közötti távolsága valamivel kisebb, mint a szem és a testszél közötti távolság.

A terepen végzett helyszíni vizsgálataim szerint a *Fonticola albissima* V E J D. 10—50 cm/sec sebességű, 4, 4,5, 7 és 9 C° hőmérsékletű

vízben él. Begyűjtött anyagomat a laboratóriumban petri-csészék álló vizében, vagyis 0 cm/sec sebességű vízben helyeztem el. Az edényeken vizet nem áramoltattam keresztül. Sikertült az állatokat heteken-hónapokon át látszólag igen jó, kedvező állapotban életben tartanom. Sajnos, 1957. július 12-én petri csészék sekély vize kiszáradt, és így másnap a *Fonticola albissima* V E J D. példányaim elpusztult tetemét találtam csak meg kiszáradt állapotban. Laboratóriumi kísérleteim szerint az állatok jól érezték magukat a 21—28 C° hőmérsékletű vízben is. Ebben is élénken mozogtak és jól táplálkoztak. Május 19-én etettem meg először a *Fonticola albissima* V E J D.-kat alvadt vérrel. A petri-csészébe elhelyezett vérdarabokat igen gyorsan felkeresték és azokból bőségesen és jól táplálkoztak. Táplálkozás után a bélcsatorna szép vörös színben tündökölt át a hófehér testen. A hátoldal felől is a bél-diverticulumok csaknem tökéletes anatómiai képben látszottak. Az állatokat ezután alvadt vérrel rendszeresen tudtam etetni. A kísérleti edények vizének oxigén tartalma bőséges volt, hiszen a néhány mm-es csekély víz nagy felületen érintkezett a levegővel, így a diffúzió biztosította a bőséges oxigént. Sajnos, az állatoknak a július 12-i kiszáradással kapcsolatos lepusztulása megakadályozta további megfigyeléseimet és kísérleteimet.

A *Fonticola albissima* V E J D.-kat, valamint a *Niphargus* sp.-eket és a többi említett fajt eredeti vizével együtt helyeztem a petri-csészékbe. Ezután a vizet az egri vízvezeték langyos (28 C°) cseréltem fel. Ez tehát mind hőmérséklete, mind pedig vegyi összetétele, — vagyis a benne oldott ásványi anyagok —, tekintetében (összkarbonáttartalom, rádiumemanáció, stb.) eltér az eredeti víztől. Kísérleteim szerint az állatok alkalmazkodtak az eltéréshez. Egy bizonyos határon belül, tehát a víz vegyi összetételének sincs alapvetően döntő befolyása, mert az állatok képesek ahhoz alkalmazkodni.

A *Fonticola albissima* V E J D.-kal együtt a begyűjtött *Niphargus* egyedeket is sikerült a laboratóriumban állóvízben sokáig életben tartanom. Kísérleti edényeim vizének túlságos felmelegedése okozta a legnagyobb valószínűség szerint a *Niphargus*-oknak július 25-én bekövetkezett elpusztulását. Ezeknek az állatoknak életbentartását hónapokon át (április 17—július 25.) azért tekintem jelentősnek, mert tudomásom szerint eddig senkinek sem sikerült a *Niphargus* fajoknak laboratóriumi tartása.

Eddigi megfigyeléseim és kísérleteim szerint tehát a *Fonticola albissima* V E J D. eurithermias faj, hiszen a 4—28 C° hőmérsékletű vizekben is megtalálja létfeltételeit. Bizonyos határokon belül a víz áramlásának nincs lényeges hatása szervezetére, mert a 0—50 cm/sec sebességű vízben él. A víz vegyi összetételének megváltozásához is képes bizonyos határon belül alkalmazkodni. A többi *Probursaria* fajhoz hasonlóan alvadt vérrel jól táplálható. Vizsgálataim szerint a *Niphargus* spec., amennyiben természetes táplálékáról és megfelelő mennyiségű oxigénről gondoskodunk — ez a néhány mm-es vízben a természetes diffúzió útján megvalósítható —, ugyanúgy alkalmazkodik a laboratóriumi feltételekhez, mint a *Fonticola*.

IRODALOM

- [1] Ábrahám—Biczók—Megyeri (1956.): Hydrobiologische und faunistische Studien in Südwestlichen Zeile des Bükk-Gebirges. Acta Univ. Szeged. Acta Biol. (Tom. II. Fas. 1—4.) 137—154.
- [2] Ábrahám—Biczók—Megyeri (1957.): Hybridbiologische Untersuchungen am östlichen Teile des Bükk-Gebirges. Acta Univ. Szeged. Acta Biol. (Tom. III. Fas. 1—2.) 55—79.
- [3] Böhmig, L. (1909.): Tricladida. In Brauer: Die Süßwasserfauna Deutschlands. (Heft 19.).
- [4] Gelei J. (1930.): Örvényférgék. Brehm: Az állatok világa (18. k.) 126—133.
- [5] Gelei J. (1932.): Einige Beiträge zur Verbreitung und Ökologie von Planaira genocephala Dug. Arch. f. Hydrobiol. (XXIV.) 660—666.
- [6] Hankó B. (1911.): Beiträge zur Planarienfauna Ungarn. Zool. Anz. (Bd. 37.) 136—137.
- [7] Hankó B. & Dudich E. (1924.): Über das Vorkommen von Polycelis cornuta (Johns.) in Ungarn. Verh. d. Ver. f. theor. u. angew. Limn. 1924. Innsbruck. 324—331.
- [8] Kenk, R. (1930.): Beiträge zur System der Probursalier (Tricladida paludicola) Zool. Anz. (Bd. 89.) 289—302.
- [9] Lukács D. (1956.): Adatok a Vöröskővölgyi-csermely állatökológiájához és állatföldrajzához. Additamenta ad zoo-oecologicam et zoogeographiam rivuli in valle Vöröskő (pars montum Bükk inter occasum solis et meridiem spectans). Ann. Acad. Paedag. Agriens. (Tom. II.) 425—456.
- [10] Lukács D. (1957.): Állatökológiai és állatföldrajzi vizsgálatok a Hidegkúti-völgy és Peskő-völgy (a Bükk-hegység DNY-i része) vizeiben. Recherches Zooécologiques et zoogéographiques faites dans les eaux douces des vallées Hidegkút et Peskő (partie sudoccidentale de la montagne Bükk). Ann. Acad. Paedag. Agriens. (Tom. III.) 425—456.
- [11] Méhely L. (1925.): Új adatok a magyarországi féregfauna ismeretéhez. Neue Beiträge zur Kenntniss der Helmithen-Fauna Ungarns, Math. és term. tud. Értesítő. (41. k.) 159—169.
- [12] Méhely L. (1925.): A Magyar Középhegység, jelesen a Bükk, a Bakony és Mecsek planáriái. Die Planarien des ungarischen Mittelgebirges: Bükk, Bakony, Mecsek. Mathem. és term. tud. Értesítő. (41. k.) 178—184.
- [13] Schréter Z. (1954.): A Bükk-hegység régi tömegének földtani és vízföldtani viszonyai. Hidr. Közl. (XXXIV.) 287—294. és 369—381.
- [14] Steinmann, P. (1907.): Die Tierwelt der Gebirgsbache. Ann. Biol. lacust. (Tom. II.) 30—162.
- [15] Steinmann, P. (1915.): Praktikum des Süßwasserbiologie. I. Die Organismen des fleisenden Wassers. Samml. naturwiss. Prakt. (7.) 1—160.
- [16] Thienemann, A. (1912.): Der Bergbach des Sauerlandes. Internat. Rev. de Hydrobiol. Suppl. 4. 1—125.
- [17] Vandel, A. (1921.): Recherches experimentales sur les modes de reproduction des Planaires Tricladides paludicoles. Bull. Biol. de la France et de la Belgique. 1924. (Tom. LV.) 342—519.
- [18] Wesenberg—Lund, C. (1939.): Biologie der Süßwassertiere. 1—817.

PAR Dr. DESIRÉ LUKÁCS

(Faculté Zoologique de l'Académie Pédagogique de Eger):

Quelques données a l'écologie de l'espèce *Fonticola albissima* Vejd. (*Probursaria* [*Tricladida* *paludicola*]).

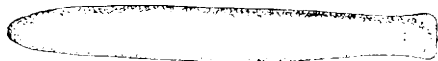
A la suite de mes recherches faites en avril et en mai de 1957., à la partie sud-occidentale de la montagne Bükk j'ai trouvé une station de l'espèce *Fonticola albissima* VEJD. Cette espèce était jusqu'ici introuvable en Hongrie, du moins elle n'était jamais mentionnée par les zoologues hongrois.

Son lieu de découverte est le ruisseau près de la hutte de tourisme Lambot-háza. L'animal vit sur une distance de 60—70 m en amont de l'embouchure. Les autres espèces de son entourage: *Niphargus* species, *Nemura* species, 2 *Trichoptera* species. Le lit du ruisseau de Lambot-háza est sablonneux, couvert de débris de pierre. Il est sec à deux endroits, mais partout couvert de feuilles mortes.

Au moment de mes recherches la température de l'eau: 4, 4,5, 7, 9 C°. Sa vitesse: 10 et 50 cm/sec. Mes recherches de laboratoire attestent que l'animal trouve ses conditions de vie dans l'eau de 4—28 C°, par conséquent il est eurithermique. On peut le maintenir en vie pendant des mois dans l'eau stagnant des vases de laboratoire. Il vit dans l'eau sans vitesse aucune aussi bien que dans un courant de 50 cm/sec. Cela prouve que le courant — entre les deux limites indiquées — n'a aucune influence sur ses conditions vitales. Après récoltes faites, l'animal vivait dans l'eau de l'aqueduc municipal. (28 C°, eaux thermales, carbonates calciques, radioactivité marquée, forages artésiens.) L'animal s'accommodait à merveille aux conditions changées. Il fut nourri de sang caillé avec succès. Cela prouve qu'il supporte la nutrition artificielle aussi bien que les autres *Pro-bursaria*.

Les exemplaires de *Niphargus* récoltés en même temps furent aussi maintenus en vie auprès des conditions analogues.

Ce résultat est très important, puisque — autant que je sache — personne jusqu'ici ne faisait vivre les espèces indiquées dans des circonstances de laboratoire. Au mois de juillet de 1957 le ruisseau de Lambot-háza fut complètement desséché, les *Fonticola albissima* VEJD disparurent de ce lieu jusqu'ici unique de notre pays. Les recherches furent forcément interrompues.



Fonticola albissima VEJD.

Elő állat után rajzolva
kb. négyzszerezsen nagyítva

Dessiné d'après modèle
vivant. Agr. 4 X.

Dr. BENDE SÁNDOR főiskolai adjunktus:

A CYPRINUS CARPIO FEJBELÉNEK MAKROSZKÓPOS ÉS MIKROSZKÓPOS ANATÓMIÁJA

A bélcsatornát a maga egészében már ismerjük. Ismeretes a bélcsatorna általános működése is. Azonban sok kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert tényező mutatkozik akkor, amikor pl. egy-egy állategyed emésztőkészülékét vizsgáljuk, vagy egy állatcsoport valamilyen szervrendszerének részletes összehasonlító anatómiáját akarjuk megírni. Különösen hiányosak ismereteink a bélcsatorna működését irányító beidegnezést illetően. Ezért választottam Ábrahám akadémikus ajánlatára hosszabb időre terjedő tudományos kutatási területként a bélcsatorna anatómiáját. Először fontos gazdasági állatunknak, nemkülönben régi vizsgálataim anyagának, a *Cyprinus carpio* bélcsatornájának a makroszkópos és mikroszkópos anatómiáját óhajtom feldolgozni, hogy a későbbiek során kiterjesszem kutatásaimat az összes hazai csontos-halakra, különös tekintettel a bélcsatorna intramuralis idegvégkészülékeire.

Vizsgálataimat a Tiszából származó s az egri piacon vásárolt tőpontyokon (*Cyprinus carpio*) végeztem. Az állatok súlya általában 490—500 g volt, de vizsgáltam 2—3 kg-os pontyokat is. A makroszkópos megfigyelésekhez, a szükséglet szerint binocularis lupét használtam. A szervek mikroszkópos szerkezetének vizsgálatához a fejbél különböző területeiről vett szervrészeket *Bouin-féle* folyadékban fixáltam, s a szokásos utókezelés után paraffinba ágyaztam. — A metszeteket az egri kórház kórszövettani laboratóriumában készítettem, s *Weigert-féle* haematein-eosinnal festettem meg. Ezen a helyen is köszönetet mondok *dr. Tóth Antal* főorvosnak, aki a kórszövettani laboratórium műszereinek használatát nagy szíveséggel megengedte. — Mivel Egerben fagyasztómikron nem áll rendelkezésemre, az idegpraeparatuumokat *Stammer Aranka*, a szegedi Egyetem Allattani Intézetének tanársegéde volt szíves számomra elkészíteni, a *Biel-schowsky—Ábrahám* módszer szerint. Kedves, önzetlen segítségéért fogadja ezeken a sorokon keresztül is hálás köszönetem kifejezését.

a) A fejbél fogalma és tagolódása

A bélcsatorna mind fejlődés tekintetében, mind topográfiai és fiziológiai szempontból különböző részekre tagolható. Tagolódása a fejlődésnek már egészen korai szakaszában megindul. A szikhólyag entodermájáról lefűződő primitív bélcső *előbélre*, *középbélre* és *utóbélre* különül. Azoknál az állatoknál, ahol a bélcsatorna erős tágulata, a gyomor kifejlődik, az előbél és középbél határát a pylorus jelzi. Mivel nem

minden állatnak van gyomra (sokszor a pontynál is nehéz elkülöníteni), az előbél és középbél közötti határt általában a májkezdemény helyével szokták megjelölni. A májkezdemény előtti bélcsatorna szakasz az előbél, a májkezdemény mögötti szakasz a közép- és utóbél.

Az embryonalis előbél cranialis részének a falán nagyon korán tasak alakú kitüremkedések formájában a *garat*-, vagy *kopoltyú-tasakok* jelennek meg. Ezekből fejlődnek a kopoltyúk, amiért az előbélnek ezt a szakaszát elkülönítjük a tulajdonképpeni előbélről (oesophagus, gyomor) s *kopoltyúbélnek* hívjuk.

A vakon végződő kopoltyúbélkezdemény elülső végével szemben, az ektoderma bemélyülése után kialakul a *szájöböl*. A szájöböl alján az ektoderma és entoderma egymáson fekszik s mint *membrana buccopharyngea* lezárja az előbél elülső részét a szájöböl felé. — A szájöböl kezdetben egészen lapos, később megnövekszik, öblösödik, tetemes üreggé válik. Résformájú bejáratát *primitív szájrésnek* nevezzük. A membrana buccopharyngea korán felszívódik, aminek következtében a szájöböl és a kopoltyúbél egy közös üregben, a *szájüregben* egyesül. Így jön létre részben a táplálkozás, részben a légzés szolgálatában álló fejbél, melyet a viscerocranium s kis részben a neurocranium vesznek körül. — A fejbélnek a részei tehát a tulajdonképpeni szájüreg és a kopoltyúbél.

A kopoltyúbelet támasztó elemek differenciálódása következtében kialakult »kopoltyúkosár«-nak és az ehhez kapcsolódó kopoltyúknak elsődleges élettani működése a gázcsere biztosítása. Éppen ezért ezt a főfunkciót figyelembevéve, a kopoltyúbelet, ill. a belőle alakult szerveket a légzőkészülékhez soroljuk. Megemlítjük azonban, hogy a kopoltyúk az állat táplálkozását is szolgálják részben, hiszen a sajátos táplálékfelvételi viszonyok folytán a kopoltyúkon szűrődik át a táplálékot tartalmazó víz, nemkülönben a kopoltyúkosár vázelemei és az ezeket beborító izmos nyálkahártya fogja körül a garatüreget, melyen keresztül a táplálék bejut a nyelőcsőbe.

Az eredeti primitív szájüreg és bevezető nyílása a primitív szájrés a táplálékfelvétel módjának, a táplálék továbbításának és feldarabolásának megfelelően később módosult. A szájrést határoló ajkak, az ajkak támasztó vázelemek, a bőr, az izmok és inak egy sajátos rendszert alkotnak, melyet *szájormány-készüléknek* hívunk.

b) A ponty szájormány-készüléke

Több hálnak ismerjük azt a sajátosságát, hogy a tápláléknak az alzatról való felvétele végett, a száját orrmányszerűleg előre tudja nyújtani. A Cyprinoideák közül a pontynak és a dévérkeszegnek van szájormány-készüléke, a többi Cyprinoideánál hiányzik.

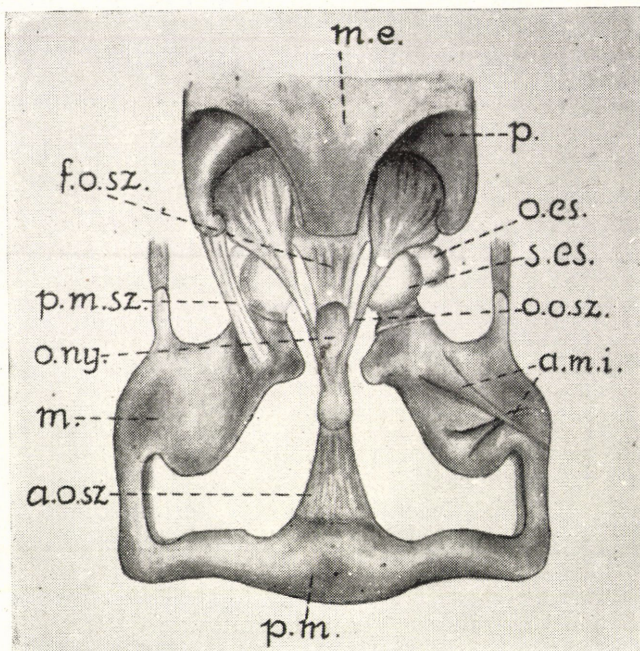
A pontyfej elöl lekerekítetten kicsúcsosodó rostrumban végződik. A rostrum csúcán van a *szájnyílás*. A ponty szájnyílása félig kítátott állapotban körszelet alakú rés. A körszelet felső ívelt részének a prae-maxillare és a maxillare, ill. ezeket a csontokat beborító bőrredő, a felső ajak felel meg. A felső ajak félkör alakú ívébe illeszkedik bele

a dentale, valamint a dentale peremét beborító *alsó ajak*. A felső és alsó ajak a kétoldali *szájszögletben* találkozik egymással, amely fölött mindkét oldalon a tetemes hosszúságú nagybajusz nyúlik ki. Az ajkak, s még inkább a bajusz színe világosabb, mint a fejtető bőre. A száj teljes kinyitásakor az alsó állkapocs erősen lefelé süllyed, a szájszögletek a felső és alsó állkapocs végeivel együtt előre húzódnak, aminek következtében a kétoldali szájszöglet kikerekedik. A teljesen kinyitott pontyszáj bemeneti kapuja tehát egy egészen kerek nyílás. A száj kinyitása közben a köztesállkapcsok erősen eltávolodnak a maxillarektól. Ennek viszont az a következménye, hogy a praemaxillarekat a maxillarekkal összekötő s a két csont közé redőmódjára betüremkedett, pigmentmentes vékony bőr kifeszül. A szájrég tehát csőszerűen meghosszabbodik. Így alakul ki a karakterisztikus »pontyormány«.

A szájormány-készülék számos vázelemből (os dentale, os articulare, os angulare, praemaxillare, palatinale, orrmánynyélcsont, orrmányhengercsont, mesethmoideum, vomer, I. infraorbitale), a vázelemeket összekötő izületekből és szalagokból, valamint a csontokhoz tapadó izmokból és nagymennyiségű chondroid szövetből felépülő, sajátos mechanizmus szerint működő, komplikált szerkezet. (A vázelemek részletes leírását l. Bende S., Das Kopfskelett des Cyprinus carpio c. dolgozatában [2]. Központi eleme s egyben legfontosabb része az orrmánynyélcsont. Ez középnagy pontynál kb. 1 cm hosszú, karcsú pálcika formájú csontocska, mely szalagok közvetítésével, a szájormány-készülék felépítésében résztvevő valamennyi vázelemmel összeköttetésben van. Az orrmánynyélcsont bázisa s a mesethmoideum processus frontalis között feszül ki a *felső orrmányszalag*. Az orrmánynyél fejcskéjétől a praemaxillarek medialis nyújtványáig halad az *alsó orrmányszalag*. Az alsó és felső orrmányszalag között feszül ki az orrmánynyélcsont, az orrmánykészülék kinyújtása közben. Az orrmánynyélcsonthoz oldalról és előlről, az orrmánynyélcsont közepéről kiinduló s a hengercsonton, vomeren, valamint a palatinumon szétterülő *felületes oldalsó orrmányszalagok*, hátulról az orrmánynyél basalis része és a maxillarek kampónyúlványai között kifeszülő *mély oldalsó szalagok* kötődnek. Az orrmánynyélcsont mögött, a maxillarek egymásfelé néző kampóit összekötő *kampószalagot találjuk*. (L. 1., 2. sz. ábrát.)

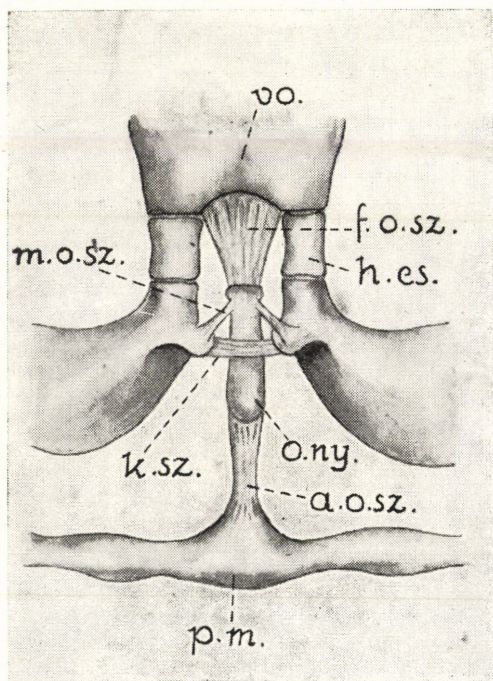
A szájormány-készülék mozgását élettani körülmények között az az izomtömeg biztosítja, mely a szem alatti mélyedésben, a pterygoideumok fölött, a fej két oldalán a pofákat alkotja. Vetter ezeket az izmokat *M. adductor mandibulae* néven foglalja össze s több részre tagolja.

1. A *felületes réteg* a praeoperculum elülső széléről, a symplecticumról, a quadratumról és az articulareről ered. Tulajdonképpen egy alsó és egy felső izomportióból áll. Az alsó portio az eredési terület alsó részéről indul el. Karcsú ina előre és felfelé húzódik s a maxillare medialis végének a közelében tapad. A felső portio feljebb ered. Ina keresztezi az alsó portio inát, a maxillare alsó széle felé tart és ott végződik. A két izom antagonistája egymásnak. Az alsó portio lefelé



1. ábra. Szájorrmány-készülék kinyújtva. (Előlnézet, félig sematikusan, Fiebiger után)

m. e. — mesethmoideum; p. m. sz. — ligamentum palatomaxillare; f. o. sz. — felső orrmányszalag; o. ny. — orrmánynyélcsont; p. — palatinum; m. — maxillare; a. o. sz. alsó orrmányszalag; p. m. — praemaxillare; o. cs. — oldalsó csomó; s. cs. — sesamcsomó; o. o. sz. — oldalsó orrmányszalag; a. m. i. — musculus adductor mandibulae inai.



2. ábra. Szájorrmány-készülék kinyújtva. (Hátulnézet, félig sematikusan, Fiebiger után)

vo. — vomer; f. o. sz. — felső orrmányszalag; h. cs. — hengercsont; m. o. sz. — mély oldalsó szalag; p. m. — praemaxillare; k. sz. — kampószalag; o. ny. — orrmánynyélcsont; a. o. sz. — alsó orrmányszalag.

és hátrafelé, a felső portio felfelé és hátrafelé húzza a maxillaret. Amikor a maxillare lefelé húzódik, magával húzza a mély oldalszalagokat, aminek következményeképpen lefelé húzódik az orrmánynyélcsont is s az orrmány kinyúlik. A maxillare emelkedésekor a mély oldalszalagok meglazulnak, az orrmánynyélcsont felemelkedik, az orrmány visszahúzódik.

2. A *középső izomréteg* a felületes izomréteg alatt fut. Eredési helye a praeoperculum magasabb részén van. Széles-ina a dentale processus coronoideusán tapad. Működés tekintetében a dentale emelő izma.

3. A *mély izomréteget* az előbbi izmok teljesen befedik. Részben a hyomandibularen és a praeoperculumon, részben a pterygoideumokon ered s a dentale belső felszínén tapad. Összehúzódásakor záródik a szájnylás s egyben visszahúzódik az orrmány.

4. A *musculus geniohyoideus*. Az előbbi három izomsoporttal szemben nem a viscerocranium oldalán, hanem a nyelvcsonti készülék jobb- és baloldalán ered. A kétoldaltól érkező izomnyalábok a középvonalban egymás mellé simulnak s aztán a dentale belső széléhez futnak. A m. geniohyoideus lefelé húzza a dentalet, ezáltal a száját nyitja, de ugyanakkor kinyúlik az orrmány is. (A szájjormány-készülék részletes leírását és mechanikáját l.: J. Fiebiger, Über den Bau und Mechanik des Karpfenrüssels c. munkájában.) [5].

A szájjormány-készülék idegellátását a nervus trigeminus ágai biztosítják. Az alsó ajakhoz a n. trigeminus ramus mandibularis halad. A nervus mandibularis a dentale belső oldalán ramus mandibularis externusra és ramus mandibularis internusra hasad. A vékonyabb külső ág a dentale alsó élet beborító bőrben rostolódik fel. A belső vastagabb ág belép a canalis dentalisba, majd a foramen dentale externumon keresztül a dentale külső felszínére jut, ahonnan belesugárzik az alsó ajakba. A felső ajakhoz főtömegében a nervus trigeminus ramus maxillarisából érkeznek az idegek. Mivel azonban a maxillare felső vége mögött a ramus maxillaris összeolvad a nervus palatinus VII-el, a facialis-tól viscerosensibilis rostokat is kap. Ugyancsak résztvesznek a szájjormány-készülék beidegzésében a rostrum csúcsát behálózó truncus supraorbitalis idegágai is.

c) A szájjüreg és szervei

A ponty szájjürege a priamer szájjüregnek megfelelő egységes üreg. Elülső része a *tulajdonképpeni szájjüreg*, hátulsó nagyobb része a kopoltyú, ill. a garatívek területére eső *garatüreg*.

A *tulajdonképpeni szájjüreg* alapját a nyelvcsonti készülék csúcsa és a dentale között húzódó izmok, oldalfalait a jobb-, ill. baloldali maxillare, az ectopterygoideum, az articulare és a metapterygoideum, felső falát a vomer s részben az entopterygoideum alkotja. A szájjüreg nedves, ragadós vékony nyálkahártya béleli ki. A nyálkahártya belsőjéből átszillog az erek és az idegek dús hálózata s jól látszik pigmentált-sága is. A nyálkahártya általában az egész szájjüregben redőmentes, csupán a felső ajak mögött emelkedik ki egy kb. 3—4 mm magas redő.

Ez az orrmány kinyújtásakor bizonyos mértékig lelapul, azonban ekkor is jól beugrik a kitátott száj nyílásába. Fontos szerepe van a tápanyagok érzékelésében, mert epidermise sűrűn meg van rakva érzékbimbókkal. A redő mögött egy egyenlőszárú háromszög csúcsainak megfelelő elrendezésben, három duzzanat emelkedik ki a kinyitott száj üregében. Közülük a két oldalsó a vomer capitulumának, a középső pedig az orrmánynyélcsontról bázisának felel meg. A szájüreg alapjának jellegzetes kiemelkedése az előre csúcsosodó »nyelv«. Ez lényegében nem más, mint a nyelvcsonti készülék legorálisabb darabja — a glossohyale, vagy os entoglossum, melyet nyálkahártya fed be. A nyelv csúcsát jól szembeutó redő, »nyelvfelek« köti hozzá a szájüreg fenekéhez.

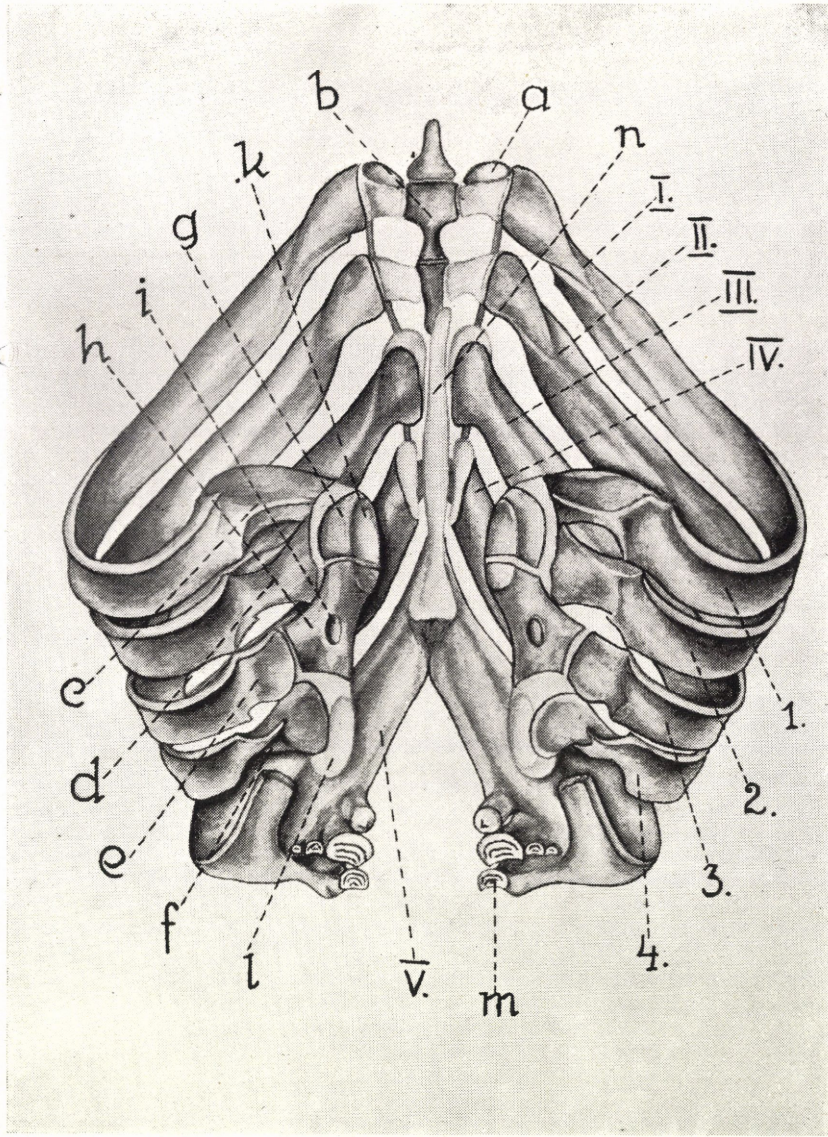
A nyelvduzzanat tulajdonképpen már a *garat* elülső részéhez tartozik. A garat alapját a hypohyalék, a cerato- és epihyalék, a copulák, valamint az 5 kopoltyúív ceratobranchialéinak az alsó része alkotja. Oldalsó falát a metapterygoideum, a hyomandibulare és a praeoperculum, hátsó falát a ceratobranchialék felhajló végei s részben az epibranchialék támasztják. A garat felső fala egészen lágy, laza szerkezetű szövetekből felépült »párna«, mely az epibranchialék, a pharyngobranchialék, valamint a közöttük lévő porcelemelekből képződött garatlemezt takarja be.

A garat alapján négy kopoltyúrész vezet a kopoltyúlemezek közé. Ha felnyitjuk a szájüreget, szemléletesen feltárul a kopoltyúívek oldalán kiálló fésűfogak szűrő működése. Rajtuk a vízből kiszűrt táplálék-részek, moszatos, nyálkás, zöldes bevonat látszik.

Az 5. kopoltyúív mindkét oldalon egységes, erős, hajlott *garatcsonttá* (*ossa pharyngea inferiora*) alakult. Az alsó garatcsontok választják el a garatüreget a szívüregtől, közöttük nyílik át a garat a nyelőcsőbe s rajtuk találjuk a ponty torokfogait. A *torokfogak* alakja, száma és helyzete jellegzetes, amiért a pontyfélék fajainak a meghatározásánál figyelembe veszik. A fogak helyzetét, fajtáit és számát, akár az emlősöknél, *fogképletben* szoktuk kifejezni. A fogsorokat A, B, C-vel jelöljük. A *Cyprinus carpio* fogképlete: 1.1.3—3.1.1. E szerint a pontynak az A-sorban 3, a B-ben 1, és a C-ben szintén 1 foga van. Ritkán variációkat is lehet észlelni.

Normális fogszám esetén az A-sor két hátsó fogának, valamint a B- és C-sor fogainak a rágófelülete a használat következtében laposra kopott és rovátkolt. Az A-sornak az elülső foga, mely a rágásban kevésbé vesz részt, gömbölyű felületű és kis hegyben végződik. A fogak közül legnagyobb az A-sor középső foga és legkisebb a C-sor foga.

A képletben feltüntetett 5 fog mellett, melyek szilárdan rácsontosodtak a garatcsontokra, az általam boncolt jókora nagyságú pontyoknál, mind a jobb-, mind a baloldalon még négy *járolékos fogat* találtam. Közülük háromnak a koronája rovátkolt, tehát ezek működő fogak, egynek a koronája pedig kihegyesedő volt. A járulékos fogak nincsenek a csonttal összenőve, hanem kissé keményebb kötőszöveti tasakban ülnek, melyekből preparálásakor könnyen kifejthetők. Nagyságuk kb. megegyezik az A-sorbeli fogak nagyságával.



3. ábra. A kopoltyúívek

a — hypobranchiale; I., II., III., IV. — kopoltyúívek; 1., 2., 3., 4. — epibranchialia;
c, d, e, f — a garat fölé hajló epibranchiale részek; *g, h* — pharyngobranchialia;
i — foramen nervi vagi; *k, l* — ízfelszínek; V. — alsó garatcsont; *m* — torokfogak;
b, n — basibranchialia (copulae).

A száj- és garatüreg idegei a nervus facialisból, a nervus glossopharyngeusból és a nervus vagusból érkeznek. A n. facialis ramus hyoideusa a nyelvcsonti izmokat s a nyelvtájékot idegzi be. Somatosensibilis rostjai a n. trigeminusból származnak. Ezeken kívül a n. glossopharyngeus ramus posttrematicusa, valamint a viscerosensibilis rostokat szállító ramus praetrematicus n. vagi és a motoricus idegrostokat hozó ramus posttrematicus n. vagi biztosítja a nyelvtájéki idegellátását. A szájpadlás nyálkahártyáját a n. palatinus VII. látja el idegekkel. A garat teteje rendkívül gazdag idegrostokban. Ide a n. glossopharyngeus ramus pharyngeus dorsalis és a ramus branchialis vagi ramus pharyngeusa hozza az idegrostokat. Az idegek a garatlemez nyílásain át furódnak bele a garat felső falába, ahol valóságos lófarkszerűen felrostozódott nyálábokban sugárzanak szét a szövetelemek között. A garat más területeinek a nyálkahártyájába felülről a glossopharyngeus önálló praetrematicusában, alulról a ramus branchialis vagi ramus posttrematicusában érkeznek idegek. A garatfal szűkítő izmainak motoricus végződéseit a ramus intestinalis vagi ramus pharyngeusának az ágai alkotják.

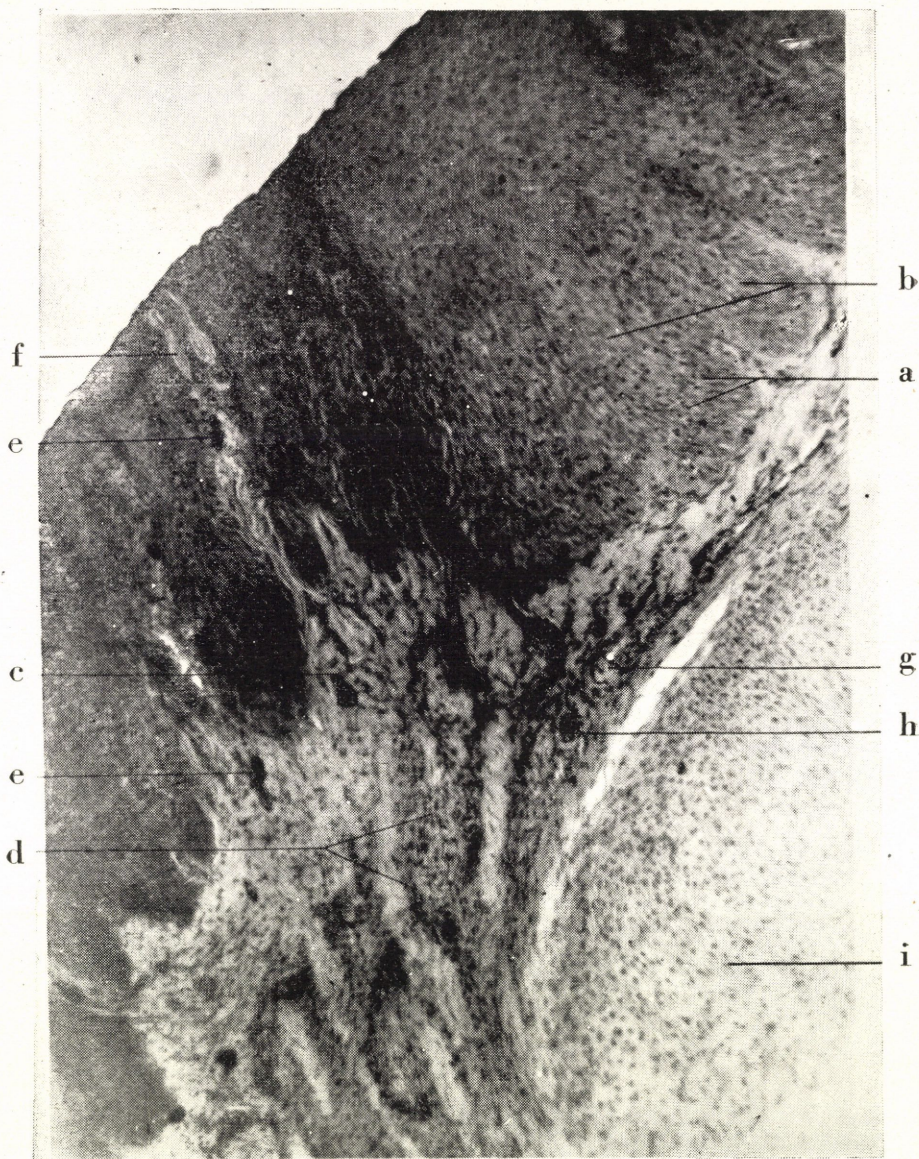
d) A fejbél mikroszkópos anatómiája

Mikroszkópi anatómiai tekintetben a fejbél területét három részre lehet osztani. Az első rész az ajkak területe, a második a szájüreg elülső része, a harmadik a garat területe.

I. Az ajkakat beborító bőr a fej bőrének közvetlen folytatása. Jól elkülöníthető epidermisre, coriumra és subcutisra tagolódik.

Az *epidermis* az ajkak külső felszínén jóval magasabb, mint a szájüregbe hajló részén. Legalsó rétege tetemesen meggyúlt hengeres sejtekből áll. A sejtek relatíve nagy, ovális alakú magva chromatinban gazdag. A hengeres sejtréteg fölé szintén magas, hossz tengelyükkel az epidermis felszínére merőlegesen álló sejtek rétegződnek. Ezek között kétféle sejttípust találunk. A sejtek nagyobb részében a magvak oválisak és halványan festődnek. A sejtek kisebb részének haemateinnel egészen sötétre festődő kerek és kicsiny magva van. Egyes kutatók ezeket a sejteket az intercellularis járatokban lévő lymphocytáknak tartják. Véleményem szerint inkább fiatalabb sejtformáknak tarthatók. A felsőbb rétegekben ugyanis erősen megfogyatkoznak, a legfelsőbb rétegekben pedig már nem találhatók. Az epidermis felső részén a sejtek fokozatosan ellaposodnak, kerekmagvú, a többrétegű hámkra jellemző polygonalis sejtekké válnak. Ezen a részen a sejtközötti plasmahidak jól látszanak. Jellemző, hogy plasmájuk acidophil, mert intenzívebben festődik eosinnel, azonban a szarusodásnak semmi jelét nem látni. Az epidermist befedő sejtek bár egészen ellaposodtak, jól festődő, ép szerkezetű magvuk van.

A *corium stratum papillare-ra* és *stratum reticulare-ra* különül. A *stratum papillare*t a magas, karcsú papillák jellemzik, melyek a hám egész vastagságát átérlik. Minden papillában vékony hajszálerek s finom



4. ábra. Felső ajak keresztmetszet. (Mikrofotogram)

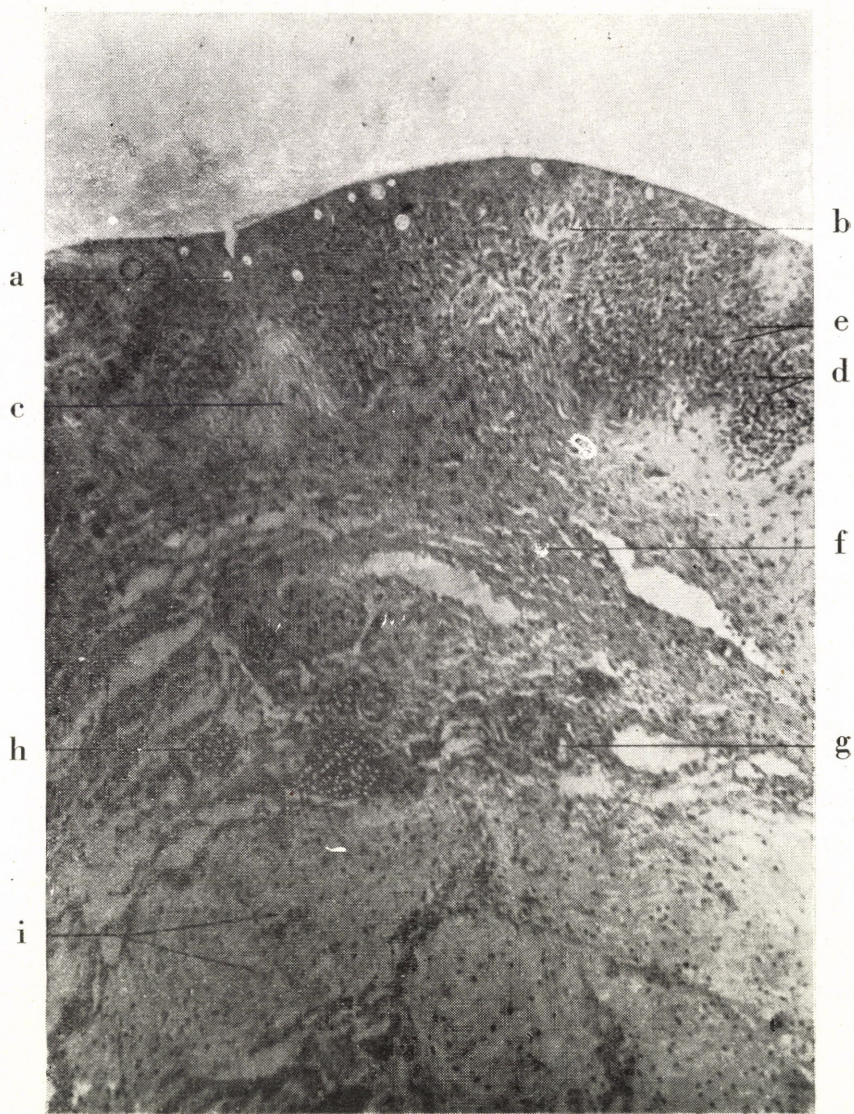
a — erős magfestődésű hámsejtek; b — halvány magfestődésű hámsejtek; c — stratum papillare; d — stratum reticulare; e — chromatophora; f — érzékbimbó; g — arteria keresztmetszet; h — vena keresztmetszet; i — átmeneti szövet.

idegrostok futnak. Ezek mellett csaknem a papillák csúcsába is beékelődő, nem nagyszámú *chromatophorákat* láthatunk. Külön véredény- és idegpapillát nem lehet elkülöníteni. Minden papillában megtalálható mindkét elem. A stratum papillare és a hám szerkezete, ill. a papillának és a hámnak egymáshoz való viszonya világosan mutatja, hogy az ajkak, de különösen a felső ajak és a felső ajak mögötti redő fontos érzékszervek. Csaknem minden papilla csúcsán ugyanis egy kúpalakú, jól szembetűnő, világosabb festődésű tipikus *érzékbimbó* van. Egy érékbimbón 8—10 éréksejt csoportosul. Azt nem tudtam eldönteni, hogy az érékbimbókat külön hártya veszi-e körül, az azonban világosan látszik a metszeteken, hogy a hámsejtek tüszőszerűen rendeződnek az érékbimbó körül. Az éréksejtek alapja szélesebb. Itt helyezkedik el az ovális, chromatinban nem túlságosan gazdag mag. Felső részük fokozatosan elvékonyodik s eosinnel jól festődő nyúlványban folytatódik. Az összes éréksejt nyúlványa a bimbó csúcsán látható porus alján kb. egymagasságban végződik. A vázolt szerkezeti viszonyok azt mutatják, hogy az ajkak érékbimbói chemoreceptorok.

Az éréksejtekhez idegrostok érkeznak a papillákban. Ezek a szűk atmérőjű papillákban szorosan egymás mellett haladnak, valósággal úgy, mint a megfésült lófarak szőrei. Az érékbimbó alapjához érve azonban szétválnak s aztán az éréksejtekhez simulnak. Az idegrostokat nagyon finom kollagén nyalábok kísérik. Így nem csoda, ha régebbi kutatók munkáiban (*F. Leydig*) [7] bizonyos halak hámbimbóinak a szerkezetéről ezt olvassuk: »A gödröcskéek papilláinak a histológiai vizsgálata azt mutatja, mintha azoknak sejtes szerkezete volna. Azonban azok nem sejtek, hanem a felszálló kötőszöveti nyalábok végeinek szorosan egymás mellé helyezkedő darabjai, optikai átmetszetben.«

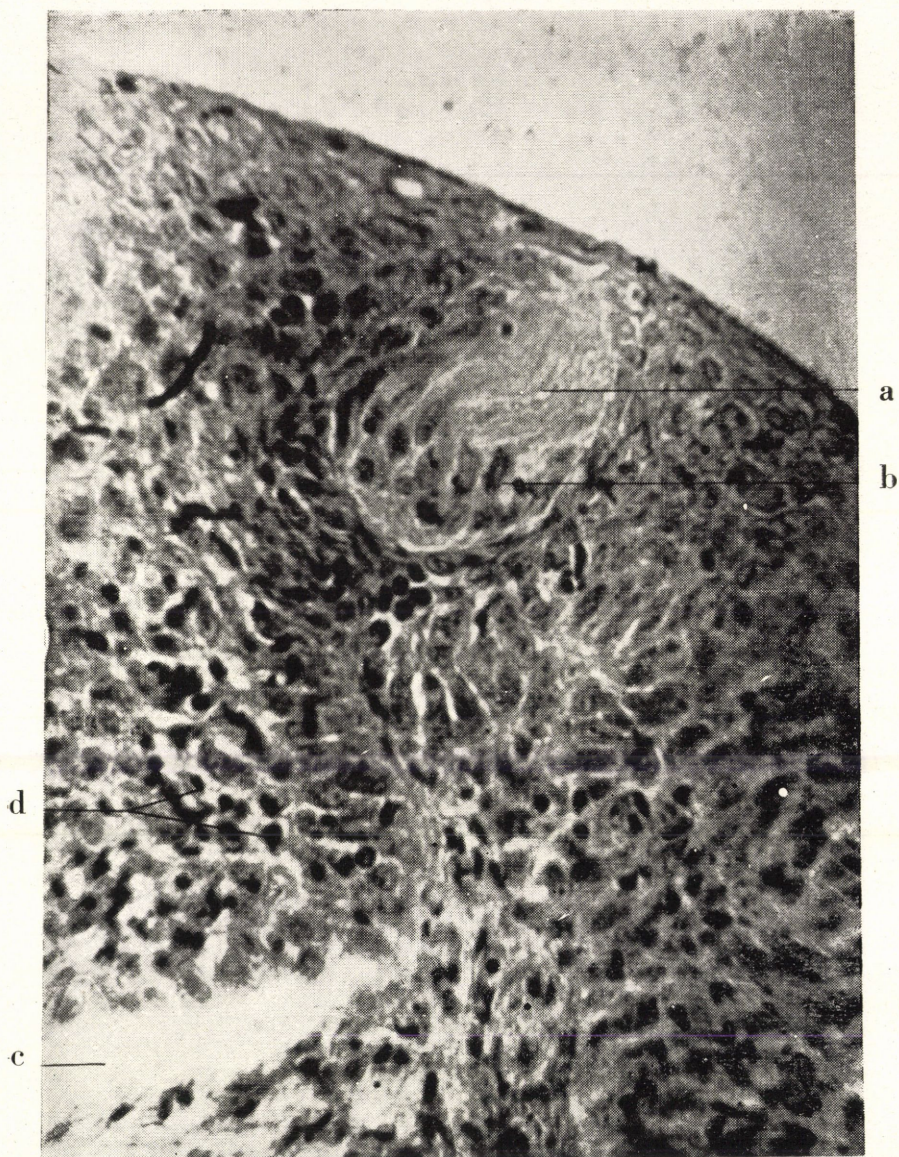
A *stratum reticulare*t eléggé szorosan egymás mellé simul kötőszöveti nyalábok és számos kötőszöveti sejt alkotják. A sejtek magvai a tömöttebb szerkezetű részekben párhuzamos sorokba rendeződtek, a lazább szerkezetű területeken szabálytalan elrendeződésű csoportokat alkotnak. Az egész stratum reticulare-t dúsan behálózzák az epidermis felszínével párhuzamosan haladó tágabb lumenű vénák és artériák, melyekből kiágaznak az epidermis felszíne felé merőlegesen futó papillaerek. Az ereken jól látszanak a vörösvérsejtek. Ezek jelzik csaknem az epidermis felületéig futó hajszálerek útját. Sokszor úgy tűnik, mintha az epidermis edényezett lenne, tüzetesebb figyelemmel azonban eldönthető, hogy az epidermisben látható vérsejtek az egészen finom papillák hajszáledényeiben vannak.

A stratum reticulareban rendkívül sok idegtörzset találunk. A legvastagabb idegtörzsek, a kötőszöveti nyalábok fonadéka által kialakított hálózat résrendszerében, az ajak felszínével párhuzamosan haladnak. Ezekből több vastag ág leadása után a stratum reticulare felső részén idegrostkötegek válnak ki, melyek itt szép hálózatokat formálnak. Az idegrostkötegek hálózatából kilépő idegrostok a stratum papillare alján számos fonadékot alkotnak, aztán több rost szorosan egymás mellé simul s a hám felszínére merőlegesen, a papillákban halad az érékbimbók felé. Mind a vastagabb idegtörzsekben, mind az ideg-

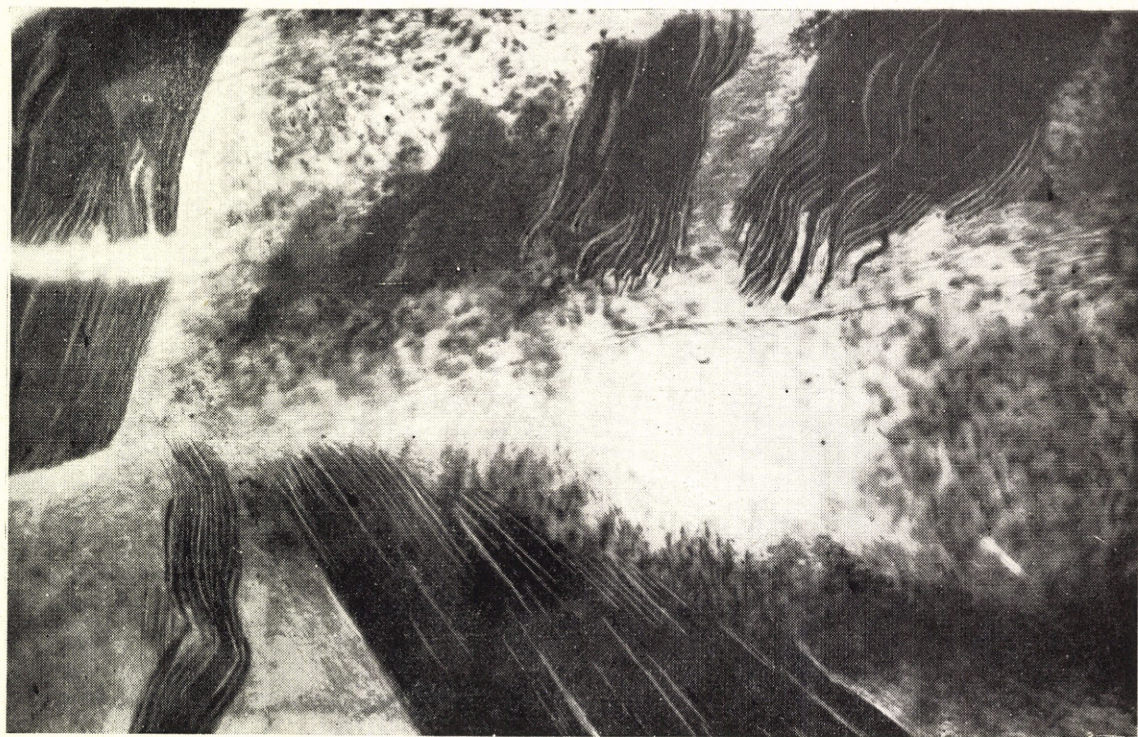


5. ábra. Felső ajak mögötti redő keresztmetszet. (Mikrofotogram)

a — kehelysejt; b — érzékbimbó; c — stratum papillare; d — erős magfestődésű hámsejtek; e — halvány magfestődésű hámsejtek; f — stratum reticulare; g — arteria keresztmetszet; h — véna keresztmetszet; i — subcutis.



6. ábra. Érzékbimbó a felső ajak mögötti redő epidermisében. (Mikrofotogram)
a — érzéksejtnyúlvány; b — érzéksejt; c — kötőszöveti szemölcs; d — erős mag-
festődésű hámsejtek.



7. ábra. Idegtörzsek a felső ajak coriumában. (Mikrofotogram.)



8. ábra. Idegfonadék a felső ajak coriumában. (Mikrofotogram)
 a — kötőszöveti sejtek; b — vastag idegrost; c — varix

fonadékokban, a vékonyabb idegrostok között néhány egészen vastag, varixos idegrostot is látni, ezek élettani szerepét azonban még nem ismerem.

A *subcutis* nem különül el élesen a coriumtól. Szerkezetét tekintve mind az alsó, mind a felső ajakban a coriumhoz hasonló, de lényegesen lazább kötőszövet építi fel. Az ajkak területén zsírszövetképződés benne nem tapasztalható. Az ajkak belsőbb részében a *subcutis átmeneti szövetben* folytatódik. Erre a kollagénnyaláb kötegek feldarabolt-sága és a vékony kötőszöveti rostok hálózata mellett az jellemző, hogy benne a chondroid szövetre emlékeztető, polygonalis sejtekből alakult mezőket látunk.

Az átmeneti szöveten belül, az ajkak vázát alkotó *osteoid szövet* széléhez települt tipikus *chondroid szövetet* találunk.

II. Az alsó és a felső ajakbőre behajlik a szájüregbe s közvetlenül a *szájüreg alapját*, ill. a *szájpadlást beborító nyálkahártyában* folytatódik. Ezek alapján úgy gondolhatnánk, hogy az ajkak bőre és a szájüreg nyálkahártyája azonos szövettani szerkezetet mutat. Az alaprétegek alapján véve valóban megegyeznek. A szájpad és a szájfenék nyálkahártyáját is epidermis, lamina propria (kötőszövet) s ezalatt szintén egy kötőszövet (submucosa) alkotja, azonban élettani működésüknek megfelelően, ezek a szövetek másképpen differenciálódtak.

A *szájüregnyálkahártya epidermise* jóval vékonyabb. Míg a felső ajak külső felszínén 25 sejtsora is megolvasható az epidermisnek, a szájüreget kibélelő hám csak 10—12 sejtsoros. A szájüreg hámjában is megtaláljuk a gyengébben festődő, ovális magvú nagyobb sejteket és az erősebben festődő kerekmagvú kisebb sejteket. Ezeken a sejteken kívül elszórtan, de elég nagy számban még két sejttípust figyelhetünk meg a hámsejtek között. A hám felsőbb rétegeiben és a hám felületén nyálkatermelő egysejtű mirigyek — *kehelysejtek* vannak. Egészen ellaposodott magvuk a sejt alapjára szorult. Belsejüket gyengén festődő mucinosis anyag tölti ki. A hám középső és alsóbb rétegeiben öt-hat sejt nagyságát is elérő óriás *lombiksejtek* tűnnek fel. Magjuk ovális alakú és központi fekvésű. Plasmájuk eosinnal intenzíven festődik. Alakjuk inkább szabálytalan, mint lombikhoz hasonló. Alapi részük nem nyúlik le a hám aljáig. Ez ellentétben van azokkal az adatokkal, melyeket a bőr szerkezetével kapcsolatosan az irodalomban több helyen olvasunk. A lombiksejteket régebben érzéksejteknek tartották. Egyes kutatók bennük még neurofibrillákat is kimutatni véltek. Azonban sem a régi, sem a mai modern ideghistológiai eljárásokkal nem lehet a lombiksejtek és az idegrostok közötti kapcsolatokat igazolni. *Maurer* szerint mirigysejtek, de azt is feltételezi, hogy érzéksejt szerepük is lehet. *M. Schultze* úgy találta, hogy káliumbichromátos fixálás után a lombiksejtek plasmájának bizonyos része harántcsíkolatot mutat. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a lombiksejtek homologok a harántcsíkolat izomrostokkal, azonban megmaradtak az embryonalis fejlődés fokán. *Zimmermann Á.* szerint a bunkósejtek (lombiksejtek) olyan egysejtű mirigyek, melyek a sejt felrepedése nélkül lökődnek ki az



9. ábra. Szájüregalap nyálkahártya keresztmetszet. (Mikrofotogram)
 a — kehelysejt; b — lombiksejt; c — erős magfestődésű hámsejtek.

epidermisből. Hatalmas nagyságuk továbbá arra enged következtetni, hogy a secretion kívül támasztó és védő működésük is van. Ezen utóbbi következtetésben sok valószínűség lehet, az előbbi elgondolást azonban a mikroszkópi készítményeim nem támasztják alá, mert lombiksejtek alig találhatók az epidermis felszínéhez közel és semmivel sem teltebbek és nem gömbölyűbbek azok a lombiksejtek, melyek az epidermis felsőbb rétegeiben vannak. Lényegében tehát a sokféle elgondolás dacára sem tudunk biztosat a lombiksejtek élettani működéséről.

Jellemző, hogy a szájfénék epidermisében még találunk néhány, az ajkak érzékbimbóihoz hasonló érzékbimbót, a szájpad epidermisében azonban érzékbimbók már nincsenek.

A *szájüregnyálkahártya lamina propriája* abban különbözik az ajkak bőrének a kötőszövetétől, hogy szemölcssei nem olyan magasak, nem karcsúak, hanem sokkal lekerekítettebbek, továbbá véredény és idegellátásuk szegényesebb.

A *submucosa* egészen laza szerkezetű, véredényekben gazdag, vastag zsírszövet. Ez köti hozzá a szájpad nyálkahártyáját a szájüreg tetejét alkotó csontokhoz, ill. a szájfénék nyálkahártyáját összekapcsolja az alatta futó izmokkal.

III. A garat területén egészen mások a szövettani viszonyok. Ha a garat felső falának a csontokról könnyen lefejthető, vastag lágy részeit vizsgáljuk, mindenekelőtt azt látjuk, hogy a garat területén a többrétegű hám teljesen eltűnt. Úgy látszik, hogy a garat üregét csak egészen vékony endothelszerű sejtek bélelik ki, melyek szorosan rásimulnak az alatta fekvő kötőszövetre.

A kötőszövet felső részében az eléggé szorosan egymáshoz simuló kollagén nyalábok párhuzamosan haladnak a felülettel. Az alsóbb részen azonban hálózatot alkotnak és mind több és több harántcsíkolt izomrost vegyül közéjük. Lejebb a kötőszövet teljesen laza szerkezetűvé válik s rostjai erősen megfogyatkoznak a hálószerűen összefonódó hosszanti-, haránt- és verticalis irányú izomrostokkal szemben. Annál jobban megszaporodnak a zsírsejtek úgy, hogy a csontokhoz kapcsolódó felület mikroszkópi képén a harántcsíkolt izomrostok és a zsírszövet laza hálózata látszik. A főntebb ismerttetett tömött szerkezetű kötőszövetnek a garatüreg felé tekintő felületén elszórtan olyan sejtömörülések láthatók, amelyek a lymphoid természetű csiracentrumokra engednek következtetni. Erre utal az a körülmény is, hogy ezeken a területeken sok a lymphocyta, a vörösvérsejt, rendkívüli számban mutatkoznak eosinophil-sejtek, különösen sok az orsósejt.

Táglumenű véredények csak elvétve láthatók a garat felső falából készült metszeteken, viszont nagyon sok a tekintélyes vastagságú ideg. Ezekről már írtuk, hogy az epibranchialiák és a pharyngobranchialiák által alkotott garatlemez nyílásain keresztül érkeznek a garat falába, ahol szétterülnek s a garatüreg felé tekintő kötőszöveti lemezben szétágazva, gazdag idegrosthálózatot formálnak. A garat finomabb beidegzéséről és több más, hozzákapcsolódó, jelenleg még meg nem oldott kérdésről később fogok beszámolni.

IRODALOM

- [1] A. Abrahám: Über die Innervation der Gaumenschleimhaut. Extrait des Comptes Rendus du XII. e. Congrès International de Zoologie-Lisbonne, 1935.
- [2] Bende S.: Das Kopfskelet des *Cyprinus carpio*. Hung. Acta Biol. Vol. I. No. 4. (1949.).
- [3] Bende S.: A ponty agyidegei. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve II. (1956.).
- [4] L. Bolz—W. Lubosch: Handbuch der Vergl. Anat. der Wirbeltiere III. Bd. (1936.).
- [5] J. Fiebiger: Über den Bau und Mechanik des Karpfenrüssels. Ztschr. mikr. anat. Forschung. 27., (1931.).
- [6] R. Krause: Mikroskopische Anatomie der Wirbeltiere. (1923.)
- [7] F. Leydig: Untersuchungen zur Anatomie und Histologie der Tiere (1883.).
- [8] B. Wetter: Kiemen- und Kiefermuskulatur der Fische. Jenaische Zeitschr. f. Naturwissenschaften. 12. (1878.).
- [9] Zimmermann Á.: Adatok a csontoshalák bőrének szerkezetéhez. Állatorvosi Lapok, LI. évf. 23. (1928.).

Dr. BENDE SÁNDOR:

Die makroskopische und mikroskopische Anatomie des Kopfdarmes beim *Cyprinus carpio*.

Diese Arbeit ist der einleitende Teil der makroskopischen und mikroskopischen Anatomie des gastero-intestinalis Apparates der heimischen Fische. Beschäftigt sich mit dem Begriff des Kopfdarmes und dessen Gliederung, macht den Rüsselapparat des Karpfens, die Organe der Mundhöhle und die mikroskopische Anatomie des Kopfdarmes bekannt.

Dr. SZÓKEFALVI-NAGY ZOLTÁN főiskolai tanszékvezető docens:

A KÉMIAI ISMERETEK TERJESZTÉSE HAZÁNKBAN* 1770—1850

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje a természettudományok fejlődésében döntő jelentőségű volt. Ekkor emelkedett a természettudomány legtöbb ága tudomány rangra. Ekkor mondhatta indokolt büszkeséggel a kortárs: »A' Physica többé nem Magia, a' Chémia nem Alchimia, az Astronomia nem Astrologia, 's az Orvos nem Charlatán..., 's orvoslása nem kuruzslás, nem babonáskodás; hanem egy a' Természeti Tudományok közül« 1817. [77].

A különböző természettudományok közül a kémia az, amelynek történetében ez a kor különös jelentőséggel bír. Ekkor élt a kémia két óriás géniusza, az orosz Lomonoszov és a francia Lavoisier, kiknek működése megteremtette az új, egységes tudományos elméleten nyugvó kémiát. Ekkor szakadt el véglegesen a rengeteg misztikummal mestersegesen is érthetlenné tett alkémiától a kémia. Az új kémia igyekezett minél áttekinthetőbbé, a kevesek tudományából minél többek által megérthető, megismerhető, megtanulható tudássá válni.

Nem véletlen tehát, hogy az új kémia alapjait elsőnek tárgyaló mű, Lavoisier könyve (*Traité de Chimie*), nem a tudományok nemzetközi nyelvén, latinul, hanem élő nyelven, franciául jelent meg, ezzel is mutatva, hogy nemcsak a tudomány megújítását, hanem annak szélesebb körben való terjesztését is elérni kívánta.

Hazai viszonylatban ez a kor egyébként is fontos állomása a kémia fejlődésének, terjedésének. A török—osztrák megszállás nemcsak hogy megakadályozta a hazai kémiai kutatás kifejlődését, hanem abban is akadályt jelentett, hogy megismerhessük a külföldi tudományos eredményeket. Az a kevés kiválasztott, aki külföldi egyetemeken tanulhatott, ritkán érdeklődött a természettudományok iránt. S ha voltak is olyanok, akik korszerű kémiai ismereteket szereztek külföldön, hazajöve nem találtak olyan légkört, amelyben tudásukat tovább adhatták volna. Egymástól és környezetüktől elszigetelve, olykor kutató munkát is végeztek, eredményeik azonban természetszerűen nem válhattak közkinccsé.

Szathmáry gondos kutatása [67] több magyar kémikus működésének nyomait fedezte fel. Eredménye azonban nem lehetett, s nem is

* Az Egri Pedagógiai Főiskola tudományos ülészekén 1957. november 5-én elhangzott előadás.

volt teljes, s a hazai kémia »őskorának« felderítése még további kiegészítésekre szorul.

A XVIII. század közepén a selmecbányai bányászati akadémia felállítása, majd 1772-ben az ország egyetlen (nagyszombati, majd pesti) egyetemén kémiai tanszék létesítése adta meg a hazai tudományos fejlődés kereteit. A keretek kitöltése hosszú ideig csak külföldről behívott előadókkal volt lehetséges. Ezek az intézmények a kémiai ismeretek terjesztésében csak igen lassan találták meg helyüket. Akadályt jelentett oktatási nyelvük (latin, majd német) is.

A kémiai ismeretek szélesebb körű terjesztését ezért elsősorban az írott szónak, a könyveknek, folyóiratoknak kellett ellátniuk. Külföldön a tudományos műveket olyan tankönyvek követték, amelyeknek színvonala talán a mai egyetemi tankönyvekhez lenne hasonlítható. Ezek után láttak napvilágot, főleg a XVIII. század második felében a széles néptömegek számára készült kiadványok.

Hazánkban a kiadványok megjelenése nagyjából fordított sorrendet mutat. Magyar nyelven először népszerű, ismeretterjesztő könyvek jelentek meg, csak ezeket követték az iskolai tankönyvek, s csak végül, aránylag nagy időköz után volt lehetőség tudományos közlemények magyar nyelvű megírására és publikálására.

Az egyébként is igen elhanyagolt hazai kémiai tudománytörténet a kémia hazai irodalmának kezdő lépéseire, az ismeretterjesztő könyvekre és cikkekre szinte semmi figyelmet sem szentelt, ezért cikkemben kénytelen vagyok töretlen úton elindulni. Nincs tudomásom olyan külföldi kiadványról sem, amely országának népszerű természettudományos irodalmát dolgozta volna fel. Míg azonban a nyugati országokban ennek nem is volna különösebb jelentősége, hazánkban ez az egyetlen lehetőség, hogy a kémia hazai terjedésének kezdő lépéseit megvizsgálhassuk.

Az első magyar nyelvű mű, amely a kémiai ismeretek terjesztésével is foglalkozott, Apáczai Csere János 1653-ban megjelent műve, követők nélkül maradt. Több mint egy évszázad telt el addig, míg a természettudományok valamelyikét felölelő ismeretterjesztő munka napvilágot látott. A XVIII. század második felében érett meg hazánkban a helyzet a tudományos ismeretek szélesebb körű terjesztésére. Az 1770-es évek elejétől kezdve egészen hirtelen, nagy tömegben jelennek meg az ismeretterjesztést célzó művek. Ez az ugrásszerű fejlődés feltétlenül összefüggésben van iskolarendszerünk fejlődésével is, ekkor jelennek meg az első gimnáziumi természettudományi tankönyvek is, sajnos latin nyelven.

Időrendben első Sartori Bernard könyve, amely itt, Egerben, 1772-ben jelent meg. Ez a könyv: »Magyar nyelven filozofia« logikát, metafizikát, fizikát, s ebben igen sok kémiai vonatkozású részt is tartalmaz. Szönyi Benjámin 1774-ben, H. Gy. (Gulyás szerint Horváth György) 1775-ben lépett ki magyar nyelvű természettudományi ismeretterjesztő könyvével.

Legtöbb kémiai vonatkozást a leíró természetrajzokban, az úgynevezett *természethistóriákban* (historia naturae, Naturgeschichte),

valamint a fizikákban találjuk, önálló kémiai népszerűsítő irodalom csak később születik meg.

Az első magyarnyelvű teljes természethistória írója Molnár János, ugyanaz, akinek az első teljes magyarnyelvű fizika [9] megszólaltatását is köszönhetjük. Ez a természethistória »kezdet gyanánt« a Molnár által szerkesztett Magyar Könyv-Ház 1783-ban megjelent IV. szakaszában látott napvilágot [16]. Valóban csak kezdet, csak vázlata egy tervezett teljesebb műnek. Összesen 58 oldal, ebből a kémiai vonatkozású ásványtani rész csak 21 oldalt tesz ki.

Az önálló ásványtanok is jelentősek kémiai szempontból, így elsősorban Benkő [17, 19] és Zay [21] művei. Csak ezeket követték a kimondottan kémiával foglalkozó művek a XIX. század elején. Az első latinnyelvű hazai kémia (Etienne, 1795) [24], majd egy német kémiai tankönyv (Patzier, 1805) [41] után jelent meg az első magyarnyelvű kémia (Kováts, 1807) [45].

Ha meg is állapíthatjuk azokat, akik időrendben előbb jelentették meg műveiket, igen nehéz mégis közöttük értékelési sorrendet felállítani. Azok, akik korábban vették kezükbe a tollat, szakmai szempontból kevésbé elmélyültek ugyanis, mint a későbbiek. Az ismeretterjesztő művek között azonban a szakmai elmélyültség sem lehet feltétlenül helyes értékmérő. Hatásukat is figyelembe kell venni, és sok esetben éppen a bizonyos mértékben sekélyesebbet, népszerűbbet kell jobb ismeretterjesztő munkájáért becsülnünk. A nagyobb anyagmennyiséget felölelő, szélesebb elméleti alapvetéssel készült művek hatásának akadályá volt sokszor magasabb színvonaluk. Így vált szinte hatástalanná Kováts Magyar Chémiája is [75].

Nem állapíthatunk meg lényegesebb különbséget azok között a művek között, amelyek fordítások, és azok között, amelyek eredeti alkotások. A fordítások is sok eredetiséget tartalmaznak, magát az eredeti szöveget is inkább átdolgozták, mint fordították, ezen felül pedig rendszerint nagyterjedelmű önálló megjegyzésekkel bővítették, ez gyakran többet tesz ki, mint az eredeti munka.

Ugyanakkor viszont az eredeti alkotások inkább csak formailag eredetiek, rendszerint ugyancsak külföldi forrásokra támaszkodva állították össze a szerzők könyvüket. Általában nem nevezik meg forrásaikat, amit ismeretterjesztő műnél nem is hiányolhatunk. Szönyi csak ennyit ír könyve elején: »Nem ujamból szoptam; hanem az ezekben járatos és világ előtt esméretes Tudósok írásaiból szedegettem.« [5].

A szerzők önállósága nagyon gyakran csak abból vehető észre, hogy olykor egyéni módon tévednek. Akkor, a kémia forradalma idején, sokféle elmélet irányzata viaskodott egymással, a szisztémák keverése gyakran vitte tévútra a magyar szerzőket. A tévedéseket természetesen kell vennünk. Igaza van Fábiánnak: »Ha hibáztam valamiben, nem tsuda; mert olyan uton kellett járnom, melyet előttem kevesen tapodtak.« [33]. Táncsics Mihály könyvének [58] előszavában bátran bevallja, hogy könyve írásának kezdetén »e messze ágazó tudománynak küszöbén alig léptem át«, s szorgalmas önképzése ellenére könyvének minden mondatát félve írta le.

A tökéletes szakismeret hiánya, ha nem is vallják be, sok más szerzőnél megmutatkozik. Erre vezetett az a törekvés, hogy az egész természethistóriát kívánták megszólaltatni, pedig akkor már egyre inkább lehetetlen volt a természet mindhárom országában egyaránt szakembernek lenni. Nem véletlen, hogy a legsikerültebb alkotások éppen azok, amelyek csonkán maradtak, csak az a része készült el a tervezett teljes természethistóriának, amelyikhez a legjobban értettek. Zay Sámuel ásványtana, Földi János és Pethe Ferenc állattanai csak első részei voltak egy tervezett műnek.

A szakosítás ésszerű megoldását elsőnek a sárospataki tanárok közösségétől látjuk, 1811-ben olyan könyvet írtak, amelyben az állattant Emődy István, a növénytant Vadnay József, az ásványtant pedig Geley József írta.

Igen fontos szerepet vállaltak a kémiai ismeretek terjesztésében az *orvosi munkák* is. Az orvosságokkal kapcsolatban gyakran térnek ki kémiai kérdésekre. Kováts Mihály orvosi munkáiban is gyakran találunk kémiai vonatkozásokat. Különösen fontosak a gyógyvizeket tárgyaló munkák. Ezek között első helyen *Nyulas Ferenc*-et kell megemlítenünk, aki az erdélyi gyógyvizekről szólva, megírta az első magyar nyelvű kémiai tárgyú könyvét, ebben többek között tárgyalja a teljes korabeli kémiai analitikát [34. vö. 72, 76].

Végzett munkát a kémiai ismeretek terjesztésében a *mezőgazdasági irodalom* is, így Derczeni Jánosnak a tokaji borokról írott könyve szólaltatta meg hazánkban először az új kémia alapelveit.

Kivették részüket bizonyos mértékben a *folyóiratok* is a kémiai ismeretek terjesztésében. Bár a hazai folyóiratok túlnyomórésztben általános irányúak voltak, gyakran közöltek természettudományi érdekeségekről cikkeket. Még inkább említésre méltók a mezőgazdasági folyóiratok, mint például a *Vizsgálódó Magyar Gazda*. Helyesen értékeli Jeney György a folyóiratok szerepét a természettudományok terjesztésében »Nagy haszonnal törték erre a' tzelra az Utat a' Magyar Újságok írói, kiknek héti-leveleik már-is nagy kívánságot öntöttek a' Magyar Községbe, azoknak meg-tudására, 's részletesebb tanulmányozására« [20].

A folyóiratok kis cikkei igen sokféle tárgyúak, vannak közöttük tudományos felfedezésekről híradások, túlnyomórésztben azonban praktikus receptek azok, amelyekben kémiai vonatkozásokat találunk. Rengeteg receptet olvashatunk, amivel szalmatetőt, papírt, fát éghetlenné lehet tenni, sokszor találunk előírásokat tinta készítésére, folt-tisztításra, görögtűzkészítésre, faszénnel való szagtalanításra, hamuszír-készítésre stb. Felhasználták a szerzők gyakran az alkalmat, hogy megmagyarázzák a cikkel kapcsolatban a jelenségek kémiai alapját is. Így a *Vizsgálódó Magyar Gazda* 1797-ben »A mosás Kimiai (Chémiai) dolog« címmel olyan alaposan ismerteti a mosás kémiáját is, hogy cikkének felépítése ma is mintája lehetne egy hasonló ismeretterjesztő cikknek. Vagy pedig a tintakészítés adta Balogh Józsefnek a lehetőséget, hogy 1829-ben elsőnek ismertesse a nyelvújítási magyar kémiai műnyelvet és ezzel kapcsolatban annak logikáját [79].

Az általános folyóiratokat a huszas évektől kezdve kezdik felváltani azok a folyóiratok, amelyek már speciálisan természettudományi vonatkozásúak, mint az Orvosi Tár, s részletesebb szakcikkek is jelennek meg a többi folyóiratokban is, így a Tudományos Gyűjteményben.

Az első olyan folyóirat, amely kimondottan természettudományi ismeretterjesztéssel foglalkozott, a Kolozsváron megjelent Természetbarát volt (1846—48).

Az 1840-es évek különben is a kémiai ismeretterjesztésben ugrást jelentenek. A Természettudományi Társulat évkönyvei is 1841-ben indulnak el. Sokkal jelentősebb azonban az, hogy a negyvenes évben egymást érik a magyarnyelvű, egyéni és iskolai tanulásra egyaránt alkalmas kémiai tankönyvek. Nagyon rövid időn belül követi egymást Károlyi Sámuel [59], Reischer Endre [60], Nendtvich Károly [61], Irinyi János [62], Szentner János [63] és Berde Áron [65] tankönyve.

Az 1840-es évek nagyszámú kémiai könyve, folyóiratcikke arról tanúskodik, hogy új korszak nyílt meg a kémiai ismeretek terjesztésében. Lezárult az a korszak, amely 1770-es évekkel indult meg s amelyet mint a kémiai ismeretterjesztés előkészítő, vagy első korszakát joggal választhatjuk el az 1840-es években megindult kiteljesedési korszaktól.

Tanulmányom keretében csak az első korszakkal, annak eszméivel kívánok foglalkozni. Nem lehet nem a legnagyobb elismerés nélkül gondolni a természettudományos ismeretterjesztésnek ez időben működött úttörőire, apostolaira, akik engedelmeskedtek a kor parancsának s a semmiből fejlesztették ki a hazai természettudományos irodalmat, megbirkózva a rendkívül nagy szakmai és nyelvi nehézségekkel.

Az úttörők tudták, hogy nem világraszóló cselekedetet hajtanak végre, munkájuk nem hozhatja meg a befektetett munka megfelelő eredményét, de hajtotta őket a hivatástudat. Egyetlen elégtételük az volt, hogy hozzájárulhattak a természettudomány fejlesztéséhez, ahogy Zay Sámuel mondja, elmondhatták, hogy ők is vittek »leg-alább ketszészórt a' Sátor' építésre«.

Ma már nem sátor, hanem világviszonylatban megbecsült palota a kémia hazai fejlettsége, mégis indokolt, hogy a kémia magyarországi úttörőiről megemlékezzék az utókor.

A különböző kémiai elméletek tükröződése az ismeretterjesztő irodalomban

Rendkívül érdekes annak megfigyelése, hogyan tükrözi a századforduló körüli ismeretterjesztő irodalom nemcsak a kor kémiai tudományos felfogását, hanem csökevényként szinte a kémia egész múltját, sőt bizonyos mértékben a jövőjét is; a klasszikus kémia csirái ugyanis már ekkor érlelődtek a kémikusok gondolkodásában. A következőkben néhány problémával kapcsolatban konkrétan kívánom ezt a kérdést megvilágítani. Nem törekszem, nem is törekedtem a teljességre, de nem is kívánok túlmenni tanulmányom tulajdonképpeni tárgykörén. Az elemtan fejlődését nem érintem például, bármily érdekes hazai példái vannak is, minthogy az azzal kapcsolatos vita főleg tudományos síkon történt.

1. Az anyag megmaradásának törvénye

A XVIII. század vége úgy él a köztudatban, mint amelynek az anyag megmaradása törvényének felfedezését köszönhetjük. Közismert, hogy Lavoisier nevéhez szokás e törvény felfedezésének tényét fűzni, de történelmi tény az is, hogy Lomonoszov a megfogalmazásban is megelőzte Lavoisiert. Tény azonban az is, s ebben megerősít bennünket a korabeli magyar kémiai-fizikai irodalom, hogy e törvény általánosan elfogadott volt, mielőtt még bárki megfogalmazta volna. Édes Gergely kimutathatóan egyik tudóst sem követte, mégis tankölteményében így fogalmazza meg e törvényt:

»Soha semmi se jó semmiség markából.« [23].

2. Égéselmélet

»A kémia alapját, mint tudatik, az elégsnek első tekintetre igen egyszerű nézete teszi ki« — mondja Vajda Péter [55]. Valóban abból, amit az égésről tartanak a különböző szerzők, megállapítható kémiai felfogásuk fejlettsége, korszerűsége. Nagy nehézséget okoz az, hogy ebben az időben a tüzet és a meleget csaknem egynek tartották, s általában minden olyan esetben, amikor meleggel találkoztak, tüzet, égést tételeztek fel, ahogy a nép ma is tűzhányóknak nevezi a vulkánokat és nehezen hiszi csak el, hogy azokban nem égési folyamat játszódik le. Már elég fejlett felfogást mutat Sartori Bernard [2], aki legalább megkülönbözteti a különböző tűz-féleségeket. Szerinte háromféle tüzet ismerünk: 1. »elementaris... tűz, melly az egész világon el terjedvén, mindeneket átalhat« (vagyis a világ hőkészlete), 2. »centralis az az közép pontnyi tűz, melly a' földnek közép pontya körül vagyon..., 3. »vulgaris az az közönséges tűz.«

Az égés okára, az égés közben lejátszódó folyamatokra adott válaszok alapján a szerzőket csoportokba sorolhatjuk, aszerint, melyik régebbi kor égéselméletét vallják magukénak. Néhányan, s ezek között a legérdekesebb éppen a már említett Sartori Bernard, nemcsak egy elméletet tükröznek, hanem szinte minden elmélet ismerete és kritikátlan átvétele látszik művükből.

1. Geber (900 körül) kétféle tűzokozó anyagot tanított, szerinte a fémekben sulphur (kén), a többiekben oleum, vagyis zsiradék van. Így szerepel a gyulafehérvári múzeum kémiai szempontból feldolgozatlan levéltárában levő egyik értekezésben a principiumok (elemek) között: oleum vel sulphur (olaj vagy kén). Sartori szerint is a közönséges tűz »sok öszve sereglett kénköves, sós, és kövér részetskéből áll«.

2. Az alkémisták, s Paracelsus is az éghetőség principiumául a ként tanította. Ez a kén természetesen nem a kézzel fogható ként jelentette, hanem egy elvont fogalmat, a sulphur philosophorum-ot. Az ismeretterjesztő művek szerzői azonban vulgarizáltan értették, vagy legalább is így magyarázták ezt az elméletet, s az éghetőség okát a közönséges értelemben vett kénben látták. Sartori művében ezt így

olvassuk: »tapasztalt dolog, hogy semmi-féle test meg-nem gyúl a' kénkö nélkül«.

Fábián [33] ennek megfelelően az ösze éghető anyagokat »Kénkövek és kénköves materiák« cím alá foglalta össze. Még 1841-ben is azt írja Ocskovszky [56]: »a kénkövecskék merő tűzadó testek«.

A kén tűzadó képességének elmélete alapján magyarázza 1775-ben H. Gy. így a villámlást: »A' Mennydörgés, Villámlás származik a' földből fel-ménő kénköves, bűdösköves párázatokból, a' mellyek a' levegőégben öszve-verődvn ... meg-gyuladnak, 's öszve-szoríttatván a' fellegektől magoknak kimenetelt, tér-helyet keresnek, és mikor a' felhőket erőszakossan széllyel-ütik, mint a' puska por midőn a' puskából ki-mégyen nagyot pattan, úgy ezek-is zördülést tsinálnak.« [7].

Még Makó Pál is, aki a a villámhárítás elméletét 1781-ben részletesen és korszerűen tanította [14], az elektromos szikra kisülése közben »nehéz kénkö szagot« vél érezni. Úgy hiszem, hogy egyes vidékeken még ma is szokásos mondás: »kénköves ménkö« ugyancsak az égés alkémista felfogásának késői, népszerű maradványa.

3. Becher (1635—1682) szerint a tűzadó anyag az olajos vagy zsíros föld (terra pinguis). Ez az elmélet hozzánk valószínűleg a magyar származású Segner János fizikáján [1] keresztül jutott el. Ő is azt írja, hogy az égéshez olajrészecskék szükségesek. Sartori ezt az elméletet tükrözi akkor, amikor így ír: A kénkö ... hamar gyuladó kövér részecskékből ... áll.« Ennek megfelelően magyarázza Sartori a csillaghullást is: »Az a' jelenség, mellyel az együgyűek le-hulló tsillagnak neveznek ... a' kövér és enyves gőzökből golyóbis formára egybe szerkesztvén a' felső levegő égben hirtelen meg-gyulnak és a levegő-éggel egygyütt úgy mozdíttatnak, hogy néha egyenesen menni, néha a' földre esni láttassanak.«

4. A XVIII. század elejének kémiája Stahl elméletét fogadta el. »Stahl azt mondta ... hogy minden gyulható testben tűz elementum (phlogiston) vagyon, mellynek kibontakozása meleget és világosságot állít elő« — írja Kultsár 1818-ban [77].

Amikor a magyarországi természettudományi ismeretterjesztő irodalom kibontakozott, a flogiszon-elmélet már alkonyát járta. Zay már megemlíti, hogy egyesek a flogiszon létét kétségbevonják. Ő maga azonban követi a flogiszon-tant, s ennek alapján mondja, hogy a flogiszon, vagy ahogy ő nevezi »a' tűz-kapó ... Gálitz-savanyúsággal együvé kötve ... kénkövet ad« [21].

A későbbi művekben a flogiszon-elméletnek nyomát alig találjuk, érdekes, hogy egészen elkésve, 1818-ban Tóth Pál ad ki egy könyvet (Bonnet könyvének fordítása, bőséges jegyzetekkel), amelyben több mindent a flogiszon-elmélet segítségével magyaráz. Szerinte például a fémek, a meszek (ma: oxidok) és flogiszon vegyületei [50].

5. A hidrogén felfedezése után a hidrogént, az ún. égő levegőt azonosnak kezdték venni a flogisztonnal. Ilyenféleképpen nyilatkozik meg Pethe Ferencz is természethistóriájában. Szerinte a gyúlasztó (phlogiston) az oxigénnek, »savanyító«-nak ellenkezője. Ez többféle formában jelenik meg: fojtó, szenítő és vizitő. (A vizitő a hidrogén

Pethe által használt neve.) A fojtó, vagyis a nitrogén szerinte »némelly Kimikusok szerint vizitőből és savanyítóból, tsakhogy más szerekben, mint a víz van egyesülve«. Hasonlóképpen tartalmaz szerinte hidrogént a szén is: »Austin szerint, a szenitőt valóban vizitővé és savanyítóvá lehet széjjelszedni.« [48]. Nyilvánvaló tehát, hogy Pethe ebben a művében a flogisztont azonosnak veszi a hidrogénnel.

6. A flogisztion-elmélet megdöntése után sokáig magát a hidrogént vélték mindenféle lángtünemény előidézőjének.

Fábián szerint még a hulló csillagok fényét is hidrogén okozza: »A Tsillag-szaladás nem egyéb meggyulladó levegőnél, melly valami nyálkás matériával vagyon körül véve, és osztán lobbot vet a levegőben, s külső tekintetre nézve egy leeső tsillag formát mutat.« [40].

Kultsár még 1817-ben is a bányaléget »földalatti gyulható levegőnek« vagyis hidrogénnek tartja.

7. Lavoisier égés-elmélete hazánkban először Etienne kémia-könyvében szólalt meg először, ezt követően = magyarul Derczeni János borászati könyvében németül, majd annak magyar fordításában magyarul. Ennek a rendszernek részletes kifejtését Kováts Mihály végezte a Magyar Chémiában.

Lavoisier elméletében átvette korá fizikájának felfogását és a hő és a fényt anyagi természetűnek tartotta, s mindkettőt besorolta a kémiai elemek közé. A vizsgált korszak második felében is ez a felfogás volt elterjedve, annyiban módosítva, hogy később kiemelték a kémiai elemek közül és egyre inkább a fizika tárgykörébe került át a hő, fény, elektromosság.

A tanulmányomban érintett korszak végén a magyar irodalomban egységesen ez a felfogás található.

8. A hőanyag mellett, annak ellentétjeként a XVIII. században felmerült a hideg-anyag felvétele is. Sartori könyve, amely a legellenértesebb elméletek tükrözője, erre is példát szolgáltat. Szerinte »az hideg a' sóknak, fő-képpen a' Salétromoknak leg-vékonyabb egy más között egybe szerkesztett részeiből áll«. Ezt az állítását azzal bizonyítja, hogy midőn a »Salétromoknak részei valamelly testbe tételnek, mindgyárt azon testben következik az hideg«, vagyis hideg keletkezik akkor, ha salétromot vízben oldunk. Megállapításából következtetéseket von le: »az északi szelek többnyire havasok és hidegek, mert magokkal savat és salétromat... bővségesen hoznak.«

A többi szerzőnél a hideg-anyagra vonatkozóan vagy semmit sem olvashatunk, vagy úgy tárgyalják a hideget, ahogyan Jeney György teszi: »A hidegség a testünkből kifojó tűznek érzése.«

9. Lavoisier által is képviselt hőanyag-elméletet később a kinetikus hőelmélet szorította ki. Bár ez az elmélet csak a XIX. század második felében lett általános, az elmélet csiráit megtalálhatjuk már a XVIII. század, sőt a XVII. század magyarnyelvű irodalmában.

Apátzai Csere János 1653-ban kiadott műve (amelyet 1803-ban adtak ki újra) már tükrözte ezt a felfogást. Azt írja: »A' testeknek vékonyabb részeiből lészen a' láng, és (azoknak sebessége meg-lassúdván) a' füst.«

Már tisztultabban fejezi ki száz év múlva magát Molnár János fizikájában: »A' tűz a' test apró részeinek iszszonyu sebeségü buzgó mozgásában áll... A' melegség tsak annyiba különbözik magától a' tüztől, hogy a' test részeinek gyengébb mozgásával jár.« Sartorit is idézhetjük, ő — a többi között — azt is mondja, hogy a tűznek »a' formája a' sebess mozgás«, a részecskék »erössen megüttetnek' s meg-indítatnak, származik a' testekben a' meleg«.

3. Atomisztika

Ma gyakran szokás azt mondani, hogy Demokritos atomtanát a XIX. század elején újította fel Dalton. Ez így téves, hiszen már Boyle óta általánosan használt volt. Tanúsíthatja ezt Zay Sámuel is, aki 1791-ben ezt írja: »Kémiásoknál három-féle részei vagynak a' testeknek, úgymint... Ultima az az olyanok mellyeket már kissebb részekre el-osztani nem lehet.«

Dalton azzal vitte tovább az atomelméletet, amennyiben megállapította, hogy minden elemnek más-más nagyságú, jellegzetes súlyú atomja van. Ez sem egészen új azonban, hiszen már Sartori is szól arról, hogy az anyagoknak jellegzetes nagyságú és alakú részecskéi vannak. Szerinte »a' víznek részetskéi mind egyenesek, az olajnak részetskéi ellenben ágosak«.

A XIX. század legvégén az atomelmélet elfogadottsága a hazai irodalomban csökken, a kontinuum-elmélet tör előre, az atomelméletet a hőelmélet tartotta fenn. Úgy gondolták ugyanis, hogy a hőanyag az atomok közé fészkelődik, ezzel azok távolságát növeli, vagy azokat egymástól teljesen el is szakítja (párolgás).

Kémiai rendszerezés az egyes művekben

Amikor a tárgyalt időszak kémiai ismeretterjesztő irodalmának korszerűségét vizsgáljuk, nem vehetjük jellemzőnek a felölelt anyag mennyiségét, ezt ugyanis a szerző tudományos felkészültségén kívül a könyv terjedelme, célja stb. szabja meg. Annál inkább jellemző azonban az, hogy milyen alapelvek szerint rendszerezi az előadott anyagot, s az általános kérdésekben milyen felfogást mutat.

A rendszerezést tekintve, a tárgyalt időszak könyvei nem nagy eltérést mutatnak. Alig van egy-két mű, amelyik lényeges vonásban térne el az általánosan elterjedtől, általánosan elfogadottól.

Ma is használatos felosztás, amely a természet tárgyait három csoportra: állatok, növények és ásványok »országára« osztja fel. Ebben az időben ez a beosztás a kémiai anyagokra is vonatkozott. Így a hamuszirt a növényvilág, a szódát az ásványvilág, a foszforsavat az állatvilág anyagai között tárgyalja még Kovács is az 1807-ben megjelent Magyar Chémiában. Természetesen a szerves vegyületek is eredetüknek megfelelően kerültek tárgyalásra. Így a hangyasav az állatvilágban, homológja, az ecetsav viszont ettől teljesen elkülönítve, a növényvilágban tárgyalattatott.

A kémiai rendszerezés alapelveit legjobban az ásványok rendszerezésében figyelhetjük meg. Abban az időben ugyanis az ásványok országában nemcsak a természetben előforduló anyagokat, hanem valamennyi olyan élettelen anyagot is befoglaltak, amelynek eredete az ásványvilágra vezethető vissza, így itt tárgyalták a csak kohósítással előállítható színfémeket is. Hogy az ásványvilág osztályozása megfelelt a kémiai rendszerezésnek, arra bizonyíték az is, hogy a korabeli kémiai könyvek ugyancsak egészen hasonló rendszerezést alkalmaztak.

Csaknem minden szerző megkülönbözteti a *sók*, az *éghető anyagok*, a *földek és kövek*, valamint a *fémek* csoportját. A használt megnevezések különbözőségén kívül eltérés van az egyes szerzők csoportosításában a csoportok sorrendében, s olykor abban, hogy egyik-másik csoportot két rendszertani egységre bontják.

A rendszerek nagyfokú megegyezése két körülményre vezethető vissza. Egyrészt külföldön is ez a csoportosítási elv volt általánosan elfogadott, másrészt pedig ezt a rendszert használta a magyar egyetem egyik nagy hatású természettudósa, Piller Mátyás. Az idősebbek az ő tanítványai voltak, a fiatalabbak az ő tankönyvéből tanultak már a gimnáziumban is. Zay Sámuel büszkén vallja könyvében, hogy ő is Piller követője.

Ezzel magyarázható, hogy a nagy rendszerező elmének, Linnének ásványtani rendszere még ismertetés formájában sem jutott el hozzánk. Jellemző viszont az is, hogy Piller egyetemi kartársa, Winterl Jakab, az egyetemi kémiai tanszék első professzora maga is foglalkozott rendszertannal, s bár ezt a rendszertant tanítványa, Reineggs 1773-ban nyomtatásban közölte is [4], ennek a rendszerezésnek nyomát máshol sehol sem találjuk meg.

Egyetlen mű rendszerezése tér el az általánosan elfogadottól, ez sem magyar, hanem latin nyelvű. Wolny András 1805-ben megjelent gimnáziumi tankönyvében [43] az anyagokat így csoportosítja:

1. Corpora fundamentales (egy elemből állók),
2. Corpora mixta (több elemből állók).

Az utóbbi csoporton belül külön alcsoportot képeznek a 2, és külön a több elemből felépítettek. Nem tudtam megállapítani, mennyire járt egyéni úton Wolny, hasonlóval nem találkoztam a külföldi irodalomban. Csoportosítási rendszere azonban nem maradhatott időállónak, minthogy olyan anyagok, amelyeket ő még elemeknek vett (a »meszek«) később összetetteknek bizonyultak.

A következőkben az általánosan használt négy nagy csoport szerint haladva, röviden be kívánom mutatni azt, hogy milyen anyagokat foglaltak az egyes csoportokba és milyen elvek alapján történt az egyes csoportokon belül a további rendszerezés.

1. Sók

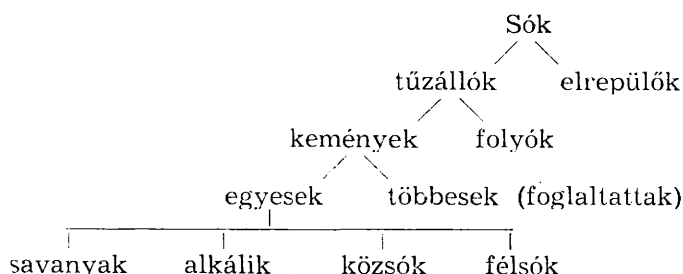
A sót, mint princípiumot, az alkémisták elemeihez Paracelsus fűzte, mint a tűzállóság és a vízdékonyság hordozóját. Ennek alapján nevezi sónak a tárgyalt kor kémiai irodalma: »mind azt a' földi testet, a'melly bizonyos sokaságú vízbe el-olvad, és a' szájba maga után valami

izt hágy« (Zay). A századforduló körül már pontosabb meghatározást adnak a szerzők, Kirwan-t követve, a meghatározáshoz azt is hozzáfűzik, hogy a sónak 200-szoros vízben oldódnia kell.

Eszerint a felfogás szerint minden vízben oldódó anyag neve só. Ezért mondja Kováts, hogy »A növények valóságos sójokhoz csak a' nádméz (Sacharum) tartozik« [45]. A korszerű kémiai felfogás azonban ebben az időben Rouelle (1703—1770) nyomán sónak csak a savakat, alkálikat és azok vegyületeit, tehát a mai elnevezés szerinti sókat értette. A régi és az új felfogás közötti átmenet jól megfigyelhető a magyar ismeretterjesztő irodalomban. Míg Kováts a fentebb idézett helyen sónak nevezi a cukrot is, a csoportosításban Rouelle követőjének mutatkozik.

Zay szerint is: »A' mi tehát valamelly testet sóvá teszen, az vagy a' savanyúság, vagy a' tsipős keserűség vagy pedig mind a' kettő egyzsersmind.« (tsipős só = alkáli).

A sók további csoportosítása általában így történik: savanyú sók, lúgsók, középsók. Piller, Benkő, Zay nem állít fel csoportot a középsók számára, mások pedig a középsókat tagolják jobban. Lényegesen csak Varga Márton [46] csoportosítása tér el a többitől:



A) Savanyú sók.

»Savanyú sók« (salia acida, acida, savanyak) néven általában mindazokat az anyagokat összefoglalták, »melyeknek fanyar és száját öszvehúzó ízek vagyon« (Fábián). (Eszerint nemcsak a savak, hanem a savanyúan hidrolizáló sók is ebbe a csoportba soroltattak legtöbb szerzőnél.)

A savanyú sók legrészletesebb meghatározását Zaynál olvashatjuk, aki ebben is Piller nyomán halad: »Savanyunak mondjuk azt 1-ször a' melly a' lug-sóval felforr. 2-szor A'melley elválasztja a' lug-sót a' kövér testektől. 3-szor A' kövér vagy 'siros testekkel szappanná soha nem lészen... ezen kívül a' savanyú sók nagy részent a' Plántáknak nedvességeiket vagy ki-nyomott leveiket veressé... változtatják.« (A meghatározás második pontja arra utal, hogy szappanból a sav zsírsavat választ ki.)

Érdekesen alátámasztja egy előbbi megállapításomat az a megfigyelés, hogy Winterl Jakabnak, a pesti egyetem kémia-professzorának a savak elméletére vonatkozó nagyszabású művei [37, 42] a magyar kémiai irodalomban teljesen hatástalannak bizonyultak.

Az ismeretterjesztő irodalomból felvilágosítást nyerünk arra vonatkozóan, melyek az akkor ismert savak. A könyvek legtöbbje csak a kénsavat, sósavat és a salétromsavat említi, néhányan ezen azonban jelentősen túlmennek. A leggazdagabb Wolny felsorolása, aki a következőket említi meg (mai elnevezéssel):

1. Ismert alapú savak:

fémeselek: arzénsav, wolfránsav, molibdénsav;

éghetetlenek: foszforsav, kénsav;

levegőiek: salétromsav, szénsav.

2. Ismeretlen alapú savak:

sósav, folysav, bórsav.

B) Lúg-sók

»Lúg-sónak (sal alcalinum) nevezzük« — írja Zay — »azt a testet 1-ször A' mellyből 'siros testekkel elegyedve szappan lessz. 2-szor Melly a' kövér testekből a' savanyu só (acidum sal) által elválasztatik és a' mellyet 3-szor ha kovaföldekkel elegyitünk, üveget ád« [21]. E meghatározás Mitterpachernél [32] annyiban bővül, hogy szerinte fontos jellegzetességük a hűgyszag és az, hogy a kék növényi nedveket vöröstre festik.

A lúg-só kifejezés tehát megfelel a mai lúg-fogalomnak. Ennek köszönheti a kifejezés azt, hogy hosszú ideig fennmaradt, egy népi iskolai tankönyv 1927-es kiadásában is találkoztam vele. Latin megfelelője, a sal alcali, mint az ammóniumkarbonát neve maradt máig fel.

Lúgok között közismert ezidőben mindössze három volt. Ezek közül az ammóniát *repülő sónak* (alc. volatile, bűzsó), a nátronlúgot *allhatatos lúgsónak*, vagy ásványi lúgsónak (alc. fixum, alc. minerale, állandó lúgsó, tüzet kiálló stb.), a kálilúgot pedig *növényi lúgsónak* (alc. vegetabile) nevezték. Minthogy a hidroxidok és a karbonátok közötti különbséget általában nem vették figyelembe, használatos volt a nátronlúgra a nátron, szóda, széksó, a kálilúgra pedig a hamuszír kifejezés is.

Csak a tárgyalt időszak végén ismerték fel, hogy a lúgok között volna helye a kalcium- és a magnéziumoxidnak, ill. hidroxidnak is. 1829-ben Lánghy és Lencsés folyóiratukban [52] már ezt írják: »A mészföld nem egyez-meg tökéletesen a' földnek meghatározott képzetével. Ugyan azért azt a' Természet vizsgálók a' keserű földdel együtt már régen a' lúgsavak közé számlálták.«

C) Középsók

A sóknak ez a csoportja (középsók, közsók, salia neutra) felel meg leginkább a mai sófogalomnak. Közös jellegzetességük a közömbös kémhatás. Ezért sorolja Fábián a cukrot is a sóknak ebbe a csoportjába.

Általában a konyhasó, salétrom, szalmiák, borax (poris) szerepel itt a középsók között. Geley [47] »nem tökéletes középsók« csoportot is felállít, ide sorolva azokat a sókat, amelyek oldatukban savanyú kémhatásúak.

A századfordulóra esett a só mai fogalmának kialakulása. A pesti egyetemen használt tankönyv (Trommsdorff műve [36]) olyan meghatározást adott már, amely szinte ma is megállná a helyét: »Sók azok a testek, amelyek savak és alkális, földek vagy fémoxidok kapcsolódásából keletkeznek; a savaknak alkálissal való vegyületeit alkális, a földekkel földes, a fémoxidokkal fémes sóknak nevezzük.« Ehhez hasonló csoportosítást használ Etienne Kolozsváron megjelent könyvében [24]: *Salia neutra* néven foglalja össze az alkáliák sóit, a *Salia media* csoportba sorolja a földek sóit (*salia terrestrica*) és a fémek sóit (*salia metallica*).

A magyar nyelvű ismeretterjesztés ezt a beosztást nem vette át. A földek sói általában a földek, a fémek sói pedig az »értzek« között szerepeltek.

2. Éghető anyagok

Csaknem minden szerző egy csoportba foglalja össze mindazokat az anyagokat, amelyek meggyújtva, lánggal égnék. Az éghető anyagok (*corpora phlogistica*, tűzkapós, gyúlánk, langaló ásványok) csoportja természetesen kémiaiilag igen eltérő anyagokat foglal magába. Ide tartozik elsősorban a kén és minden szerves üledék. Néhány szerző még a szulfidokat is ide sorolja.

Más tulajdonságok közül jellegzetesnek tartják, hogy vízzel nem elegyednek, legfeljebb olajban oldódnak.

A csoporton belül a további beosztásban már nagy eltérés van az egyes szerzők között, vagy külön veszik a szilárd anyagokat: kénkő, tűzi kő (kőszén), tűzi föld (turfa), folyó gyánta (borostyánkő) és a folyékony anyagokat: földi olaj (petróleum), hegyi szurok (aszfalt) stb., vagy pedig egyik csoportba a ként és a szulfidokat, másik csoportba, vagy több külön csoportba sorolják a szerves anyagokat.

Kováts Mihály a Magyar Chémiában nem csoportosítja együvé az éghető ásványokat. A ként a kénsavval együtt tárgyalja, a kőolajat, kőszén, stb. »Földi gyanták« név alá foglalja, a grafitot, antracitot és gyémántot pedig »Az ásványországi szenes testek« néven foglalja össze. Ez a beosztás jobb tehát, mint a korábban elterjedt volt.

3. Földek és kövek

A »föld« már Aristoteles elemei között szerepel, Boyle óta szokás földekről beszélni, vagyis azóta különböztetik meg azokat az anyagokat, amelyek csak abban a sajátságukban egyeznek meg, hogy »megéghetetlen tűzálló testek, amelyek 200 résznyi forró vízben el nem olvadnak közbejáró szer nélkül« (Kováts), »sem olajba el nem olvad . . . , a' legnagyobb tűzbe is semmit el nem vesz sem nehézségéből, sem nagyságából . . . , ki-nyújtani nem lehet« (Zay).

A földek elnevezés alá így igen sokféle anyag került, ide került az ásványok és a kőzetek jelentős többsége. Ezen belül a további csoportosítás hol kémiai alapon történik, hol pedig a hevítéssel előidézhető változások alapján, vagy pedig, s ez a leggyakoribb, keverten.

Az első természethistóriában Molnár János megkülönböztet: meszes, agyagos, üvegre égethető, márványos kőveket és drágakőveket. Az üvegre égethetőkhöz közé főleg szilikátok kerültek, a drágakövek pedig igen különböző vegyi összetételű ásványokat foglalnak össze.

A XVIII. század végén történt a különböző földfélék többségének felfedezése. A tudományos eredmények természetesen bizonyos késéssel mutatkoznak meg a magyarországi ismeretterjesztő irodalomban. A lemaradás a századfordulóig szinte törvényszerűen húsz év körül van. A XIX. század elején megjelent művek azonban, így elsősorban Patzler és Kováts kémia-könyvei már jóval kevesebb késést mutatnak fel.

A sok új kémiai felfedezés közül nem egyről később kiderült, hogy téves volt, így azoknak lett igazuk, akik nem siettek átvenni az új eredményeket, hanem megvárták a tudományos eredmények leigazítását. Így Kováts Mihály [45] és Geley József [47] tárgyalják az ausztrál földet, pedig már pár évvel azelőtt kiderült, hogy az nem egyszerű föld, hanem más egyszerű földekből összetett keverék volt [36].

Gyakran tévesztenek össze egyes anyagokat, így például a mangánt és a magnéziumot. Benkő így ír erről: »Festősó Magnesia... melyet már ma megkülönböztetünk a' Magnesiumtól vagy Festőértz és Földtől.« (Előbbi magnéziumot, utóbbi mangánt jelent, az összetévesztést sok ideig a hasonló név is lehetővé tette.)

A XIX. század elején kiderült, hogy a földek nem elemek, hanem a fémek oxidjaihoz hasonló vegyületek. Elsőnek Davy könyvének magyar fordításában Pethe Ferenc továbbítja ezt a felfedezést a magyar olvasóközönséghez [49].

A természethistóriák, amelyek a kémiai ismeretterjesztésnek egy félévszázadon keresztül szinte egyedüli letéteményesei voltak, nem veszik már át a legújabb kémiai felfedezéseket. Az önálló magyarországi kémiai ismeretterjesztés kialakulásával párhuzamosan a természethistóriák visszatérnek a régi, gyakran elavult hagyományokhoz. Tárgykörükből fokozatosan kirekesztik azokat az anyagokat, amelyek a természetben olyan formában nem találhatók meg. Elvesztik tehát a természethistóriák a harmincas-egyvenes években azt a szerepet, amelyet a kémiai ismeretterjesztésben azelőtt játszottak.

1834-ben kiadott útmutatás, a »Vezérismertetés« [53] így osztályozta a földeket és a kőveket: *Földek*: sovány, zsíros, kemény. *Kövek*: mészemű, üvegemű, elolvadó, tűznek ellenálló, sziklakövek. A Vezérismertetést követik még a negyvenes években megjelent művek is [56—58, 64], pedig az anyagok ilyen csoportosítása kémiai szempontból nyilván teljesen elavultnak tekinthető.

Ez is bizonyítja, hogy joggal tekinthetjük a kémiai ismeretterjesztésben az 1840 körüli éveket olyan határnak, amikor az ismeretterjesztés formája, tartalma és eszközei egyaránt megváltoznak.

4. Ércék

Az érc (metallum) elnevezés alatt általában azt értették, amit ma fémnek nevezünk. Gáti István verses meghatározása így szól:

»A legnehezebb ásványok Értzeknek neveztetnek,
Kik a' tűzben meg olvadnak, tündöklő szép fényt vetnek.«

Általános azonban, hogy ezen túlmenően a fémek vegyületeit (tehát azokat az ásványokat, amelyeket ma nevezünk érceknek), sőt egyesek a fémek sóit is ebbe a csoportba sorolták. A fémekre hosszú ideig külön elnevezés nem is volt. Még 1824-ben is így kell Kulcsár Istvánnak kifejeznie magát: »Noha általában a' metallumokat érczeknek lehet nevezni, tulajdonképpen mégis érczeknek azon metallumok neveztetnek, mellyel vagy magok, vagy másokkal egyetemben kénnel vagy földdel össze vagynak vegyítve.« [77]. Fábián József használ ugyan már ezt megelőzően külön elnevezést, de az ő nevezéktana (fém = bányászati) nem vált általánossá.

Ennek a felfogásnak megfelelően Mitterpacher gimnáziumi tankönyvében [26] Linné nevezéktana alapján egy génuszba (fajba) sorolja a színfémet és annak érceit. Így: Argentum nativum, Ezüst, Argentum rubrum, Veres Ezüstértz (pirargirit), Argentum fragile, Töredékeny Ezüstértz (argentit).

Zay Sámuel (Piller nyomán) az ércet négy csoportba osztja:

1. »Termés tiszta értzek«;

2. »Lárvás vagy titkos termés értzek.« Ez az, amit Geley [47] így határoz meg: »Alakosnak (Larvatum) neveztetik a' Termés-Értz, ha az más féle Ásványokba rejti, 's mint-egy beburkozva láthatatlan apró, de tiszta, vagy is Királyi állapotban lévő részeit, úgy hogy bizonyos hozzá adandó szernek segítségével, tűz által, vagy sokszor tűz nélkül is, azon más matériától külön-választani, 's tisztán elő-állítani nem nehéz.«

3. »Ásványos értzek« »A' mellyek olvasztó által huzattatnak-ki az ásványokból olyan formán, hogy azokkal előbb egy új testet tégyenek mellytől előbb ki kell tisztítani, mit a' tűz-kapó hozzá-adása által tökéletes értzé tevődjön.« (Ez annyit jelent, hogy előbb pörkölni kell ezeket az ércet, majd flogiszton hozzáadásával, vagyis szénnel történő redukcióval lehet a fémet előállítani.)

4. »Meszesedett vagy földes értzek« (a mai oxidok).

Utaltam már arra, hogy a természethistóriák, ásványtanok is tárgyalják a természetben színállapotban elő nem forduló fémeket is. A fémek csoportosítása meglehetősen egyezik az egyes szerzőknél. Általában így rendszereznek:

1. Teljes, vagy egész érc (jellemző nyújthatóságuk, kalapálhatóságuk).

a) Nemes vagy »tökéletes« érc: Pt, Au, Ag. Jellemző rájuk, hogy fényüket megtartják. Táncsics Mihály szerint azért nevezik nemeseknek, »minthogy az emberek nagyra becsülik«.

b) Nemtelen, vagy »tökéletlen« érc: Sn, Pb, Cu, Fe.

2. Félércek (semimetalla) »mellyek az egész bányászatokhoz hasonlóknak látszanak, de a mellyeket nem lehet kalapálni és a tűzben füstbe mennek« [33]: Hg, Zn, Sb, As, Co, Bi, Mo, Mn, Ni.

A legjobban eltér mai osztályozásunktól a higany helyzete. Ezt kizárólag Wolny emeli ki a fémfémek közül a nikellel, zinkkel együtt és a fémek között tárgyalja. A többi szerzőnél alig van valami eltérés a fentebb felsorolttól.

A tárgyalta fémek száma is jellemző, minthogy ebben a korban »a' Chémiának bámulásra méltó előmenetele, mellyet 30—40 esztendő óta tapasztalunk — írja Kultsár 1824-ben [77] — különösen az értzek megkülönböztetésére vezette az emberi nemzetet, hogy ... a' helyett, hogy a' régiek 7—8 metallumot tudtak megnevezni, most már 20—27-re számlálhatjuk«.

A tárgyalta fémek száma általában fokozatosan emelkedett. Ugrást jelent Géley József könyve, aki 19 fémét tárgyal már, majd utána hasonló ugrást jelent a Pethe Ferenc által fordított földművelési kémia (Davy művének fordítása) [49].

A természettudományi ismeretterjesztés módszerei

Az ismeretterjesztés hagyományos két vonala, az iskolai és az iskolán kívüli ismeretterjesztés ebben az időben még nem választható el olyan merev határral, mint a későbbiekben. Vannak ugyan latin nyelvű gimnáziumi tankönyvek, de viszont a magyar nyelvű kiadványok egyszerre kívánják rendszerint az iskolai és az iskolán kívüli ismeretterjesztést is szolgálni.

A kettősség jól megfigyelhető az első önállóan kiadott magyar természethistóriában, Gáti István művében. Könyvét kérdés-feleletben dolgozta fel. A feleleteket azonban kétféleképpen adja meg: könnyen megtanítható versikékben, majd pedig a felnőtt olvasókra számítva, részletesebb magyarázatot is ad. A feleleteket azért szedte versbe, hogy azt szóról-szóra meg lehessen tanulni. Erre a kérdésre például: »Az ásványok világa hogyan osztatik el leg-helyesebben?«, így kellett a tanulóknak felelniök:

»Az Ásványok, fel-osztatnak Földre, Hígságra, Értzre,
Kövekre; kikért jobbára, mászkálni kell a Bértzre.«

Nagyon kevés utalást találunk *kísérletezésre*. Úgy látszik, hogy az iskolai oktatás is alig volt más, mint a tankönyv szövegének berögzíttetése, az iskolán kívüli ismeretterjesztés pedig nem találta meg a helyes kísérleteztetés módszerét, ahogy ma sem egészen sikerült ezt elérnie.

1781-ben megjelent ugyan egy hivatalos kiadvány, amely a kísérleteztetést is javasolja, de a nyomok szerint igen kevés fogantja volt e kiadvány tanácsainak. Ez a könyv: »A' természetnek vizsgálatjára és helyes esmértetésére Vezérlés a' magyar nemzeti iskolák számára« valószínűleg az első magyar nyelvű természettudományi metodikai

munka. Igen érdekes az a sorrend, amelyet ez a mű a tananyag feldolgozására javasol:

1. Először olvassuk el a tankönyv szövegét.
2. Ezt a szöveget kérdezze vissza a tanító a tanulóktól, megadott egyszerű kérdések alapján.
3. Ezután következzen a »próba tétel«, vagyis a kísérletezés. »A' Tanító mester jól hozzá készüljön és nem tsak minden a' hoz tartozó eszközöket elő szerezzen; hanem magát is benne gyakorollja, hogy meg ne tévedjen.«
4. »A próba-tétel után mutassa meg a' Tanító, és világosan fejtse meg, mit lehessen a' próbának következtetéséből ki hozni.«
5. »Az után, tégyen ismét kérdéseket abból, a' mi elolvastatott és könyv nélkül feleltessen magának.«

A tananyag fenti feldolgozási módja is mutatja, hogy a szöveg megtanulása volt az elsődleges, csak ezt támasztotta alá, utólagosan a kísérlet abban a kevés iskolában, amelyikben alkalmazták.

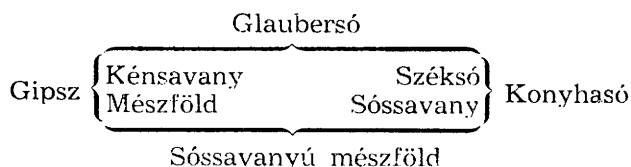
A szemléltetés hiánya egyébként is jellemző egész akkori ismeretterjesztésünkre. Alig van olyan kiadvány, amely tartalmazna *rajzokat, ábrákat*. Ezek az illusztrációk is nem a szöveg között szerepeltek, hanem külön, a könyv végéhez mellékelte rézmetszetű táblákon. A képanyag hiányát részben az is okozta, hogy ezzel érték el, hogy a könyv, mint Táncsics írja, »minél olcsóbban megszerezhető legyen«.

A hiány pótlására megjelent néhány képes természethistória. Hogy ezek olcsóbbak legyenek, több ország számára, több nyelven adták ki, hogy a példányszámot fokozni lehessen. Ilyen volt például Bertuchnak hivatalos úton sokat ajánlott műve is [44].

A szemléletességet mozdítja elő a kémiai könyvekben alkalmazott jelölésrendszer is. A Bergmann által bevezetett, és a XVIII. században meglehetősen általánosan használt jelölések Szathmáry adatai szerint a felső oktatásunkból is hamar kiszorultak [68], az ismeretterjesztő irodalomban pedig általában nem mutatkoznak, talán nyomdatechnikai okok miatt, minthogy ezekre a különleges jelekre a magyarországi nyomdákban nem volt megfelelő betű. Kivétel Molnár János dr. munkája [38].

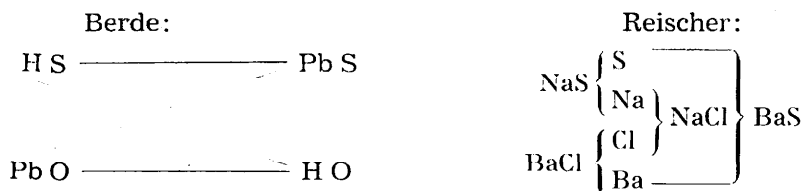
Patzier könyve szerint már Rupperecht megoldotta a selmecbányai bányászati akadémián a vegyfolyamatok szemléletes visszaadását. Ezek nagyon hasonlóak ahhoz, amelyeket Gren nyomán Kováts Mihály alkalmazott a Magyar Chémiában.

Kováts:



A Berzelius által bevezetett, s ma is használt rövidítések is csak lassan terjedtek el. A kémiai folyamatoknak e jelölések által való visszaadása általánossá csak a negyvenes években vált. A cserebomlások

szemléltetésére érdekes, kezdő fokon ma is használható megoldást mutat Berde Áron (Stöckardt nyomán) és Reischer Endre (Sprengel nyomán. Mindketten még, ahogy akkor szokás volt, egyenértékűsül-
kal dolgoztak).



A kémiai ismeretterjesztés szerepe a természettudományos gondolkodásmód kialakításában

A felvilágosodás, amely nyugaton az időben már lerázta a szellemi élet régi bilincseit, nálunk csak vontatottabban fejlődhetett ki. Gátolta a természettudományos ismeretterjesztés ezirányú munkáját az, hogy kevesen voltak, akik ez irányban dolgoztak, s azok közül is sokan egyházi személyek voltak, kiknek meg kellett küzdeniök nemcsak saját lelkiismeretükkel, hanem egyházi feletteseikkel is műveikért.

Az egyházi befolyás különösen azokban a művekben feltűnő, amelyek a francia forradalom előtt jelentek meg. Főleg a református körökben terjedt el az a felfogás, hogy csak azok a tudományok értékesek, amelyek a teremtető megismeréséhez vezetnek. Ezért voltak kénytelenek a szerzők azt bizonygatni, hogy a természettudományok segítségével, mint lajtorján át el lehet jutni a teremtető ismeretéhez. Sófalvi (Sack nyomán) így mondja ezt: »Minden emberi Tudományok között leg hasznosabbak . . . azok, a' mellyek minket az Istenségnek . . . nemes eszméretére vezérlelnek . . . És ezen tekintetre nézve . . . a' Természet vizsgálásáról való Tudománynak minden más Tudományok felett való méltóságát, épen nem lehet jó fundamentummal el-tagadni« [8]. Más-hol meg éppenséggel így ír a fizikáról Sófalvi: »Minden más Világi tudomány tsak emberi böltsesség, de ez Isteni tudomány és valóságos Theológia« [11].

Így érthető, hogy az első természettudományi ismeretterjesztő művek nem azt a célt szolgálták, hogy minél több természettudományi ismeretet juttassanak olvasóiknak, hanem a természetben »nyilván való isteni böltsességet, jóságot 's a' t . . . esmértetni és tsudáltatni« — ahogyan ki is fejezi könyvének célját a magyar természethistória írók egyik előfutárja, Szönyi Benjámin »Hold-Mező Vásárhelyi Reformata Ekklesianak Prédikátora«. Szönyi 1774-ben megjelent könyvében egyrészt lefordította Rollin francia szerző fél évszázaddal azelőtt megjelent könyvét, másrészt pedig ő maga azt »azonnemű vagy materiájú kegyes elmélkedéseivel meg-szaporította«. [5].

Szönyi versben írott könyve különös formát és értelmet nyer azáltal, hogy minduntalan hivatkozik a biblia szövegére, és ahhoz dogmatikusan ragaszkodik is. Jellemző részlet például a következő:

»Ez aër meg-sűrűdvén gözőkkel
Felső részén terhesül felhőkkel,
Mellyekből, Isten az essőnek Attya. *Jób. 38:27, 28*
Harmatot szül, és a' földet áztatja.
A' levegő ég, esső tömlője;
Isten a' tömlő ki-üritője. *Jób. 38:37*«.

Az a szemlélet, amit Szönyinél megtalálhatunk, a későbbiekben fokozatosan megváltozik. Már abban a könyvecskében is, amelyet egy másik református pap, »H. Gy.« 1775-ben írt, kezd elválni a természeti ismeretek közlése a vallásos részektől. A könyv címe azonban jelzi, hogy a szerző hogyan értelmezi művének célját: »Természetnek és kegyelemnek Oskolája, az az olyan hasznos Könyvetske, a' melly az Isteni Tökéletességnek, a' látható és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, s' meg-gondolásából, a' Keresztyén embert az Istennek ditséretire serkenti.«

A természettudományi ismeretterjesztő irodalom teljes kibontakozása idején már elsorvad ez az irányzat. Édes Gergely, Sófalvi József, Jeney György és jóval később Tóth Pál [8, 11, 20, 23, 50] művei viszont ennek az irányzatnak a képviselői.

A katolikus írók már a XVIII. század második felében elszakadnak a biblia dogmatikus értelmezésétől. Sartori Bernard, akinek könyvét a minorita rend és egyéb egyházi előljáróinak hosszú jóváhagyó iratai vezetik be, így vélekedik: »Az ó Testamentom-béli hívek nem értvén vóltaképen a' természetnek folyását, helytelen vélekedéssel voltak a' külömbb-külo'mbb-féle égi háborukról: mert a' villámlást, 's Meny-követ Isten nyílának, a' dörgést Isten szavának nevezték; a' mint 17. zsoltárában éneкли Дávid.«

Schulz Kristián könyvének magyar fordítása [25] is hangsúlyozza, hogy »a Sz.Írásbeli Helyet poétai módon, nem tulajdonképpen kell érteni.«

Természetesen az elszakadás a vallásos előítéletektől lassan és nem zökkenésmentesen történt meg. A dualista felfogás igen sokszor egészen különös helyzeteket idéz elő. H. Gy. a villámlás elleni védekezésről írva, ilyen tanácsot ad: »Jó ilyenkor midőn még fejünk felett nintsen az égi háború, harangokkal, ágyúkkal, puskákkal nagy zörgést indítani, mert az ilyen háborgó fellegeket a' zörgés hátrál. De még jobb ekkor (a' kinek módja vagyon benne) ablakokat, s' ajtókat bétévén a' házban, mint sem kívül az ég alatt lenni. Leg-jobb pedig a' XXIX-dik vagy a' Vulgata Biblia szerint a' XXVIII-dik 'Soltárt énekelni és imádkozni.«

Hasonlóan különösen hangzik ma, akkor azonban megszokott volt Sartorinak ez a bizonyítása: »Mint-hogy az Anya-szent-egyház kárhozat alá vetette a' Manichaeus eretnekeknek azon tanításokat: hogy a' világ egy előtte való színetlen matériából teremtetett, mellyből következik kezdetben mindeneke semmiből teremtetni...« Ugyancsak ő azzal látja bizonyítottnak azt a tételt »az elementomok romlások 's nemzések alá vettettek«, hogy III. Innocentius pápa azt jelentette ki, hogy a kehelyben a víz borrá válik.

A századforduló körül kezd a hazai természettudományos irodalom egyre tudatosabban a babonák elleni harc eszközévé válni. Szükség is van rá, nagyon is. A XVIII. század könyvkiadásának egyre javuló lehetőségével ugyanis elsősorban nem a természettudományi ismeretterjesztő irodalom élt, hanem a különböző babonák terjesztői. A sokféle kiadásban megjelent, lényegileg azonban azonos »Házi orvosságok« [3] például a babonák bő tárházával szolgálnak. Állításom igazolására csak egy-két mondatot idézek: »Gyermek hogy meg-ne ijedgyen. Vedd a' Medvének jobb szemét, aszald-meg jól; 's valami matériába vard-bé, 's akaszd nyakába, hadd hordozza. De jobb a' Szentségek hordozása.«

Kihasználták a »közrendű Hazánkbeliek« tudatlanságát és azt, hogy az »isméretlen és mesterséges orvosságoktól irtóznak« [22], s maguknak tetemes hasznot szerezve, nagy példányszámú kiadványaikkal terjesztették a babonát és növelték a tudomány elleni bizalmatlanságot.

1803-ban Fábíán József »a babonaságnak orvoslására és a Köznép közzül való kiirtására« írt egy művet. Helyesen állapítja meg ebben, hogy »a' babona szülő-annya a természeti dolgokban való méjséges tudatlanság és azoknak vizsgálásokban való tetemes tunyaság« [46].

A babonák elleni küzdelemben elévülhetetlen érdemei vannak Kováts Mihálynak, a Magyar Chémia szerzőjének, mint arra egy korábbi cikkemben részletesen kitértem [74].

A babonákkal való tudatos szembehelyezkedés természetesen még a babonák elleni harc élharcosainál sem jelenti azt, hogy megszabadultak koruk minden szellemi kötöttségétől. Fábíán is hiába tudja és tanítja, hogy »sok száz esztendei tapasztalásokból megbizonyosodott, hogy minden levegői történetek testi okokból származnak«, mégsem következetes gondolkodásában. Ez a kijelentése: »Az a törvénye a tűznek, hogy mindenkor a' hidegebb helyre törekszik, bizonyosága az Isten jóságának és böltsességének«, bizonyosság egyben Fábíán kettős felfogásáról is. Kováts Mihály pedig azért nem hajlandó elfogadni Demokritos atomelméletét, minthogy az materializmusra vezethet.

Tóth Pál is azért fordította le 1818-ban Bonnet könyvét, mert ez »Olyan Munka, mely minden Materialistákat 's. e. e. okoskodásaikban megfog és megszegyenít«.

Még kell tehát állapítanunk, hogy a tárgyalt időszak természettudományi ismeretterjesztő irodalma hazánkban a természettudományos gondolkodásmód kialakítását nem tekintette elsőrangú céljának, hogy azonban mégis érték el, méltányolható módon eredményeket, az a természettudományi ismeretek terjesztésének természetéből következik. A természettudományi ismeretek birtokosa elismeri az anyagi világ létezését s felismeri annak önálló törvényeit, ezzel elindul azon az úton, amely elvezet annak a belátásához, hogy az anyag az első és egyetlen létező valóság.

* * *

Rendkívül érdekes a magyarországi ismeretterjesztő irodalom szerepe a magyar tudományos nyelv, így a kémia magyar szókincse megteremtésében. Sokan pl. Nyulas, Kováts emberfeletti munkát végeztek

a magyar nyelv megújításában, a tudományok kifejezésére alkalmassá való tételében. Minthogy erről egy régebbi cikkemben részletesebben szoltam, itt csak utalni kívánok rá [74].

Másfél évszázad telt el a magyar kémia úttörőinek működése óta. Emléküket a feledés homályából kiemelni kötelessége a kémiát ma művelő, terjesztő magyaroknak. Cikkem is beletartozik a kémia története hazai kutatóinak abba a törekvésébe, hogy megismertesse az úttörőknek, a kémia alapjai hazai lerakóinak személyét, munkáját azokkal, akik ezeket az akkor lerakott alapokat használhatják fel ma, amikor elsajátítják, művelik hazánkban a kémia tudományát.

IRODALOM

- [1] Segner, Johann, Andreas: Einleitung in die Natur-Lehre. II. Aufl. 1754. Göttingen.
- [2] Sartori Bernard: Magyar nyelven filosofia. Eger, 1772.
- [3] Házi különös orvosságok. 5. kiad. Kolosvár, 1773.
- [4] Reineggs, Jacob: Systematis chemici. Tyrnaviae, 1773.
- [5] Rollin Károly: Gyermékek' Fisikája. Ford. Szőnyi Bénéjamin. Posony, 1774.
- [6] Piller, Mathias: Tentamen publicum. Tyrnavens. 1775.
- [7] H. Gy.: Természetnek és kegyelemnek Oskolája. Győr, 1775.
- [8] Sulzer, Johann, Georg: A' természet munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések. Ford: Söfalvi Jó' sef. Kolo' svárott, 1776.
- [9] Molnár János: A' természetiékről. Posonyban és Kassán, 1777.
- [10] Elementa Historiae Naturalis. Buda, 1778.
- [11] Sulzer, Johann, Georg: A' természet szépségéről való beszélgetések. Ford Söfalvi Jó' sef. Kolo' svár, 1778.
- [12] Elementa historiae naturalis. Buda, 1780.
- [13] Molnár, Joan. Bapt.: Oryctologicon. Buda, 1780.
- [14] Makó Pál: A' mennykönek mivoltáról 's eltávoztatásáról való böltselkedés, magyarázta Révai Miklós. Posony és Kassa 1781.
- [15] A' természetnek vizsgálatjára és helyes esmértetésére Vezérlés a' magyar nemzeti oskolák számára. Buda, 1781.
- [16] M. J. (Molnár János): A' természet három országának rövid ismertetése. Kezdet gyanánt. Magyar Könyv-Ház IV. szak. 1750., 1783.
- [17] Benkő Ferencz R. P.: Werner Ábrahám Urnak a' köveknek és értzeknek külső megismertető jegyeiről írott szép és igen hasznos könyvetskéje. Kolo' svárott, 1784.
- [18] Heeckel István: A' salétrom-főzésnek leg-könnyöb és legbizonyosabb módgya. Ford. Rác Samuel. Pest, 1786.
- [19] Benkő Ferencz Sz. R. P.: Magyar Mineralógia az az a' Kövek' 's értzek tudománya. Kolo' svárott, 1786.
- [20] Jeney György: Természet könyve. Pest, 1791.
- [21] Zay Samuel: Magyar Mineralógia, avagy az ásványokról való tudomány. Komárom, 1791.
- [22] Váli Mihály: Házi orvosszótárotksa. Győr. 1792.
- [23] Edes Gergely: Természet könyve, Kassa, 1793.
- [24] Étienne, Andreas: Elementa Chymiae. Claudiopolis, 1795.
- [25] Schulz Kristián: A' természetéről való beszélgetések. N. Szeben, 1795.
- [26] Mitterpacher, Ludovicus: Primae lineae historiae naturalis. Buda, 1795.
- [27] Gren, Friedrich Albrecht Carl: Grundriss der Chemie. Halle, 1796.
- [28] Derczeny, Johann: Über Tokays' Weinbau dessen Fexung und Gährung. Wien, 1796.
- [29] Derczeni Derczeni János: A tokaji bornak termesztéséről, szűréséről és forrásáról. Magyarul Ö. F. G. P. P. Kassa, é. n.
- [30] Horváth, J. Bapt.: Summarium elementorum Physicae comprimis, Buda, 1798.

- [31] Gáti István: A' természet históriája, 2. kiad. Pozsony, 1798.
- [32] Mitterpacher, Ludovicus: Compendium Historiae Naturalis. Buda, 1799.
- [33] Raff György Kristán: Természethistória a' gyermekeknek. Ford.: Fábián Jó' sef. Wesszprém, 1799.
- [34] Nyulas Ferenc: Az Erdély Országi Orvos Vizeknek Bontásáról. Kolozsvár, 1800.
- [35] Plenck, Joseph: Elementa Chymiae. Viennae, 1800.
- [36] Trommsdorff, Johann Bartholoma: Systemetisches Handbuch der gesammten Chemie. Erfurt, 1800.
- [37] Winterl, Jakob Joseph: Prolusiones ad chemiam saeculi decimi noni. Buda, 1800.
- [38] Molnár János: Orvosi Törvény. Székes-Fejérvár, 1814.
- [39] Apáczai Tsere János: Magyar Encyclopaedia Az az Tudománytárkönyv 2. kiad. Győr, 1803.
- [40] Fábián Jó' sef: Természeti Tudomány a' Köznépnek. Wesszprém, 1803.
- [41] Patzier, Michael Ignatz: Anleitung zur metallurgischen Chemie. Ofen, 1805.
- [42] Winterl, Jakob Joseph: Darstellung der vier Bestandtheile der anorganischen Natur. Übers. Johann Schuster. Jena, 1804.
- [43] Wolny, Andreas: Historiae Naturalis Elementa. Buda, 1805.
- [44] Bertuch, F. J.: Természeti Históriai Képeskönyv. 1806.
- [45] Kováts Mihály: Chémia vagy Természettitka. Buda, 1807.
- [46] Varga Márton: A' Gyönyörű Természet Tudománya. Nagyvárad, 1808.
- [47] Geley József: Az ásványok országa. S. Patak, 1811.
- [48] Pethe Ferencz: Természethistória és Mesterségtudomány. Béts, 1815.
- [49] Pethe Ferencz: A' földmívelési Kimia gyökere. Béts, 1815.
- [50] Bonnet Károly: A' természet vizsgálása. Ford. Tóth Pál. Pest, 1818.
- [51] Kerékes, Franz: Betrachtung über die Chemischen Elemente. Pesth, 1819.
- [52] Lánghy István és Lencsés Antal: A' természeti, gazdasági, és mesterségi események tára. Pest, 1829.
- [53] Természethistória. Vezérismeretése az állatok, növények és ásványok országának... Kassa, 1834.
- [54] Schneider, Caspar: Historia naturalis generalis. Quinque-Ecclesiae, 1839.
- [55] Vajda Péter: A' természeti tudományok tanításáról 's a' vegytan állapotjáról Poroszhonban. Tudománytár. 1840. VIII. köt. XXII.
- [56] Ocskovszky János: Természet-történet. Kérdésekben és feleletekben az ifjúság számára. Nagyszombat, 1841.
- [57] Természetrájk kivonata Shcinz rendszerén készítve. S. Patak, 1842.
- [58] Stancsics Mihál: Lényismeret, azaz természethistória az ifjúság számára. Pozsony, 1842.
- [59] Károlyi Sámuel: A' vegytan alapvonalai mindennemű ifjúság számára, Sadebeck M. után. Pest, 1843.
- [60] Reischer Andre: Mezei gazdát érdeklő növény-állati vegytan és elemtan. Pest, 1844.
- [61] Nendtvich Károly: Az életműtlen műipari vegytannak alapismeretei. Pest,
- [62] Irinyi János: A vegytan elemei. Nagyvárad, é. n.
- [63] Sennert Ker. János: Elemi vegytan. Buda, 1847.
- [64] Peregriny Elek: Természettörténet az ifjúság tanítására és használatára. Pest, 1847.
- [65] Berde Áron: A chemia iskolája magány és iskolai használatra, Dr. Stöckhardt után. Kolozsvár, 1849.
- [66] Wartha Vince: Az égési tűneményről. Termtud. Közl. 1871. 257. o.
- [67] Szathmáry László: A magyar iatrochemicusok. M. Gyógyszertud. Társ. Ért. 1933. 297. o.
- [68] Szathmáry László: A kémiai egyenletek jelölése a magyar főiskolákon a XVIII. század végén és a XIX. század elején. M. Gyógyszertud. Társ. Ért. 1933. 3. o.
- [69] Proszt János: A selmeci bányászati akadémia, mint a kémiai kutatás bölcsője hazánkban. 1938.
- [70] Morariu, Olimpiu: Un medic luxemburgez in Ardeal, André Étienne. Cluj, 1935.

- [71] Lockemann, Georg: Geschichte der Chemie. Berlin, 1950.
- [72] Spielmann—Soós: Nyulas Ferenc. Bukarest, 1955.
- [73] Halmaj János: A gyógyszerészek és gyógyszerek hazánkban a XIX. század első felében. (Kandidátusi értekezés, kézirat. M. Tud. Akadémia Levéltárában), 1955.
- [74] Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Adatok a magyar kémia történetéhez. A másfél évszázados »Magyar Chémia«. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 77. szám.) Eger, 1957.
- [75] Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A kémia helyzete hazánkban 150 évvel ezelőtt. Term. Tud. Közlöny. 1957. 253. o.
- [76] Németh Béla: Az első magyar nyelvű kémia könyv. M. Kém. Lapja, 1957. 197. o.
- [77] Hasznos mulatságok. A' Hazai 's Külföldi Tűdősítésekhez Toldalékul, írta 's kiadta Kultsár István.
- [78] Vi'sgálódó Magyar Gazda.
- [79] Tudományos Gyűjtemény.

Золтан Сёкёфалви-Надь:

О распространении химических знаний в нашей стране
в 1770—1850 гг.

Распространение естественно-научных знаний на венгерском языке началось в сущности после 1770 г. Венгерская научно-популярная литература очень интересно отражает научное понимание эпохи, однако находятся в ней интересные следы прошлого химии но она содержит и зачатки химии будущего.

Распространение химических знаний этой эпохи играет особенно важную роль в формировании естественно-научного мышления, хотя оно стало сознательным только относительно поздно.

В 40-ых годах 19-го в. научно-популярные книги скачками размножаются, и тем и кончается первая, подготовительная эпоха распространения химических знаний.

ZÉTÉNY ENDRE főiskolai adjunktus:

EGER IDŐJÁRÁSA.

I.

Légnyomásviszonyok Eger légterében

A Főiskola eddig megjelent évkönyveiben Eger időjárásviszonyai-val kapcsolatban három időjárási elemmel foglalkoztunk: a hőmérséklettel, a csapadékmennyiséggel és a szélviszonyokkal. Ez érthető is, hiszen a geográfusokat az érdekli elsősorban, hogy a klímaelemek összehatására a Föld felszínén milyen átalakulások mennek végbe. Figyelemreméltó az is, hogy az időjárás normális vagy rendellenes megnyilvánulásai hogyan befolyásolják az ipari, mezőgazdasági munkát, a termelést, a termesztést. Az emberi szervezet, az állatok s a növények is elsősorban ezen elemekkel szemben érzékenyek. Egyes szakkönyvek is a mikroklima elemei között e három szereplőt említik. Ha azonban az időjárás változását közelebbről is szemügyre vesszük, feltűnik, hogy mind a hőmérséklet alakulásának, mind a légnedvesség, valamint a légáramlás viszonyaiban beállott változásnak állandó kísérője a *légnyomás* bizonyos állapota.

Pár évtizede az időjárás előrejelzésénél a légnyomásban mutatkozó változásnak döntő szerepet biztosítottak. A »barométer« állásából mondtak véleményt a várható időjárásról. Ezen egyetlen elem állapotában beállott változásból következtettek a többi elem megváltozására, az időjárás alakulására. Persze, az így nyert következtetések pontatlankok voltak. Ez a módszer az időelőrejelzés »őskorában« volt divatban. A fejlődés azóta messze haladt. A szinoptikus időjárási térképek nagy területről sok elem térbeli elosztását tüntetik fel, de ezen elemek között is a légnyomás adatai kiemelkedő helyet foglalnak el, az izobárok helyzete lényeges útbaigazító. Az időjárás várható alakulásának mérlegelésénél — ma is fontos a légnyomás változásának a figyelemmel kísérése; bár nem tudjuk közelebbről érzékelni, hatásaiban megfigyelni, mint pl. a hőmérsékletnek vagy a csapadéknak a következményeit. De az bizonyos, hogy a légnyomás területi elosztása határozza meg a légáramlások irányát és erősségét. Ennek lesz a következménye, hogy különböző hőmérsékletű és páratartalmú légtömegek változtatnak helyet. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy egyetlen észlelőállomás, pl. Eger légnyomásadatából messzemenő következtetést lehetne

levonni. Csakis nagyobb terület egyidejű adatainak tanulmányozása vezethet helyes ítélethez. Ebből a megállapításból az a tanulság vonható le, hogy a *légnyomás* makroklimatikus jelenség, de Eger viszonylatában, mezoklimában tanulságos lehet ezen időjárási elem tanulmányozása.

Miből ered a légnyomás és milyen tényezők befolyásolják? A légnyomás a levegőoszlop súlyából származik. A légköri molekulákra, mint minden anyagra, hatással van a nehézségi erő. A Föld vonzóereje tartja a légköri molekulákat a Földhöz közel. Ellentétes erőként működik a molekulák hőmozgása és a centrifugális erő. A vonzó és távolító erők eredője a levegő súlya. Ha ezt az erőt felületegységre vonatkoztatjuk és valamely rendszer szerint mennyiségileg kifejezzük, akkor kapjuk a légnyomást. Röviden a légnyomás egy levegőoszlop adott pillanatban mutatott nehézségi állapota. Értéke állandóan változik éppen úgy, mint pl. a hőmérsékleté, bár közel sem olyan nagymértékben. Az állapotában mutatókozó változást vizsgálhatjuk a napi és évi adatok alapján. Ezek rögzítéséből származik a légnyomás napi és évi járása.

Az időjárási helyzet állandósága, tartóssága esetén nagy területen a napi járás szabályos, periódikus hullámzást mutat. Tekintve azt, hogy az időjárási helyzet könnyen másképpen alakul, így a szabálytalan napi járásra gyakrabban adódik példa. Mik szolgálhatnak okot az ingadozásra? Lehet a levegő hőmérsékletében beállott változás különböző értéke. Más mértékben melegszik fel az Eger patak völgye, mint az Eged-hegy déli lejtője, vagy a Mátra keleti vidéke. A magasban a meleg terület felől levegőáramlás történik a hidegebb levegő fölé. Ez a vízszintes áramlás maga után vonja a levegő függőleges mozgását is. A szomszédos területek felett más lesz a légnyomás, kialakulnak a szabályos, vagy szabálytalan időkben jelentkező helyi szelek, pl. hegyi-völgyi szél. Mivel az egri völgy ún. »huzatos« hely, gyakran cserélődnek a különböző tulajdonságú légtömegek, levegőfajták. Ezek csak példák ahhoz, hogy az időjárási elemek értékének a megváltozását milyen különböző körülmények befolyásolják.

A légnyomás évi járása Egerben

A légnyomás évi járásának, vagy több év alatt mutatkozó változásának a tanulmányozásához bőséges adat áll rendelkezésre. Az 1. sz. táblázat közel 100 éves sorozatot tüntet fel. Ezen adatokat Dr. Berkes Zoltán O. M. I. osztályvezető bocsátotta rendelkezésre.

A táblázat első egységes sorozatát az 1852—1867-es évek adatai adják. Ezen adatokat a bécsi birodalmi Meteorológiai Intézet gyűjtötte össze, azok onnan származnak. Azonban ezeket megtaláltam »Heves és Külső Szolnok leírása« c. könyvben is, melynek IV. fejezetében montedegoi Albert Ferenc, az egri csillagda tanára »Heves megyének éghajlati viszonyai« cím alatt Eger időjárásról részletesen értekezik. Ezen irat tanúsága szerint a csillagdában Albert Ferenc meteorológiai megfigyelőállomást rendeztetett be, az észleléseket maga végezte. Eredményeit a fent idézett kiadványon kívül negyedévenként, vagy éven-

ként az akkor megjelenő »Eger« c. hetilapban is közzétette »Az egri érseki csillagdában intézett légtűnetani észleletek eredményei« címen. Légnyomásadatait párisi vonalakban rögzítette, azokat átszámítottam és a Berkes-féle adatokkal pontosan megegyezőknek találtam, ami azok hitelességét bizonyítja. A csillagda az ún. Lyceum épületében volt elhelyezve, így a meteorológiai műszerek is ezen épületben, ill. ennek udvarán lehettek.

A csillag dai adatközlések 1868-ban megszakadtak. Ez évtől kezdve az Eger c. hetilap sem közli az észlelés eredményeit. Az 1872. Meteorológiai Évkönyvben olvashatjuk, hogy Albert Ferenc dr., az érseki csillagda igazgatója, »aki eddig az észleletek vezetését átvállalta, tanfelügyelővé történt kinevezése óta már nem küld be észleleteket«. Ha ez a kinevezés 1868-ban történt, akkor meg van a magyarázata annak, hogy 1868–70-es évek adatai miért hiányzanak. Lehet, hogy ezen évek alatt is folytak az észlelések, csak azok felterjesztéséről, ill. publikálásáról Albert Ferenc dr. már nem gondoskodhatott, hogy kéziratban azok a feljegyzések meg vannak-e, további kutatás feladata.

Hogy a meteorológiai észlelések továbbra is biztosítva legyenek vidékünkön, új észlelőállomás munkábaállítása vált szükségessé. Schentzel Guidó, az Országos Meteorológiai Intézet akkori igazgatója 1871-ben Egerben járt abból a célból, hogy itt meteorológiai fiókállomást létesítsen. Ez a terv valóra vált, az akkori katolikus (ciszter) főgimnázium épületében nyert elhelyezést az állomás (Werner apát utca 2. sz. alatt, 178,8 m tengerszintfeletti magasságon). Az »obszervációra« Horváth Zsigmond tanár vállalkozott. »Az észlelde« a működését 1871 októberében megkezdte, de az adatszolgáltatás csak 1872 január 1-ével indult be. Az állomás felszerelése a következő műszerekből állott: légsúlymérő, 2 hőmérő, esőmérő, szélzászló. A csapadékmérő-köpeny az intézmény északi falán (mai tanítóképző) még mindig ott látható, elárulva. Horváth Zsigmond nagy körültekintéssel végezte vállalt feladatát, az 1875–76. iskolai értesítőben a tárgykörrel kapcsolatban »A légtűnetan fejlődése és vívmányai« címen színvonalasan értekezett. Halála után a feladatot Nagy Béni tanár vette át. Később Igráts Boldizsár, Weber Márton, Mátrai Rudolf, Farkas Alberik, Neuhold Özséb, Tóth Ágoston és Varga Benő voltak az utódai.

Az 1920-as években rövid ideig az egri villanytelepen is működött meteorológiai állomás. Majd 1925 júniusától az egri Szőlészeti és Borászati telep vállalta a rendszeres meteorológiai megfigyeléseket. Az állomás műszerei a telep területén változtatták is a helyüket, a mai elhelyezésük igen gondos, körültekintő munka eredménye, ami főleg Hegedűs Erzsébet akkori intézeti dolgozónak az ügybuzgóságát dicséri. A szőlészeti telep a Lenin-úton 174,5 m tengerszintfeletti magasságon fekszik. Ez az elhelyezés a feladatnak jobban megfelel, mint a belső területeken fekvő eddigi állomások helye. A szőlészethnél az észlelők hosszabb vagy rövidebb ideig működő intézeti tanárok, ill. alkalmazottak voltak. 1940 májusa óta — rövidebb megszakításoktól eltekintve — Dr. Izsó Andor, a jelenlegi kísérleti telepi igazgató végzi az obszerválást igen nagy szakértelemmel, lelkiismeretességgel és ügyszere tettel.

Az előadottakból megérthetjük, hogy bár közel 100 éves légnyomássorozatok áll rendelkezésre, a három különböző helyen végzett észlelésekből nem általánosíthatunk, azok átlagait külön-külön kell jellemeznünk.

Mindhárom észlelőhely átlagadatai Budapest vagy Debrecen adataihoz hasonló évi járást mutatnak. Teljesen érthető, hogy a légnyomás maximuma egybeesik januárban a leghidegebb időszakokkal. Az európai magaslégnyomású gerinc mentén súlyos, hideg levegő áramlik le Alföldünkre, s jut belőle a kapcsolatos medencéknek, völgyeknek, így Eger vidékének is. Tavasz felé zuhanásszerűen esik a légnyomás értéke és áprilisban éri el a minimumot. Ez a tavaszi esés kifejezetten makroklimatikus jelenség, amit a Földközi-tengeri ciklonok gyakori megjelenésével magyaráznak, amikor »valóságosan elfogy a kontinens levegője«. Áprilistól augusztusig igen lassú emelkedést mutat némi júliusi másodminimummal. Itt kifejezésre jut az enyhe, párás légtömeg, a nyári monszun hatása. Őszi hirtelen emelkedik a grafikon vonala, a légnyomás átlaga magasabb lesz. Az enyhe, könnyű légtömegek kiszorúlnak. Szárazabb az idő, kevesebb a csapadék, gyakori az anticiklonális helyzet. Novemberben ismét visszabillen kissé a görbe, a keleti magasabb légnyomás uralmát ellensúlyozni igyekszik a délnyugati ciklon, megindul az esőzés a Földközi-tenger felett.

Sokban eltér a vázolt évi járástól a szomszédos Kékes-tetőn mutatókozó helyzet. Ott szeptemberben adódik a maximum, januárban egészen enyhe az emelkedés, a súlyos hideg levegő a völgyekbe ömlik le, 800—1000 m fölött az inverzió jelensége érezteti sokszor a hatását a tél folyamán.

1. sz. ábra (A légnyomás évi járása Egerben) a)-val jelzett grafikonja a csillagdában történt észlelés átlagát ábrázolja. A 16 évi átlag 747,4 mm. A havi érték két esetben a Szőlészetben rögzített átlaggal egybeesik, egyszer alatta van, de 9 esetben szinte párhuzamosan fölötté vonul, közel 1 mm-es távolsággal. Ez részben a magasságkülönbségből származik, ami 0,7 mm-nyi légnyomáskülönbséggel volt egyértelmű. A magasabb légnyomási értékek keletkezésében közrejátszhatott bizonyos sorozatos anticiklonális helyzet is. Albert Ferenc fenti feljegyzéseiből olvashatjuk, hogy az 1860-as évek igen szárazak voltak Egerben. 1861—67. évek csapadékátlag 397,3 mm. Sőt 1865-ben mindössze 233 mm-t mértek. Még rendes időjárás esetén is 487 mm-es csapadékot vártak abban az időben.

Azon légnyomási görbe szerint a közepes kilengés 4,5 mm volt. A 16 év alatt észlelt abszolút ingadozás 52,2 mm. (1856 január 14-én 772,1 mm-t, 1855 február 14-én pedig 719,9 mm-t észleltek). Albert Ferenc megállapítása szerint is a légsúlymérő középállása ősszel és télen túlhaladja a középállást, tavasszal és nyáron pedig annál kisebb. Ezen átlagolás menete a másik két állomás grafikonjától, sőt a budapesti menettől is annyiban tér el, hogy itt a minimum nem áprilisa, hanem májusra esik. A ciklonok megindulásával a minimumnak ezen a helyzetét könnyebben lehet igazolni, mint az áprilisi alacsonyabb állást.

A b)-vel jelzett vonal a ciszter gimnáziumi észlelés 40 éves közepes eredménye. Ez időszak átlaga 746,60 mm. Januárban feltűnő az anticiklonális helyzet, az áprilisi minimum egészen mélyre esik. Szeptemberben hirtelen kiemelkedik, de decemberre visszaesik kismértékben. A közepes évi ingadozás 5,77 mm. Ezen időszak abszolút ingadozása 43,2 mm (1898 január 14-én 766,3 mm, 1892 február 4-én 723,1 mm-t észleltek).

A c)-vel jelzett átlag a szőlészeti észlelők feljegyzéseinek közepes értékét ábrázolja. Ez legjobban megközelíti a gimnáziumi állomás észlelési adatait. Középátlaga 746,63 mm. Az évi átlagos ingadozás 4,1 mm, a másik két állomás hasonló értékeihez viszonyítva jóval kisebb. Ezt a jelenséget azzal lehet magyarázni, hogy ezen időszak alatt nem voltak oly rendellenes időjárási viszonyok, amelyek a légnyomási átlag nagyobb kilengéseire vezettek volna. A másik két légnyomásjárással szemben itt júliusi másodlagos csökkenés, másodlagos minimum mutatkozik, ami gyakori júliusi tengeri beáramlást árul el.

Külön táblázaton (2. táblázat) tanulmányozható a légnyomásértékek gyakorisága nagyságszerinti csoportosításban. Kisebb tanulságok levonhatók a sorok és oszlopok szemlélésekor. A legmagasabb érték januárban mutatkozik, ami egybeesik a légnyomás évi járásának a havi maximumával. De az egyes havi csúcserőterek közül a legkisebb szám már nem áprilisban jelentkezik, amikor az évi járás minimumát jeleztük, hanem júniusban. Ez ismét arra mutat, hogy a magaslégnyomású anticiklonális helyzet e hóban nem igen jutott itt uralomra. Ha a legalsó sort, a legalacsonyabb értékeket vizsgáljuk, ezen sorozatban sem április vezet. Attól kisebb értékek mutatkoznak márciusban, februárban és júliusban. Mégis az áprilisi alacsony érték abból származik, hogy e hóban a 746 mm-en aluli értékek az igen gyakoriak más hónapok értékeihez viszonyítva.

Ha a határértékek közötti különbségeket vizsgáljuk, azt találjuk, hogy jelentős ingadozások mutatkoznak. A téli hónapokban sokkal nagyobbak a kilengések, mint a nyári hónapokban. Januárban 15,4, — februárban 12,2, — decemberben 14,3 mm —, ezzel szemben májusban csak 6,2, júniusban 6,4, júliusban 5,4, augusztusban 5,1, szeptemberben pedig 5,7 mm az ingadozás. Ez viszont arra mutat, hogy a téli hónapokban gyakrabban jelentkeznek rendellenes időjárási viszonyok, melyek vagy a maximum, vagy a minimum felé billentik a légnyomás értékét. (Pl. hosszantartó szibériai magaslégnyomású gerinc lenyúlása Közép-Európába, — máskor óceáni ciklon beözönlése e hóban, ismét más irányba tereli az értéket.)

A légnyomásváltozás összefüggései más időjárási elemekkel 1957. július hó folyamán

Az első fejezetben már foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen körülmények befolyásolják a légnyomás állapotában beálló változást. Igen tanulságos lehet, hogy konkrétan egy bizonyos hónapban vegyük szemügyre a légnyomást és vele egyidőben az egyes időjárási elemek változását is. Erre a célra rendkívüli változékonysága miatt igen alkalmas ez év júliusa. Az időjárási elemek értékei és változásai legjobban tanulmányozhatók e célra szerkesztett grafikonon. (2. sz. ábra.) Ezen az egri észlelési adatok vannak feldolgozva. Július hó két elűtő időszakra: 10-e előtti és utáni szakaszra osztható. Jellemezzük a két időszakot külön-külön. 10-ig szubtrópusi nyár uralkodott nálunk, az emberek nem győzték magukat hűsítőkkal, éjjel sem hűlt le a levegő. A derült égből ömlött a napsugár, 12—14 órás napsütést jegyeztek fel mindenütt. Egerben mérhető eső nem esett. Gyakori volt a szélcsend. A hőmérséklet szokatlan magasságot ért el, 6-án $36,5^{\circ}$ maximumot észleltek, 9° -kal volt ezen a napon melegebb a sokévi átlagnál, a 10 nap középhőmérséklete $25,8^{\circ}$, ami $4,6^{\circ}$ -kal magasabb a többéves e havi értékénél. Ugyanilyen kilengésektől mentes volt a *légnyomás* állapota is, 10 napon $750,4$ mm közepes szint körül helyezkedett el, s 3 mm-el járt a sokévi átlag fölött.

Mi volt a közvetlen ok, ami ezen időjárási viszonyokat előidézte? Közel két héten keresztül leszálló légmozgás uralkodott Közép- és Dél-Európában, amikor afrikai meleg légtömeg érkezett vidékünkre. A leszálló mozgás hatására derült volt az ég, csapadék nem képződött. Tehát a szubtrópusi leszálló magas légnyomású öv hatása alá kerültünk.

Ezzel szemben a 10-e utáni szakasz teljesen más képet mutatott, a hó végéig ősziessé vált az időjárás. Kevesebb volt a napsütés, 13 napon Egerben is esett az eső, 11-én $26,4$ mm bőséges csapadék hullott itt. A széljárás is megélelnkült, többször zivatar jelentkezett. A 21 nap átlaga 2 fokkal volt hűvösebb a normális hőmérsékletnél, de 16-án 6° -kal, 23-án pedig 7° -kal volt hűvösebb e napok sokévi átlagánál. Megszűnt a *légnyomás* nyugalmi helyzete is. Hol a havi átlag alá, hol fölé mutatott kilengéseket, 11-én $7,4$, 20-án $6,3$, 21-én $6,0$, 22-én $8,7$, 27-én $3,3$ mm-rel járt azon napok közepes értéke alatt, míg fölé ritkábban és kisebb mértékben emelkedett. Röviden: a hó második felében a légnyomás is mélyebben járt a szokottnál.

Mi okozta a hűvös, változékonny időt? Közép- és Dél-Európában már 8-án vesztett erejéből az anticiklon. Nyomában hűvös, tengeri levegő nyomult előre, a grönlandi hideg légáramlat Közép-Európába nyúlt le. A zord, tengeri levegőnek a betörése a hó végéig négyszer megismétlődött, hullámokban söpörte végig Európa nyugati és középső részét. A széljárás is ezt támasztja alá. A kérdéses időszakban 9 napon északnyugati, 2 esetben északi szelet jeleztek meteorológiai állomásunkon. Könnyű volna a higrométer, valamint a légnyomás járásának az összefüggésére is rámutatni. Július 22-én reggel a higrométer 93% -ot mutatott, e napon a barométer is a legmélyebb ponton volt.

A légnyomás menete 50 év alatt

A megelőző szakaszok tartalma olvasásakor észrevehettük azt a törvényszerűséget, hogy a páratelt óceáni légáramlás a légnyomásra csökkentő hatást gyakorol. E tételből kiindulva, önként kínálkozik a légnyomás és csapadékmennyiség egybevetése. Ebből a célból a két időjárási elem 50 éves mennyiségeit hasonlítottuk össze a 3. sz. grafikonos ábrán. A két időjárási elem között a szoros kapcsolat köztudomású, de hogy grafikusan ábrázolva ez az összefüggés ennyire éles, mégis meglepő. A légnyomás és a csapadékvonal mozgása feltűnően *ellentétes*. A nagyobb évi esőmennyiségekkel szemben feltétlenül alacsony légnyomású összeg mutatkozott minden esetben. Ez a megállapítás azt is emlékeztetünkbe idézi, hogy Európának azon térségében lakunk, ahol az időjárás igen változékony a különböző éghajlati hatások gyakran váltogatják egymást. A változékonyság mellett azonban mutatkoznak olyan többéves ciklusok is, melyek alatt sorozatosan csapadékosak az évek, alacsonyak a légnyomásértékek és fordítva. Nézzük pl. az 1912—16-os ciklust. Ezen öt év átlagos csapadékmennyisége 669,2 mm, 80 mm-rel átlagfölötti, — míg ez évek légnyomásának a középértéke 745,4 mm, közel 2 mm-rel átlag alatti. Még szembe-tűnőbb, ha kiragadva pl. az 1915. évi adatokat vetjük össze. 1915-ben a csapadék évi mennyisége 834 mm, 245 mm-rel a közepes fölött, a légnyomás összege 744,1 mm, 2,4 mm-rel kisebb a sokévi értéktől. Hasonló a helyzet az 1936—40-es csapadékos esztendőkhöz is. Ez évek csapadékatlagja 749,4 mm, 160 mm-rel magasabb a közepestől, a légnyomás pedig közel 1 mm-rel az alá esik. Más a helyzet akkor, ha egy ciklusban több a száraz esztendő, mint pl. 1920—24-ig, ekkor a csapadék-átlag 66 mm-rel a közepes alatt áll, a légnyomás ellenben 0,3 mm-rel föléje emelkedett. Ugyanúgy az 1945—49-es évek átlagát vizsgálva, a csapadékösszeg 466,8 mm közepes szintet ad, ez 123 mm-rel alacsonyabb a rendesnél, — a légnyomás ötéves átlaga 747,3 mm, ami viszont 0,8 mm-rel emelkedik a normális érték fölé.

Egészen ritka az a helyzet, mint az 1935-ös év, amidőn mindkét elem haladása süllyedő mozgást mutatott, ha azon évben sorra vennénk a napi időjárási helyzetet, bizonyára erre a jelenségre is megtalálnánk a magyarázatot.

A légnyomás változásait vizsgáltuk az előző fejezetben. Tanulmányozásunk arra terjedt ki, hogy egyetlen észlelőhelyen milyen változásokat mutat a légnyomás az idők folyamán. Illetékes intézmények vizsgálatai annak térbeli változásaira is kiterjednek, amihez megfelelő apparátusra, az adatok bőségére van szükség. Az ilyen módszerrel végzett vizsgálatok vezetnek éghajlati jellemvonások megállapítására. Míg egyetlen hely légnyomása időbeli változásának az elemzése messze-menő klímajellem rögzítésére egymagában nem elegendő. De — mint a júliusi példa is mutatta, — a légnyomás a légköri elemek változásának állandó kísérője, hírnöke az időjárás bármilyen irányú megváltozásának, ezért a meteorológiai állomásokon különös figyelemben részesül.

1. sz. táblázat.

A légnyomás havi és évi középértékei Egerben.

Ev	Jan.	Febr.	Márc.	Apr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Évi
1851.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1852.	751,6	41,6	49,9	46,5	45,4	43,5	44,7	44,3	47,4	47,8	44,6	48,2	746,3
1853.	46,4	39,2	46,0	42,6	42,9	42,0	46,5	45,5	47,6	49,7	51,5	47,8	45,7
1854.	48,1	50,8	54,2	47,8	42,9	44,2	45,7	46,7	50,6	49,1	42,8	43,7	47,2
1855.	51,4	41,2	40,2	46,2	41,7	45,9	44,7	48,3	50,1	43,8	48,8	49,0	45,9
1856.	44,0	49,5	51,7	42,8	42,3	47,2	47,1	45,6	45,1	54,4	47,2	46,6	46,9
1857.	43,3	54,2	47,4	43,7	45,3	46,9	46,8	47,1	49,3	47,6	53,1	58,2	48,5
1858.	56,2	54,9	45,2	45,9	45,1	48,1	44,3	45,0	50,7	49,2	47,2	49,9	48,5
1859.	55,3	47,7	48,8	42,3	43,9	44,2	47,7	46,9	46,9	46,9	53,0	46,9	47,6
1860.	48,0	43,8	45,4	45,3	45,2	44,8	44,5	45,9	47,6	51,2	47,4	43,2	46,0
1861.	52,2	51,6	45,1	47,3	45,8	45,5	44,6	48,0	46,8	52,7	47,3	52,6	48,3
1862.	47,2	49,3	45,1	47,1	47,0	44,4	46,8	45,7	48,6	50,1	49,0	51,4	47,6
1863.	50,1	53,9	44,6	46,7	45,9	45,8	47,1	46,8	47,6	49,4	52,2	50,4	48,4
1864.	57,8	47,9	42,6	45,6	45,8	44,4	45,1	46,4	48,0	45,3	46,9	52,9	47,4
1865.	43,1	44,9	46,2	50,7	48,6	47,0	46,9	45,1	52,2	44,9	50,4	56,2	47,7
1866.	53,3	46,0	41,1	47,6	46,1	46,6	44,0	45,0	47,3	52,2	46,8	50,6	47,1
1867.	44,2	51,7	45,6	43,1	45,3	45,4	45,5	47,8	50,0	48,6	49,3	42,4	47,0
1868.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1869.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1870.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
átlag:	49,5	48,1	46,0	45,7	45,0	45,4	45,9	46,3	48,5	48,9	48,6	49,4	47,4
1871.	45,1	49,0	49,0	42,6	42,9	40,6	43,7	46,1	44,7	47,5	43,0	49,0	45,3
1872.	46,5	50,8	45,0	43,0	44,0	44,0	45,0	44,5	46,0	46,5	46,1	45,5	45,6
1873.	47,5	46,9	43,9	41,7	42,3	44,9	46,1	46,5	47,1	46,6	45,7	52,2	45,9
1874.	51,7	48,2	49,2	43,6	41,0	47,1	46,4	45,2	49,0	50,0	46,2	39,9	46,5
1875.	49,3	46,2	48,1	45,6	46,9	45,8	45,0	47,2	48,3	43,5	42,8	46,9	46,3
1876.	54,7	45,0	39,3	44,3	45,1	43,4	46,3	46,3	44,4	47,9	46,3	41,2	45,3
1877.	48,5	42,8	40,0	40,0	41,5	48,2	46,1	46,4	46,8	49,0	47,7	48,7	45,5
1878.	48,8	53,3	43,8	44,5	45,6	45,9	43,5	44,3	46,9	47,5	45,1	42,0	45,9
1879.	49,0	39,5	46,2	38,8	44,4	45,3	44,1	46,1	48,1	47,4	47,2	54,8	45,3
1880.	54,5	50,1	51,1	44,3	44,6	44,5	46,0	44,0	47,3	45,5	50,4	46,8	47,4
1881.	46,3	47,9	44,8	45,0	46,4	44,6	47,0	44,8	46,7	45,3	53,3	52,4	47,1
1882.	57,9	53,3	47,8	44,3	46,7	46,1	43,6	44,5	46,0	48,1	43,6	44,6	47,2
1883.	750,3	53,4	41,8	44,5	43,9	44,4	44,8	47,0	45,7	49,1	48,9	47,7	746,8
1884.	50,7	50,7	47,5	41,1	47,9	42,4	46,2	47,1	49,8	47,9	50,5	46,8	47,4
1885.	50,9	48,6	45,4	42,5	43,7	46,0	46,5	45,1	46,6	44,1	48,8	51,1	46,6
1886.	42,9	50,5	48,5	47,3	47,0	42,9	46,2	46,4	49,5	49,4	48,7	43,2	46,8
1887.	51,7	55,5	47,1	46,0	44,3	47,4	48,0	46,0	45,7	47,3	44,9	44,8	47,4
1888.	51,9	44,7	40,0	42,6	47,0	45,4	44,0	46,8	50,4	48,6	50,0	52,1	46,9
1889.	51,7	39,3	43,7	39,2	44,6	44,5	44,8	45,8	46,4	46,2	53,2	54,6	46,2
1890.	50,4	53,1	45,6	42,6	42,9	45,3	44,8	45,2	50,0	47,1	44,0	49,2	46,7
1891.	48,2	57,3	43,5	44,0	42,7	45,5	44,9	46,0	49,7	47,9	47,5	50,6	47,3
1892.	44,4	42,9	45,6	43,9	45,2	45,0	44,8	46,9	48,2	45,1	52,8	46,1	45,9
1893.	46,9	44,9	46,8	47,8	45,3	43,9	44,1	46,9	46,0	47,7	45,7	51,1	48,4
1894.	52,2	48,3	46,3	45,4	43,2	43,8	45,9	45,9	46,8	45,8	52,6	48,3	47,1
1895.	39,3	42,8	41,5	45,9	46,9	46,2	45,3	46,7	50,7	44,5	51,4	43,6	45,4
1896.	53,8	53,3	43,7	44,9	44,5	45,1	45,0	44,9	44,7	47,5	48,3	47,4	46,9
1897.	45,7	49,7	42,5	43,7	40,8	45,6	43,8	46,0	47,3	50,9	55,1	52,9	47,0
1898.	55,9	45,0	43,7	43,8	43,2	45,5	45,1	48,0	48,8	46,6	49,7	51,3	42,2
1899.	46,0	47,5	46,6	44,0	45,2	44,7	46,2	46,6	44,3	50,9	52,3	48,1	46,9
1900.	45,5	42,3	44,0	44,9	44,0	45,0	45,1	46,5	49,8	48,0	46,8	49,4	45,9

Ev	Jan.	Febr.	Márc.	Apr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Evi
1901.	51,3	46,9	42,0	45,0	46,9	44,9	45,0	45,6	48,2	47,6	48,6	43,0	46,3
1902.	49,0	47,2	44,3	46,2	44,0	43,9	46,3	46,0	49,3	47,7	51,0	49,0	47,0
1903.	52,5	51,9	48,8	40,1	44,7	43,3	44,1	46,5	50,0	45,3	47,1	47,1	46,8
1904.	51,9	40,7	46,7	46,4	47,3	46,5	46,6	45,7	47,5	47,6	47,1	46,1	46,7
1905.	51,9	50,5	45,4	42,5	47,0	44,7	45,9	45,7	46,2	44,4	43,8	52,1	46,7
1906.	50,1	43,5	42,6	47,5	42,7	44,0	45,1	46,8	47,9	49,5	47,9	43,7	45,9
1907.	50,9	45,9	47,8	41,2	45,7	44,6	44,6	47,4	50,0	47,7	50,5	46,1	46,9
1908.	51,0	44,9	46,8	41,9	47,4	46,3	44,3	45,2	48,7	52,7	50,2	49,6	47,4
1909.	51,3	45,6	40,3	45,2	46,5	43,5	44,2	45,2	45,9	47,7	43,5	44,2	45,3
1910.	44,8	45,1	48,3	43,1	41,3	43,1	42,0	44,8	46,8	49,5	41,3	46,1	44,7
1911.	50,7	48,0	45,8	43,8	43,4	46,3	48,2	45,2	47,5	48,6	46,8	47,9	46,8
1912.	48,3	43,8	44,9	44,7	43,5	43,6	44,5	44,0	45,7	47,7	46,3	50,4	45,6
1913.	49,7	51,9	49,3	42,7	43,2	45,8	42,0	44,8	46,3	49,3	48,0	45,7	46,6
1914.	48,6	49,8	41,0	48,1	46,1	43,5	42,8	47,4	46,5	46,8	46,3	47,8	46,2
1915.	37,6	45,0	41,6	44,5	45,3	44,9	44,1	44,3	46,3	44,6	44,4	44,6	44,1
1916.	49,7	45,5	40,2	42,1	44,7	44,0	43,7	43,5	45,7	47,7	47,3	42,6	44,7
1917.	42,0	48,6	41,4	42,0	47,4	47,9	44,8	43,6	48,6	45,3	47,3	48,2	45,6
1918.	49,1	52,4	47,8	43,6	45,3	44,3	43,9	44,6	45,8	46,6	50,3	46,3	46,7
1919.	746,2	42,7	42,6	42,0	45,1	46,2	43,5	46,6	47,8	47,1	42,4	44,7	744,7
1920.	46,1	53,5	47,4	43,1	47,2	44,5	46,5	46,6	49,1	51,3	56,2	50,1	47,8
1921.	47,6	51,4	51,7	45,1	45,3	44,6	46,4	44,9	50,5	50,9	50,0	48,0	48,0
1922.	44,0	48,5	43,0	42,2	48,5	44,5	45,3	46,9	45,1	46,0	48,3	47,5	46,0
1923.	48,1	43,2	46,9	43,1	46,3	45,6	47,7	46,7	48,6	45,4	44,6	44,3	45,9
1924.	50,0	42,9	45,3	43,2	46,9	45,0	44,9	44,8	46,9	50,7	52,2	54,3	47,2
1925.	57,6	47,0	45,7	44,5	43,7	43,6	45,0	45,0	47,0	47,6	44,9	45,9	46,5
1926.	48,9	48,8	46,5	45,8	43,3	43,1	44,0	47,8	49,5	45,7	47,9	47,5	46,6
1927.	47,1	51,4	44,9	43,9	46,7	46,2	44,2	45,5	45,7	48,9	49,6	48,2	46,9
1928.	51,4	51,2	49,4	43,5	43,0	46,8	48,6	46,6	48,8	49,4	44,8	48,7	47,6
1929.	52,2	50,4	52,6	45,2	45,8	47,2	48,0	47,6	50,6	47,0	49,4	50,2	48,9
1930.	51,6	50,8	45,5	42,0	45,7	47,7	44,2	47,3	47,6	47,1	47,2	49,9	47,3
1931.	44,8	44,7	44,8	44,4	44,9	46,5	44,1	43,4	45,5	48,4	50,9	50,6	46,1
1932.	56,6	50,0	47,2	41,8	43,4	45,2	43,8	47,6	47,0	43,8	51,9	55,5	47,8
1933.	51,4	45,8	48,4	45,3	42,8	41,5	46,7	46,0	47,3	46,9	45,6	48,7	46,4
1934.	53,0	51,1	42,1	44,5	46,6	44,8	43,2	44,2	48,3	48,2	48,9	46,8	46,8
1935.	48,0	42,1	49,2	42,5	45,7	47,3	45,9	45,7	46,8	44,8	49,4	42,4	45,8
1936.	43,4	41,1	45,3	42,7	43,6	45,1	44,9	47,4	47,8	45,5	48,8	52,1	45,6
1937.	50,0	41,7	40,6	43,0	47,6	46,2	45,0	44,6	46,3	49,7	46,0	44,4	45,4
1938.	45,8	51,8	49,9	45,4	44,9	47,3	46,0	43,6	48,6	47,1	49,7	47,6	47,3
1939.	44,5	50,5	42,5	45,4	42,3	45,1	45,6	46,6	46,8	43,6	48,7	47,3	45,7
1940.	48,3	47,0	45,0	45,6	43,2	44,4	44,8	47,1	46,7	47,0	46,3	48,4	46,1
1941.	43,6	40,8	44,5	42,7	43,3	46,5	45,5	44,8	49,2	47,0	50,9	48,3	45,6
1942.	46,6	46,1	48,7	46,1	45,1	46,3	46,1	48,0	43,0	48,4	48,1	51,4	47,4
1943.	47,0	51,4	50,7	48,0	47,0	47,2	44,9	46,9	47,5	50,6	46,7	51,4	48,3
1944.	50,3	42,2	42,1	47,0	47,2	44,1	44,5	47,6	49,9	44,1	43,8	49,6	46,0
1945.	43,1	52,3	50,6	46,0	45,6	47,9	45,8	43,1	47,8	49,2	48,1	45,4	47,1
1946.	54,6	43,1	46,6	47,4	44,3	46,6	46,5	44,7	47,9	48,1	46,8	48,7	47,1
1947.	49,5	42,2	42,9	49,5	47,7	45,7	45,7	45,5	48,6	51,6	45,0	43,5	46,5
1948.	42,2	49,3	53,0	45,2	45,1	43,7	45,9	45,8	48,2	49,5	53,3	56,7	48,2
1949.	51,2	53,0	47,5	47,7	44,9	44,9	45,5	48,2	50,8	51,7	43,9	47,2	48,0
1950.	50,8	47,2	48,4	42,6	46,7	47,4	45,4	45,0	46,0	48,7	45,0	43,3	46,4
1951.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1952.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

(A számcsoportokhoz 700 hozzáértendő!)

Középértékek:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX	X.	XI.	XII.	Évi:
1871—1910:												
49,57	47,62	45,12	43,80	44,67	44,84	45,16	45,97	47,57	47,78	47,99	47,73	46,60
1930—50:												
48,23	46,67	46,00	45,14	45,09	45,67	45,29	45,78	47,75	47,64	47,89	48,42	46,68

(Mivel a kérdéses 100 év alatt 4 különböző helyen történt az észlelés, esetleges felhasználásnál az 1851—67-es évek adatai 0,7 mm-el csökkentendők, az 1928-as adatból 0,7 mm, a 29- és 30-as évekből 1,3 mm levonandó. Ez a kiigazítás értelemszerűen alkalmazandó a 2. sz. grafikonnál is.)

2. sz. táblázat.

Légnyomásértékek gyakorisága.

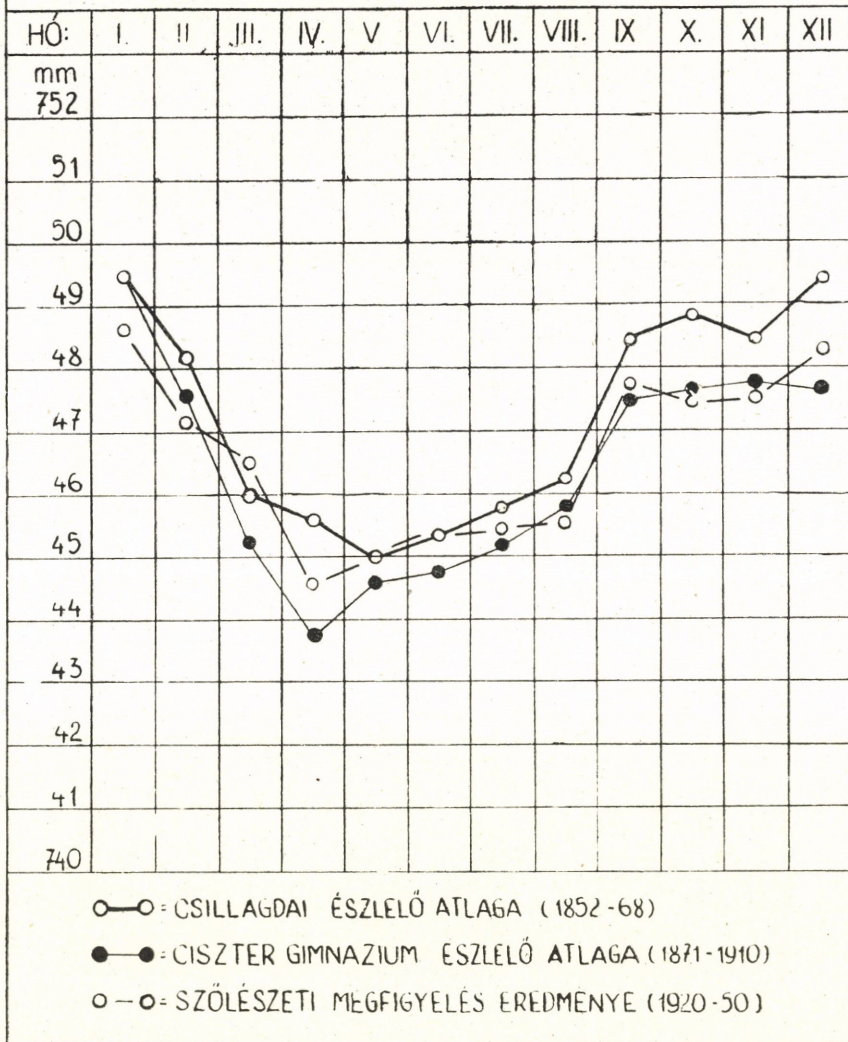
(1920—50. évekről. 1920. és 1930. között az észlelőhely változott, e miatt nem homogén.)

Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
757,6	53,0	53,0	49,5	48,5	47,9	48,6	48,2	50,8	51,7	53,3	56,7
56,6	52,3	52,6	48,0	47,7	47,7	48,0	48,0	50,6	51,6	52,2	55,5
54,6	51,8	51,7	47,7	47,6	47,4	47,7	47,8	50,5	50,9	51,9	54,3
53,0	51,4	50,7	47,4	47,2	47,3	46,7	47,6	49,9	50,7	50,9	52,1
52,2	51,4	50,6	47,0	47,0	47,3	46,5	47,6	49,5	50,6	50,9	51,4
51,6	51,4	49,9	46,1	46,7	47,2	46,4	47,4	49,2	49,7	50,0	51,4
51,4	51,2	49,8	46,0	46,7	47,2	46,1	47,4	48,8	49,5	49,7	50,6
51,4	51,1	49,2	45,8	46,6	46,8	46,0	47,3	48,6	49,4	49,6	50,2
51,2	50,8	48,7	45,6	46,4	46,6	45,9	47,1	48,6	49,2	49,4	49,9
50,8	50,5	48,4	45,4	46,3	46,5	45,9	46,9	48,6	48,9	49,4	49,6
50,3	50,4	48,4	45,4	45,8	46,5	45,8	46,9	48,3	48,7	48,9	48,7
50,0	50,0	47,5	45,3	45,7	46,3	45,7	46,7	48,2	48,4	48,8	48,7
50,0	49,3	47,2	45,2	45,7	46,2	45,6	46,6	48,0	48,4	48,7	48,7
49,5	48,8	46,9	45,2	45,6	46,2	45,5	46,6	47,9	48,2	48,3	48,4
48,9	48,5	46,6	45,1	45,3	45,7	45,5	46,0	47,8	48,1	48,1	48,3
48,3	47,2	46,5	44,5	45,1	45,6	45,4	45,8	47,8	47,6	48,1	48,2
48,1	47,0	45,7	44,5	45,1	45,2	45,3	45,7	47,6	47,1	47,9	48,0
48,0	47,0	45,5	44,4	44,9	45,1	45,0	45,5	47,5	47,1	47,7	47,6
47,6	46,1	45,3	43,9	44,9	45,1	45,0	45,5	47,3	47,0	46,8	47,5
47,1	45,8	45,3	43,5	44,9	45,0	44,9	45,0	47,0	47,0	46,7	47,5
47,0	47,7	45,0	43,2	44,3	44,9	44,9	45,0	47,0	47,0	46,3	47,3
46,6	43,2	44,9	43,1	43,7	44,8	44,9	44,9	46,9	46,9	46,0	47,2
45,8	43,1	44,8	43,0	43,6	44,6	44,8	44,8	46,8	46,0	45,6	46,8
44,8	42,9	44,5	42,7	43,4	44,5	44,5	44,8	46,8	45,7	45,0	45,9
44,5	42,2	43,0	42,7	43,3	44,4	44,2	44,7	46,7	45,5	45,0	45,4
44,0	42,2	42,9	42,6	43,3	41,1	44,2	44,6	46,3	45,0	44,9	44,4
43,6	42,1	42,5	42,5	43,2	43,7	44,1	44,2	46,0	44,8	44,8	44,3
43,4	41,7	42,1	42,2	43,0	43,6	44,0	43,6	45,7	44,1	44,5	43,5
43,1	41,1	42,1	42,0	42,8	43,1	43,8	43,4	45,5	43,8	43,9	43,3
42,2	40,8	40,6	41,8	42,3	41,5	43,2	41,6	45,1	43,6	43,8	42,4

Átlag:

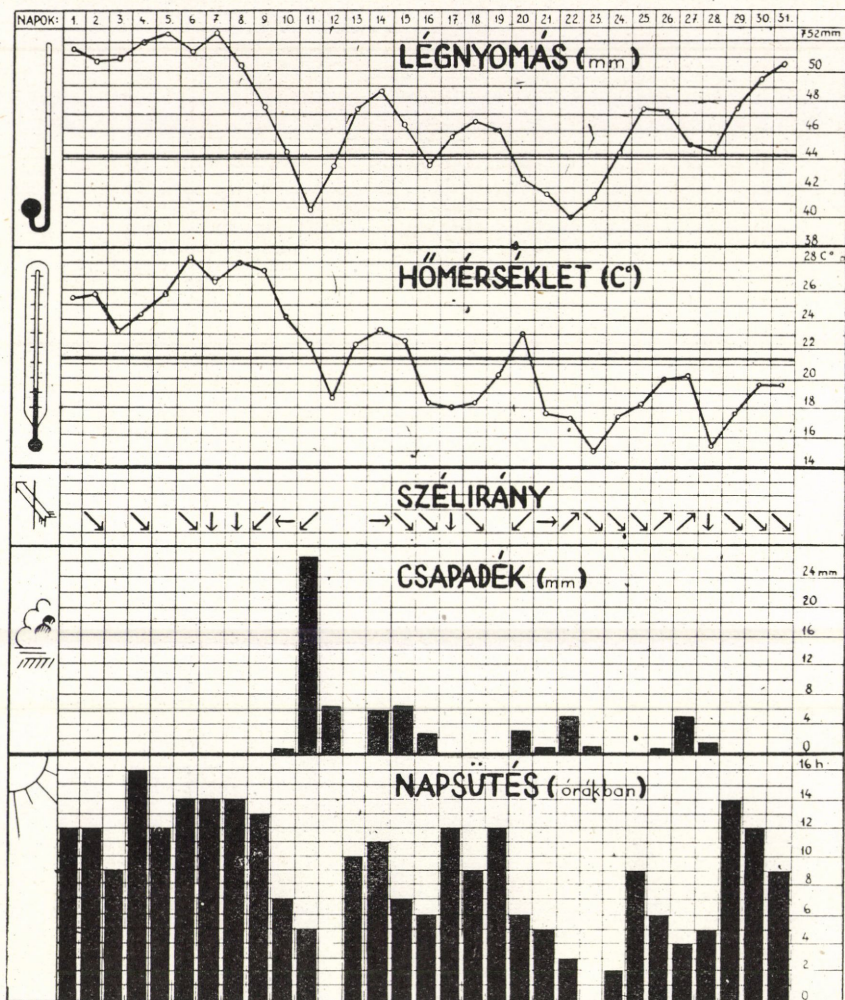
48,61	47,11	46,56	44,52	45,04	45,44	45,29	45,79	47,66	47,58	47,72	48,20
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

A LÉGNYOMÁS ÉVI JÁRÁSA EGERBEN.



1. sz. ábra

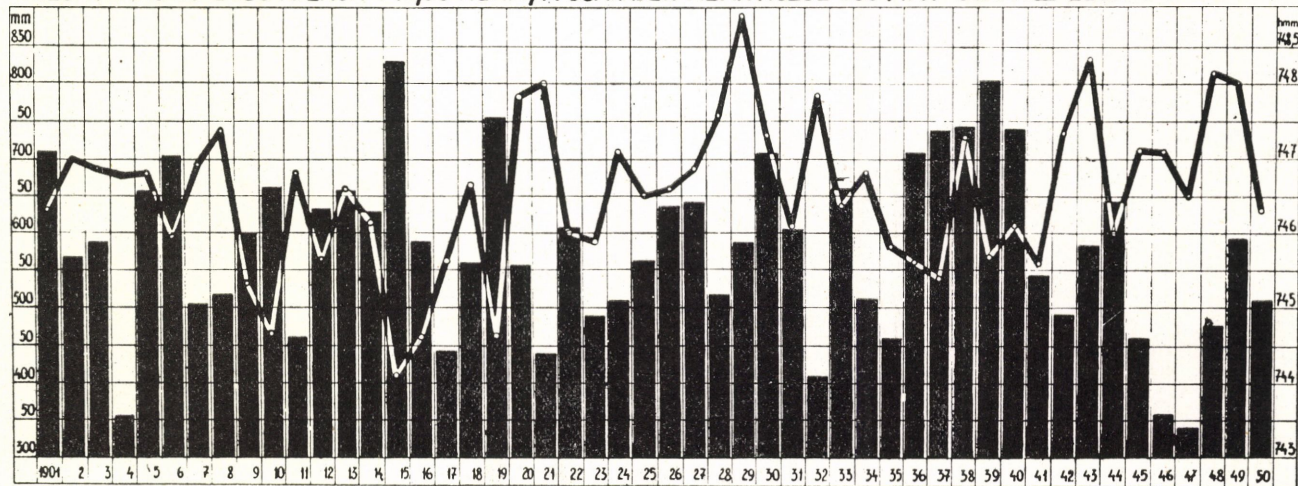
AZ IDŐJÁRÁSI ELEMÉK ÁBRÁZOLÁSA 1957. JUL. HÓBAN



2. sz. ábra

A LÉGNYOMÁS-ÉS CSAPADÉKÉRTÉKEK EGER IDŐJÁRÁSÁBAN 1901-50. ÉVIG.

(LÉGNYOMÁS 50 ÉVES ÁTLAGA 746,59 HGMM, A CSAPADÉK MENNYISÉGE 589 MM) CSAP.: ■ LÉGNYOM.: —



3. sz. ábra

II.

Egyes éghajlati elemek gyakorisága és szélsőséges esetei.

1. Napsugárzás és borultság.

a) Eger meteorológiai állomása 1925 óta a Szőlészeti Kísérleti telepen működik. Felszerelése 1952-ben egy Campbell—Stokez rendszerű üveggolyós napfénytartammérő műszerrel egészült ki.

Az egri napsugárzási viszonyok vizsgálata elsősorban a nyári fél-évben tanulságos. Négy évre szorítkozik csupán a rendelkezésre álló megfigyelési anyag. Messzemenő következtetésre nem jogosít, de a tanulmányozása összehasonlításra alkalmas. Az összehasonlítást a továbbiakban az Országos Meteorológiai Intézet kiadványában megjelent »Magyarország éghajlata« c. könyv adataival végzem. A lehetséges napsütés időtartamának évi összege 4 450 óra. Egerben négy év átlaga 1946 órát tesz ki, ami évi 43%-os tényleges napsütésnek felel meg. Ha Magyarországon a napsütés átlagos területi elosztását vesszük szemügyre, kitűnik, hogy nyugatról és északról a Kiskunság felé haladva, a napfénybőség nő. Eger vidéke az idézett könyv térképvázlata szerint 1900—1950-es közti zónába esik. Hozzá kell tenni, hogy ez az érték többet jelent Eger délies, lankás oldalain, mint egy sík területen, mivel a felmelegedés a napfényes idő tartama mellett a beesési szögtől is függ.

Eger havi és évi átlagos napfénytartamát órákban megadva, Tarcalt és a Kékes-tető adataival összehasonlítva, a következő képet nyerhetjük:

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Év
Eger	65	85	153	167	235	213	269	256	222	156	74	51	1946
Tarcal	61	82	136	182	266	249	276	266	179	141	69	45	1952
Kékes	110	87	129	159	228	238	277	253	186	144	93	78	1982

E két állomással való összehasonlítás több okból tanulságos és indokolt. Tarcal átlaga esik Egeréhez legközelebb, az is bortermő vidék. Kékes pedig magaslati üdülő, szintén közel fekszik Egerhez. Eger és Tarcal napsütési viszonyainak évi járása igen hasonló. Országos viszonylatban is júliusban élvezhetünk több napsütést. Ezzel a törvényszerűséggel e három állomás adatai megegyeznek. A júliusi tetőződés nem esik egybe a leghosszabb nappalok idejével, júniussal, de találkozik a legmelegebb időszakokkal. A leghosszabb nappalú júniust még augusztus átlag napfénytartama is felülmúlja. A júniusi kevés napsugár az akkor meginduló nyári monszon-járással kapcsolatos. Ez annyira szembetűnő, hogy a júniusi napfénytartamot mind Eger, mind Tarcal esetében a májusi mennyiség is felülmúlja. Egernél szembetűnő a szeptemberi magas napfénybőség. Országsszerte legkedvezőtlenebb hónap e szempontból december, mindössze 40—50 napfényes órával. Tarcalon 45, Egerben 51 órát tesz ki a decemberi napsütés, míg Kékesen 78-ra emelkedik (hőmérsékleti visszasság). Januárban Kékesen 110 az átlagos napfényóra tartalom, közel kétszerannyi, mint Egerben.

Az előbbieken a ténylegesen kapott »abszolút« napsütés értékeivel vizsgáltuk az évi menetet. Még élesebben kirajzolódik egy-egy hónap napsütésben való bősége vagy szegénysége, ha a napsütés értékét százalékban fejezzük ki. Ez az ún. *viszonylagos napsütés*. A könnyű számolás és összehasonlítás céljából naponta csupán 8 óra alatti napsütés összegét fejezzük ki százalékban. Az így nyert évi menet a következő képet mutatja:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	
28,7	35,0	46,7	56,5	59,2	55,7	67,2	68,5	73,5	56,5	30,0	20,0	%

Igazolja az abszolút számok esetével kapcsolatos megállapításokat. Legalacsonyabb értékek decemberben, illetve januárban adódnak. Egyenletes emelkedés mutatkozik májusig, majd tapasztalható a júniusi visszaesés. Utána júliustól állandóan nő a relatív napfénybőség, a szeptemberi 73 %-os érték eléggé fel nem becsülhető éghajlati jellemvonás, ami a szőlő éréséhez hasznos és szükséges.

b) A *borultság* a napsütéssel szemben az időjárási helyzet másik oldala. Százalékban kifejezve teljesen kiegészítik egymást. Még sem lehet azonban a kettő között éles határvonalat húzni. A vékony fátyolfelhők csekély gyengítéssel átengedik a napsugarakat, s a napfénytartammérő papírszalaga folytonos napsütést jelez. Ugyanakkor a felhőészlelő esetleg tizes borultságot jegyez észlelő könyvébe. De az ilyen módon történő fedések alig két-három százalékot tesznek ki, azok a további megállapítások realitását nem befolyásolják nagymértékben.

A felhőzet napi járásával nem foglalkozunk, idevonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre. Sokkal tanulságosabb a felhőzet évi járásának a vizsgálata. Egerben a figyelt négy évi átlagban a *teljesen borult* napok száma az alábbi valószínűséget mutatja az egyes hónapokban.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Év
12,5	6,5	5,5	1,7	1,5	0,7	0,7	1,0	1,7	4,0	11,5	15,7	63

Ezek az adatok az országos viszonylatra érvényes megfigyelésekkel megegyezést mutatnak. Legtöbb teljesen borult nap decemberre esik, utána a január, majd november következik. Ez a kép éghajlati vonásul fogható fel. Legkevesebb a teljesen felhős napok száma májustól szeptemberig bezárólag. Országos átlagban a szeptember legfelhősebb hónap. Ez a hó Egerben igen szeszélyes képet mutatott, néhány évben egyetlen felhős napot sem tartalmazott.

Gyümölcs- és növénykultúránk tenyészidejét tekintve, igen kedvező képet nyerünk azzal az összehasonlítással is, ha a nyári félévre eső teljesen borult napok átlagszámát a télivel vetjük össze. Ennek az aránya 7,3 : 55,7-hez. Tehát a nyári félévben a várható borult napok száma sokkal kevesebb, mint a téli félévben.

Albert Ferenc, a csillagda meteorológusa száz évvel ezelőtt, 1851—1867 között a borultság mértékét is jegyezte. 0-val jelölte a derült égboltot, — 1-el, ha az égbolt egynegyede —, 2-vel, ha a fele, — 3-mal, ha a háromnegyede volt felhős,

— 4-gyel, ha teljesen borult volt az ég. Ezen kulcs szerint az évszakok borultsága a következő képet adja: Télen: 2,93, — tavasszal: 2,63, — nyáron: 2,22, — ősszel: 2,45 volt az arány a felhősödés javára. A felhőtakarók egész évi aránya Albert Ferenc kulcsa szerint 2,57 volt, ami arányban kifejezve 63 %. Ha ebből leszámítjuk a gyakori fátyolfelhők kb. 5—6 %-os valószínű értékét, az így nyert 57 %-hoz tesszük a már említett 43 %-os átlagos napsütésarányt, akkor a két eredmény összeítve 100 %-ot tesz ki. Albert Ferenc 100 évvel ezelőtt — napsugárzásmérő hiányában — megbízhatóan értékelt. Adataira lehet támaszkodni. A fenti igazítással nyert 57 %-os középborultság a hasonló feltételekkel rendelkező Tarcsl 56 %-os évi átlagához jár közel.

2. A köd gyakorisága.

A köd alacsonyan szálló felhő. Eredetére nézve megkülönböztetjük a *kisugárzási ködöt*, amely a felszín lehülésének a következménye, s *áramlási ködöt*, amely az erősen lehűlt talajszín fölött képződik, ha oda melegebb légtömeg érkezik. Az előbbi ősszel és tavasszal, az utóbbi télen gyakori. A köd jelentkezését azon megfigyelő állomásokon jelzik, ahol erre aviatikai szempontból szükség van. Ha Eger esetében foglalkozunk e kérdéssel, ezt főleg klimatológiai szempontból tesszük, hiszen sem a termelés, sem az emberek élete nincs vele szoros kapcsolatban. Hasznos lehet mégis a vele való foglalkozás, hiszen Eger két magasabb hegyvidék közti völgyben fekszik, lehet a köd gyakorisága mezoklimatikus jelenség. Ezért átnéztem az észlelő állomások jelentését 1880-tól kezdve. Meglepő, hogy az észlelők a ködös napok jelzésében milyen eltérő magatartást tanúsítottak. Feljegyzésük a múlt században rendszertelen. Csak akkor jelölték, ha feltűnően hosszabb ideig tartott. Legszorgalmasabb adatfeljegyzést 1920—40 között találtam. Ebből az időből évente magas értékek adódtak. 1940. óta eltelt időszakban a ködjelzések ismét megritkultak, pedig az észlelés tárgyilagosságához nem fér kétség. Mégis arra mutat ez a tény, hogy a ködgyakoriság észlelését szubjektív tényezők is befolyásolják.

Bár az 1920—40-es évek ködjelzései túlzottnak látszanak, ha a havi értékekből nem is vonunk le messzemenő következtetést, arra mégis alkalmasak, hogy az évi járást belőlük kiolvashatjuk. A 20 esztendő egyes havi átlagai a következő menetet mutatják (egy-egy óra hány ködös nap esik átlagban):

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Év
9,7	5,9	4,7	2,5	1,1	0,2	0,2	0,5	1,7	4,2	10,1	11,0	52,5

Legködösebb hónap a december, utána november következik. Míg a három nyári meleg hónapban igen csekély a ködvalószínűség, a legtöbb ködös nap nem a leghidegebb hónapokban mutatkozik. Januárban kevesebb, mint decemberben, februárban is sokkal kevesebb, mint novemberben. Nagy ködképződéshez hideg és meleg levegőfajta találkozására szükséges. Ősz végén, tél elején könnyebben behatolhat a tengeri légtömeg enyhe párájával, ugyanakkor a talajmente is hideg, adva vannak a ködképződés lehetőségei. Hogy az őszi köd jelentkezésében a nyugati és délnyugati enyhe légáramlásnak mily nagy szerepe van, bizonyítja az 1907. év október—november—decemberi állapota. Október havi középhőmérséklet $14,6^{\circ}$ volt, ami 4° -kal magasabb, mint a sok évi átlag. Ez a helyzet csak enyhe beáramlás következménye lehetett. Októberben 26 napon, novemberben egész hónapban, decemberben 22 napon jeleztek ködöt. Ha január—februárban a magas lég-

nyomású tengely kialakul hazánk felett, ez az enyhébb nyugati légáramlásnak nem enged utat, csökken a páratartalom, a nagyobb hideg ellenére sem lesz annyi köd, mint az előző hónapokban. Öröndetes, hogy szeptemberben a ködös napok nem gyakoriak.

Megfigyelhető a régebbi feljegyzések szerint, hogy a csapadékos évek egyben igen ködös esztendők is. Ilyen volt az 1914—15-ös év tele, amidőn november-től március végéig havonta 14—17 ködös napot számláltak meg. A tavaszi ködgyakoriság arra mutat, hogy hideg légáramlás törhetett be. 1908. áprilisában négy héten át jeleztek ködöt, ugyanakkor a környező hegyekben hó esett. Ködös volt a levegő ezen év augusztus 12-től szeptember közepéig, ugyanakkor a közép-hőmérséklet pár fokkal az átlag alatt járt.

Megvizsgálhatjuk azt a kérdést is, hogy a jelzett ködréteg Eger körzetében a felszínhez viszonyítva hol helyezkedik el, milyen vastagságú. A jelentésekből az is kitűnik, hogy az őszei és téli ködréteg a vastagabb, tehát ún. szállított köd, míg a tavaszi és őszi eleji inkább a völgyeket lepi be csupán. Erre a helyzetre a legutóbbi észlelők is rámutattak.

1929 és 1940 közötti észlelők feltűnően sok esetben jegyezték fel »légköri füstöt«. Mégpedig a téli hónapokban 10—12 napi átlagban, a nyári hónapokban 13—19 esetben. 1940 óta ismét ritkán emlékeznek meg a feljegyzések a légköri füstről. Bizonyára a háztartásokkal és az üzemek működésével kapcsolatos ún. városi füstöt tüntették fel nagy buzgalommal. Különben Eger légtere tisztának mondható, a »Líceum« tornyában mindig észrevehető kisebb légáramlás, ami arra mutat, hogy észak-déli irányban a nyitott völgy eléggé huzatos, a por és a füst nem üli meg a várost.

3. A talajmenti vagy mikrocsepdek gyakorisága.

Ide tartozik a harmat, dér és zúzmara. Ezen csapadékfélék a talajon vagy talajmenti tárgyakon képződnek.

Harmat akkor jön létre, ha csendes, derült éjjelen a felszíni tárgyak, növények lehűlnek. Ez a folyamat meleg felszabadulással jár, megakadályozza a további lehűlést. Tavasszal és ősszel, ha a levegőben nincs elegendő vízpára, 0° felett nem éri el a telítettség fokát, a levegő tovább hűl a kisugárzás révén, ekkor a kevés vízpára jégkristályokká alakul és a lehűlt tárgyakra dér alakjában telepszik le. Mennyiségi adataink nincsenek, de a harmatos, illetve a deres napok számát pontos jelentés alapján össze lehet gyűjteni. *Dér* a három nyári hónapot kivéve mindig előfordul. Májusban és szeptemberben csak nagyon elvétve. Leggyakrabban észlelték márciusban és novemberben. A téli hónapokban is megvan a képződésére az alkalom, de nehéz megfigyelni, hiszen akkor a csapadék gyakran hó alakjában jelentkezik. Harmat márciustól novemberig képződik. Az is észrevehető, hogy márciustól a deres napok száma a harmatos napok javára fogy. Csökken a harmatos napok száma júliusban és augusztusban, ami a levegő szárazabb voltára és az éjszakák rövidségére mutat. Június a nagyobb felmelegedés ellenére harmatosabb, mert akkor jelentkezik a nyári monszun a párás levegőjével. Júliusban visszaesés mutatkozik, mert nagyobb a nappali felmelegedés, az éjszakák még elég rövidek, kisebb fokú a lehűlés is. Augusztustól kezdve a harmatos reggelek száma ismét jelentkezik. Augusztus, szeptember és október szélcsendesebb hónapok, az éjszakák hosszabbodnak, harmatképződéshez minden feltétel adva van. Szeptemberben már jelentkeznek a deres napok a harmatos napok rovására. Az

állomásmegfigyelők észlelésén túl az a tapasztalat alakult ki Egerben, hogy az Eger-patak völgye »harmathullás«-ban gazdag. Albert Ferenc is megjegyzi idézett könyvében, amidőn Heves megye áldásos éghajlatáról ír, hogy »említésre méltók sokszor a csendes esővel felérő gyakori harmatok«.

A harmatos és deres napok gyakorisága

(20 év átlaga)

Hónap	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII
Harmat	.	.	1,5	5,5	7,0	9,5	8,0	14,0	15,0	11,5	4,0	.
Dér	4	5	7	3	3	6	5

A *zuzmara* képződését nagyobbbszabású dérnek foghatjuk fel, de képződése nincs napszakhoz kötve. Általában télen nagy hideghullámok idején képződik, ha időközben vízgőzben gazdag déli vagy nyugati szél tör be. Megindul a sűrű ködképződés, amiből a hideg tárgyakra (telefonvezetékek, elektromos távvezetékek) nagy jégtömeg csapodik ki. Zuzmarát csak a három téli hónapból jegyezték fel. 20 év alatt összesen 47 alkalomra mutattak rá az észlelők.

4. Havazások és hótakarók.

A havazás a makrocspadék egyik formája. A Földnek azon helyein, ahol a léghőmérséklet 0 fok alá száll, hóesésre megvan a lehetőség. Az is szükséges, hogy elegendő párát tartalmazzon a levegő. E feltételek a téli hónapokban gyakran biztosítva vannak. A hóesés időszaka azonban novemberre és márciusra, sőt ritkán májusra is kinyúlik. A nyugati beáramlás gyakran télen is enyhe időt eredményez, a következménye eső és nem hó. Éppen ezért csak kivételes eset az, ha a téli évszakban végig hóalakban hull a csapadék. Az az általánosabb, ha télen a havas és esős időszakok egymást váltják. A meteorológiában azon napokat, amikor a csapadék hóalakú és mérhető mennyiségű esik, *havas napoknak* nevezzük.

A havas napok száma fontos klimatikus jellemvonás. Ebben a tekintetben Eger átmeneti helyzetű. Országos viszonylatban a havas napok száma 20, de Bánkúton 40, Kékesen 50, Egerben — Albert Ferenc pontos megfigyelését véve alapul — a havas napok száma 23. A határvonal élesen kirajzolódik a Bükk alján. A havas napok száma ugyancsak Albert Ferenc 17 éves adatai alapján az egyes hónapokra nézve a következőképpen oszlik meg. (A budapesti Meteorológiai Intézet adatait összehasonlításként vesszük.)

	X.	XI.	XII.	I.	II.	III.	IV.	Év
Eger	—	3	5	5	5	4	1	23
Budapest	—	3	6	7	6	5	—	26

Albert Ferenc adatai 1851—67. évekre vonatkoznak. Általánosításra nem alkalmas, csupán tanulmányozásra.

Hajósi Ferenc Magyarország csapadékviszonyai c. könyvében megállapítja, hogy az utóbbi évtizedben a március télisebb jellegűvé vált. Ezen jellemvonás már a múlt századbeli Albert-féle adatokból is kiolvasható. A rendelkezésre álló adatok és a tapasztalatok azt igazolják, hogy a március sokkal zordabb, mint

a november. Kézenfekvő ebből a szempontból október és április összehasonlítása is. A tavaszi hónapban, áprilisban sokkal több hóesés mutatkozik, októberben egészen ritka jelenség.

Fontos a gazdasági élet szempontjából, mikor jelenik meg az első és az utolsó hó, illetve melyek a *havazás határnapjai*. E probléma elemzéséhez is az 1920—40. évek adatait használtam fel, mivel mind az 1918—19., mind az 1944—45-ös év téli adatai hiányosak. A 3. táblázat húsz évre kimutatja az első és utolsó havazás dátumait. Onnan kiolvashatjuk, hogy októberben két esetben, november 11, decemberben 7 napon jelent meg az első hó. Átlagos határnap *november 29.* (ugyanaz, mint Debrecen esetében). Legkorábban október 14-én, legkésőbb december 28-án jelentkezett hóesés. Az első hó megjelenésének az ingadozása 72 nap. Az utolsó havazás határnapja országszerte március utolsó harmadára esik. A tanulmányozott időszak alatt ez a dátum Egerben *március 18.* A havazások átlagos időszaka tehát november 29-től március 18-ig terjed, ami 109 napot tesz ki. 20 év alatt az utolsó hóesés 5 napon februárban, 11-szer márciusban, kétszer áprilisban, egy alkalommal pedig májusban jelentkezett (1935). Az utolsó hó legkorábban február 15-én, legkésőbb május 2-án esett. Az ingadozás 76 nap, ami az őszi hasonló eltérésnél 4 nappal hosszabb. Ez a tünet is a tavasz szeszélyességére vall. Éghajlati jellemvonásunk, hogy a tél gyakran megkurtítja a tavaszt. A régi feljegyzések is inkább a késői hóesésre panaszkodnak, mint a koraira. 1907-ben is sokáig kihúzódott a tél, április 16-án nagy hóesést, 21-én — 2,0°-ot észleltek. 1908. április utolsó harmadában 10—12 cm-es hótakaró fehérlt a Bükkben. Havazás volt áprilisban az 1911—12—13. és 1917. évben is. De száz évre visszamenőleg legrendellenesebb lehetett a tavaszi időjárás 1874-ben, amidőn a március 12-én leesett hó 20-án elment. A rétek április 12-re kizöldültek, a vadgesztenye április 20-án fejlesztette első virágait, de április 29-én azok mind lefagytak. Májusban hóesés volt, »19-én 16 cm-es hó borította a magasabb bérceket már negyednap óta« — írja az egri észlelő —, »alig van növény, mely rendes időben fejlődött volna«.

Míg az első és utolsó havazás, valamint a havas napok számának a tanulmányozása inkább klimatológiai szempontból hasznos, addig a hócsapadékból származó *hótakaró* figyelemmel kísérése mezőgazdasági, esetleg közlekedési vonatkozásban is jelentős feladat.

A hótakaró jelenléte belejátszik a hőmérséklet napi járásának alakulásába. Szélcsendes, derült időben erős éjszakai lehülést idéz elő. A — 30° körüli hidegek mindig hótakaróval jártak együtt. Nélküle csak kivételesen száll le a hőmérséklet — 10° alá. A hótakaró jelenléte igen hasznos a szőlőkre és a gyümölcsösökre, ha az ebből származó csapadék nem fut le, hanem a tavaszi olvadáskor mélyen átáztatja a talajt. A hótakaró a kifagyás ellen is védelmet nyújt.

Hótorlaszok Egerben ritkán adódnak.

A 3. táblázat a hótakaró időtartamát is megmutatja napokban. E tekintetben az ingadozás igen nagy. Némelyik télen mindössze két napig, máskor 71 napig is eltartott a hótakaró. Köztudomású, hogy

a tartósabb hó rendszerint alacsonyabb hőmérséklettel társul. 1922. november és december hónapjaiban több napon át tartó hótakaró mellett novemberben — 12,5°-ra szállt le a hőmérséklet, ami ebben a hónapban ritkán fordul elő. 1923 decemberében végig hóval fedett volt a felszín, a hőmérséklet egy esetben — 19,6°-ra szállt le. Fokozott mértékben kitűnik a két említett tényező között a kapcsolat 1939—40. év telénél is.

Kéri Menyhért feldolgozása szerint az ország déli részében a hótakarós napok száma 30. Az ország nyugati és északi szélé felé ez a szám emelkedik. Egerben a húsz évi átlag 37,7 nap. A hótakaró megskitátsnélküli megmaradásának leghosszabb időtartama 60 nap. (1938. december 19-tól 1939. február 10-ig.) Ezzel szemben 1927—28. telén csak egy decemberi, s egy januári napon észleltek 24 órán át tartó hótakarót.

A 4. táblázaton a hótakarók *átlagos vastagságát* tüntettem fel az egyes hónapokban. A hótakaró időtartama a hőmérséklettel tart szorosabb kapcsolatot, míg a vastagsága azonkívül a csapadék mennyiségétől is függ. Kivételes eset, hogy 1929. április 5—6-án 10 cm-es hóréteget figyelhetek meg. Legmagasabb hótakarót — 50 cm-t — 1940. februárjában észleltek (régebbi feljegyzés szerint 1897. december 9-én és 10-én néhány napon át 54 cm-es volt a hótakaró).

5. A zivatarok előfordulása.

Nyugat-Dunántúlon, a Berettyó vidékén és a Budai-hegyekben gyakoribb, hazánk más helyein ritkább jelenség a zivatar. Indokolt gyakoriságának a figyelemmel kísérése, mert az egy-egy mezoklimában időjárási jellemvonásként szerepel. Nem azért tartjuk tehát számon, hogy érdekes hang- és fénytűneménnyel jelentkezik, hanem a gyakorlati jelentősége miatt, mert a villámlás és dörgés gyűjthat, rombolhat, zavarja a rádió-vételt, rongálja a villamos távvezetéseket. A szakkönyvek helyesen jegyzik meg, hogy a zivatarok pontos térbeli eloszlását, azok gyakoriságának a mérését igen megnehezíti az a körülmény, hogy ezek megfigyelése műszerek alkalmazása nélkül folyik. Feljegyzésük tehát nagymértékben függ az észlelők személyétől. Ha egy állomáson buzgó észlelő működött, sokkal több adatot jegyzett fel, mint más helyen. Áll ez a megállapítás ugyanezen állomáshelyen is az idők folyamán. Vizsgálataim 1921—40. évre terjedt ki. 1920—24 nyaráig Tóth Ágoston volt az észlelő. Ő évente 2—6 zivatart jegyzett fel csupán. 1925-től a szőlészeti telepen folytak a megfigyelések. Ettől kezdve a bejegyzett zivatartok száma ugrásszerűen emelkedett, nagyobb pontosságot mutatott, ezért az átlagolásnál is csupán csak 16 évet vettem figyelembe (1925—40). Ezek alapján áprilisban átlagban egy, májusban 4,5, júniusban 4,6, júliusban 6,0, augusztusban 3,0, szeptemberben 0,7 zivataros nap valószínűséggel számolhatunk. Téli zivatart ezen időszak alatt nem jegyeztek fel. 16 év alatt összesen márciusban 4, októberben 0, novemberben 1 zivataros nap fordult elő. A gyakoriság ingadozása nem nagy. Míg 1937-ben 13, addig 1928-ban 38 napon jeleztek

zivatart. Budapesten májusban és júniusban, Egerben viszont júliusban szerepelt többször a zivatar. Ez a tény Eger vidékének a völgyi helyzetével lehet összefüggésben. Júliusban itt s a környező alacsony dombok oldalain az alsó légréteg jobban felmelegszik, mint a környező hegyek, ill. erdőségek fölött. Ez a helyzet erős függőleges légmozgást, zivatart eredményez. Míg májusban és júniusban inkább front-zivatar jelentkezik, addig júliusban az ún. légtömeg-zivatar (helyi, v. hő-zivatar) jár nagyobb számban.

Magyarország éghajlata c. könyv bizonyos elsődleges és másodlagos zivatargócokat állapít meg. Az utóbbiak között szerepel a Mátra és Bükk vidéke is (évi 20—30 zivatarral). Egerben a 16 évi átlag szerint évi 20 zivatáros napra lehet számítani, ami közepes gyakoriságra mutat, igazolva a másodlagos zivatargóc szomszédságát.

A *jégeső* Egerben nem gyakori természeti csapás. A 20 év alatt májusban négyezer, júniusban és júliusban egy-egy alkalommal említenek jégesőt. A múlt század ide vonatkozó jelentéseiből nem vehető ki a jégeső rendszeres megfigyelése, pedig akkor is előfordultak jégverések. Ezt bizonyítja Albert Ferenc megjegyzése a már idézett könyvből: »A Mátra- és Bükk-hegységnek gerincén és magasabb helyein a hó két-három héttel később olvad el, mint lent a rónán — az is igaz, hogy a magasra nyúló hegytömegek közé szorított, zárkózottabb völgyeken a telek hidegebbek és tartósabbak, hogy késői fagyok és *nyári gyakori jégesők* a növényzetet csigázzák, sőt néha megsemmisítik«.

1871-ig visszamenőleg a feljegyzések a következő *elemi károkat* okozó zivatárokról emlékeznek meg: Részletesen leírja az észlelő az 1871. év július 6-i zivatart. »Délután 1—2 óra között Eger város fölé hirtelen sötét felhők tornyosultak, melyekből hatalmas zivatar támadt. Iszonyú villámcsapásokkal törve ki, melyek közül sok követelte áldozatát. A két első villám néhány másodpercenyi időközben gyorsan és iszonyú robajjal tört ki egymás után, mely rögtön áldozatra talált egy egri polgárban, míg a másik szintén egy egri nőt sujtott agyon. A harmadik is kevés vártatva egy Eger melléki pórban és annak tehenében találta föl áldozatát. E villámcsapásoknak a vásártér szolgált színhelyéül, hol a tömegesült népben — mely éppen a nagy vásárra volt összegyűlve — nem kis rémületet keltett.« Előtte való nap árnyékban 34,4 C° hőmérsékletet mértek. — 1875-ben, júniusban 15 nap fordult elő zivatar. Ugyanabban az évben a július 5-i zivatar viharral jött, 2—4 lábnyi vastag fákat csavart ki. 1876. március 15-én zivatart és jégesőt tapasztaltak. Nevezetes volt Eger történetében 1878. augusztus utolsó napja is. »Augusztus 30—31-én éjjel villámlás, dörgés és a szomszédos hegyekben felhőszakadás volt, a hajnali órákban a víztömeg a város felé tódult, reggel 6 órakor három-hét láb magas volt a különböző utcákban, erős kőházak is összedőltek, kőhidakat is magával vitt a víz. Nemcsak a külvárosokat, de főleg a belvárost sujtotta, a kereskedőket tette tönkre, s a kár milliókra megy.« (Azon éjjelen a lehullott csapadék mennyisége 46,7 milliméter, az előző napi szélirány délnyugati volt.)

Meglepő hatást váltott ki 1885. május 5-én is a délnyugat felől érkező zivatar mely erős fákat tört össze és dió-nagyságú jég esett 13 percen át. Heves zivatart jegyeztek fel 1906. november 10-ről. 1909. március 15—16. és 27-én fordult elő még ilyen rendellenes zivatáros időjárás.

E példákból az a tanulság szűrhető le, hogy az észlelők főleg a rendkívüli időben és szokatlan mértékben jelentkező zivatárokat örökítették meg. Azonban az 1914-es esős időszak már pontosabb meg-

figyelésre ösztökélte a megfigyelő állomást. Feljegyezték ez évről, hogy június igen zivataros jellegűnek mutatkozott, 20 napon át egy-két kivétellel ömlött az eső (havi mennyiség 121,5 milliméter), 14 nap zivatarral, olykor jégesővel párosult. Júliusban is 68 mm csapadék hullott, 6 napon szintén zivatarral jött az esőzés. Gyakoriak voltak a szélviharok is ebben a hónapban, amikor a learatott és keresztekbe rakott búzakévéket messze szétszórta a dühöngő szél.

(Geofizikai és csillagászati szempontból is nevezetes volt 1944, mert május 11-én és 17-én földrengést éreztek Egerben, október 18-án pedig itt is megfigyelték a Halley-üstököst.)

Heves és Külső Szolnok leírásában az egri meteorológiai megfigyelésével kapcsolatban Eger éghajlatáról Albert Ferenc a következő összegezést rögzítette le: »— Eger vidékén a déli szelek valamivel gyakrabban hoznak esőt, mint az északiak, a nyugatiak pedig majdnem kétannyiszor, mint a keletiek. Ugyanis, ha az északi szelek mellett előforduló esők számát 100-ra tesszük, akkor a déli szelekre 106 eső jut. Ha a keleti szelek mellett előforduló esők számát szintén 100-ra tesszük, akkor a nyugatiakra 188 esik. Általában véve a legtöbb eső nyugatról jön. — Ha a négy fő szelet a havazásra nézve hasonlítjuk össze, úgy találjuk, hogy az északi szél mellett előforduló 100 havazási esetre 91 déli szél melletti havazás jut. Ha százszor havazik keleti szél mellett, csak harminckétszer havazik nyugati széllal. — Az égi háborúra nézve Egerben az északi és déli szelek között nincs különbség, de míg kelet felől 10 égi háború jön, addig nyugat felől 16 érkezik.«

Albert Ferenc 100 évvel ezelőtt leszűrt megállapításai — általában — ma is helytállóak. (Az égtájak megjelölését nála tágabb értelemben kell vennünk E-hoz pl. EÉNY és ÉÉK-i irány is hozzáértendő.) A ciklonok járásából világosan következik, hogy a csapadék zöme nyugat felől érkezik. Albert Ferenc mai utódja azt tapasztalta, hogy a nyári esők főleg DNY-ről jönnek. A közvetlen Nyugatról, a Mátráról érkező felhők (leszálló) túlnyomóan szétoszlanak. Nem várnak esőt észak felől sem. De ha mégis az északi légáramlás hozza az esőfelhőket, attól nagyon félnek a szőlősgazdák, mert jeget hoztak. Ez abból érthető, hogy hideg-beáramlással párosul a jégeső.

Összegezve: a II. alatt ismertetett éghajlati elemek lenyegében nem befolyásolják az emberi életet, de a gazdasági élet szempontjából döntőek lehetnek. Eger környékén pl. sok kárt tehet a nyáreleji köd, mert akkor virágzik a szőlő, ködös időben pedig elégtelen a beporzás, a szőlő nem köt. Az időjárási elemek gyakoriságából, s a szélső értékek közti ingadozások értékeléséből az az eredmény szűrhető le, hogy Eger vidékének az éghajlata az Alföld és az Északi Hegyvidék klímája között átmenetet mutat, de jellegében inkább alföldi. Nagy kilengések nem fordulnak elő, az ingadozások mérsékeltek. A szőlő- és gyümölcs-kultúrának az itteni mezoklíma kedvező. Alkalmas mind a nyári, mind a téli üdülésre. Levegője tiszta, széljárása mérsékelt, napfénye bőséges, egyedül a késő tavasszal jelentkező hűvös éjszakák kellemetlenkednek olykor.

3. sz. táblázat.

A hótakaró időtartama.

(napokban.)

Év	Hó	X.	XI.	XII.	I.	II.	III.	IV.	V.	Évi összeg	Első havazás	Utolsó havazás
1920—21.			11	16	2					29	XI. 20.	II. 18.
1921—22.			4	6	11	22				43	XI. 10.	III. 17.
1922—23.			10	31	10	16				63	X. 27.	III. 8.
1923—24.			1	12	31	13	7			64	XI. 24.	III. 18.
1924—25.			2				10			12	XI. 16.	III. 30.
1925—26.				28	7	5				40	XI. 26.	II. 15.
1926—27.				4						4	XII. 9.	II. 19.
1927—28.					1	1				2	X. 14.	III. 11.
1928—29.				4	2	2		2		10	XI. 30.	IV. 21.
1929—30.				6	10	6	5			27	XII. 23.	III. 13.
1930—31.			4	7	31	3	2			47	XI. 19.	IV. 15.
1931—32.				9	23	17				49	XI. 4.	III. 30.
1932—33.					17	6				23	XII. 25.	III. 22.
1933—34.				20	8	14				42	XII. 1.	II. 22.
1934—35.				4	27	9	10		1	51	XII. 28.	V. 2.
1935—36.				15	3	4				22	XII. 4.	II. 14.
1936—37.			4	15	14	9	2			44	XI. 29.	III. 5.
1937—38.				13	31	10	6			60	XI. 14.	III. 29.
1938—39.				15	18	2	12			47	XII. 16.	III. 23.
1939—40.			4	2	15	28	22			71	XI. 25.	IV. 9.
20 év átlaga			2	10	12	8	4			37,7		

4. sz. táblázat.

A hótakaró átlagos vastagsága.

(cm).

Év	Hó	X.	XI.	XII.	I.	II.	III.	IV.	Legnagyobb vastagság (cm)
1920—21.			3	8					9
1921—22.		foltoz	1	2	10	8			12
1922—23.			6	6	3	7			9
1923—24.			1	12	15	3	6		20
1924—25.			1				2		2
1925—26.			falt	27	2	1			35
1926—27.				1					2
1927—28.		falt							—
1928—29.			falt	1		1		10!	15 (IV. 5—6.)
1929—30.				3	2	1	1		3
1930—31.			falt	4	5	1	5		6
1931—32.			1	1	3	3			4
1932—33.					4	2			6
1933—34.				6	3	4			8
1934—35.				1	6	7	1		12
1935—36.			1	1	1	1			1
1936—37.			1	2	8	6	1		10
1937—38.				4	7	1	1		11
1938—39.			1	6	6		1		10
1939—40.			1		21	40	20		50
20 év havi átlagai			1	3,5	5	4	2		

IRODALOM:

- Albert Ferenc: Heves és Külső Szolnok leírása. (Heves megyének éghajlati viszonyai.)
Általános természeti földrajz. I. k. Egyetemi tankönyv.
A természeti világa II. A légkör.
Bacsó—Kakas—Takács: Magyarország éghajlata.
Aujeszký—Berényi—Béll: Mezőgazdasági meteorológia.
Hajósy: Magyarország csapadékviszonyai.
Kulin: Útmutatás éghajlati feldolgozásokra.
Futó: Eger hőmérsékleti viszonyai, Zétényi: Eger csapadékviszonyai... Évkönyv II.
A Meteorológiai Intézet Évkönyvei.
Időjárási napijelentések.

ZETÉNYI ENDRE:

Das Klima von Eger. Luftdruckverhältnisse in Luftraum von Eger.

Verfasser schreibt im ersten Teil des Aufsatzes über die Entstehung des Luftdruckes überhaupt und über die Faktoren, die denselben beeinflussen. Er berichtet im weiteren über die hundertjährige Vergangenheit der meteorologischen Beobachtungen in Eger und publiziert auf Grund deren eine Luftdrucktabelle. — In einem besonderen Kapitel wird der Zusammenhang von Luftdruck und anderer klimatologischen Elemente behandelt, im Laufe des Monates Juli 1957. Auf Grund eines Grafikons von 50 Jahren untersucht der Verfasser die Zusammenhänge von Luftdruck und Quantität des Niederschlages. Zum Schluss gelangt der Verfasser zur Feststellung, dass die Beobachtung vom Luftdruck sehr aufschlussreich und von grosser Bereutung sei, weil dieser der Vorbote und Begleiter aller im Zustand der Luft sich einstellenden Veränderungen wäre.

MISCELLANEA

Dr. BAKOS JÓZSEF:

GÁRDONYI ÉS TINÓDI

(Gárdonyi lapszéli jegyzetei a Régi Magyar Költők Tára harmadik kötetében)

Ismeretes, hogy Gárdonyi Géza komoly forrástanulmányokat is végzett egy-egy nagyobb műve megírása előtt. Az itt közöltek is bepillantást engednek Gárdonyi műhelymunkájába. Az »Egri csillagok« megalkotásának folyamatában is igen széleskörű forráskutatásokba merült a szerző. Különösen sokat foglalkozott a Tinódi személyét és munkásságát érintő forrásokkal. Erre mutat a *Régi Magyar Költők Tára* harmadik kötetének alapos áttanulmányozása, illetőleg a Tinódi életművel kapcsolatban lapszélre vetett sok megjegyzése is. A kötet Bevezetésében sem véletlenül húzta alá Gárdonyi a következő adatokat, illetőleg részeket:

— *Sebők deák*, bizonyos, hogy a reformáció híve volt, *Török Bálint* örömmel fogadta házába, neki magának írdeákja, gyermekeinek tanítója, udvarának lantosa, Törökné »sírva ápolgatja futosó két fiát-s immár nem alítja világban élését«. Tinódinak a kassaiak közt *Czeczei* volt fő patronusa. —

Az sem véletlen, hogy Tinódi verseinek olvasásakor éppen a következő részek fogták meg Gárdonyi figyelmét is (külön jelzésekkel látva el ezeket):

»Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puska hányástul, sok kard csattogástul,
Az ég homályosult mind az kétféle portul.«

(Erdéli História)

»Nagy szép dárda Szondinak kezében vala,
Sebesölve, térdön állván ő vív vala,
Romlott toron alatt által lőtték vala,
Az fejét az hegyiről alá vetötték vala.«

(Budai ali basa históriája)

»Már halljátok vesztét az Ördög Mátyásnak,
Más nyelvvvel Tayfelnek nevezik és mondják.«

(Ördög Mátyás vesződelme)

»Oly nagy zöngés bongás az táborban vala,
Sipok, dobok, trombiták harsagnak vala,
Szélét, hoszját az nagy hadnak nem látják vala.«

(Budai Ali Basa)

Tervezett munkája szempontjából is érthető, hogy Gárdonyi aláhúzta Tinódi verseiben a következő neveket is:

Daczó Tamás, Kis András, Bebek álgyus-mestör mindennél tudós vala, im az vitéz Don Gáspár spanyol vala, Basó Márton, »Terek Jánost, Ferenczöt néki (Terek Bálint) két szép fiát«.

Nagyon megjegyezte Gárdonyi azokat a részeket is, amelyekben Tinódi maga is oly melegséggel versel Török Bálint nejréről:

»Fohászkodik vala és igen sír vala
Jó Terek Bálintné hogy hírt nem hall vala
Mert ő vitéz urát igen félti vala,
Hogy az terek hiti végre meg ne csálná,
Egy levelet néki ha megmutatnának
Hogy fogsága volna ő vitéz urának:
Erő szakaszkodék kezének, lábának,
Földhöz üté magát, ott sokan sirának.«

Legalaposabban tanulmányozta át Gárdonyi Tinódi két alkotását, az »Eger vár viadaljáról való ének« és az »Egri históriának summája« című verseket. A sok alá- és melléhúzás, a lapokat szinte megtöltő megjegyzések is azt mutatják, hogy Gárdonyi ezt a két verset elsődrendű forrásként használta fel nagy műve megírásában.

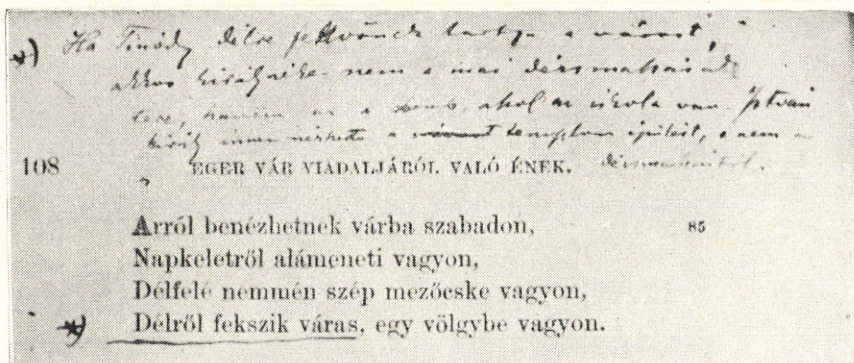
Aláhúzta az egri hőöket bemutató sorokat:

»Az jó pispék ötvenegy esztendőben
Vitéz Mecskei Istvánt egri tisztben,
Dobó István mellé midőn igyében,
Választá, szolgálta jó hívségében
Királnak, pispöknek meghitözének,
—— — — — —
Viszont király és pispök felelének,
Szükségökben segítséggel lennének.«

Tudjuk, hogy Gárdonyi igen alaposan tanulmányozta az egri vár helyrajzát is. A Tinódi-versekben talált helyrajz sorait is sok megjegyzéssel látta el. A megjegyzések és aláhúzások arról is tanúskodnak, hogy Gárdonyi műve helyrajzi vonatkozásainak is elsődrendű alapja Tinódi verse:

»Csuda szép helyen Egör vára vagyon,
Az völgyre fekszik egy hegy orozaton,«

(Gárdonyi csillaggal jelzi javítását: orozaton helyett ő az oromzaton-t tartja helyes formának.)

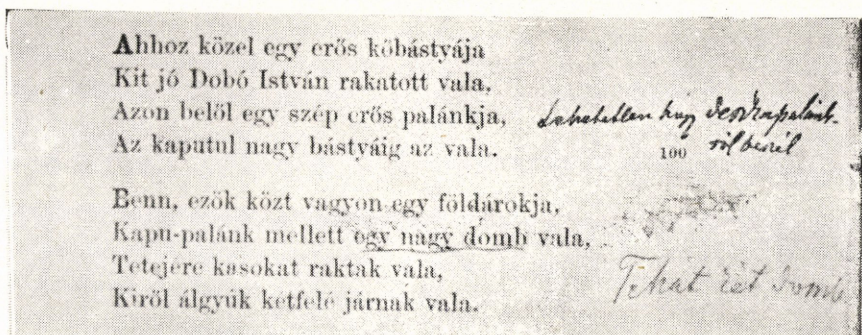


»Délről fekszik város...« (Gárdonyi a következőket jegyzi e sorral kapcsolatban a lapszélre: »Ha Tinódi délre fekvőnek tartja a várost, akkor Királyszéke nem a mai dézsmaházak tere, hanem az a domb, ahol az iskola van. István király innen nézhette a templom épülést, s nem a dézsmaházról.«)

Aláhúzta Gárdonyi a következő sorokat is:

»...várasnak vala tapasztott palánkja,
Annak vala négy kimenő kapuja«.

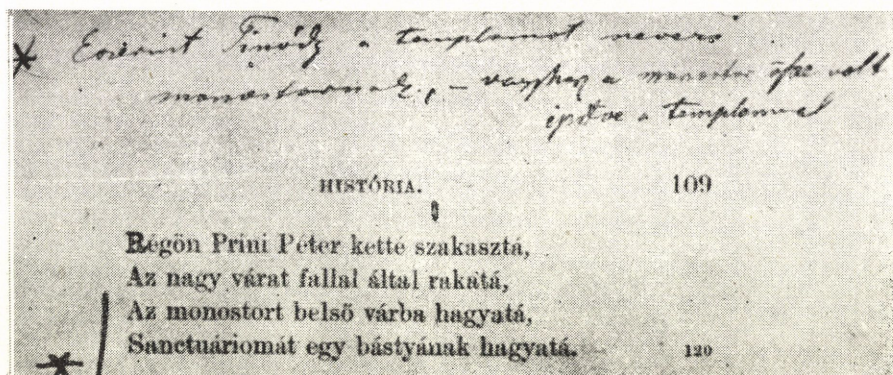
(Gárdonyi megjegyzi: »Lehetetlen, hogy deszkapalánkról beszél.«)



Most idézzük azokat a sorokat, amelyek mellé Gárdonyi megjegyzéseket fűzött:

»Az monostort belső várba hagyatá.«

(Gárdonyi: »E szerint Tinódi a templomot nevezi monostornak, — vagy hogy a monostor össze volt építve a templommal.«)



»Im az sanctuariumba alkottak,
Teteiglen baronából felróttak.«

(Gárdonyi: »Itt a borona gerendát jelent.«)

»Egy emölcsös kapu mellette annak,
Kin az kilső várba ki s be ott járnak.«

(Gárdonyi: »E szerint a maig is meglevő legmagasabb pont a keleti oldalon...
Egy emölcsös kapu: a mai Dobó sírja.«)

Im az sanctuariomba alkottak,
Teteiglen baronából felröttak,
Egy nagy töltést vitézek csináltak,
Az tetején töltött kasok állának.

Nagy szép álgúy arról délre szolgálak,
Napkeletre és északra szolgálak,
Egy emölesös kapu mellette annak,
Kin az kilső várba ki s be ott járnak.

125
Ez a mai török kert előtt.

Ez a mai török kert előtt.
130
megfelelő helyen a mai török kert előtt.
a felvételi oldalon.

»Bebek bátyájának azt híják vala,«

(Gárdonyi: »Tehát a mai török kert előtt.«)

»Az Bebek bátyájátul tér meg alá,
Vékon kőfal ó kapu bátyájára.«

(Gárdonyi: »O kapu.«)

»Palánk, kőfal között nagy árok vagyon.«

(Gárdonyi: »Hát hol volt a palánk?«)

»Azt a régi ó kapuig fonták vala,«

(Gárdonyi: »Tehát fűzfavesszőből fonták.«)

»Jó Pető Gáspár méne nygyven lóval,
Mert elszűktek vala egynéhán lóval,
Jó Zoltai István méne nygyven lóval,
Gergöl deák harmadfél száz gyalogval.«

(Gárdonyi: »Ezekkel a szökevényekkel találkozok Gergely, s azok őt is visszafordítanak beszéddel, de...«)

»Az jó Serédi György hamar bocsáta
Két száz drabantot jó Egör várába,
Kiknek egész hópénzt ada Kassába.
Holtig lennének benn hív szolgálatban.
Az rossz népek hallák hírét tereknek,
Nagy féltőkben bémenni nem merének...«

(Gárdonyi: »Ezekkel találk. Born.«)

»Magyarok vitézők Egör várában,
Fő hadnagyok vannak nagy forgódásban,
Vitézőket vártákra elosztásban,
Mint cselekedjenek? megtanításban.«

(Gárdonyi: »Gergely a zuhogás szünetében hallja: Így állj! Így fogd a kardot!« stb.)

»Vala Kulcsár Imre, ki jó borral tarta,
Sáfár István eleven csukával tarta,
Benedök kovács lovamat megpatkolta,
Szakács Balázs igaz aggeből tarta.«

(Gárdonyi: »Tehát lóháton járt a poéta!«)

»Az Beglerbék Tihamér felől szálla,
Az vizön túl Amhát basa leszálla...«

(Gárdonyi: »Ezt a kurd mondja meg.»)

»Kilső várba árkokat űk ásának»

(Gárdonyi: »... hogy mélyebben léhessenek.«)

»Akkor vala szintén Szent Mihál napja.«

(Gárdonyi: »... az első ostrom. Péntek.«)

»Rágondola Pető Gáspár ott vala.
Az népet felszóval kéri, biztatja,
Kik keményen fogják, vitéznek mondja,
Félelmeset erőssen pirongatja.«

(Gárdonyi: »Ez volt a legjobb szónoka a népnek.«)

»Óh mely igen az hősek rettenének.«

(Gárdonyi: »Megrendült minden ember. Maga Bornemissza színébe elfehéredve
nézett a füstölő kőhalomra.«)

»Jól el-alatt az kőfalt el-kivágák...«

(Gárdonyi: »... a magyarok.«)

»Az árokban kiskaput alkotának.«

(Gárdonyi: »... ott nem érte őket a golyó.«)

»Az tárgyakat kik alá hánták vala.«

Gárdonyi: »... lerontották.«)

»És szörzenek lábakra szép tárgyakat.«

(Gárdonyi: »... lábakon álló.«)

»Az bástyából kit meg kiszurkálának.«

(Gárdonyi: »I. i. a zsákokat.«)

»Immár segítségöt sehonnét nem várnak.«

(Gárdonyi: »Dobó összehívja a hadnagyait egy bástyára és szól nekik az ostrom
előtt, hogy segítség nincs.«)

»Ennél inkább az jó pispök búsula,
éjjel nappal úristenhöz imáda,
Mise-mondásokkal óhit vala...«

(Gárdonyi: »Nem mise kell nekünk, hanem katona. Dobó.«)

»Ez Varsányi másodnap Vas Miklósval«

(Gárdonyi: »... szept. 23-án.«)

»Egröt azonban terekök megszállák,
Ők kinn rekedének...«

(Gárdonyi: »Ezt a kintrekedést látják a várból.«)

»Fejedelmeknek sok gonoszt mondanak.«

(Gárdonyi: »... t. i. szidták őket.«)

»Egy szép leán, hitvőse Zoltainak.«

(Gárdonyi: »... jegyese?«)

»(Mecskei) álló seregből népit változtatja«,

(Gárdonyi: »Pihent.«)

»Az nap húsz mázsa por mind elkölt vala.«

(Gárdonyi: »Dobó fekete a puskaportól... Este jelentések. — Jelentem alásan kapitány úr, ma húsz mázsa port lőttünk el.«)

»Méne Dobó tömlőcz mellé romlásra,
Aranyas sisak apródja fején vala.«

(Gárdonyi: »Dobó levette a sisakját és odaadta a fiúnak, mert melege volt. — Tartsd egy kicsit fiam. Az apród a fejére tette, mert egy törököt akart levágni, s le is vágta.«)

»Figedi Jánosnak fogát kiüték.«

(Gárdonyi: »Figedi a fogát fájlalta előbb mindig. Jön pökdösve. — No, nem fáj már a fogad? — Nem hálistennek. — Ki huzattad? — Nem a: kiütötte egy török a dárdájával.«)

»Meghala ő benne több háromszáznál,
Sebösüle, marada több kétszáznál.«

(Gárdonyi: »Bizonyosan a nehéz sebesültek, mert seb nélkül nem lehetett senki, csak a cigány.«)

Ezeknek az adatoknak a regény megformálásában is jelentős szerepük volt, ezért tartottuk őket közlésre méltóknak.

Dr. BIHARI JOZSEF:

ÚJABB ADATOK AZ EGRI SZERBEK ÉS GÖRÖGÖK TÖRTÉNETÉHEZ

Kereskedelem és ipar

Gróf Eszterházy Károly egri püspök 1767-ben rendeletileg korlátozza a város lakosainak mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari tevékenységét. A kereskedelmet illetően intézkedései elsősorban a szerbekre (ráczokra) vonatkoznak, mert a kereskedelem jelentős része kezükben összpontosul. Meg is küldi nekik rendeletét, amelyben így érvel: »Sajnosan értvén, s. tapasztalván, hogy ezen Püspöki városunkban az vásárnapok és köteles Ünnepek napok ennek előtte annak rendi Szerént meg nem Szenteltettek, Sőt mindenféle elességnek és más féle Portékának Árulása s. vásárlása miatt maíd tsak nem mindenkor meg Szegedtettek, Szükségesnek íté-

tük az illetlen Szertartást meg orvosolni, és jobbra igazítani.« Ezért elrendeli, hogy vasárnap és hivatalos ünnepnapokon tilos Egerben heti vásárt tartani, sört vagy pálinkát főzni, szekerekre rakodni és útra kelni. Ez alól kivételt csak »aratásnak idein az életnek (kiemelés tőlem, B. J.) be hozatása« képez.

A »Szegény Egri Rác Natio« — amint hűséges polgárokhoz illik — még meg is köszöni a püspöknek a megküldött rendelkezéseket, de ugyanakkor panaszt emelnek az ellen, hogy a »concivilitas«-ukkal kapcsolatos királyi rendeleteket a városi tanács a püspökkel együtt gyakran elhallgatja.

(L. Görög n. e. egyházak. levélt. 167/1767.)

Templomépítés

»Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből« c. dolgozatomban már vázoltam azt a hősi küzdelmet, melyet az egri szerbeknek és görögöknek kellett vívniuk a klérussal szemben, hogy régi, 17. századbeli rozoga templomukat újjáépíthessék. Újabb kutatásaim szerint II. József 1784. nov. 15-éről kelt 28856. sz. rendelete intézkedik »új és nagyobb Templomnak, nem különben Görög Oskolának felállítására« felől. (»Graeca et Rascianae Communitati Agriensi, medio Supplicis Sui Libelli Sua Matti SSma demisse exhibiti in locum antiqua et ruinoso Ecclesia Sua ampliore erigendi facultatem Sibi clementer impertiri exoranti Alta fata Sua Mattas Cao Rea petito ejusdem Communitatis Benigne annuere dignata est.«)

Ezt az engedélyt évtizedes harc előzte meg. Az egri szerbek már 1729-ben engedélyt kérnek imaházuk újjáépítésére és ezt a kérésüket a későbbiek folyamán sűrűn megismétlik. 1766-ban azt írják, hogy már annyi pénzt költöttek az engedély elnyerésére, amennyi elegendő lenne a templom egy jelentős részének a felépítésére is. Mikor pedig végre II. József 1784-ben engedélyezi az új templom felépítését, akkor nem akarja megengedni, hogy anyagot (mészt, fát, követ) vásárolhassanak hozzá, beleköt a királyi engedélybe is, mondván, hogy »mivel az (kiemelés tőlem, B. J.) igen nagy és költséges, ítéletem szerint csak úgy lehet és kell venni Eö Felseje kegyelmes engedelmet, hogy új Templomot ugyan, de az Népnek számára alkalmatos, és felesleg költség nélkül építsenek, azért a' szerent készíthetnek Delineatiót; Nékem bé adhatják, én is resolutiomat adhatom«. (1784. dec. 28.) Megnyugtatták a püspököt, hogy nem lesz túl nagy a templom. Beadványukhoz mellékelnek egy tervrajzot, amelyet budai mesterek készítettek még 1777-ben. (Breznay csak 1785—86-ra teszi a mai rác-templom tervének az elkészültét!) Ez a tervrajz 1784-ben némileg módosult. A püspök azonban végül is azt kifogásolja, hogy 500 léleknek nincs szüksége egy 16.000 forintos templomra. (A püspök tehát 1785. jan. 31-iki átiratában ötszázra becsüli az egri szerbek és görögök lélekszámát, a valóságban azonban ennél többen voltak, mert a városi összeírás nem volt pontos — mondja a rácok és görögök egyik kérvénye —, ezenkívül a város nem számolt azokkal, akik vidékről keresték fel az egri rác templomot.

Iskoláik

A 18. század második felének az elején Egerben már működik szerb iskola, 1781-ben pedig egy görög nyelvű iskola létesítésére is elkezdődik az alkudozás. 1784. V. 3-áról kelt 1004. sz. kir. rendelet foglalkozik »az illyriai Nyelven levő Mesteren kívül más Görög Nyelvet Tanító Oskola Mesterek bé hozzattatására«-val. Az egyházközség vagyonosabb tagjai egy görög iskolamester felfogadására 6000 forintos alapítványt, a görög iskola felépítésére pedig 1000 forintos alapítványt szándékoznak »összvetenni«. Ezeknek a kamataiból kívánják fedezni a görög tanító fizetését. Ezeket az alapítványokat valóban létre is hozták, a klérus azonban továbbra is idegenkedik a görög iskola engedélyezésétől. Erre 1784. dec. 27-i beadványukban az egri görögök megnyugtatták a püspököt, hogy nem szándékoznak »roppant épületeket« emelni, hanem csak olyan »alházatskákat«, amelyekbe a tanítók éppen hogy beférjenek. Mint ismeretes, a görög iskola engedélyezésére csak 1789-ben került sor. A későbbiek folyamán az egyházközség igyekszik olyan tanítókat alkalmazni, akik mindkét nyelvet, tehát a szerb és görög nyelvet egyaránt jól ismerik és »egyszeres mint a Templomban is amikor Szük-

séges mind a két nyelven« tudnak »inekelní«. Érdekes, hogy Georgius Petrovics iskolaigazgatónak 1819. júl. 2-áról kelt és itt eredetiben közölt nyilatkozata szerint, úgy látszik, a mindenkori igazgatót terhelte az a kötelesség, hogy az ilyen két-nyelvű tanárok működhessenek az iskolánál.

A klérus terrorja

Amíg Dobó István és vitézei az egész világon dicsőséget szereztek az egri névnek, addig a 18. századbeli egri püspökök féktelen vallási terrorja szerte az országban gyűlöletet kelt az egri név ellen. Ismeretes, hogy a görög keletieknek a katolikus egyházba való beteretése a 17. század óta folyik (Unio). Amíg az erdélyi és a felvidéki görög keletieknél — főleg gazdasági okok következtében — bizonyos sikereket könyvelhet el az ilyen irányú agitáció, az egri szerbek (szórványos áttéréseket leszámítva) nem hagyták el ősi egyházukat. Pedig, hogy milyen erőszakosan folyt Egerben is a »térítés«, erre nézve jellemző, hogy mikor 1769. szeptemberében Eszterházy Károly egri püspök azt kérdi Bradacs Munkácsi görög kat. püspöktől, »mikép lehetne az Egerben lakó schismaticusokat az unióra vezetni«, ez utóbbi kissé gúnyosan így válaszol: »... reductionem huiusmodi Rascianorum ad s. unionem ut Exc. V. sine me incepit, ita sine me dignetur eandem continuare: sacra enim unio carceribus non procuratur.« Vagyis még a munkácsi uniált püspök véleménye szerint is nem arra való az unió, hogy az egyházukhoz hű hívőket a börtönökbe vessék. Eger azonban más állásponton volt. Az ellenszegülőket testileg is (>páltzákkal<) megfenyítették és nem volt ritka eset az sem, hogy jezsuita papok erőszakkal kényszerítettek görög keleti szülők gyerekeit saját klostromukban való nevelkedésre. Az egri szerbeknek és görögöknek az a terjedelmes beadványa, amelyet most közlünk először, nagyon hűen vázolja a klerikális terrort és azt, hogy még a város érdekeit sem tartották mindenkor szem előtt Eger egykori püspökei.

Egri rác és görög polgárok felirata Mária Teréziához

(Részben kivonatos szöveg)

Gróf Eszterházy Károly egri püspök minden úton, módon üldözi, tömlöcbe zárátja és vasra vereti őket, Szándékosan kárt okoz nekik, a tanácsból és a céhek-ből kirekeszti őket, megtiltja, hogy telket, házat, boltot vegyenek, kiforgatja őket birtokukból, nem engedélyezi nekik a hűségeskü letételét, betiltja vallásuk gyakorlását, megsérti őseik szerelte privilégiumaikat, egy szóval »*súlyos és törhetetlen prés alatt*« vannak — nincs tehát más mód, mint a királyhoz fordulni.

A király már értesülve szenvedéseikről, több rendeletet küldött érdekükben a püspöknek és a megyének. Köszönik eddigi jószágát.

Azonban a püspök ezeket a rendeleteket csak részben tette közzé, és ezeket sem adták ki nekik másolatban, sőt az is megtörtént, hogy a királyi rendeletekből kiszedte azt, ami neki tetszett, ami pedig az ő vigasztalásukra szolgált volna, azt kihagyta belőle, — vagyis meghamisította a királyi rendeleteket. Sőt előfordult az is, hogy midőn ZSUPPÁN FERENCZET a vármegye üzletéből ki akarta lakoltatni és erre Zsuppán Ferencz bemutatta a püspöknek a királyi oltalmazó levelét, a püspök azt fel sem nyitotta (csak hogy megkárosítsa a fenti kalmárt), hanem olvasatlanul visszaadta neki. Erre a szóbanforgó személy Bécshez fordult, az Illyrica deputationhoz. Jelentik tehát ezt az esetet is, hogy »*a' Felséges Udvar tudhassa, micsoda vakmerő merészséggel élni szokott az Egri Püspök Úr*«.

Mármost ha a püspök még a királyi rendeleteket is lábbal tiporja, elképzelhető, hogyan, milyen kegyetlenül bánik velük, tudva, hogy nekik nincs kezükben a királyi rendelet (amely védi őket).

Jelentik, hogy az uraságok minden módon fokozzák jövedelmeiket »*a' megnyomorodott Szegénységgel semmit sem gondolván*«.

Az egri uraságok nem fogadják el valamennyiük hűségeskujét (amire rendelet van), hanem válogatnak az emberek között.

ZAKO MIHÁLYNAK a városi tanács apja és az ő rendes viselkedésére hivat-

kozva, ígért ugyan boltot, de azt még mindig nem adta meg; az uraságok csak azt cselekszik, ami nekik tetszik és nem törődnek a nép fennmaradásával.

DUZI DEMETER pedig kérte a tanácstól Zsuppán Ferencz boltját, de elutasították. Erre a püspökhöz fordult és kérte, hogy mivel Zsuppán áruját igen olcsón »limitálták«, ő ad a hitelezőknek 1000 forinttal többet, csakhogy ő kapjon bolt-helyiséget. De ő sem kapott helyiséget. Mindenki azt teszi velük, amit akarnak. Üldözik, bántják őket állandóan.

Nem igaz, hogy RÓSA ISTVÁN teljhatalmú megbízottuk olyan dolgokat adna elő az udvar előtt, amelyről ők nem tudnak.

Idehozatták saját költségükre a Királyi Tábla egy esküdtét. De mikor a bíró látta, hogy az egri tanúk megerősítik a ráczok panaszait, kijelentette, hogy főnöke utasítása szerint ő nem járhat el a püspök és városi tanács ellen.

Azzal vádolják őket, hogy panaszaik hamisak. Ez nem igaz.

A püspök — mivel más oka nincs — vallásuk miatt üldözi őket, a királyi kedvezményeket nem veszi figyelembe.

Egy HABINA nevű »rusnyák pap« levelet »componált« az udvarhoz, abban szidta az egri ráczokat és görögöket, gyalázta vallásukat.

Hogy a király tanulmányozhassa vallásukat, egy kis könyvet nyomtattak ki, amelyet felterjesztenek a felséghez.

Ami pedig Habina rusnyák papot illeti, aki magát »hamisson« egri unitus plébánosnak nevezi, e minőségében őt Egerben senki sem ismeri. Ezzel szemben tény az, hogy ő a munkácsi püspöktől függ, és mivel ott (Munkácson) vétkeken viselte magát, lecsukták, de megszökött ide Egerbe. A munkácsi püspök már kérte is őt vissza az egri püspöktől, hogy megbüntethesse, és »megzablázhassa«, de az egri püspök őt »elrejtvé és azt állítván, mintha Egerben nem volna lakása, ki nem adta, hanem most is mint egy Szökő Pap és nem mint Egri unitusok Plebanussa, csak alatomba Egerben lakik«.

Ez a szökött pap bizonyára nem a jó cselekedetei miatt került letartóztatásba, bár a letartóztatás közvetlen okát eddig nem sikerült megtudni a munkácsi püspöktől. Habina azonban kijelentette, hogy a király előtt hajlandó vallomást tenni és megmondani, miért csukták őt le. Mivel pedig a munkácsi püspök most éppen Bécsben van, kéri a királyt, kérdezze meg őt, mit csinált Habina, miben vétkezett stb., és tudassa a király Egerrel a pap viselt dolgait.

Az egri ráczok nem ismerik el papjuknak. Hamis személynek tartják. A levele (jelentése) is hamis. Bár a püspök ezt tudta, mégis továbbította Bécshez.

Habina levelének hitelt adtak Bécsben. Ennek tulajdonítható, hogy a király elállt attól a határozattól, hogy a budai parancsnokot, gróf HADIKOT Egerbe küldje, mint királyi biztost, az egri ráczok és görögök panaszaira a kivizsgálására.

A király azonban ennek ellenére is figyelemmel kísérte sorsukat, megszánta őket és gróf BLÜMEGEN elnöklete alatt kinevezett egy udvari bizottságot az ügyek kivizsgálására. E bizottság tagja volt az egri püspök is, és még mások (a püspök rokonai), de a ráczok teljhatalmú megbízottát nem vették be a bizottságba.

Ismétlik: a Budáról lehozott bíró nem fogadta el a tanúvallomásokat, ezért az igazság kiderítésére nem volt lehetőség.

*

»Felséges Kegyelmes Urunk! ezen akadályt nem más hanem a' Püspök úr okozta, már annyira ment az eő irgalmatlansága, és mind a' Hazabéli élő Törvény, és Privilegiumunk ellen való vakmerő hatalmasságossága, hogy mi velünk csak azt cselekszik Egerben, a' mi teczik, noha a' Felséges udvar kegyességéből ki adatott, és az Eleink vérevel szerzett Privilegiumunk azoknak megsértőrkre 30. marca arany büntetést állítanak.«

De még senkit nem büntettek meg miattuk. Éppen ezért »a sok vexe és törvénytelen procedurak miatt már arra jutottunk siralmasson, hogy se a' nagy költségeket, se a súlyos Bajainkat, s — kárainkat nem győzzük tovább el viselni«.

»Felséged előtt alázatossággal valhatyuk, hogy a' Püspök urat nem a' Religionak Buzgósága, hanem egyedül az eő rossz természete, és szívében lévő mind az úr Isten, mind az Orzágnak élő Törvénye ellen való indulatya, bizván egyedül Bátya Ura, Országos Cancellárius tehetségében, egyedül bennünket károsít, ront, és veszendőben hosz.«

Ők tisztelték gróf Eszterházyt, igyekeztek hasznára is lenni, engedelmeskedtek neki, »de mivel ezen úrtól semminémű Atyai Szeretetét, hanem csak vakmerő rontását, és szüntelen való üldözéseit szomorú szívünkkel tapasztalnunk költetik, tehát mi is kénytelenítünk az ő rossz természetét, és mint Isteni, mint világi Törvény ellen benne lévén rossz indulatját Felséged elejében alázatosan terjesztetni, mert ezen úrnak a' viselése nem mutat már egy jobbágyot, hanem inkább egy királyt és annyira fel emelte már magát, hogy nem is gondolt már a' Felséges parancsolatokkal, hanem csak azt kívánván cselekedni, nem mi a' Felséges undvarnak, hanem egyedül magának teczik, a' mint is az Egri Biro azt meri mondani, hogy a' Püspök nagyobb Egerben, mint a Felséges Maria Theresia Asszony«.

Ők hű polgárok és adófizetők, de ha a püspök és a városi tanács továbbra is büntetlen marad, és a Felség nem »zabolázza« meg őket, akkor az ország sok »előfizetőjét« el fogja veszíteni.

A püspök Egerben »rontással és vesztéssel« uralkodik, a görög és ráczi nációt tönkreteszi teljesen. Lehet, hogy utána még egy rosszabb püspök következik, — mindez veszedelmet rejt magában az ország, a köz szempontjából. Márpedig helytelen lenne, ha egy »privát« püspök rosszindulata miatt az államkincstár inná meg ennek a levét.

Nem úgy kell uralkodni, hogy sanyargassák az ártatlan népet, hanem atyai módon kell bánni vele, hogy fennmaradhasson.

Ezt azonban a püspök rossz természete, kegyetlensége, indulatossága miatt nem képes megérteni. Ezért a felségnek kell őt észretéríteni és rádöbbszteni arra, hogy ő is csak »az Ur Istennek Szegény Creaturája, hogy ő nem királyi, hanem jobbágyi személyt visel, a törvénytől függően...«

A püspök, mint Krisztus tanítványa, járjon a krisztusi úton, »és az ártatlan népet ne üldözze, háborgassa, rontsa, és utolsó veszedelemre hozza«.

»A' mi natióink már három Püspök által háborgatják. Első volt Gróff Erdődy Gábor, de ezen urat a' Felséges Bellicum mindenkor meg tudta zablázni, és rendben tartani, a' második volt Gróff Bárkóczy Ferenc, a' nevezett Erdődy Püspök úrnak tanítványa, ez meg nem elégedvén, hogy Egri Püspök volt, de azon rossz indulatra is adta magát, hogy Császári és királyi Privilegiumokat tündöklő Eger városában földes úr lehessen. Ezen rendetlen és igazságtalan kívánságát a' Felséges udvartul ki nem nyerhette, hanem annak tudtán, s — engedelmen kívül Egerbe két Intermediator urat hozatott, a' kik is az Intermediationnak természetét férre tévén jeles Eger városát minden Császári és királyi Privilegiumoktól megfosztva, a' Püspök Jurisdictionja alá nem szabad közönséges akaratal, és Consensusal, hanem Relegationnak, és más törvénytelen elő hozott módok ijesztgetésével erőszakosan vetették, és a' Püspöket földes urasságnak rendelték, és declarálták, mivel pedig a' Városiak magokat tellyességgel meg nem akarták adni, tehát a' Bárkóczy Püspök minden kigondolható kegyetlenségekel és hatalmasságokkal el követett, s — annyira nyomta a' városiakat, méglen eőtet földes úrnak Recognoscálták, mivel pedig mint az Intermediator urak, mint a' Püspök a' Felséges Privilegiumokat és az Egri népet tetémessen megsértették, de hogy ezen Törvénytelen subjugatio ne essék a város Praejudiciumára, mintha a' város illy hatalmas, és veszedelmes cselekedeten szabadon meg nyugodott volna. Arra való nézve ezen iderekesztett Solemnis Protestatiot, Contradictiot, és Reclamatiot a' Tisztelendő Jászovi Conventnek bé nyujtották, és így az Intermediatorok, és Püspök hatalmas privatum factumát erőtlenné tették.«

»Hogy ezért a Város a' Püspök usurpált földesuraságátul megszabadulhasson, és előbenyi Privilegiumbéli Szabadságával élhessen, Felségednek mély térdhajtással esedezünk, hogy az erőszakosan subjugált Egri várost a' Felséges hatalom által in integrum restituáltassa.«

»Tovább is Felségednek alázatosan esedezünk, mivel a' mi sokféle panaszaink megvilágosítására szükséges, hogy Egerbe egy királyi Commissio jőjön, méltóztassék Felséged azon nagy kegyességét hozánk mutatni, és a' Budai Comandánszt Gróff Hadik urat tovább is Eger városába a' Gravameneink investigatiojára és Comprobatiojára mint királyi Commissariust a' succumbens félnek költségére elrendelni, akkoron Felséged fogja tapasztalni, ha mi, a' mint bé vádoltattunk hamissággal, vagy inkább igassággal járunk-e?«

»Mi már előre is ezen alázatos Instantiánk által megmutattuk, hogy a' Püs-

pök úr Habina Rusnyák Szökött Papnak írásával a' Felséges udvar előtt hamis levelet producálni meg nem pirólt a' többi is a' királyi Commisarius úr által investigáltván Felséged előtt világosságra fog hozatadni és akkoron Felséged további kegyes Thronussátul való oltalmását, Gratiáját, és Protektióját, kárunk tellyes vissza térítését, privilégiumink további manutentioját és azokban foglalt arany márcáknak büntetésekképpen léendő desumptioját s — egy szóval tellyes igazság tételt, a' mint a' Históriában híres Persiai király Cambyses cselekedni szokta volt, tellyes jobbágyi reménséggel, és bizodalommal, mély térdhajtással várjuk, örökös Devotioval, és jobbágyi hívséggel élvén, és halván Felségednek.«

* * *

ZAKÓ MIHÁLY egri görög kereskedő új üzlethelyiség kiutalásáért folyamodik a városi tanácshoz.

Edler Stadt Magistrat, Zünftige Herren, und Patronen.

Die auf meinen ehedessen eingereichte Instanz durch einen wohl Edlen Stadt Magistrat ertheilte Verabscheidung habe zwar betrübt vernehmen, in welcher angeführnt wird, dass ich wegen vergrösserung deren Gewölbern meiner Nachbahren gänzlichen ausgeschlossen seyn solle; allein indeme sehr mich wieder erfreut, dass der Edle wirkliche Herr Stadtrichter mir, als einen Erlauern Innhwoner, und nicht als einen Türkischen Unterthan (der ich von meinen jungen Jahren herr von anfang des wätterlichen Todfalls in dieser edlen Stadte die Steuern und Gaaben zu ertragen habe) sein Gunst angetragen und durch selber versprochen dass ob schon ich von meinem Gewölb ausgeschlossen seyn, jedoch in Betrachtung meiner Alters, und Vorzüglichkeit solle mir erlaubt seyn, einer von denen neu zu erbauenden Gewölbern nach meinem belieben in Verbachtung zu nehmen, und vor allen übrigen nach gerechtigkeit mir zu erwählen.

Ich wende mich demnach zu der mächtigen Hülff einer Edlen Stadt Rathes demüthigst Bittend, damit mir das Benutz einer Gewölb, wovon ich die arenda ohne mangel bezahlt, möchte überlassen, ich darinnen Confirmirt, und andurch auch meine Kinder zu ferneren aufnehmen unterstützt mögen werden; da ich nun wegen diessfällig gerechtigter Hütung auch weiters bitte, verbleibe.

Eines Edlen Magistrats

unterthäniger diener

MICHAEL ZAKÓ

Erlauer Innhwoner

A városi tanács válasza

Diese Instanz ist in unseren Edlen Stadt Rath abgelesen, und nach ihren Umfang der Ordnung nach erörterrt worden, es ist demnach sicher, und unläugbahr, dass auch sein Vatter in der Stadt Erlau die Steuer, und Gaaben bezahlt und viel gelitten, auch ohne Wiederrede seine Obligeicheit ehrlich erfüllt, hat auch die gemeiner Anlaagen friedlich getragen, und denselben ohne Widerwillen genug gethan. Nichtminder zahlt der Supplicant allschon über 32 Jahre in der Stadt Erlau ohne Wiederrede die Steuern, und Gaaben, und führt sich selber mit Weib und Kindern ehrlich auf, wird auch verhaftet, dass sie sich auch weitershin, als von der König. Hungarischen Crone, nicht aber von der Ottomanischen Porten abhängende Unterthanen mit allen Unterwürfigkeit denen gnädigen befohlen deren hohen zweyen Grund Herrschaften und Verordnungen des Edlen Magistrats unterziehen werden, sowohl also aus dieser Ursachen und werden Supplicant von seinem abgenommen, und zu anderen Gewölbern gewidmeten Gewölb von Jugend auf selbstn und seiner Kinder ihre Nahrung gesucht, hingegen der Michael Kapitány, und Michael Duzi, handlungs gespannt, ob sie schon bereits zu Erlauer Einwohner dermalen angenommen sind, bisher in Erlau wenig gelitten, und erduldet, so wird wegen obigen reflexionen ex paritate juris, et incolatus

das von Neuen aus denen Gewolbern des Michael Záko, und Michael Kapitány zu erbauende Gewölß dem Supplicanten Michael Záko von jetzt gegen eine Zins von 127 Rh 15 gr übergeben, und auf diese Art hat sich der Michael Kapitány und sein Gespann Michael Duzi um ein anderes Gewölß umzusehen. Signatum Erlau den 31 Marty 1767.

Durch mich der Bischöflichen Stadt
Erlau geschwerene ordinari Notarium

JOHANN FARKAS mp.

NYILATKOZAT

Én Alabb irtt megésmerem, hogy Maj napon die 1-ma Julli 1819 Eszt. az' Egri, N. E., Hitten, Léví Comunitassal Contractusra Leptem az' Oskola Tanító Mester füzetése erant, Óly kötett alatt, hogy én Tartozok á Betsületes Egri Községnek mindenkoron á mikor tsak kivantatna, égy jó erköltső és Betsületes in Dividiomat Tanító Mestert a' Melly mind á ket Nyelven á Gyermeküket, tudni illik Görögöl és Ratzul Fundamentaliter tanithassa, és ugyan éő azon kétt Nyevet tökéletesen tudja, vagy áz én Districtusombul vágy mashonnant Tartozak meg Szerezni és á Tit. Comunitasnak eleget tenni, és égy Szeres mint á Templomban is amikor Szükséges mind á két Nyelven tartozom inekelni, azért adom ezen hitelező Levelemet, Nagyob Securitasára a Bets. Községnek, ki véven á Szükséges esetett, költ Egerben,

Die 2 Jullii 819.

(P. H.)

GEORGIUS PETROVICS mp.

Director

P U T N I K M O Z E S karlócai püspök levele egri híveihez:

Erdemes és Becsületes Jóakaróim!

A' Kegyelmetek mindkét rendbéli tisztességes Leveleit Szokott Szívességgel el-vettem; az első tudniillik, melyet az elmúlt 1783-ik Esztendőbéli December hónapnak 26-ik napján küldttek, abba rekesztett Instantiával együtt, amellyet is a Felséges Impératorhoz Udvari Ágens Droszdk Úr által a végre kívánnak beadni, hogy ujj és tágasabb templomnak, úgy Görög Oskolának fel-építtetése iránt leg-felsőbb engedelmet nyerhessenek. Melly Instantiát azon Ágens Urnak annyival hathatósabban ajánlani és ezen folyó 1784-ik eszt. Február hónapnak 2-dik napján küldött levelemben előmozdítani el nem mulattam, mivel örvendezve előre álta! Látom ezen dicséretes és kegyes igyekezet által az Isten Dicsőségének minémű dísze avagy ékessége fog következni, Ti reátok pedig minémű jók, és áldások fog-nak származni. Melly ajánló levelemre az nevezett Ágens Urtól már választ is vettem illetén értelemmel: hogy jobbnak és tanácsosabbnak véli, ha az Instan-tiának bényujtását a Felséges Császárnak vissza jövetelére halasztja, akkor aztán azt bé-fogja adni, és annak reménylett végének Sürgetését igéri és fogadja. Magam is úgy vélem, hogy az Ágens Urnak ezen tanácsán meg kelletik nyugodni. Ez tehát az első Levélre.

A második Levél iránt pedig, melyet ezen folyó eszt.-ben a régi stylus szerint Febr. hónapnak 14-ik napján küldöttek, mivel az külömb-külobbféle dol-gokrol irattatott, következő módon válaszolni szükségesnek láttam.

A Felséges Királyi Resolutiót, mely főként az Görög nem egyesült Ritusu Supernumerarius Papoknak Rendszabások iránt kibocsáttatott, és már annak módja szerint közönségessé tétetett, és a melly a Taxának ki-nem fizetése miatt a Tisztelendő Báchi Megyebéli Consistorium által Kegyelmeteknek párban meg-nem küldtetett, ami illeti, hogy a kegyelmetek kérésének elég tétetessen, azt mentül elébb meg-küldetni, parancsolni fogom.

Hasonlóképpen a Megyékben lévő Papoknak mostani állapotjukban leendő meg-maradások iránt a Felsőbb helyeken szorgalmasan munkálódtam.

Ami pedig az ujonnan történt dolgot, ugymint Popovics Mózesnek a Római Catholica Hitre lett általmenetelét, nemkülönben a Schismaticus és acatholicus nevezeteket, melyekkel mai napig is a Felséges Imperátornak akarattya ellen illetetünk, nóti, mi légyen az én értelmem és szándékom, röviden de világosan a minapi levelemben, melyet Tisztelt Vitkovics Urammal, oda való Papnak írtam, kitettem, már most Szükségtelennek vélem azokat ismét amellyek Kegyelmeteknél is tudva vagynak, újra elő-hozni. Azon közben helyben hagyom Tisztelt Vitkovics Uramnak azon cselekedeteit, hogy a Lelkeknek Constrictióját az Egri Magistratusnak különös Papiroson, nem pedig az elő-mutatott Tabellán adta-bé.

Végezetre azon Conscriptio, melyet az Egri Püspök eö Excellenciája leg-közelebb azok iránt tétetett, á kik ennekelőtte Cörög egyesült ritusuakhoz állottak, azután pedig ismét a mi Hitünkre visszájöttek, Semmi rossz következtést vagy félelmet nem húz maga után, mivel mindennemű történetre a ki-adott Felséges Királyi Normális Resolutiók hathatósan minékünk kedveznek; ha pedig a környül álló dolgok valami mozdulást kívánnának, én azon hivatalomhoz képest, á szükséges dolgokat véghez vinni kész leszek. Egyébaránt az én Áldásomat és békességet mindnyájatokra bőven ki-terjesztvén, minden szívesseggel, és hajlandósággal maradok

Kegyelmeteknek

jót kívánója

Carlovicza 8-dik May 1784.

PUTNIK MÓZES.

Én magam írom ezen P. S.

A' Báchi Püspök csak mostanában installáltatván, azon levelet, melyet ezen Eszterdónék elein írtam, meg kell változtatni, és ha eö Nagysága az Érvényes Communitásnak írni fog, ezen levelet velem közleni Szükségesnek ítélem. Idem qui supra.

*

Fényes bizodalommal való Nagy Jó Uram!

Sub dato dei 20. Cur. küldött Levelét tellyes becsülettel mai napon elvettem, Droszdi Urnak énnékem küldött origine Levelével úgy a' Metropolita eö Excellenciája által az B. Communitásnak küldött levélnek bé rekesztett Copiájával együtt. Ezen Copiát Magyar nyelvre fordítva által küldöm. Örvendek azon, hogy eö Excellenciája által az Érdemes Communitás meg-vigasztaltatott, és Instantiájának czellyát némelly részben, nevezetssen pedig a Tisztelendő Pásztorok iránt (kiket szívesen köszöntök) el-érte. A többinek jó végét felséges Uralkodó Fejedelmünknek kegyelmességébül reménylhettyük. Agens Urnak értelmét abban, hogy az Instantiának bé-adását a F. Császár vissza-jövetelének idejére halasztja, én is jóvá hagyom. Reménylem, már eddig szerencsésen visszájött és az Instantia is bé-nyujtatott; rövid napok alatt tudunkra lesz. Hogy Popovics Mózesnek az Attya el-nem jött, nem helyesen esett; e helyett, hogy a Fijának írtt, azt nagyon jól cselekedte, de Szükséges lett volna az Egri Püspök eö Excellenciájának is írni és a maga Fiját ki-kérni, Szorossabb kötelessége Léven hozzá, mint másnak akár-kinek. A' Metropolita eö Excellenciája említí ezen gyermeknek is dolgát á maga levelében, úgy hogy ez iránt is Tisztelendő Vitkovics Péternek írtt, mibül állyon azon levél, nem tudhatni; azért is magam opinióját az iránt fel nem tehetem. Hanem, hacsak ugyan az Attya tovább is el-nem jönne, tehát azon levél mellett, mellyben a' gyermeknek ki-szabadítása iránt reménykedik, az elébbeni Instantiát tovább is lehet follytatni, és meg-ujjitani, de a' Gyermeke Attyának neve alatt.

Posonybul Torkos Kristóf Urtul választ vettem, melyet is in origine által küldök. Ha az Szükség úgy hozván magával, Egerbe megyek, akkor ez iránt is Arad Vármegyébe Instantiát fogunk küldeni.

Szivembül sajnálom, hogy az Ur a' véletlen casusból még sem szabadult-fel, és még most is az ágyat kéntelenítettik nyomni, reménylem, sőt óhajtok is, hogy

mennél előbb szerencsésen fel-épülhessen, és mind a Publicumnak, mind magának hasznát és előmenetelét folytathassa.

Mindnyájott szíves köszöntése mellett barátságos szeretetibe rekesztett Vagyok az Urnak Miskolcz 25-e Majus 1784.

igaz szívességgel le-kötelezett szolgája

SZAKÁCHY PÁL

* * *

Eger püspöki város bírása és tanácsa közhírré teszi, hogy Brezovszky Erzsébet nemes úrnő, Imrech József felesége, Szt. Miklós-téri házáat a rác nemzetnek 770.— rajnai forintért eladta.

Nos N. N. Judex et Senatus Episcopalis Civitatis Agriensis damus pro memoria, quibus expedit Universis Praesentium per vigorem significantes; quod Nobilis Domina-Elisabetha Brezovszky Egregii Domini Josephi Imrech Conthoralis coram Nobis personaliter constituta, vivae vocis Suae ministerio fassa sit, et retulit hunc in modum: qualiter nempe eadem Fatens assumptis in se haeredesque Suos, et Successores suos utrisque Sexus Universos oneribus, et gravaminibus, ac etiam Evictione Legali contra quoscumque Legitimos Impetitores certis et rationabilibus de causis animum Suum ad id moventibus, et inducentibus, Domum Suam Oneri Communi obnoxiam, et in ipsam Fatentem a Patre Suo Michaële condam Brezovszky jure optimo devolutam, in Platea Sancti Nicolai Vicinisque Joannis Mega Cellario ab una, et Domo Nationis Rascianicae partibus ab altera Situatam, existentem habitam, Sub eodem onere Nationi Rascianicae in et pro Florenis Rh. Septingentis Septuaginta idest Rh. f 770. jure perennali et irrevocabiliter vendidisset, tradidisset, et per manus assignasset perpetuo tenendam, habendam, et pacifice possidendam, Uti etiam vendidit, tradidit, et per manus assignavit, Nullum jus nullamq. juris proprietatem pro Se Suisque reservando, Sed neque Contradictore ullo apparente, Salvo tam Jure Dominalipermanente, harum Nostrarum Vigore et Testimonio Literarum. Datum ex Senatu Agriae Die 22-a Aug. Anno Domini 1759. o.

(L. S.)

Extradatum per me Praefatae Civitatis

Juratum Vice Notarium Joanem Országh

Dr. BAKOS JÓZSEF:

ADATOK TAVASI LAJOS ÉLETÉHEZ ÉS MUNKÁSSÁGÁHOZ

A magyar nevelésügy haladó munkásai között tartjuk számon *Tavasi* Lajost is. Életéről és munkásságáról a magyar neveléstörténelem művelői eddig is sok értékes anyagot hordtak össze. Megjelent válogatott műveinek gyűjteményes kötete is. (»Tavasi Lajos Válogatott Pedagógiai Művei.« Bp. é. n.) Az alábbiakban közölt, kéziratban maradt levél és a hozzá fűzött néhány megjegyzésünk még teljesebbé teszik *Tavasi* életművével kapcsolatos ismeretünket.

Itt közölt levele 1866-ban kelt *Iglón*. A címzett a *sárospataki kollégium könyvtára*. *Tavasi* ui. e levél kíséretében küldi meg munkáit a pataki könyvtárnak:

»Szepes-Igló. Junius 10-kén 866.

A S. N. Pataki akadémiai fő-intézetnek,
illetőleg
Könyvtárának Tisztelet!

Mint valaha — még 1827. 28. 29. és újból 1831-ben a S. Pataki collegiumnak tanítványa, hálás emlékezetnek a számai folytonosan fűzve tartják lelkemet

a szellemi Anyához. S a mit a felserdült gyermek erdön, mezőn, berken-gyümölcsökben szedegetett, azt az Anyának is jön bemutatni. 'Tessék! édes Anyám!'

Nevelői-tanári pályámon néhány apró munkát adtam már ki, különösen még 1848. előtt. Ezt hozom ajándokul a könyvtárnak, ha — a hazai irodalom kiegészítéseül oda sorolni, befogadni méltatják.

1. Két tanhírlemény 1845/6. és 6/7-ről a pesti ev. gymnáziumról.

2. Nevelési emléklapok I. II. III. és IV-ik V. és mint a magyar tanítói gyűlésnek dolgozatait VI-ik füzetek.

3. Tanoda és Egyház v. Tanítónak levelei egy paphoz.

4. Két tanszéki beszéd. (Míg egy másik ilyenemű kiadvány már elfogyott.)

5. Winke über Schulreform in Igló.

6. Nevelői emlékül. (gyenge s sajtóhibás vereszet).

7. Erstes Jahresheft des Zipser Schullehrer Vereins. 866.

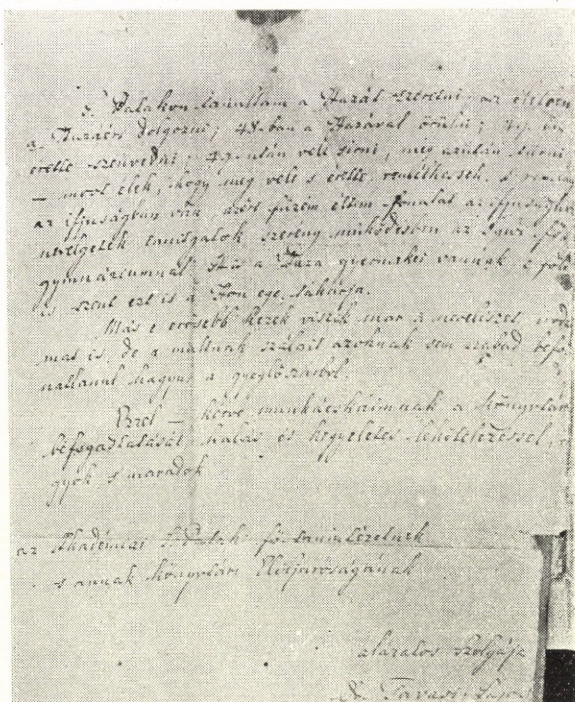
(Balaton-Füredi emlék-vers. Elfogyott. Az Egyházi s más lapokban régebben megjelent cikkeim a nagy tengerbe elfolytanak.)

S. Patakon tanultam a Hazát szeretni, az életben a Hazáért dolgozni, 48-ban a Hazával örülni, 49-ben érette szenvedni, 49-után vele sirni, meg azután túrni, — most élek, hogy még vele s érette remélhessek. A remény az ifjúságban van, azért fűzém élttem fonalát az ifjúsághoz, nevelgetek, tanítgatok szerény működésben az Iglói főgymnáziumnál. Itt is a haza gyermekei vannak, e föld is szent, ezt is a Hon ege takarja.

Más s erősebb kezek viszik már a nevelészeti irodalmat is, de a múltnak szárait azoknak sem szabad befonatlanul hagyni a gyeplőszárból.

Ezzel-kérve munkáicskáimnak a könyvtárba befogadtatását, hálás és kegyeletes lekötéléssel vagyok s maradok az Akadémiai S. Pataki fő-tanintézetnek s annak könyvtári Elöljáróságának alázatos Szolgája

Dr. Tavasi Lajos.



Megjegyzések: 1. A pataki kollégium régi anyakönyveiben megtaláltuk a pataki diák, *Teichengrüber* Lajos adatait is. Ezeket az adatokat is most közöljük először.

Az »*Informatio semestris prioris 1827*« a pataki diák Tavasira vonatkozó bejegyzései a következők: aetas: 13, confessio: Aug. Conf., natio: Hung., locus natalis: Iglovia, comitatus: Scepus, pater: Martinus, conditio: plebejus... Osztályzata minden tárgyból: 1. A tárgyak: Corneli Nepotis versio, resolutio syntactica. Cellarius, jus patrium, antiqua geographia, arithmetica, stilus. Megjegyzi továbbá a bejegyzés, hogy »in stilo Hungarico exercentur« a tanulók. Az »*Informatio semestris posterioris 1828*« bejegyzései azonosak a fentebb közöltekkel, csak az általános megjegyzés szövege alakult át így: »Exercitia Hungarica scribunt et in Latinum transvertunt.«

A »*Tabella Censuralis Syntaxistarum Inferiorum in J. Collegio Ref. S. Patakiensi anno 1827—28. discentium exhibens*« bejegyzései szerint a közvizsgálatokon megméretett *Teichengrüber* Lajos is. A bejegyzés tanúsága szerint származása: plebeius és a pataki iskola *szolga diákja volt (famulus)* [»conditionem civilem: Plebeius, — conditionem scholasticam: Famulus.—] A tantárgyakból elért kalkulusai: Historia Religionis revelatae: recte, Syntaxi Linguae Latinae: bene, Cornelio Nepote: recte, Geographia Antiqua: recte, Jure Patrio: praestans, Libro memoriali Cellarii: laudabilis, Arithmetica: bene, Stilo: bene.

Az 1829-es bejegyzésekből megtudjuk, hogy a 15 éves szolgadiák az előző években elért eredményeket mutatja fel, s hogy »in conceptibus et stilo Hung. exercetur«. A pater, tutor aut curator rovatban már nem apja neve szerepel, hanem Maria Scholz. Ennyit a levélben is emlegetett pataki diák voltáról. (Tájékoztatóul még annyit, hogy a *classisok* a következők voltak. 1. Mixta [Declinista], 2. Coniuntica, 3. Grammatica, 4. *Syntaxis Inferior*, 5. *Syntaxis superior*, 6. Rhetorica, 7. Poetica, 8. Oratoria, 9. Logica.)

2. A »*Nevelői Emlékül Növendékemnek*« (Pest, 1854.) című munkájával kapcsolatban kritikai megjegyzést is tett a szerző a fentebb idézett levelében. Valóban gyenge versezetek vannak benne, de *Tavasi* Lajos életművének teljesebb megismerése szempontjából mégis sok esetben forrásértékű versek. »A szónak emberképző hatalmát« valló és hirdető pedagógus pl. nem véletlenül versel e füzetében a szó hatalmáról. Gyatra a versbeli megfogalmazás, de pedagógiai elveit tömören hirdeti pl. e sorokban is:

»kiválóan pedig az oktatásnak
működelmi nagy tere,
És az egész elmehaladásnak
Szó az igaz tengelye...«

Ezekben a sorokban is a *felolvasó módszer*, a *diktálás ellen* agitál.

Bánffy Miklóshoz írt búcsúversében szinte összefoglalja nevelési elveit, s amikor arról versel, hogy

»Vezérelni nem egy lelket,
Lelkeket hivatásom...«

a magánnevelés, a házi tanítóság ellen szól. A kényszerből házitanító kiegyenesedett derékkal kéri:

»...adjanak csak nékem
Gyermekteljes tanodát...«

3. Az itt közölt levelében is bizonyosságot találunk arra, hogy az 1848-as napokat nem tagadta meg. Bízott a nemzet erejében, mégis nagy lelki erő kellett ahhoz, hogy 1854-ben már ezeket a sorokat vesse papírra:

»Irodalmunk munkásál
Szándékom beállani,
...tollal is szeretnék
Munkálni hazám javán...«

De józan realitással látja egyéni sorsát:

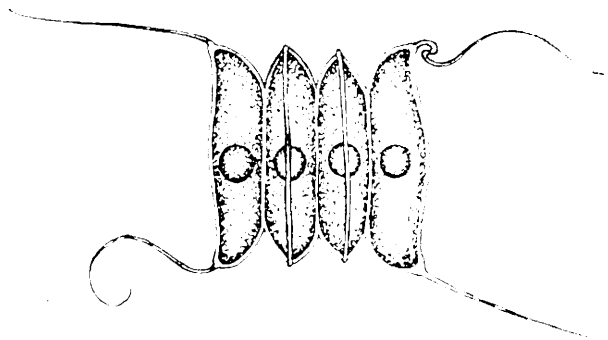
»Magányba vonulok vissza:
Kenyerem, ha leszen-e?
Nem tudom, de lesz lelkemnek
Munkálási ereje.
A jövődő nem kecsegtet,
De mit múltam összeszedett
Lelkemben megőrizem.«

Hogy valóban igaz érzésekről énekelt versében, arról élete is tanúskodik. Levelét elsősorban azért tartottuk közlésre méltónak, mert egy nagy nevelő vall benne magáról, s amit vall, tanulságul szolgálhat a másnak is.

A *Scenedesmus mirandus* Hortobágyi ábrája

Die Figur von Scenedesmus mirandus Hort.

A Botanikai Közlemények 1945. évi XLII. kötetének (edit.: 1947.) 1—2. oldalán írtam le a Bellyei-tóból a fenti zöldalgát. Dolgozatomban részletesen ismertettem az új növény morphológiáját, rendszertani helyzetét és az előfordulásakor: augusztusban megfigyelt növényegyüttes minőségi és mennyiségi viszonyait. A *Scenedesmus mirandus* Hort. ábrája azonban hiányzott a leírás mellől. Ezt a hiányt pótolom most, amidőn az eredeti ábrát kétfélezereszeres nagyításban közrebocsátom. A sejtek mérete $13-14 \times 3,3-3,8$ mikron; a tüskék hossza 12—14 mikron.



Scenedesmus mirandus Hort.
Nagyítás (Vergrößerung): 2000 \times .

Dr. Hortobágyi Tibor.

SZÓ- ÉS FOLKLÓRTÖRTÉNETI ADALÉKOK

Kutató munkám közben sok szótörténeti és folklórtörténeti adat került előm. Fel-felszedegtettem, annál is inkább, mert használható adalékok. Néprajztörténeti, illetőleg folklórtörténeti adatokban meg különösen szegények vagyunk, így a néprajztudománynak is szolgálunk közleményünkkel.

1. **Cintérem:** »Mivel pedig a Szent írásnac Szóllásának formája szerint a Szentek alunni mondatnak, innen a temető helyek aluvó helyeknek (gorogul *zasturústa*) dormitoria coemeteria; az honnan származott a' czinteremi nevezet.«

(Felvinczi Sándor: A' Pestisrol valo Rövid Beszélgetés... Debreczenben, 1679.)

2. **Csilyán = csalyán:** »A' betegeknek álmot ad a' Csalyán.« (Fel-Vinczi

György: De conservanda Bona Valetudine Liber... Lőtsén, 1694.)

3. **Ruta:** Népdalainkban gyakran szerepel: Magas a rutafa... Mit tartott róla a népi hiedelem? »A rutta az méreggel megsértett embert segíti, életét vida-

mittia, midon eloszer azt meg eszic, digyonac, gyiknac, varas békancac merget kergeti. kikergeti az korságot, és minden fekélyec ellen szolgál.« (Peechi Lukach:

Az Keresztyen Szuzeknec Tisztes Koszoroia, 1591.)

4. **Menyegzői lakodalom.** Értékes néprajzi vonatkozások: a) »A Táncz gyakraiban ott szokott lenni, az holott istennek hálákat kellenék adni..., a menyegzői lakodalomban..., alig vagyon egy menyegző, vagy más egyéb vendégség, a melly Tánczsal nem rekesztik-be. A lakadalmakat ma vendégségnek sem tartják, ha a fekete sereg Tántzát nem pengetik és nem ugorgyák..., csak Tor az, s nem Menyegző, az holott nem ugorhatnak, s tánczolhatnak.« (Szent-Péteri István: Táncz-Pestise... Debreczenben, 1697.)

b) »Valemeli lakodalomban nem tánczolhatnak, azt lakodalomnak sem tartiak, ha Tánczra indulnak pedig adki effélét az elot nem latot volna, azt tudna, hog mind meg duhettenek es meg bolondultanak.« (Gaspar Deczi Tolnai: Az Utolsó üdöben egineheni regnalo bünökrol, Váradon, 1584.)

c) »A menyegzőkben gyakran vőfélykedel,
Lármás bokkrétával tántzolsz, s legénykedel.
Tudom függ-le arról kukoritzás sarlang
Mert a lakodalom így ékes, s a farsang.«

(Gvadányi József Donits Andrásához írt levelei válaszaikkal. Kiadta Cs. L. J. László Nagy-Szombatban, 1834.)

5. **Tőkét húzni:** »Hány agg-Legény húzott tőkét maga után?« (Ugyanott.)

6. **Boszorkány-téj:** »Azért is jól tartám őt boszorkány-téjjel..., mert didergett, fázott.« (Ugyanott.)

7. **Farkasnyakat vonni:** Gyermeekjátékaink történetéhez értékes adalék: »Mégpártolsz ezektől, s Farkasnyakat vonsz vélek.« (Czeglédi István: Barátságai Dor-galas, Kassa, 1663.)... »...mindenkoron farkas nyakat vonszon« (Pataki Fusus

János: Királyoknak Tukore, Bártfán, 1626.)

8. **Töltözni:** falni, enni: »Nyavalyát szerez az toltozes.« (Ugyanott. Található ebben a könyvben egy horatiusi idézet, illetőleg fordítás is:

»Nunc est bibendum...

Jó társaim, mostan iól kel laknunk,
mostan szabad lábbal a földet kerengve
taposván nyomdálnunk, mostan vagyon
ideie Saliusok módgyára fris
étkekkel az Isteneknek ágyokat felékesítsuk...«

9. **Próba:** »Igen széles értelmű szó..., vétetett ez a szállásnak formája az ötvösöktől, kik bizonyos kövel szokták a *matériálét meg-próbálni.*« (Palóti György: Lakodalmi köntös, Kassán, 1777.)

10. »**Pápastai inneplések:**« a) »*Sztaniszló napja*, mely hol 8, hol 7 Maji esik és edgy Lengyel-országi Sztaniszló nevé puspok tisztességére ünnepeltetik.«

b) *Medardus napja*... felole azt tartják, hogy ha ezen az napon eső leszen, harmincz napig valo essot jelent...«

c) *Szent László király napja*, »az kinek testét mikor halva Váradra vinnék, az vívok aluván az szekeren, ő magatol szinten Váradig mene.« (Comaromi C. György: Papista Ujsaga... Colosvarat, 1670.)

11. **Sátoros ünnepek babonái:** »A' kik a' 3 Sátoros innepeken babonáskodnak:

a) Mivel *Karátson napján* jeges vízben mosdanak, szalmával házaikat bétöltik, 's azon, nem ágyokba' feküsznek, mint a Rátzok, s más némely keresztyén nevet viselők. Asztalaikat kalátszal, mézzel, borral éjtszakán az Angyalok számokra meg-rakják, egész éjtszaka tüzeitet bé nem takarják, barmaikat szénával tartják, két Karátson közben nem fonnak, sütnék...«

b) »Nagy Pénteken ételbe s italba válogatnak.«

c) »Husvét napján, hogy meg nem röhedzenek, meg-ferednek...«

d) »Pünköszt napján ez vagy ama nyavalya ellen füveket ásnak, szednek, szaggatnak...« (Martonfalvi György: Keresztyéni Inneplés... Kolosvárott, 1700.)

12. **Kotzkrajtzározni-szekertézni:** Népetimológia. »Egy katona, aki már sok izben elszökött, a hadi törvény által kötéltre ítéltetett. Midőn már a hóhér a szegre felakasztotta, imé elszakad a kötel és a katona talpra esvén, ott álldogál. Ezen el-kezd a hóhér kotzkrajtzározni, szekertézni, mondván: no, így még tellyes életben nem jártam.« (Kassai Uj és Ó Kalendárium, 1799-dik Esztendőre.)

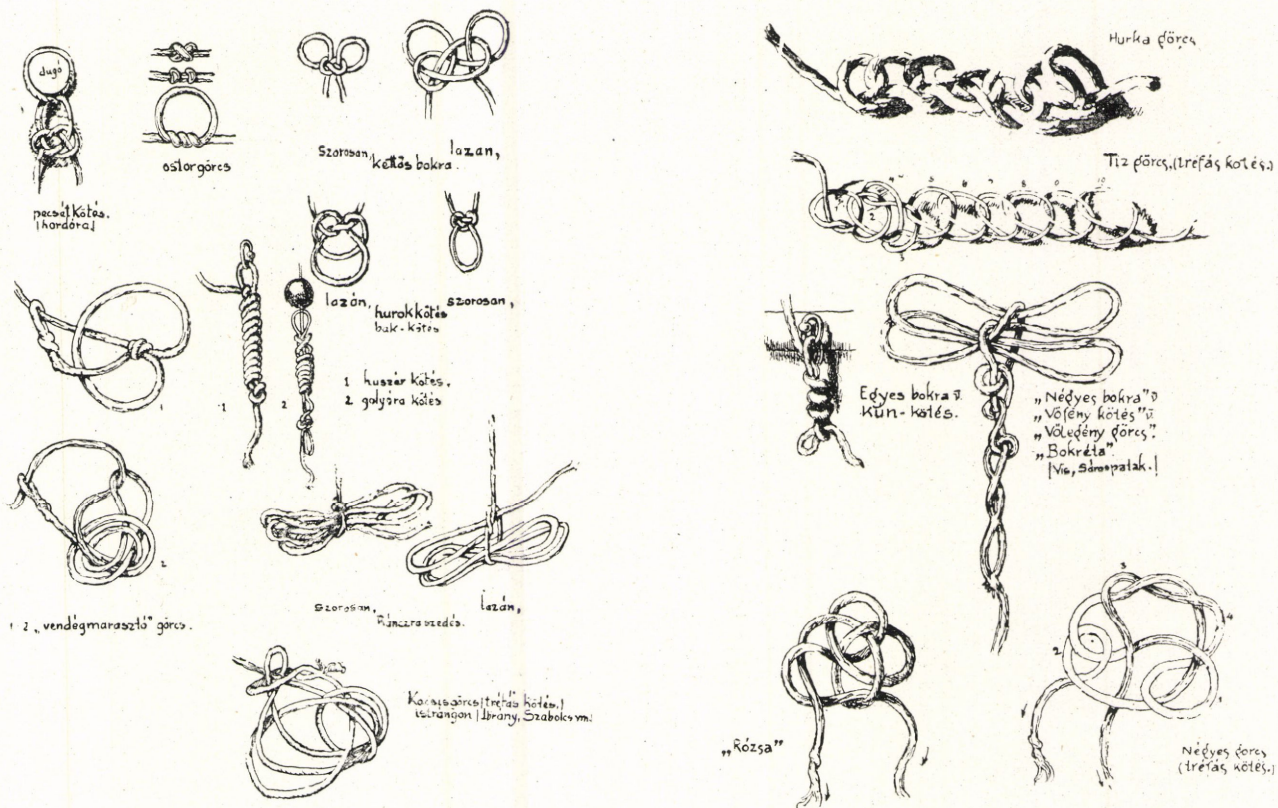
13. **Fondor:** »Elszomorító példa, hogy hantjait a nagybajomi ref. temetőben nemhogy sírkő, de még a legegyszerűbb *fondor* sen jelzi... *Fondor:* az elhalt hit-társainak sírjait jelző *fölratos faoszlop.*« Vö. Figyelő [Abafi]. 18. k. 100. Bartha: Emlékbeszéd Pálóczi Horváth Ádámról. 1905. Kézirat. Pataki kv. 2135.)

14. **Verő:** Egerben van: Verőszala és Árnyékszala. Verőszala: napos, a nap-sütést élvező... Egerben és környékén él még: *verődik, kiverődik*, 'kisüt' jelentésben. Egy *almári* pásztortól magam is hallottam egy borús kora reggeli napon: »Nem lesz eső, nemsokára *kiverődik.*« (Vö. MNy. 49:466.) Saját gyűjtés.

15. **Pajktárs:** »Sérgius eretnek paik-társaságában el-törte igáját...« (Csúzy: Zengedező Sip-Szó, Posonban, 1723.)

16. **Kojtol:** »Ez az ige *kojtol*, mely tudtomra egy szótárunkban sinsz ugyan feltéve, de él a köznép szájában az Erdőháton, s Ágyán, hol ha a gyermek a kandallóban a tüzet fujkálja, s az által a szobában füstöt tsinál, így szólítja meg anyja: ne *kojtolj*...« (Kerekes Feretz: Értekezés és kitérések... Debreczenben, 1836.) Ez a szó különben ma is él az *egri* és környéki (*Tállya, Maklár*) nép száján. »De tele *kojtolták* ezt a kupét!« Saját gyűjtés.

17. **Török muzsika:** »... az úgy nevezett Generalis házhoz a kirendelt szál-lásra érkezett meg (a főispán), a hol a Nemes város *Török muzsikája* tisztelte. A hosszas *Török muzsika* után a nagy vatsorához ültek...« (Hazai s Külföldi Tudósítások. 1822/11/82—83.)



Népi kötések
vö, 20, Népi kötés nevek

17. **Szent Iván tüze:** »...ennek az oromnec ielentesere szoktanac Szent Iuan

estin szerte szerent tuzet rakni...« (Telegdi Miklós: Az Evangéliumocnac... Magyarázattyánac Harmadic Rész. Nagy-Szombat, 1580.)

18. **Tikmony:** »...s ot mit egy *Tikmon sultig* beszélvén, mene a Vezérsátorában.« (Czeplédi István: Az Ur frigy szekrénye előtt... Colosvarat, 1670.)

19. **Szentvér:** »Secunda est in *Iviges*, alias super imaginem *Zent wér képe*..., cui a Septemtrione adiacet vinea Altaris Corporis Christi...« (Liber S. Johannis [1643.], »Az Egri Főegyház Szent János Könyve.« Kiadta: Kandra Kahos, Eger, 1886.)

20. **Népi kötés nevek:** *pecsétkötés* (hordóra), *ostorgörccs*, *kettősbokra* (szorosan, lazán), *hurokkötés*, *bak-kötés* (lazán, szorosan), *huszárkötés*, *golyórakötés*, *vendégmarasztaló görccs*, *ránccraszedés* (szorosan, lazán), *kocsisgörccs* (tréfás kötés) istrángon, *hurkagörccs*, *tizgörccs* (tréfás kötés), *egyes bokra* v. *kun-kötés* [1], *négyes bokra* v. *vőfénykötés*, v. *vőlegény görccs*, *bokréta*, *rózsa*, *négyes görccs* (tréfás kötés). Az adatok Zemplén és Szabolcs megye falvaiból valók. Néhai *Deák Geyza* pataki tanár rajzai be is mutatják az egyes kötéseket. A tárgy és a név együtt megkönnyíti az egyes kötések értelmezését, illetőleg leírását [2].

21. **Untercikk:** Zemplénben, a Tokaj-Hegyalján él ez a szólás is: *Ha nem tec-cik, untcikk*. Az évődő gyerekek száján hangzik el leginkább, s bizonyos mozgás is kíséri: a hátulsó felét is megmutatja gyerektársának. Ebben a mozzanatban magyarázatját találjuk e szólás keletkezésének is. Szerencs környékén *untcikk*-nek hívják az inget. A német vásárosoktól tanulták meg ezt a nevet. A csúfolódó gyerek az ingjét is felemeli, amikor mondja: *Ha nem teccik, untcikk!* Saját gyűjtés.

22. **Oláh ecet:** »Erős, mint az Oláh ecet ez a *consequentia*« (gyenge, hibás). (Pázmány: Jo Nemes Varadnak gyenge Orvoslasa, Posomban, 1630.)

23. **Eceten lenni:** A házasságtörő asszonyhoz ellátogatott a szeretője, de »midőn legjobban volnának az etzetenn«, megérkezik a gazda. (Magyar Hirmondó: 1785. 810.)

24. **Kovács cserélni:** »Máramarosban két ember megindulván medve vadászni... távolról meglátja edgyik a másikat hajlongva bujkálni a gaz között s azt gondolván, hogy medve, úgy meg-lövi tizboráját farba, hogy szegény azt sem mondhatá: *tseréllünk kovát*.« (Magyar Hirmondó: 1786. 13.)

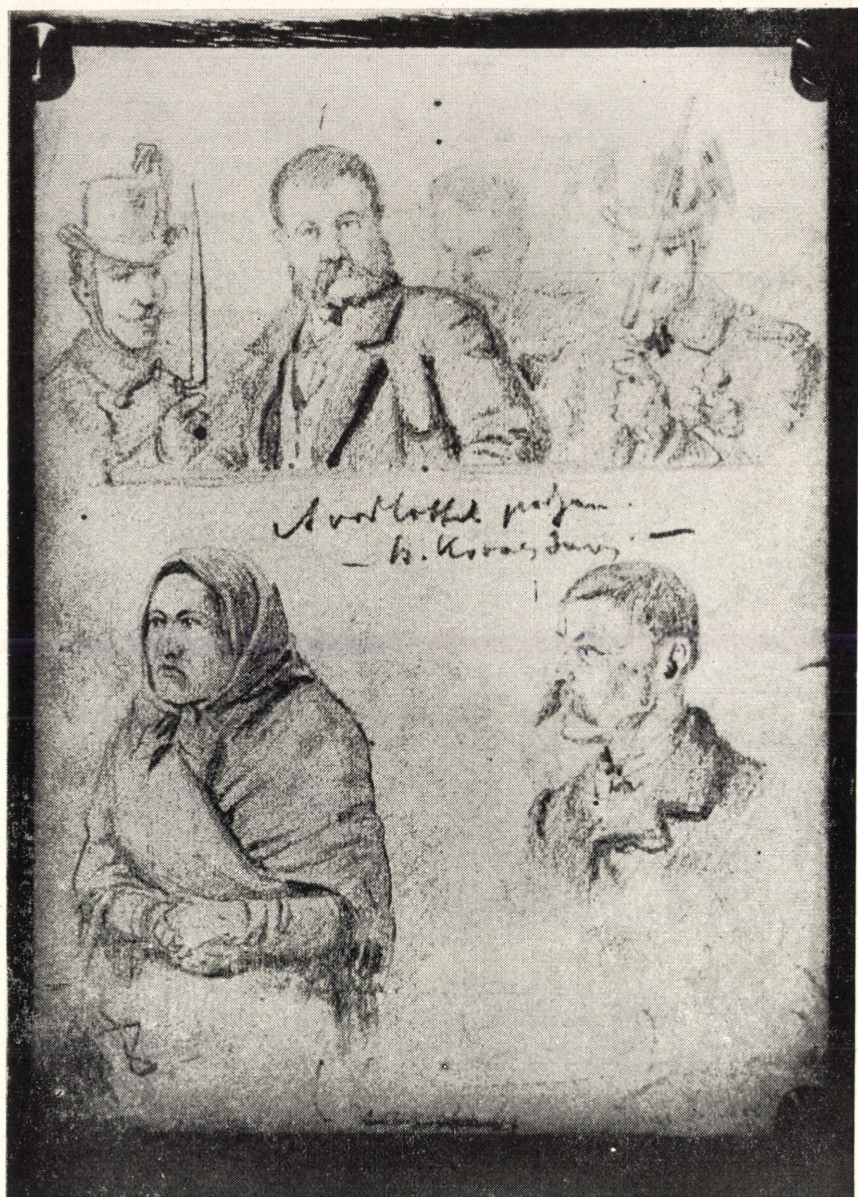
J E G Y Z E T :

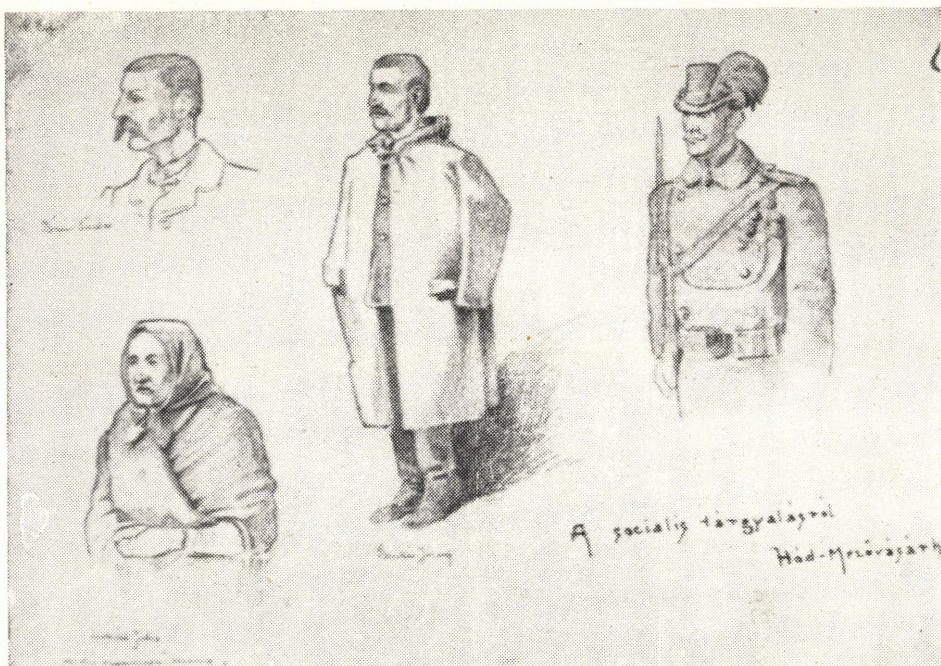
[1] Kun-kötés. Vö. Bessenyei Sándor: Elveszett Paraditsom... Kassán, 1796, »... midőn Nagy Sándor, kinek fele-nevét viseled, midőnn az Orakulum a *kun-kötést* (nodum Gordium) eleibe-tette, nem sokat tétovázott.«

[2] Deák Geyza 1925-ben a Magyar Néprajzi Társaságban előadást tartott »Ösi elemek a magyar díszítőművészetben címmel. Ebben a kéziratban maradt munkájában az egyes népi kötéseket is megvizsgálta, s ezt írja: »A nép... a fonalak játékát, a kötések hasznát, csinját-binját a mai mindennapi életben is ismeri, s előszeretettel foglalkozik vele.« Vö. meg.: Magyarság. 1925. ápr. 4. sz.

Egykorú rajzok Szántó Kovács János perének szereplőiről

Igen értékes rajzokat találtam a volt pataki tanár, *Deák Geyza* hagyatékában. Az 1890-es évek fontos eseményeit, azok szereplőit örökítette meg vázlatkönyvében. *Deák Geyza* méltatlanul elfeledt alakja a magyar tudomány- és művészettörténelemnek. Értékes néprajzi tanulmányait külön kötetben is érdemes lenne





kiadni. Vázlatkönyveiben található dokument rajzai meg egyenesen forrásértékűek a kor társadalmi, történeti, művelődésbeli eseményeinek teljesebb megértéséhez. *Deák* Geyza hagyatékából most két forrásértékű rajzot közlünk. E rajzok megőrkítik a Szántó Kovács-per szereplőit.

Egyik rajzának hátlapjára jegyezte fel a perben szereplőket: Szántó Kovács, Zsarkó Ferenc, Béni Sándor, Nagy János, Borsos Sándor, Kenész Pál, Kovácsné, Sz. Lukács Julia, Banga Sándor, Benkő József. A két rajzon Szántó Kovács, Lukács Julia, Béni Sándor és Benkő József képei láthatók. Az sem véletlen, hogy *Deák* Geyza a hatalom jelképül melléjük rajzolta a csendőrök portréját is.

Közlő: Dr. Bakos József.

Kortársi megemlékezés Adyról

Ady Endre születésének nevezetes nyolcvanadik évfordulóján tartott budapesti ünnepi emlékestnek legfőbb értéke és érdekessége volt, hogy azon Adynak ma is élő legjelentősebb kortársai rövid megemlékezés elmondására kaptak lehetőséget. Nagy kár azonban, hogy az ünnepi est ilyen mozzanatairól a sajtóban csak pársoros tudósításokat olvashattunk.

Eppen ezért nemcsak megtiszteltetésnek tartjuk, hanem az említett hiányság pótlására történő első lépésnek is, hogy itt most közölhetjük Földessy Gyulának az ünnepi esten elmondott felszólalását.

Földessy Gyula ma már vitathatatlanul az Ady-filológia megteremtője, akinek kutatásai és eredményei most kezdik szélesebb hullámokban megtermékenyíteni irodalomtudományunkat. E rövid felszólalásában is több olyan adalék van, amely nem közömbös az Ady-kutatók számára, és amelyet egyelőre másutt nem is igen lehet megismerni.

Találkozásaim Adyval

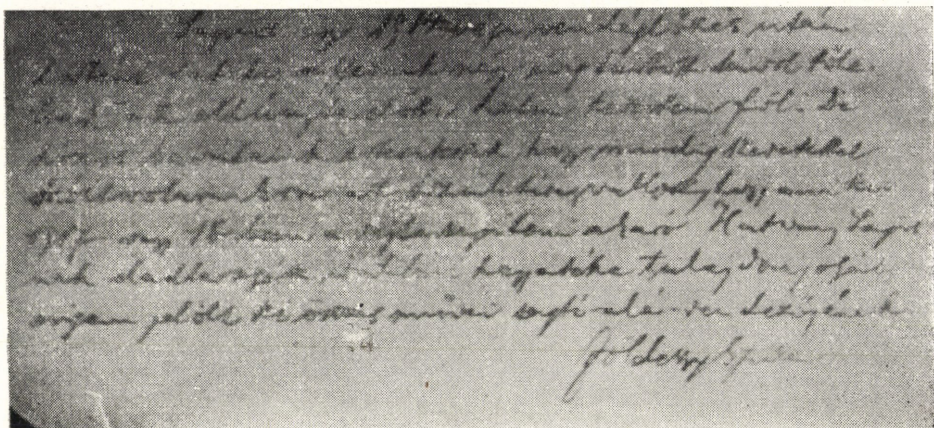
»Közös tanár- és íróismerőseinktől Ady már 1903-ban hallotta, milyen hódolatos híve vagyok. Ezért mikor megírtam neki, hogy szeretnék vele személyesen megismerkedni, megüzentette, mikor látogassam meg. Első találkozásunkkor hosszabban elbeszélgettünk a tőlem is jólismert váradi társadalmi viszonyokról, majd régiebb és újabb költőinkről, különösebben Petőfiről és Komjáthy Jenőről. Bensőbbé akkor vált a barátságunk, mikor 1911-ben egy hosszabb Petőfi-tanulmányomat e sorokkal ajánlottam neki: »Tisztelettel küldöm e füzetemet Ady Endrének. Mikor a múlt sokáig nem értett legnagyobb költőjéről emlékezem: őszinte és bátor hittel akarok tanúságot tenni a ma annyiszor megcsúfolt legnagyobb költője, s életében, költészetében is leggazdagabb hitű, legprófétább, legigazabb magyarja mellett.«

Ady 1911. őszén öccsével együtt jött el hozzám. Nagy meglepetésemre arra kért, rendezzem sajtó alá 1910 óta felgyűlt költeményeit, s válasszam ki ezek közül azt, melynek címe a legmegfelelőbb volna kötet címül is. Ady határozott kívánságára vállalom kellett ezt a megtisztelő megbízást. Rövidesen nagy buzgalommal végeztem el ezt a munkát a ciklusos összeállítással együtt, s ő mindezt teljes egészében jóváhagyta. Ez a kötet A menekülő Élet volt. A következő év költői termését is én állítottam össze, s belevettem az Adytól kifejejtett verseket is. Ennek a kötetnek nevéként — egy abban lévő verse után — Ki látott engem? címet javasoltam. Ady ezt túlhangosnak találta. De amikor én azt feleltem rá, hogy ő egész költői magatartásában mindig túlhangos volt, mosolyogva nyugodott bele s a versciklus beosztását is helyeselte. E kötet nyomdai ellenőrzésekor jóleső meglepetéssel olvastam, hogy Ady, aki maga is átnézte a kiszedett szöveget, a kötet legelső versének címe alá ezt írta: »Kedves, jó Földessy Gyulának, az Ady-versek poéta-adminisztrátorának.«

Ezután gyakrabban járt el hozzánk. Jó volt vele együtt lenni, s hallgatni tréfálkozó, kötődő beszédét, különösen, mikor többen voltunk együtt. Olykor kérte zongoraművészno feleségemet, játsszék neki Beethovent. Egy ízben, az Appaszionata meghallgatása után mutattam neki egy Beethoven portrét. Hosszasabban nézegette, majd így szólt: »Azt mondják, hasonlítok rá. Az én szám is úgy biggyed le, mint az övé. Mindketten sokat sírtunk.«

Sajnos, egy 1914-évi vendéglőzés után történt fatális afférunk négy évig tartott távol tőle. Csak az elhúnyta előtti héten kerestem föl. De közös barátaink értesítettek, hogy mindig szeretettel szólt rólam. Erre az érzületére vallott az is, hogy amikor 1917 vagy 18-ban a rajta segíteni akaró Hatvany Lajosnak eladta egész irodalmi hagyatékát tulajdonjogát, engem jelölt ki összes művei sajtó alá rendezőjének.

Földessy Gyula.«



Közli: Pataky László.

Két Táncsics-dokumentum

Egerben él Táncsics Mihály dédunokája, D. Gy.-né. Emlékei között két értékes dokumentumot találtunk. Ezeknek az adatoknak adunk most nagyobb nyilvánosságot. Az egyik: *Kossuth levele Táncsics Mihályhoz*. Ez a levél értékes adatokat szolgáltat egyrészt Kossuth és Táncsics viszonyának igazabb megrajzolásához, másrészt Kossuth őszinte vallomásában kapott élet- és lélekrajzi vonatkozásaiban is forrásértékű.

A másik dokumentum *Táncsics Mihálynéhoz írt levél*, melyben a Táncsics családja részére gyűjtött pénz sorsáról van szó. Mindkét levél a dédunoka birtokában van.

I. Kossuth levele Táncsics Mihályhoz

»23 Via Bertholet, Turin, Ápril 9kén 1872. Uram Barátom! Martius 29kéről kelt becses levelére van szerencsém válaszolni. Igen is én kaptam volt egy német levelet Dr. Tachmintis aláírással, melyben az előttem teljesen ismeretlen levélíró azt adta elő, hogy ő görögországi repuklikánus kivándorolt hazájából Éjszak Americába, de onnan republikánus létére átjött a Monarchikus Magyarországra azon reményben, hogy hivatalt fog kapni az Andrássy minisztériumtól, de bizony neki Andrássy nem adott semmit, tehát vissza akarna utazni Americába, pénze nincs, folyamodott fűhöz fához, többek közt az országgyűlési baloldali körhöz is pénz segélyért, de (természetesen) nem kapott, ezt ő a megbukott kormányhivatal hajhászó annak tulajdonítja, hogy Magyarországon nincsenek igazi democraták, mert neki nem adnak pénzt: tehát jönnek látta hozzám fordulni azon „szerény” követeléssel, hogy küldjek neki legalább három négyszáz forintot (csak!) ... s egy-szersmind eszközöljek ki számára a republikánus cluboktól is pénzsegélyt. Ily forma volt a csodálatos levél tartalma. „Andrássy nem adott hivatalt, hát Kossuth adjon pénzt.” — A logica szép, ha Istentől van.

En igen sok pénzsegélyt kérő levelet kapok, nem tudom miként történik, hanem sok embernek nem fér fejébe, hogy aki egykor Magyarország kormányzója volt, az szegény ember lehessen. Alkalmasint saját hajlamaikról varrván reám himet, azt hiszik, hogy nem vándoroltam ki a számkivetésbe a nélkül, hogy a vándorbotom végére akasztott batyuba beletuszkoltam volna néhány milliót az ország pénzéből, tehát juttathatok a prédából boldognak boldogtalannak.

Sok dolgom volna, ha az ily nemű levelekre mindig felelnék. S úgy tapasztaltam, hogy ezt nem is tanácsos tennem derűre borúra. Nem egyszer történt, hogy visszaéltek levelimmel. Mutogatták nem válaszdom tartalmát, hanem azt, hogy velem levelezésben állanak s ezt jó hiszemű emberek kizsárolására használták fel.

Szabályul vettem tehát fel, hogy ismeretlen segélykérőknek csak akkor válaszolok, ha előleges tudakozódásaim nyugtatólag ütnek ki. Tachmintis úr felől nem szerezhettem semmi felvilágosítást, mert ő még csak adressát sem adta tudtomra, hanem tekervényes utakat jelölt ki, melyeken a kért pénzt kezéhez juttathatom. Ez és a levél különös tartalma, mely csaknem egy rossz tréfa színét viselte, okozták, hogy a Tachmintis aláírású levélre nem válaszoltam. Ezeket csak az Ön személye iránti tiszteletből említem saját tájékozására. Dr. Tachmintis úrnak csak annyit kérek tudtára adni, miszerint én hajlandó vagyok levelét annak tulajdonítani, hogy helyzetem felől nem jól van informálva. En egy szegény száműzött vagyok, ki a számkivetésben fáradságos munkám után éppen csak annyit voltam képes megtagarítani, hogy senki kegyelmére nem szorulva tengődhetem függetlenül, de szegényesen. A míg szerezhettem, soha sem tagadtam meg segéd jobbot szenvető felebarátomtól. De itt, Olaszországban nem szerezhetek. Megtagarított filléreimből kell élnem, s ez oly kevés, hogy ebből egy fillért sem szakíthatok el nagy rövidségem nélkül, annál kevésbé százakat. En hát kérését nem teljesíthetem. Aztán a világtól egészen visszavonulva élek. Clubbokat nem látogatok, nem is tudok semmi oly clubról, melynek Tachmintis úr kérelmét bejelenthetném, s igazán szólva nem hiszem, hogy legyen oly republicanus club a világon, mely azt: hogy Tachmintis úr azért veszi igénybe a republicanus club erszényét, mert a Magyar Királyi Miniszterektől nem kapott hivatalt, alapos motivumnak tekint-

28 Via Bertholet
Turin April 9th 1872

Uram Barátságom

Marcius 29-énél két becses levelére van szé-
renesim válaszolom

Ezen is én kaptam volt egy német levelet
Dr. Tschmentis aláírásával melyben az elöttem
selyesen ismeretlen levélző azt adta, elő-
ször ő jött és ő régi republicanus hívó és
volt karajból Ejszák Amerikába, de onnan
republicanus lett és átjött a monarchikus
szaggya és ő szövegbe azon reményben hogy
hivatalt foglalnai az Andrássy kormány-
umását, de bizony nelli Andrássy nem adott
semmit, tehát vissza akarna ucsarni Ame-
ricába, pénzre nincs, folyó módosítási bal-
fához, többet hozt az ő szövegűtől, bal-
oldali körhöz is pénz segélyt, de (sem mi-
szese sen) nem kapott: ezt ő a megküldött
kéreményhöz alá írásra annál szel-
donisja, hogy nagyban ő szövegben miniszter-
gari demokraciát, mert nelli nem adott
pénzt, tehát jónak látta hoztam fordítai
azon "szeregy" körvonalat, hogy küldjék
nelly legalább három nagy szöveg fordított
(isak!) - 2 egyeztetés után ez körvonal-
hi szövegára a republicanus dubolsól
is pénz segélyt.

Ily forma volt a csodálatos levél sa-
salma. "Andrássy nem adott hivatalt,
háa Kossuth adjon pénzt" A logika szef-
ha dezentól van.

En igen jól pénz segélyt kérés levelét hogy
nem adom mihi. Töltsétek hanem jól
embezzel nem fél fogja, hogy a ki egykor
nagyban ő szöveg kormányzó volt, az
szegény embezzel lehessen. Alkalmasint
saját hajlamaitól varván reám himet
azt hiszik, hogy nem vándoroltam ki a Sám-
hivésbe a nélkül hogy a vándorbotom
végére akasztottam kutyába bele tésztolom
volna

A republikánus meggyőződés. Dolga nem
valóban még az Amerikaiak esetében
sem.

Önnek Jacksonis ur hírlomára

Önnel Barátom Jánosnak írtam
úgy értesít a legőzönsebb barátsággal
visszajutnom.

Jól esett kora irásai látnom, s benne
örvendezes bizonyosságát annak, hogy
Szemmel és színnel hála jól vannak.
Örökre bánattal kísérem a szíven
csiszlendőt, mely Ön is abban fenyő
gesse, a minél Schiller azt írja: hogy
„sterben ist nichts, doch leben und
nichts schon das ist ein Unglück.”

Szavemből örövend, hogy Önnel
velom együtt sok bíró szavereiben
megőzött fejezől a vesszely ellát
háziava. Legyen áldott érte a szívom.

A szíven a tudnom, hogy Ön csak
tárgyal együtt a megőzöttben van.

Itt is hogy ne érdekelne!

Köszönöm jó hívóatását. Ön az
ilete becses nem helyezel. Nagyon
meguntam élni. Igazán hírfaragó
az életembe al az De a mig élek
az egészéget a legnagyobb magán
híneket tartom. Isen szava
meg az Önnel a mig él. Bár lát
nőt meg mig halálunk előtt az
a mi hírdőm nines. De a mi újon
mind a hűvösön hívó szavaink, a va
lód szavaink a fűggesen hálá
ban.

Údvöndöm Önre és barátsággal

Köszvith
3

hetné arra, hogy a szegény emberek filléreiből magasabb czélokra összegyűjtögetett társadalmi pénztárból neki útiköltséget utalványozzon. Nincs olyan Cooperative társulat a világon, melynek szabályai ezt megengednék. Különben mint mondtam, én semmi clubbal nem állok viszonyban. Tachmintis úron tehát semmiképp sem segíthetek. — Van fájdalom elég nyomor szemeim előtt — azon sem segíthetek, bár szeretnék segíteni. Ha Tachmintis úr igénnyel gondol bizni a republicanus America pártfogására, legjobban fogja tenni, ha az Egyesült Államok bécsi követe, vagy Pesti Consulja útján iparkodandik ingyen átszállításra szert tenni valamely állami hajón, mely (mákként ez gyakran történik) a Földköz-tengeri állomásról haza utazik. Ezt tudtomra meg szokta tenni az Egyesült Államok kormánya, ha a folyamodó személyiségében s körülményeiben az ily kedvezményre okszerű alapot talál. — De a republicanus hitvallomást még America sem tekinti motivált igénynek arra, hogy valakinek pénzt adjon. Pedig azoknak pénzük is van, s republicanusok is, kik nem mennek királyi ministerekhez kérni. A republicanizmus meggyőződés dolga s nem utalvány még az Amerikaiak számára sem.

Ennyit Tachmintis úr kérelmére. Önnek Barátom Táncsics szíves üdvözlét a legőszintébb barátsággal viszonzom. Jól esett keze írását látnom, s benne örvendetes bizonyosságát annak, hogy szemei Istennek hála jól vannak. Őszinte bánattal kísértém a szerencsétlenséget, mely Önt épp abban fenyegette, a miről Schiller azt írja: *hogy sterben ist nichts doch leben und nicht sehen, das ist ein Unglück.*

Szívémből örvendek, hogy Önnek velem együtt sok bú és szenvedésben megőszült fejéről e vesztély el lett hártva. Legyen áldott érte a tudomány. Ha érdekel-e tudnom, hogy Ön családjával együtt jó egészségben van? Már hogy ne érdekelne! Köszönöm jó kívánságát. — Én az életre becsot nem helyezek. Nagyon megúntam élni. Igazán kifáradtam az élet terhe alatt. De a míg élek, az egészséget a legnagyobb magán kincsnek tartom. Isten tartsa meg azt Önnek, amíg él, bár látnók meg halálunk előtt azt a mi fájdalom nincs, de a mi után mindketten hön sóvárgunk: a valódi szabadságot a független hazában.

Üdvözlöm Önt testvéries barátsággal,

Kossuth.

II. Gleniczky Sándor levele Táncsics Mihálynéhez

»Tekintetes Táncsics Mihályné asszonynak Budán a várban fortuna utcza 59. K. szám.

Mélyen tisztelt Asszonyom!

Bocsánatot esdve, hogy folyó évi jan. 29-ről kelt, engem nem kis mértékben szomorító soraira csak most válaszolok, bár, kiment bátyám levele, melyből tisztelt Asszonyságod érthető, hogy Posner G. úr nagy szolgálatot tett tisztelt Asszonyságodnak, úgy mint nekem is, bár a gyanúsítás kellemetlenül lepett meg.

All, hogy tisztelt és hazafiságáért igen kedvelt férjének balsorsa engem igen meghatott, az első felszólításra, mely nekem Szerényi Ede barátom által juttatott a bátor és nagy hazafi boldogtalan családja részére pénzsegélyt hogy gyűjtsek, két jó hazafitársom segélyével 56 vagy 58 frtokat (nem tudom már egész bizonyossággal) gyűjték itt helyben és azokat nevezett Szerényi Ede barátomnak személyesen kézbesítém illető helyre való juttatás végett, ki is engem az öszveg kitétele nélkül általánosan nyugtatott, én e nyugtát két gyűjtő társamnak bemutatván leszámoltam, s nyugodtan valék azon öntudatban, hogy sieték szerencsétlenek segélyére tehetségem szerint,

de mennyire lepettem meg Tisztelt Asszonyságod január 29-ki levele által, ki nem fejezhetem, és mivel a rossz hírt legkésőbb tudja meg az, kit az leginkább érdekel, csak a levél által felébresztetve tudósítottam jobb embereim által, hogy Posner G. úr híreszteli, hogy én a Táncsics részére szedett pénzt eltékoztoltam! Posner úr jó híreimen rágódni a lefolyt alkotmányos tisztválasztástól soha sem szűnt meg, de oly bárgyúnak és rossz akaratúnak még sem tarthatnám, hogy fel merjen tenni róllam ily galádságot, ki 6 éven át mint a helybeli takarékpénztárban e milliónyi

vagyont becsülettel kezeltem, ki mint a magyar biztosító társaság ügynöke évenként 20—30 000 ftnyi reám bízott pénzt kezelek, ki 35 éven át e helyen élve ez idő alatt becsületem szennytelen fentartám és én 56 vagy 58 ftra szoruljak rendezett vagyoni állásom mellett, meglopjam az ügyefogyottakat, meglopjam a hazafias adakozókat!

Szerényi Ede, ki most Mgs. Gróf Károlyi Ede úrnál titoknok és Radványban lakik (utolsó posta Filkeháza) általam személyesen kérdőre vonatván a pénz hova fordítása felől, avval válaszolt, hogy ő igazolni fogja magát, ő ezen összeget egy pesti aláírási ívre ír és átadá a gyűjtőnek, mennyiben leend igaz ez állítás, megmutatja az igazolás, de nekem Szerényi hazafiságán kétkednem eddig nem szabad, mert példa nélküli hazafinak ösmerni tanultam, megígéré, hogy Tisztelt Asszonyságnak irand e tárgyban, mit ha nem tett volna eddig, kérném Tisztelt Asszonyságodat, őt haladéktalanul igazolásra felszólítani, melyet ha nem teljesítene, vagy nem tudna teljesíteni, én a Grófját kérendem meg az igazság előtűntetésére. Addig is meg Posner G. úr Tisztelt Asszonyságod által felleend világosítva az ügy állásáról, kérném lenne szíves engem tudósítani Szerényi úr igazolásáról, akár ezt már megtevé mostanig akár nem, mert Posner úr gyanuszkodását azon gyenge elméjű könnyen hívők előtt meg kell döntenem, kik saját magokról következtetve és ítélve maig nem világosíttathattak fel arról, hogy én ily galádságra mint multam, mint jelenem bizonyosága szerint képtelen vagyok. Elvárva becses választát, tiszteletteljesen maradok

készségese Gleniczky Sándor.«

Kassán 1862 Mártzius 2n.

Közli: Dr. Bakos József.

Móra Ferenc ismeretlen levele

Móra Ferenc levele a Pesti Hírlap 1934. január 28-i számában megjelent Jubileum című tréfás karcolatával kapcsolatos. Id. Tomka János a karcolat elolvasása után — az ől tört részeivel való számolás bonyolult mesterségétől elvarázsoltnan — nyomban Mórához, kedves írójához fordult felvilágosító szóval. Erre vonatkoznak a levél bevezető sorai.

Móra mélységes emberszeretetének, romlatlan, tiszta szívének újabb bizonyosága ez a levél. A betegeskedő, utolsó napjait élő Móra sorai ezek, aki szenvedéseit is legyőzve, válaszol kedves olvasójának, de szívbeli kívánsága szerint a püspökladányi útra, az író és olvasó nagyszerű találkozójára, a Tomka-család meglátogatására már nem kerülhetett sor a »bizonytalan holnap« miatt.

A levél eredetije id. Tomka János birtokában van, aki 1922 óta Móra napilapokban megjelent írásait ma is szeretettel és féltve őrzí.

Küldi: Móra Ferenc. — Nagys. Tomka János úrnak vízmester, Püspökladány, Szt. Imre herceg út 17.

Sz. 1934. I. 31.

Kedves jó Uram!

Oly rossz számoló vagyok még pengőkben is, hogy a családom mindig félt, ha kasszát kezelek, mindazáltal annyit sejtek, hogy az öllel nem úgy számolok, mint én írtam, természetesen nem is volt egyébnek szánva, mint fűszernek a száraz témába. Utólag azonban nagyon örülök neki, hogy elkövettem, mert hiszen annak köszönhetem kedves sorait s egy régi jó emberem kényszerítését. Most pedig, mikor váratlan estém hirtelen minden fényt összeszededet fukar kezével, amit az élet napja eddig rám tékozolt, kétszeresen jól esik sütkéreznem — addig, míg lehet — az igaz embereim szeretetében s úgy látom, ha azon múlta, nagyobb kort élnék, mint a százesztendőös jövőndömondó.

Akárhogy bolondítom az írásaimmal a népeket, Uram, sajnos, nagyon beteg ember vagyok s hónapok óta többet szenvedek, mint valaha. Ígéretet persze, mikor a holnapom is bizonytalan, én nem igen tehetek, legfőljebb kívánságot fejezhetek ki. S nagyon szívbeli kívánságom, hogy én egyszer kiszállhassak Püs-

pökladányon, megcsímogathassam a kis Tomkákat s apjukkal elbeszélgethessek a vízmesterek hol volt, hol nem volt dolgairól.

Ismeretlenül is régi barátul köszönti öreg szolgája:

Móra Ferenc.

Közli: **Berzy András.**

Kossuth Lajos ismeretlen levele Horváth Mihályhoz

Az alábbi levelet Kossuth Lajos az ugyancsak emigrációban élő Horváth Mihályhoz intézte, aki különösen az 1823—48. közötti korszak történelmének megírásánál gyakran kereste fel az emigráció tagjait leveleivel, hogy egy-egy esemény történetét hiteles adatok, a szemtanúk előadása és közlései alapján a történelmi igazsághoz híven, megközelítő pontossággal és hűséggel írhasse meg. A levélből világosan kitűnik, hogy Kossuthhoz is ilyen jellegű kéréssel fordult s a szóban-forgó levél válasz erre a kérelemre.

Kossuth bevezetőül örömmel üdvözli az 1823—48 közötti huszonöt év történetének megírására vonatkozó tervet és szándékot, de tüstént fel is tárja aggodalmait azokkal a nehézségekkel és akadályokkal szemben, amelyekkel az emigráció körülményei között »egy contemporaneus történetírónak« meg kell birkóznia és küzdenie. A továbbiakban azokra a történeti kűtfőkre hívja fel Horváth figyelmét, amelyeknek felhasználása nélkül — véleménye szerint — az adott korszak történelmének feldolgozását és megírását lehetetlennek tartja, majd Horváth Mihály felkérésére a Törvényhatósági Tudósítások törvénytelen betiltásával és letartóztatásával kapcsolatos eseményeket közli főbb vonásaiban.

A levélnek különösen azok a részletei értékesek számunkra, amelyek vallo-másszerű közvetlenségükkel Kossuth emberi és eszmei magatartására, rendíthetetlen hazaszeretetére, politikai helytállására és szilárdságára jellemzőek s tisztánlátásának, következetességének és becsületes önzetlenségének fényes dokumentumai, de egyúttal élő cáfolatai is annak a Kossuth-portrénak, amelynek vonásai Horváth említett művében — haladó szemlélete és tudományos erényei ellenére is — Kossuth hatásának lebecsüléséből és a forradalmi politika félreértéséből eredően az események hálójában kibontakoznak előttünk.

A levél feldolgozása közben s nyomait kutatva az emigráció irodalmában, — megállapíthattam, hogy eddig még publikációt nem nyert, de Horváth »Huszonöt év történeté«-t böngészgetve és lapozgatva arra az érdekes megállapításra jutottam, hogy Horváth a levél egyes részleteit legnagyobbbrészt szószerint, vagy egyes helyeken szörendi változtatással és kiegészítéssel átvette s csak egyetlen helyen használta fel idézet formájában, de itt sem hivatkozik Kossuth levelére. A levél szövegében ezeket a részeket kurzív szedéssel jelöljük.

»34. Via Academia Albertina
Turin Julius 8kán 1863.

Tisztelt Püspök úr!
Nagyra becsült Barátom!

Mult hó 22kei becses levele késten jutott kezemhez, mert nőmmel öt hetet az Acqui fürdőben tölték, s Turinban szállás nélkül lévén leveleim az itteni posta hivatal szokásos rendetlensége folytán gyakran utat vesztettek. Szombat óta vagyok Turinban. Körültem még mindig tart az elhelyezkedés zaja, zсібaja. Olly formán vagyok mint Schiller, midőn Don Carlos'át írta. Neki a szennyes sulykoló mosónék zörögtek bele phantásiája röptébe; nekem meg a olaszosan piszkos, poros szobák tisztogatói zavarják emlékezetem fonalát s a figyelmet melyet Ön becses levelének tartalma igényel.

Történelmének Vik kötetét egy reggel asztalomon találtam. Nem tudtam, hogy jutott oda. Klapka tábornokot utóbbi itt léte alatt nem láttam. — Fogadja Ön szives köszönetemet megemlékezéseért, s nagy becsű küldeményeért. Ha még

eddig nem olvashattam, oka az, hogy örömet engedtem az élvezet elsőbbségét fiaiinnak, kik mohó érdekekkel rohantak neki az olvasmányának. — Most már rajtam a sor, épülni ön criticus buvárkodásainak ez újabb gyümölcsén. Élvezni fogom: mint élveztem az előbbi köteteket, gyönyörrel, és haszonnal.

Nagy érdekekkel olvastam becses levelének azon részét, mely szándokára, nagy fontosságú munkáját az 1823—48ki korszakra kiterjeszteni, s az akadályokra, melyekkel küzdenie kell, vonatkozik.

E közleményt baráti bizalma jelének véve, tartozásomnak ismerem annak viszonzásaul, tartózkodás nélküli nyíltsággal ítélete alá bocsátani aggodalmimat.

Nincs az élő Nemzedékben Magyar, ki az Önéhez hasonló készütséggel, s képességgel bírna megküzdeni az akadályokkal, melyek történelmünk contemporaneus korszakának megírását oly rendkívülileg nehézzé teszik. — Tekintve mindazonáltal a kútfők hiányát, mely felett Ön méltán panaszkodik; — de tekintve különösen azt, hogy Ön külföldön ír, következésképp még ha az otthoniak nem volnának is oly anyagok mint a minők, teljesen lehetetlen Önnek azon kútfőket használni, miket én a szándokba vett célra, nélkülözhetetleneknek tartok; meg kell vallanom, hogy a lehetetlenséggel szemben még Ön vastürelmében s mesteri kezeiben sem lelek elegendő megnyugtatót.

Aggodalmam nem a körül forog, hogy a mint Ön szerényen mondja, a munka nem lehet tökéletes; hanem a körül, vajjon a fenforgó körülmények közt, lehetséges-e, hogy káros ne legyen.

Meg kell ez észrevételt magyaráznom.

Ön azon meggyőződésben van, hogy ha részletekre nézve, lehetetlen is külföldről tökéletes művet adnia, legalább a kor szellemét sikerülend a maga valóságában feltüntetnie, s hogy annál fogva, munkája jó úttörő lesz.

Én azt gondolom, hogy egy contemporaneus történetírónak inkább s egyenesen a tényeknek criticus összeállítása képezi kiválólagos feladatát — miszerint azok anyagul szolgáljanak a kor szellemének deductiójára, melyet én inkább későbbi írók hivatásának ismerek.

Ez utóbbit jobban látjuk a távolból — éppen mint a hegyet nem az látja jól a ki rajta van.

E tekintetben az újabb historicusok közt Macaulay remekelt; de miért remekelhetett? mert nem saját korát írta; — mert oly kort írt le, mire nézve a tény adatokat összeszedve készen találta.

A contemporaneus történetíró, éppen mert contemporaneus, kútfőül szolgál. — Az utánna következők okvetlenül ilyennek fogják őt használni; — s ha adatai hiányosak okvetlenül fonák irányban fognak haladni. — A contemporaneus író, ha munkája historicus része hiányos nem út törő, hanem út tévesztő.

De ez még kisebb tekintet. Nagyobb az hogy Hazánkban a csomó, melyel korunk bajlódott még nem jutott megoldásához. Különösen pedig az egész történelmi mozgalom elválaszthatatlan kapcsolatban áll egy oly kérdéssel, melylyel függő, s mely körül felcsigázott szenvedelmek vannak játékban. — Értsem a nemzetiségi kérdést. — E szenvedelmek ellenében a contemporaneus történetírónak nyugasztalólag kell hatnia; s nyugasztalólag csak úgy hathat ha minden oldalról összeállítja az adatokat s így összeállítva czáfolhatatlan tényekkel — nem pedig adatok nélküli vélemény mondással viszi haza a hibákat az illetők házához.

Tények, kútfők nélkül, a kép melyet a kor szelleméről adand, nyugasztalás helyett egy vagy más oldalon ingerelni fog.

Márpedig meg kell vallanom, hogy én absolute lehetetlennek tartom, hogy Ön itt külföldön csak távolról is megszerezhesse azon kútfőket, melyek hiányában én nem hiszem, hogy az 1823—48ki korszak történelmét megírni lehessen a nélkül, hogy a történetíró vagy tévedjen, vagy téveszsen. — Mi az a kútfő, mely nélkül, nézetem szerint lehetetlen az 1823—48ki korszak történelmét megírni? — A *törvényhatóságok jegyzőkönyvei*. — Ezekben van letéve Nemzetünk egész political, nemzetgazdászati, administrationalis (s nagyrésztben sociális) életének minden mozzanata. — Oly történelmi kincstár ez, melyhez hasonlóval a világon semmi Nemzet nem bír. — E kútfő még a mult időkre nézve is nélkülözhetetlen, a mióta csak vannak Megyei Jegyzőkönyvek — de különösen nélkülözhetetlen 1823 óta, midőn a Habsburg ház az Országgyűlésnek 12 éven át elmulasztásával (a mi az Aix La Chapelle-i, Bécsi Troppau, Lajbachi Veronai Congresszusok politicájában találja

kútfejét) a Nemzet szellemét eléggé elmálasztva vélvén az alkotmányos élet definitív elnyomására egy olly eszközhöz nyúlt, melly a Nemzet erkölcsi erejét új életre ébresztette fel; melly élet a következő években mindig növekedő erővel nyilatkozott a törvényhatóságok — különösen a Megyék működésében.

Már pedig az otthoniak, ha nem volnának olly hanyagok, mint a minők, Önnek sok más, szintugy nélkülözhetetlen kútfokeket megküldhetnének; ilyenek például: az Országgyűlési naplók s irományok — az én Országgyűlési tudósításaim (miknek becse abban van, hogy az 1832—6ki Országgyűlésen kezdték (Őn előtt bizonyosan ismeretes okból) a kerületi ülések azon fontosságra emelkedni, melly fokunkint az országos üléseket pusztá expeditionális hivatallá süllyesztette — (a ker. üléseknek pedig akkor még nem volt naplója) megküldhetik az én törvényhatósági tudósításaimat — későbbről meg a Pesti Hirlapot, Jelenkor, s Világot, (a három fő párt orgánumát) — meg, az ellenzék és a kormánypárt szervezett testületi működésének resuméját, — meg Pest (akkoron vezér) Megyének az 1847 ki Országgyűlésre adott utasítását, melly a szabadelvű párt tendenciáinak legkimerítőbb tüköre — meg, Széchenyi Kelet népét s reá adott feleletemet, aztán a 48 ki hirlapokat; — ezt mind megküldhetik, és ez mind együtt véve kétségtelenül gazdag kútfo, sőt nélkülözhetlen — de a mi mindennél nélkülözhetlenebb a Megyék Jegyzőkönyveit nem küldhetik meg.

Fontolja meg kérem tisztelt Barátom valljon nem tanácsosabb-e az 1823—48ki korszak történelmének kiadásával még kissé várni.

Akármit vélekedjék is Ön Hazánk kilátásairól abban gondolom egyet fog velem érteni, hogy a jelen provisorius állapot soká már nem tarthat, s jobbra vagy balra olly átalakulásnak megyen elibe az Európai viszonyok folytán is, — melly Önnek utjából a fenforgó nehézségeket minden esetre elgördíteni.

En tartoztam ez észrevételekkel a barátságnak, s Ön iránti szives tiszteletnek — Dixi et salvavi animam. — Ön cselekedend a mint legjobbnak látandja.

At térek becses levelének azon részére, melly személyemre vonatkozik.

En nem azért nem irom meg még csak memoire alakban sem korunk hazai történelmét — mint ha reá nem érnék; az ember, ha akar sokra reá ér — hanem azért nem teszem, mert sokkal inkább indentificálva van csekély személyem e korszak eseményeivel, mintsem hogy történelmet írva, magamról is ne volnék kénytelen szállani, márpedig önérzetem nem engedi (nem mondom: a köteles szerénység, hanem az önérzet nem engedi) hogy magamat saját tetteim trombitásává vessem fel. A memoire-írás eszméje iránt pedig már éppen legyőzhetlen undorral viseltetem. Szerintem ebben valamelly olly nyomorult hiúság rejlik, melyet a világ tartson bár érdemnek Julius Caesartól — Monsieur Lamartine-ig, én utálatos önfittogatásnak tartom. Hírre, névre sohasem vágytam; — felejtetni jobb szeretek mint dicsértetni, — de ha vágnék, önbecsérzetem nem engedné, hogy becses magammal enmagam foglalkozzam.

Irományokat kért Ön tőlem, tisztelt Barátom! miket a hajótörésből menthettek. — Irományokat!! — más embernek kellett volna lennem mint a minők magamat tudom; ha Nemzetem bukása közben, akármi más gond helyt találhatott volna agyamban vagy szivemben, mint a végtelen bú gondja Hazánk bukása felett! — En egy könnyű kézi táskával karomon vettem búcsút Hazánk földjétől — ez; a kard oldalomon mit a Török a határon leoldatott; — a tenger hazafi bú keblemben, — a megtörhetetlen honszeretet — s az eltökélés tenni a honért a számkivetésben is mit s mennyit lehet, dicsvágy avvagy elismerésre számítás nélkül — ez, s a hontalanság vándorbotja volt minden — minden! mit magammal hoztam a hazából. — Papírt csak annyit, a mennyi elég volt hogy egy csipetnyit szülőföldünk porából tárczámba tehettem. — Ez meg van. De irományt nem hoztam magammal egy betűnyit sem.

Azonban ugy tudom, hogy kormányzói levéltáram jó része megvan mentve, s biztos kézben van otthon, egy volt tisztviselőm kezénél, ki már előbből olly ragaszkodással volt irántam, hogy azon naptól óta midőn az Osztrák 1837 tavaszan a törvényhatósági tudósítások miatt elfogatott, minden reám vonatkozó irományokat szorgosan összegyűjtött; s még a védelmet is mit perembe, tömlőczöm magányából készen küldtem ügyvédemnek Benyovszky Péternek, nem restellette lemásolni. Ha megígéri Ön, hogy a velei közlekedésre olly utat választ, melly őt semmiesetre sem compromittálhatja — megirom nevét bizalmasan.

Az iromány hiány egy részt; más részt meg az, hogy emlékezetem sokkal inkább túl volt s van terhelve egyéb dolgokkal, mint sem, hogy a saját személynemre vonatkozók számára, emlékezetem fiókjai közt egyet feltartottam volna, — okozzák, hogy Ön felszóllításának, a Törvényhatósági tudósítások meggátlását s elfogatásomat illetőleg, csak a fő vonásokban s csak tökéletlenül felelhetek meg; a mint következik:

Az 1832ki Országgyűlésnek törvényileg kiszabott rendeltetése volt, az 1790 óta initiált, s az ország alkotmányára és a közigazgatás minden ágaira kiterjesztett, reformjavaslatokat törvényhozási intézkedés alá venni. E feladat az 1832ki Országgyűlést egy valóságos »Constituante« jellegével ruházta fel.

A Magyar Megyei rendszer azon ősi sajátságánál fogva, miszerint a Megyék követjeiknek utasítása által a törvényhozásban egyenes résztvenni hivatva voltak, minden Megyékben, sőt Királyi Városokban is küldöttségek voltak nevezve, az 1790ki s 1825/7ki Országgyűlések Bizotmányai által kidolgozott rendszeres munkálatok (Operata Systematica) nyomán az utasításokat előkészíteni.

Lelkesítve a cél nagysága által —, mely nem volt kevesebb, mint Hazánknak békés úton, a haladott kor igényeihez képest átalakítása, különösen munkás részt vettem én is, szülötte megyémben Zemplénben, e küldöttségi munkálatban.

A mint az állam szerkezet ágáról ágára haladánk munkánkban mind inkább azon meggyőződésre jutottam, hogy szabadelvűség tekintetében 1790 óta a közszellem hazánkban inkább hátralepett mintsem előre haladott volna.

Ez annál inkább aggasztott; mivel mi nállunk a Nép és Nemzet közti gyűlöletes megkülönböztetésnek, a jogok és terhek közösségével megszüntetését, nem csak az igazság követelte, hanem a nemzeti önfentartás kötelessége is parancsolta.

Három Száz éven át állott örökös tusában a nemesség a Habsburg háznak alkotmányunk felforgatására s Hazánknak az uralkodása alatt lévő német tartományokkal assimilációjára s Hazánknak az uralkodása alatt lévő német tartományok kiváltságos osztályok nem sietnek az alkotmányt az ország minden lakosságának abbani részletetése által, az összes nép védelme alá helyezni, a Nemesség maga annál kevésbé leend még soká képes azt megvédeni, minthogy válságos percekben, a Bécsi udvar, az alkotmány jóvoltából kitagadott »misera plebs contribuens« méltó neheztesét saját céljaira a Nemesség ellen felhasználhatja.

Daczára a helyzet ezen szükségének, a szabadelvűség tért inkább veszített mint nyert 1790 óta. Midőn az 1825/7ki Országgyűlésen az Alkotmánynak újabb védsanczokkal ellátásáról lévén szó, Nagy Pál, Sopron megyének híres követe azt mondá, hogy újabb sánczolások helyett ideje volna már arról gondoskodni, hogy a nép az alkotmány sáncaiba felvétessék; mert a legerősebb véd sáncz a Nép maga; — szava elhangzott, mint a pusztában kiáltó szava.

Az 1825/7ki Országos Küldöttségek Munkálatai kétségtelenül kevésbé liberálisak voltak mint az 1790kiek valának. — Az 1832ik országgyűlésre készült utasítások pedig ritka kivétellel még a 27ki munkálatokhoz képest is hátralepett mutattak. — A Megyék többsége még csak a jobbágyi viszonyok elrendezésébe sem akarta, hogy az országgyűlés ereszkezdjék, hacsak előbb a sérelmek nem orvosoltattak s a Kereskedelmi Operatum minden mások előtt fel nem vétetik. Sőt több Megyék, melyek néhány évvel későbbben a legszabadabb elvűek közé tartoztak (mint például Borsod) heves körlevelekben szóllíták fel a testvér Megyéket, a Nemesi előjogok és kiváltságoknak épségben tartására.

E szűk keblűség, a közvélemény e fonák iránya a milly sajnálatos volt ép olly természetesen következett azon önkényes rendszabályokból, melyekkel a Bécsi udvar, az eszme surlódás s vele a felvilágosodás hatalmas eszközét — a sajtót — lebéklőzta.

Törvényeink a praeventiv censurát nem ismerék; — de a Bécsi udvar, azt nem csak önkényleg behozta, hanem még sok minden szabályt mellőző szeszélylyel olly szigorúan is gyakorolta, hogy mindenre nézve a mi az ország közérdekeit illette azt lehet mondani, hogy Magyar Sajtó nem létezett — különösen nem létezett pedig a Népek nagy oktatója az időszaki sajtó. Az egy pár magyar hirlap, mely kétszer egy héten; »találós meséink« néhány száz példányban szétküldözé: nem érdemlé a hirlap nevet, miután hasábjából nem csak minden political eszme vitatás, nemcsak a kormány s közhatalóságok tetteinek még olly mérsékelt taglalata hanem még az Országgyűlési s törvényhatósági nyilvános tárgyalásoknak csak

megemlítése is teljesen ki volt zárva. — A vastag folio kötetekben késtelve nyomott, költséges, s eredeti szövegökben latin Országgyűlési Naplók s irományok póczra rakattak a Megyék levéltáraiban. — Az Országos Munkálatoknak szintugy költséges, voluminosus, latin kötetei csak kevés kezeken foroghattak. — A tudás fájának gyümölcse után sóvárgó lelkek, a külföldhöz valának kénytelenek folyamodni, nehezen szerezhető táplálékért... — Százankint voltak megyéről megyére a vagyonos uri házak, melyekben sem hirlap, sem a Corpus Jurison Imádságos könyven, s Kalendáriumon kívül, könyv nem volt látható. — A csodák csodája volt, hogy illy körülmények között, az ismeretek körében annyian annyit tudtak, mint amennyien s a mennyit tudtak, — de egészben véve a leigázott sajtó sötétsége feküdt Hunnia felett.

Illy viszonyok előzték meg az 1832ki Constituante megnyitását. Illy viszonyok mellett az 1830ki Párisi vihar sem lehetett tisztító hatással a Magyar intellectuális levegőre.

Megvoltam ezeknél fogva győződve, hogy ha valahol bizonyosan hazánkban, s ha valaha éppen akkor a Szabad sajtó a Nemzeti szükségek legsürgetőbb postulatuma. Indítványt tettem Zemplénben, hogy a Sajtó ügy a Rendszeres Operatumoknak végtelen tömkelegéből kiemeltessék; s a törvényen kívül behozott praeventiv censurának eltörlése, előlegesen orvoslandó sérelem gyanánt adassék utasításba. — Indítványom nem lön elfogadva. — S valósággal alig volt egy pár Megye melly a sajtószabadság elvét elfogadta volna: — nem volt tudtommal egy is, melly a Sajtó ügynek a »Systematicum Operatumok« tenger árjából kiemelését utasításba adta volna. — Ennek mellőzése pedig előreláthatólag annyi volt, mint a nemzet esztét a Görög Kalendákig a Bécsi udvar szorító markában hagyni; mellynek e tekintetben nézeteit jellemzőleg kitüntette Ferencz császár és király azon ismeretes mondata: »Ich will nicht gelehrt sondern gehorsame Unterthanen haben.«

Még egy kísérletet tettem: azon elvből indulva, hogy a küldöknök joguk van, s kötelességükben áll Követjeik eljárását folytonos figyelemmel kísérni; mire a későn nyomtatott Naplók voluminosus tömege s az egyszeri felolvasásra szorított követjelentések alkalmas eszközül nem szolgálhatnak — indítványoztam, hogy addig is míg a sajtó ügye tüzetesen tárgyalthatnák, a Hirlapoknak megengedessék az Országgyűlési nyilvános vitákat közleni.

Ennek megengedését (minthogy törvényeink censurát nem ismernek) az országgyűlés ügyrendezési Oeconomia-jához tartozónak véleményezvén.

Ez indítványom is megbukott, Zemplén Megye közgyűlésén a végutasítás adásakor.

Ekkor történt, hogy különösen gróf Bankóczy János egy észrevétele nyomán, ki az időszaki sajtóról, mint holmi haszontalan irkászok s munkafogyott éhes prókátorok kenyérkereső professiójáról kicsinlőleg szállott, — a pillanat hatása alatt, azon nyomban ki is jelentett gondolat villant meg agyamban, hogy feladatomul veszem magány igyekezetemmel utat törni Nemzetemnek a sajtó szabadság felé.

Így keletkezett Országgyűlési tudósításaim eszméje; mellyeknek írott levelezésekben kiadását az egész 1832/36ki Országgyűlés alatt folytattam. — Sajtó helyett írásra lévén szorítva e tudósítások csak kevés (80—100) példányban küldetethették szét — de kivált a Casinók és Olvasó társaságok utján ezek kezein forogván nem csekély befolyással voltak a közvélemény fejlesztésére. — Általuk az Országgyűlési értelmiség sugara elhatottak a Megyék s Városok társas köreibé, s e sugarak melegítő hatása alatt oszlott a homály, tisztultak az eszmék, tárgultak a fogalmak, s az utasítások lépésről lépésre szabadabb elvű szint öltöttek [1].

A kormány tartózkodván az Országgyűlés előreláthatott fellépése miatt; ezen írott tudósítások közrebocsátását hatalom szerrel nem gátolta; de midőn 1833ban tudósításaimat lithographirozni kezdettem a kormány azt meg akadályozá. Egy követi conferentia elé terjesztém a kérést ha engedjek e? tanácsa az volt, hogy maradjak az írás mellett, s ne vigyem az ügyet az Országgyűlési tárgyalás alá, mert a sajtó szabadság elve nem bir többséggel. —

A negyedfél évre nyult Országgyűlés végét érven a Nemzet közléte viszályt a Törvényhatóságok Gyűléseire, mellyek szintugy mint az Országgyűlés alkotmányilag nyilvánosak lévén, tárgyalásaiknak nyilvános terjesztésével törvényes tért nyújtottak a közszellem ébresztésének azon munkáját folytatni, mellyet

Országgyűlési tudósításaim nevezetes sikerrel megkezdettek s mellyről többé már nem kételkedhettem, hogy előbb a sajtó bilincseinek tágitására, majdan teljes sajtó szabadságra fog vezetni [2].

Megkezdtem tehát 1836 nyarán Pesten »Törvényhatósági Tudósítások« czime alatt a Megyék s Városok nyilvános közéletének írott közlését.

Ezeknek ha lehet hatásuk még nagyobb, mindenesetre terjedtebb volt mint az Országgyűlési Tudósításoké. — Megyeről Megyére vállalkoztatnak levelezők. — A Törvényhatóságok közéletének ismerete országos tulajdonná lön; mint országos tulajdonná lönnek az egyes törvényhatóságokban felmerült eszmék; — buzdítást nyert az Ország figyelő szeme elibe vitt előbb ismeretlen tehetség; s irány egység állott elé egy részt a szabadelvű haladás, más részt az alkotmány védelem munkájában; [3] mire annál nagyobb szükség volt mivel a Bécsi udvar megfélemlelve a szabadelvűség terjedése felett, az Országgyűlés berekesztése után nyomban a terrorismus felé kezdett hajlani; üldözése tárgyául az ifjuságot választván, mellynek (köréből, a börtöni sanyargatás folytán megtérbolyodott Lovassy Lászlót, (tehetséges Szalontai nemes ifjat Biharból) s más némellyeket elfogatott. —

Törvényhatósági tudósításaimmal nem lévén többé azon ótalom alatt; mellyet Országgyűlési tudósításaim kiadásánál, az Országgyűlés együtt létében, s salvus conductusban találtam, a kormány tilalmat vetett közbe József Nádor s Pest megyei Főispány e tilalmat presidiális uton intimálta, Dubraviczky Simon pesti első alispánynak ki Zlinszky főbírótól küldte hozzám Törvényhatósági Tudósításaim folytatásának tilalmát tudtomra adni.

Azon biztosításoknak, mellyeket Hazánk alkotmánya a Megyei rendszernek köszönhet, egyik főbbike abban áll, hogy a Megyei tisztviselők a mint szabadon választatnak a Megye közönsége által; ugy csak is a Megye határozatánál fogva bocsátkozhatnak hivatalos eljárásba, s a kormánytól nem egyenesen, hanem csak a Megye útján vehettek rendeleteket. — Minden kormányi rendeletnek a Megyéhez kellett érkezni, melly ha azt törvényesnek találta, kiadta végre hajtásul az illető tisztviselőnek; ha pedig törvénytelennek ítélte, nem adta ki, hanem ellenében azon orvosló eszközökhöz nyúlt, mellyekkel e célból az alkotmány által fel volt ruházva [4]. A Magyar Municipális institutiónak ezen sajátságát én oly megbecsülhetlen kincsnek tekintem, mellynek elvesztéseért semmit sem tartanék elégendő pótléknak; — s közbevetőleg szólva éppen nem hiszem, hogy a Megyei Rendszer ezen sajátsága, — Ministeri felelősség eszméjével ne volna össze egyeztethető. —

József Nádornak Törvényhatósági tudósításimra vonatkozott tilalma, nem menvén keresztül a Megyén, Zlinszky főszbíró nem tudván eljárását Megyei megbízatás által igazolni; s a tilalom különben sem lévén törvényeinkkel megegyeztethető; én a törvényhez s jogaimhoz ragaszkodva, a tilalomnak nem engedtem, hanem az ügyet panaszosan Pest Megye Közgyűlése elibe terjesztém [5].

Pest Megye közönsége Dubraviczky Alispány s Zlinszky fős. bíró azon tétét, hogy egy kormányrendeletet a Megye híre tudta s megbízása nélkül végrehajtani merészelték, rosszallotta, (kárhoztatta, s foganatnélkülinek nyilatkoztatta; — magát a kormány tilalmat pedig törvénytelennek ítélte; először: mert a törvényhatóságok tárgyalásai nyilvánosak lévén, azoknak közlésére mindenki joggal birt; annál fogva a kérdéses tilalom a nyilvánosság jogába ütközik; — másodsor mert Törvényhatósági tudósításaim írottak s nem nyomtatottak lévén, nem hirlapnak, hanem csak levelezésnek tekintethetnek; annál fogva a tilalom, a levelezés szabadságát sérti; — harmadsor: mert ha hirlapnak tekinthetnének is a kormánynak semmi törvény nem ad jogot azt eltüntetni, mert törvényeink a hirlap kiadását kormány engedelemtől nem tették függővé; előleges bírálatot nem ismeretek s a kormány tilalma a Suprema inspectio joga által sem volt igazolható, mint-hogy ez csak a törvények értelmében, s csak a törvényhatóságok útján gyakorolhatók — ezeknél fogva kijelentvén a Megye, hogy a visszaélés elleni ótalmat ugy az állam, mint egyesek csak a köztörvényekben kereshetik, azokban elégedőleg fel is találják; vállalatomat a köztörvény ótalma alá helyezettnek nyilatkoztatta; — a kormány törvénytelen rendelete ellen felirt s határozatát és feliratát pártolás végett a többi Megyékkel is közölte [6].

Ennek következtében Törvényhatósági tudósításaim, s az ellenök intézett

kormánytilalom a Megyék gyűléseit több hónapokon át foglalatosskodtaták. A Megyék hasonlíthatlan többsége, Pest Vármegye nézeteiben osztozott, a tilalom ellen felírásokat intézett, s voltak Megyék, melyek vállalatom pártolásának jeléül részint Törvényhatósági tudósításaimat levéltáruk számára megrendelték, részint pedig tisztviselőik köréből számomra tudósítót neveztek [7].

Ekként gyámolítatva Törvényhatósági Tudósításaimat több hónapokon át folytattam; míg végre a kormány, tilalmát Pest Megye útján nem foganasíthatván, hoszas habozás után, személyem ellenében erőhatalomhoz nyúlni magát elhatározá, s azt 1837. május hó egy éjjelén, Eötvös királyi ügyvéd vezénylete mellett, katonai erővel végre is hajtá [8].

Négy évi szakadatlan munka megrongálván egészségemet, a Budai hegyekben, a Zugligeti »Isten Szeménél«, kerestem üdülést. Egy éjjel erős kutyaugatás felébresztvén; világot látok ablakomon belőveleni. Kalauz vezetett lámpással lakom felé egy csapat gyalog katonát. — Szuronyaikról sugárzott felém a lámpa fény. Csakhamar szobám körül volt véve, s Eötvös a király nevében fogolynak nyilatkoztatott. — A Budai várba vittek, — a Bástya Kaszárnyába; s ott három évig fogva tartottak. — A királyi ügyigazgató ellenem mint a király parancsának ellenszegülő ellen hűtelenségi (nota infidelitatis) pert kezdett [9] — mely egy évig tartott. — Perem körülményeiről nem sokat tudok. Egy reggel Végh Itélő Mester jött fogságomba, felolvasni az ítéletet, mely szerint a királyi tábla a már szenvedett egy éven kívül három évi fogságra ítélte (ugy hallottam, hogy Jeszenszky kir. tábla bíró, Tolnából halálra szavazott). A hét személyi tábla fogságomat négy évre emelte. —

Mit tettek a Megyék mit az 1839/40ki Országgyűlés ügyemben? arról Ön többet tudhat nállamnál, kinek magános börtönétől minden legkisebb hír elvolt zárva.

1840 májusában — tehát két évvel az ítélet után Fejes kir. Ügyigazgató eljött személyesen tudtomra adni, hogy szabad vagyok.

Sokat szenvedtem, de célom el volt érve, — kikényszeríttem a sajtó szabadabb mozgalmát, Ön tudja, mi része volt ennek a közvélemény fejlesztésében, mely a 48ki dicső reformokra vezetett.

Fogságom aprólékos részletei — csak kisebb nagyobb személyes szenvedés körül forogván, nem érdemelnek helyet a történelemben. — Egy párt mégis megemlítek; mi ha nem is a történetíró — Horváth Mihály barátom érdekelheti.

Egészben véve becsülettel bántak velem. Egy fő hadnagy volt különös felügyelőmül rendelve, kinek jelenléte nélkül szobámba a porkoláb sem nyithatott be [10]. E tiszta a várparancsnokságtól függött, melynek tagjai (egy tábornok, egy törzstiszt, s egy Százados) időnként hozzám betekintettek. — A Százados (Sebes nevezetű, magyar) igen gyakran látogatott; s mindig humánus illemt mutatott irányomban. — 1848ban őrnaggyá neveztem. Egykor a Várparancsnok változván, az ujdón e tisztségre nevezett Tábornok feltett kalappal tevé szobámban első inspektionját. Én ülve maradtam. Azontúl mindig levett kalappal lépett szobámba.

Fogságom magán fogság volt. Egyetlen egyszer a harmadik évben engedtettem meg Anyámnak, hogy a felügyelő tisztek jelenlétében meglátogasson. — Különbözn látogatot hozzám sohasem eresztettek. — Rostélyos ablakom kétharmada be volt falazva, faszékem hátlapja csucsára kellett másznom, hogy egy tenyernyi eget lássak. — Az első évben nem adtak semmi olvasmányt, s nem író eszközt, kivéven midőn perembe védelmet irtam — vagy ritkán szüleimnek egy levélkét. — Gyakran ösze kellett szednem egész lelkierőmet, hogy a foglalatosság nélküli örökös magányban a képzelődés rajongásainak megáljt parancsolhassak. Meg tudom fogni a kevesb lelki erejű foglyok, magán fogságban megtébolyodnak. A képzelődés túl uralma ellenében, practicus tárgyak feletti meditációhoz folyamodtam. — Számot adtam magamnak hazánk állapotjáról, institutióink hiányairól; — abstraháltam tapasztalatom ismereteim tanulságait — meghánytam agyamban minden egyes kérdést, s véleményt képeztem magamnak a megoldásról. — E meditációknak későbbi pályámon nagy hasznát vevém [11].

Elfogatásom előtti napon nagy vihar volt a Budai hegyekben. A szakadó esőben egy férfiút láték, bogarászó selyem hálójával vállán felfelé vánczorogni. Albach volt, a híres egyházi szónok, a Franciscánus szerzetből. Helyet foglalt

mellettem a fedett folyosón. Mondám neki: Ön nem egy vallás felekezeti papja — Ön az emberiség tanítója. Protestáns létemre gyakran gyönyörrel s épülettel hallgattam Önt. Mondja meg Ön nekem szerzetes létére miként tévé, hogy annyit tud az életről. — Miként lehetné el annyira a társadalmi viszonyok rúgóit, hogy az embernek mint társas lénynek annyi tanulságot nyújthasson; s a morált az életre úgy tudja alkalmazni? »A szemlélőnek« — felelé — minden perc tapasztalást nyújt, de annak ki az élet zajában forog, nincs ideje a meditációra, más szóval, nincs ideje magának tapasztalatairól számot adni. Nekem czellám magányában van. Az élet oktat. A meditáció tanul.«

E szavak sokszor eszembe jutottak, miután fogságomból kiszabadultam. — Mig fogva voltam gyakran töprenkedém, mennyire hátramaradottnak tapasztalandom magamat a haladó világ mögött, ha majd kiszabadulok. — Nem maradtam hátra. Fogságom magányában tanultam meg meditáció által, mire az élet oktatott.

Elítéltetésem után azt mondták: már most kérhetek könyvet olvasni »nur verlangen sie nichts verfängliches«. Elmosolyodtam, s eszembe jutván, hogy az ember annyi ember számot ér ahány nyelvet tud; kértem valljon *egy angol gram-maticát, Walker szótárát és Shakespeart* »verfänglich«-nek ítélik-e? — mondták, hogy nem s *elhozatták könyvtáromból —, s én vastürelemmel neki álltam az angol nyelvnek, mellyből előbb csak éppen annyit tudtam, hogy képes legyek gyanítani az ismereteknek, a jónak és szépnek minő kincsforrása rejlik az angol irodalomban* [12].

Különös játéka az eseményeknek! A mit fogságom Osztrákos őrei »nem verfänglichnek« tartottak, Hazám érdekében a leghatalmasabb politikai agitáció eszközévé vált. — Mint egy 600 beszédet tartottam Magyar Hazánk ügyében Angliában s Americában angol nyelven; e beszédek millió és millió példányokban terjesztettek szét a világ minden részeiben az angol nyelvű sajtó Brianeusi karjain; s ha most nagyszerű küzdelemünk philosophiája, jogaink, szenvedéseink, aspirációink s törekvéseink világszerte ismeretesek, még ott is hol előbb a Magyar nevé-ről is ösmeretlen volt — ha a Magyar név bukásában is közelebb áll a Szabad Népek szívéhez, mint valaha fénnében állott — ha keserves elszigeteltség helyett, melly 1849-ben önbizalom vesztést, s ez árulást szült; majd ha szabadságunk zászlaja újra lobogand Nemzetünk feltámadását a világ közvéleményének, a világ rokon-szenvének ör figyelme veendi körül, — ha kül intervenció nem merendi többet kezünk-ből véres győzelmeink gyümölcsét kiragadni — ezt Nemzetünk nagyrészből fogságom említett episode-jának köszönhetendi.

Fogságom legkeservesebb emléke az, hogy Atyámat többé nem láthattam ez életben. — Meghalt, az alatt mig fogva voltam.

Szüleim s testvéreim elfogatásom által gyámoluktól fosztatván meg; politikai barátaim aláírást gyűjtöttek segítségükre. — S az aláírók kiszabadulásom után nem akarván visza venni az aláírt tőkét, azzal vettem meg alapját az »Ipar-egyesület«-nek mellynek alakítása, mind ipari, mind társadalmi, mind politikai tekintetben emlékeim legkedvesebbjai közé tartozik.

* * *

Ennyiből áll Tisztelt Barátom amit kívánságának teljesítésére tehettem.

Bocsásson meg a tisztátlan írásért s a törlésekért. Sietve írtam s zaj között és másolásra nincs időm.

Keveset mondhattam mit Ön különben is nem tudott volna; s lehet hogy ha mi ujat mondek, az nem érdekes — Önt illeti: használni vagy nem, amint jónak látja: Kazinczyként:

— — — Ki várakat épít
legkisebb szegnek tudja mihaszna nagyon.

S most engedjen egy kérdést: Mondani hallom, hogy Károlyi Sándor Genfből jöve néhány hét előtt Turinban volt.

Némellyek szerint Komáromy Gyuri is. — Ön tudni fogja ha igaz-e ez? Kérem legyen szives engem értesíteni.

Méltóztassék kérem Károlyi grófnőnek nőm üdvözetét s tiszteletemet átadni.
S fogadja Ön Tisztelt Barátom nagyrabecsülésem s hazafiui rokonérzetem biztosítását, mellyel változatlanul vagyok

alázatos szolgája s barátja

Kossuth.

(A levél eredetije az egri Érseki Levéltár birtokában.)

Közli: **Berzy András.**

J E G Y Z E T E K :

- [1] Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, Bp. 1886, II. k. 50.
- [2] Uo. 51.
- [3] Uo. 52.
- [4] Uo. 52.
- [5] Uo. 52.
- [6] Uo. 53.
- [7] Uo. 53.
- [8] Uo. 54.
- [9] Uo. 54.
- [10] Uo. 54.
- [11] Uo. 54—55.
- [12] Uo. 55.

**REPRODUKCIÓK
A RAJZTANSZÉK TANÁRAINAK
MŰVÉSZI MUNKÁIBÓL**



Dr. Baskai Ernőné: Olvasó nő



Jakuba János: Sütökemence



Jakuba János: Parasztudvar



Jakuba János: Szőlőhegyen



Platthy György: Felnémeti menyecske

BIBLIOGRÁFIA

AZ EGRÍ PEDAGÓGIAI FŐISKOLA TANÁRAINAK SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

(Bibliográfia)

Összeállította: Dr. LUKÁCS DEZSŐ

Főiskolánk ebben az esztendőben (1958) tízéves jubileumát üli. Évkönyvünk következő kötetében a főiskola tanárainak módszertani, oktató-nevelő és tudományos munkásságáról kívánunk megemlékezni. Ebben a kötetben bibliográfiai összeállítást adunk munkatársaink eddigi szakirodalmi munkásságáról.

Ez az összeállítás nemcsak az eddigi eredményeket rögzíti, hanem az általános iskolai oktató-nevelő munkának is nyújt használható anyagot. Munkatársaink ugyanis igen sok pedagógiai, módszertani tanulmányt is írtak. Emellett a bibliográfiában található irodalom kultúrpolitikai és tudománytörténeti szempontból is fontos.

Anyagunkat tanszékek szerint csoportosítottuk. Az egyes szerzőkön belül kronológikus sorrendben közöljük az adatokat. Részletesebb elemzést nem adunk. Az adatgyűjtést 1958. márc. 15-el lezártuk. A bibliográfia összeállításában arra törekedtünk, hogy a főiskola jelenlegi tanárai munkásságának teljes bibliográfiáját adjuk. Különböző okokból kifolyólag ez azonban nem volt lehetséges. Reméljük, hogy Évkönyvünk következő kötetében ezt a hiányosságot is pótolni tudjuk.

Marxizmus-leninizmus tanszék

SZOKODI JÓZSEF főiskolai igazgatóhelyettes, tanszékvezető

1955. *A marxizmus-leninizmus főiskolai oktatásának néhány módszertani problémája. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I.*, Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Tom. I. Eger. 204—215. és az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 9. sz.
1956. *A marxizmus-leninizmus főiskolai oktatása szemináriumainak módszertanáról. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II.*, Acta Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 197—212. és az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek 30. sz.
- Tőke és értékföllet. Népújság X. évf. 10—11. sz.*
- A hároméves pedagógiai főiskolai képzés és a marxizmus-leninizmus oktatása. Felsőoktatási Szemle, IV. évf. 3. sz. 130—132.*
1958. *A keresztény szocializmus néhány kérdéséről. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve IV.*, Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.
- Fejezet az egri munkásmozgalom történetéből. (Balázs Ignác élete.) Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve IV.* Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.

CSÓKA JÁNOS főiskolai tanársegéd

1956. *A termelőszövetkezeti mozgalom jelenlegi helyzete az egri járásban. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II.*, Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 457—476. és az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek 42. sz.
1958. *Az Egri Dohánygyár 60 éve. (1895—1955.) Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve IV.*, Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.

1958. *A materialista dialektika lényege: az ellentétek egysége és harca. (Az ellentmondás törvényének néhány kérdése.) Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* IV. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.

Pedagógiai tanszék

Dr. BERENCZ JÁNOS tanszékvezető főiskolai adjunktus

1949. *Adatok az ellenforradalom klerikális pedagógiájához. Magyar Pedagógia.* LVII—LVIII. évf. 81—86. Vö. Magyar népi demokrácia történelméből. Bp. 1955. Akad. Kiad. 556.
Az iskolapolitikai osztály munkamódszere. ONI 1. sz. 1—6.
Adatok a népoktatás helyzetének meghatározásához. ONI Értesítő 2. sz. 69—96. Vö. Magyar Pedagógia, 1949. dec. 7.
A lemorzsolódás okainak helyszíni vizsgálata. ONI Értesítő, 3. sz. 66—67.
A magyar felsőoktatási intézmények. ONI Értesítő, 4. sz. 38—43.
1953. *A logika tanításának néhány kérdése.* Köznevelés, IX. évf. 358—360.
Az egyetemes neveléstörténet tanításáról. Köznevelés, IX. évf.
1954. *A szocialista esztétikai nevelés alapvető kérdései.* Pedagógiai Szemle, IV. évf. 2—3. sz. 258—268. Vö. Kunsterziehung in der Schule. 1955. évf.
A logika tananyaga és tankönyve a tanítóképzőben. Pedagógiai Szemle, IV. évf. 4—5. sz.
Hogyan érvelt Mentovich Ferenc 1846-ban a testi fenyíték ellen? Köznevelés, X. évf. 24. sz. 469—470.
Leövey Klára. Köznevelés, X. évf. 1. sz. Glossza.
Krupszkaja. Köznevelés, X. évf. 4. sz. Glossza.
1955. *A pedagógia általános alapjai.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 632 l.
A történeti szemlélet érvényesítése a neveléstan felsőfokú oktatásában. Felsőoktatási Szemle, IV. évf. 5. sz. 214—222.
A tanítási folyamat logikai elemzéséről. Pedagógiai Szemle, V. évf. 1. sz. 34—57. Vö. Ped. Szemle, V. évf. 2. sz. 211—217.
Hazafias nevelés a kísérleti olvasó könyvekben. Köznevelés, XI. évf. 11. sz. Alsótagozatos melléklet. II—IV.
Nevelésügyünk fejlődése a felszabadulás óta. Oktatási Híradó. A Heves megyei Tanács Okt. Oszt. 1955. nov. körlevele. 3—12.
Az úttörő szervezet néhány időszerű kérdése. Köznevelés, XI. évf. 205—206.
Hazafias nevelésünk néhány kérdéséről. Pedagógiai Szemle.
Pedagógiai problémák Gárdonyi: Az én falum c. művében. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Tom. I. Eger. 67—82. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek. 3. sz.
1956. *Logika.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp.
A bírálat-önbírálat fejlődésének és fejlesztésének néhány neveléslélektani és módszertani vonatkozása. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 88—132. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek. 26. sz.
Bírálatra, önbírálatra nevelés. Köznevelés, XII. évf. 3. sz. 66—68.
A szovjet pedagógia alkotó alkalmazásáról. Köznevelés, XII. évf. 8. sz. 171—174.
Az érdeklődés szerepe a nevelésben. Köznevelés, XII. évf. 14—15. sz. 335.
1957. *Pedagógiai irodalmunkról.* Köznevelés, XII. évf. 11—12. sz. 263—265.
Vö. Balatonfüredi pedagógus konferencia rövid jegyzőkönyv. Bp. 1957.
Két hozzászólás. Balatonfüredi ped. konferencia, 94—100.
Freud, mélylélektan, pedagógia. (Szempontok a mélylélektan kritikájához.) Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 235—262. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek. 66. sz.
Művelődés és nevelés problémái. Flaubert: Bouvard és Pécuchet c. regényé-

- ben. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* III. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 263—278. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 62. sz.
- A dogmatizmus és revizionizmus jelenségeiről a magyar pedagógiában. Pedagógiai Szemle*, VII. évf. 3. sz. 14—29.
1958. *A nevelés társadalmi funkciója: Dickens regényeiben.* (A nagy Dickens-regények irodalom pedagógiai jellemzése alapján.) *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* IV. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.

Magyar nyelvi tanszék

Dr. BAKOS JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár

1931. *Sárospatak irodalmunkban. Patak és Tompa Mihály.*
»Emlékezzünk régiekről«, Sárospatak.
1934. *Janus Pannonius és Martialis.* (A költő születésének félezeréves évfordulójára.) Sárospatak, 1934. 24. 1.
1935. *Arany János képelete.* (A szóképek.) Debrecen, 1935. 20. 1. Vö. *Ungarische Jahrbücher*, 1936. 93.
Martialis a magyar irodalomban. (A magyar epigramma forrás kutatásának egyik fejezete.) Dolgozatok a Debreceni Tud. Egyetem Görög-Latin Phil. Szem.-ből. Debrecen, 1935. 60. 1. vö. *Egyet. Phil. Közl.* 1935. 306. *Ung. Jahrbücher*, 1936. 91.
1936. *Esztétikai szempontok az újabb lírai költészet középiskolai tanításához.* Prot. Tanügyi Szemle, 1936. jan. sz. 16—20. és különny.
1937. *Az irodalomtanítás esztétikai szempontjai.* Bp. Egyetemi Ny. 52. 1.
Gondolatok a zseniről. Szabolcsi Szemle Füzetei : 4. sz. 12. 1.
A filológia árnyékában. Szabolcsi Szemle és különnyomat. 21. 1. Vö. *Literatura*, 1938. okt.-nov. sz. (Bakos József munkái.)
Adalék a cigány nyelvtan filológiájához. Szabolcsi Szemle Füzetei : 3.
Blaha Lujza emlék-verse. Szabolcsi Szemle Füzetei : 3.
Adalékok az 1331-es kolera történetéhez. Szabolcsi Szemle Füzetei : 3.
Részletek Madách kéziratos drámájából (Commodus). Szabolcsi Szemle Füzetei : 3.
Adatok a személynevek etimológiájához. Szabolcsi Szemle Füzetei : 3.
P. Thewrewk Emil kéziratos Naplója. Gyulai Pál és az Akadémia. Szabolcsi Szemle Füzetei : 3.
A zseni problémája. Ifjú Gárda, I. évf. 2. sz.
Verskultúrát a középiskolába: a költői nyelv. Prot. Tanügyi Szemle, 1937. szept. sz. 324—27. 1.
Komáromi János halálára. Sárospatak, 1937. okt. 11. sz.
A franciák könyvadománya. Sárospatak, 1937. okt. 28. sz.
1938. *Köszegi Rájnás József epigrammái. Irodalomtörténeti Közlemények és külön:*
»A kéziratban maradt irodalom füzetei« 1. sz. 16. 1. vö. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*, Új sorozat: I. k. 1107—1108. (Bakos József.)
A magyar falu népének kultúrája. Sárospatak, 1938. jan. 8. sz.
Pekár Gyula önmagáról. Koszorú (Bpest) 10.
1939. *Édes anyanyelvünk alapismeretei.* Érsekújvár, 36. 1.
Szemere Pál mint rimszótíró. Magyar Nyelv, 1939. 1—2. sz. 39.
Ersekújvári városképek. Érsekújvár és Vidéke, 1939. febr. 26. sz.
Kovács Endre novelláskötete. Érsekújvár és Vidéke, 1939. dec. 31.
1940. *Nyelvművelés a magyar nyelv iskolai tanításában.* Érsekújvár, 140. 1.
»A magyar nyelv gyakorlati tanításának könyve.« Vö. *Nevelésügyi Szemle*, 86—88., Magyarosan, 1941. 117—120.
Védjük Nyelvünket! (Nyelvvédelmi folyóirat) (szerk.) Vö. Magyarosan, 1940. 63.
1941. *Néhány gyakorlati eszköz és szempont: Az iskolai nyelvvédelem kérdései, a középiskola helyesírástanítása.* Prot. Tanügyi Szemle, 1941. XV. évf. 4. sz. 95—101.

- Mentsük meg az elkallódás veszélyétől a nép tehetséges fiait. *Érsekújvár és Vidéke*, 1941. jún. sz.
- A gimnáziumi nevelés kérdéseiről. *Prot. Tanügyi Szemle*, 1941. okt. sz.
- Helyes magyarság. »Védjük nyelvünket!« II. évf. 19.
- Népi tehetségmentő munka és a gimnázium. *Érsekújvár és Vidéke*, 1941. nov. 30. sz.
1942. Az érsekújvári diákok népdalgyűjtése. *Új Magyar Museum*. 1942. I. k. 298—310.
- Népi tehetségvédelem. *Prot. Tanügyi Szemle*, 1942. okt. sz. 224—227.
- Nagy magyar értékeink. *Érsekújvár, »Védjük Nyelvünket«* kiadása. 107 l. vö. *Magyar Csillag*. 1942. 6. sz. 365.
- Az iskolai nyelvművelő munkáról: jó magyarság, helyes magyarság: Nagy magyar értékeink: 6—11.
- Táj- és népkutatás, szülőföldismeret, Mátyusföldi népnyelvi szövegek: szóközlés, próza és vers. Nagy magyar értékeink 12—56. vö. *Magyar Nyelvjárás Bibliográfia*: 15.
- Az igazi irodalom megismerése felé. (Útvezető az ifjúság számára), *Különnyom. Érsekújvár*, 1942. 12 l.
- Czuczor Gergely ismeretlen levele. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1942. 52. évf. 91.
- Együtt dolgoztunk. *Érsekújvár*, 80 l. (Mátyusföldi népnyelvi szövegek), vö. *Magyar Nyelvjárás Bibliográfia*: 15.
- Nyelvtisztaság, helyes magyarság. »Együtt dolgoztunk«: 15—17.
- A falusi ifjúság mohó tudásvágya. *Tiszántúl*, 1942. márc. 22. sz.
- Magyar iskola. *Tiszántúl*, 1942. márc. 29. sz.
- Egy középiskolai osztály a születési statisztikák tükrében. *Társadalomtudomány*, 1942. 2. sz.
- A magyar nyelvtan nevelő ereje. *Prot. Tanügyi Szemle*, 1942. júl. sz.
- Táj- és népkutató munka a középiskolában. »Együtt dolgoztunk«: 22—49.
- Nevelésügyi Szemle, 1942. 9—10. sz.
- Magyar városképek: Sopron. *Szabolcsi Szemle*, 1942. 1—2. sz.
- Mátyusföldi népnyelvi gyűjtésünk anyagából: »Együtt dolgoztunk.«
- Védjük nyelvünket!: »Együtt dolgoztunk«: Bev.
- A versek birodalma; A szó hangulati, stílusbeli értéke: »Együtt dolgoztunk«: 65—67.
1943. Magyar játékok a magyar gyerekek! (Mátyusföldi népi gyerekjátékok és táncok). *Érsekújvár*, 31 l. vö. *Új Magyar Museum*. 1943. II. k. 150.
- Nevelésügyi Szemle, VII. évf. 43.
- Népballadák. (Mátyusföldi népnyelvi szövegek.) *Diarium*, 1943. IV. évfolyam 7. sz. 167.
- Mátyusföldi szólások és közmondások. *Diarium*, 1943. jan. sz. 23.
- Stílusformálás az iskolai nyelvi nevelés útján. *Felvidéki Nevelő*, 1943. jan. sz.
- Mátyusföldi népi gyerekjátékokból. *Néptanítók Lapja*, 1943. 203.
1944. Önképzés és szolgálat. *Érsekújvár. »Védjük Nyelvünket«* Munkaközösség. 108 l.
- Nevelés és diákmunkatársak: Önképzés és szolgálat: 4—6.
- Mátyusföldi szólások és közmondások. (Elemzés és példatár.) Önképzés és szolgálat: 66—69.
- A magyar artikulációs bázisról. Önképzés és szolgálat: 69—70.
- Tardoskedi dülőnevek és népi etimológiájuk. Önképzés: 70—71.
- Nővény- és csillagnevek Tardosketről. Önképzés: 72—73.
- »Magyar Szótár«, mint a magyar nyelvi nevelés eszköze. *Prot. Tanügyi Szemle*, 1944. XVIII. évf. 5. sz. 106—110.
- Az iskolai nyelvvédelem a magyar nyelvi nevelés szolgálatában. *Nevelésügyi Szemle*, VII. évf. 146—156.
- Az iskolai nyelvművelő munka: Mit, hogyan, miért? *Felvidéki Nevelő*, márc. sz.
- Besenyői leányjáték: Volly: Népi leányjátékok, 9.
1946. A Fáy András Társaság táji-kulturális feladatai. *Vándortűz*. 1946. 1. sz. 7—8.
- Mátyusföldi játékok. Vö. *Ethnographia*, 1946. 124.

1947. *Bodroghöz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma. Sárospatak, 1947.* 131 l. vö. *Ethnographia*, 1947. 340—41.
Mátyusföldi babonás történetek. (Néprajzi szövegek.) Ethnographia, 1947. 58. évf. 3—4. 246—249. — *Abergläubische Geschichten aus dem Mátyusföld: Ethn.* 249.
A sárospataki kollégium a magyar nyelv szolgálatában: »Sárospataki Tükör«, 95. l.
Kálmány Lajos válasza a »Bujdosó Rákóczi«-változat ügyében a pataki tanároknak: »Sárospataki Tükör« és »Kálmány Lajos népköltési Hagyatéka.« I. k. Bp. 1952. 178.
Erdélyi János. (Népköltési gyűjteményének 100. éves évfordulójára.) Sp. R. Lapok, 1947. okt. 15. sz.
Műkedvelők Útmutatója. Sp. R. Lapok, 1947. febr. 1. sz.
A Versmondók Útmutatója, Sp. R. Lapok, 1947. febr. 15. sz.
A helyes és kifejező olvasás. Sp. R. Lapok, 1947. márc. 15. sz.
A 48-as pataki veressipkás diákok. Sp. R. Lapok, 1947. márc. 15.
1948. *A sárospataki főiskola a szabadságharc sodrában. Embernevelés, IV. évf.* 3—4. sz. 115—121.
A pataki főiskola a szabadságharcban. Sp. R. Lapok, 1948. 8.
A sárospataki kollégium régi diákönkormányzati szervezete: Nyelvművelő Egyesületek. Köznevelés, 1948. máj. 15. sz. 221—222.
Zempléni tájak és emberek a néphagyományok és régi írások tükrében. Különlenyomat a Kossuth-Naptárból, 18 l. (Bodroghözi és hegyaljai szólások, néprajzi adatok.)
Kossuth-kultusz Patakon. (Rádióelőadás.) Sp. R. Lapok, 1948. szept. 15. sz. és Északmagyarország (Miskolc).
Adat a szabadságharc népköltészetéhez. (Megyaszói néprajzi szöveg.) »A szabadságharc népköltészet«, Bp. 1952. 159—160., 200—201. l.
»Szabadságra nem kell oktatni a népet.« (Rádióelőadás.)
Tavasi Lajos. Sp. R. Lapok, 1948. aug. 15. sz.
1950. *Comenius és a pataki diákok világa. Vö. Az Út. 1950. febr. 12—18. sz.*
Adatok a bodroghözi agrárproletár mozgalom folklójához. (Bodroghözi néprajzi szövegek.) Ethnographia, 61. évf. 1—2. sz. 91—95. — *Zur Folklore der agrarpolitischen Bewegung aus Bodroghöz: Ethn.* 95.
A pataki múlt hétköznapijai. Sárospataki Néprajzi Szeminárium kiadványai: II., 35 l.
Helynevek Patakról: A pataki múlt: 9—18.
A pataki fazekasok műszókincse: A pataki múlt: 24—28.
1951. *Adalékok a pataki malomkőbányászok műszókincséhez. Ethnographia*, 62. évf. 1—2. sz. 172.
Szó- és folklortörténeti adatok. Ethn. 62. évf. 173.
»Kifőzés.« Somogyi néprajzi és néprajzi adalék. Ethnographia, 62. évf. 173.
Adalékok a magyar játékversek filológiájához. Ethn. 62. évf. 174—176.
Miscellanea Ethnographica et Oeconomica. Ethnographia, 1951. 62. évf. 1—2. sz. 171—176. — *Data Concerning Ethnographic and Economic History: Ethn.* 176.
Mátyusföldi népi gyermekjátékok. A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok. Szerk. Bartók Béla—Kodály Zoltán. Bp. 1951. 3 (10), 9 (23), 42—43 (97), 71 (147—148), 72 (149), 99 (196), 121—122 (242), 235—236 (446), 238—239 (450), 330 (578), 357 (615), 358—359 (616—618), 362 (622), 365—366 (628), 423 (708), 461—462 (778), 495 (827), 499 (836), 503 (840), 529 (886), 534 (896), 535 (899), 545 (908), 565—566 (941), 581 (970), 609 (1015), 637 (1075), 655 (1109), 672 (1127), 673—674 (1130—1131), 687 (1156).
Un vin qui inspire les poètes... Hongrois Commerce Extérieur. Nr. 1.
1952. *A magyar Komensky-irodalom, (Die ungarische Komensky-Literatur) I. Szoc. Nev. Kvtára*, 33. sz. 118 l. Bp. Közoktatásügyi Kiadó, vö. *Mad'arská Literatura o Komenském, Pedagogika* (Prága) 1954. IV. 5—6. sz. 470—472. *Az Út* 1950. 3—9. sz. *Ev. Élet*, 1952. 49. sz., *Knižni Dilo J. A. Komenského*, Praha, 1954. 5.

- A magyar gyermekjátékok katasztere.* Bp. Népművészeti Intézet. 118 l.
Komensky sajátkezű bejegyzése Körmen di Albumába (fakszimile): A magyar Komensky-irodalom, 56/b. tábla.
 Adat Comenius pataki életéhez Patak város protocollumában (fotókópia): A magyar K.-irodalom: 56/a. tábla.
 Komensky kézírata: Magyar diákoknak adott Emlékeztető. A magyar Komensky-irodalom: 56., 2—3. tábla.
1953. *Mátyusföldi gyermekjátékok. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény: VII.* Bp. 340 l. vö. M. Tud. Akadémia Társ. — Tört. Oszt. Közl. 1954. IV. 3—4. sz. 141.
A magyar népi gyermekjátékok irodalma. Bp. Népműv. Int. 110 l.
Utmutató a népi énekes-táncos gyermekjátékok gyűjtéséhez. Bp. Művelt Nép [kiad. 24 l. (Kerényivel).
Népi gyermekjátékaink az óvodában. Bp. Tankönyvkiadó 109 l. (Munkalkö-közösséggel.)
Adatok a magyar nyelvtanítás történetéhez. Szemléltetés a nyelvtanórán. Vö. »Nyelvtanításunk helyzete és feladatai.« Bp. Szoc. Nev. Kvt. 67. sz.: 36. 118.
Zsitvabesenyői Luca-napi játék. A Magyar Népzene Tára. II. Jeles Napok. (Szerk. Bartók—Kodály.) Bp. 1953. 382.
1954. *Szókincs.* Bp. Felsőokt. Jegyz. Váll. 81 l.
A szép magyar beszéd. Anyanyelvünk az iskolában, 1954. 5. sz. 129—133.
Az Egri Ped. Főiskola Comenius-kiállításáról. Felsőoktatási Szemle, 1954. 12. sz. 570—571.
Nyelvtan és stílus. Anyanyelvünk az iskolában 1954. II. évf. 3. sz. 65—67.
A tokajhegyaljai szőlőművelés műszókincse. Sárospatak, 111 l.
Az Egri Ped. Főiskolán folyó kulturális nevelőmunka. Felsőoktatási Szemle, 1954. 12. sz., 569—572.
Az Egri Ped. Főiskola nyelvészeti tanszékén folyó munka. Magyar Nyelvőr, 1954. 5—6. sz.
1955. *Miscellanea Linguistica: I. Gárdonyi nyelvészeti vonatkozású lapszé li jegyzetei. II. Adatok a magyar szótárak könyvészetéhez.* Az Egri Ped. Főisk. Füzetek: 23. sz. és Egri Ped. Főisk. Évkönyve I. Acta. Acad. Paed. Agr. Tom. I. 463—471.
Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből. 1790—1849. Egri Ped. Főiskola Füzetek: 1. és Egri Ped. Főiskola Évkönyve I. Acta Acad. Paed. Agr. Tom. I. 1—52. vö. Magyar Nyelvőr. 1956. 497—8.
Helyesírásunk idősz erű kérdései a magyar helyesírástörténet pedagógiai vonatkozásainak és tanulságainak tükrében. Oktatási Híradó, 1955. nov. sz. 23—37.
A magyar szókincs. Felsőokt. Jegyz. Váll. 96 l.
Herman Ottó. Hevesmegyei Népűjság (Eger), 1955. febr. 27. sz.
Szókincs. Bp. 1955. 81 l. Felsőokt. Jegyz. Váll. (Új kiadás).
A magyar helyesírás idősz erű kérdései I—IV. Hevesmegyei Népűjság (Eger), 1955. márc. 17., márc. 20., máj. 5., máj. 8. sz.
Vörösmarty és anyanyelvünk az iskolában. Anyanyelvünk az iskolában, 1955. III. évf. 3. sz. 65—67.
Cserehát és Hegyalja népe és nyelve. Budapesti Néprajzi Múzeum Előadás-sorozat.
 Szerkesztés: Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve I. kötet. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Tom. I.
A kulturális nevelőmunka az egyetemeken és főiskolákon: A nyelvi kultúra kérdései. Felsőoktatási Szemle, 1955. 102—113.
1956. *Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez: 1527—1790. Az Egri Ped. Főiskola Füzetek: 38. sz. és az Egri Ped. Főiskola Évkönyve. Acta Acad. Paed. Agr. Tom. II. 229—311. Vö. Magyar Nyelvőr,* 1957. 357. sz.
Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből, 1849—1900.

- Az Egri Ped. Főiskola Füzetei : 24. sz. és az Egri Ped. Főiskola Évkönyve II. k. Acta Acad. Paed. Agr. Tom. II. 7—63. Vö. Magyar Nyelvőr, 1957. 357.
- A nyelvi műveltség fejlesztése a kulturális nevelőmunka keretében. Felsőoktatási Szemle, 1956. 7—8. sz. 402—405.
- Néhány régi mesterségsvavunk. Magyar Nyelvőr, 1956. 80. évf. 380.
- Jelöljük-e a zárt ò-t? Magyar Nyelvőr, 1956. 80. évf. 392.
- Szerkesztés: Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, II. kötet, Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tom. II.
1957. Szókincs. Bp. 1957. 81 l. Felsőokt. Jegyz. Váll. (Új kiadás.)
- A szép magyar beszéd. I. A magyar beszédművelés és beszédnevelés története. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei : 58. sz. és az Egri Ped. Főiskola Évkönyve III. k. Acta Acad. Paed. Agr. Tom. III. 1—59. Vö. Magyar Nyelvőr, 1957. 357—360.
- A magyar szókincs. Bp. Felsőokt. Jegyz. Váll. 96 l. (Új, bővített kiad.)
- Herman Ottó-levelek. Adat a magyar könyvkiadás történetéhez.
- Adatok a Thaly-vitához. Miscellanea. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei : 82. sz. és az Egri Ped. Főiskola Évkönyve : III. k.
- A magyar Comenius-irodalom. (Die Ungarische Comenius-Literatur, II. Sárospatak. Rákóczi Múzeum Füzetei : 12—13, 64 l. Vö. Új Szó (Pozsony), 1957. szept. 26. sz. Magyarország, 1957. nov. 20. sz., M. Nemzet, 1957. okt. 9. sz. Északmagyarország, 1957. nov. 20. sz.
- Comenius, a népnevelő. Népművelés, 1957. nov. sz. 6—7.
- Comenius Amos János. Népűjság (Eger), 1957. dec. 7. sz.
- Comenius A. J., Az Opera Didactica Omnia kiadásának 300. évfordulójára. Felsőoktatási Szemle, 1957. nov. (5.) sz. 264—270.
- Tokajhegyalja és bortermelése néprajzi, hely-, gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma. Sp. Rákóczi Múzeum Füzetei : 4—7. 172 l. Vö. Index Ethnographicus, II. évf. 1. sz. 3. l.
- Szerkesztés: Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, III. kötet. Acta Academiae Paedagogicae Ariensis. Tom. III.
1958. Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei : 83. sz. és Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, IV. k. Acta Acad. Paed. Agr. Tom. IV.
- A helyes és szép beszéd. Retorikai és fonetikai alapvetés. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei és az Egri Ped. Főisk. Évkönyve IV.
- Két Táncsics dokumentum. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei és az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, IV. k.
- Adatok Tavasi Lajos életéhez. Uo.
- Adatok Gárdonyi Géza munkamódszeréhez: Gárdonyi és Tinódi. Uo. Miscellanea.
- Egykorú rajzok a Szántó-Kovács per szereplőiről. Uo. Miscellanea.
- Comenius a népnevelő. Bp. Népművelési Intézet. 36 l.
- Szó- és folklor-történeti adatok. Miscellanea. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei és Évkönyv, IV.
- Szerkesztés: Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, IV. kötet. — Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Tom. IV. id. Tsétsi János, Köznevelés. XIV. évf.

PERÉNYI JÁNOS (1899—1958) főiskolai adjunktus

1926. Gyermekjátékok Nádújfalun. Ethnographia, XXXV. I. 93.
1929. Három a daru. (Tompá.)
- Pestvármegyei Népművelés I. évf. 479—481.
1930. Őszi gondok. (A népművelési munka feltételeiről.)
- Pestvármegyei Népművelés, II. évf. 1. sz. 7—10.
1931. Szülőkhöz. (A tanulás hasznáról.) A turai társ. polgári fiú- és leányiskola értesítője, 1930—31. 3—5.
1932. A magyar dolgozatok. A turai társ. polgári fiú- és leányiskola értesítője. 1931—32. 14—19.

1933. Tura. (Monográfia-vázlat.) *A turai társ. polgári fiú- és leányiskola értesítője.* 1932—33. 5—11.
1934. Emlékezzünk régiokról. (Tura történeti emlékei.) *A turai társ. polgári fiú- és leányiskola értesítője.* 1933—34. 3—5.
1939. Tura. *Magyar Népművészet.* I. évf. Kalocsa. 5.
1953. *A hangtan tanítása* (óravázlatokkal). *Anyanyelvünk az iskolában*, 1953/54. I. 36—41.
Egy nevelő levele — meg egy kis nyelvtan. *Anyanyelvünk az iskolában*, 1953/54. I. 3. sz. 96/b.
1954. *A gondolkodásra nevelés néhány kérdése.* Jobb oktató-nevelő munkáért. *A Heves megyei Tanács Oktatási Osztály*, 1954. dec. körlevele, 37—41.
1955. *Amit rosszul tudunk.* Oktatási Híradó. *A Heves megyei Tanács Oktatási Osztály* 1955. nov. körlevele, 37—39.
1956. *A jelentéstan tanítása* (óravázlattal). *Anyanyelvünk az iskolában*, 1955—56. III. 101—105.
A konzultáció szerepe a nyelvtan tanítási gyakorlatainak előkészítésében. *Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve*, II., *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* Tom. II. Eger. 225—243. és *Az Egri Ped. Főisk. Füzetek*, 32. sz. Vö. Magyar Nyelvőr, 1957. 359.
Az analógiák felhasználása a helyesírás tanításában. *A tanítás gyakorlati kérdései*, I. sz. *A Ped. Szakszervezet Heves m. Területi Bizottság kiadványa.* Eger, 1956. 19 l. (Táblázatokkal.)
1957. *A rajzos szemléltetés a nyelvtanórán.* *Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, III., *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III.* Eger. 279—295. és *Az Egri Ped. Főisk. Füzetek*, 68. sz. Vö. Magyar Nyelvőr, 1957. 360.
1958. *Módszeres óravázlatok, útmutatások a jelentéstan tanításához.* *Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, IV., *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.* Eger és *Az Egri Ped. Főisk. Füzetek*.

Dr. CHIKÁN ZOLTÁNNÉ főiskolai tanársegéd.

1947. *Abrányi Emil, a költő.* (Doktori értekezés.) Kézirat, 60 l.
1955. *Útmutató a levelező hallgatók számára.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
1956. *Az általános iskolai nyelvművelő munka néhány kérdéséről.* *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, II., *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* Tom. II. Eger. 258—268. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, 34. sz. Vö. Magyar Nyelvőr, 1957. 359.
1957. *Az elemzés kérdése az általános iskolában.* *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, III. *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III.* Eger. 297—315. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, 69. sz. Vö. Magyar Nyelvőr, 1957. 360.
1958. *A nyelvi elemzés stilisztikai vonatkozásai az általános iskola VIII. osztályában.* *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, IV. *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV.*

Magyar Irodalmi tanszék

PATAKY LÁSZLÓ tanszékvezető főiskolai tanár

1934. *Az Andaházyról és a szőlőskertről.* (Novella.) *Puskapor.* (A debreceni ref. gimn. lapja), 5—6.
1949. *Irodalomelmélet, I—II.* (Esztétikai alapismeretek, Stilisztika. A Pécsi Ped Főisk. irodalmi tanszékének kiadása, I—XXX. és 1—23.
1950. *Irodalomelmélet, III—IV.* (Verstan. Műfajelmélet.) A Pécsi Ped. Főisk. irod. tansz. kiadása. 1—20. és 21—70.
Irodalmunk vázlatos története 1795-ig A Pécsi Ped. Főisk. irod. tansz. kiadása, 30. l.
Vörösmarty Mihály születésének 150. évfordulójára. *Dunántúli Napló.* Dec. 1. sz.

1951. *A magyar irodalom története, 1795—1849-ig.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 90 l.
Felszólalás a magyar írók 1951-es kongresszusán. A Magyar Írók Első Kongresszusa, Művelt Nép Kiadó, 150—151.
Műfajelmélet. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 83. l.
1952. *Szakkidaktika.* (Gordon E.—Pataky L.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 90. l.
Irodalmi műfajok. Az írásművek szerkezete. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 48 l. Vö. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsész Karának 10.013. sz. Rövid bevezetés az irodalomtörténetbe c. jegyzet. 60—67.
Ady Endre időszerűsége. Dunántúli Napló, nov. 23. sz.
Irodalmi életünk kérdései. Dunántúli Napló, dec. 28. sz.
1953. *Petőfi Sándor.* (Kolta Ferenc—Pataki László.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1—32.
Vajda, Tolnai, Mikszáth. Felsőoktatási Jegyzetellátó V., Bp. 28—56.
A művészi jellemzés kérdései. Dunántúl, 1. sz. 41—46.
1954. *Bevezetés az irodalom olvasásába.* (Mlinárik I.—Pataky L.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. I. 1—133., II. 1—136.
Dramairodalmunk a felszabadulás óta. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Zrínyi riadója. Dunántúl, 5. sz. 74—78.
Emlékezés Ady Endrére. Nevelők Lapja, febr. 1. sz.
1955. *A marxista esztétika néhány alapvető kérdéséről.* (Irod. elm. II.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 81—135.
Ady Endre. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1—51.
Irodalmunk a felszabadulás után. I. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1—44.
Szabó Pál: Tavaszi szél. A TTIT. által kiadott Útmutató a 10. szabad könyvhét irodalmi előadásaihoz. 39—45.
1956. *Az Ady versek poéta-adminisztrátora.* Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, II. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 377—391. és az Egri Ped. Főisk. Füzetek sz.
A XX. Kongresszus irodalmi vonatkozásairól. Népújság, X. évf. 37. sz. Eger.
Tinódi Sebestyén emlékezete. Népújság, X. évf. 73. sz. Eger.
Hasonlít-e Csongor és Tünde a Szentivánéji álmra? Népújság, X. évf. okt. 10. sz. Eger.
1957. *Négyesy László verselméleti munkáinak jelentőségéről.* Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, III. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 77—86. és az Egri Ped. Főiskola Füzetek. 60. sz.
A XX. századi magyar irodalom története. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1—86. és 140—219. és a kötet (547. l.) szerkesztése.
Irodalomelméleti bevezetés. (Mlinárik—Péczy—Pataky.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 273. l.
Ady ünnepi évfordulójára. Köznevelés, XII. évf. 15. sz. 437—438.
»Sorsa virágzás élet és örök.« (Ady születésének 80. évfordulójára.) Népújság, XII. évf. 44. sz. Eger.
1958. *A teljes Adyért.* (Emlékezés a költő születésének 80. évfordulóján.) Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, IV. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.
Kortársi megemlékezés Adyról. Évkönyv: IV. k. Miscellanea.

Dr. NÉMEDI LAJOS főiskolai tanár, a főiskola igazgatója

1935. *A németiség magyar szemmel.* Debrecen. 108 l.
1936. *Adatok a XVIII. század magyar stílustörténetéhez.* (Péczy és Szilágyi Henriade-fordítása.) Debrecen, 27 l.
1937. *A keresztyénség és Németország. Református Diákmozgalom.* Szellemi oktatás. Debreceni Szemle. 25—36.
1938. *Das Gesamtdeutschum im ungarischen Blickfeld.* Debrecen—Budapest, 146 l.
A mai német irodalom. Új Debrecen c. kötetben. 38—72.
1939. *A Kártigám nyelvről.* »Pap Károly Emlékkönyv«, Debrecen, 17 l.

1940. *Das Deutschtum im ungarischen Blickfeld*. Ung. Jahrbücher. 35—70.
Ungarische Sprachästhetik. Ung. Jahrbücher. 334—337.
1941. Hanns Johst. Költő a kor áramában. *Debreceni Szemle*.
Das ungarländische Deutschtum und das Ungartum. Ung. Jahrbücher.
Milyen a magyar? Rónay Jácint magyarságképe 1847-ből. Magyar Szemle.
Kuthy Lajos a magyar jellemről. Magyar Szemle.
1944. *A magyar—német kulturális kapcsolatokról*. Magyarságtudomány-Nemzetnevelés. 172—204.
Anfänge deutscher Sprachpflege in Ungarn. Ungarn.
1946. Rövidesen elkészítjük a Debrecenben található szocialista könyvek jegyzékét. *Tiszántúli Népszava*, (augusztus, szeptember, október), 11 folytatásban.
1948. *A szovjet barátság ma a demokrácia próbaköve*. *Tiszántúli Néplap*, (november 7.).
1949. *Pedagógiai Főiskola*. *Tiszántúli Néplap*, (március).
1951. Köznevelésünk néhány problémájáról. *Hevesmegyei Népművelés*, V. évf. 51. sz. Az szaktanári vizsgák tapasztalataiból. *Köznevelés*. VII. évf. 17. sz.
1952. *A szovjet segítség szerepe az értelmiség munkájában*. *Hevesmegyei Népművelés*, VI. évf. 13. sz. Eger.
Alkotmányunk ünnepére. *Hevesmegyei Népművelés*, VI. évf. 65. sz. Eger.
Az értelmiség útja. *Hevesmegyei Népművelés*. VI. évf. 77. sz. Eger.
1953. *Az ifjúság politikai-erkölcsi nevelésének tapasztalatai és a politikai órák*. *Felsőoktatási Szemle*. II. évf. 2. sz. 72—74.
A helyi hagyományok felhasználása az ifjúság nevelésében. *Egyetemi Békemozgalom*. (Március.)
A régi és az erőteljesen fejlődő új értelmiség vállvetve segítik egymást. *Hevesmegyei Népművelés*, VII. évf. 56. sz. Eger.
Népünk erkölcsi-politikai egysége és az értelmiség új nagy tömegszervezete. *Hevesmegyei Népművelés*, VII. évf. 70. sz. Eger.
Megyéinkben is létrehozzuk a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatot. *Népművelés*. VII. évf. 78. sz. Eger.
1954. *A gyakorlóéves ált. iskolai tanárok helyzete és munkája*. *Köznevelés*. X. évf. 6. sz.
A testnevelés helye és szerepe az egyetemeken és főiskolák nevelőmunkájában. *Felsőoktatási Szemle*, III. évf. IV. sz. 171—175.
Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon. *Felsőoktatási Szemle*, III. évf. 7—8. sz. 315—323.
Aranka György. *Természet és Társadalom*. CXIII. évf. 7. sz. 428—431.
1955. *Kármán József válogatott művei*. (Magyar Klasszikusok.) Bevezetés. 7—62.
Kármán műve-e A fejjeszteség? Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I., *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* Tom. I. Eger és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, 15. sz.
A szocialista nevelés célkitűzése: a mindenoldalú emberfejlesztés. *Főiskolai Sport*. (Január-február.)
Csokonai Vitéz Mihályról. *Népművelés*, IX. évf. 8. sz. Eger.
Százhatvan éve jelent meg az első magyar női folyóirat, az URANIA. *Népművelés*, IX. évf. 47. sz. Eger.
Friedrich Schiller. *Népművelés*, IX. évf. 38. sz. Eger.
Felsőoktatásunk fejlődése. *Népművelés*, IX. évf. 41. sz. Eger.
A nacionalizmus ellenszerei. *Népművelés*. (Június.)
Magasabb színvonalra kell emelnünk hallgatóink erkölcsi, politikai nevelését? Népművelés. (December 21.)
1956. *Bessenyei György és a magyar nyelv*. *Az Egri Ped. Főisk. Évk. II.*, *Act. Acad. Paed. Agr.* Tom. II. Eger. 332—376. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, 39. sz.
Hogyan szervezzük az Egri Pedagógiai Főiskolán a tanszékek tudományos munkáját? Felsőoktatási Szemle, V. évf. 6. sz. 316—319.
1957. *Bessenyei elődei és kortársai*. (Adalékok a magyar felvilágosodás történetéhez.) *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, III. 87—110. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, 61. sz.

- A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat helyzete Heves megyében. Új Úton. II. évf. 39. sz. Eger.
 Nevelői egyéniség és szabadság. Köznevelés. XIII. sz. 19. sz. 382—383.
 A Dunánál. (Pozsonyi képeslap.) Népújság. XII. évf. 77. sz. és 78. sz. Eger.
 Beszéljünk egyszer a pedagógiáról. Népújság, XII. évf. 92. sz. Eger.
 A pedagógia nagyszerű hivatása. Népújság, XII. évf. 97. sz. Eger.
 Ismertetés: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság iratai. Magyar Nyelvőr. 337—342.
 1958. Bessenyei a nevelő. Keletmagyarországi Napló, dec. 27. sz.,
 Az általános iskolai tanárképzés ügyéről. Felsőokt. Szemle, I. 21—25.
 »A nemzet csinosodása.« Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve. IV. 209—255.

BERZY ANDRÁS főiskolai adjunktus

1936. Cseh és szlovák költők antológiája. Bp. Renaissance kiadás. 30—40., 66—67.
 Vö. Magyar Figyelő, 1934. II. 1—2. sz.
 1954. Orosz realisták. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 196 l.
 1955. Az adott világ varázsainak mérnöke. Népújság, IX. évf. Eger.
 1957. Juhász Gyula elfeledett verse. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, III., Act.
 Acad. Paed. Agr. (Tom. III.) Eger. 543.
 Világirodalom a XIX. sz. első felében. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat,
 Bp. 114—202.
 Világirodalom a XIX. sz. második felében és a XX. sz. első felében. Felsőokt.
 tatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1—84.
 1958. A realista ábrázolás kérdései Belinszkij irodalmi kritikáiban. Az Egri Ped.
 Főisk. Évk. IV. k.

Orosz tanszék

Dr. BIHARI JÓZSEF tanszékvezető főisk. tanár.

1927. Hajnal előtt. (Versek.) Érmihályfalva, »Cultura« kiadása. 60 l.
 1934. Debrecen szellemi élete és a francia ösztönzések. Debrecen. Francia Intézet.
 93 l. Vö. Hóman Bálint és Szekfű Gyula. Magyar történet. V. k. 606.
 1946. Elin-Pelin: Andris. (Novella fordítás bolgárból), Cleveland, »Bérmunkás«
 Almanachja.
 Krinolin. Debrecen, Néplap, júl. 9. sz.
 Orosz feliratok az iskola falain. Fazekas M. gimn. Évkönyve. Debrecen, 1—9.
 Értelmiség és munkásság. Debrecen. Néplap, (márc. 28. sz.).
 1948. A 80 éves Maxim Gonkij. Debrecen, Néplap, márc. 28. sz.
 Fagygyejev. Debrecen, Tiszántúli Néplap, aug. 4. sz.
 Látogatás az Oleg Kosevoj szovjet ösztöndíjasok táborában, Kecskeméten.
 Debrecen, Tiszántúli Néplap, aug. 1. sz.
 Hidépítés a Pripet folyón. Cleveland, »Bérmunkás«, (jan. 3. sz.)
 Kölcsönkenyér visszajár. (Novella.) Cleveland, »Bérmunkás«, máj. 22—29.
 és jún. 5. sz.
 L.Osanyina—A. Novikova: A demokratikus ifjúság himnusza. (Fordítás.)
 Debrecen, Fazekas Mihály gimn. kiadása.
 1949. Az Artamonovok. Debrecen, Néplap, márc. 27.
 1954. Orosz—magyar társalgó. (Bihari—Boros—Bocsarnyikova.) Felsőoktatási Jegy-
 zetellátó Vállalat, Bp. 187 l. Vö. Deák Sándor—Horváth Miklós: Venger-
 szko—ruszkij razgovornik. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp. 214.
 1955. Az MSZT orosz nyelvtanfolyamai elé. Népújság, IX. évf. 80. sz.
 Mi sztroim novuju zszny,, Jelec. Krasznnoje Znamja, máj. 15.
 Angel Karalijcsev: Kincs a föld alatt. (Novellafordítás bolgárból.) Népújság,
 IX. évf. 65. sz. Eger.
 Félmagánhangzó, magánhangzó, vagy mássalhangzó-e az »ü«? Az Egri Peda-
 gógiai Főiskola Évkönyve, I., Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Tom. I.
 Eger. 265—278. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 13. sz.

- Észrevételek a fonéma problémájához.* (Bihari—Horváth.) *Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, I., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. I. Eger, 279—294. és *Az Egri Ped. Főisk. Füzetek*, 14. sz. Vö. Magyar Nyelvőr, 81. évf. 3. sz.
- Harcban a reakciós pedagógiával.* *Köznevelés*, XI. évf. febr. 1.
1956. *Olesz Goncsarov: A kék kőnél.* (Novellafordítás.) *Népűjság*, X. évf. 30. sz. Eger.
- Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből.* *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, II., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 392—456 és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*, 41. sz.
- Baráti látogatás a Szovjetunióban.* *Felsőoktatási Szemle*, V. évf. 453—457.
- Jegyem k Vam v gosztyi*, Jelec, Krasznoje Znamja. jún. 8.
- Nyebabivajemije dnyi*, Jelec, Krasznoje Znamja, jún. 15.
- Egri főiskolások a derék jelecek között.* *Népűjság*, X. évf. 55—56—57. sz. Eger.
1957. *Orosz nyelvtan.* (Alaktan.) (Bihari—Horváth.) *Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat*, Bp. 333 l.
- Kazinczy és Kutuzov levele.* *Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, III, Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger, 1—4. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola füz.* 81. sz.
1958. *Orosz—magyar hasonlósági szótár.* *Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, IV., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.
- Ujabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez.* *Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, IV., Act. Acad. Paed. Agr. (Tom. IV.) Eger.

Idegen nyelvi lektorátus

LÉGRÁDI GYULA vezető lektor

1954. *Orosz szakszöveggyűjtemény a földrajzszakos hallgatók részére.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 61 l.
1955. *Orosz szakszöveggyűjtemény földrajz-szakos hallgatók részére.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 63 l.
1956. *Orosz szakszöveggyűjtemény a földrajz-szakos hallgatók részére.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 63 l.

Történelmi tanszék

Dr. SZÁNTÓ IMRE, a történettudomány kandidátusa,
tanszékvezető főiskolai tanár

1947. *Hunyadi Ilona: A kelták a Kárpátmedencében*, I—II. Könyvismertetés, *Századok*, 81. évf. 271—272.
1948. *A gyöngyössölymosi bronzkincs.* *Magyar Múzeum*, 1—8.
1949. *Phallikus bronzszobrocska Zsámbékról.* *Archaeológiai Értesítő*, Bp. 1951. 78. évf. 1. sz. 43—44.
1952. *Eger vár védelme 1552-ben.* (Társszerző: Soós Imre), Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 102 l.
- Útmutató városi és falusi előadók számára az »Eger védelme 1552-ben« c. előadáshoz.* Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 28.
- Eger védelme 1552-ben.* Eger, 28 l.
- Megjelent a Kossuth Emlékkönyv.* *Hevesmegyei Népűjság*, VI. évf. 101. sz. Eger.
1953. *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisa-játításának kezdetei.* *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790.* Akadémiai Kiadó, Bp. 221—299. Vö. *Századok*, 89. évf. 3. sz. 1955. 490—496.
- A cerszegtomaji (Veszprém m.) korai vaskori és kora-császárkori temető.* *Archaeológiai Értesítő*, 80. évf. 1. sz. Bp. 53—62.

- Heves megye szabadságharcos hagyományai, 1526—1849. MDP. Megyei Előadó irodájának előadásai, 1. sz. Eger.
- Felszabadulásunk nyolcadik évfordulójára. Hevesmegyei Népújság, VII. évf. 28. sz. Eger.
- Eger város dolgozói a Rákóczi-szabadságharc 250 éves évfordulójának méltó megünneplésére készülnek. Népújság, VII. évf. 86. sz. Eger.
1954. A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Fesetics-birtokon. 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 254 l. Vö. Századok, 89. évf. 6. sz. Bp. 1955. 957—959.
- Eger püspöki város úrbéri és felszabadulási pere a 18. században. Hevesmegyei Füzetek, 1. sz. Eger, 1954. 1—35. Vö. Századok, 89. évf. 1. sz. Bp. 142—143.
- Eger püspöki város úrbéri és felszabadulási pere a 18. században. Népújság, VIII. évf. 40. sz. Eger.
- Az egriekre nehezedő vallási járom. Népújság, VIII. évf. 51. sz. Eger.
- Magyar történet, 1790—1848. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1954. 98 l.
1954. A magyar helytörténeti kutatások helyzete és feladatai, Bp. 1954. 1—37.
1955. A magyar újjászületés megindulása Heves megyében. Népújság, IX. évf. 1. sz. Eger város haladó hagyományainak kérdése. Népújság, IX. évf. 11. sz.
- A dolgozó nép helyzete Heves megyében a világgazdasági válság éveiben (1929—1933). Népújság, IX. évf. 31. sz. és IX. évf. 32. sz. Eger.
- Az egri helytörténetírás jelentős eredményei: »Hevesmegyei Füzetek«, Népújság, IX. évf. 54. sz. és 55. sz. Eger.
- Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében, 1790—1795. Hevesmegyei Füzetek, 4. sz. Eger, 1955. 1—32.
- Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Heves megyében. Népújság, IX. évf. 66. sz. Eger.
- Kovács János (1764—1834). Népújság, IX. évf. 91. sz. Eger.
- Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. szd. első felében. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, I., Acta Acad. Paed. Agriensis Tom. I. 320—347. és Az Egri Ped. Főisk. Füz. 16.
1956. Zöld Murci. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, II., Acta Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 477—491. És az Egri Ped. Főiskola Füzetek, 43. sz.
- Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, II., Acta Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 492—509. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 44. sz.
- A dolgozó parasztság helyzete Heves megyében a bethleni konszolidáció és a gazdasági válság éveiben, 1920—1933. Hevesmegyei Füzetek, 6. sz. Eger.
- A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában. Tankönyvkiadó V. Szocialista Nevelés Könyvtára, 120. sz. Bp. 171. (Társszerzők: Annási Ferenc, Bakó Ferenc, Balogh György, Eperjessy Kálmán, Molnár József, Soós Imre.)
- Alsópáhok története. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 19 l.
- »Hazádnak rendületlenül.« Népújság, X. évf. 8. sz. Eger.
- Végvári élet Egerben a XVI. században. Népújság, X. évf. 73. sz. Eger.
1957. A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain, 1711—1780. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, III., Acta Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 1—31. és az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 62. sz.
- A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében, 1750—1850. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, III., Acta Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger, 1—46. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 63. sz.
- A klerikális reakció szerepe Heves megyében a fehér terror idején. Népújság, XII. évf. 95. sz. Eger.
- A parasztság helyzete a veszprémi püspökség sümei uradalmában, 1711—1751. Veszprémi Szemle, I. évf. Veszprém.
1958. Egy magyar falu a Dunántúlon. (Alsópáhok története.) Kandidátusi disszertáció. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp.

Magyarország története, 1526—1711. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1958.

Magyarország története, 1790—1848. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp.
A fehér terror rémuralma Heves megyében, 1919—1921. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, IV. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.

Dr. HAHN ISTVÁN főiskolai tanár

1935. *A világteremtés kérdése az iszlám legendáiban.* (Disszertáció.) Bp. 48 l.
1936. *Hadith cosmogonique et l'aggada.* Revue des études juives. CI. tom.
1937. *Sifré Minim.* Mahler Ede Emlékkönyv.
1941. *Ézsaiástól a negyedik eklogáig.* IMIT. Emlékkönyv.
1946. *Magna sacerdos arboris* Löwi Emlékkönyv.
1948. *A proféták forradalma.* IMIT. Emlékkönyv.
1949. *Josephus on prayer.* Etudes Orientales. Tom. II.
Egyetemes történet a gimnáziumok I. o. számára. (Munkaközösségben.) I. kiadás.
Egyetemes történet a gimnáziumok I. o. számára. 2. (rövidített) kiadás.
1951. *Történelem a szakiskolák számára: Ókor fejezete.*
Az ókori kelet története. (V. I. Avgyijev egyetemi tankönyvének fordítása.)
1952. *Módszertani segédkönyv az újkori történelem tanításához.* (A. V. Jefimov könyvének fordítása.) Sz. N. K. könyvtára.
Szemelvénygyűjtemény az ókori osztályharcok történetéhez. Középiskolai szakköri Füzetek. Tankönyvkiadó.
A késő-ókori történelem problémái a szovjet szakirodalomban. Századok. LXXXIV. évf. 2. sz.
1953. *Pedagógus továbbképzés könyvei. Ókor és korai középkor...*
Egyetemes történelem I. rész. Felsőoktatási Jegyzetellátó V. Bp.
1954. *Egyetemes történelem III. rész.* Felsőoktatási Jegyzetellátó V. Bp.
Augusztus princípátusa. — (Maskin könyvének ismertetése.) — Századok. LXXXIII. évf. 1. sz.
1955. *Patrimonium és res privata.* Antik Tanulmányok, II. évf....
A késő-ókori patrocínium viszonyok kialakulásának kérdéséhez. Antik Tanulmányok, II. évf.
A feudalizmus gazdasági alaptörvényéről szóló szovjet tudományos vita. Századok, LXXXIX. évf. 4—5. sz.
1956. *Egy városi felkelés a kései császárok idején.* Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, II. Acta Acad. Paed. Agr. (Tom. II.) Eger. 510—528. és Az Egri Ped. Főiskola Füzetek, 45. sz.
A new fragment from the Kitáb al-sahádát of Saadyah gaon. Acta Orientalia, V.
Egyetemes történelem IV. rész. (Hahn—Molnár.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp.
A történelmi szeminárium a főiskolán. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, II. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 177—196. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek.
A constantináusi kérdés a római történész kongresszuson. Századok, XC. évf. 4—6. sz.
Egyetemes történet a gimn. I. o. számára. 8. átdolgozott kiadás.
Történelem a technikumok számára. I. rész. (Hahn—Unger M.).
Two fragmente from the Kitáb al-sarái' of Saadyah gaon. Acta Orientalia, VI. k.
1958. *Procopius uzurpációjának társadalmi alapjai.* Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, IV., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.

Dr. MOLNÁR JÓZSEF főiskolai adjunktus

1954. *Lenkey János. Népűjság.* VIII. évf. 84. sz.
1955. *Knezich Károly. Népűjság.* IX. évf. 21. sz.

1956. *Tapasztalatok a gyakorlóéves tanárjelöltek és a fiatal nevelők munkájáról. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, II., Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Tom. II. 213—225. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. A helytörténeti eredmények ismertetése és felhasználása a szakköri foglalkozásokon.* (Szántó Imre szerk.) A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában. Bp. Szocialista Nevelés Könyvtára. 120. sz. 155—163.
Egyetemes történet a francia polgári forradalomtól a Párizsi Kommunig. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1956. 87—179.
Az 1848/49-es szabadságharc Heves megyében. Ismerd meg megyédet. Heves megyei füzetek, 1. sz. 22—40.
1957. Garibaldi. *Új Úton*, II. évf. 47. sz.
Egyetemes történet a Párizsi Kommuntól a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Felsőoktatási Jegyzetellátó V. Bp. 1—64., 78—89. 1.

NAGY JÓZSEF főiskolai tanársegéd

1955. *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében.* Hevesmegyei Füzetek, 2. sz. Eger. 46 1.
Heves megye története a felszabadulástól a két munkáspárt egyesüléséig. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, I., Act. Acad. Paed. Agr. (Tom. I.) Eger, 376—411.
1956. *A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza, 1850—1914.* Hevesmegyei Füzetek, 7. sz. 61 1.
Hámán Kató. *Népűjság*, X. évf. 67. sz. Eger.
1957. *A magyar Tanácsköztársaság vöröshadseregének hadműveletei Heves megye területén.* *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, III. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 197—210. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei.*
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Heves megyében. *Népűjság*, XII. évf. 88. sz. Eger.

Földrajzi tanszék

Dr. UDVARHELYI KÁROLY főiskolai tanszékvezető tanár

1933. *Vázlatok a földrajz tanításához — mit rajzoljunk a földrajzi órán* 1. kiadás, Szeged. 100 1.
Erdély éghajlata és vízrajza. A cselekvés iskolája. I. évf. 1. sz. 14—20.
A földrajz a munkaiskolában és a homokasztal. *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola Gyakorló Iskolájának Értesítője*, 1932—33. tanév. 24—28.
1934. *Éghajlati vonatkozások és kapcsolatok a földrajzoktatásban. A cselekvés iskolája*, II. évf. 1933—34. 9—10. sz. 404—414.
Mit olvasunk a térképről a cselekvés iskolájában. *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola Gyakorló Iskolájának Értesítője*, 1933—34. tanév.
Földrajzoktatás a cselekvő iskolában, földrajzi gondolkodásra való nevelés. Szeged. (A Kolozsvári Egyetemen kéziratként román nyelvre lefordítva.) 270 1.
1935. *A cselekvő földrajzi munka megszervezése az iskolában.* *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola Értesítője*, 1934—35. tanév. 16—32.
Gyermekek munkája a homokban. A cselekvés iskolája, III. évf. 1934—35. Példa a térképolvasásra. *A cselekvés iskolája*, III. évf. 1934—35. 143—148.
Egy téli kirándulás. A cselekvés iskolája, III. évf. 1934—35. évf. 265—270.
Norvégia. A cselekvés iskolája, III. évf. 1934—35. 361—368.
Megfigyelések egy tiszparti kiránduláson. A cselekvés iskolája, III. évf. 1934—35. 478—488.
Vázlatok a földrajz tanításához — mit rajzoljunk a földrajzi órán. Szeged, 2. kiadás, 100 1.
Földrajzi munkanapló a polgári iskolák számára. (Hét füzetben.) Összesen 300 1. (1935-től kezdve 3 kiadásban.)

1936. *A Föld keringése a Nap körül. Évszakok és égővek keletkezése. A cselekvés iskolája, IV. évf. 1935—36. 369—376.*
1937. *Egy tanya, szikes föld és azok élete egy tanulmányi kirándulás tükrében. A cselekvés iskolája, V. évf. 1936—37. 45—51.*
Gondolatok a közlekedési viszonyok és a forgalmi utak tanításáról. A cselekvés iskolája, V. évf. 1936—37. 421—428.
Útmutató a földrajzi munkanaplók használatához. Szeged, 18 l.
1938. *A melléktérképek iskolai alkalmazása. I—II. rész. A cselekvés iskolája, VI. évfolyam, 1937—38. 3—4. és 5—6. sz.*
Magyarország földrajza az iskolában és szülőföld ismertetés. Szeged, 232 l.
1939. *Az öntevékenységek elvének érvényesítése a nevelő oktatásban: Földrajz. A Polgári Iskolai Tanárok Évkönyve, 1938/39. Szeged, 95—98.*
Útmutató a földrajzi munkanaplók használatához. II. kiadás. Szeged. 20 l.
1940. *Európa földrajza az iskolában. Szeged. 188 l.*
Vázlatok a földrajz tanításához — mit rajzoljunk a földrajzi órán. 3. kiadás. Szeged. 100 l.
A Spanyol-félsziget. A cselekvés iskolája, VIII. évf. 1939—40. 34—39.
Finnország. A cselekvés iskolája, VIII. évf. 1939—40. 208—211.
1941. *Tájjellemzés és tájértékelés didaktikája. Szeged, 40 l.*
Vázlatok a földrajz tanításához — mit rajzoljunk a földrajzi órán. 4. kiadás. Szeged. 100 l.
Dél-Európa. (A Balkán-félsziget felszíne.) A cselekvés iskolája, IX. évf. 1940—41. 36—40.
Svájc. A cselekvés iskolája, IX. évf. 1940—41. 129—138.
Ausztrália gazdasági élete, társadalmi és politikai viszonyai. A cselekvés iskolája, IX. évf. 1940—41. 209—214.
1942. *Földrajzi didaktikai kiállítás. (Vezető a szerző kiállításához.) Szeged, 1942. 28 l.*
1944. *Egyiptom, a Nilus völgye. A cselekvés iskolája, XII. évf. 1943—44. 61—66.*
1948. *Föld- és néprajz az általános iskolák V. osztálya számára. Tankönyvkiadó Vállalat Bp. 200 l.*
Föld- és néprajz az általános iskolák VIII. osztálya számára. Tankönyvkiadó Vállalat. Bp. 168 l.
Csillagászati Földrajz. Debrecen, 26 l.
Vázlatok a földrajz tanításához — mit rajzoljunk a földrajzi órán. Szeged—Debrecen. 5. kiadás. 100 l.
1949. *Földrajz az általános iskolák VI. osztálya számára. Bp. Tankönyvkiadó Vállalat, 240 l.*
1950. *Földrajz az általános iskolák VII. osztálya számára. A térképismeretek c. fejezet. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp. 81—96. l.*
1951. *Földrajzi gyakorlatok — térképgyakorlatok. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 22 l.*
Tájékoztató az általános iskolák VI. osztálya számára kiadott földrajz-könyvhöz. Budapest, 1951. 20.
1952. *Szemléltető rajzok a földrajzórán. Bp. 200 l.*
1953. *A földrajztanítás módszere. Egyetemi jegyzet: A földrajz tanításának általános módszere c. fejezet. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 57—137.*
Globus és klimatológiai gyakorlatok. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 30 l.
1954. *Földrajzi szakkörök útmutatója. Tankönyvkiadó V. Bp. 52 l.*
A földrajztanítás módszertana. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 78 l.
Amerika földrajza. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 92 l.
Heves megye öntözési problémái. Földrajzi Közlemények. 1954. 1. sz. 47—62.
1955. *Földrajzi gyakorlatok: Csillagászati földrajzi gyakorlatok, hidrológiai gyakorlatok, geomorfológiai gyakorlatok c. részek. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1—48. és 77—154. l.*
Földrajz I. k. Általános földrajz. A víz földrajza c. fejezet. Ped. főiskolai tankönyv. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp. 295—384.

- Dialektikus összefüggések a földrajzban és azok alkalmazása a földrajz tanításában. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. I. Eger, 109—148. és az Egri Ped. Főiskola Füzetek, 5. sz.*
1956. *Szemléltető rajzolás a földrajzoktatásban. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, II. Act. Acad. Paed. Agr. (Tom. II.) Eger, 164—176. és az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 28. sz.*
1957. *Megfigyelések és gyakorlatok a földrajz oktatásban: Meteorológiai, mikro-meteorológiai és fenológiai megfigyelések c. részletek. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp. 38—60.*
Földrajz az általános iskolák VI. osztálya számára. Tankönyvkiadó. 160 l.
Földrajz, II. k. Eurázsia: Románia, Németország, az Alpok, Svájc, Ausztria. Lichtenstein c. fejezetek. Ped. Főisk. Tankönyv. Tankönyvkiadó Vállalat, 175—199., 361—389.
Eger természeti földrajzi környezete. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. III. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger, 509—522. és az Egri Ped. Főisk. Füzetek 78. sz.
1958. *A gazdasági földrajz tanításának fő kérdései. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, IV. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV., Eger.*

Dr. FUTÓ JÓZSEF főiskolai adjunktus

1939. *Vizeink halállományának javítása. Sporthorgász, IV. évf. 4. sz. 83—84.*
Az ön tartózkodási helye és kapása. Sporthorgász, IV. évf. 2. sz. 27—28.
1940. *A magyar vizek óriás hala. Sporthorgász, V. évf. 2. sz. 19—20.*
A hideg tél és a halak. Sporthorgász, V. évf. 5. sz. 59—60.
1941. *Sokat cikkezzünk és keveset tesszünk. Sporthorgász, VI. évf. 7. sz. 57.*
Örömmel jelentem... Sporthorgász, VI. évfolyam, 10. sz. 91—92.
1942. *Szeghalom környékének halfaunája. (Doktori értekezés.) Szatmárnémeti. 48 l.*
1951. *Földrajz. Ált. isk. szaktanári tanf. anyaga. Jegyzet. Budapest, 1—41.*
1952. *Légkörtan. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1—83.*
1953. *Afrika földrajza (átdolgozás). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 50 l.*
Földrajz. Az általános iskolai ált. továbbképzés tananyaga. Tankönyvkiadó. Bp. 234—344.
1955. *Az éghajlattanítás elvi kérdései. Földrajzi Közlemények. 4. sz. 349—359.*
Földrajzi gyakorlat I.: (klimatológiai rész). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 49—76.
Európa leghosszabb folyója, a Volga. TTIT kiadás. Bp. 20.
Az Alföld természeti földrajza. TTIT-szakosztályi füzetek. Bp. 29.
Földrajz. Általános Földrajz. III. rész: A légkör földrajza. Pedagógiai Főiskolai tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 168—294.
Földrajz. Általános Földrajz. VI. rész: Az élővilág földrajza. Ped. Főisk. tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 421—456.
Dél-Amerika. — Természet és Társadalom. CXIV. évf. 12. sz. 729—733.
1956. *A Volga anyácska. Élet és Tudomány. XI. évf. 8. sz. 239—245.*
A felfedezések története. I. rész. József Attila Szabadegyetem. Jegyzet. 12 l.
A felfedezések története. III. rész. József Attila Szabadegyetem. Jegyzet. 5. l.
Kolombusz Kristóf halálának 450. évfordulója. Élet és Tudomány, XI. évf. 24. sz. 749—754.
Szibéria. Magyar Szovjet Társaság. 1956. 36. l.
Eger hőmérsékleti viszonyai. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, II., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 529—540. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek.
1957. *Tisza. Élet és Tudomány Kalendáriuma, 1957.*
Földrajz. II. rész: Eurázsia általános áttekintése. Pedagógiai Főiskolai Tankönyv. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp. 5—19.
Földrajz. II. rész: Szovjetunió éghajlata. Ped. Főisk. tankönyv. Tankönyvkiadó V. Bp. 26—33.
Eger szélviszonyai. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, III., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger, 523—527. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek.

Eger. Képesmagyarország. III. évf. 7. sz. 8—9.
Az Ural. Természettudományi Közlöny. LXXXVII. évf. 8. sz. 346—352.

ZÉTÉNYI ENDRE főiskolai adjunktus

1953. *Miért sötétedik el a Hold? Népújság*, X. évf. 7. sz. Eger.
Miért sötétül el a Hold január 29-én? Élet és Tudomány, VIII. évf. 117.
1954. *Levél a tanítóképző intézeti és középiskolai tanárokhoz. Nevelők Lapja*, X. évf. 1. sz.
1955. *Mi okozza a nyári rendellenes időjárást? Népújság*, XII. évf. 68. sz. Eger.
Az egri melegvizek keletkezése. Hevesmegyei Füzetek, 5. sz. 3—8.
Az egri fürdők története. (Balogh Gy.—Zétényi E.) *Hevesmegyei Füzetek*, 5. sz. 28—40.
1956. *Eger csapadékviszonyai. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, II. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 541—553. és *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek*.
1957. *Napfolttevékenység és a májusi időjárás Egerben. Új Úton*, II. évf. 51. sz. Eger.
Ústökös közeledik. Új Úton, II. évf. 30. sz. Eger.
Földrajz II. k. Olaszország. Pedagógiai Főiskolai tankönyv. Tankönyvkiadó V. Bp. 402—416.
1958. *Eger időjárása: I. Légnyomásviszonyok Eger légterében. II. Egyes éghajlati elemek gyakorisága és szélsőséges esetei. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve*, IV., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.

Növényteni tanszék

Dr. HORTOBÁGYI TIBOR tanszékvezető főiskolai tanár,
a biológiai tudományok doktora.

1939. *A Tisza »Nagyfa«-holtágának phytoplanktonja qualitativ vizsgálata. Qualitative Untersuchungen des Phytoplanktons des toten Armes »Nagyfa« der Tisza.* — *Folia Cryptogamica* II. 3. Szeged, 1937. edit. 1939 : 151—216. — Ill.: 439 *
Algen der Cinkotaer stehenden Wasser I. — *Borbásia*, I. 9. Budapest, 136—139. — Ill.: 16.
Természetráji ismeretek I. rész. Tankönyv a liceum és leányliceum I. o. számára. — Budapest, 1939 : 156 l. Abraszám: 187.
1940. *Növényrendellenességek Cinkotáról. A Mahonia aquifolium lomblevérendellenességei.* — *Botanikai Közlemények*, XXXVII. 1—2. Budapest, 44—48. — Ill.: 26.
Uj Trachelomonasok. Neue Trachelomonas-Arten. — *Bot. Közl.* XXXVII. 5—6. Budapest, 245—250. — Ill.: 15.
Algen der Cinkotaer stehenden Wasser II. — *Borbásia*, II. 1—2. Budapest, 1—7. — Ill.: 51.
1941. *Növényteratológiai adatok a virágosok köréből. Pflanzenteratologische Daten.* — *Kertészeti Akadémia Közleményei*, VII. Budapest, 125—138. — Ill.: 113.
Algarendellenességek. Algenabnormitäten. — *Bot. Közl.* XXXVIII. 1—2. Budapest, 79—86. — Ill.: 45.

* Ill. = az illusztrációk (rajz, részrajz, mikrofoto, fénykép, diagramm) száma. — Die Zahl der Illustrationen (Zeichnungen, Mikrophotographien, Photographien, Diagrammen).

- Ujabb adatok a Tisza »Nagyfa«-holtága fitoplanktonjának kvalitatív vizsgálatához I. Neuere Beiträge zur qualitativen Untersuchung des Phytoplanktons im toten Theiss-Arme »Nagyfa« I. — *Bot. Közl.* XXXVIII. 3—4. Budapest, 151—170. — Ill. : 104.
- Tengeri moszat az Alföld planktonjában. Meeresalge im Ungarischen Tiefland. — *Borbásia Nova* 5. Budapest, 1—2. — Ill. : 1.
- Könyvismertetés. Uherkovich Gábor: A korszerű biológiai oktatás kialakulása és főbb tartalmi vonásai. — *Magyar Tanítóképző*, LIV. 9. Budapest, 264—266.
- Könyvismertetés. Gombocz Endre: A Királyi Magyar Természettudományi nariaceae in »Rabenhorst's Kryptogamen-Flora«, IX. Band, 2. Abteilung, 2. Teil, 1. et 2. Lieferung. — *Bot. Közl.* XXXVIII. 5—6. Budapest, 381—382.
- Könyvismertetés. Gombocz Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Története, 1841—1941. — *Magyar Tanítóképző*, LIV. 12. Budapest, 344—347.
1942. Két ritka növényrendellenesség a Hargitából. Zwei rare Pflanzenabnormitäten aus der Hargita. — Különlenyomat a Székelység c. folyóiratból. Székelyudvarhely, 1—2. — Ill. : 4
- Adatok a Balaton fonyódi júliusi mikrovegetációjához. Beiträge zur Juli-Mikrovegetation des Balaton-Sees bei Fonyód. — *Bot. Közl.* XXXIX. 1—2. Budapest, 57—85. — Ill. 58.
- Flagellaták Kaposvárról. Flagellaten von Kaposvár. — *Bot. Közl.* XXXIX. 3—4. Budapest, 180—181.
- Moszatok a Szent Anna-tóból. Algen aus dem St. Anna See. — *Acta Botanica* I. 1—6. Szeged, 102—112. — Ill. : 48.
- Ujabb adatok a Tisza »Nagyfa«-holtága fitoplanktonjának kvalitatív vizsgálatához II. Neuere Beiträge zur qualitativen Untersuchung des Phytoplanktons im toten Theiss-Arm »Nagyfa« II. — *Bot. Közl.* XXXIX. 5. Budapest, 271—276. — Ill. : 18.
- 271—276. — Ill. : 18.
- A mikrofotografálásról. — *Diák Fotó*, V. 10. Budapest, 111. Ábraszám: 6.
- Könyvismertetés. Dr. Entz Géza és dr. Sebestyén Olga: A Balaton élete. — *Nevelésügyi Szemle*, VI. 9—10. Szeged, 276.
- Könyvismertetés. Dr. Péntes Antal: Budapest élővilága. — *Nevelésügyi Szemle*, VI. 9—10. Szeged, 276—277.
- Könyvismertetés. Dr. Entz Géza és dr. Sebestyén Olga: A Balaton élete. — *Magyar Tanítóképző*, LV. 11. Budapest, 320—322.
- Amit a gombákról tudnunk kell — Népművelési Előadások. Kaposvár, 31—34.
- Könyvismertetés. Entz Géza és Sebestyén Olga: A Balaton élete. — *Botanikai Közlemények*, XXXIX. 6. Budapest, 639—640.
1943. Adatok Magyarország moszataihoz. I. Additamenta ad cognitionem algarum Hungariae I. — *Bot. Közl.* XL. 1—2. Budapest, 89—91. — Ill. : 42.
- Előzetes jelentés a Balaton öt boglári biotopjának mikrophytobiocoenosis-vizsgálatáról. Vorläufiger Bericht über die Untersuchung der Mikrophytobiocoenosis der fünf Boglärer Biotops des Balaton-Sees. — *Bot. Közl.* XL. 3—4. Budapest, 243—278.
- Új és ritka moszatok hazánkból. Neue und seltene Algenarten aus Ungarn. — *Bot. Közl.* XI. 3—4. Budapest, 290—292. — Ill. : 4.
- Adatok a Balaton boglári sestonjában, psammonjában és lasionjában élő moszatok ismeretéhez. Beiträge zur Kenntnis der im Boglärer Seston, Psammon und Lasion lebenden Algen des Balaton-Sees. — *Magyar Biol. Kut. Munk.* XV. Tihany, 75—127. — Ill. : 214.
- Adatok a Szent Anna-tó augusztusi fitoplanktonjához. Beiträge zur Kenntnis des August-Phytoplanktons im St.-Anna See. — *Bot. Közl.* XI. 5—6. Budapest, 377—382.
- A leánytanulók biológiai oktatása. — *Magyar Tanítóképző*. LVI. 6. Budapest, 175—183.
- Könyvismertetés. Dr. Péntes Antal: Budapest élővilága. — *Magyar Tanítóképző*, LVI. 1. Budapest, 23—24.

- Könyvismertetés. A. Pochmann: *Synopsis der Gattung Phacus*. — *Botanikai Közlemények*, XL. 1—2. Budapest, 117—119.
1944. A *Planctomyces Békefi* Gim. újabb hazai előfordulásáról. Ein neues Vorkommen des *Planctomyces Békefi* Gim. — *Borbásia Nova*, 20. Budapest, 1—6. — Ill. : 1.
 Adatok a Bellyei-tó augusztusi mikrophytobiocoenosis viszonyaihoz. Beitrag zur Kenntnis der Mikrophyto biocönose des Bellyeer Teiches im Monat August. — *Albertina*, I. Budapest, 65—112. Ill. : 35.
Algologiai Közlemények. Algologische Mitteilungen. — *Borbásia Nova* 23. Budapest, 1—8. — Ill. : 8.
 Új *Phacus*ok. Neue *Phacus*arten. — *Bot. Közl.* XLI. 3—4. Budapest, 101—106. Ill. : 23.
1947. *Scenedesmus mirandus* Hortob. n. sp. — *Bot. Közl.* XLII. Budapest, 1945. edit. 1947, 1—2.
 Az *Euglena oxyuris* Schmarda és az *E. oxyuris* Schmarda f. minor Defl. hazai előfordulásáról. De inventione Hungarica Euglenae oxyuris Schmarda et *E. oxyuris* Schmarda f. minor Defl. *Bot. Közl.* XLII. Budapest, 1945., edit. 1947 : 3—6. — Ill. : —
 A *Scenedesmus verrucococcus* Roll zöldmoszatról. — *Bot. Közl.* XLII. Budapest, 1945., edit. 1947, 8—10. — Ill. : 4.
Pediatrum-rendellenességek a Balatonból. Abnormitates generis *Pediatrum* e lacu Balaton (Hungaria). — *Bot. Közl.* XLII. Budapest, 1945., edit. 1947, 10—13. — Ill. : 4
 33 eddig ismeretlen moszat a Balaton sestonjából. 33 Algae adhuc e seston Lacus Balaton (Hungaria) ignotae. — *Bot. Közl.* XLIII. Budapest, 1946., edit. 1947, 11—21. — Ill. : 47.
Sestosoma villosum nov. gen. et sp. (Chlorophyceae, Protococcales.) — *Archiva Biologica Hungarica*. Ser. II. Vol. 17. Tihany, 44—47. — Ill. : 11.
 Gazdaságtani ismeretek a Csernovics—Hortobágyi: Háztartásban c. leányliceumi tankönyvben. — Budapest, 33—61. — Ábraszám: 1.
 Növényélettani és alaktani előadások. — Baja, 1947; Eger, 1949, 1—63.
 Van-e szerepe a természetes vizek planktonjának a halállományra? — *Halászat* I. (XLVI.) 9—10. Budapest, 93.
1948. *Letestuinema Bourrellyi* Hortobágyi, nova species. — *Bot. Közl.* XLIV. Budapest, 1947, edit. 1948, 27—31. — Ill. : 10.
 Néhány balatoni algára vonatkozó újabb megfigyelések. New observations on some algae from the lake Balaton. — *Bot. Közl.* XLIV. Budapest, 1947. edit. 1948, 39—54. — Ill. : 57
Ferdenyákú Trachelomonas Cinkotáról. (Trachelomonas Playfairi Defl. nova var. oviformis Hortob.) An obliquely necked Trachelomonas from Cinkota (Hungary). — *Bot. Közl.* XLIV. Budapest, 1947. edit. 1948, 71—72. — Ill. : 2.
 Újabb adatok a Balaton mikrovegetációjához. Latest Date to the Mikrovegetation of Lake Balaton. — *Dunántúli Tudományos Intézet Kiadványai*. Publications of the Research Inst. of Western Hungary. 10. Pécs, 1—16. — Ill. : 33.
 Zwei neue *Siderocelis*-Arten aus dem Balaton. — *Arch. Biol. Hungarica*, Ser. II. Vol. 18. Tihany, 25—29. — Ill. : 6.
 Sejttani és szövettani előadások. — Pécs, 1948; Eger, 1949, 1—21. Ábraszám: 24.
1949. A *Cyanophyceák* sejtkilöveléses szaporodása. The Reproduction in Cyanophyceae by Expulsion of Cells. *Index Horti Bot. Univ. Budapestensis* VII. Budapest, 72—79. — Ill. : 2.
Planktongomba a Balaton sestonjában. *Asterothrix raphidioides* (Reinsch) Printz in the Seston of the Lake Balaton. — *Index Horti Bot. Univ. Budapestensis* VII. Budapest, 80—83. — Ill. : 9.
Coccomonas Éberii nova species. A Balaton egy új *Phytomonad*inája. *Coccomonas Éberii* n. sp. Eine neue Phytomonade des Balaton-Sees. — *Borbásia* IX. 3—5. Budapest, 22—27. — Ill. : 3.
 Új eljárás a quantitativ vizsgálatokban. Nouveau procédé dans les analyses quantitatives hydrobiologiques. — *Hidrológiai Közöny* XXIX. 3—4. Budapest, 99.

- Növényteratológiai adatok a virágosok köréből. II. Pflanzenteratologische Daten II. — *Agrártud Egyetem Kert- és Szőlőgazdaságtudományi Karának Közleményei* XIII. Budapest, 215—220. — Ill. : 32.
- Az *Euglena Ehrenbergii* Klebs hazai előfordulása és bioszociológiai szerepe. Domestic Occurrence and Biosocology of *Euglena Ehrenbergii* Klebs and of n. f. minor Hortob. — *Hidr. Közl.* XXIX. 7—8. Budapest, 220—221, 253. — Ill. : 2.
- A *Scenedesmus armatus* Chod. var. *bogláriensis* Hortob. Két új formája. Zwei neue Formen des *Scenedesmus armatus* Chod. var. *bogláriensis* Hortob. — *Hidr. Közl.* XXIX. 9—10. Budapest, 304—305, 319. — Ill. : 6.
1950. Magyarország halastavainak mikrovegetációja I. (Vízvirágzás a Barcsi Erdőgondnokság Zimónai Tógazdaságának II. sz. taván.) Fleuraison des algues dans l'étang à poissons No II. Zimona. — *Hidr. Közl.* XXX. 3—4. Budapest, 95—99, 156. — Ill. : 2.
- Phacus concavus* Hortob. nova species. — *Hidr. Közl.* XXX. 3—4. Budapest, 100, 160. — Ill. : 2.
- A Balaton déli partjának coenobiont algái és hazai előfordulásuk. The Coenobiontic Algae of the Southern Side of Lake Balaton and their Occurrence in Hungary. — *Hidr. Közl.* XXX. 11—12. Budapest, 444—448, 478. — Ill. : 1.
- Biológia* 2—3. A Szakértségi Tanfolyamok Jegyzetei. — Budapest, 176 l. — Ábraszám: 115.
- Növénytan a középiskolák számára (Haraszty és Tétényi társszerzőkkel). — Budapest, 199 l. — Ábraszám: 210.
- Sejttan. Főiskolai jegyzet. — Budapest, 36 l. — Ábraszám: 47.
- Módszertani útmutatás az általános gimnázium tantervéhez. — Budapest, 66 l.
- Tájékoztató az általános gimnáziumok számára kiadott növénytankönyvhöz. — Budapest, 18 l.
- Mező- és erdőgazdasági növényökológiai symposion Vácrátóton. — *Hidrológiai Közöny* XXX. 3—4. Budapest, 139.
- A micsurini biológia alapjai. — Hevesmegyei Népújság, Eger, márc. 18, márc. 25, ápr. 8, ápr. 15.
1951. Biocoenotikai tanulmányok a Balaton somogyi nyíltvizén, tekintettel a halak táplálkozására. — Budapesti Tudományegyetem Biol. Int. Évkönyve I. 1. Budapest, 1950. edit. 1951, 198—299. — Ill. : 11.
- Növénytan az általános iskolák VI. osztálya számára. — Budapest, 199 l. — Ábraszám: 213.
- Módszertani útmutatás az általános iskola tantervéhez. — Budapest, 27 l.
- Tájékoztató az általános iskola VI. osztálya számára kiadott növénytan könyvhöz. — Budapest, 13 l.
- Botanika za VI. razred općih škola. — Budapest, 207 l. Ábraszám: 213.
- Biológia I. rész. A sejt. — Budapest, 110 l. — Ábraszám: 111.
- Természetrész a továbbképzésben résztvevő természetrész-kémia szakos általános iskolai nevelők számára. — Budapest, 52 l.
- Előszó »A természetrész szertár fejlesztése« c. könyvhöz. — Budapest, 3—4.
- Az ősi növényzet élő tanúi. — *Élet és Tudomány* VI. 23. — Budapest, 709—711. Ábraszám: 10.
- Növények vagy állatok? — *Élet és Tudomány* VI. 28. Budapest, 60—62. — Ábraszám: 15.
1952. Ősi típusú microbiocoenosis egy működő mozdonyon. Microbiocoenosis of an Ancient Type on a Locomotive in Use. — *Annales Biol. Univ. Hungariae* I. Budapest, 1951. edit. 1952, 227—231. — Ill. : 10.
- Hét új mikroszervezet a Balatonból és coenológiai viszonyaik. Seven new Microorganisms from Balaton and their Coenologic Relations. — *Annales Biol. Univ. Hungariae* I. Budapest 1951. edit. 1952, 233—244. — Ill. : 14.
- Hozzászólás Sebestyén Olga: Kvantitativ planktontanulmányok a Balatonon és a termelés kérdése c. értekezéséhez. — *Magyar Tud. Akad. Biol. és Agrártud. Oszt. Közl.* III. 3—4. Budapest, 611—613.
- Növénytan a Biológia c. könyvben. — A Szakértségi Tanfolyamok Könyvei. Budapest, 12—140. — Ábraszám: 162.

- Növényhatározó (szerkesztés, bevezető, algahatározó). — Budapest, 1—702.
— Ábraszám: 2728.
- Mikroszervezetek MÁV mozdonyon. — *Természet és Technika* CXI. 3. Budapest, 174. — Ábraszám: 11.
1953. *Moszatok — Algae.* — Növényhatározó. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 9—46. — Ill. 321.
- Sejttan. (Cytologia).* — Pedagógiai Főiskolai Tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 20—69. — Ill. : 164.
- Moszatok — Algae.* — Ped. Főisk. Tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 340—386. — Ill. : 123.
- Gombák* — Ped. Főisk. Tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 386—342. — Ill. : 128.
- Egyszikűek — Monocotyledones.* — Ped. Főisk. Tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 615—640. — Ill. : 67.
- Növénytan a középiskolák számára. Átdolgozott kiadás. — Budapest, 200 l.
— Ábraszám: 210.
- A levelező hallgatók útmutatója a főiskolai tananyag III. félévéhez. — Budapest, 10 l.
1954. *Az algák korszerű rendszertani és cönológiai vizsgálata.* Zeitgemässe systematische und zöologische Untersuchung der Algen. — *Annales Biol. Univ. Hungariae* II. Budapest, 1952. edit. 1954, 227—234.
- Magyarország halastavainak mikrovegetációja II. Vízvirágzás a Buzsáki Tó-gazdaság (Somogy m.) V. számú halastaván.* Wasserblüte auf dem Fischteich Nr. V. der Teichwirtschaft von Buzsák. — *Hidr. Közl.* XXXIV. 3—4. Budapest, 169—179, 187—188, 191—192, — Ill. : 38.
- Les nouveaux micro-organismes de l'établissement piscicole de Hortobágy et du lac de Szelid.* — *Acta Botanica* I. 1—2. Budapest, 89—123. — Ill. : 96.
- Quelques precisions sur la formation et la signification systématique des pseudovacuoles gazeuses des Cyanophycees.* — VIII.^e Congrès International de Botanique. Rapports et communications a la section 17. Paris, 12—14. — Ill. : 17.
- A növény élete és környezete.* Tankönyv a gimnáziumok I. osztálya számára. — Budapest, 278 l. — Ábraszám: 287.
- Tájékoztató a gimnáziumok I. osztálya számára kiadott »A növény élete és környezete« című tankönyvhöz.* — Budapest, 32 l.
- Botanica pentru clasa a VI-a a scolilor generale.* — Budapest, 270 l. — Ábraszám: 213.
- Rastlinopis pre VI. triedu vseobecnych skol.* — Budapest, 208 l. Ábraszám: 635—636. Ábraszám: 2.
- Soó Rezső kétszeres Kossuth-díjas akadémikus előadása Egerben. — *Nép-újság*, Eger, nov. 11.
1955. *A gázvakuolumok szerepe a Cyanophyceae rendszerezésében.* Die Rolle der Gasvakuola im System der Cyanophyceae. — *Bot. Közl.* XLVI. 1—2. Budapest, 25—29.
- Adatok a Balaton mikrovegetációjához.* Daten zur Mikrovegetation des Plattenses. — *Bot. Közl.* XLVI. 1—2. Budapest, 59—60.
- Hozzászólás Sebestyén Olga: A szovjet hidrobiológia eredményei 1945-ig c. tanulmányhoz.* — *Hidr. Közl.* XXXV. 3—4. Budapest, 101—102. —
- Álföldi halastavak phytocoenológiai viszonyai.* — *Doktori értekezés tételei.* — Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1—6.
- Új Chodatella Magyarországból.* Chodatella symmetrica Hortobágyi nova species. — *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* I. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis I. Eger, 415—418. — Ill. : 10.
- Agaskukorica kísérletek Egerben.* Versuche mit Maiskolbenverzweigungen in Eger (Ungarn). — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* I. Acta Acad. Paed. Agriensis I. Eger, 419—426. — Ill. : 18.
- Moszatok. — Algae.* Második átdolgozott kiadás. — Növényhatározó. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 3—46. — Ill. : 337.

- Zwei Bodenblüten auf der Grossen Ungarischen Tiefebene. — *Acta Bot* II. 1—2. Budapest, 77—82. — Ill. : 9.
- The Autumnal Mass Death of Fisch in the Pond of Fehértó near Szeged and the Phytocenosis of the Pond. — *Acta Bot*. II. 1—2. Budapest, 83—88.
- Biológiaoktatásunk néhány problémája. — *Köznevelés*, XI. 5. Budapest, 101—104.
- Botanika za I. razred gimnazije. — Budapest, 342 l. — Ábraszám: 194.
- Rastlinopis pre I. triedu gymnázii. — Budapest, 319 l. Ábraszám: 279.
- Kiegészítő az általános iskola VI. osztályos, 1608. sz. »Növénytan« tankönyvéhez. Mezőgazdasági ismeretek. — Budapest, 16 l.
- Botanica pentru clasa I-a scolilor medii. — Budapest, 409 l. Ábraszám: 280.
- Megjegyzés a »Növényhatározó« második kiadásához. — Szocialista nevelés Könyvtára 56. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 688.
- Kárpáti tájak, virágok, városok. — *Népújság*, Eger.
1956. Két új eljárás a mikroszervezetek quantitativ vizsgálatának megkönnyítésére. — *Bot. Közl.* XLVI. 3—4. Budapest, 1956. dec. 3. 301.
- A Hortobágyi halastavak két új növényének újabb hazai előfordulása. Neue Fundorte von zwei neulich entdeckten Pflanzen in Ungarn. — *Bot. Közl.* XLVI. 3—4. Budapest, 1956 : 302—305. — Ill. : 5.
- Une nouvelle Cyanophycée d'un étang poissonneux *Marssonietta minor* Hortob. n. sp. — *Revue Algologique Nouv. Ser.* II. 1—2. Paris, 80—84. — Ill. : 8.
- Algaegyűtesek grafikus ábrázolása. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* II. *Acta Acad. Paed. Agriensis* II. Eger, 594—602. — Ill. : 2.
- Adatok a szegedi Fehértó halastavainak mikrovegetációjához. Additamenta ad microvegetationem piscinarum Lacus Fehér Szegediensis. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* II. *Acta Acad. Paed. Agriensis* II. Eger, 603—612. — Ill. : 6.
- Algenteratologien im Seston des Balaton und ihre entwicklungsgeschichtlichen Beziehungen. — *Acta Biologica* VI. 3—4. Budapest, 203—213. — Ill. : 23.
- A fejlődésmeneti vázlatrajzok jelentősége a biológiai oktatásban. — *Az egri Ped. Főisk. Évk.* II. — Eger. 133—163. — Ábraszám: 20.
- A növény élete és környezete a gimnáziumok I. osztálya számára. Átdolgozott kiadás. — Budapest, 222 l. — Ábraszám: 317.
- Utmutató az általános gimnáziumi növénytan gyakorlatok vezetéséhez. — Budapest, 121 l. — Ábraszám: 6.
- Könyvismertetés. Käthe Seidel: Die Flechtbinse. *Scirpus lacustris* L. Die Binnengewässer XXI. — *Hidr. Közl.* 36. Budapest, 67.
- Könyvismertetés. G. Huber-Pestalozzi: Das Phytoplankton des Süßwassers. Die Binnengewässer XVI. 4. *Euglenophyceae*. — *Hidr. Közl.* 36. Budapest, 67—68.
- A szovjet tudósok élenjáró tevékenységének hatása Egerben is gyümölcsöző volt. — *Népújság*, Eger, márc. 3.
- Egy egri előadásról. — *Élővilág*, Budapest, 2. sz. 131—134.
1957. Újabb adatok a szegedi Fehértó mikrovegetációjához. Neuere Daten zur Mikrovegetation des Fehértó neben Szeged. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* III. *Acta Acad. Paed. Agriensis* III. Eger, 341—343. — Ill. : 4.
- Algák a szilvásvárad vízekből. Algen aus dem Gewässer von Szilvásvárad. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* III. *Acta Acad. Paed. Agriensis* III. Eger, 345—359. — Ill. : 46.
- Algák két hortobágyi halastóból. Algen aus zwei Fischeichen von Hortobágy. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* III. *Acta Acad. Paed. Agriensis* III., Eger, 361—408. — Ill. : 350.
- Relations phylogénétiques entre Cyanophyta *Coelosphaeriaceae*, *Gomphosphaeriaceae* et *Woronichiniaceae*. — *Acta Bot.* III. 1—2. Budapest, 9—17. — Ill. : 7.
- Két hortobágyi halastó algáinak kvalitatív analízise. Qualitative Analyse der Algen in zwei Fischen an der Hortobágy. — *Hidr. Közl.* XXXVII. 1. Budapest, 2—15. — Ill. : 15.
- Adatok Magyarország moszataihoz. II. Additamenta ad cognitionem algarum Hungariae. II. — *Bot. Közl.* XLVII. 1—2. Budapest, 31—42. — Ill. : 13.

- La représentation graphique des microphytocoénoses. — Revue Algologique* Nouv. Ser. III. 2. Paris, 57—62. — Ill.: 4.
A terepgyakorlatok módszeréről. (Juhász Lajos társszerzővel.) — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* III. Eger, 317—328.
 Az egyed- és törzsfajlás (onto- és filogenia) bemutatása fejlődésmenti vázlatrajzokkal. — *Művelődésiügyi Közlöny, Újtások.* Budapest, 1957. június, p. 1—12. — Ábraszám: 22.
Linné Károly születésének 250. évfordulójára. — *Új Úton,* Eger, máj. 22.
A Hortobágyi Halgazdaság I—II. és VII. számú halastavai algáinak kvantitatív vizsgálata. Quantitative Analyse der Algen in den Fischteichen I—II. und VII. der Fischereiwirtschaft Hortobágy. — *Hidr. Közl.* XXXVII. 4. Budapest, 1957, 289—305. — Ill.: 17.
 1958. *A titokzatos parányok világában.* — *Népűjság,* Eger, febr. 5.
Sejtelőtti lények. — *Népűjság,* Eger, febr. 11.
Az élővilág ősei. — *Népűjság,* Eger, febr. 16.
Az atomkorszak növényei. — *Népűjság,* Eger, febr. 27.
Elősködők a láthatatlanok között. — *Népűjság,* márc. 5.
A hortobágyi halastavak algái és a halhústermelés kapcsolatai. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* IV. Acta Acad. Paed. Agriensis IV. Eger, — Ill.: 9.
Megjegyzések az Ankistrodesmusok rendszerezéséhez. Ankistrodesmus setigerus n. var. multipyrenoides Hortobágyi. Bemerkungen zur Systematik der Ankistrodesmen. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* IV. Acta Acad. Paed. Agriensis IV. Eger. — Ill.: 2.
A Szelidi szikestó új Scenedesmusáról. Über einen neuen Scenedesmus des natronhaltigen Szelidi-Sees. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* IV. Acta Acad. Paed. Agriensis IV. Eger. — Ill.: 2.
A Jonathan alma ritka abnormitása. Eine seltene Abnormität des Jonathan-apfels. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* IV. Acta Acad. Paed. Agriensis IV. Eger. — Ill.: 3.
A Scenedesmus mirandus Hortobágyi ábrája. Die Figur von Scenedesmus mirandus Hort. — *Az Egri Ped. Főisk. Évk.* Acta Acad. Paed. Agriensis IV. Eger, — Ill.: 1.
 JUHÁSZ LAJOS főiskolai adjunktus.
 1951. *Egy áprilisi növénytan óra részletes kidolgozása.* Köznevelés, VII. évf. 8. sz. 345—346.
Biológiai kiállító szekrény készítése és használata. Köznevelés. VII. évf. 15—16. sz. 695—696.
 1953. *Az előszemléltetés főiskolánk növénytani tanszékén.* Felsőoktatási Szemle, II. évf. 70. sz. 472—474.
 1954. *A vizek köztisztasági őrei.* Élet és Tudomány, IX. évf. 18. sz. 572—574.
Előkészületek az élősarok téli berendezésére. Élet és Tudomány, IX. évf. 50. sz. 1596—1598.
 1955. *Gyakorlati tanácsok az élő szemléltetésre és az iskolai élősarok berendezése.* A természettudományok tanítása, I. évf. 2—3. sz. 128—132.
Őszi növénygyűjtő séta a Bükk-Fennsík. Népűjság, IX. évf. 81. sz. Eger.
I. V. Micsurin. Népűjság, IX. évf. 85. sz. Eger.
Egerben ősszel virágzott tündérrózsa. Természet és Társadalom. CXIV. évf. 12. sz. 759. o.
 1956. *Növénygyűjtő séta a Bükk-Fennsík.* Élővilág, 1. sz. 103—111.
Gyomnövény bemutatása a Verpeléti Mezőgazdasági Kiállításon. Élővilág. 2. sz. 144—147.
Egyéves tapasztalatom a füzesabonyi Ifjú Természetkutató Állomáson. Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve II. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 269—276. és Az Egri Ped. Főiskola Füzetek, 35. sz.
Az élősarok. Útmutató a biológiai szakkörök számára. Tankönyvkiadó, 80 l.
 1957. *Különleges trópusi vizinövény nyílik Egerben.* Népűjság, XII. évf. 71. sz. Eger.

Az ősz. Népújság, XII. évf. 77. sz. Eger.

Tüskéslevelű tündérrózsa virágzása Egerben. Természettudományi Közöny, I. évf. 8. sz. 382.

Tüskéslevelű tündérrózsa virágzik az egri fürdő melegvizében. Aquárium és Terrárium, II. évf. 5. sz. 229.

1958. Egerben 1957. októberében szabad ég alatt ismét nyílt a *Victoria regia*. Aquárium és Terrárium, III. évf. 1. sz. Bp. 36.

LENGYEL ADÁM főiskolai tanársegéd

1946. Biharországi jegyzetek (tudósítás). Biharmegyei Néplap, II. évf. 81. sz.

1947. »Pihenni ma még nincs idő« (tudósítás). Biharmegyei Néplap, V. évf. 74. sz.

1953. A kémiai vegyszerek jelentősége mezőgazdaságunkban (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, VII. évf. 86. sz.

1954. A talajsimítózás jelentősége mezőgazdaságunkban (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, VII. évf. 16. sz.

Miért fejtrágyázzunk? (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, VIII. évf. 18. sz.

A növények élete (ismeretterjesztő cikk). Pestmegyei Népújság, IX. évf. 55. sz.

1955. Szőlő- és gyümölcsstermelésünk néhány problémája (agrárpolitika). Hevesmegyei Népújság, IX. évf. 24. sz.

Hasznos madaraink nyári védelme (ismeretterjesztő cikk). Kertészet és Szőlészet, IV. évf. 6. sz.

»A kukoricacsősz« (novella). Pestmegyei Népújság, X. évf. 240. sz.

Kétéves kukoricakísérletünk eredményei. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, I. Acta Acad. Paed. Agr. Tom. I. Eger. 427—444.

1956. A heterózis- (hibrid) kukorica a jövő kukoricája (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, X. évf. 29. sz.

A jó kukoricatermés feltétele az agrotechnika következetes alkalmazása (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, X. évf. 31. sz.

A gyümölcsfák szerelmese (mezőgazd. tudósítás). Pestmegyei Népújság, XI. évf. 189. sz.

A heterózis-kukoricanevelés jelentősége Heves megyében. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, II. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 561—582.

1957. Védekezzünk a peronoszpóra ellen (mezőgazd. tanácsadó). Szabad Föld, XIII. évf. 21. sz.

Az egri »bikavér« hírnevéért (vitacikk). Új Úton, II. évf. 52. sz.

A kukorica ágasságának és többsővűségének kapcsolata. Zusammenhänge zwischen Kolbenverzweigung und Mehrkolbigkeit des Mais. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, III., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 409—424.

1958. Örökléstan és növénynevelés alapjai. (Akadémiai levelező hallgatók jegyzete.) Kézirat. Eger, 50 l.

A műtrágyázás jelentősége (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, XIII. évf. 10. sz.

A talajsimítózás jelentősége (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, XIII. évf. 26. sz.

Végezzük el időben a fejtrágyázást (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, XIII. évf. 30. sz.

Kísérletező egri parasztok (mezőgazd. tudósítás). Hevesmegyei Népújság, XIII. évf. 31. sz.

Minden évben termő gyümölcsfa (mezőgazd. tanácsadó). Hevesmegyei Népújság, XIII. évf. 32. sz.

Beltenyésztéses ágaskukorica kísérleteink. Expériences concernant le maïs rameux de culture autogamique. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, IV., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.

Azotobacterok hatása a kukorica fejlődésére. L'influence des Azotobactéries sur le développement du maïs. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, IV., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.

Állattani tanszék

Dr. LUKÁCS DEZSŐ főiskolai tanszékvezető docens

1936. *Beiträge zur Kenntnis von Spathidium hyalinum* Dujardin (Protozoa, Ciliata). *Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái*, VIII. k. 1935/36. Arbeiten des Ungarischen Biologischen Forschungsinstitutes. VIII. Bd. Tihany. 89—100.
1937. *A Spathidium spathula* O. F. Müller alkata és életfolyamatai. (Doktori értekezés.) Szeged. 28 l.
Pelikán a szegedi Fehértón. Ifjúság és Élet, I. évf. 1.sz. Szeged.
Van-e élet a Földön kívül? Ifjúság és Élet, I. évf. 2. sz. Szeged.
Vitaminok. Ifjúság és Élet, I. évf. 3. sz. Szeged.
1938. *Kiegészítő megfigyelések két Holotricha prostomás véglényen: a Pseudoprorodon niveuson és Platyophrya spumacolan.* Ergänzende Beobachtungen über die Morphologie und Lebensprozesse zweier Holotricher prostomaten Ciliatan: Pseudoprorodon niveus und Platyophrya spumacola. *Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái*, X. k., Arbeiten des Ungarischen Forschungsinstitutes X. Bd. Tihany. 219—234.
Bau und Lebensweise von Pseudoprorodon ellipticus Kahl. *Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae. Acta Biologica* Tom. IV. Fasc. 2. Szeged. 163—168.
1942. *A természettudományos kutatások vidéki feladatai.* *Új Magyar Museum*, I. k. 1. f. Kassa. 109—111.
1943. *Könyvismertetés: A Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái*, XV. k. 1942. Tihany. *Új Magyar Museum*, III. k. II. f. Kassa. 328—330.
Folyóiratszemle: Kísérletügyi Közlemények, XLV. k., *A tenger VII—IX. sz., Földtani Közlöny 1—3. és 4—12. f. Természettudományi Közlöny 75. k. 8. és 10. sz. Új Magyar Museum III. k. II. f. Kassa. 335.*
Fények az állatvilágban. (Rauer pályázaton dícséretet nyert munka.) *Természettudományi Közlöny*, 75. k. 8. sz. 234—246.
1944. *Deéteri Borbás Vince.* *Új Magyar Museum*, V. k. II. f. Kassa. 35—45.
Az élővilág kérészei és Matuszálemjei. (Rauer pályadíjat nyert munka.) *Kézirat 10 l. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1944. évi közgyűlése.* Jegyzőkönyv, Budapest. 20.
1948. *A biológia tanítása.* A cikk 3-ik része. *Köznevelés* IV. évf. 8. sz. 160—161.
Állattani óra. *Köznevelés* IV. évf. 12. sz. 227—278.
Mérges, nem mérges? Szabad Szó, 50. évf. 181. sz. Budapest.
Mackó úr, a februári időjós. *Élet és Tudomány*, III. évf. 4. sz. 117—118.
1949. *Milyen a jó vázlatrajz? Köznevelés.* V. évf. 10. sz. 266—267.
A csuklás szervezetünk vészjelzője. *Élet és Tudomány*, IV. évf. 4. sz. 94—95.
1950. *Adatok az egri melegvizek állatföldrajzi és állatökológiai viszonyaihoz.* *Beiträge zu den tiergeographischen und tierökologischen Verhältnissen der Thermalwasser in Eger.* *Hidrológiai Közlöny*, XXX. évf. 11—12. sz. 451—456. és 480.
1952. *Allatrendszertan.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest. 48 l.
1954. *Adatok a planáriák és Sadleriana pannonica bükk-hegységi elterjedésének ismeretéhez.* *Beiträge zur Kenntnis der Verbreitung der Planarien und der Schnekenart Sadleriana pannonica im Bükk-Gebirge.* *Állattani Közlemények*, XLIV. k. 1—2. f. 87—93.
Ciprusi vendég. Élővilág. 1. sz. 50—51.
Útmutató a levelező hallgatók számára, I. évf. Jegyzetellátó V. Bp. 10 l.
Allatrendszertan. (Lukács—Weber.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 120—213.
Környezettan. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 214—241.
Állatföldrajz. Felsőokt. Jegyzetel. Váll. 241—255.
1955. *Jegyzetek a Bükk vizeinek állatökológiai és állatföldrajzi viszonyaihoz.* *Annotationes ad conditiones zoogeographicas et zoo-oecologicas aquarum in Montibus Bükk.* (Lukács & Vajon.) *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*,

- I. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Tom. I., Eger és az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 22. sz.
Recent data on the occurrence of Buffon's Skua in Hungary. Aquila, LIX—LXII. évf., Annales Instituti Ornithologici Hungarici Tom. 59—62. 1952—1955. Bp. 440.
The Arctic Akua's recent occurrence in Hungary. Aquila, LIX—LXII. évf. Ann. Inst. Ornith. Hung. Tom. 59—62. 1952—1955. Budapest, 441.
 Az egri melegvizű állatai és környezeti viszonyai. Heves megyei Füzetek, 5. sz. Eger, 19—27.
 Haljarkasok hazánkban. Élővilág. 1. sz. 51—54.
 Hüllők vagy csúszómászók. — Reptilia. Állattan II. Állatrendszertan. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó, Bp. 485—511.
 Madarak — Aves. Állattan II. Állatrendszertan. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 511—565.
 Emlősök — Mammalia. Kioakás elősők — Monotremata. Állattan II. Állatrendsz. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó, Bp. 575—577.
 III. A környezeti — ökológia — alapvonalai. Állattan II. Állatrendsz. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 658—678.
 IV. Az állatföldrajz vázlata. Állattan II. Állatrendsz. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 680—694.
 A komplex előadásokról. Élővilág 1. sz. 78—81.
 1956. Az öncsonkítás (autotómia) fogalmának kiterjesztése. De delatione notis autotomia. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, II., Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Tom. II. Eger. 584—593. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 51. sz.
 Adatok a Vöröskövölgyi csermely (a Bükk-hegység délnyugati része) állatökológiájához és állatföldrajzához. Additamenta ad zoo-oecologiam et zoogeographiam riviculi in valle Vöröskő (pars montium Bükk inter occasum solis et meridiem spectans). Az Egri Ped. Főisk. Évk. II., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 613—621. és Az Egri Ped. Főisk. Füz. 54. sz.
 Adatok a Bükk-hegység kételtűinek és hüllőinek állatföldrajzához. Additamenta ad zoogeographiam generum Amphibia et Reptilia in montibus Bükk viventium. Az Egri Ped. Főisk. Évk. II., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 622—629. és Az Egri Ped. Főisk. Füz. 55. sz.
 Petényi Salamon János az ember és a tudós. Élővilág 1. sz. 50—62.
 Az állatvilág a dzsungelaktól a sarkvidékekig. József Attila Szabadegyetem előadásai. TTIT. Kiadás. 22. l.
 1957. Állatökológiai és állatföldrajzi vizsgálatok a Hidegkúti-völgy és Peskő-völgy (a Bükk-hegység DNy-i része) vizeiben. Recherches zooécologiques et zoogeographiques faites dans les eaux douces des vallées Hidegkút et Peskő (parie sudoccidentale de la montagne Bükk). Az Egri Ped. Főisk. Évk. III., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 425—456. és Az Egri Ped. Főisk. Füz. 76. sz.
 Gelei Gábor emlékezete, halálának öt éves évfordulója alkalmából. (Lukács és Vajon.) Az Egri Ped. Főisk. Évk. III., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 531—535. és Az Egri Ped. Főisk. Füz. 80. sz.
 Horváth Géza élete és munkássága. Népűjság. XII. évf. 72. sz. Eger.
 Megnyitja kapuit a TTIT Bugát Pál Szabadegyeteme. Népűjság. XII. évf. 79. sz.
 1958. Az egri langyosvizek (hliarothermák) állatökológiai vizsgálata. Állattani Közlemények XLVI. k. 3—4. f. Bp. 1957.
 Adatok a Fonticola albissima Vejd. ökológiájához. Quelques données a l'ocologie de l'espece Fonticola albissima Vejd. Az Egri Ped. Főisk. Évk. IV., Act. Acad. Paed. Agr. IV. Eger.
 Az Egri Pedagógiai Főiskola tanárai munkásságának bibliográfiája (összeállítás). Az Egri Ped. Főisk. Évk. IV., Act. Acad. Paed. Agr. IV. Eger.

Dr. BENDE SÁNDOR főiskolai adjunktus

1948. *A Cyprinus carpio fejbáza*. Kézirat. (Doktori értekezés.) Szeged. 36 l.
1949. *Das Kopfskelet des Cyprinus carpio*. (Mit 11 Originaltafeln und 3 Textfiguren.) *Hungarica Acta Biologica*. Vol. I. No. 4. 127—156.
1951. *Emberanatómia és élettan*. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 188 l. *Adatok Putnok környékének hidrobiológiai viszonyaihoz*. Beiträge zur Kenntnis der hydrobiologischen Verhältnisse der Umgebung von Putnok (Oberungarn). (Ábrahám, Bende, Horváth, Megyeri.) *Annales Biologicae Universitatum Hungariae*. Tom. I. Budapest. 341—351.
1954. *Adatok a Bánvölgy hidrobiológiai viszonyaihoz*. Angaben zu den hydrobiologischen Verhältnissen des Bán-Tales. (Ábrahám, Bende, Horváth, Megyeri.) *Ann. Biol. Univers. Hung.* Tom. II. Bp. 327—345.
Útmutató a levelező hallgatók számára, III. évf. Jegyzetellátó V. Bp. 10 l.
1955. *Előgerinchürosok. Állattan II. Állatrendszertan. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 398—411.*
Féjgerinchürosok. Állattan. II. Állatrendsz. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 411—424.
Körszájúak, Halak. Állattan II. Állatrendsz. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 424—466.
Kétlélűek. Állattan II. Állatrendsz. Ped. Főisk. Tank. Tankönyvkiadó Bp. 466—485.
1956. *A ponty agyvelejének makroszkópos anatómiája*. Der makroskopische Aufbau des Gehirns beim Karpfen. *Állattani Közlemények*, XLV. k. 3—4. f. 25—34.
A ponty agyidegei. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II., *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* Tom. II. Eger. 635—645. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 57. sz.
1958. *A Cyprinus carpio fejbélének makroszkópos és mikroszkópos anatómiája*. Az Egri Ped. Főisk. Évk. IV., *Act. Acad. Paed. Agr. IV.* Eger.
Bevezetés az Anatómia, Élettan, Egészségtan (Ábrahám, Bende, Megyeri, Köhegyi, Sebestyén.) Ped. Főisk. Tankönyv. Tankönyvkiadó Bp. és a kötet szerkesztése.
Köztakaró. Anatómia, Élettan, Egészségtan. Ped. Főisk. Tank.
Mozgásszervek. Anat., Élett., Egészségt. Ped. Főisk. Tank.
Keringési szervek. Anat., Élett., Egészségt. Ped. Főisk. Tank.
Légzőszervek. Anat., Élett., Egészségt. Ped. Főisk. Tank.
Kiválasztószervek. Anat., Élett., Egészségt. Ped. Főisk. Tank.
Szaporodási szervek. Anat., Élett., Egészségt. Ped. Főisk. Tank.
Fejldést. Anat., Élett., Egészségt. Ped. Főisk. Tank.

VAJON IMRE főiskolai tanársegéd

1955. *A főiskolai állattani gyakorlatok nevelő hatása*. Az Egri Pedagógiai Főisk. Évk. I., *Act. Acad. Paed. Agr. I.* Eger, 179—188. és Az Egri Ped. Főisk. Füz. *Jegyzetek a Bükk vizeinek állatökológiai és állatföldrajzi viszonyaihoz*. Annotationes ad conditiones zoogeographicas et zoo-oecologicas apudarium in Montibus Bükk. (Lukács—Vajon.) Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, I., *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. I.* Eger, 445—460. és Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 22. sz.
1956. *Mivel és hogyan foglalkoztunk a füzesabonyi Ifjú Természetkutató Állomás állattani szakkörében?* Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve, II., *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II.* Eger, 277—290. és Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 36. sz.
Adatok A Felsőtárkányi-halastó faunájának ismeretéhez. Indicia ad cognitionem faunae piscinae in Felsőtárkány. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, II., *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II.* Eger, 630—634. és Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 56. sz.
1957. *Gelei Gábor emlékezete, halálának öt éves évfordulója alkalmából*. (Lukács—Vajon.) Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, III., *Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III.* Eger, 531—535. és Az Egri Ped. Főiskola Füzetek, 80. sz.

1958. Az akvárium és terrárium felhasználása az általános iskolai tanárképzésben. Akvárium és Terrárium, III. évf. 1. sz. Bp. 35.

Matematikai tanszék

PELLE BÉLA tanársegéd

A Matematika Tanításában megjelent feladatmegoldások:

Egy összegezési feladat: $S = 1 \binom{1}{1} + 2 \left[\binom{2}{1} + \binom{2}{2} \right] + \dots + n \left[\binom{n}{1} + \binom{n}{2} + \dots + \binom{n}{n} \right]$

Matematika Tanítása: III. k. 6. sz. 184. o. 150. példa.

Egy feladat a Bunyakovszkij–Cauchy–Schwarz-féle egyenlőtlenségre: Mi a legkisebb értéke az $x^2 + y^2 + z^2$ kifejezésnek, ha x, y, z között a következő összefüggés áll fenn: $ax + by + cz = d$.

Matematika Tanítása: IV. 1. sz. 29. o. 159. pl.

Az
$$\sum_{k=0}^n \frac{(-1)^k \binom{n}{k}}{2k+1} = \frac{(2n)!!}{(2n+1)!!}$$
 egyenlőség bizonyítása.

Matematika Tanítása: IV. k. 2. sz. 53. o. 165. pl.

Fizikai tanszék

DARVAS ANDOR tanszékvezető főiskolai tanár

1951. *Tematika általános iskolai fizikai szakkörök számára.* Tankönyvkiadó Vállalat, 14 l.
Az optikai füstláda. Köznevelés, VII. évf. 9. sz. 386.
Kísérleti fizika. III. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 68–99.
Fizika I. Felsőokt. Jegyz. Váll. Bp. 1–25. és 42–50.
Fizika II. Felsőokt. Jegyz. Váll. Bp. 71–90. és 194–231.
Fizika II. évf. II. félév. Felsőokt. Jegyz. Váll. Bp. 46–99.
1953. *A fizikai táblai rajz felépítése az általános iskolában.* Köznevelés, IX. évf. 14. sz. 341–342.
A tömeg és súly fogalmának megkülönböztetése. Újszerű szemléltetési eszközök és módok. II. 106–107.
A tehetetlenségi nyomaték és szöggyorsulás kapcsolata. Újsz. Szeml. eszk. és m. II. 136–137.
Közegellenállás mérése. Újsz. szeml. eszk. és m. II. 137–138.
A levegő súlyának mérése. Újsz. szeml. eszk. és m. II. 147–148.
Optikai füstláda. Újsz. szeml. eszk. és m. II. 187–188.
Egyszerű összeállítás a vezető ellenállásának vizsgálatához. Újsz. szeml. eszk. és m. II. 191.
Fáziseltolás bemutatása transzformátorral. Újsz. szeml. eszk. és m. II. 196.
Krokodilsipesz ruhaszáritó csipeszből. Újsz. szeml. eszk. és m. 204.
1954. *Fizika útmutató II. éves levelezők számára.* Felsőokt. Jegyzetellátó Vállalat, 155–206.
A jövő energia forrása. Népújság, VII. évf. 95. sz. Eger.
1955. *A fizika szakos ált. iskolai tanárjelöltek előkészítése a politechnikai képzésre.* Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, I., Acta Academiae Paedagogicae Agriensis (Tom. I.) Eger. 147–148.
A fény és a színek. Népújság, IX. évf. 98. sz.
Aramlási készülék a hő áramlással történő terjedésének bemutatására. A természettudományok tanítása, I. évf. 2–3. sz. 69.
Fizikai munkapéldák az általános iskolákban. A természettudományok tanítása, I. évf. 4–5. sz. 166–169.

- Általános iskolai fizikai munkapéldák. Elmélettel a gyakorlatért. A Heves-megyei Tanács Oktatási Osztályának 1955. áprilisi körlevele, 20—23.
Egyszerű lángionizációs kísérletek. Köznevelés, XI. évf. 2. sz. 39.
Készítsük fel tanárjelöltjeinket az ismeretterjesztés feladataira is. Természet és Társadalom, CXIV. évf. 12. sz. Új sorozat. 757—758.
Hogyan beszéljünk az ismeretterjesztő előadásokon? Atom. 3. sz. 269—274.
1956. A Horthy-korszak fizika tanításának világnézeti vonatkozásai. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, II., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger. 64—87. és Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek 25. sz.
Különböző anyagok különböző hőkitágulásának demonstrálására szolgáló készülék. A természettudományok tanítása. II. évf. 58—59.
A fény és a színek. Atom 4. sz. 73—74.
Egyszerű áramlási kísérletek egyszerű eszközökkel. Fizikai Szemle, IV. évf. 4. sz. 137—141.
A történeti szemlélet az általános iskolai fizika tanításában. Köznevelés, XII. évf. 7. sz. 165—166.
Fizika III. rész. Hőtan, elektrosztatika. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1—156.
Fizika. IV. Elektrodinamika. Felsőokt. Jegyzetellátó V. Bp. 1—176.

SOMOS JÁNOS főiskolai adjunktus

1955. A katódsugár-oszcilloszkóp felhasználása a kísérleti fizika tanításában. Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve, I., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. I. Eger, 216—238. és Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 10. sz.
1956. Fizika III. Hőtan-Elektrosztatika. (Elektrosztatikai rész.) Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 157—225.
1957. Fizika IV. Elektrodinamika. V.—VI.—VII. fejezet. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 177—327.

SZABÓ LAJOS főiskolai adjunktus

1957. Állandó ismétlés az általános iskola fizika tanításában. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, III. Act. Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger. 329—337. és Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 17. sz.

Kémiai tanszék

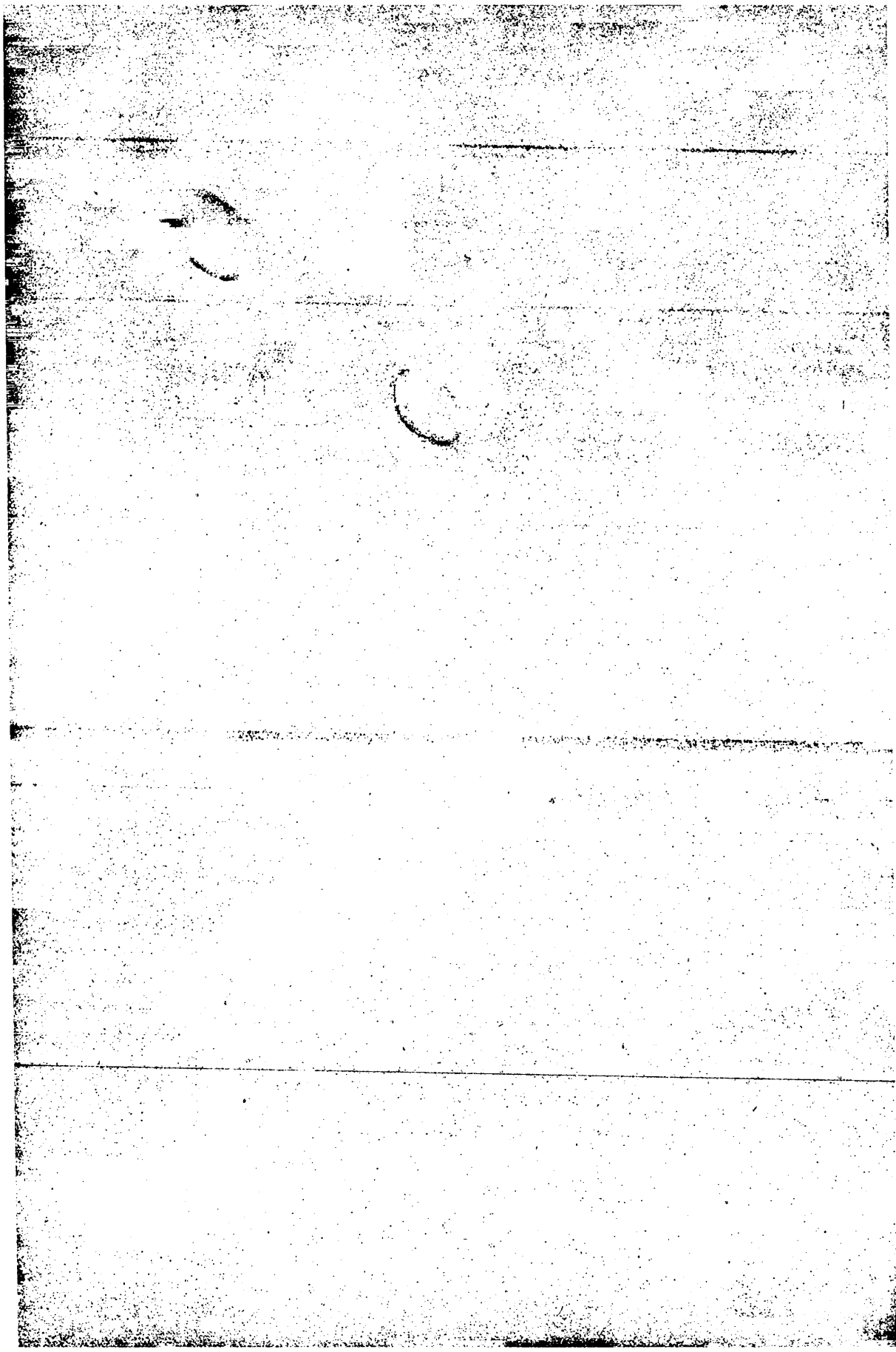
Dr. SZÓKEFALVI-NAGY ZOLTÁN főiskolai tanszékvezető docens

1937. Chromotropsäure als Indikator bei Fluoreszenz-Massanalysen. (Kocsis J. E.-vel.) Zeitschrift für analytische Chemie Bd. 108. 317—321. Vö. F. W. Danckwortt: Lumineszenz-Analyse im filtrierten Ultraviolett Licht. Leipzig. 1949. 58.
A legegyszerűbb térképmérő. Magyar Cserkész, XIX. kötet, 6. sz. 19.
1938. Nyílt levél egy nyílt levélre. Vezetők Lapja, XV. 160.
1941. Hogyan tehetjük érdekessé a térképolvasás tanítását? Vezetők Lapja, XVIII. 69.
1942. Véménd és Fazekasboda környékének gránitos kőzetei. Acta Scientiarum Mathematicarum et Naturalium 4. füzet, 28 l.
1943. Tankönyveink pedagógiai értékelése. Cselekvés iskolája, 1942 43. 5—7. sz.
Így használd fel a szünetet! Vezetők Lapja, XXI. 16.
Példaképek tisztelete. Vezetők Lapja, XXI. 22.
1947. Vezessük be a nevelői teljesítmény próbákat az önképzés ösztönzésére. Köznevelés, III. évf. 47.
Adjunk helyet a jó szónak az iskolában. Köznevelés, III. évf. 201.
Kultúrnyomor. Pedagógus Értesítő, III. évf. 13—14. sz. 22—23. l.
Falusi tanárok. Pedagógus Értesítő, III. évf. 16. sz. 9.

- A vegytani alapműveltség biztosítása az általános iskolában. Köznevelés, III. évf. 19. sz. 418.*
1948. *Iskolai kirakat. Köznevelés, IV. évf. 2. sz. 23.*
Kerékkötők. Pedagógus Értesítő, IV. évf. 8. sz. 10.
Lebonthatatlan-e a válaszfal? Pedagógus Értesítő, IV. évf. 18. 11—12.
1951. *Súlypontképzés a fegyelmezésben. Köznevelés, VII. évf. 1. sz. 8.*
1952. *Iskolai kirándulások előkészítése. Köznevelés, VIII. évf. 10. sz.*
Pályánk megszerettetése harci feladat. Nevelők Lapja, VIII. évf. 22. sz. 4.
1953. *Ásvány- és közettan. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 39 l.*
1954. *A Német Demokratikus Köztársaság egészségügyi kiállítása Egerben. Nép-
 újság, VIII. évf. 46. sz. Eger.*
1955. *Az egri értelmiségi klub alakításáról. Népújság, IX. évf. 31. sz.*
Az üzemlátogatások a politechnikai oktatás segítői. Köznevelés, XI. évf. 1. sz.
Milyen anyag a nylon? Népújság, IX. évf. 35. sz. Eger.
*A kémiai tanulókísérletezési órákról. Elmélettel a gyakorlatért. A Heves
 megyei Tanács Okt. Oszt. 1955. áprilisi körlevele. 25.*
*Beszámoló a Heves megyei fizikai-kémiai szakosztály munkájáról. Atom, 2.
 sz. 163.*
*A helyes anyagszemlélet kialakítása az általános iskolában. Az Egri Pedagó-
 giai Főiskola Évkönyve, I., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. I. Eger. 189—203. és
 Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 8. sz.*
*Közettani gyakorlatok (Bona Imrével). Felsőokt. Jegyzetellátó Vállalat, Bp.
 48 l.*
Eine neue Abänderung der Spritzflasche. Chemische Technik, VII. 680.
1956. *Hová tűnik a kályhánk melege? Népújság, X. évf. 12. sz. Eger.*
Ásvány- és közettan. Felsőoktatási Jegyzetell. V. Bp.
Meghalt Irene Joliot-Curie. Népújság, X. évf. 24. sz. Eger.
*Adatok a Bükk hegység mészköveinek ismeretéhez. Az Egri Ped. Főisk. Évk.
 II., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. II. Eger, 554—560. és Az Egri Ped. Főisk.
 Füzetek, 48. sz.*
1957. *Tűzhányó volt-e az Eged? Új Úton, II. évf. 41. sz. Eger.*
*Adatok a magyar kémia történetéhez. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, III. Act.
 Acad. Paed. Agr. Tom. III. Eger, 457—508. és Az Egri Ped. Főisk. Füzetek 77.
 sz. Vö. Magy. Kém. L. XII. évf. 197.*
*A kémia helyzete hazánkban 150 évvel ezelőtt. Természettudományi Köz-
 löny, I. évf. (LXXXVIII.) 229.*
*Kováts Mihály a 150 éves Magyar Chemia szerzője. Magyar Kémikusok
 Lapja, XII. évf. 260—261.*
Meghökkentő adatok. Pedagógusok Lapja, XIII. évf. 8. sz. 3.
1958. *A kémiai ismeretek terjesztése hazánkban, 1770—1850. Az Egri Ped. Főisk.
 Évkönyve, IV., Act. Acad. Paed. Agr. Tom. IV. Eger.*

Dr. BAKONYI FERENC testnevelő tanár

1939. *A sport mint kultúrtényező. Testnevelés, júniusi sz.*
1940. *Az akadémiai testnevelés vázlata. Magyar Tanítóképző.*
1942. *Néhány gyakorlati adat a sport eredetéhez. Testnevelés, febr. sz.*
A korreláció-számítás alkalmazása a testnevelésben. Testnevelés, májusi sz.
1947. *Az intuitív megismerés a nevelésben. Embernevelés, III. évf. 7—8. sz.*
1949. *A testnevelés szerepe az általános iskolai oktatásban. Köznevelés, szeptem-
 ber 15. sz.*
1951. *Mi az oka a vágtázó elgörcsösödésének. Sport és Testnevelés, novemberi sz.*
1952. *A gyorsaság, küzdőképesség és a kombinációs képesség egybekapcsolása
 a küzdőjátékokban. Sport és Testnevelés, januári sz.*
A mozgások megtanításának módja. Sport és Testnevelés, márc. sz.
1955. *A testnevelés hatása a gyermek testi fejlődésére. Oktatási Híradó, novem-
 beri sz.*
1956. *A testnevelés hatása a lelki fejlődésre. Oktatási Híradó.*



TARTALOMJEGYZÉK

I. TANULMÁNYOK A NEVELÉS ÉS AZ OKTATÁS KÉRDÉSEIRŐL

Dr. Bakos József: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. (Az Orbis Pictus megjelenésének 300. évfordulójára) — — — — —	5
Dr. Berencz János: A nevelés társadalmi funkciója Dickens regényeiben	35
Dr. Udvarhelyi Károly: A gazdasági földrajz tanításának főkérdései —	67
Platthy György: A rajzeszközök szerepe a rajztanításban — — — —	91
Perényi János: Módszeres óravázlatok, útmutatások a jelentéstan tanításához — — — — —	105
Dr. Chikán Zoltánné: A nyelvi elemzés stilisztikai vonatkozásai az általános iskola VIII. osztályában — — — — —	127
Juhász Lajos: Hallgatóink növényismeretének biztosítása — — — —	145
Nagy Sándor: Az évközi ismétlő órák néhány problémája — — — —	151
Darvas Andor: A fizikatanészék tanárképző és továbbképző munkája —	157

II. TANULMÁNYOK A NYELV-, AZ IRODALOM- ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Dr. Bakos József: A helyes és szép beszéd. (Retorikai és fonetikai alapvetés)	181
Dr. Némethi Lajos: »A nemzet csinosodása« — — — — —	209
Pataky László: A teljes Adyért — — — — —	257
Berzy András: A realista ábrázolás kérdései Belinszkij irodalmi kritikáiban	267
Földi Pál: A marx-i-lenini materialista dialektika lényege: az ellentétek egysége és harca — — — — —	281
Szokodi József: A keresztény szocializmus néhány kérdéséről — — —	305
Dr. Szántó Imre: A fehér terror rémuralma Heves megyében 1919—1921	329
Szokodi József: Adatok az egri munkásmozgalom történetéből. (Balázs Ignác élete) — — — — —	355
Csóka János: Az egri dohánygyár 60 éve, 1895—1955 — — — — —	375
Dr. Hahn István: Procopios uzurpációjának társadalmi alapjai — — —	399
Dr. Bihari József: Orosz—magyar hasonlósági szótár — — — — —	411

III. TANULMÁNYOK A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Dr. Hortobágyi Tibor: A hortobágyi halastavak algái és a halhústermelés kapcsolatai — — — — —	441
Dr. Hortobágyi Tibor: A szelidi szikestó új scenedesmusáról — — —	463
Dr. Hortobágyi Tibor: Megjegyzések az ankistrodesmusok rendszerezéséhez	469
Dr. Hortobágyi Tibor: A Jonathan alma ritka abnormitása — — — —	473
Lengyel Ádám: Azotobacterok hatása a kukorica fejlődésére — — — —	477
Lengyel Ádám: Beltenyésztes ágaskukorica kísérleteink — — — —	483
Dr. Lukács Dezső: Adatok a Fonticola Albissima Vejd. ökológiájához —	493
Dr. Bende Sándor: A Cyprinus Carpio fejbélének makroszkópikus és mikroszkópikus anatómiája — — — — —	499
Dr. Szókefalvi-Nagy Zoltán: A kémiai ismeretek terjesztése hazánkban —	517
Zétényi Endre: Eger időjárása — — — — —	541

IV. MISCELLANEA

Dr. Bakos József: Gárdonyi és Tinódi — — — — —	567
Dr. Bihari József: Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez	572
Dr. Bakos József: Adatok Tavasi Lajos életéhez és munkásságához — —	580
Dr. Hortobágyi Tibor: A Scenedesmus mirandus Hortobágyi ábrája — —	583
Dr. Bakos József: Szó- és folklórtörténeti adalékok — — — — —	584
Dr. Bakos József: Egykorú rajzok Szántó Kovács perének szereplőiről —	588
Pataky László: Kortársi megemlékezés Adyról — — — — —	589
Dr. Bakos József: Két Táncsics-dokumentum — — — — —	591
Berzy András: Móra Ferenc ismeretlen levele — — — — —	595
Berzy András: Kossuth Lajos ismeretlen levele Horváth Mihályhoz — —	596

V. REPRODUKCIÓK A RAJZTANSZÉK TANÁRAINAK MŰVÉSZI MUNKÁIBÓL

VI. BIBLIOGRÁFIA

Az Egri Ped. Főiskola tanárainak szakirodalmi munkássága a főiskola fennállásának 10. évfordulóján — — — — —	607
---	-----

I N H A L T

I. STUDIEN ÜBER FRAGEN DER ERZIEHUNG UND DES UNTERRICHTES

Dr. Bakos József: Comenius und die sprachliche Erziehung — — — —	5
Dr. Berencz János: Die soziale Funktion der Erziehung in den Romanen von Dickens — — — — —	35
Dr. Udvarhelyi Károly: Die Hauptfragen des Unterrichts von Wirtschaftsgeographie — — — — —	67
Platthy György: Über die Rolle der Zeichneninstrumente im Zeichnenunterricht — — — — —	91
Perényi János: Methodische Stundenpläne, Anleitungen zum Unterricht der Semasiologie — — — — —	105
Dr. Chikán Zoltánné: Stilistische Beziehungen der sprachlichen Analyse in der 8. Klasse der Grundschule — — — — —	127
Juhász Lajos: Auf welche Weise sichern wir die Pflanzenkenntnisse unserer Studenten? — — — — —	145
Nagy Sándor: Einige Probleme der Repetitionsstunden während des Schuljahres — — — — —	151
Darvas Andor: Lehrerbildung und Fortbildung im Rahmen des Lehrstuhles für Physik der Hochschule — — — — —	167

II. STUDIEN AUS DEM KREISE DER SPRACH-, LITERATUR-, UND GESCHICHTSWISSENSCHAFTEN

Dr. Bakos József: Das richtige und schöne Sprechen. (Rhetorische und phonetische Grundlegung) — — — — —	181
Dr. Némethi Lajos: »Die Ausbildung der Nation« — — — — —	239
Pataky László: Über Ady — — — — —	257
Berzy András: Fragen der realistischen Darstellungsweise in den literarischen Kritiken Bjelinskys — — — — —	267
Földi Pál: Der Kern der marxischen-leninischen Dialektik: Einheit und Kampf der Gegensätze — — — — —	281
Szokodi József: Einige Frage des christlichen Sozialismus — — — — —	305
Dr. Szántó Imre: Die Schreckensherrschaft des weissen Terrors im Komitat Heves 1919—1921 — — — — —	329
Szokodi József: Ignaz Balázs — — — — —	355
Csóka János: Sechzig Jahre der Tabakfabrik in Eger, 1895—1955 — — —	375
Dr. Hahn István: Die gesellschaftlichen Grundlagen der Usurpation des Prokopios — — — — —	399
Dr. Bihari József: Russisch—ungarisches Ähnlichkeitswörterbuch — —	411

III. STUDIEN AUS DEM KREISE DER NATURWISSENSCHAFTEN

Dr. Hortobágyi Tibor: Die Algen der Fischteiche im Hortobágy und deren Fischfleischproduktion — — — — —	441
Dr. Hortobágyi Tibor: Über einen neuen Scenedesmus des natronhaltigen Selidi-Sees — — — — —	463

Dr. Hortobágyi Tibor: Bemerkungen zur Systematik der Ankistrodesmen	469
Dr. Hortobágyi Tibor: Eine seltene Abnormität des Jonathanapfels — —	475
Lengyel Adám: Die Wirkung der Azotobacterok auf die Entwicklung des Mais — — — — — — — — — —	477
Lengyel Adám: Innenzucht-Versuche mit mehrkolbigem Mais — — —	483
Dr. Lukács Dezső: Angaben zur Ökologie der Fonticola Albissima V. —	493
Dr. Bende Sándor: Die makroskopische und mikroskopische Anatomie des Kopfdarmes beim Cyprinus carpio — — — — — — — —	499
Dr. Szőkefalvi-Nagy: Über die Verbreitung der chemikalischen Kennt- nisse in Ungarn — — — — — — — — — —	517
Zetényi Endre: Das Klima von Eger — — — — — — — — — —	541

IV. MISCELLANEA

Bakos: Gárdonyi und Tinódi — — — — — — — — — —	567
Bihari: Neue Angaben zur Geschichte der Serben und Griechen in Eger	572
Bakos: Angaben zum Leben und Wirken von Lajos Tavasi — — — —	580
Hortobágyi: Abbildung des Scenedesmus mirandus Hortobágyi — — —	583
Bakos: Beiträge zur Wortgeschichte und Folklore — — — — — —	584
Bakos: Zeitgenössische Zeichnungen über die Beteiligten des Prozesses von Szántó Kovács — — — — — — — — — —	588
Pataky: Über Ady von einem Zeitgenossen — — — — — — — — —	589
Bakos: Zwei Táncsics-Dokumente — — — — — — — — — —	591
Berzy: Ein unbekannter Brief von Móra Ferenc — — — — — — — —	595
Berzy: Unbekannter Brief von Lajos Kossuth an Mihály Horváth — —	596

V. AUS DEN KÜNSTLERISCHEN ARBEITEN DES LEHRPERSONALS VOM ZEICHNENLEHRSTUHLES

VI. BIBLIOGRAPHISCHE ZUSAMMENSTELLUNG ÜBER DIE ARBEITEN DES LEHRPERSONALS DER HOCHSCHULE

СОДЕРЖАНИЕ

I СТАТЬИ ИЗ ОБЛАСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК

Йожеф Бакош: Коменский и некоторые вопросы языковой культуры (По случаю трёхсотлетней годовщины появления произведения Orbis Pictus [„Видимый свет“]) — — — — —	5
Янош Берени: Общественная функция воспитания в романах Диккенса — — — — —	35
Карой Удвархели: Главные вопросы обучения экономической географии — — — — —	67
Дьердь Платти: Роль чертёжных принадлежностей в обучении рисования — — — — —	91
Янош Перени: Методичные конспекты уроков, указания к обучению семантики — — — — —	105
Золтанне Чикан: Стилистические отношения грамматического разбора в общеобразовательной школе (VIII-й класс) — — — — —	127
Лайош Юхас: Обеспечение знаний по растениям наших слушателей — — — — —	145
Шандор Надь: Некоторые проблемы повторительных уроков в течение учебного года — — — — —	151
Андор Дарваш: Подготовка преподавательских кадров и переподготовка на кафедре физики — — — — —	167

II. СТАТЬИ ИЗ ОБЛАСТИ ЛИНГВИСТИКИ, ЛИТЕРАТУРНЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

Йожеф Вакош: Правильная и красивая венгерская речь (Риторические и фонетические основы) — — — — —	181
Йанош Немели: „Прогресс нации“ — — — — —	209
Ласло Патаки: За полного Ади — — — — —	257
Андраш Берзи: Вопросы реалистического изображения в литературных критиках Белинского — — — — —	267
Пал Фелди: Сущность марксистско-ленинской материальной диалектики — это единство и борьба противоположностей — — — — —	281
Йожеф Сокоди: О некоторых вопросах христианского социализма — — — — —	305
Имре Санто: Белый террор в области Хевеш — — — — —	329
Йожеф Сокоди: Данные к истории рабочего движения города Эгер (Жизнь рабочего Игнац Балаж) — — — — —	355
Янош Чока: 60 лет эгерской табачной фабрики — — — — —	375
Иштван Хан: Общественные основы узурпации Прокопия — — — — —	399
Йожеф Бихари: Русско-венгерский сравнительный словарь — — — — —	411

III. СТАТЬИ ИЗ ОБЛАСТИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Тибор Хортобади: Отношения между водорослями и разведением рыб в хортобадьских рыбных прудах — — — — —	441
Тибор Хортобади: О новом спенедземе в Солидском соловом пруде — — — — —	463
Тибор Хортобади: Заметки к систематике анкистродесмов — — — — —	469
Тибор Хортобади: Редкая аномалия яблока „Ионатан“ — — — — —	473
Адам Лендель: Влияние азотобактерий на развитие кукурузы — — — — —	477
Адам Лендель: Наши лабораторные эксперименты в производстве ветвистой кукурузы — — — — —	483
Деже Лукач: Данные к экологии Ponticola Albissima Vojd. — — — — —	493

Шандор Бенде: Макроскопическая и микроскопическая анатомия головной кишки	499
Золтан Секефальви-Надь: Распространение химических знаний в нашей родине	517
Эндре Зетени: Погода города Эгер	541

IV. СМЕШАННОЕ (MISCELLANEA)

Йожеф Бакош: Гардони и Тиноди	567
Йожеф Бихари: Новые данные к истории сербов и греков города Эгер	572
Йожеф Бакош: Данные к жизни и творчеству Лайоша Тавашаи	580
Тибор Хортобади: Рисунок <i>Scenodermus mirandus Hortobágyi</i>	583
Йожеф Бакош: Данные к истории фольклора и слова	584
Йожеф Бакош: Одновременные рисунки о действующих лицах судебного процесса Ковач Санто	588
Ласло Патаки: Ознаменование современника о венгерском поэте Али	589
Йожеф Бакош: Два документа о Танчиче	591
Андраш Берзи: Известное письмо писателя Мора Ференц	595
Андраш Берзи: Известное письмо Лайоша Кошута к Михая Хорвата	596

V. РЕПРОДУКЦИИ ИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ РАБОТ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ КАФЕДРЫ РИСОВАНИЯ

VI. БИБЛИОГРАФИЯ: ЛИТЕРАТУРНОЕ И НАУЧНОЕ ТВОРЧЕСТВО ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ЭГЕРСКОГО ПЕДИНСТИТУТА

